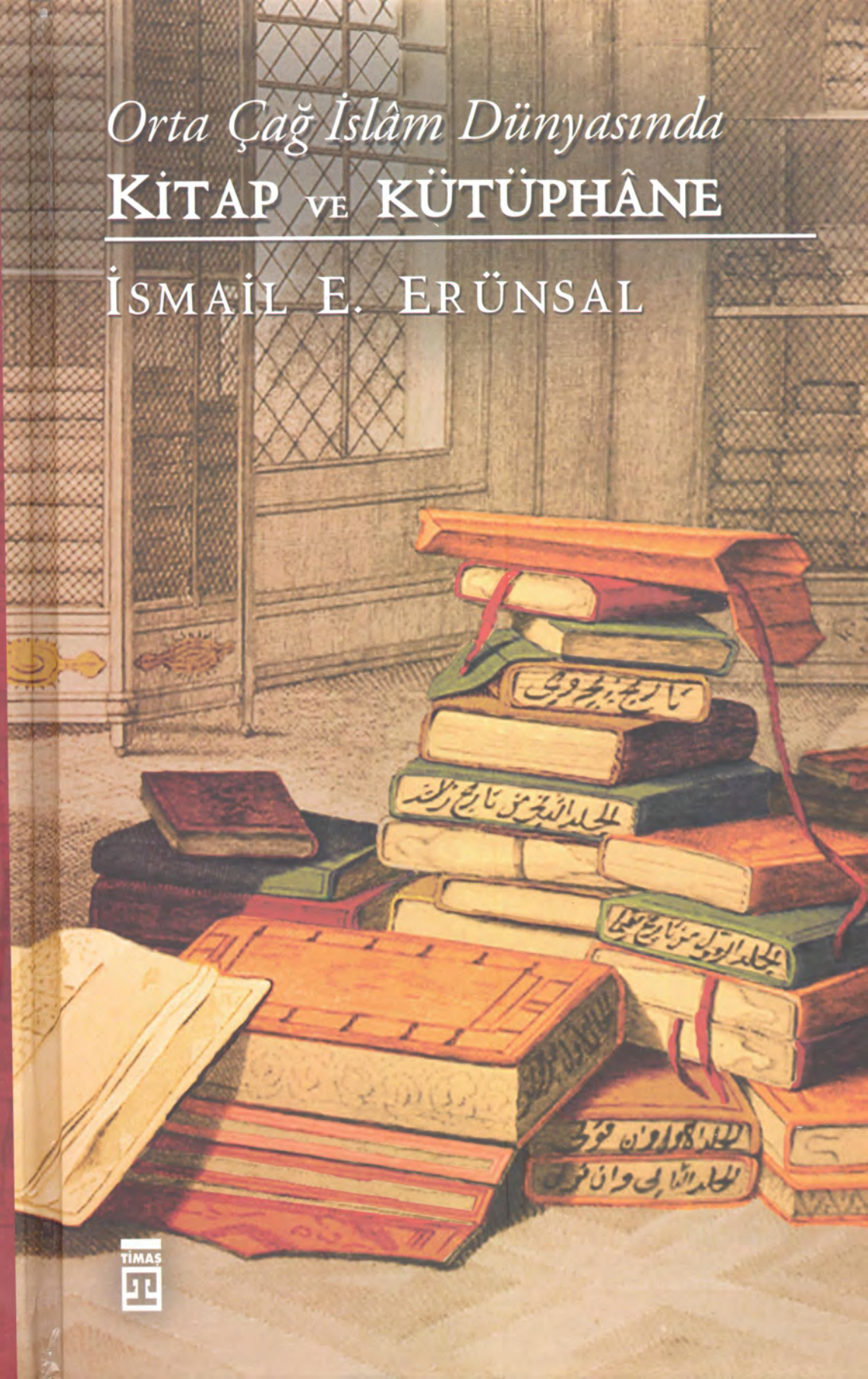
İSMAİL E. ERÜNSAL

Orta Çağ İslâm Dünyasında
KİTAP VE KÜTÜPHÂNE

TİMAŞ

Orta Çağ İslâm Dünyasında
KİTAP VE KÜTÜPHÂNE

İSMAİL E. ERÜNSAL

TİMAŞ

iyi ki kitaplar var...

TİMAŞ YAYINLARI

İstanbul 2018

timas.com.tr

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA KİTAP VE KÜTÜPHÂNE
İsmail E. Erünsal

TİMAŞ YAYINLARI | 4344
Kültür Tarihi Dizisi | 19

EDİTÖR
Filiz Dığıroğlu
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Erdi Demir

İÇ TASARIM
Tamer Turp

1. BASKI
Ocak 2018, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2669-2

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA KİTAP VE KÜTÜPHÂNE

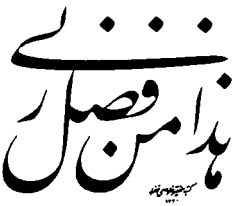
İsmail E. Erünsal

TİMAŞ

İSMAİL E. ERÜNSAL

1 Mart 1945'te Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde doğdu. 1968'de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü, 1969'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Meydan yayınevinin yayımladığı *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*'sinin yayın kurulunda çalıştı. 1974 yılında doktora eğitimi için İngiltere'ye gitti. Edinburgh Üniversitesi'nde J. R. Walsh'ın danışmanlığında Tâci-zâde Cafer Çelebi üzerine 1977 yılında doktorasını tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü'nde 1977-1990 yılları arasında öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1982 yılında doçent, 1988'de profesör oldu. 1990-2006 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü Başkanlığı'nı yürüttü.

1984-1995 yıllarında Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu üyeliği, 1992-1994 yıllarında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Danışma Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. 1995'te Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyesi olan İsmail E. Erünsal, 1991 yılında Türk Tarih Kurumu Ödülü'nü, 2011 yılında Türk kültürü alanındaki araştırma ve yayınları nedeniyle Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü'nü ve *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar* kitabıyla Eskader Araştırma Ödülü ile Türkiye Yazarlar Birliği Araştırma Ödülü'nü ve Necip Fazıl Kısakürek Araştırma Ödülü'nü almıştır. 1983 yılından beri İstanbul'da yayımlanmakta olan *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yönetiminde görev almıştır. Hâlen İSAM Kütüphanesi'nin ilmi danışmanlığının yanı sıra İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde de görev yapmaktadır. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından yayımlanan hakemli iki akademik dergiden biri olan *İslâm Araştırmaları Dergisi*'nin ve *Osmanlı Araştırmaları* dergisinin yayın kurulu üyesidir. Ayrıca *Hukuk Tarihi Araştırmaları* dergisinin yayın kurulu üyesi olup İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilmektedir. Yazarın daha önce TİMAŞ'tan *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar* (2013), *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* (2014) ve *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (2015) isimli eserleri yayımlanmıştır.

Bu, Rabbimin bir lutf u ihsânıdır
(Neml 40)

Yazma eserler konusunda
kendisinden çok şey öğrendiğim merhum
***M. Nihad Çetin** Hocam'a ve bu konuda asırlar*
boyu ülkemizde oluşan geleneği, yazdığı kitap ve
makalelerle günümüze ulaştıran
***M. Uğur Derman** Ağabeyim'e.*

Önsöz

Ülkemizde kitap kültürü üzerine son zamanlarda çalışmalar artmış olmakla beraber, Orta Çağ İslâm dünyasında kitabın ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine derli toplu ve kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bunun yanında Batı'da bu konuda birkaç asırdır süren çalışmalarda büyük mesafe katedilmiş ve kitap tarihi ve kitabı oluşturan malzemeler üzerine yüzlerce kitap, makale ve tez yazılmış olmasına rağmen maalesef bu çalışmalar ülkemizde tanınmamış ve gereken ilgiyi görmemiştir. Dünyanın en zengin yazma koleksiyonlarına sahip olan ülkemizde bu sahanın ihmal edilmiş olması çok üzücüdür. Bu mütevazi eseri kaleme almamın en önemli sebebi, bu sahadaki boşluğu bir derecede doldurmak ve bundan sonra bu konuda yapılacak çalışmalara bir zemin hazırlamaktır. Umarım bu çalışma gayesine ulaşmıştır.

Bu kitapta okuyucu, Orta Çağ İslâm dünyasında kitabın gelişim süreci yanında fiziki yapısını oluşturan papirüs, parşömen, kâğıt ve mürekkep gibi malzemeleri ve zaman içinde geçirdikleri değişimlerle kitabın muhteva özelliklerini bulacaktır. Kitabın gelişiminde en önemli aynı zamanda anlatımı en güç evre, sözlü kitaptan yazılı kitaba geçiş sürecidir. Kitabın ortaya çıkışı ve fiziksel olarak gelişim ve değişim süreci ile ilgili olarak maalesef Türkçede önemli bir çalışmanın bulunmaması sebebiyle bu eserde, Batı'da yapılan araştırmalarla Arap dünyasında ortaya konulmuş az sayıdaki birtakım eserlere baş vurularak, konu Türk okuyucusunun anlayabileceği bir şekilde ve mümkün olduğunca da tafsilatlı olarak sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamda kitabın muhteva özellikleriyle ilgili olarak da mevcut literatür yanında 1.000 civarında yazmayı inceleyerek mevcut bilgi

birikimine bir şeyler katmaya çalıştım. Maalesef bu konuda da birkaç istisna dışında ülkemizde ciddi araştırmalar mevcut değildir. Batı'da bu alanda çalışanların hemen hemen hepsi kütüphânecidir. Bizdeki kütüphâneciler de ellerinin altında olan binlerce yazmayı inceleyerek bu konularda sistematik bilgiler üretebilirler. Acı ama şu bir gerçektir ki dünyada en zengin yazma kütüphânelerine sahip olan ülkemizde, bu konuda rüştünü ispatlamış yazma eser uzmanları yoktur.

Bu eserde ele aldığım kitabın fiziki yapısını oluşturan malzemelerle ilgili şunu söylemem gerekir. Ben, ne papirüs, parşömen, kâğıt ne de mürekkep uzmanıyım. Olmam da mümkün değil. Batı'da ömürlerini bu malzemelerin her birinin araştırılmasına hasretmiş araştırmacılar vardır. Maalesef ülkemizde ise bu materyallerle ilgili olarak 70-80 yıl öncesine dayanan bilgiler tedâvüldedir. Ben uzmanı olmadığım bu konularda, elimden geldiğince Batı'da yapılan yeni çalışmaları inceleyerek, mümkün olduğunca detaya inmeden, yeni bir düzen içinde, doğru ve anlaşılır bir metin ortaya çıkarmaya çalıştım. Bunu yaparken neyi nereden aldığımı, kimin bu konularda neler yazdığını belirtmekte mümkün olduğunca titiz davrandım. Ancak bu konuda kaynakları belirtmede biraz aşırıya gitmiş olabilirim.[1] Bu davranışımın iki önemli sebebi vardır. Birincisi bu konulardaki güncel bilgilere ulaşılmasını sağlama ve bu sahalarda derinleşmek isteyen okuyucuya bir nebze olsun yol gösterme arzusudur. İkincisi ise malesef son zamanlarda ülkemizde bir hastalık haline gelmiş olan bilineni tekrarlamak,[2] söyleneni birkaç cümlesini değiştirerek tekrar söylemek ve bu arada bilginin kaynağını da büyük ölçüde aradan çıkararak kolay eser sahibi olmak gibi bir virüsün akademisyenlere

---

1 Bu hususun önemini bir kere daha burada vurgulamak istiyorum. Sözgelimi Marie-Geneviève Guesdon'un Bibliotheque National'da mevcut 500 civarında yazmayı inceledikten sonra yazdığı reddâde hakkındaki çalışmasının özeti şudur: XIII. asırda başlayan bu uygulamanın XV. asırda oranı %90'lara ulaşmıştır. Siz şimdi bu sonucu kaynak belirtmeden alırsanız, Türkiye'de ilim ortamı olmadığı ve herkesin yaptığı yanına kâr kaldığı için kınanmazsınız. Ancak bunun hesabını öbür dünyada veremezsiniz.

2 Meselâ mürekkep ve ebru yapımıyla veya kalem açımıyla ilgili bilgiler Uğur Derman Bey tarafından mükemmel bir şekilde ortaya konulmuşsa onun verdiği bilgileri tekrarlamanın ne anlamı olur. Hele benim gibi mürekkebi sadece hokkada görmüş, merhum Hamit Aytaç'dan bir sene ders alıp bir sene meşk ettikten sonra "vâv"ı geçememiş bir kimsenin bu konularda afra tafra satmasının ne anlamı vardır. Cilt konusunda Zeren Tanındı hanımın sözü üzerine söz söyleyebilir miyim?

bulaşmış olmasıdır. Mehmet Genç ağabeyimin tarifiyle "dört kova suyun yanına boş bir kova koyup dolulardan birer maşrapa aktararak, yeni bir kova su elde etmenin bir telif metodu haline gelmiş" olmasıdır.[3]

İki sebepten ötürü bu çalışmada daima ihtiyatlı bir dil kullanıldığı ve genelleme yapmaktan kaçınıldığı görülecektir. Birincisi yazma eserler konusundaki çalışmalar yetersizdir ve ortaya kesin hatlarla belirlenmiş hükümler koymak istediğinizde ham malzemeye dayalı uzun ve meşakkatli bir çalışma yapma gerektiği ortaya çıkmaktadır. Meselâ reddâde uygulamasının veya temellük kayıtları düşülmesinin başlangıcını ve geçirdiği evreleri bulmak istediğinizde binlerce yazmayı incelemeniz gerekmektedir.

İspanya'dan Orta Asya'nın içlerine kadar geniş bir bölgeye yayılmış İslâm coğrafyasının genişliği, genelleme yapmayı güçleştirmektedir. Zira her bölgenin kendi oluşturduğu ve bulunduğu bölgede daha önce yaşamış milletlerden tevârüs ettiği kültür birikimi, temas kurdukları komşu medeniyetlerin etkileri, kitabın fiziki özelliklerini ve görünümünü etkilemiş ve bu da konunun işlenmesinde, müşterek unsurların tespitinde ortaya oldukça önemli güçlükler çıkarmıştır. Bu yüzden bu çalışmayı okurken söylenenlerin geniş coğrafyanın bütününü değil, çeşitli dönemlerde çeşitli bölgelerin yaptıkları katkıları aksettirdiğini unutmamalıdır. Yazı malzemesi olarak bir coğrafyada papirüs kullanılırken, diğer bir bölgede deri/parşömen

---

3 Bu konuda dertlenmemin sebebi bu hastalığın akademisyenler arasında hızla yayılmasıdır. Amatör bir araştırmacı bu şekilde davranabilir. Davranması da gerekir. Çünkü onun görevi bilgiyi daha geniş kitlelere basitleştirerek yaymaktır. Ancak kötü olan, son zamanlarda türeyen amatör akademisyenlerdir. Bu satırları yazmama biraz da yazmalar konusunda türetilmiş kitap kılıklı bir eser sebep oldu. Muhtevasına girmeden beni birinci derecede ilgilendiren konudan bahsetmek istiyorum. Eserin bibliyografyasına baktığınızda maalesef bu konuda yazılacak kitapların besmelesi olması gereken Uğur Derman Bey'in hiçbir çalışmasının bu eserde yer almadığını, daha da vahimi yine Uğur Bey'in büyük bir titizlikle neşre hazırladığı M. Bedreddin Yazır'ın üç cildlik *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* adlı muhalled eserinin de gözden kaçtığını görüyorsunuz. Böyle bir eser yazanların Arap Yazısıyla ilgili olarak merhum M. Nihad Çetin'i, yazı çeşitleriyle ve hattatlarla ilgili olarak Muhittin Serin'i, cilt ve tezhiple ilgili olarak Filiz Çağman ve Çiçek Derman'ı nasıl ihmal ettiklerini anlamak mümkün mü? Aslında anlamak mümkün de söyleyemiyorsunuz. Batı'da bu konuda ömür tüketmiş A. Gacek, François Déroche, J. Witkam da yazarların iltifatına mazhar olup bibliyografyada yer bulamamışlardır. Maalesef yazarlar literatüre ve konuya vukufiyetleriyle (!) amatör bir araştırmacı görünümü bile verememektedirler.

hatta palmiye yaprağı, bir diğerinde ise kâğıt kullanıldığı, yazının, gelişiminin esasları aynı olsa da, estetik bakımından bölgelere göre farklı özellikler kazanıp farklı şekillerde isimlendirildikleri, cilt kapaklarındaki tezyinâtın tamamen farklı usluplar taşıdığı görülmektedir. Giriş mahiyetindeki bu kitapta, okuyucunun da takdir edeceği gibi, bu farklılıklara detaylı olarak temas etmek mümkün değildir. Bu her bölge için ayrı bir çalışma yapılırsa mümkün olabilecektir ve nitekim de kitabın çeşitli yönlerini belli bir bölgeye göre yapılan çalışmalar son yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır.

Burada şunu da belirtmem gerekir ki kitabın tarihi, sadece kitabın oluşum süreci ve fizikî özelliklerinin ortaya konulmasından ibaret değildir. Kitabın islâm toplumunda ne tür bir iletişim aracı olduğu, İslâm medeniyetinin gelişimine katkısı ve bilginin aktarılmasında ve yayılmasındaki rolü de incelenmeden kitabın tarihi eksik kalacaktır. Maalesef ben bu çalışmada, bu konulara giremedim. Çünkü her şeyden önce kitabın bu yönünü ele almak disiplinler arası çalışmayı gerektirmektedir. Bu da bir kişinin yapabileceği bir iş değildir. Ayrıca Orta Çağ İslâm dünyasında kitabın oynadığı rolü tespit için gerekli olan okuma-yazma oranları, kitap fiyatları, alım gücü v.s. gibi veriler de henüz mevcut olmadığından bir kişinin böyle bir yükün altına girmesi de şimdilik çok zordur. İnşallah yeni nesiller, kültür tarihçileri, bu hususlarda çalışmalar yaparak konunun bu yönünü de tamamlayacaklardır.

Elinizdeki çalışmada kaynakları belirtmekte, yukarıda da belirttiğim gibi, biraz aşırıya gitmiş olabilirim. Buradaki hedefim yeni yetişecek namuslu ilim adamlarının literatüre ulaşmasında kolaylık sağlamaya çalışmaktır. Ülkemizde ilim adamlarının ihtiyaç duydukları literatüre ulaşmasını sağlayacak bir alt yapı oluşturulamamıştır. Maalesef ülkemizde devletin desteklediği bazı ilmî kurumlar, ömürlerini çadır tiyatrosu görünümlü kongreler düzenlemekle geçirmekte, ilim adamlarına alt yapı sağlama ve literatüre ulaşma konusunda hiçbir çaba harcamamakta, kaynaklarını ise beş yıldızlı otellerde şa'şaalı açılışlara harcamaktadırlar.[4]

---

[4] Şüphesiz ki birçok kötü örnek insanı böyle bir genellemeye sevketmektedir. Bu kanaatim mâlesef meslektaşlarımızın çoğu tarafından da paylaşılmaktadır. Ancak az da olsa, bu işi gereği gibi yapan kuruluşların da hakkını yememek gerekir. Meselâ İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Zeytinburnu Belediyesi tarafından yakın zamanda gerçekleştirilen ve ilim hayatımıza önemli katkılarda bulunan "Sahn-ı Semân'dan Üniversiteye.." sempozyumu gerek planlaması ve gerekse de tebliğlerin kitaba dönüştürülmesi bakımından güzel bir örnektir: *Sahn-ı Semândan*

Burada diğer bir hususu da belirtmeden geçemeyeceğim. İslâm dünyasında kitabın oluşum sürecindeki rivâyet, kitâbet, tedvîn ve tasnif gibi dönemler konusunda, Batı'da XIX. asrın sonlarında başlayan ve halen sürmekte olan çalışmalara, bugüne kadar Fuat Sezgin hoca dışında hiçbir Türk âlimi bir katkıda bulunamamıştır. Hocamıza önemli katkılarının ve hizmetlerinin devamı için Cenab-ı Hak'tan uzun ömürler niyaz ediyorum.[5] Bu konularla birinci derecede ilgilenmesi beklenen sayısı yüzü geçen İlahiyat fakültelerinin ise malesef bu alanda esâmisi bile okunmamaktadır. Bu fakültelerimizde oluşan tabloya bakılacak olursa, yakın gelecekte böyle bir ümit de ufukta gözükmemektedir. Her ne kadar yetenekli birçok genç ilim yoluna girip güzel işler yapsalar da onlar da ortamın gereklerine uyup bir süre sonra ilmî çalışmaların zahmetli yükünü yüklenmek yerine, akademik faaliyet adı altında sergilenen tiyatro temsillerinde rol almayı tercih etmektedirler.

Elinizdeki bu kitabın orijinal ve ilmî olma gibi bir iddiası yoktur.[6] Büyük ölçüde belgelere dayanan vakıf kütüphâneleri ve sahaflarla ilgili çalışmalarımın aksine bu çalışma daha önce aynı konuda yapılan çalışmalarla, klasik İslâm literatüründeki kayıtlara ve incelediğim yazmalardan elde ettiğim bilgilere dayanmaktadır. Meslek hayatımın başlangıcından beri böyle bir kitap yazmayı plânlıyor ve malzeme topluyordum. Bu eserle bunu da gerçekleştirdiğimi, kütüphâne,[7] kitap ticareti[8] ve kitap üçlüsünü de böylece tamamladığımı düşünüyorum. Kitabın başına koyduğum "*hâzâ min fadli*

Dârülfünûn'a. Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası. Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler. XVI. Yüzyıl, yay. haz. Ekrem Demirli ve dğr. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017; *Sahn-ı Semândan Dârülfünûn'a. Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası. Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler. XVII. Yüzyıl*, yay. haz. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

5 Bu konuları ele alan Batılı araştırmacılar kabul etseler de etmeseler de hemen hemen her çalışmalarında kendilerini Fuat Sezgin hocanın görüşlerine yer vermek mecburiyetinde hissetmektedirler.

6 Muhalled eserlerin müellifi, büyük islâm âlimi Fahreddin er-Râzî, çalışmalarını özetlerken şöyle demişse:

Akılların ereceği son nokta akıl tutulmasıdır
Alimlerin çalışmalarının ulaşacağı son aşama da şaşkınlıktır
Hayatım boyunca yaptığım araştırmalardan bir fayda görmedim
Bu çalışmalarda onun bunun dediklerini bir araya getirmekten öte.
Bizlere ne demek düşer?

7 *Osmanlılarda Kütüphâneler ve Kütüphânecilik*, Timaş Yayınları, 2016.

8 *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, 2013.

Rabbi" (Bu Rabbimin fazl u ihsanıdır. Neml Sûresi 40) ifâdesi de, beni bu konulara yönelten ve mütevazi de olsa bir şeyler yapmamı nasip eden Cenab-ı Hakk'a duyduğum şükrânımın dile getirilmesidir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok meslekdaşımın katkıları oldu. Değerli meslekdaşım Prof. Dr. Muhittin Serin Bey, yazı bölümünü okuyup önemli katkılarda bulunduğu gibi içinden çıkamadığım mevzun ve mensup hatlar konusunda da ilâveler ve değerlendirmeler yaptı. Kendilerine çok teşekkür ederim. Prof. Dr. İsmail Durmuş Bey, Arapça metinlerin çözümlerinde karşılaştığım güçlükleri halletti. Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın Bey de metni okuyup özellikle şahıs ve kitap isimleriyle ilgili önemli tashihler yaptı. Her ikisine de şükran borçluyum.

Kitabın oluşum sürecinde her zaman olduğu gibi öğrencim ve meslekdâşım Prof. Dr. Bilgin Aydın her türlü yardımda bulundu. Oluşumunda katkıda bulunmaktan her zaman şeref duyduğum İSAM kütüphânesi mensupları, başta müdürümüz Mustafa Birol Ülker, uzmanlık alanı haline gelen tashihte, Cemal Toksoy ve Nuri Taşkın ihtiyaç duyduğum malzemeye ulaşmamda büyük gayret gösterdiler. Ender Boztürk ve Oğuz Kallek sayfa düzeni ve teknik konularda başım sıkıştığında daima yardımcı oldular. Kitabın baskı aşamasında Filiz Dığıroğlu'nun ve TİMAŞ Yayınları tarih editörü Zeynep Berktaş'ın önemli katkıları oldu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Son olarak da hanımıma, çocuklarıma ve torunlarıma, vaktini çatı katında bir odada geçiren, kendilerine gerektiğince zaman ayıramayan bir eşe, babaya ve dedeye katlandıkları için müteşekkirim.

İsmail E. Erünsal

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Bağlarbaşı

İçindekiler

Önsöz 11
Kısaltmalar 17
Giriş 19

Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap 25

İslâm Öncesi Dönem 27
İslâm Sonrası Dönem 29
Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Haline Getirilmesi 32
Rivâyet ve Sözlü Kitabın Ortaya Çıkışı 39
Sözlü Kitabın Ortaya Çıkış Yolları: *Semâ' ve Kırâ'at/'Arz* 52
Semâ'/Kırâ'at ve 'Arz kayıtları 63
Semâ' ve Kıra'at Metodunun mu Yoksa Yazarak Naklin mi Daha Üstün Olduğu 77
Semâ'/Kırâ'at ve *'Arz* Kayıtlarının Tutulması 83
İmlâ 87
İcâzet 101
Münâvele, Vicâde, Mükâtebe ve Vasiyye 111
Kâğıdın İslâm Dünyasına Girişi ve Telif ve Tercüme Döneminin Başlaması 116
Kitabın Şekil Özellikleri 128
Rulo (derc/roll/scroll) 128
Kodeks 130
Yaprak/Forma/Cüz 132

Reddâde 137
Cilt 141
Tezhip 151
Kitabın Muhteva Özellikleri 159
Vikâye/Fevâid Sayfaları 159
Zahriyye/İç Kapak 162
Müellifin İsmi 165
Kitabın İsmi 167
Kitabın Başlangıcı 169
Kitabın Metni 170
Kitabın Sonu 172
Yazmalarda Görülen Kayıtlar 173
Telif ve İstinsah Kaydı (Colophon) 173
Mukabele ve Mutâla'a Kayıtları 185
Vakıf Kaydı 193
Temellük/Satın Alma Kayıtları 195
Yazı ve Yazı Malzemeleri 201
Kâğıt Öncesi Yazı Malzemeleri 216
Kırtas/Papirüs 219
Cild (Deri) 230
Rakk/Rıkk (Parşömen) 234
Kâğıt 241
Mürekkep 269
Yazı Âletleri 279
Kalem/*Mizber* *279*
Tenkitli Metin Neşri, Yazmaların Güvenilirlik Derecelerine
Göre Sınıflandırılmaları 285
Eserin İsminin ve Müellifine Âidiyetinin Tesbiti 290
Bir Eserin Nüshalarının Güvenilirlik Derecelerine
Göre Sınıflandırılmaları 304
a. Müellif Nüshası 271
b. Müellif nüshasından istinsah edilmiş veya müellif
nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalar 278

c. Müellif nüshasından istinsah edilmiş
veya müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalardan
istinsah edilmiş nüshalar 279
d. Müellifin döneminde istinsah edilmiş
semâ'/kırâ'at kaydı taşıyan nüshalar 279
e. Verrâkların ve ulemânın istinsah ettiği eserler 280
Kitapların Çoğaltılması 315

Orta Çağ İslâm Dünyasında Kütüphâneler 323

Tarihî Gelişimi 326
Emeviler, Abbasiler 326
Endülüs 339
Kuzey Afrika 346
Fâtimîler 352
Eyyûbîler 360
Hamdânîler 366
Ammaroğulları 367
Zengîler 369
Memlûklar 371
Yemen Bölgesi: Resûlîler, Zeydîler 376
Büveyhîler 377
Sâmânîler 383
Gazneliler 384
Harizmşâhlar, Gurlular, İsmailîler 385
İlhanlılar, Timurlular 387
Selçuklular, Anadolu Selçukluları 389
Osmanlılar 397
Teşkilâtı 412
Kütüphâne Personeli 412
Kütüphâne Koleksiyonları 416
Kütüphâne Koleksiyonlarının Zenginleştirilmesi 419
Kütüphâne Binaları ve Kütüphânelerin İç Düzenlemesi 420
Kataloglama ve Kataloglar 422
Yararlandırma 426
Ödünç verme 427

Orta Çağ İslâm Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları: Talebeler, Müstemlîler, Verrâklar, Müstensihler ve Sahaflar 431

Talebeler 433
Verrâklar 434
Verrâk/Kitapçı Çarşıları (Sûku'l-Verrâkîn/Sûku'l-Kütübiyyîn) 442
Bağdad 442
Kahire 446
Mekke 449
Kuzey Afrika/Endülüs 450
Şâm 452
Buhara ve Semerkand 453
Basra 454
Halep 454
Kûfe 455
Bursa 455
Verrâk Dükkânları 456
Verrâk Dükkânlarındaki Kitaplar 464
Kitap Müzâyedeleri 466
Verrâkların Kitap Telif ve İstinsahına Katkıları 469
Verrâkların Kazançları, Kitap Fiyatları 477
Müstensihler 481
Müstemlî 488

Bibliyografya 491
Ekler 555
Dizin 647

Kısaltmalar

AJSL	*The American Journal of Semitic Languages* (Chicago)
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
Chester Beatty	The Chester Beatty Library (Dublin)
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
Escorial	Biblioteca Del Monasterio San Lorenzo De El Escorial (Madrid)
Feyzullah Efendi	Millet Kütüphânesi, Feyzullah Efendi Bölümü
h.	hilâfeti
IC	*Islamic Culture* (Haydarabad)
ISIS	*A Journal of the History of Science Society*
JESHO	*Journal of Economic and Social History of the Orient* (Brill, Leiden)
JRAS	*Journal of Royal Asiatic Society* (London)
JSAI	*Jerusalem Studies in Arabic and Islam* (Jerusalem)
m.	milâdî
MMMA	*Mecelletü Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, Kahire
ö.	ölümü
Reisülküttâb	Süleymaniye Kütüphânesi, Reisülküttâb Bölümü
REMMM	*Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* (Aix-en-Provence)
TKDB	*Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni (Ankara)*
TTK	Türk Tarih Kurumu
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara)
Veliyüddin Efendi	Beyazıt Umumi Kütüphânesi, Veliyüddin Efendi Bölümü
Zâhiriyye Ktp.	Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye (Şam)

Giriş

Kitap denildiğinde, tarih boyunca insanoğlunun bilgi birikimini, duygularını düşüncelerini, bilgi alışverişini vs. nakletmek için icâd ettiği bir araç akla gelmektedir. Bu araç her dönemde farklı şekiller almış ve asırlar sonra günümüzde ulaştığı bugünkü görünümü de, muhtemelen yarım asır içinde yerini başka fiziki yapıya sahip yeni bir şekle bırakacaktır.

Bu yüzden her yönünü dikkate alarak kitabın ne olduğunun etraflıca bir tarifini yapmak oldukça güçtür. Çünkü insanoğlu tarih boyunca farklı fiziki özelliklere sahip nesnelere kitap adını vermiştir. Mezopotamya bölgesinde yaşayan halklar için çivi yazılı tabletler ne ise, Mısırlılar için de rulo haline getirilmiş papirüsler odur. Hicaz Yarımadası'nda deri ve parşömen üzerine yazılmış ve bir şekilde bir araya getirilmiş sayfalar da kitap olarak adlandırılmaktadır. Asırlarca elle yazılan, ayrı fiziki özelliklere ve farklı şekillere (rulo/kodeks) sahip bu kitaplar, matbaanın icadından sonra standartlaşmış ancak yine kitap olarak adlandırılmaya devam edilmiştir. Günümüzde tamamen elektronik ortamda üretilen eserler de kitap olarak adlandırılmaktadır. Bu yüzden kitabın genel bir tarifini, yani ne olduğunu tanımlamaktan ziyade dönemlere göre ele almak ve karakteristik özelliklerini ortaya koymak daha makul bir yaklaşım olacaktır.

Bu kitapta inceleyeceğimiz dönemde, yani Orta Çağ İslâm dünyasında, iki tür kitap vardır: Sözlü kitap, yazılı kitap. Bilindiği gibi antik dünyada bilginin sözlü olarak nakli mevcutsa da, bunun sistemli bir hâle getirilmesi İslâm medeniyetinde olmuş ve en azından bir dönem için sözlü kitapların çok önemli örnekleri ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında ilk ortaya çıkan

kitap olan Kur'ân-ı Kerim, vahiy döneminde her ne kadar bölüm bölüm yazıya geçirilmişse de kitap bütünlüğünde varlığını bir süre sözlü olarak hafızalarda sürdürmüş ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra fiziki bir yapıya kavuşmuştur. İlk iki asırda (I-II/VII-VIII) Kur'ân-ı Kerim etrafında gelişen ilmi faliyetler de aynı yolu izlemiş, bir süre için kitaplar hafızalarda muhafaza edilen ve sözlü olarak nakledilen nesne olma özelliğini korumuştur. Sözlü kitapların oluşumunda ve sözlü olarak naklinde birkaç yol varsa da hepsinin ortak noktası bir kitabı müellifinden veya müellifinden okuyarak nakletme iznini almış kimselerden dinleyip/okuyup başkalarına okutmak/rivâyet etmek için izin (*icâzet*) almaktır.

Orta Çağ İslâm dünyasında yazılı kitabın ortaya çıkmasının gecikmesinin birçok sebebi varsa da bunlardan en önemlisi Arap yazısının ilk asırda, metinleri sağlıklı bir biçimde aktaracak kadar gelişmemiş olması ve bu yüzden yazılı metinlere güvenilmemesidir. Tahrifat yanında yazıya geçirilirken yapılabilecek yanlışlar uzun süre Müslümanların yazılı metinlere şüpheyle bakmasına sebebiyet vermiştir. İslâm hukukunda da şahit olmadan herhangi bir belgenin geçerli olarak kabul edilmemesi de bu sebepledir. Bu yüzden bir metin yazılı olsa bile hafızalarda da muhafaza edilmesine büyük önem verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in asırlar boyunca hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmış olması da hafızalarda muhafaza edilmiş olmasına bağlanmaktadır.

İslâm dünyasındaki kitabın oluşumunda önemli bir yeri olan sözlü rivâyet dönemi etraflıca incelenmeden kitabın gelişim sürecini ve bilginin nakledilmesini anlamak mümkün değildir. Bu sözlü rivâyet döneminde câmilerdeki ders halkaları, seyahatler (*rihle*), imlâ meclisleri, öğrencilerin, verrâkların, müstemlîlerin kitabın ortaya çıkmasına, bir metin haline getirilmesine ve çoğaltılmasına katkıları, detaylı bir şekilde incelenmeden kitabın tarihini ortaya koymak mümkün olmayacaktır.

Üzerinde önemle durulması gereken husus Orta Çağ İslâm dünyasında ortaya çıkan kitabın, üretim şekli ve oluşum süresinde geçirdiği değişiklikler yüzünden kazandığı bazı karakteristik özelliklerdir. Matbu kitabın aksine bu dönemde ortaya çıkan bir kitabın standart bir şekli olmayıp çoğaltılarak elde edilen her nüshanın kendine mahsus bir kimliği vardır. Sözlü kitap döneminde (I-II/VII-VIII. asırlar) ortaya çıkan kitapların yazıya geçiş sürecinde farklı

rivâyetlerinin kullanılmasından dolayı bir yazara âit kitabın birden farklı versiyonu ortaya çıkabilmiştir.

Telif döneminde ise müellifler hayatlarının farklı dönemlerinde aynı kitabın farklı versiyonlarını ortaya koyabildiklerinden, aynı kitabın müellif elinden çıkmış farklılıklar içeren iki veya daha çok nüshası oluşmuştur. Bu dönemde yaşayan müellifler eserlerini her zaman genişletir, kısaltır ve bazı değişiklikler yapabilirlerdi. Bu yüzden bazı müellifler hayatlarının bir döneminde farklı versiyonları olan eserlerine son şeklini verip ve eserin bu şekliyle nakline icâzet vererek bir birlik sağlamaya çalışmışlardır. Her ne kadar ilk dönemlerde aktarılan bilgilerin sıhhatini temin için büyük bir hassasiyet gösterilmiş ve müellifler kitaplarının sıhhatli bir şekilde aktarılması ve çoğaltılması için icâzet, imlâ ve münâvele gibi sistemler geliştirmişlerse de bu sistemler sadece eldeki nüshanın doğru olarak aktarılmasını garanti edebilmiştir. Yine de bir müellifin yazdığı bir eserinin farklı versiyonları, müellifinin ölümünden sonra sözlü nakledilen eserinin yazıya geçirilişinde farklı rivâyet zincirlerinin kullanılmasından dolayı farklı versiyonlarının ortaya çıkışı devam etmiştir. Bazı kitaplar sözlü olarak aktarılırken râvilerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Sözlü kitaptan yazılı kitaba geçişte bazı müelliflerin öğrencileri, bir nevi editörlük yaparak kitaba son şeklini vermiştir. Bu yüzden bazı kitaplar müellifine değil de daha sonra onu yazılı hâle getiren öğrencilere isnad edilmiştir/âit olarak gösterilmiştir.

İlk iki asırda kaynaklardaki binlerce sayfanın ezberlenip ezberden nakledilmesi ile ilgili rivâyetleri anlamak gerçekten de güçtür. Ancak bazı rivâyetler bunun derslere katılıp kolayca ezberleme gibi bir uygulama olmadığını göstermektedir. Ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed'in bir kitabın sözlü olarak bir bölümünü rivâyete izin hakkını alabilmek için imlâ meclisine 5-6 yıl devam ettiğini söylemesi bu sürecin oldukça güç ve uzun bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Şihne'nin *el-Emâli'l-Muhibbiye* adlı 200 varaklık bir eseri imlâ yoluyla 6 senede 70 mecliste yazdırması da bu yolla yapılan telifin uzun zaman aldığını göstermektedir.

Sözlü kitabın yazılı kitaba dönüşüm sürecindeki evrelerin ne kadar meşakkatli olduğunu Pedersen, İbnü'n-Nedim'in bu konudaki bir naklinden hareketle veciz bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

> Kitabın ortaya çıkış aşamalarının ne kadar güç olduğunu yukarıdaki nakilden anlamaktayız. [Yazılması tasarlanan] kitap müellifi tarafından önce [düzenlenen meclislerde] katılanlara anlatılmış, daha sonra [mecliste] müellifin huzurunda, farklılıklar ihtiva eden yazıya geçirilmiş üç şekli müstensih tarafından [meclise devam edenlere] okunmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan değişiklikler ve ilâveler müellifin yardımcısına/müstemlîye yazdırılmış o da yazdığı bu son şekli [mecliste] müellife okumuş, böylece eser bu son okunuşundan sonra nihâî şekline kavuşmuştur. Müellif [meclise katılanlara] bu son şeklin rivâyeti için izin vermiştir.[9]

Sözlü kitabın yazıya geçirilme sürecinde müellifin tam bir kontrolü vardır. Onun icâzetini taşımayan hiçbir nüsha nakledilemez, rivâyet edilemez. Sözlü kitaplar geleneksel metodlarla yazıya geçirilip bir süre sonra çoğaltılma aşamasına gelindiğinde bir nevi *copyright* olan icâzet uygulaması yine müellifin eseri üzerindeki kontrolünü sağlamaya yardımcı olmuştur. Ancak aradan birkaç asır geçtikten ve kitap çoğaltılımında geleneksel metodlar terk edildikten sonra müellifin kitabı üzerinde herhangi bir kontrolünün kalmadığını görmekteyiz. Müstensihlerin metin üzerindeki çıkarma ve ekleme gibi müdahalelerinin yanında farkında olmadan yaptıkları hatalar da farklı nüshaların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmiştir.

İslâm dünyasındaki kitapların bu özelliklerinden ötürü kitabın ne olduğunun ortaya konulabilmesi, önce oluşum sürecinin daha sonra da fiziki özelliklerinin etraflıca incelenmesini gerektirmektedir. Fiziki özelliklerin en önemlisi kitabın şeklidir. İslâm'ın doğduğu dönemde komşu medeniyetlerdeki yazılı kitap, "rulo" evresini geçirip kodeks şeklindeki fiziki görünümüne kavuştuğundan, Müslümanlar da bu şekli benimsemiş ve sözlü kitapların yazıya geçirilme sürecinin yoğun olarak başladığı III/IX. asırdan Orta Çağ döneminin sonuna kadar İslâm dünyasında, kodeks şeklinde el yazması kitaplar hâkim olmuştur. Şüphesiz ki II/VIII. asırda kâğıdın İslâm dünyasına girişi, kodeks şeklini hem kolaylaştırmış hem de uygulama kolaylığı açısından zaruri kılmıştır.

Geniş bir coğrafyada üretilen İslâmi yazmalar her ne kadar fiziki yönleri bakımından bazı müşterek unsurlara sahiplerse de bu unsurlar, dönemlere ve bölgelere göre farklı özellikler göstermektedir. Arap Yarımadası'ndaki Emevi ve Abbasi, İspanya'daki Endülüs, Mısır'daki Fâtimî ve Memlûklular,

---

9 Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 31.

Orta Asya ve Hint Yarımadası'ndaki İlhanlı, Babürlü ve Timurlularda yazma eserler zaman içinde kendilerine özgü bazı şekil özellikleri kazanmışlardır.

Medeniyetler arasında etkileşim ve bilgi transferi kaçınılmazdır. Müslümanlar komşu oldukları ve temasta bulundukları ülkelerin kitapla ilgili tecrübelerinden yararlanmışlardır. Çin menşeli kâğıt yapımı tekniğinin öğrenilmesi İslâm dünyasında kültür alanında önemli gelişmeler sağlamış, İslâm rönesansının en önemli etkenlerinden olmuştur. Müslümanlar yoluyla bu buluşun Batı'ya aktarılması da birçok Avrupa ülkesinde bilginin geniş kitlelere ulaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Cilt yapımında Mısır'daki Koptların bilgi birikimleri de Habeşistan ve Yemen yoluyla kazanılmış ve Müslümanlar geliştirdikleri yeni tekniklerle bu sanatın en güzel örneklerini vermişlerdir. Telif faaliyetlerinin gelişmesinde komşu medeniyetlerin birikiminin tercüme yoluyla aktarılması, özellikle din dışındaki matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji, zooloji vs. gibi alanlarda Müslümanların bu konulardaki bilgi birikimini kolayca tevarüs etmesinde ve bu dallardaki çalışmaları geliştirmelerinde önemli bir etken olmuştur.

Yazılı kitap dönemine geçildikten sonra kitaplardan yararlandırmada en önemli rolü kütüphâneler oynamıştır. İlk üç asırdaki özel kütüphânelerin fonksiyonunu çok zengin koleksiyonlara sahip saray, Beytü'l-Hikme, dârü'l-ilm ve medrese kütüphâneleri devralmıştır. V/XI. asırdan itibaren medrese kütüphâneleri, medreselerin gelişimine paralel olarak daha da yaygınlaşmış ve uzun asırlar öğretim sistemine en önemli hizmeti veren bir birim olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Orta Çağ İslâm dünyasında matbaa olmamasına rağmen kitapların çoğaltılmasında ve yayılmasında hiç sıkıntı çekilmemiştir. Verrâklar, müstemlîler, müstensihler ve talebeler birer matbaa gibi çalışmış ve bu sayede yüzbinlerce ciltlik koleksiyonlara sahip kütüphânelerin kurulması mümkün olabilmiştir. Verrâklar, İslâm'ın ilk asırlarında, dinî, edebî, felsefî konuların ve tarihleri oluşturan rivâyetlerin oluşum ve aktarım sürecinde çok önemli bir rol oynadıkları gibi, bu birikimin yazıya geçirilmesinde, yazı için gerekli malzemenin temininde ve yazılan eserlerin çoğaltılmasında ve satışa sunulmasında da önemli görevler ifa etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda telif ve istinsah edilen eserleri ilim taliplerine ulaştırmak için açtıkları dükkânlar ve bu dükkânların oluşturduğu çarşılar ilmî, felsefî ve edebî sohbetlerin ve müzâkerelerin gerçekleştirildiği birer kültür merkezlerine dönüşmüştür.

Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap

İslâm Öncesi Dönem

Bugün kitap dediğimizde gözümüzde canlandırdığımız nesne Antik Çağlarda farklı şekillerdeydi. O dönemde tabletler, papirüs ruloları, bir araya getirilmiş deri ve parşömen sayfaları, hatta yazılı her şey kitap olarak tanımlanmaktaydı. Orta Çağ İslâm dünyasında ise bunlara ilâveten bir konuda ezberlenip nakledilen rivâyetlerin de kitap olarak (sözlü kitap) adlandırıldığını görüyoruz. Kitabın gelişimi ve bugünkü şeklini alışı, geçirdiği birkaç evreden sonra olmuştur. Antik Çağlardaki mevcut kitap şekilleri, Milat'tan sonra bazı değişimler geçirmiş ve bu değişimler Orta Çağın ilk asırlarında devam etmişse de kitap, bugünkü şeklini, kâğıdın yaygın olarak İslâm dünyasına girişiyle II/VIII. asırda almıştır.

Câhiliye dönemi şâirlerinden İmru'l-Kays, Bişr b. Ebû Hazm, Züheyr b. Ebû Selmâ, Lebîd, Hâtemü't-Tâ'î, 'Ubeyd b. el-Ebras ve Nâbiğa gibi şâirlerin dîvânlarında kalem, mehârik ve 'usüb gibi bazı yazı malzemelerinin geçmesinden sözlü rivâyetin hâkim olduğu Câhiliye döneminde Arapların yazıyı da kullandıkları anlaşılmaktadır.[10] Güney Arabistan'da çok sayıda yazılı taş ve kayalarla ağaç dallarına rastlanılması, okuma yazmanın bölge halkı arasında yaygın olabileceğini de düşündürmektedir.[11] Hicaz bölgesinde de

---

10 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmed Hattab el-'Ömer, "el-Kitâbetü'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-Câhilî ve Tarikatü't-Ta'allüm", *Âdâbu'r-Râfideyn*, c. 10, Musul 1979, s. 62-82; Kasım Ahmed es-Samerrâî, "el-İcâzât ve Tatavvurahâtu't-Tarihî", *'Alemü'l-Kütüb*, c. II/2, Riyad 1981, s. 278-279. Ayrıca bkz. Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 7-11.

11 Peter Stein, "Literacy in Pre-Islamic Arabia: An Analysis of the Epigraphic Evidence", *The Qur'an in Context. Historical and Literary Investigations into The Qur'anic*

benzer bir durum olmalıdır. İbnü'n-Nedim bu dönemde Mekke'deki Câhiliye Araplarının kullandıkları yazının Mekkî yazısı olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Mekke önemli bir ticaret merkezi olduğu için muhakkak ki bu şehirde birçok ticari ve siyasi yazışmalar yapılmıştır. Câhiliye döneminden kalma bazı ticari anlaşma metinlerinin, yazıt/kitabelerin, yazılı sayfaların mevcudiyetine ve bazı Câhiliye dönemi şairlerinin şiirlerinin (*Mu'allakat-ı Seb'*) deri veya papirüs üzerine yazılıp Kabe'nin duvarına asıldığına dâir rivâyetler bulunmaktaysa da[12] bu dönemden günümüze ulaşmış birkaç yazıt dışında herhangi bir yazılı metin mevcut değildir.[13]

Belâzurî, İslâm öncesi Mekke'de 17 erkeğin ve 7 kadının okuma yazma bildiğini nakletmektedir.[14] Ancak Belâzûrî'nin saydığı isimler arasında okuma yazma bildiği bilinen Talha b. 'Ubeydullah, Halid b. Velid, Ebû Bekir es-Sıddîk, 'Amr İbnü'l-'Âs gibi isimlerin olmaması Belâzûrî'nin seçici olduğunu ve bu sayının şüpheyle karşılanması gerektiğini göstermektedir.[15] Câhiliye döneminde küçük çocukların okuma yazma öğrenmek için gittikleri okullar (ketâtib) mevcuttu.

Yoğun ticarete sahne olduğundan dolayı Mekkeli müşrikler arasında okuma yazma oranı Medinelilere göre daha fazlaydı. Bedir savaşında esir

Milieu, yay. haz. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx, Leiden, Brill, 2010, s. 269-273. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016, s. 29-115. Arapların İslâm öncesine âit kitabeleri için bkz: Christian Robin, "L'épigraphie de l'Arabie avant l'Islam: intérêt et limites", *REMMM*, c. 61/1, Paris 1991, s. 113-125.

12 Bu rivâyetlerin tartışılmasıyla ilgili olarak bkz. Nasırüddin el-Esed, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetüha't-Tarihiyye*, Kahire 1978, s. 169-172.

13 Salahüddin el-Müneccid, *Dirâsât fi Tarihi'l-Hatti'l-Arabî Münzü Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1972, s. 23; Beatrice Gruendler, *The Development of The Arabic Scripts, From the Nabatean Era to The First Islamic Century According to Dated Texts*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1993, s. 13-14; Seyyid Nâsır en-Nakşibendî, "Menşe'ü'l-Hatti'l-'Arabî ve Tatavvuruhu", *Sümer*, c. III/1, Bağdad, 1947, s. 129-142. İbnü'n Nedim, Halife Me'mun'un kütüphânesinde Peygamberimiz'in dedesi Abdülmüttalib b. Hâşim'in hattıyla deri üzerine yazılmış bir borç senedi bulunduğundan söz etmektedir. Bu da III./IX. asra, bu tür bazı yazılı belgelerin ulaştığını göstermektedir. Bkz. *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, Tahran 1973, s. 8.

14 Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vustâ*, Kahire 2001 s. 29.

15 Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wiraqah 'Stationary' During The Early Middle Ages*, basılmamış doktora tezi, The University of Michigan 1985, s. 8-9.

alınan Mekkeli müşriklerden, fakir oldukları için fidyelerini ödeyemeyip de serbest kalmayan bazı kimselerin, Medineli Müslümanlara okuma yazmayı öğretme karşılığında serbest bırakılması,[16] Mekkeliler arasında alt sınıflardan kişilerin bile okur yazar olduklarını göstermektedir.[17]

İslâm geldiğinde Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinden okuma yazmayı bilen kimseler mevcuttu.[18] Belâzûrî bunlardan yedi kişinin isimlerini vermektedir.

İslâm Sonrası Dönem

İslâm'ın geldiği dönemde Mekke'de ve Medine'de okuma yazma bilen erkek ve kadınların isimlerini tarihî kaynaklarda bulmak mümkündür.[19] Kur'ân-ı Kerim'de bazı işlemlerin yazıyla tesbitinin emredilmesi de,[20] bu dönemde yeteri derecede okuma yazma bilenlerin mevcut olduğunu gösterir. Peygamberimiz'in okuyup yazma bilip bilmediği ve Kur'ân-ı Kerim'de geçen "ümmî" kelimesinin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[21] Peygamberimiz'e risâlet geldikten sonra sahabeden bazıları kendisine kâtip olarak hizmet etmişlerdi: Ali b. Ebi Tâlib, Osman b. Affan, Ömer b. Hattab, Ebû Bekir, Hâlid b. Sa'îd b. el-'Âs, Hanzele b. er-Rebî',

16 Bu konudaki çeşitli rivâyetler için bkz. Michael Lecker, "Zayd b. Thâbit, 'a Jew With two Sidelocks': Judaism and Literacy in Pre-Islamic Medina (Yathrib)", *Jews and Arabs in-Pre-and Early Islamic Arabia*, Ashgate Publishing Company, Surrey 1998, s. 265-266; Claude Gilliot, "Die Schreib- und/oder Lesekundigkeit in Mekka und Yathrib/Medina zur Zeit Mohammeds", *Schlaglichter. Die beiden ersten islamischen Jahrhunderte*, yay. haz. Markus Gross, Karl-Heinz Ohlig, Berlin 2008, s. 304-307.

17 Khalil 'Athamina, "Al-Nabiy al-Ummiyy: An Inquiry into the Meaning of a Quranic Verse", *Der Islam*, c. 69/1, Hamburg 1992, s. 69-70.

18 Muhammed 'Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988, s. 215-216.

19 Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate-Variorum London 2012, s. XXII-XXIX; Lecker, a.g.m., s. 267-271.

20 Bakara 282, 235, Nur 33.

21 Khalil 'Athamina, a.g.m., Bu konudaki farklı rivâyet ve görüşlerin değerlendirilmesi için şu çalışmaya bakılabilir: Mehdy Shaddel, "Qur'ânic Ummî: Genealogy, Ethnicity, and The Foundation of a New Community", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 43, Jerusalem 2016, s. 1-59.

Yezîd b. Ebû Süfyân, Muâviye b. Ebû Süfyân, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit.[22] Bunlar arasında en öne çıkanı Zeyd b. Sâbit idi. Medine'ye hicretten sonra Peygamberimiz'in mektuplarından bazılarını da Übey b. Ka'b yazmıştır. Mekke'nin fethinden sonra Muaviye'nin gerek vahyi yazıya geçirmede gerekse de diğer konularda yoğun olarak kitabet hizmetinde çalıştığını görüyoruz.[23] İbnü'n-Nedim, bu dönemde kullanılan yazıyı da "Hatt-ı Medenî" olarak adlandırır.[24] Sahabeden Zeyd b. Sabit Arapça okuma yazma dışında İbranice okuyup yazıyor, 'Amr İbnü'l-'Âs da Süryanice biliyordu.

Peygamberimiz'in döneminden bazı hükümdarlara gönderilen deri üzerine yazılmış mektuplarla[25] taş üzerine kazılmış birkaç metin[26] kalmıştır. Kaynaklarda Peygamberimiz'in Medine'ye hicretinden sonra çeşitli kabilelerden gelen heyetlere verdiği dinî, siyasi ve ekonomik konuları ihtiva eden belgeler ve bu belgelerin muhtevalarıyla ilgili bilgiler ve Veda Hutbesi'nin yazıldığına dâir rivâyetler bulunmaktaysa da bunların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.[27] Bu belgelerin mevcudiyetini,[28] râvilerin belgelerin fiziki özellikleriyle ilgili olarak zikrettikleri "*edîmü'l-ahmer*" (kırmızı deri), "*cild*" (deri) ve "'*asîb*" (hurma dalı) gibi tavsiflerden ve "Hz. Peygamber,

22 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Mustafa A'zami, *Küttâbü'n-nebi (s.a.v)*, Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut 2003.

23 Salahüddin el-Müneccid, *a.g.e.*, s. 23. Hz. Peygamber'in vahiy yazımında ve çeşitli konularda kâtip olarak görevlendirdiği 61 sahâbînin listesi ve biyografileri için bkz. A'zamî, *Küttâbü'n-Nebî*, s. 30-112.

24 Mekke ve Medine hattının bazı araştırmacılar tarafından Hicâzî yazısı olarak adlandırılması için bkz. Sergio Noja Noseda, "Paregra to the Volumes of Sources de la Transmission Maniscrite de Texte Coranique Thus Far Published and in Course of Publication", *Results of Contemporary Research on the Qur'ân, The Question of a Historia-Critical Text of the Qur'ân*, yay. haz. Manfred S. Kropp, Beirut 2007, s. 157-162.

25 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966, s. 239; Aynı müellif, *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162; Nasırüddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 33.

26 Muhammed Hamidullah, "Some Arabic Inscriptions of Medinah of the Early Years of Hijrah", *Islamic Culture*, c. XIII (1939), s. 429, 434.

27 Sarah Z. Mirza, "The Peoples' Hadith: Evidence for popular Tradition on Hadith as Physical Object in the First Centuries of Islam", *Arabica*, c. 63, Brill, Leiden 2016, s. 30-45.

28 Meselâ Kalkaşandi (*Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 122), Temîmü'd-Dârî'ye tahsis edilen bir arazi için yazılan belgeyi gördüğünü ve âilenin gerektiğinde bu belgeyi ibrâz ettiğini söylemektedir. Sarah Z. Mirza, a.g.m., s. 46'dan naklen.

bir deri parçası istedi ve üzerine yazdıktan sonra evine girdi ve belgenin altına mührünü bastı" gibi rivâyetlerden anlıyoruz.[29] Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Necran halkının Hz. Ali'ye, Hz. Peygamber'in kendilerine vermiş olduğu bir anlaşmanın, Peygamber'in mührünü de *(hâtemü'n-Nebî)* taşıyan deri (*edîm*) üzerine yazılmış bir nüshasını getirdiklerini nakleder.[30] İbn İshak da *Sire*'sinde de Züheyr oğullarından bir kimsede bulunan Hz. Peygamber'in deri (*edîm*) üzerine yazılmış bir mektubundan bahseder.[31] Ezrakî'nin (ö.250/864) naklettiğine göre Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde Ezrak b. Amr'a verdiği deri üzerine yazılmış belge 80/699 yılında Kabe'yi sel bastığında kaybolmuştu.[32] Hz. Peygamber, hicretin ikinci yılında Abdullah b. Cahş'ı, Nahle Seriyyesi'ne kumandan olarak tayin ettiğinde Übey b. Ka'b'a bununla ilgili bir belge hazırlatmıştı.[33] Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in çeşitli kimselere ve kabilelere verdiği başkaca mektuplarından da bahsedilir.[34] Ancak günümüze ulaşmadıklarından bu mektupların/belgelerin gerçek olup olmadıklarını bilemiyoruz. Bilindiği gibi Orta Çağ İslâm dünyasında mâlî konularda imtiyaz sağlayan sahte belge üretmek oldukça yaygındı. Nitekim Halife Kâ'im Biemrillah'ın veziri Ebu'l-Kâsım ibnü'l-Müslime, Hatîb Bağdâdî'ye, Yahudilerin elindeki Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye yazdırdığını iddia ettikleri ve bazı sahabenin de şahit olarak zikredildiği Hayber halkından cizye alınmamasına dâir belgenin gerçek olup olmadığını sormuş, o da bu uydurma bir belgedir demiştir. Bunun üzerine vezir, "Nereden

29 Sarah Z. Mirza, a.g.m., s. 39-44, 47.

30 Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîr*, yay. haz. 'Abdullâh Mahmud Şehhâte, Beyrût 1423/2002. Ebû Yusuf (ö.182/798) ve İbn Sa'd (ö.230/845), bu olayı daha geniş bir şekilde naklederler. Bkz. *el-Harâc li-Ebî Yûsuf*, yay. haz. Tâhâ 'Abdurra'uf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed, s. 87; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. I, yay. haz. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Beyrût 1410/1990, s. 213.

31 İbn İshâk, *es-Sîre*, yay. haz. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. 269.

32 el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II, 248.

33 el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, 371.

34 Ebû 'Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, yay. haz. Halîl Muhammed Hirâs, I, Beyrût, t.y., s. 237. Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdillâh el-Herevî el-Bağdâdî (ö.224/839), c. I, *Kitâb'ul-Emvâl*, yay. haz. Ebû Enes Seyyid b. Receb, I-II, Riyâd 1428/2007, s. 289; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 230, I, 242; Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/855), *el-Musned*, yay. haz. Şu'ayb el-'Arnaût 'Âdil Murşid v.dğr., 1421/2001, s. 508; Muslim, *es-Sahîh*, II, 991; İbn Tayfûr, *Belâğâtü'n-Nisâ'*, s. 123; en-Nesâ'î, *es-Sunenü'l-Kubrâ*, IV, 331; Ebû'l-Kâsım el-Beğavî, *Mu'cemü's-Sahabe*, c. II, 261; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 214; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XVIII, 45; el-Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl*, s. 363.

anladın?" deyince Hatîb Bağdâdî de, "Belgede Mu'âviye b. Ebû Süfyân şâhit olarak gözüküyor. Halbuki Mu'âviye Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştu, Hayber olayı ise 7. yıldaydı. Ayrıca Sa'd b. Mu'âz da şâhit olarak görülüyor. Sa'd da Hendek Vak'ası'nda 5. yılda vefat etmişti" şeklinde cevap vermiştir.[35]

İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Hasan b. el-Kûfî'ye dayanarak, 135/753-225/840 tarihleri arasında yaşıyan Ebu'l-Hasan el-Medâ'inî'nin Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşmalarla çeşitli hükümdarlara gönderdiği mektupları içeren *Kitâbu 'Uhûdi'n-Nebî, Kitâbu Resâ'ili'n-Nebî 'aleyhi's-selâm, Kitâbu Kütübi'n-Nebî ile'l-Mülûk* gibi eserleri olduğunu söylediğine göre[36] bu belgelerin önemli bir kısmı III/IX. asra ulaşmıştı.[37] Hz. Peygamber'in mektuplarıyla yaptığı anlaşmaların metinleri klasik İslâm kaynaklarında yer almıştır.[38]

Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Haline Getirilmesi

Orta Çağ İslâm dünyasında ortaya çıkan/bildiğimiz ilk kitap Kur'ân-ı Kerim'dir.[39] Kur'ân-ı Kerim'i, tefsire ve Kur'ân ilimlerine, hadise, ahbâra, sarf,

---

35 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 386.

36 *el-Fihrist*, c. I, s. 113-114.

37 İbn Nedim, İbnü'l-Kûfî'nin kendisinde, Abbas el-Yâbis'in hattıyla Medâ'inî'ye âit bazı eserlerin deri üzerine yazılmış 8 cüzünün bulunduğunu belirttiğini nakletmektedir. (*el-Fihrist* I, s. 114).

38 M. Hamidullah, Hz. Peygamber'in 6 mektubu yanında (*Six originaux des lettres du Prophète de l'islam: étude paléographique et historique des lettres du Prophète*, Tougui, Paris 1985) Hz. Peygamber'e isnâd edilen metinleri, orijinalliklerini de tartışarak, yukarıda bahsettiğimiz *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye* adlı eserinde toplamıştır. Hz. Peygambere âit mektupların ve kaynaklarda kendisine isnad edilen belgelerin geniş bir analizi için bkz. Sarah Zubair Mirza, *Oral Tradition and Scribal Conventions in the Documents Attributed to The Prophèt Muhammad*, Yayınlanmamış doktora tezi, The University of Michigan 2010. Özellikle Hristiyanlarla olan yazışmalar için bkz: John Andrew Morrow, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World*, Angelico Press, 2013.

39 A. F. L. Beeston, "Backround Topics", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, yay. haz. A. F. L. Beeston ve dgr, Cambridge University Press, 1983, s. 22-23. Câhiliye toplumunda kitap sözcüğü Kur'ân-ı Kerim'in ve diğer kutsal kitapların kastedildiği durumlar hariç diğer durumlarda, yazılı olan her şey için kullanılıyordu. İslâmi dönemde de bu uygulama sürdürülmüş, yazılı eserler için kitap sözcüğü kullanıldığı gibi yazılı olan her şey, özellikle de mektuplar için de kitab/kütüb sözcükleri kullanılmaya devam edilmiştir. Meselâ bkz. et-Taberî, *et-Târih*, c. VII, s. 369; Ebû 'Ömer el-Kindî, *Kitâbu'l-Vülât*, s. 14; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*,

nahiv ve lügate, edebî metinlere, kimya ve tıp gibi ilimlere dâir kitaplar ve tercüme eserler takip etti.

Kur'ân nâzil olmaya başlayınca Peygamberimiz vahyedilen ayet ve sureleri sahabelere okuyor ve ezberlettiriyordu. Vahyedilen ayet ve sureler aynı zamanda vahiy kâtiplerince de çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılıyordu.[40] Böylece Kur'ân hem yazılı hem de sözlü bir biçimde korunmaya alınmış oluyordu. O dönemdeki Arap yazısının yetersizliğinden dolayı, yazıya geçirilmiş Kur'ân metinlerinin okunmasında ortaya çıkan bazı güçlükler de, Kur'ân'ın ezberlenmesi dolayısıyla halledilmiş oluyordu. Hz. Peygamber'in vefatında Kur'ân metni hâfızların hafızasında olduğu gibi papirüsler, deri parçaları, kurumuş hurma dalları, tahtadan yapılmış tabletler, develerin kaburga ve kürek kemikleri, taş parçaları v.s. gibi o dönemde kullanılan bazı yazı malzemeleri üzerinde yazılı olarak da mevcuttu.[41] Hz. Peygamber'in Hicret'ten önce İslâm'ı kabul etmek için Medine'den Mekke'ye gelen heyet içinde bulunan Râfi' b. Mâlik ez-Zurkî'ye o zamana kadar vahyedilen ayet ve sureleri toplu halde verdiğini ve onun da kendi mahallesinde yaptırdığı mescidde toplanan Müslümanlara bu ayet ve sureleri okuduğunu biliyoruz.[42]

Ancak Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipleri vahyedilen ayet ve sureleri belirtilen yazı malzemelerine yazıp sahifeler ve cüzler oluşturmuşlarsa da Kur'ân Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) toplanıp iki kapak arasına alınışına kadar mushaf haline getirilmemişti.[43] Muhtemelen Peygamberimiz döneminde her an yeni ayetler vahyedilmesi ihtimali olduğu için böyle bir işe teşebbüs edilmemişti.

.....

c. VIII, s. 113; Bahâ'eddin ibn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye*, s. 278. Ayrıca bkz. Raif Georges Khoury, "L'Apport Specialement Important de la Papyrology dans la Transmission et la Codification des Plus Anciennes Versions des Mille et une Nuit et D'autres Livres des Deux Premiers Siécles Islamiques", *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn ve Lennart Sundelin, Brill, Leiden 2004, s. 69-70.

40 Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, c. 1, s. 126.

41 Muhammed Hamidullah, *Kur'ânı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, s. 43.

42 Muhammed Hamidullah, *a.g.e.*, s. 43-44.

43 Peygamberimiz döneminde bazı sahabenin kendileri için özel mushaf nüshaları oluşturdukları şeklinde rivâyetler varsa da bu nüshalardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Ancak bazılarının mahiyetleri hakkında sınırlı bir bilgiye sahibiz.

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim'in bugün bize ulaşan metni Hz. Ebû Bekir döneminde (h. 11/632-13/634), Hz. Ömer'in tavsiyesi üzerine,[44] Zeyd b. Sabit başkanlığında oluşturulan bir heyet[45] tarafından papirüs veya parşömen parçaları, tabletler, ağaç levhaları, hurma dalları, kaburga ve kürek kemikleri, tabaklanmış deri parçaları[46] üzerine yazılmış mevcut yazılı sayfalar derlenerek ve hâfızların da kontrolünden geçirilerek meydana getirilmiştir.[47] Buharî hadisinde Kur'ân-ı Kerim'in ilk derlenişi şöyle nakledilir:

> Zeyd b. Sâbit şöyle demiştir: Hz. Ebû Bekir Yemâme'de şehid olanların ölümünü müteâkib haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattâb da bulunuyordu. Ebû Bekir bana şu sözleri söyledi: Ömer bana geldi ve "Yemâme gününün şiddetli harbinde Kur'ân hâfızlarından birçoğu şehid oldu. Ben diğer harb sahalarında da harbin şiddetli olup Kur'ân hâfızlarının şehid edilmelerinden, bu sebeple de Kur'ân'dan büyükçe bir kısmın zâyi' olup gitmesinden endişe ediyorum. Binâenaleyh ben senin, Kur'ân'ın kitâb halinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum", dedi. Ben Ömer'e, "Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsın" dedim. Ömer de, "Vallahi bu hayırdır" dedi ve bana bu hususu hatırlatmayı devam ettirdi. Nihayet Allah benim göğsümü bu iş için açtı ve ben de Ömer'in düşündüğü bu işte onun gibi düşündüm.
>
> Zeyd dedi ki: Bu sözlerden sonra Hz. Ebû Bekir, bana hitaben şunları söyledi: "Sen genç ve akıllı bir erkeksin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Rasulullah için vahyi yazıyordun. Binâenaleyh sen Kur'ân'ı tetebbu' et ve onu bir araya topla." Zeyd buna karşı: "Vallahi eğer bana dağlardan bir dağın nakledilmesini teklif etmiş olsalardı, o iş benim

---

44 Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin ilk yıllarında çıkan savaşlarda, özellikle de irtidat olaylarında çok sayıda hâfız sahabenin ölmesi Hz. Ömer'i telaşlandırmış ve Hz. Ebû Bekir'i bu işe teşvik etmiştir. İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 27.

45 Heyette yer alan sahabe hakkında bilgi için bkz: Viviane Comerro, *Les traditions sur la constitution du mushaf de 'Uthmân*, Orient-Institüt, Beirut 2012, s. 63-73.

46 Kur'ân ayet ve surelerinin yazımında kullanılan yazı malzemesi ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, c. IX, Beyrut 1959, s. 14; Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, yay. haz. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1974, s. 207.

47 Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser, Otto Pretzl, *The History of the Qur'ân*, çeviren ve yay. haz. Wolfgang H. Behn, Brill, Leiden 2013, s. 224-225. Kur'ân-ı Kerim'in derlenmesi sırasında çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılmış ayet ve sureler komisyona getirildiğinde, iki şahidin şehadetiyle kabul edilmiştir. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 48.

> üzerime, bana emrettiği bu Kur'ân'ı toplama işinden daha ağır olmazdı", dedi.
>
> Zeyd dedi ki: "Sizler, Rasulullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz?" dedim. Ebû Bekir: "Allah'a yemin ederim ki bu hayırlı bir iştir" dedi. Ebû Bekir bana müracaata devam etti. Nihâyet Allah, Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ömer'in akıllarını yatırdığı ve göğüslerini ferahlandırdığı bu işe, benim de aklımı açtı ve gönlümü ferahlandırdı. Bunun üzerine ben de Kur'ân'ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalardan ve hâfızların ezberinden topladım... Neticede toplanan bu sahifeler, Allah kendisini vefat ettirinceye kadar Hz. Ebû Bekir'in yanında bulundu. Sonra hayatı müddetince Hz. Ömer'in yanında kaldı. Bundan sonra Hz. Ömer'in kızı Hafsa'nın yanında kaldı.[48]

Parşömen üzerine yazılmış yaprakların iki kapak arasına konulmasıyla İslâm medeniyetinin ilk kodeks şeklindeki kitabı ortaya çıktı ve Habeşçe menşe'li olan mushaf sözcüğüyle adlandırıldı.[49] Süyûtî, derlenen nüshanın isimlendirilmesinde farklı görüşler ortaya çıktığını, *sifr* şeklindeki isimlendirmenin, Yahudilerin kutsal kitaplarını çağrıştırdığı için kabul görmediğini, bazı kimseler de bu şekildeki kitapların Habeşistan'da *mushaf* olarak adlandırıldığını söylediklerini ve derlenen nüshanın *mushaf* olarak isimlendirilmesine karar verildiğini nakleder.[50]

Hz. Ebû Bekir tarafından muhafaza edilen bu nüsha, onun ölümünden sonra Hz. Ömer'e (h. 13-23/634-644) daha sonra da kızı ve Peygamberimiz'in de eşi olan Hz. Hafsa'ya geçmiş ve Hz. Osman döneminde (h. 23-35/644-656) Kur'ân'ın nüshalarının çoğaltılması zarureti hâsıl olunca çoğaltmaya (25/646) bu nüsha esas alınmıştır. Buharî hadisinde çoğaltmanın gerekçesi ve nasıl gerçekleştirildiği şöyle hikâye edilmektedir:

> İrminiyye'nin fethinde Sûriyelilerle, Azerbeycan fethinde de Iraklılarla birlikte harb eden Huzeyfetü'bnü'l-Yemân bunların Kur'ân'ı çeşitli şekillerde okumalarının kendisine verdiği endişe üzerine Hz. Osman'ın

---

48 *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, c. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, s. 5080-5082.

49 Paola Orsatti, "Le Manuscrit Islamique: Caractéristique Matérielles et Typologie", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. II, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 275-276.

50 Süyûtî, *el-İtkân*, c. I, s. 205.

yanına geldi ve ona: Ey mü'minlerin emiri, sen Kur'ân'ı okumakta Yahudilerle Hristiyanların kendi kitaplarını okumakta uğradıkları ayrılığa benzer bir ihtilâfa düşmeden evvel bu ümmete yetiş, bu işin icabına bak dedi.

Bunun üzerine Hz. Osman, "Hafsa'ya haber gönderip bize Kur'ân'ın yazılı olduğu sahifeleri gönder de biz sûreleri mushaflara nakledelim, sonra da o sahifeleri tekrar sana iâde edelim" dedi. Bunun üzerine Hafsa muhafaza ettiği Kur'ân'ı Hz. Osman'a gönderdi. Osman da Zeyd b. Sâbit, Abdullah ibni'z-Zübeyir, Saîd ibnü'l-'Âs ve Abdurrahman ibnü'l-Hâris ibn Hişâm'dan kurulu istinsah heyetine emir verdi. Onlar da bu asıl nüshadaki sûreleri istinsah edip mushaflara naklettiler. Hz. Osman bu istinsah işinin başında, Zeyd'in Medineli olması yüzünden Kureyşli olan üç kişiye hitâben, "Sizler Zeyd ibni Sâbit ile Kur'ân'dan herhangi bir şeyde ihtilâf ettiğiniz zaman Kur'ân'ı Kureyş lisanı ile yazınız. Çünkü Kurân, Kureyş lisanı ile nâzil olmuştur" dedi.

Onlar da işte böyle yaptılar, nihâyet sahîfeleri istinsah edip mushaflara naklettikleri zaman, Hz. Osman asıl sahifeleri tekrar Hafsa'ya iâde etti. Heyetin istinsah ettikleri mushaflardan birer mushafı da her tarafa gönderdi. Bu gönderdiği mushaflar dışında kalan ve içinde Kur'ân yazılı bulunan her sahifenin yahud mushafın da yakılmasını emretti.[51]

Kalkaşandî çoğlatılan nüshaların dayanıklı olduğu için deri üzerine yazıldığını söyler. Bu nüshalar Mekke, Kûfe, Basra ve Dımaşk (Şam) gibi önemli merkezlere gönderilmiştir.[52] Hz. Osman, bu nüshalara uygun düşmeyen Kur'ân metinlerinin imha edilmesini istemişti. Hz. Osman tarafından çoğalttırılan mushaflardan hiçbiri günümüze ulaşmadığı için bu

51 *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, c. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, s. 5080-5082, s. 5082-5084.

52 Çoğaltılan mushaf nüshalarının adedi hakkında kaynaklarda 4-7 arasında değişen farklı sayılar verilmektedir. Nöldeke, *a.g.e.*, s. 305-306. S. Müneccid, üzerinde ittifak edilen sayının 4 olduğunu söylemektedir. *A.g.e.*, s. 42. M. Cook da, Ebû 'Âmir ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) bu konuda iki rivâyet naklettiğini belirtir: Birinci rivâyete göre Hz. Osman dört nüsha hazırlatmış, bunlardan üçünü Kûfe, Basra ve Suriye'ye göndermiş birini ise kendisi muhafaza etmiştir. İkinci rivâyete göre ise Hz. Osman 7 nüsha hazırlatmış, birinci rivâyettekilere ilâveten Mekke, Yemen ve Bahreyn'e de birer nüsha göndermiştir. Dânî, ulemânın çoğunun ittifak ettikleri görüşün birinci rivâyete dayandığını söylemektedir. Bkz. Michael Cook, "The Stemma of The Regional Codices of The Koran", *Graeco-Arabica*, c. 9-10, Athena 2004, s. 89-90.

nüshaların özelliklerini bilemiyoruz. İbn Kesîr, bu nüshalardan en meşhurunun Taberiye'den, 518/1124 yılında Şam Ulu Câmii'ne getirilen büyük boyda, koyu mürekkeple güzel ve açık bir şekilde, muhtemelen deve derisinden yapılan parşömen üzerine yazılmış bir nüsha olduğunu nakletmektedir.[53] Kaynaklarda Hz. Osman'ın şehid edildiğinde okuduğu mushaf nüshası ve bulunduğu yerlerle ilgili bazı rivâyetler vardır.[54]

İslâm dünyasında, Kur'ân'dan sonra I/VII. asırda yazıya geçirilmiş ve iki kapak arasına alınmış müstakil eserlerin, ruloların mevcudiyetine dâir kaynaklarda çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Ancak bu eserlerden hemen hemen hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Peygamberimiz'in vefatından sonra,[55] günümüze ulaşan Hicrî ilk asırda ezberlemek ve hatırlamaya yardımcı olmak için oluşturulmuş bazı hadis sayfaları ve cüzleri mevcuttur.[56] Hz. Peygamber Kur'ân ayetleriyle karışır endişesiyle hadislerin yazılmasını yasaklamakla birlikte, bazı durumlarda bu konuda izin vermiştir.[57] Ebû Hüreyre, kendisinden daha fazla hadis bilen kimseyi tanımadığını, sadece bu konuda Abdullah b. Ömer'in istisna olduğunu, onun duyduklarını eliyle yazıp hafızasında da sakladığını, kendisinin ise ezberleyip yazmadığını söyler. Ebû Hüreyre, yazma konusunda Abdullah b. Ömer'in, Hz. Peygamber'den izin istediğini onun da bu konuda izin verdiğini de aktarır.[58] Kaynaklarda ve özellikle de İbnü'n-

---

53 İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, c. I, s. 34.

54 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. II, Kahire 1997, s. 295-296.

55 Hz. Peygamber'in, hadislerinin yazıya geçirilmemesi hususunda kesin bir yasağı bulunmakla beraber, kaynaklarda bu konuda bazı istisnaların olduğuna ve sahabeden bazı kimselerin bazı hadisleri yazdıklarına dâir rivâyetler mevcuttur. Bu konudaki farklı rivâyet ve görüşlerin tahlil ve telifi için bkz. Kasım Şulul, "Hadisin İlk Yazılı Kaynakları ve Takyîdü'l-İlim meselesi", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, c. I/1, İstanbul 2015, s. 183-201; Muhammed 'Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988, s. 303-321.

56 Emeviler devrinde yazıya geçirilen sahife ve cüzler için bkz. Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, c. I, İstanbul 2015, s. 91-98; M. J. Kister, "...*Lâ taqra'û'l-qur'âna 'alâ'l-mushafiyyîn wa-lâ tahmiyû'l-'ilma 'ani'l-sahafiyyîn*...Some Notes on the Transmission of Hadîth", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 22, Jerusalem 1998, s. 127-162.

57 Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949, s. 65-70, 72-81.

58 Hatîb el-Bağdadî, Abdullah b. Ömer'in Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri kaydettiği bir *sahife*'sinin olduğuna dâir çeşitli rivâyetler nakleder. Bkz. *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949, s. 83-84.

Nedim'in *Fihrist*'inde çeşitli vesilelerle ilk asırda derlenmiş kitap ve kitaplardan söz edilmektedir. Meselâ Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre İbn Kurre, İbn Mesud'a bir kitap getirmiş ve bu kitabı Şam'da buldum ve hoşuma gittiği için alıp sana getirdim demiştir. İbn Mesud kitaba bir baktıktan sonra şöyle demiştir: "Sizden öncekiler kendi kitaplarını bırakıp başka kitaplara uydukları için helâk oldular."[59] İbn Sa'd, 'Ubeyde b. Amr es-Selmânî'nin (ö. 72/692) ölürken kitaplarını getirttiğini ve yok ettirdiğini nakleder.[60] Yine İbn Sa'd, Küreyb'in (ö. 98/717) Musa b. 'Ukbe'ye, İbn 'Abbas'a âit bir deve yükü kitap bıraktığını, Ali b. Abdullah b. Abbas ne zaman bir kitap istese, onun istinsah edip gönderdiğini söylemektedir.[61]

Hatîb el-Bağdadî, Kasım b. Muhammed'den, Hz. Ömer'in Kur'ân dışındaki kitapların halkın elinde dolaşmasını tasvip etmediğiyle ilgili şu rivâyeti nakletmektedir:

> Hz. Ömer, halkın ellerinde birtakım kitapların dolaştığını duyduğunda bu durumdan hiç hoşlanmadı ve şöyle dedi: "Ey insanlar duydum ki ellerinizde birtakım kitaplar var. Kitapların en iyisi en doğrusu ve güvenilir olanıdır. Elinizde bana getirmediğiniz hiçbir kitap kalmasın. Getirin de bakıp ne düşündüğümü söyleyeyim." İnsanlar da sandılar ki [Hz. Ömer] kitaplara bakıp kesin kararını verecek. Kitaplarını getirdiler ve o da onları yaktı ve şöyle dedi: Ehl-i Kitab'ın saçmalıkları gibi saçmalıklar.[62]

İbnü'n-Nedim, Ubeyd b. Şeriyye el-Cürhümî'nin (ö. 70/689-690) Mu'âviye'nin arzusu üzerine geçmiş kavimler, Arap ve İran hükümdarları, konuştukları dillerin farklı oluşlarıyla ilgili *Kitâbu'l-Mülûk ve Ahbâru'l-Mâzîn* adlı bir eser yazdığını, Ubeyd'in ayrıca *Kitâbu'l-Emsâl* adlı bir eserinin de olduğunu belirtir.[63] Emeviler döneminde (41/661-132/750) bazı âlimlerin evlerinde önemli sayıda kitaptan oluşan kütüphâneler bulunmaktaydı.[64] Vehb

---

59 Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, s. 53.

60 *Tabakatü'l-Kübrâ*, c. VIII, yay. haz. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, s. 214.

61 *Tabakatü'l-Kübrâ*, c. VII, s. 288; Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, s. 136.

62 Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, s. 52.

63 İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî (ö.438/1047), *el-Fihrist*, yay. haz. İbrahim Ramazân, c. I, Beyrût 1417/1997, s. 118; Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri I. Historical Texts*, The University of Chicago Press, 1957, s. 9-10, 14.

64 N. Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, Chicago 1967, s. 49-50; R.S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period", *The American Journal*

b. Münebbih'in (ö. 110/728) büyük bölümü kutsal kitaplar olmak üzere yüz civarında eser okuduğu rivâyet edilir.[65] Muâviye döneminde (41/661-60/680) Şam'da kurulan Beytü'l-Hikme'de de hadise, tarihe, biyografiye dâir kitaplar vardı. Mes'ûdî'nin naklettiğine göre Muâviye gecenin üçte birine kadar eyyâmu'l-arab, ahbâru'l-arab ve Acem hükümdarlarının siyaseti, harpleri, hileleri ilgili kitapları okur, sonra hanımlarının getirdiği güzel yiyecekleri ve tatlıları yer ve gecenin üçte birini uykuyla geçirirdi. Uyanınca geçmiş hükümdarların hayatı, savaşları, hile ve kurnazlıklarıyla ilgili defterleri getirtir ve adamlarına okuturdu.[66]

Kaynaklarda I/VII. asrın sonlarında ve II/VIII. asrın başlarında yaşamış âlimlerden bahsedilirken "deve yükü defter/kitap" (İbn 'Abbas), "birkaç yük defterler" (Zührî), "tavana kadar çıkan bir oda dolusu kitap" (İbn 'Alâ ö. 154/771), "birçok sandık dolusu kitap" (Süfyânü's-Sevrî, ö. 161/777) gibi ifâdelerden anlaşıldığına göre, her ne kadar günümüze ulaşmamış olsa da ilk iki asırda yazıya geçirilmiş önemli sayıda cüz'/kitap mevcuttu.[67]

Rivâyet ve Sözlü Kitabın Ortaya Çıkışı

Orta Çağ İslâm dünyasında mushaf haline getirilen ilk kitap olan Kur'ân'ın kitaplaştırılmasında takip edilen yol, eğitim sistemini olduğu gibi daha sonra ortaya çıkan eserlerin oluşumunu da etkilemiştir.[68] Yazılı notlarla da desteklenen ancak büyük ölçüde sözlü rivâyete dayanan bu sistem uzun süre varlığını sürdürmüştür. Bu süre zarfında yapılan ilmî çalışmaların merkezini Kur'ân-ı Kerim ve hadisler oluşturmuş ve yeni yeni şekillenen tefsir, hadis, luğat gibi ilimlerde yapılan çalışmaların ana hedefi ise İslâm'ın kutsal kitabının doğru anlaşılması olmuştur. Ayrıca Kur'ân'ın doğru okunabilmesi için yapılan çalışmalar da Arap yazısının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İslâm'ın

---

of Semitic Languages, c. 52 (1935-1936), s. 248-251 ve c. 53 (1935-1937), s. 240-245; M. M. Azamî, *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana 1978, s. 16-17.

65 İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübra*, c. VI, yay. haz. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Beyrut 1990, s. 71.

66 *Murûcu'z-zeheb*, c. III, yay. haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1964, s. 40-41.

67 Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri I*, s. 23.

68 Seyyed Hossein Nasr, "Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and The Written Word", *Journal of Islamic Studies* 3/1 (1992), s. 1.

ilk iki asrı (I-II/VII-VIII) Kur'ân merkezli bir kitap medeniyetinin doğuşuna şâhitlik etmiştir.[69] Bu yüzden ilk asra kitapların medeniyeti değil de kitap medeniyeti tanımlaması daha uygun düşmektedir.[70]

Ders Halkaları: Bilindiği gibi I/VII. asırda daha ziyade Kur'ân etrafında yoğunlaşan ilmî faaliyetlerde, bilginin oluşturulmasında ve naklinde takip edilen yol, çeşitli şekillerde yapılan rivâyet yoludur. Herhangi bir konunun aydınlatılması veya bilginin oluşturulması için çeşitli mekânlardaki ders halkalarında ve meclislerde, Peygamberimiz'in o hususta söz ve davranışları nakledilmekteydi. İslâm'ın ilk yıllarında Ebû Hüreyre, İbn 'Abbas, 'Abdullah b. Câbir ve Sa'îd b. Müseyyeb Medine'de Mescid-i Nebevî'de, İbn 'Abbâs, 'Abdullah b. 'Amr İbnü'l-'Âs, Mücâhid İbn Cebr de Mekke'de Mescid-i Haram'da ders okutuyorlardı.[71] Fıkıh öğrenmek istiyorum diyen birisine Ebû Hanife halkaya devam et demiştir.[72]

Önce Medine ve Mekke'de başlayan daha sonra da diğer şehirlere yayılan ilmî çalışmalar neticesinde Peygamberimiz'den gelen belli konulardaki rivâyetler derlenmiş ve mescidlerdeki ders halkalarında, ilim meclislerinde çeşitli usullerle aktarılmaya başlanılmış, derslere devam eden öğrenciler de bu rivâyetleri başkalarına aktarmak için ezberlemeye başlamışlardır.

Ders halkaları daha çok büyük câmilerde oluşmakta ve halka diye adlandırılması da muhtemelen öğrencilerin hocanın etrafında oturma şeklinden kaynaklanmaktaydı. Câmilerde çok sayıda halka bulunmaktaydı. İmam Şafi'î (ö. 204/820) Bağdad'ı ziyaret ettiğinde, Câmiü'l-Mansur'da 40-50 ders halkası mevcuttu.[73] İmam Şâfi'î, Mekke'den sonra Bağdad'da Câmiü'l-Garbî'de bir ders halkası oluşturmuş ve derslerine Kerâbisî (ö. 248/862), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), İbn Hanbel (ö. 241/855) gibi âlimler de devam etmiştir. Bağdad'dan sonra gittiği Kahire'de Şâfi'î'inin, 'Amr İbnü'l-

---

69 Irfan Shahid, "Medieval Islam. A Kitâb-Centered Civilization", *Makâlât ve Dirâsât Muhdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 525-526.

70 Ilkka Lindstedt, "The Transmission of al-Madâ'ini's Historical Material to al-Balâdhurî and al-Tabarî: A Comparison and Analysis of two Khabers", *Studia Orientalia*, c. 114, Helsinki 2013, s. 44.

71 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 14.

72 Hatîb el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-Mütefükkih*, c. II, s. 201.

73 Münir D. Ahmad, a.g.m., s. 326.

'Âs Câmii'nde tesis ettiği ders halkasına, 300'den fazla kimsenin katıldığı rivâyet edilmektedir.[74]

Ders halkalarına bir müellifin belli bir kitabını okuyup rivâyet etmek /başkalarına aktarma hakkını almak için ünlü bilginler de katılmaktaydı.[75] Sibeveyh (ö. 183/799) Basra'dan Bağdad'a geldiğinde devam ettiği Kisâ'î'nin halkasında, Ferrâ ve Hişâm gibi âlimler de bulunmaktaymış.[76]

Özel mekânlarda yapılan meclisler ve mescidlerde yapılmakta olan halkalar genellikle dersi okutan kimsenin adıyla anılmaktaydı: *Meclisü'l-Mehâmilî, meclisü'ş-Şâfi'î* gibi. Rebî' b. Süleyman'ın (ö. 270/884) naklettiğine göre Şâfi'î'nin ölümünden kısa bir süre sonra ders yapmakta olduğu halkaya uğrayan bir arabî, "Bu halkanın ayı ve güneşi nerede?" diye sormuş ve öldü diye cevap alınca da uzun uzadıya ağlamıştır.[77] Bu meclislerin ve halkaların bazıları kurucusu olan âlimlerin ölümünden sonra da uzun süre devam etmiş ve bir akademik kuruluş halini almışlardır.[78] Her ne kadar V/XI. asırdan itibaren medrese sistemi yaygınlaşmaya başlamışsa da ilim meclisleri ve ders halkaları uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tabii ki bunda öğrencilerin belli kitapları istedikleri hocadan okumak istemelerinin yanında ilim tahsilinin kutsal mekânlarda yapılmasının uygun olacağı duygu ve düşüncesinin de önemli bir payı vardır.[79] Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), Mehâmilî'nin

---

74 Nail Okuyucu, *Şâfi'î Mezhebinin Teşekkül Süreci*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 61-93.

75 İmam Şâfi'î'nin ders halkasına devam eden âlimler için bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2412. İbnü'l-İmâd, Zeyd b. Eslem'in Medine'deki halkasında 40 fakih olduğunu nakleder. *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. II, s. 159.

76 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 193.

77 Hatîb el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-Mütefükkih*, c. II, s. 72.

78 Bir halkada ders okutan kimse öldüğünde çocuklarından veya öğrencilerinden biri dersleri devam ettirmekte ve böylece halka tedrisi süreklilik kazanmaktaydı. Abdülkerim b. Hasan el-Mısrî 525/1131 tarihinde öldüğünde Kahire'deki 'Amr İbni'l-'Âs Câmii'ndeki halkasını oğlu devam ettirmişti. Cemâleddin el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, s. 191. Halka sahipleri sağlıklarında da öğrencileri arasından kendilerine bir halife tayin edebilmekteydiler. Yezid b. Abdüssamed, Ebû Zür'a'nın Mısır'daki halkasına devam ettiğini ve bir gün kendisine, "Beni halifen yap" dediğinde onun da, "Evet yaptım" şeklinde cevap verdiğini nakleder. *Tarihu Bağdad*, c. X, s. 327. İmâm Şâfi'î, ölüm döşeğindeyken talebelerinden Rebî' b. Süleyman'a, "Kalk ve benim halkamı teslim al" demiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. II, s. 291.

79 Claude Gilliot, "La Transmission des sciences religieuses", *États, Sociétés et Cultures du Monde Musulman Médiéval Xe-XVe Siécle*, c. 2, Press, Universitaires de

meclisinin kendi zamanında da devam ettiğini ve bu meclislere katıldığını nakletmektedir.[80]

I/VII. asrın sonlarından başlayarak mescidlerdeki halkalarda hadis tahsili ve dinî ilimlerin yanında tarihî ve edebî eserlerin de okutulduğunu görüyoruz.[81] İbn Sa'd'ın naklettiğine göre İbn Abbas (ö. 68/668), meclislerine şiir, eyyâmu'l-Arab ve ensâb dinlemek için gelenlere istedikleri konulardaki rivâyetleri naklediyordu. İbn Abbas, bir gün fıkıh, bir gün megâzî, bir gün şiir ve bir gün de eyyâmu'l-Arab üzerine meclisler düzenliyordu.[82] İsmail b. Mevhûb el-Cevâlikî'nin, Câmiü'l-Kasr'da bir halkası vardı ve her Cuma edeb okutuyordu.[83] Ebu'l-Kasım Ali b. Kerdân en-Nahvî'nin Vâsıt'taki bir câmi'deki halkasında aşkı konu alan metinlerin bile müzâkeresi yapılıyordu.[84] Ali b. Muhammed es-Sehâvî'nin Dımaşk'ta bir câmideki halkasına insanlar edebî konularda rivâyetleri dinlemek için geliyorlardı.[85] Cevâlikî'nin oğlu Ebû Muhammed İsmail'den nakledildiğine göre, bir gün Cuma namazından sonra babasının Câmiü'l-Kasr'daki halkasında ders okunurken bir genç gelmiş ve "Okuduğum bir beyti anlayamadım açıklar mısınız?" demiş. Cevâlikî, beyti dinledikten sonra, "Senin sorun ilm-i nücûmla ilgili, edebiyatla değil" demiş ancak cevap veremediği için de çok utanmıştır. Ebû Muhammed İsmail diyor ki, "Babam ilm-i nücûmla ilgili konuları öğrenmeden bir daha ders halkasına oturmadı."[86]

Harirî'nin *Makamât* adlı eserinin nüshalarından biri, bu nüshayı Abdüllatif el-Bağdadî'nin, Halep'teki bir câmide okuttuğuna dâir 18

France, 2000, s. 332; Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge University Press, 2002, s. 69-70, 75-76.

80 Münir D. Ahmad, a.g.m., s. 325.

81 Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, c. 2, Almancadan çeviren: C. R. Barber ve S. M. Stern, George Allen and Unwin Ltd., London 1971, s. 178-179.

82 Asma Hilali, "Coran, hadith et textes intermédiaires. Le genre religieux aux débuts de l'islam", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. LXIV, Beyrut 2012, s. 34.

83 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 736.

84 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1776.

85 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 1963.

86 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2736. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V, s. 343. Ders halkalarındaki şiirle ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2851.

Zilkade 626/ 8 Ekim 1229 tarihli bir semâ' kaydı taşımaktadır.[87] İbn Ebû İshak mesciddeki ders halkasında şiir okuyup tefsir etmekteydi.[88] Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali el-Hatîb el-Luğavî kendisine şöyle demiştir:

> Şam'a [4]56 [1064] tarihinde gittiğimde Hatîb el-Bağdâdî'nin [Şam Câmii'nde] büyük bir halkası vardı, her sabah toplanıyorlar ve ders okuyorlardı. Ben de ona, rivâyet iznine sahip olduğu edebî eserleri [rivâyet hakkını almak için] okuyordum.[89]

Bu tür eserlerin câmilerde okutulmasını hoş karşılamayanlar da vardı. İbn Hallikân'ın naklettiğine göre, Ebû Tâhir es-Silefî, Harîrî'yi (ö. 516/1122), Basra Câmii'ndeki bir halkada bir şeyler okuturken görmüş, câmideki cemâata ne okuttuğunu sorduğunda da "Bir sürü yalan yanlış şeyler yazmış ve insanlara imlâ ediyor" şeklinde bir cevap almıştır. Büyük bir ihtimalle Harîrî, yukarıda bahsettiğimiz elli kısa hikâyeden oluşan *Makâmât* adlı eserini okutmaktaydı.[90]

Şeyhler/müellifler câmilerde günün farklı saatlerinde tertip ettikleri meclislerde farklı dersler okutmaktaydılar. Rebî' b. Süleyman'ın naklettiğine göre hocası İmam Şâfi'î, sabah namazını kıldıktan sonraki halkasında Kur'ân dersi veriyor, güneş doğduktan sonra ehl-i hadis geliyor ve hadislerin tefsiri ve manaları ile ilgili konuları tedris ediyorlardı, güneş yükseldikten sonra müzâkere yapılıyor, kuşluk vakti olunca da dağılıyorlar ve Arapça, aruz, nahiv ve şiir okumak isteyenler geliyor, gün ortasına kadar okuyorlardı.[91]

Ders halkalarına uzun bir süre katıldıktan sonra bir kitabın okutma/ nakletme izni alınabiliyordu. Ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed (ö. 175/791) bir kitabın rivâyet iznini almak için yıllarca bir ders halkasına katılmıştır.[92]

---

87 Alain George, "Orality, Writing and the Image in the *Maqamat:* Arabic Illustrated Books in Context", *Art History*, c. 35/1 (2012), s. 13.

88 Cemâleddin el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, s. 106.

89 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 392.

90 *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 396.

91 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2405.

92 Hatîb el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-Mütefükkih*, c. II, s. 199-200.

Kaynaklardaki bazı rivâyetlerden anlaşıldığına göre halkaların ders okutulması yanında başka fonksiyonları da vardı. Bunlardan en önemlisi dersi okutan âlime fetva almak için sorular yönetilmesiydi. Halkalarda herhangi bir konunun tartışılması da yapılabiliyordu. Ayrıca vaaz için de halkaların oluşturulduğu görülmektedir. Halkaların büyüklüğü okutulan derse göre değişmekteydi. Hadis halkaları, gramer ve fıkıh gibi ilimler okutulan halkalara göre daha büyüktü. Halkanın büyük veya küçük olmasına ders okutan âlimin şöhreti de etki etmekteydi.[93]

Halkalarda belli bir oturma düzeninin olup olmadığına dâir kaynaklarda bir bilgi yoktur. Ancak bazı nakillerden anlaşıldığına göre ilimde belli bir seviyeye gelmiş kimseler dersi takrir eden âlime daha yakın oturmaktaydılar. Hadis âlimi ve fakih Haccâc b. Ertâd, bir gün el-Büttî'nin halkasına gitmiş ve ortalarda bir yere oturunca kendisine başa geç denilmiştir.[94]

Rihle, *(er-rihle fî talebi'l-ilm)* İslâm öğrenim sisteminin önemli özelliklerinden biridir.[95] Bu konuda müstakil bir eser yazan Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071), rihlenin, Hz. Peygamber'in "İlim Çin'de de olsa arayınız" hadisi dolayısıyla yaygınlık kazandığını söyler ve hadis rivâyeti için yapılan seyahatlerden bahseder.[96] II/VIII. asırdan başlayarak *rihle* ilim tahsilinde önem kazanmaya başlamış ve III/IX. asırda da iyice yaygın bir hâle gelmiştir.[97] Şüphesiz ki Orta Çağ İslâm dünyasında *rihle*nin yaygınlaşmasının en önemli sebebi, rivâyet hakkı kazanılacak hadisleri ve eserleri Hz. Peygamber'e ve eserlerin müelliflerine ulaşan en kısa rivâyet zinciriyle (âlî isnâd) elde etmektir. Çünkü en kısa rivâyet zinciriyle bir bilgiye ulaşmak, bilginin mümkün olduğunca orijinal halini elde etmeye imkan sağlamaktaydı.

---

93 George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh University Press, 1981, s. 13, 18. *ve-lehü halkatü'l-münâzara bi-câmii'l-kasr*, *Vefeyâtü'l-A'yân*. c. IV, s. 225; *ve-lehü halkatün fi'l-câmii li'l-fetvâ*, *Vefeyâtü'l-A'yân*. c. III, 189; *ve kânet lehü halkatün fi'l-fetvâ*, İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, c. II, s. 93.

94 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. II, s. 55.

95 Rihle hakkında geniş bilgi için bkz. Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 40-43; Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 157-164.

96 Hatîb el-Bağdadî, *er-Rihle fi Talebi'l-Hadîs*, yay. haz. Nureddin Itır, Dımaşk 1975.

97 Houari Toueti, *Islam and Travel in The Middle Ages*, The University of Chicago Press, Chicago 2010, s. 12-15; Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Seyahat ve Rivâyetleriyle Hanım Sahabiler*, İstanbul 2015, s. 20-21.

Özellikle hadislerin tedvîninde bazı âlimler İslâm dünyasının İspanya'dan Mâverâünnehir'e kadar olan önemli bir bölümünü dolaşmışlardır.[98] Bu âlimlerden bazıları tanınmış bir müelliften eserini okumak veya rivâyet hakkını aldığı hadisleri alabilmek için uzun mesafeleri kat etmeyi/seyahat etmeyi (*rihle*) göze almışlardı.[99] Yakut el-Hamevî, Muhammad b. Hasan ed-Dârekutnî'den (ö. 351/962) bahsederken "Şarka ve garba birçok kereler gitmiştir. Kitap yazmak için Kûfe, Basra, Mekke, Mısır, Şam, Cezîre, Musul, Horasan'ın çeşitli şehirleri ve Mâverâu'n-Nehir'de bulunmuştur" demektedir.[100] İbn Hallikân, nahiv bilgini İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) uzun mesafelere seyahat ettiğini, hadis bilgini Ebu'l-Kâsım et-Taberânî'nin de (ö. 360/971) hadis rivâyeti için 33 yıl *rihle* yaptığını söyler.[101] Endülüslü âlim Mesleme b. Kasım el-Kurtubî (ö. 353/964) ömrünün önemli bir bölümünü rihle yaparak geçirmiş ve Endülüs'ten başlayarak Kuzey Afrika'nın önemli ilim merkezlerine ve Yemen'e kadar Arap Yarımadası'nın hemen hemen bütün şehirlerine gitmiştir.[102]

Hadis rivâyeti yanında diğer ilimlerde de bilgiye ulaşmak ve bilgiyi yaymak için *rihle* orta çağ İslâm ulemâsının en çok baş vurduğu yol olmuştur. Bağdad'da yetişen tabib ve filozof ve çok yönlü bir İslâm âlimi olan Abdüllatif el-Bağdadî'nin (ö. 629/1231) bu maksatla yaptığı seyahatler *rihle*nin ne kadar sık baş vurulan yol olduğunu göstermektedir. Abdüllatif el-Bağdadî 585/1189 tarihinde Bağdad'dan ayrıldıktan sonra sırayla Musul-Şam-Kudüs-Kahire-Kudüs-Şam-Kahire-Kudüs-Şam-Halep-Erzincan ve Halep'e gitmiş

98 Munir-ud-Din Ahmed, *Muslim Education and the Scholars' Social Status upto 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in The Light of Ta'rîkh Baghdad*, Verlag, Der Islam, Zürich 1968, s. 100-102.

99 İmam Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinin sekizinci cildinin 634/1237 yılında Şam'da Eşrefiyye Dârü'l-hadisi'nde, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1246) huzurunda müellif nüshasıyla 'arz ve mukâbele edilerek okunması için yapılan 90 semâ' meclisine İslâm coğrafyasının İşbiliyye, Musul, Kerh, Hama, Tus, Yemen, Buhara, Tiflis, Hemedan, Askalan, Bağdad, Kazvin, Merağa, Isfahan, Şam ve Semerkand gibi farklı bölgelerinden birçok kimse katılmıştı. Bkz. Abdülfettâh Ebû Ğudde, *el-İsnâd mine'd-Dîn ve Safha Müşrika min Târihi Semâ'i'l-Hadîs 'İnde'l-Muhaddisîn*, Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Halep 1992, s. 144.

100 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. VI, s. 2500-2501.

101 *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. II, s. 178, 407.

102 Godefroid de Callatay, Sébastian Moureau, "A Milestone in the History of Andalusî Bâtinism: Maslama b. Qâsım al-Qurtubî's Rihla in the East", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 5, Brill, Leiden 2017, s. 86-117.

ve Bağdad'a dönmüştür.[103] İlim tahsilinde bu usul asırlarca devam etmişse de[104] icâzet sisteminin yaygınlaşmasıyla önemi azalmıştır.

I/VII-II/VIII. asırlarda ilk sözlü kitaplar bu usullerle oluşturulmuş ve nakledilmiştir. Sözlü kitaplar fiziki bir varlığa sahip değillerdi ve rivâyet edenin hafızasında mevcudiyetlerini sürdürmekteydiler. II/VIII. asrın ortalarına kadar İslâm dünyasında yaygın olan kitap, insanların ezberleyip hafızalarında muhafaza ettikleri ve nakledererek (rivâyet) varlığını sürdürdükleri "sözlü kitap"tır. Hicrî I/VII-III/IX. asırlarda İslâm dünyasında tercih edilen eğitim-öğretim sisteminin bir sonucu olarak ortaya çıkan[105] sözlü kitabın başlangıcı şüphesiz ki hafızalarda tutulan ve sözlü olarak nakledilen Kur'ân-ı Kerim'e gitmektedir.[106] Bu sistemde bir müellif veya âlimin eserlerini ders halkalarında ve meclislerde okutup öğrencilerinin de bu eserleri hafızalarında saklayıp nakletmeleri ve sözlü naklin yazılı nakle göre daha üstün ve güvenilir kabul edilmesi, bugün bildiğimiz anlamdaki fiziki bir kitabın ortaya çıkışının gecikmesinin de en önemli sebebidir.

Sözlü kitapların ortaya çıkış sürecinde bazı merhaleler mevcuttur. Fuat Sezgin, hadislerin ilk dönemde sahabe ve tabiîn tarafından sahife veya cüz adı verilen küçük defterlere kaydedilmesi sürecini *kitâbe*, I/VII. asrın

---

103 Shawkat M. Toorawa, "Travel in the medieval Islamic world: the importance of patronage, as illustrated by 'Abd al-Latif al-Baghdadi (d. 629/1231)", *Eastward Bound. Travel and travellers, 1050-1550*, yay. haz. Rosamund Allen, Manchester University Press, 2004, s. 53-70.

104 Ebû Tahir Sîlefî (ö. 576/1180), İbn Asâkir (ö. 571/1176), Zehebî (ö. 748/1348) gibi ünlü âlimlerin yazdıkları *fehreselmu'cem/bernâmic/meşyaha* olarak adlandırılan ve katıldıkları derslerle icâzet aldıkları hocalarının isimlerini ve okudukları kitapları bildiren eserlerden anladığımıza göre, *rihle* yaparak katılınan ders ve alınan icâzet sayısı binleri geçiyordu. Claude Gilliot, "La Transmission des sciences religieuses", *États, Sociétés et Cultures du Monde Musulman Médiéval X^e-XVe Siécle*, c. 2, Press, Universitaires de France, 2000, s. 333-334.

105 Bu tür bir eğitim sistemi sadece İslâm dünyasına mahsus olmayıp Antik Yunan'da da mevcuttur. Aristo'nun bazı eserleri derslerinde tutulan notlarından oluşmuştur. Bkz. Gregor Schoeler, *The Oral and the Written in Early Islam*, çev. Uwe Vagelpohl, yay. haz. James E. Montgomery, Routledge, London 2006, s. 30, 47. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rosalind Thomas, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge 1992. Türk dünyasındaki çeşitli destanların da uzun süre sözlü olarak nakledildikten sonra yazıya geçirildiğini biliyoruz.

106 Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, s. 16-17.

son çeyreğiyle II/VIII. asrın ilk çeyreğinde belli konulardaki rivâyetlerin derlenerek ders halkalarında aktarılmasını *tedvîn*, takriben 125/743'ten itibaren hadislerin muhtevasına göre *musannef* olarak adlandırılan eserlerde bablar halinde düzenlenmesini de *tasnif* dönemi olarak adlandırmaktadır.[107] Sezgin'e göre hadislerin tedvînî Emevilerin son döneminde tamamlanmış ve bu konuda Zührî önemli bir rol oynamıştır. Tasnif döneminde İbn Cüreyc (ö. 150/767), Ma'mer b. Râşid (ö. 152/769), Hişâm b. Hasan (ö. 148/765), Sa'îd b. Ebû 'Arûbe (ö. 150/767) ve Süfyânu's-Sevrî'nin (ö. 161/778) eser verdiklerini biliyoruz. Bu dönemden günümüze Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153)770) *Kitâbu'l-Câmi*'i, Katade b. Diâme (ö. 117/735) *Kitabu'l-Menâsik*'i ve Rebî' b. Habib el-Basrî'nin (ö. 160/777) *Câmi*''i ulaşmıştır.[108] Kitabın oluşumunda tefsir, fıkıh, lugat, tarih gibi diğer ilim dallarında ve şiirde de hadistekine benzer aynı aşamalar görülür.

İbn Hacer el-Askalanî, tedvîn faaliyetlerinin tabi'în neslinin sonlarında başladığını söylemektedir.[109] Kaynaklarda bu dönemde tedvîn edildiği belirtilen eserlerin (*müdevvenât*) çok azı müstakil kitap olarak günümüze ulaşmıştır.[110] Bu eserlerin önemli bir bölümü, daha sonra gelen müelliflerin bu eserlerden yaptıkları nakillerin derlenmesiyle ortaya çıkarılmıştır.

II/VIII. asrın ortalarında başlayan tasnif döneminde ise sınıflandırılıp belli bir düzen içinde verilen belli konulardaki rivâyetler önce sözlü kitapların oluşmasına daha sonra da yazılı kitapların (*musannefât*) ortaya çıkmasına yol

---

107 Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, c. I, İstanbul 2015, s. 61.

108 Fuat Sezgin, "Ehemmiyetü'l-İsnâd fi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 136.

109 İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Mukaddime, s. 5. Kahire 1978. Ancak, özellikle de Hadis, ahbâr ve şiirlerin Hülefâ-i râşidîn ve Emeviler devrinde tedvîn edilmeye başlandığına dâir kaynaklarda bazı rivâyetler bulunduğu görülmektedir. Bkz. Nihad M. Çetin, "Ahbar", *DİA*, c. I, s. 487.

110 H. 150/M. 767 yılına kadar tedvîn edilen eserlerin bir listesi için bkz: Salih Ahmed el-'Ali, " et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübi'l-Musannefe", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-Iraki*, Bağdad 1980, s. 41-42. Bu eserlerden bir kısmına dönemlerinde yazıldıkları şekilleriyle değil de daha sonraki müelliflerin o eserleri kendi kitaplarındaki naklettikleri şekliyle ulaşabilmekteyiz. Gregor Schoeler, *The Oral*, s. 28. Bu dönemden papirüs üzerine yazılmış olup da günümüze ulaşmış bazı eserler için bkz. Raif Georges Khoury, "L'importance des plus Vieux Manuscrits Arabes Historiques sur Papyrus Heidelberg, pour l'Histoire de la Langue Arabe et de la Culture des Premiers Siècles Islamiques", *Quaderni di Studi Arabi*, c. 15, Madrid 1997, s. 5-20.

açmıştır. Zehebî, 143/761 yılının vekâyi'inden bahsederken tedvînden tasnif dönemine geçişi şöyle tasvir etmektedir:

> Bu dönemde Müslüman âlimler hadis, fıkıh ve tefsir tedvînine başladılar. İbn Cüreyc tasniflerini Mekke'de, Sa'îd b. Ebû 'Arube, Hammâd b. Seleme ve diğerleri Basra'da, Ebû Hanife fıkhı Kûfe'de, Evzâ'î, Şam'da, Mâlik *Muvatta*'yı Medine'de tasnif etti. İbn İshak *Meğâzî*'yi tasnif etti. Ma'mer Yemen'de, Süfyânu's-Sevrî de *Câmi'* adlı kitabını tasnif etti. Kısa bir zaman sonra da Hüşeym kitaplarını tasnif etti. Leys, Mısır'da, İbn Lahî'a, İbnü'l-Mübârek, Ebû Yusuf ve İbn Vehb tasnif faaliyetlerinde bulundular. İlmi derleyip bölümler halinde sınıflandırma çalışmaları arttı. Tarih, lugat ve haberle ilgili Arapça kitaplar tedvîn edildi. Bu dönemden önce âlimler ya ezberden konuşuyorlar veya güvenilir fakat tertibe konulmamış sayfalardan nakiller yapıyorlardı. [Ancak şimdi] Allah'a hamd olsun ki ilmi nakletmek kolaylaştı. Böylece sözlü nakil de azalmaya başladı.[111]

Musannefâtların ortak özellikleri orijinal metinlerinin, yani musannifinin tasnif ettiği nüshanın bulunmayışı, elimizdeki nüshaların en erken III/IX. asırda, müellifin talebesi veya onun talebelerinden biri tarafından derlenmiş olması ve eğer değişik rivâyetleri mevcutsa bunların arasında da önemli farklılıkların bulunmasıdır.[112]

III/IX. asırdan itibaren ise özellikle de kâğıdın kullanımının yaygınlaşması, İslâm coğrafyasının genişlemesi sonucu diğer medeniyetlerle gelişen temaslar ve kültür alışverişi ve bir kâtip/müellif sınıfının ortaya çıkışıyla telif ve tercüme dönemi başlamıştır. Ancak bu dönemleri ve kitap oluşturulmasında takip edilen yolları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırt etmek mümkün değildir.[113] Yazıya geçiriliş sürecinin başlamasından sonra da, kitapların yazılı olarak nakli (*imlâ, kitâbe, telif*) yanında sözlü nakli de (*semâ' ve kırâ'at*) devam etmiştir. Bu süreçte, yazılı bir kitabı nakletmeye izin verme (*icâze*), bir müellife âit olduğu kesin olarak bilinen bir kitabı çoğaltma (*vicâde*) ve bir âlimin öğrencisine, eserlerinden birini, başkalarına

---

111 ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, c. III, yay. haz. Beşşâr 'Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2003, s. 775.

112 Gregor Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam. From The Aural to the Read*, çeviren ve yayına hazırlayan Shawkat Toorawa, Edinburgh University Press, 2009, s. 76.

113 Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, Rutledge Curzon, London 2005, s. 7.

okutma icâzetiyle vermesi (*münâvele*) yollarının da kitapların oluşumunda kullanıldıklarını görüyoruz. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki *semâ*, *kırâ'at* ve *imlâ* gibi metodlar daha çok dinî ilimlerle, şiir, lugat, tarih ve *ahbâr*ı[114] konu alan eserlerin oluşumunda kullanılmış, kimya, tıp, matematik, astronomi gibi bilim dallarındaki eserin oluşumunda ise genellikle *te'lîf* ve *tercüme* usulü takip edilmiştir.

II/VIII. asrın ortalarına kadar, Fuad Sezgin'in kitabet döneminde yazılı olarak tesbit edildiğini belirttiği bazı eserler,[115] hadis sayfaları[116] ve halifeler tarafından bazı müelliflere sipariş edilerek yazdırılmış ancak yazılı şekliyle günümüze ulaşmamış bazı eserler hariç tutulacak olursa,[117] diğer bütün

---

114 "Haber kelimesinin çoğulu olan *ahbâr*, bir kavim, kabile veya şahıs, bir ülke, bölge veya şehir, bir hâdise vs. hakkında naklolunan bilgiler, sözler ve rivâyetlerdir. *Ahbârü'l-Arab*, *ahbâru Temîm*, *ahbâru Ebî Temmâm*, *ahbâru Yemen*, *ahbâru Mekke*, *ahbârü'l-lüsûs* vs. gibi". Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *DİA*, c. I, s. 486. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, E. J. Brill, Leiden 1968, s. 66- 70.

115 Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, c. I, İstanbul 2015, s. 68-78. Hicrî birinci asrın sonlarında ve ikinci asrın ilk yarısında yazıya geçirilmiş bazı eserlerin mevcudiyetine dâir Sezgin'in görüşleri, bu eserlerin, müelliflerinin kaleminden çıkan orjinal şekiller olmayıp daha sonraki bir zamanda isnad/rivâyet yoluyla yazıya geçirilen şekiller olduğu şeklinde itirazlarla karşılaşmıştır. Gregor Schoeler, *The Oral*, s. 28.

116 Hz. Peygamber'den sonra, hülefâ-i râşidîn döneminde de, Kur'ân ayetleriyle karıştırılır korkusuyla hadislerin yazıya geçirilmesi hoş görülmemiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949, s. 36-57. Ebû Hüreyre "Hz. Ömer sağ olduğu sürece, hapsedilmek veya şiddetle cezalandırılmak korkusuyla kimsenin Allah'ın elçisi şöyle dedi demeğe cesaret edemediğini" söylemiştir. Bkz. Abbot, *a.g.e.*, c. II, s. 7. Bununla birlikte 50 civarında sahabenin hadis sahifelerine sahip olduğunu biliyoruz. Ancak Kur'ân-ı Kerim'in derlenişi ve nüshalarının çoğaltılması sebebiyle I/VII. asrın sonlarına doğru bu endişe kaybolmuş ve hadislerin yazıya geçirilme süreci hızlanmıştır. Bkz. Muhammad Abdul Rauf, "The Development of the Science of Hadith", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, yay. haz. A. F. L. Beeston ve dgr, Cambridge University Press, 1983, s. 271.

117 Gregor Schoeler, *The Genesis* of Literature in Islam. From The Aural to the Read, çeviren ve yayına hazırlayan Shawkat Toorawa, Edinburgh University Press, 2009, s. 54-55. Emevi halifesi Abdülmelik'in oğlu Süleyman, 82/701 yılında Medine'ye geldiğinde Eban b. Osman'dan, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan bir eser yazmasını istemiş, o da kendisine böyle bir eserinin olduğunu söylemiş ve Süleyman da bu eseri kopya ettirmiştir. Bu da bize oldukça erken bir tarihte tedvîn faaliyetinin başladığını, rivâyet yoluyla sözlü eser oluşturmanın yanında yazıya geçirilmiş kitapların da olduğunu göstermektedir. Bkz. Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası Birinci İslâm Arastırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, s.

eserler, çeşitli konulardaki rivâyetlerin bir araya getirilmesinden oluşmuş sözlü eserlerdir. Bu eserler rivâyet yoluyla oluştuğundan baş kısımlarında bu eseri müellifinden kimin veya kimlerin rivâyet ettiğini belirten bir rivâyet zinciri bulunmaktaydı. Bu şekilde oluşan sözlü eserler ancak III/IX. asırdan itibaren eserin müellifinin öğrencilerinden biri/birkaçı veya onların öğrencileri tarafından yazıya geçirilerek kitap haline getirilmiştir.[118] Bu şekilde yazılı hâle getirilen eserlerin zahriyesinde/iç kapağında kitabın isminden sonra genellikle eserin rivâyet zinciri verilmiştir.[119] II/VIII. asrın ikinci yarısında telif yoluyla bizzat müellifi tarafından oluşturulmuş tek eser, Sibeveyh'in (ö. 180/796) *Kitâb* adlı eseridir. Sibeveyh sağlığında bizzat kendisi eserini bir kitap haline getirmişti.

Talebelerin hocalarının eserlerini yaymada/neşretmede önemli bir fonksiyonları vardı. İmâm Şâfi'î (ö. 204/820), talebelerinden Rebî' b. Süleyman'a (ö. 270/883) "Ya Rebî' sen benim kitaplarımı neşretmede/yaymada [talebelerimin] en yararlısısın" demiştir. Şâfi'î'nin bu sözünü Rebî', onun eserlerinin çoğunu rivâyet ederek doğru çıkarmıştır.[120]

Bazen bir eserin, müellifinin öğrencilerinin veya öğrencilerinin öğrencilerinin farklı rivâyetlerinin yazıya geçirilmesiyle birkaç farklı versiyonu oluşmuştur. Sözlü eserlerin yazılı kitâba dönüştürülme sürecinde bu hususta büyük bir titizlik gösteriliyordu. Endülüs ulemâsından Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/848) İmâm Mâlik'in *Muvatta'* adlı eserinin rivâyet hakkını İmâm

362. Emeviler döneminde tıp, kimya gibi ilimlerle ilgili bazı kitaplar tercüme ettirildiği bilinmektedir.

118 Meselâ İbn Hişâm (ö. 218/833) Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili eseri (*Siretü İbni Hişâm*) İbn İshak'tan (ö. 150/767), hocası Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâ'î'nin (ö. 183/799) naklettiği rivâyetlerden yararlanarak oluşturmuştu. G. Schoeler, *The Genesis*, s. 76-77. İbn İshak'ın eserinin İbn Hişâm versiyonu dışında Yunus b. Bükeyr ve Seleme b. Fadl gibi öğrencilerinin naklettikleri versiyonları da mevcuttu. Taberî, daha güvenilir bulduğu için Seleme'nin rivâyetini eserinde kullanmıştır. Bkz. Schoeler, *The Genesis*, s. 71-72, 78. Bu eserin Yunus b. Bükeyr rivâyeti de neşredilmiştir: *Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî Rivâyetü Yunus b. Bükeyr and İbn İshak*, yay. haz. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1978; *Siretü İbni İshak*, yay. haz. Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1981. İbn Abbas'ın tefsirinin de on civarında versiyonu mevcuttu. Bkz. C. H. M. Versteegh, *Arabic Grammar and Qur'ânic Exegesis in Early Islam*, Brill, Leiden 1993, s. 59.

119 Bir örnek için bkz. Feyzullah Efendi 509. Ek. 1

120 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. II, s. 291. Bir örnek için bkz. Feyzullah Efendi 522. Ek. 2

Mâlik'in meclislerine devam ederek *semâ'* yoluyla almış, daha sonra güvenilir bir metne sahip olmak için aynı eseri Mâlik'in, Süfyan b. 'Uyeyne, Leys b. Sa'd, Abdullah b. Vehb ve Abdurrahman b. el-Kasım gibi Mâlik'in diğer talebelerinden de dinlemiş ve kendi rivâyetini tedvîn etmiştir. İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Muvatta*'ın çeşitli rivâyetlerinin bulunduğunu ancak bunların en meşhurunun Yahya'nın olduğunu söyler.[121]

Sözlü eserlerin yazıya geçirilmesinde farklı yollar takip edilmişse de I/VII-II/VIII. asırlarda, tedvîn ve tasnif döneminde, öğrenim metoduna bağlı olarak, bu eserlerin oluşumunda ve nakledilmesinde en önemli yol *semâ'*, *kırâ'at/arz* ve *imlâ* sistemi olmuştur. Her ne kadar kitabın oluşturulmasında takip edilen yolların *semâ'-kırâ'at*, *imlâ*, *icâze*, *münâvele*, *vicâde* şeklinde dönemlenmesi yapılmaktaysa da başlangıçtan itibaren bu metodlardan bazılarının birlikte kullanıldığı görülmektedir.[122]

Ancak belli dönemlerde bazı metodlar öne çıkmıştır. Mesela bire bir veya küçük gruplarla öğrenim faaliyetlerinin sürdürülebilme imkânının olduğu ilk dönemlerde *semâ'/kırâ'at* metodu en yaygın öğretim şekliyken daha sonra geniş kitlelere hitâp eden *imlâ* ve *icâzet* daha çok uygulanmıştır. Okunacak ve rivâyet edilecek eserlerin çoğalması, İslâm coğrafyasının genişlemesi dolayısıyla ilim talebi için seyahatin (*rihle*) güçleşmesi ve külfetli bir hâle gelmesi böyle bir gelişmeyi zaruri kılmıştır. Ancak şunu da özellikle belirtmek gerekir ki uzun asırlar kitapların telifinde, özellikle dinî ilimlerde, geleneksel sözlü ve yazılı nakiller önemini korumuş ve bu husus da İslâm eğitim sisteminin en önemli özelliğini oluşturmuştur.[123]

---

121 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. VI, s. 144-145. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/796) *Muvatta'* adlı eserinin bu şekilde oluşmuş ve günümüze ulaşmış üç tam, bir yarım ve birkaç da çeşitli bölümlerinin versiyonları bulunmaktadır. Rivâyet edildiğine göre Mâlik'in eserinin, İslâm dünyâsının çeşitli bölgelerine yayılmış ve onun icâzetini taşıyan 70 civarında versiyonu vardı. Bkz. Umar F. Abd-Allah Wymann-Landgraf, *Malik and Medina*, Brill, Leiden 2013, s. 60. Bu rivâyetler arasındaki farklılıkları tespit için bazı eserler kaleme alınmıştır. Bkz. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtu'l-Kevserî*, c. I, çev. Ebubekir Sifil, İstanbul 2015.

122 Feyzullah Efendi 497.

123 Chase F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge University Press, 2003, s. 174.

Sözlü Kitabın Ortaya Çıkış Yolları: *Semâ' ve Kırâ'at/'Arz*

Bilindiği gibi III/IX. asrın sonlarına kadar İslâm dünyasında en önemli eğitim mekânı câmi ve mescidlerdi.[124] Önce hadis daha sonra da diğer dinî ilimler bu mekânlarda oluşturulan ders halkalarında ve meclislerde talim ediliyordu.[125] Başlangıçta dinî ilimlere inhisar eden nakil faaliyeti daha sonraki asırlarda belli bir ölçüde edebiyat, tarih, hatta tıp ve astronomi gibi ilimlere de teşmil edilmiştir.[126]

Genellikle Hz. Peygamber'in çeşitli konulardaki hadislerinin derlenmesiyle oluşturulmuş eserler bu halkalarda okutulmakta ve isteyenlere gerekli şartları yerine getirmeleri halinde rivâyet, yani başkalarına okutma/nakletme izni (*icâzet*) verilmekteydi. Hz. Peygamber'in hadislerini nakledebilmek için gerekli olan, bizzat Peygamber'den veya Peygamber'den işitenlerden işitmek şartı, hadis ilminde *semâ'* ve *kırâ'at/arz* (İşitme, duyma ve okuma) metodunu ortaya çıkarmış daha sonra bu metod diğer İslâmi ilimlerin öğrenilmesi ve naklinde de önemli bir unsur haline gelmiştir. *Semâ'* ve *kırâ'at*/arz metodu İslâmi ilimlerin tahsilinde, özellikle de hadis ilminin, sözlü olarak öğrenilmesi ve naklinde müteakip asırlarda da devam etmekle birlikte, sözlü kitapların ortaya çıkmasındaki asıl fonksiyonunu I/VII. ve II/VIII. asırlarda icrâ etmiştir.

---

124 Munir D. Ahmed, "Muslim Education Prior to The Establishment of Madrasah", *Islamic Studies*, c. 26/4, London 1987, s. 324-325. Mescidlerde dinî ilimlerin tahsili yanında *eyyâmu'l-arab* ve şiir üzerinde de müzâkereler yapılıyordu. Bazı örnekler için bkz. Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslâm*, c. 2, Mektebetü'l-Üsre, Kahire 2003, s. 53. Câmi ve mescidlerin yanında ulemânın evleri ve verrâkların dükkânları da öğrenim faaliyetlerinin sürdükleri mekânlardı.

125 Christophert Melchert, "The Etiquette of Learning in the Early Islamic Study Circle", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 1.

126 Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, c. 2, Almancadan çeviren: C. R. Barber ve S. M. Stern, George Allen and Unwin Ltd., London 1971, s. 178-179; Asma Hilali, "Coran, hadith et textes intermédiaires. Le genre religieux aux débuts de l'islam, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. LXIV, Beyrut 2012, s. 34. Bazı örnekler için bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 736, c. IV, s. 1776, c. V, s. 1963, c. VI, s. 2736, 2851.

Bu usule göre meclislerde ve mescidlerdeki ders halkalarında bir kitabın müellifi olan âlim/şeyh[127] veya o kitabı nakle yetkili olmak için *semâ'* ve *kırâ'at/arz* yoluyla müellifinden izin almış[128] bir kimse (*bi-hakkı semâ'ihi, bi-semâ'ihi fihi*) ezberinde olan kitabı, muhtemelen notlarından da yararlanarak, okuyarak veya ezberinden naklederek ezberletiyor, öğrenciler de duyduklarını ezberliyor veya yazıyorlardı. Bu uygulama hadislerin veya hadis cüzlerinin nakli için uygun olmakla beraber bütün bir kitabın naklinde pek de kolay olmuyordu. Hadis usulü kitaplarında bu uygulamayla ilgili olarak konulan kurallar da, genellikle hadislerin nakli göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Nitekim telif eserlerin ortaya çıkmaya başladığı III/IX. asırdan itibaren öğrencilerin ellerinde okunan eserin bir nüshasının bulunması teşvik edilmişti. İmam Şâfi'î'nin "Semâ' meclisine elinde nüsha olmadan katılmak düşüklüktür" dediği rivâyet edilir.[129] Bu usulle eser nakletmeye *semâ'en* denilmekteydi. Ancak ilk dönemlerde *semâ'* meclislerinde öğrencilerin, özellikle de hadis naklinde, yazmaktan ziyade ezberlemeye odaklandıkları görülmektedir. Hatîb el-Bağdadî, İbrahim el-Harbî'ye, "semâ' meclisinde dinlerken yazanın semâ'ı câiz olur mu" diye sorduklarını onun da "olmaz" diye cevap verdiğini nakleder.[130] Ebû Bekir b. İshak'a da aynı soru sorulduğunda "o da duyduklarını naklederken *haddesenâ* veya *ahberenâ* sözcüklerini kullanmasın" demiştir. Ancak bunun câiz olduğunu söyleyen âlimler de vardır.[131]

---

127 Bu tarz nakiller önce hadis ilminde başladığı ve hadisleri bu yolla aktaran kimselere şeyh denildiği için daha sonraları diğer ilim dallarında da şeyh tanımlaması yaygınlaşmıştır. Bu konuda yapılan araştırmalarda da (Schoeler, *The Genesis*; Schoeler, *The Oral*; Toorawa, *Ibn Abî Tâhir*, v.d.) bu isimlendirme benimsenmiştir.

128 Kitapların sözlü olarak nakledildiği dönemlerde alınan nakletme izni de sözlü oluyordu. Daha sonra bu izin okunan kitabın başına veya sonuna semâ' kaydı konularak yapılmaktaydı. Semâ' kaydı örnekleri için bkz: Salahüddin el-Müneccid, "İcâzâtu's-Semâ' fi'l-Mahtûtâti'l-Kadîme", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabî*, c. I/2, Kahire 1955, s. 232-251; Georges Vajda, *Les Certificats de Lecture et de Transmission dans les Manuscrits Arabes de la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1956; Stefan Leder/Yāsīn Muhammad el-Savvās/ Me'mūn es-Sāğarcī, *Mu'cemü's-semâ'āti'd-Dimaşkīya. Les certificats d'audition à Damas.* 550-750/1155-1349, 2 c., Damascus 1996-2000; Abdullah b. Muhammed el-Kündürî, *Hutûtu'l-'Ulemâ mine'l-Karni'l-Hâmis ile'l'Âşiri'l- Hicrî*, Beyrut 2014.

129 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 284.

130 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r*-Rivâye, c. I, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 232.

131 Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, c. I, s. 233, 234-237.

Semâ' meclislerine katılıp da bir kitabın rivâyet iznini almak oldukça zordu. Hadislerin ezberlenip rivâyet iznini almak ise nisbeten kolaydı. Ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) muhtemelen II/VIII. asrın ortalarına doğru bir dönemde, bir ders halkasına katılıp bir kitabın rivâyet iznini almasıyla ilgili anlattıkları, müstakil bir eseri bu yolla okuyup ve rivâyet iznini almanın ne derecede güç ve sabır isteyen bir iş olduğunu açıkça göstermektedir:

> Nahiv öğrenme arzusuyla ders halkasına gelip, hiç konuşmadan sadece dinleyerek tam bir yıl halkaya devam ettim. İkinci yılda nahiv mutalaası yaptım, üçüncü yılda mutalaa ettiklerim üzerinde düşündüm, dördüncü yılda ise soru sorup konuşmaya başladım. Halkaya gelip ders dinlemeye devam ediyordum. Bir süre daha ders halkasına gelip işittiklerimi hazmedince, fakih/hoca [okunan] kitabın başından bir kısmını imlâ etmemi [okunanları yazmamı] istedi ben de onun imlâ ettiklerini yazdım. Daha sonra ders halkasından ayrıldım ve bu imlâ edilenleri mütalaa ettim. Yazılanları anlayınca tekrar tekrarladım ve ezberledim. Tekrar ders halkasına dönünce fakih/hoca ezberlediklerimi dinlemek istedi ve ben de ezberimden okudum. Sonra fakihden/hocadan kitabın geri kalanını imlâ etmesini istedim ve bu kısmı da birinci bölümü yaptığım gibi yaptım.[132]

Kırâ'at/'arz ise öğrencinin ezberinden veya elindeki kitaba bakarak bir eseri okuması, müellifin/şeyhin de elindeki veya hafızasında tuttuğu eserle okunanları karşılaştırıp, gerekli tashihleri yapmasıdır. 'Arz da aynı anlamda kullanılmaktaydı.[133] Eğer öğrencinin okuyuşu açık ve güzel değilse bu işi daha iyi yapacak biri bulunurdu. İmam Şâfi'î, *Muvatta*'ı ezberledikten sonra eserin müellifi Mâlik b. Enes'e gitmiş ve ona, "Sana *Muvatta*'ı okumak istiyorum" demiştir. İmam Mâlik, "Senin için okuyacak birini bul" deyince o da, "Sen benim kırâ'atımı bir işit. Eğer beğenmezsen okuyacak birini bulurum" demiştir. Hatîb el-Bağdadî'nin nakline göre İmam Mâlik, Şâfi'î'nin kırâ'atini beğenirmiş.[134] Bir keresinde de İmâm Mâlik'e, "'Arzı mı semâ'ı mı tercih edersin?" diye sormuşlar, "'Arzı tercih ederim" diye

---

132 Hatîb el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-Mütefükkih*, c. II, s. 199-200.

133 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 71, 73.

134 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 284.

cevap vermiştir. [135] Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre âlimlerin ekserisi müellife/şeyhe okumanın semâ' hükmünde olduğu kanaatindedirler.[136] Mâlik b. Enes, semâ'nın üç tür olduğunu birincisinin talebenin hocasına okumasıyla, ikincisinin hocanın talebesine okumasıyla üçüncüsünün ise hocanın talebesine kitabını verip, "Al bunu benden rivâyet et" demesiyle gerçekleştiğini söyler.[137]

Kırâ'at/'arz, talebenin müellife/şeyhe tek başına okuyarak gerçekleştirilebildiği gibi diğer öğrencilerin katılımlarıyla da yapılabilmektedir. Bu yüzden *semâ'* ve *kırâ'at/'arz* meclislerini birbirinden ayırmak oldukça güçtür.[138] Çünkü aynı mecliste hem *semâ'* hem de *kırâ'at* işlemi gerçekleşmektedir. Öğrencilerden biri elindeki kitabı şeyhe okuyup tasvibini aldığında o öğrenci için *kırâ'at/arz* işlemi gerçekleşmekte, ancak aynı zamanda diğer öğrenciler de okunanları dinledikleri için onlar da *semâ'* işlemini yerine getirmiş olmaktadırlar.

İmam Mâlike göre bir eseri şeyhe/müellifine okumak (*kırâ'at/arz*) hadis naklinde en güvenilir yoldu. Yine İmâm Mâlik'in, "Senin bana okuman benim sana okumamdan daha doğru netice verir" dediği rivâyet edilmektedir.[139] İmâm Mâlik bu görüşünün sebebini şöyle açıklamaktadır: Şeyh bir hata yaptığında talebenin bilgisi yeterli olmadığı için itiraz edemez, şeyhin otoritesinden dolayı karşı çıkması kolay olmaz. Ayrıca öğrenci yapılan yanlışı farklı bir görüş gibi algılayabilir. Diğer taraftan öğrenci şeyhe okuduğunda şeyh yaptığı hataları düzeltir.[140] İbnü Ebû Zi'b'in, "Âlime okumak, âlimin sana okumasından daha iyidir" dediği nakledilmektedir.[141]

---

135 Kadı 'Iyâd, *a.g.e.*, s. 73.

136 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r*-Rivâye, c. II, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 165, 169-189.

137 *el-Kifâye*, c. II, s. 291.

138 Selahaddin el-Müneccid, semâ' ve kırâ'at arasındaki farkı, kırâ'atın bir kitabı şeyhin öğrenciye veya öğrencinin şeyhe okumasıyla da olabildiğini, ancak semâ' için dinleyicilerin olması gerektiği şeklinde açıklamaktadır. Salahüddin el-Müneccid, "İcâzâtu's-Semâ' fi'l-Mahtûtâti'l-Kadîme", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabî*, c. I/2, Kahire 1955, s. 232-251.

139 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 69-70.

140 A.g.e., s. 74-75.

141 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r*-Rivâye, c. II, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003.

Derse devam eden talebelerden isteyenlere, ezberledikleri veya yazdıkları metinler,[142] şeyh/müellif tarafından dinlenip (*kırâ'at/arz*), gerektiğinde düzeltmeler de yapıldıktan sonra o eseri okutma ve nakletme izni (*icâzetü's-semâ'*) veriliyordu. Burada önemli olan, bir kitabı müellifinden veya rivâyet yoluyla müellife bağlanan bir kimseden duymaktı. Bir kitabı okutma/rivâyet etme hakkı bu şekilde alınan icâzetle kazanılabiliyordu. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889), semâ' yoluyla oluşturulan *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eserinin bir nüshasında[143] bu uygulamayı takip etmek mümkün olmaktadır. Nüshanın zahriyesinde eser adından sonra, bu eseri İbn Kuteybe'den rivâyet yoluyla nakleden 5 kişinin adları verilmektedir (rivâyet zinciri). Altıncı râvi elimizdeki nüshanın müstensihinin şeyhi olan Ebû Muhammed Abdullah b. Abdü'l-Muhsin'dir. Râvilerin isimlerinin altında, bu nüshanın müstensihinin, bu eseri semâ' yoluyla okuduğunu belirten şu ifâde yer almaktadır:

> Semâ'un li-kâtibihi Abdülaziz b. Fütûh el-Cüdâmiyyi. (Bu nüshanın kâtibi Abdülaziz b. Fütûh el-Cüdâmiyyi'nin semâ'ıdır).

Bu ifâdenin altında Ebû Muhammed Abdullah b. Abdü'l-Muhsin'in Safer 620/Mart 1223 tarihli semâ' kaydı yer almakta ve bu kayıtta Şeyh, öğrencisine icâzet verdiğini şöyle belirtmektedir:

> Bu nüshayı bana, bu kitabın sahibi Ebu Muhammed Abdülaziz b. Fütûh b. Mansur el-Cüdâmî başından sonuna kadar okudu ve [o okurken] ben de kendi nüshamdan takip ettim. Kendisine bu kitabı benden yukarıda verilen senetle/rivâyet zinciriyle rivâyet etmesi için icâzet verdim (*ve kad eceztü lehü en yerviyehü 'annî bi's-senedi'l-mezkûr*).

Öğrencilerin, anlatılanları yazıya geçirdikleri dönemde ortaya çıkan metinler, bu şekilde müellifin veya şeyhin huzurunda okunup tashih

---

142 Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre ders sırasında öğrencilerin not tutmalarıyla ilgili hocaların takındıkları tavır farklıdır. Not tutmayı uygun gören hocalar olduğu gibi bu uygulamayı tasvip etmeyen hocalar da bulunmaktadır. Ancak bu konudaki rivâyetlerin büyük çoğunluğu not tutmanın câiz olduğu yönündedir. Bkz. *el-Kifâye fî Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r*-Rivâye, c. I, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 232-237. Hatîb el-Bağdadî'nin Ebû Bekir es-Saydalanî'den naklettiğine göre, ders sırasında not tutmayı yasaklayanların hareket noktası, semâ' sırasında zihnin okunanları zaptetmeye odaklanması gerekliliğidir. Eğer dikkati bozmayacaksa not tutmanın bir mahzuru yoktur. A.g.e., s. 234.

143 Feyzullah Efendi 232. Bkz. Ek. 33.

ediliyordu. Öğrenciler bazen müellifin nüshasından kendileri için bir nüsha istinsah edip bu nüshayı müellifin huzurunda okuyarak gerekli tashihleri yapıyor ve bu hususu da kendi nüshalarında belirtiyorlardı. Meselâ Ali b. Hüseyin el-Kunbâ'î, hocası Tibrîzî'den, Ebu'l-A'lâ el-Ma'arri'nin *Saktu'z-Zend* adlı eserine yaptığı şerhi okuduğunda, kendi nüshasının üzerine şöyle yazmıştı:

> Bu nüshayı Ali b. el-Hüseyin b. 'Ali el-Kunbâ'î el-Vâsitî, bu şerhi yazan Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrîzî'nin nüshasından Bağdad'ta 475 tarihinde [1082] sağ eliyle kendisi için yazdı.

Eserin sonunda Tibrizî'nin semâ' kaydını doğrulayan ifâdesi şöyledir:

> Bu kitabı Ali b. el-Hüseyin b. 'Ali el-Kunbâ'î, ilk beyti "*mâ nahilet câretünâ*" olan kasideye kadar bana okudu. Geri kalan kısmını da diğerlerinin okumalarını dinleyerek anladı ve tashih etti. [Bu kaydı] Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrîzî 475'te [1082] yazdı.

Bu nüshanın çeşitli yerlerinde okumada ve karşılaştırmada gelinen noktaları gösteren "belağ" ve "mu'arâza" kayıtları bulunmaktadır.[144]

Semâ' yoluyla yapılan nakiller "*semi'tü*" (işittim), "*haddeseni/haddesenâ*" (bana/bize söyledi), *enbe'enâ*, kırâ'at yoluyla yapılan nakiller ise "*kara'tü 'ala*" ' (...a,...e okudum) "*kuri'e 'aleyye*" (bana okundu) gibi sözcüklerle başlamaktaydı. "*enbe'enâ*"nın kullanışı daha sınırlıydı ve "*semi'tü*" lafzı ise diğerlerinden bir derece daha üstündü. Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiği bir rivâyetten anlaşıldığına göre *semâ'* ve *kırâ'at* yoluyla yapılan nakillerde *ahberenî* de denilebiliyordu.[145] İmam Şâfi'î'nin "Muhaddis sana okuduğunda *haddesenâ* de. Eğer sen ona okuyorsan *ahberenâ* de" dediği nakledilmektedir.[146] *Haddesenâ* ve *ahberenâ* sözcüklerinin kullanımında fark olmadığını belirten

---

144 S. M. Stern, "Some Noteworthy Manuscripts of the Poems of Abu'l-A'lâ al-Ma'arrî", *Oriens*, c. 7/2, Leiden, Brill 1954, s. 323-326.

145 Bkz. *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 282. Ahmed b. Salih, âlime bir kitap okunduğunda *haddesenâ* denmesinde bir mahzur yoktur. Ancak bana "*kara'tü 'ala fülânin*" (...a,...e okudum) demek daha uygun geliyor demiştir. Bkz. Ebû Ömer Yusuf b. Abdülber, *Câmiü Beyâni'l-'İlm ve Fadlihi*, c. II, yay. haz. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbni'l-Cevzî, Riyad 1994, s. 1157.

146 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. II, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 50.

rivâyetler de vardır.[147] Yahya b. Abdullah b. Bükeyr, İmâm Mâlik'e, *Muvatta'* adlı eserini *kırâ'at* yoluyla okuduklarında, meclisdeki Mağrib tarafından gelmiş birinin kalkıp "Ey Ebû Abdullah! Biz şimdi bu eseri senden naklederken ne diyeceğiz?" dediğini, İmam Mâlik'in de, "İstersen *haddesenâ* de, istersen *ahberenâ* istersen de *haddeseni*, *ahberenî* de" dediğini nakleder.[148]

Semâ' meclisinde dinleyici olarak bulunanlardan (*müstemi'ûn*) isteyenler de kendi nüshalarını müellife/şeyh'e arz ederek icâzet alabiliyorlardı. Bazı şeyhler/müellifler ise eseri dinleyenlerin hepsine icâzet verebilmekteydiler. Meselâ Ebû't-Tâhir es-Silefî'nin *Mecâlisü'l-Hamse* adlı eserini okutan Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdü'l-Mün'im, 16 Ramazan 667 (19 Mayıs 1269) tarihli semâ' kaydından anlaşıldığına göre, devamsızlıkları olan iki kişiyi hariç tutarak meclisine devam eden herkese bu kitabı okutma ve rivâyet etme iznini vermiştir.[149] *Semâ'* meclisine devam eden herkese okutma ve rivâyet etme icâzeti veren Ebu'l-Hayr Said b. Abdullah el-Bağdadî ise *semâ'* kaydına şöyle bir şart eklemişti: "[bu icâzeti veriyorum ancak] yanlışlardan, tahriflerden, bozma ve değiştirmelerden sorumlu olmamam şartıyla".[150] Öyle anlaşılıyor ki *semâ*'nın kurallarının tam manasıyla yerine getirilmediği bu rivâyet şeklinde, Ebu'l-Hayr, ortaya çıkabilecek bazı yanlışların sorumluluğundan bu şekilde kurtulmak istemiştir.

Orta Çağ İslâm dünyasında tâlib-i ilm olanlar için mümkün olduğunca çok sayıda *semâ'* meclisine devam etmek ve birçok kitabın rivâyet hakkını almak büyük bir önemi hâizdi. Ebu'l-'Abbas Sa'leb'den nakledildiğine göre, İshak el-Mevsilî'nin (ö. 235/850) evinde Arap diliyle ilgili, hepsi de kendisinin *semâ'* yoluyla elde ettiği bin cüz vardı.[151] Meşhur âlimlerden birçoğu katıldıkları

147 Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 49.

148 Ömer Yusuf b. Abdülber, *Câmiü Beyâni'l-'İlm ve Fadlihi*, c. II, yay. haz. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbni'l-Cevzî, Riyad 1994, s. 1146, 1158. Bu konuda kullanılan farklı sözcüklerle ilgili olarak bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r-Rivâye*, c. II, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 213-233; Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 122-134.

149 Abdullah b. Muhammed el-Kündürî, *Hutûtu'l-'Ulemâ mine'l-Karni'l-Hâmis ile'l'-Âşiri Hicrî*, Beyrut 2014, s. 527. Diğer iki örnek için bkz. *a.g.e.*, s. 286, 565.

150 el-Kündürî, *a.g.e.*, s. 642.

151 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, c. 1, yay. haz. İhsân 'Abbâs, Beyrût 1900, s. 204. Semâ' meclislerinde kitaplar cüz cüz okunulur ve her cüzün

semâ/kırâ'at meclislerini, okudukları kitapları ve aldıkları icâzetleri *mu'cem/bernâmic/meşyaha/fehrese*[152] türündeki eserlerinde kaydetmişlerdir.[153] Bu tür eserlerde, bir kitabın müellifinden başlayarak oluşan rivâyet zincirindeki isimler ve bu isimlerin bu eseri *semâ'*, *kırâ'at*, *imlâ*, *icâze* ve *münâvele* gibi hangi yollarla alıp naklettikleri titiz bir biçimde nakledilmiştir.[154]

İlk iki asırda, yani I/VII-II/VIII. asırlarda, "*semâ'* ve *kırâ'at*" metodu kitap telifinde tercih edilen en güvenilir yoldu. Bu dönemde yaşayan müellifler eserlerini bizzat kendileri kaleme almamışlar, daha sonra kendilerine isnat/nisbet edilen eserler, öğrencilerinin veya öğrencilerinin öğrencilerinin sözlü ve yazılı olarak nakledilen bilgileri yazıya geçirmesiyle oluşmuştur. Meselâ Muhammed b. İshak'ın (ö. 150/767) *Sîretü'n-Nebi* adlı eseri, öğrencilerinden Ziyad b. Abdullah el-Bekkâ'î'nin (ö. 183/799) rivâyetini, İbni Hişâm'ın (ö. 218/833) bazı ilâve ve düzenlemelerle yazıya geçirmesiyle ortaya çıkmıştır.

.....

üzerine semâ' kaydı konulurdu. Bu sebeple yukarıdaki ifâdedeki cüzü müstakil kitap olarak kabul edip de İshak el-Mevsilî'nin 1.000 kitabı olduğunu düşünmemek gerekir. Ancak cüz kelimesinin bir kitabın ciltlerinden birine işaret ettiği durumlar da vardır. Meselâ İbn Tavus'un kütüphânesinin kataloğunda geçen "İkinci cüzüne sahip olmadığım için bu eserin üçüncü cildinden aktaracağım" gibi ifâdelerden cüz'ün bazen cilt yerine kullanıldığını anlamaktayız. Bkz. Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work. Ibn Tâvûs and His Library*, Brill, Leiden 1992, s. 79-80.

152 Mehmet Eren, Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 20, s. 19-28.

153 Hellmut Ritter, a.g.m., s. 78-79; Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo. A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, 1992, s. 33-34.

154 İbn Hayr el-İşbilî'nin *Fehrese*'sinde, rivâyetlerin yapıldığı tarih ve yapıldığı yer gibi detaylara bile gidilmiştir: "*fi mescidi sûkı Berber bi-Fustâtı Mısr sene* 433" (Mısır Fustatında Berber Çarşısı mescidinde 433 yılında); "*bi-medineti'l-İskenderiye bi-mescidin minhâ yu'rafu bi'l-Kamrâi bi-kurbı Bâbı Reşîd fi sadrı 'âmı* 505" (İskenderiye'de Bâbu Reşîd yakınında Kamrâ diye bilinen mescidde 505 yılı başında); "*bi-hânûtihi bi-zukâki'l-Kanâdil min Fustati Mısr sene* 434" ([Göz doktoru Ebi'l-Kasım Muhammed'in] Mısır Fustat'indaki dükkânında 434 yılında); "*bi-menzilihi bi'l-cânibi'l-Garbiyyi min Bağdad bi'l-Kerh*" (Bağdad'ın batısındaki Kerh mahallesindeki evinde); "*bi-medineti Belensiye fi eyyâmi min Receb ve Şa'bân sene* 470" (470 senesinin Receb ve Şaban ayı günlerinde Belensiye'de); "*fi'l-Mescidi'l-Harâm fi şehri Ramazan sene* 313" (Ka'be'de 313 Ramazan'ında); "*bi-Mekke harresehâ'llâhu celle celâluhu fi'l-Mescidi'l-Harâmi 'inde Bâbi'n-Nedveti, sene* 431" (Mekke'de Ka'be'de, Bâbu'n-Nedve yanında 431 senesinde). İbn Hayr, *el-Fehrese*, s. 26, 27, 58, 60, 64, 86, 88, 199.

İbni İshak'ın eserinin 40'a yakın farklı rivâyeti vardır.[155] Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i de, oğlu Abdullah (ö. 290/903) ve onun talebesi Ebû Bekir el-Katî (ö. 368/979) rivâyetine dayanılarak oluşturulmuştu.[156] Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) isnad edilen *Kitâbu'l-Ayn* adlı eser de öğrencilerinden Leys b. Muzaffer (ö. 200/815) tarafından derlenmişti.[157] İbn Hanbel'in *Kitâbu'l-Verâ* adlı eserini, öğrencilerinden Ebû Bekir el-Mervezî (ö. 275/888) yazıya geçirmiş ve esere son şeklini vermişti.[158] İbn Abbas'ın (ö. 68/668) *Tefsir*'inin çeşitli rivâyetleri ihtiva eden nüshaları, eserin müellifin kaleminden çıkmış son şeklini yansıtmamakta, öğrencilerinin, râvilerinin katkılarını ve bazı müstensihlerin redaksiyonlarını ihtivâ etmektedir.[159]

Genellikle de III/IX. asırdan itibaren yazıya geçirilip bu şekilde oluşan eserler eserin ikinci, üçüncü veya dördüncü rivâyetine dayanmakta ve müellifinin ortaya koyduğu eseri her zaman tam olarak yansıtmamaktadır. O dönem ilim anlayışına göre bu uygulama normal karşılanmaktaydı.

İlk asırlarda telif edilmiş kitapların farklılıklar ihtiva etmesinin sebeplerinden biri de müelliflerin bazen kitaplarını farklı meclislerde değişik şekilde okutmalarıdır. Meselâ İbn Düreyd (ö. 321/933), *Cemhere* adlı eserini 299/910 tarihinde Fars'ta İbn Mikâl'e yazdırmış, daha sonra da Basra ve Bağdad'da tekrar imlâ etmiştir.[160]

İbnü'n-Nedim, *Cemhere fî İlmi'l-Luğa* müellifi İbn Düreyd'den bahsederken şöyle demektedir:

> Onun kitaplarından biri de *Kitâbu'l-Cemhere*'dir. Birçok eksiklikleri ve fazlalıkları olan muhtelif nüshaları vardır. Çünkü o bu kitabı hem Fars'da ve hem de Bağdad'da hafızasından yazdırmıştır. Öğrencilerine Fars'da yazdırdığı nüsha, eserinin ilk resensiyonudur. Eserin güvenilir kabul edilen

---

155 Salih Ahmed el-'Ali, "et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübi'l-Musannefe", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-Iraki*, Bağdad 1980, s. 39.

156 Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *DİA*, c. 32, s. 104-105.

157 Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*, Leiden, Brill 2015, s. 283-290.

158 Claude Gilliot, "Introduction", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. Lii.

159 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri III*, The University of Chicago Press, 1967, s. 99.

160 Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*, Brill, Leiden 2015, s. 338.

> tam ve en iyi nüshası Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî'nin nüshasıdır. Çünkü Ebu'l-Feth bu nüshayı birkaç nüshayı karşılaştırarak kopya etmiş ve İbn Düreyd'e okumuştur.[161]

Diğer iki sebep de öğrencilerin farklı şekilde aldıkları notları farklı olarak nakletmeleri[162] ve kitabın derlenmesi sırasında râviler/öğrenciler tarafından ilâveler yapılmasıdır. Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) *Kitâbu'l-Mesâ'il fi't-Tıb* adlı kitabı bu eserin oluşumunda talebesinin katkısını gösteren güzel bir örnektir. İbn Ebû 'Usaybi'a bu hususta şu bilgiyi vermektedir:

> Huneyn b. İshak'ın tıbba giriş mahiyetindeki eseri olan *Kitâbu'l-Mesâ'il* bu ilmin temel esaslarını ortaya koymaktadır. Ancak bu kitabın hepsi Huneyn b. İshak'a âit değildir. Öğrencisi A'sem Hubeyş bu eseri tamamlamıştır. Bununla ilgili olarak İbni Ebû Sâdık bu esere yaptığı şerhte şu bilgiyi vermektedir: Huneyn bu kitabın muhtevasını sayfalarda (*turûs*) müsvedde olarak tespit etmiştir. Sağlığında bunlardan bir kısmı temize çekilmiştir. Sonra öğrencisi ve kızkardeşinin oğlu olan Hubeyş b. el-Hasan geri kalanını düzenlemiş, kendinden ilâveler yapmıştır. Bu yüzden bu kitabın nüshalarının *Kitâbu'l-Mesâ'il li-Huneyn bi-ziyâdâti Hubeyşe'l-A'sem* (Huneyn'in *Kitâbu'l-Mesâ'il*i, Hubeyşe'l-A'sem'in ilâveleriyle) şeklinde adlandırıldığı görülür.[163]

Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensarî'nin (ö. 215/830) *en-Nevâdir fi'l-Luğa* adlı eseri, sözlü kitaptan yazılı kitaba geçiş sürecinde, yazılı bir kitabın nasıl oluştuğunu gösteren güzel bir örnektir. Bu eserin mevcut iki rivâyet zincirinde Ahfeş [el-Asğar] (ö. 315/927), el-Müberred (ö. 286/899), Ebû Hâtem es-Sicistânî (ö. 250/864), es-Sükkerî (ö. 275/888) gibi ünlü filologlar vardır. Başta Ahfeş olmak üzere her birinin bu esere önemli katkıları olmuştur.[164] Eserin ilk sözlü şekli de, eserin râvilerinden Sükkerî'nin ifâdesiyle,

---

161 *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedim*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, Tahran 1393/1973, s. 67. Aynı bilginin bazı farklılıklarla tekrarı için bkz. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2492.

162 Yukarıda belirttiğimiz gibi Mâlik b. Enes'in *Muvatta'* adlı eserinin bu şekilde oluşmuş birçok farklı rivâyeti vardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtu'l-Kevserî*, c. I, çev. Ebubekir Sifil, İstanbul 2015, s. 279-285.

163 İbn Ebû 'Usaybi'a, '*Uyûnü'l-Enbâ*', s. 271.

164 Eserde sık sık *kâle Ebu'l-Hasan* [el-Ahfeş], *revâhâ Ebû Hâtim* [es-Sicistânî] denilerek iki dilcinin de katkıları belirtilmektedir.

"Müellifin, Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî'den ve [bedevî] Araplardan semâ' yoluyla aldığı bilgilerle" oluşmuştur.[165]

Öğrencilerin hocalarından derslerde duyduklarını derlemeleriyle farklı bir telif türü de oluşmuştur. II/VIII. asrın sonlarında başlayarak öğrencilerin, hocalarına meclislerde râvilerin çeşitli yönleriyle ilgili sorular sordukları ve hocaların cevaplarını derleyerek "*suâlât*" olarak adlandırılan bu tür telifler ortaya koydukları görülmektedir. Her ne kadar bu eserleri öğrenciler telif etmişlerse de muhtevaları hocaların cevaplarından oluştuğu için bu tür eserlerin çoğu hocalarına nispet edilmiştir. II/VIII. asrın sonlarında bu türde telif edilen eserler günümüze ulaşmamıştır. Ancak bunların muhtevalarına dâir diğer kaynakların yaptıkları nakiller dolayısıyla haberdar olmaktayız. III/IX. asırdan başlayarak V/XI. asrın sonlarına kadar bu türde birçok eser telif edilmiş ve bunların önemli bir kısmı da günümüze ulaşmıştır.[166] Yahya b. Ömer'in, hocası Ahfeş'e sorduğu soruların cevaplarından derlediği *Tefsîrü Garibi'l-Muvatta'* bu türün erken örneklerinden biridir. Bu eser şu şekilde başlamaktadır:

> Ahberenâ Yahya b. Ömer ennehü kâle: se'eltü'l-Ahfeşe Ahmed b. 'İmrân b. Selâme 'an kavli 'Âi'şete zevceti'n-Nebiyyi... [Yahya b. Ömer bize şöyle dediğini haber verdi: Ahfeş Ahmed b. 'İmrân b. Selâme'ye Peygamber'in hanımı 'Âi'şe'nin rivâyetini sordum...][167]

Müelliflerin/âlimlerin ölümünden sonra talebeleri tarafından gerçekleştirilen farklı bir telif türü de müellifin/âlimin eserlerinden yararlanarak oluşturulan eserlerdir. Yaygın olmasa da bu şekilde oluşturulmuş bazı eserler bulunmaktadır. Bu eserler müellifine rivâyet zinciriyle ulaşan güvenilir nüshalar esas alınarak hazırlanmaktaydı. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî'nin, İmam Şâfi'î'nin eserlerinden derlediği ve ona

---

165 *Kitâbu'n-Nevâdir fi'l-Luğa li-Ebu Zeyd el-Ensârî*, yay. haz. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Dâru'ş-şurûk, Beyrut 1981.

166 Bu konuda geniş bilgi konuyu derinliğine işleyen şu eserde bulunabilir: Mustafa Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti. Suâlât Literatürü*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2016. Ayrıca bkz. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 218-219.

167 *Tefsiru Garibü'l-Muvatta li-Ahmed b. Umran el-Ahfeş*, yay. haz. Taha b. Ali Busrih et-Tunusi, Erva bint Muhammed el-Muhtar el-Lafi, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London 2016, s. 57.

isnâd edilen *Ahkâmu'l-Kur'ân* bu türün önemli örneklerinden biridir. Bu eserler derleyenin değil de eserleri kullanılan müelliflerin ismiyle birlikte anılmaktadır.[168]

Semâ'/Kırâ'at ve 'Arz Kayıtları

Semâ'/kırâ'at yoluyla oluşturulan ve bu şekilde okunan eserlerde, bu husus, genellikle okunan nüshanın başına veya sonuna konulan bir kayıtla belirtiliyordu. Bir rivâyetin güvenirliğini gösterdiğinden semâ' kayıtlarının tesbitine büyük bir önem verilmekteydi. Râviler, rivâyet edecekleri bilgilerin dayandıkları semâ' kayıtlarını araştırmada büyük bir titizlik gösteriyorlardı. Ebu'l-Fazl Takiyyüddin'in (ö. 871/1466), hadis hâfızı ve ensâb âlimi Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ile ilgili olarak naklettiği şu olay, bu konuda ne derecede hassas davranıldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

> [Moğultay'ın] hadisle ilgili ilk semâ'ı 717'dedir [1317] Ancak o, bu tarihten önce ölmüş ed-Dimyâtî, İbn Dakik el-'îd ve İbnü's-Savvâf ... gibi kimselerden de semâ' yoluyla bilgi aldığını iddia etmektedir... Bu kimselerden ve başkalarından da aldığını söylediği rivâyetlerle oluşturduğu cüz'ünde, Şeyh Takiyyüddin b. Dakîk el-'İd'den, 712 [1312] tarihinde Kâmiliye medresesinde yaptığı semâ' meclisinde, Hz. Peygamber'in "*lâ tectemi'ü ümmeti 'ale'd-dalâleti*" hadisini işittiğini nakletmiştir. Şeyhimiz Zeynüddin el-Irakî dedi ki ben bu hususu, şeyhimiz Takiyyüddin es-Sübkî'ye sordum. Bunu çok uzak bir ihtimal olarak gördü ve dedi ki Şeyh Takiyyüddin 701 [1302] yılının sonlarında iyice güçsüz düştü ve 702 [1303] yılı Saferi'nin başlarında ölünceye kadar Kâmiliye Medresesi'nde ders yapamadı...Hâfız Selahaddin el-'Alâ'î bu cüzden bahsederken, [Moğultay'ın] bu cüzde semâ' yoluyla bilgi aldığını söylediği kişilerden semâ'ının olmadığını söylemektedir.
>
> Şeyhimiz Ebu'l-Fazl el-Irakî bana dedi ki: [Moğultay'ın] bir hadisle ilgili olarak Takiyüddin b. Dakîk el-'Id'den semâ' kaydını gördüm. Kendisine bunun hangi kitaptan olduğunu sordum. Ebû Müslim el-Keşşî'nin *Sünen*'inden olduğunu söyledi. Peki bu kayıt kimin hattıyla dedim, o da bizzat Takiyüddin'in hattıyladır dedi. Görebilir miyim deyince Zâhiriye Kütüphânesi'nin alt katındadır diyerek bir mâzeret uydurdu.

---

168 *Ahkâmu'l-Kur'ân li'l-İmâm eş-Şâfi'î, ceme'ahu'l-İmâm Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. 'Ali b. 'Abdillah ibni Mûsâ el-Beyhakî en-Nisâbûrî el-müteveffâ fi sene 458 hicriyye*, yay. haz. Abdülganî Abdülhâlik, Beyrut 1990.

> Mezkûr kütüphânede [Moğultay'ı] bulmak için uygun zamanı gözledim ve onu kütüphânede buldum. Üzerinde [Şeyh Takiyüddin'in] kendisine semâ' kaydı olan Ebû Müslim el-Keşşî'nin *Sünen*'ini görmek istediğimi söyleyince yüzü asıldı ve burada öyle bir nüsha yok dedi. Bende şu kanaat oluştu ki [Moğultay'ın] bu semâ'ının aslı esası yoktur.
>
> [Moğultay ölünce] terekesinde Ebû Müslim'in *Sünen*'inin bir nüshasını buldum. Bu nüshada Takiyüddin b. Dakik'ten bazı nakiller vardı ama [Moğultay'a âit] bir semâ' kaydı yoktu.[169]

Görüldüğü gibi, Ebu'l-Fazl Takiyyüddin, Moğultay'ın iddia ettiği semâ' kaydının doğru olup olmadığını tespit için büyük bir çaba harcamış ve neticede bu kaydın mevcut olmadığını tespit etmiştir.

Eski tarihli yazmaların başlarında, sonlarında ve bazen de sayfa kenarlarında (hâşiyede)[170] V/XI. asırdan itibaren örneklerine çokça rastladığımız semâ' ve kırâ'at kayıtlarında[171] bazı farklılıklar olmakla birlikte genellikle dersi okutanın (*müsmi*), okuyanın (*kârî*), derse devam edip dinleyenlerin (*müstemi'ûn*), okunan ve dinlenen kitapları kaydeden kimselerin (*kâtibü's-semâ'*, *müsbitü's-semâ'*) isimlerinin, dersin okutulduğu yerin[172] ve okuma işleminin gerçekleştiği tarihin belirtildiğini ve kaydın sonunda dersi

---

169 Takiyyüddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Fehd, *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, s. 92-93.

170 Semâ' ve kırâ'at kayıtları genellikle eserlerin başında ve sonunda yer almaktaydı. Özellikle hadis kitaplarında eserin çeşitli yerlerinde semâ' ve kırâ'at kayıtlarına rastlanılmaktadır. Bu tür bazı eserlerde eserin bütününe yayılmış 100'e yakın bu türden kayıtlar görülmektedir. Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 533.

171 El yazmaları üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Selahaddin el-Müneccid III/IX. ve IV/X. asırdan herhangi bir semâ' kaydı görmediğini ancak IV/X. asra âit kırâ'at kaydına rastladığını söylemektedir. Bkz. a.g.m., s. 233. Bazı önemli semâ' ve kırâ'at kayıtları için bkz: Stefan Leder/Yāsīn Muhammad al-Sawwās/al-Şācarjī Ma'mūn, *Mu'jam al-samā'āt al-Dimashqīya. Les certificats d'audition à Damas. 550-750/1155-1349*, Damascus 1996; aynı müellifler, *Mu'jam al-samā'āt al-Dimashqīya ṣūwar al-makhtūtāt. Recueil de documents facsimilés des certificats d'audition à Damas. 550-750/1155-1349*, Damascus 2000; G. Vajda, *Les Certificats de Lectures et Transmission dans les Manuscrits Arabes de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1956; Abdullah b. Muhammed el-Kündürî, *Hutûtu'l-'Ulemâ mine'l-Karni'l-Hâmis ile'l-'Âşiri Hicrî*, Beyrut 2014.

172 Bazen dersin okutulduğu yerin belirtilmesinde detaya gidildiği görülmektedir. Meselâ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Hanbel'in *Müsnedü'l-'Aşere* adlı eserinin okutulmasıyla ilgili semâ' kaydında semâ' meclisinin yapıldığı yerin

okutan şeyhin bu kaydın doğruluğunu gösteren bir ifâdesinin yer aldığını görüyoruz.[173] Bu kayıtlarda bazen çok ince detaylar bile kaydediliyordu. Meselâ VII/XIII. asra âit bir semâ' kaydında okunan eseri istinsah edenlerin, derste uyuyanların, konuşanların, derse geç gelenlerin ve bazı meclisleri kaçıranların isimleri bile belirtilmiştir.[174] Ancak nadir de olsa çok kısa yazılmış bazı semâ' kayıtları da vardır.[175] Kırâ'atda nereye gelindiğini belirten kayıtlar da genellikle okunan eserin haşiyesine yazılmaktaydı. Bazı nüshalardaki kayıtlardan anladığımıza göre aynı nüsha defalarca okunabilmekte ve bu tür kayıtlar tekrar tekrar konulabilmekteydi.[176]

V/XI. asırda medreselerin yaygınlaşması ve medrese talebelerinin de bu kurumun kütüphânesindeki kitapları kullanmaları, aynı kitap defalarca okutulduğundan, semâ' ve kırâ'at kayıtlarının bu asırdan başlayarak çoğalması sonucunu doğurmuştur.[177] Meselâ İbn Asâkir'in Zilhicce 617/ Şubat 1221 tarihinde, talebelerinden Yusuf al-Birzâlî tarafından müellifin nüshasından istinsah edilmiş kırk hadisinin (*Cüz'ün fihi erba'ûne hadîsen fi'l-hassi 'ale'l-Cihâd*) üzerinde 11 semâ' kaydı bulunmaktadır. İlk iki semâ' kaydına göre bu eser İbn 'Asâkir'in, yani eserin müellifinin huzurunda okunmuştur. Her iki kayıtta ve diğer kayıtlarda eserin kimin huzurunda kim tarafından okunduğu, dinleyenler, semâ' kaydını kimin yazdığı, dersin yapıldığı yer ve tarih yer almaktadır. Müellifin değil de talebelerinin

.....

"Câmiü'l-Ezher'de kürüsünün yanındaki maksurede" şeklinde tanımlandığını görüyoruz. Bkz. Feyzullah Efendi 514m, s. 27a.

173 Georges Vajda, "The Oral Transmission of Knowledge in Traditional Islam", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/ Variorum, London 2012, s. 167-168. Bir örnek için bkz. Ek. 26/2.

174 Abdülfettâh Ebû Ğudde, *el-İsnâd mine'd-Dîn ve Safha Müşrika min Târihi Semâ'i'l-Hadîs 'İnde'l-Muhaddisîn*, Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Halep 1992, s. 120-137. Birkaç örnek için bkz. Ek. 9-11.

175 Esed b. Musa'nın (ö. 212/827) *Kitâbu'z-Zühd adlı eserinin okunmasıyla ilgili olduk-ça eski bir semâ' kaydı şöyledir:*

> Bu kitabın tamamını Şeyh Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyin ibni Fâdşâh'tan, Ahmed b. Fadl el-'Anberî'nin çocukları Abdülmelik, Abdüssamed, Abdülvâhid, 432 Safer'nin [Ekim 1040] sonunda dinlediler.

Asad b. Mûsâ (132-212/750-827), *Kitâb az-Zuhd*, yay. haz. Raif Georges Khoury, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976, s. 93.

176 Feyzullah Efendi 299.

177 Selahaddin el-Müneccid, a.g.m., s. 233. Bir örnek için bkz. Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye 1783. Ek. 5

huzurunda yapılan semâ' meclislerinde, talebenin hocasından bu eseri ne şekilde rivâyet ettiği "*semâ'en*" veya "*bi-hakki semâ'ihi min mü'ellifihâl musannifihâ*" diyerek belirtilmiş ve eserin müellifiyle semâ' yoluyla irtibat sağlandığı vurgulanmıştır.[178]

Tek bir kitap üzerinde farklı tarihlerde yapılan semâ' kayıtlarından yararlanılarak derslerin yapılma zamanlarını, günlerini, derse devam eden talebelerin sayıları yanında derse düzenli devam edip etmediklerini, bazı dersleri kaçıran talebelere yapılan ders tekrarlarını bile tespit etmek mümkündür.[179]

Semâ' ve kırâ'atı, yapılış şekline göre adlandıran müellifler de vardır. Meselâ Abdülğâfir Farisî, Gazneli şâir Ebû Ca'fer Muhammed b. İshak ez-Zevzenî'nin (ö. 463/1070) Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin *Garîbü'l-Hadis* adlı eserini istinsah ettiğinde önce dedesi Abdülğâfir b. Muhammed'e okuduğunu (*kırâ'atü semâ'*), daha sonra da Hâkim Ebû Sa'd'a okuyup gerekli tashihleri (*kırâ'atü tashîh*) yaptığını nakletmektedir.[180] Endülüslü kadı ve şâir Halid b. İsa el-Belevî (780/1378), *Tâcü'l-mefrık fî tahliyeti ulemâi'l-meşrık* adlı eserinde, seyahatleri sırasında buluştuğu âlimlerden okuduğu kitaplardan bahsederken *kırâ'atü tashîh*'ten söz etmektedir.[181]

Bir semâ' kaydında genellikle şu unsurlar yer almaktadır:

Müsmi': Ders halkalarında veya meclislerde kendi eserini veya nakletmeye izinli olduğu bir eseri okutan kimseye "*müsmi'*" deniliyordu.

---

178 Suleiman A. Mourad, James Lindsay, *The Intensification and reorientation of sunni jihad ideology in the crusader period: Ibn 'Asākir of Damascus (1105-1176) and his age, with an edition and translation of Ibn 'Asākir's the forty hadiths for inciting jihad*, Brill, Leiden, 2015, s. 184-202.

179 A. Görke, Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-Emvâl* adlı eserini 472/1080-491/1097 tarihleri arasında okutan Ebû'l-Fevâris Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî'nin (ö. 491/1098) bu eserin kendisine âit nüshası üzerinde yaptığı semâ' kayıtlarından hareketle semâ' metoduyla ilgili önemli sonuçlara ulaşmıştır: Andreas Görke, "Teaching in 5th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abû'l-Fawâris Tirâd b. Muhammad al-Zaynabî and their audience", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 94, 99, 107-108.

180 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2428; Cemâlüddin el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. III, s. 67.

181 Belevî, *Tâcü'l-mefrık*, c. I, s. 100.

Müsmi' bir kişi olabileceği gibi, iki veya üç, hatta altı kişi de olabiliyordu.[182] Semâ' kayıtlarında *müsmi*', şeyh olarak geçmektedir. Bu kayıtlar, eğer eser şeyhe okunmuşsa "*semi'a hazâ'l-cüz' 'ale'ş-şeyh*"; "*kara'tü cemî'a hazâ'l-cüz' 'ale'ş-şeyh*", "*kara'tü 'aleyhi bi-lafzî*", eğer eser şeyh tarafından bizzat okunmuşsa "*semi'a hâze'l–cüz' min lafzı'ş-şeyh...*" şeklindeki ifâdelerle başlamaktaydı.[183] Eğer okunan eser *müsmi*'in kendi eseri ise, yani müellif/şeyh kendi eserini okutmaktaysa "*kuri'e hâze'l-cüz' 'alâ mü'ellifihi*", "*kuri'e hâze'l-mücelled 'alâ musannifihi*", "*kara'tü hâze'l-mücelled min evvelihi ilâ âhirihi 'alâ mü'ellifihi*", "*semi'a cemî'e hâze'l-cüz' 'alâ müellifihi*", "*kara'e fakih Kemalüddin...hâze'l-cüz' 'alâ musannifihi*" şeklinde ifâdeler kullanılmaktaydı.[184]

Okunan eser "*müsmi*'in" eseri değilse, semâ' kaydının başında bu eserin müelliften, sırasıyla kimler vasıtasıyla *müsmi*'e ulaştığını belirten bir sened zikredilmekte ve genellikle de *müsmi*'/şeyh *bi-hakki rivâyeti* (rivâyet etmeye olan hakkıyla) veya *bi-hakki semâ'ihi naklen min musannifiha* (müellifinden semâ' yoluyla aldığı nakletme hakkıyla) diyerek o eseri okutmaya/nakletmeye izni olduğunu ifâde etmekteydi. Bu, eserin güvenirliğini ortaya koyan en önemli hususstu. Sened nakli iki şekilde yapılmaktaydı. Senedin tam olarak naklinde müellife ulaşıncaya kadarki bütün râviler nakledilyordu. Meselâ İbn Ebi'd-Dünyâ'nın *Kitâbu'ş-Şükr*'ünü okutan Takiyyüddin Ebu'l-Hasan'ın bu kitapla ilgili rivâyet senedi şöyledir:

> [Ben bu kitabı] Ebû'l-Feth 'Ubeydullah'tan semâ' yoluyla aldım. O da Ebû Sa'd Muhammed'den, o da Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed'den, o

---

182 Stefan Leder/Yāsīn Muhammad el-Savvās/ Me'mūn es-Sāğarcī, *Mu'cemü's-semā'āti'd-Dimaşkīya. Les certificats d'audition à Damas.* 550-750/1155-1349, c. I, Damascus 1996, s. 25, 30.

183 Bazen şeyh bir eseri bir iki kişiye okuyarak naklettiğinde kâtiplik görevini de yapmakta ve bu durumlarda semâ' kaydı "*semi'a hâze'l-cüz' min lafzî*" şeklinde bir ifâdeyle başlamaktaydı. Stefan Leder, *a.g.e.*, c. I, s. 11. Farklı durumlarda kullanılan diğer farklı ifâdeler için bkz. Selahaddin el-Müneccid, a.g.m., s. 234-236.

184 Bu konudaki bazı örneklerin fotokopileri için bkz. Hellmut Ritter, a.g.m., Plate IX, X, XI. Semâ'/kırâ'at meclislerinde kitaplar cüz cüz okunulur ve her cüzün üzerine semâ' kaydı konulurdu. Yazıldıkları dönemde cüz cüz saklanıp okunan kitapların daha sonraki tarihlerde bir araya getirilerek ciltlendiği tahmin edilmektedir. Bkz. Geneviève Humbert, "Le ğuz' dans les manuscrits arabes médiévaux", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 80. Bkz. Ek. 4 ve 32.

da Ebû Bekir Ahmed b. Selmân'dan, o da [eserin müellifi] İbn Ebû'd-Dünyâ'dan.[185]

Ancak bazı semâ' kayıtlarında genellikle kısa yol tercih edilmekte ve eseri nakleden son kişinin adı verilip, onun da "senediyle" bu eseri rivâyet ettiği belirtilmektedir. Meselâ meşhur hadis âlimi Ebû Abdullâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî'nin (ö. 643/1245), Esed b. Mûsâ'nın (ö. 212/827), *Kitâb az-Zühd* adlı eserini okutmasıyla ilgili semâ' kaydı şöyle başlamaktadır:

> *Semi'a hâze'l-Kitâb 'ale'l-Hâfız Ziyâ'iddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî bi-senedihi* [Bu eseri senedinde zikredilen kimselerden rivâyet etme hakkına sahip olan Ziyâ'eddin Muhammed el-Makdisî dinledi].[186]

Kâri': Semâ' meclisine katılanlar arasından kitâbı okuyup tekrar eden kimseye de "*kârî*" deniliyordu. Kâriler okuyuşu düzgün, sesi uygun ve okudukları metinde hata yapmamaları için ilim ehli kimselerden seçilirdi. Endülüs ulemâsından 'Abdullah b. Muhammed b. Zü'n-Nûn el-Hacrî (ö. 591/1195), düzgün ve doğru okuyuşu dolayısıyla birçok şeyh/müellif tarafından semâ' meclislerinde kâri' olarak tercih edilmişti.[187]

Eğer kâri kendisine âit bir nüshayı kullanarak eseri okuyursa bu semâ' kaydında belirtilir ve semâ' kaydı da bu nüsha üzerine yazılırdı. Semâ' kayıtları, okunan/dinlenilen eserin üzerine yazıldığı için, bazen kitabın ve müellifinin ismi verilmemektedir. İbn Kuteybe'nin eserlerinden *Garîbü'l-Hadis*'in 556/1161 tarihli bir nüshasının üzerindeki 15 semâ' kaydının sadece üçünde okunulan kitabın ismi zikredilmiştir.[188] Ancak bazı durumlarda okunan kitabın ve müellifinin adının zikredildiği görülmektedir. Meselâ 13

---

185 el-Kündürî, *a.g.e.*, s. 234-235. Ahmed b. Mervan ed-Dîneverî'ni *Mücâlese* adlı eserini okutan müsmi' Abdullah b. Abdurrahman b. Sâbir es-Sülemî'nin rivâyet zinciri için bkz. Georges Vajda, *Les Certificats de Lecture et de Transmission dans les Manuscrits Arabes de la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1956, s. 41-42. Diğer tam bir rivâyet zinciri için bkz. G. Vajda, *a.g.e.*, s. 49, 60.

186 Asad b. Mûsâ (132-212/750-827), *Kitâb az-Zuhd*, yay. haz. Raif Georges Khoury, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976, s. 96.

187 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 278-280.

188 Gérard Lecomte, "A Propos de la Résurgence des Ouvrages D'Ibn Qutayba sur le Hadît aux VIe/XIIe et VIIe/XIIIe Siècles. Les Certificats de Lecture du *K. Ğarîb*

Rebiülevvel 744 (5 Ağustos 1343) tarihli bir semâ' kaydında, Burhaneddin Ebû İshak İbrahim, Ahmed b. İbrahim'e, Zeyneb binti Mekki'den okuduğu *Müsnedü Ehli'l-Beyt* adlı kitabı okutmuş ve kendisine bu eseri rivâyet etme icâzetini vermiştir.[189]

Bazı durumlarda *müsmi'* olan şeyh kitabı bizzat okumakta ve dolayısıyla da *kâri*'e ihtiyaç duyulmamaktadır. *Kârî*'lerin *müfid/mu'id* olarak adlandırılan yardımcıları vardı. Derslere muntazam olarak devam eden müfidler, bazen de kârî'nin görevini yerine getirmekteydiler.

Müstemi'ûn: Semâ' meclisine katılıp da dersi takip edenlere *müstemi'ûn* denilmekteydi. Semâ' kayıtlarında bir kitabı şeyhin huzurunda okuyanların yanında, dinleyenlerin isimlerinin de kaydedildiği görülüyor. Dinleyicilerin sayısı genellikle 1-20 arasında değişmekteyse de, bu sayının 100'ü bile geçtiği örnekler de bulunmaktadır. Meselâ Ebu'l-Kasım Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî'nin *Meclisü'l-Bitaka* adlı eserinin semâ' meclislerinde 80, 88, 106 ve 112 gibi oldukça yüksek sayıda *müstemi*'nin bulunduğu görülmektedir.[190] Muhtemelen bu rakamlar her zaman, derse katılanların hepsinin sayısını değil de âlimlerin, öğrencilerin, önemli ve itibarlı kişilerin sayısını aksettirmektedir. Böyle durumlarda katılanların isimleri sayıldıktan sonra başka katılanların da olduğunu belirtmek için "*ve âharun*" (ve diğerleri) sözcüğü kullanılmıştır.[191]

Bazen de semâ' meclisinde *müsmi'in/şeyhin* huzurunda sadece kâri bulunmaktadır. Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ının 13. cüzünü Esîrü'd-dîn Ebu'l-Kâsım Vâsıl b. Ebi'l-Fevâris, bu eseri semâ' yoluyla müellifinden alan Ebu Bekir Muhammed b. Mes'ud b. İlyâs es-Sâğânî'den okumuş ve bu husus eserin zahriyyesinde belirtilmiştir. Bu ifâdeyi de bizzat Sâğânî yazmıştır.[192]

.....

al-Hadit et *du K. Islah al-Ğalat fi Ğarîb al-Hadit* li-Ebi 'Ubeyd al-Qâsım b. Sallâm", *Bulletin D'Études Orientales*, c. XXI, Damas 1968, s. 368-377.

189 el-Kinderi, *a.g.e.*, s. 48. Diğer bazı örnekler için bkz. s. 72, 83, 321, 342, 382, 496, 504.

190 Stefan Leder/Yâsîn Muhammad el-Savvâs/ Me'mûn es-Sâğarcî, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dimaşkîya. Les certificats d'audition à Damas.* 550-750/1155-1349, c. I, Damascus 1996, s. 30-39.

191 Suleiman A. Mourad, James Lindsay, *The Intensification and reorientation of sunni jihad ideology in the crusader period: Ibn 'Asākir of Damascus (1105-1176) and his age, with an edition and translation of Ibn 'Asākir's the forty hadiths for inciting jihad*, Brill, Leiden, 2015, s. 84.

192 Feyzullah Efendi 221. Bkz. Ek. 28.

Semâ' meclislerinde her sınıftan insan olduğu görülmektedir: âlimler, şeyhler, hükümdarlar, devlet adamları,[193] tüccarlar, çeşitli mesleklerden kimseler, köleler vs.[194] Semâ' kayıtlarında erkekler yanında birçok kadının da isminin geçmesi dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminden itibaren hanımlar da öğretim faaliyetinin içinde yer almakta ve özellikle de hadis rivâyetinde önemli bir rol oynamaktaydılar.[195] Öyle anlaşılıyor ki sonraki asırlarda da erkekler yanında kadınlar da bir yakınlarının refakatinde ilim meclislerine devam ediyorlar ve okunan kitabın rivâyet ve okutma hakkını alıyorlardı.[196] Ebu'l-Hasan Sa'd el-Hayr el-Endelüsî'nin kızları Fatma, Zeynep, Leylâ ve Râbi'a'nın, Hatîb el-Bağdadî'nin *el-Câmi'* adlı eserini okumak için 529/1134 tarihinde İbnü'l-Büzûrî'nin düzenlediği semâ' meclislerinde yer aldıkları görülmektedir.[197]

Abdullah b. Muhammed el-Kündürî yayınladığı 300 semâ' kaydında 150 hanım ismi tespit etmiştir.[198] Bu hanımlardan bazıları okuttukları kitabın rivâyet ve okutulması için icâzet de vermekteydiler.[199] Meselâ 16 Rebiülâhir

---

193 İbnü'l-Esir kardeşlerden Mecdüddin Ebu's-Sa'âdet el-Mübârek b. Muhammed b. Abdü'l-Kerîm'in (ö. 606/1210) müellif hattı olan *Câmiu'l-Usûl* adlı eserindeki semâ' kayıtlarında adları geçen hükümdar âilesinden kimselerle bazı devlet adamlarının isimleri için bkz. Hellmut Ritter, a.g.m., s. 71-78.

194 Bu konuda Şam merkezli bir araştırma için bkz. Konrad Hirschler, *The Written World in the Medieval Arabic Land. A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh University Press, 2012, s. 33-36.

195 Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri (Hicri II.-V. Asır)*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991, s. 220-224; Salih Yusuf Ma'tuk, *Cühûdu'l-Mer'e fi Rivâyeti'l-Hadis*, Beyrut 1997; Asma Sayeed, *Women and The Transmission of Religious Knowledge in Islam*, Cambridge University Press, 2013.

196 el-Kinderi, *a.g.e.*, s. 553; Selahaddin el-Müneccid, a.g.m., s. 236; Stefan Leder/ Yâsîn Muhammad el-Savvâs/ Me'mûn es-Sâğarcî, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dimaşkîya. Les certificats d'audition à Damas. 550-750/1155-1349*, c. I, Damascus 1996, s. 19, 21, 149, 225, 263, 287, 289-292, 307, 309, 310-316, 318-320, 338, 342, 345, 348-349, 388, 462-468, 621; Muhammed b. 'Azzûz, *Buyûtâtu'l-Hadîs fî-Dımaşk*, Dımaşk, 2004, s. 35-297; Konrad Hirschler, *The Written World in the Medieval Arabic Land. A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh University Press, 2012, s. 45-46.

197 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 59.

198 el-Kinderi, *a.g.e.*, s. 9.

199 Memlûklu döneminde hanımların hadis rivâyetinde oynadıkları rol için bkz. Jonathan P. Berkey, "Women and Islamic Education in the Mamluk Period", *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, yay. haz. Nikki

746 (16 Ağustos 1345) tarihli bir semâ' kaydında Zeyneb binti Necmüddin'in, Yusuf b. Ahmed'e bir kitabı okutması için icâzet verdiğini görmekteyiz.[200] İbn Hallikân, 610/1213 tarihinde, Ümmü'l-Mü'eyyed Zeyneb binti'ş-Şa'rî'den (ö. 615/1218) icâzet aldığını nakletmektedir.[201] İbn Hacer'in torunu Sıbt ibnü'l-Hacer de, Zeynü'd-din Ebû Bekir b. 'Ömer'in kızları 'Âişe ve Fatıma'nın semâ' meclislerine katılmış ve icâzet almıştır.[202]

Kadınlar genellikle semâ' meclislerini evlerinde tertip etmekteydiler.[203] Ümmü'l-Fadl Emine Binti'r-Reşîdî'nin 19 Cemâzie'l-âhir 865/1 Nisan 1461'de Kâhire'de, Câmii Emir Hüseyin'in yakınlarında bulunan evinde aktettiği kırâ'at meclisine, Sıbt İbnü'l-Hacer katılmış ve icâzet almıştır.[204] Bazı semâ' kayıtlarında hanımların evlerinde yaptıkları semâ' meclislerinde icâzet verdikleri birçok erkeğin ismi geçmektedir.[205] İbn 'Asâkir (ö. 571/1176) *Tarihü Dımaşk* adlı eserinde ders aldığı 1.300 civarındaki hocası arasında yaklaşık 80 hanım hocasının da isimlerini vermektedir.[206] Süyûtî, semâ' meclisi akdeden hocaları arasında kadınları da saymaktadır.[207]

Kadınlar câmilerde yapılan semâ' meclislerine de katıldıkları gibi, bizzat kendileri de câmilerde ve zâviyelerde semâ' meclisleri tertip etmekte ve okuttukları eserlerin rivâyet ve kırâ'ati için icâzet vermekteydiler. Dımaşk'taki Câmiü'l-Muzafferî'de semâ' meclisi akdedip rivâyet icâzeti veren bazı hanımların isimleri birçok semâ' kaydında yer almaktadır.[208] İbn Hacer'in

Keddie and Beth Baron, New Haven, 1991, s. 143-57. Eyyûbîler döneminden birkaç örnek için bkz. Stefan Leder, "Spoken Word and Written Text: Meaning and Social Significance of the Institution of Riwâya", *Islamic Area Studies Working Paper Series* 31, Tokyo 2002, s. 14. Şam bölgesinde kadınların hadis rivâyetine katkıları için bkz. Muhammed b. Azzûz, *Cühûdu'l-Mer'eti'd-Dımaşkiyye fi Rivâyeti'l-Hadîsi'ş-Şerîf*, Dımaşk 2014.

200 el-Kinderi, *a.g.e.*, s. 617.

201 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. II, s. 344, c. V, s. 171.

202 Feyzullah Efendi 259, s. 209b.

203 Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 80-81.

204 Feyzullah Efendi 259, s. 212a.

205 el-Kündürî, *a.g.e.*, s. 396-397, 504, 580.

206 N. Bolelli, a.g.t., s. 223-224; Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara 2008.

207 Halit Özkan, *a.g.e.*, s. 81. Bu konuda başka örnekler için bkz. *Aynı eser*, s. 80-83.

208 Nagihan Emiroğlu, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiü'l-Muzafferî Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, no. 37, İSAM, İstanbul 2017, s. 43-65.

torunu Sıbt ibnü'l-Hacer'in katıldığı semâ' meclisleri arasında Hacer binti'ş-Şeref el-Kudsî'nin 17 Rebiü'l-evvel 865 Çarşanba günü[209] (31 Aralık 1460) Kâhire'de Zâviyetü'n-Nu'mânî'de, 8 Cemâzie'l-âhir 865 Perşenbe günü[210] (21 Mart 1461) Medresetü's-Sâbıkiyye'de akdettiği semâ' meclisleri de vardır.

Semâ' meclislerine çocuklar da katılabilmekteydi. Birçok semâ' kaydında meclislere katılan çocukların isimleri ve bazen de yaşlarının kaydedildiğini görmekteyiz.[211] Her ne kadar çok küçük yaştaki çocukların bile semâ' meclislerine katıldıklarına dâir kayıtlar varsa da hadis âlimlerinin ekserisi, hadis rivâyeti için uygun olan yaşın 20 civarında olduğu görüşündedirler.[212] Babalarıyla hadis meclislerine katılan küçük çocuklar için de huzur kaydı yapılmaktaydı.[213]

Kâtibü's-Semâ': Semâ' kaydını yazan kişiye genellikle *kâtibü's-semâ'* denilmekteydi. "*Kâtib*", "*kâtibü'l-esmâ'/semâ'*", "*müsbitü'l-esmâ/semâ'*" tabirleri de kullanılmaktadır. *Kâtibü's-semâ'*, semâ' kaydında, yukarıda belirttiğimiz *müsmi'*, *kâri' ve müstemî'ûn*un isimleri yanında kendi ismini, bazen okutulan kitabın ve müellifinin isimlerini, *müsmi'*i müellife ulaştıran senedi, semâ' meclisinin yapıldığı yeri ve tarihini de belirtir. *Kâri'* aynı zamanda kâtiplik görevini de yapabilir.

Bazı semâ' kayıtlarından öğrendiğimize göre *kâtibü's-semâ'*, bir eserin okunması sırasında kendi nüshasını okunan eserle mukabele ettiği gibi bazen de kendisi için yeni bir nüsha yazmaktaydı. *Fezâ'ilü Beyti'l-Makdis* adlı eserin müellifi Ziyâüddin Ebû Abdullah el-Makdisî, bu eserini *kâtibüs-semâ'* olan Eyyüb b. Bedr b. Mansur'a semâ' meclisi yoluyla okuttuğunda, Eyyüb b. Bedr kendisi için bir nüsha yazmış ve bu nüshayı müellife arz ederek icâzet almıştı.[214] *Kâtibü's-semâ'* Ebu'l-Muzaffer Abdülhalik b. Firûz el-Bağdadî,

---

209 Feyzullah Efendi 259, s. 183b.

210 Feyzullah Efendi 259, s. 186a.

211 Stefan Leder, "Spoken Word and Written Text: Meaning and Social Significance of the Institution of Riwâya", *Islamic Area Studies Working Paper Series* 31, Tokyo 2002, s. 15; N. Bolelli, a.g.t., s. 221-222.

212 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 64-66; Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r-Rivâye*, c. I, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 260.

213 Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

214 el-Kündürî, *a.g.e.*, s. 136.

Medâ'inî'nin *et-Teâzî* adlı eserini kendi nüshasından okurken müsmi' olan Muhammed b. Nasr el-Bağdâdî de kendi nüshasından takip etmişti.[215]

Kâtibü's-semâ'ın yaptığı semâ' kaydını birçok durumda, şeyh'in "*sahihün zâlike*" (bu doğrudur), "*Hâzâ sahîhün kemâ kütibe*" (yazıldığı gibi doğrudur), "*hâzâ sahîhün*" (bu doğrudur), "*es-semâ'u sahîhün*" (semâ' doğrudur) ve "*es-semâ'u ve'l-icâzetü sahihân*" (semâ' ve icâzet, her ikisi de doğrudur) diyerek doğrulama kaydı koyduğunu görüyoruz.

Elimizdeki mevcut örneklerden anlaşıldığına göre semâ'/kırâ'at meclislerinde eserler genellikle cüz' cüz' okunur ve her cüz'ün üzerine semâ' kayıtları konulurdu.[216] İmlâ meclislerinde de kitaplar yine aynı şekilde cüz'ler şeklinde yazdırılıyordu. Kitaplar bütün olarak değil de cüz' cüz' ve genellikle de her meclisde bir cüz' okunduğu için birçok semâ' kaydında eser adı *semi'a hâze'l-cüz'*, *kuri'e hâze'l-cüz'* şeklinde cüz' olarak geçmektedir.[217] Günümüze ulaşan en eski tarihli yazmalardan biri olan Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-Hadis* adlı eserinin her cüz'ünün başında eserin ve müellifinin adı ve sonunda cüz'ün bittiğini ve takip edecek cüz'ün numarasını veren bir ifâde bulunmaktadır. İbn Hanbel'in *Kitâbu'l-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl* adlı eserinin 16 cüz'den oluşan Süleymaniye Kütüphânesi Ayasofya Nüshası'nın (no. 3380) her cüz'ünün sonunda "*semâ'u 'Abdullah b. Ahmed*" kaydıyla çeşitli tarihlerde yapılmış semâ' kayıtları mevcuttur. ez-Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 256/870) *Cemheretü Nesebi Kureyş* adlı eserinin cüzlerinde de her cüz'ün kimin huzurunda kimin tarafından hangi tarihte okunduğuna ve meclise devam edenlere dâir kayıtlar vardır.[218]

Medrese eğitiminin yaygınlaşmaya başladığı V/XI. asırda ve müteakip VI/XII.-VII/XIII. asırlardaki medrese kütüphânelerinde, bu şekilde oluşturulmuş çok sayıda cüz' ve bu cüzlerin baş ve sonlarında birçok semâ', kırâ'at ve imlâ kayıtları vardır. Özellikle de Şam'daki medrese kütüphânelerinin toplandığı Zâhiriye Kütüphânesi'nde (Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye) bu şekilde

---

215 "*ve 'âraza bi-nüshatihi ve'ş-şeyhü yanzuru bi-nüshatihi*" (Şeyh kendi nüshasından kontrol ederken o da kendi nüshasıyla karşılaştırdı). el-Kündürî, *a.g.e.*, s. 204.

216 Bir imlâ meclisinde yazılan hadisle ilgili cüz'ün sonundaki semâ' kayıtları için bkz. Zâhiriyye Ktp. 1783. Ek. 3.

217 Birkaç örnek için bkz: Georges Vajda, *Les Certificats de Lecture et de Transmission dans les Manuscrits Arabes de la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1956, s. 4-6, 22-23.

218 c. I, yay. haz. Mahmud Muhammed Şâkir, Kahire 1381.

üretilmiş çok sayıda cüz'e rastlanır.[219] Arap âlemindeki Kahire, Bağdad, Halep, Mekke ve Medine şehirlerindeki diğer kütüphânelerde de cüz'ler mevcuttur. Ancak Osmanlılarda bu tür öğretim usulleri uygulanmadığı için kütüphânelerimizde bu dönemde bu şekilde oluşturulmuş müstakil cüz'ler pek bulunmamaktadır.

Bir kitabın okunması, dinlenilmesi veya mukabelesi için çok sayıda semâ' meclisi düzenlenmekte ve her meclisin sonunda kitapta nereye gelindiğini belirten "*belâğ*" kaydı konulmaktaydı. Bazen bir kitabın kaç semâ' meclisinde okunduğu da belirtilmekteydi. Bu kaydın yanına "*sahh*" sözcüğü veya tarih yazılmaktaydı.[220] İmam Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinin sekizinci cildinin 634/1237 yılında Şam'da Eşrefiyye Dârü'l-hadisi'nde İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1246) huzurunda müellif nüshasıyla 'arz ve mukâbele edilerek okunması için 90 semâ' meclisi yapılmıştı.[221] Aynı eser, farklı kişiler tarafından farklı tarihlerde yapılmış semâ' meclislerinde okunup da rivâyet hakkı verildiğinde, kitabın farklı zamanlarda baştan sona kadar okunduğunu belirten kayıtlar yapılmaktaydı. *Sünenü't-Tirmizî*'nin ciltlerinden birinin sonunda bu cildin semâ' yoluyla her okunuşta gelinen yerleri ve bu yolla kaç kere rivâyet edildiğini belirten kayıtlar vardır.[222]

Semâ/kırâ'at kayıtlarının yazılışı ve belâğ kaydının konulmasıyla ilgili olarak Hatîb Bağdâdî şu bilgiyi vermektedir:

> Öğrenci dinlediği kitabı yazdığında, kitap adının yazıldığı satırın üstüne kimlerle bu kitabı dinlediğini ve semâ' meclisinin tarihini yazar. Eğer isterse bu bilgileri kitabın ilk sayfasının kenarına da yazabilir. Bizden önceki âlimler bunu hep böyle yapmışlardır. Eğer kitabın dinlenip yazılması birkaç mecliste gerçekleşmişse her meclisin sonuna "belâğ"

---

219 Bu konudaki bir çalışma için bkz. Stefan Leder/Yâsîn Muhammad el-Savvâs/Me'mûn es-Sâğarcî, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dimaşkîya. Les certificats d'audition à Damas. 550-750/1155-1349*, 2 c., Damascus 1996-2000. Birkaç örnek için bkz. Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye 1075. Ek. 4.

220 Ahmed Muhammed Nûr-Seyf, *'İnâyetü'l-Muhaddisîn bi-Tevsîki'l-Merviyyât ve Eserü Zâlike fî Tahkiki'l-Mahtûtât*, Dârü'l-Me'mûn li't-Turâs, Beyrut 1987, s. 19.

221 Abdülfettâh Ebû Ğudde, *el-İsnâdü mine'd-Dîn ve Safha Müşrika min Târihi Semâ'i'l-Hadîs 'İnde'l-Muhaddisîn*, Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Halep 1992, s. 78, 103, 113. Bu kitabın muhtelif ciltlerindeki "belâğ" kayıtları için bkz. *a.g.e.*, s. 114-117. Bu eserdeki semâ' kayıtlarından anlaşıldığına göre bu eserin okunduğu semâ' meclislerinde ikiyle on arası sahife okunmuştu. Bkz. *a.g.e.*, s. 119.

222 Feyzullah Efendi 345. Ek. 34.

> kaydı ve bunu takiben başta olduğu gibi semâ' kaydı ve tarih yazılır. Bu hocalarımızın takip ettiği usuldür. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel'in hattıyla yazılmış bir kitap gördüm. Oğlu Abdullah bu kitabı babasından okuduğunda sayfa kenarlarına "Abdullah [buraya] ulaştı" kaydını koymuştu.[223]

I/VII. asrın ikinci ve II/VIII. ilk yarısında semâ'/kırâ'at uygulaması, çok az istisnanın dışında sözlü olarak yapılıyor ve bir kitabı nakletmek için izin alan kimse bu iznini de kitabın başında sözlü olarak naklediyordu. II/VIII. asrın sonlarına doğru yazılı kitapların ortaya çıkmasından sonra bu izin kaydı genellikle kitabın başına yazılı olarak konulmaya başlanılmıştır.[224] III/IX. ve IV/X. asırda yapılmış birkaç semâ' kaydı vardır.[225] Günümüze ulaşan semâ' ve kırâ'at kayıtlarının büyük çoğunluğu V/XI. asır ve sonrasına âittir. Semâ' kayıtları bir nüshanın güvenilir olduğunu gösteren önemli kanıtlardandır.[226] Özellikle de tanınmış âlimlerin semâ' kayıtları nüshaların değerini artırmaktadır.[227] Se'âlibî (ö. 429/1038) *Kitâbu'l-Garîb*'in en doğru ve

---

223 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. 1, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 268-269.

224 İbn İshak'ın *Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî* adlı eserinin Yunus b. Bükeyr rivâyetinin başındaki kayıt şöyledir: *Haddesenâ Ahmed b. Abdi'l-Cebbâr, kâle: Haddesenâ Yunus b. Bükeyr kâle: Küllü şey'in min hadîsi İbni İshak müsnedün, fe-hüve emlâhu 'aleyye ev kara'ehü 'aleyye ev haddesenî bihi ve-mâ lem yekün müsneden, fe-hüve kırâ'atün, kurie 'alâ İbni İshak.* Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî [ö.151/768], *Kitâbu's-Siyer ve'l-Meğâzî* (yay. haz. Süheyl Zekkâr), Beyrût 1398/1978, s. 23. Ebu'l-Fevâris Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî'nin sahip olduğu Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-Emvâl* adlı eserinin üzerindeki bu kayıt da şöyledir: [Bu kitaba] semâ' ve temellük yoluyla -Allah ömrünü uzatsın- Ebu'l-Fevâris Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî sahip oldu. Bu kitabın bütününü Ebu'l-Hüseyin b. Bâdi'den -Allah rahmet eylesin- semâ' yoluyla almıştı. Bkz. Andreas Görke, "Teaching in 5th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abû'-Fawâris Tirâd b. Muhammad al-Zaynabî and their audience", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011 s. 95.

225 Stefan Leder, "Spoken Word and Written Text: Meaning and Social Significance of the Institution of Riwâya", *Islamic Area Studies Working Paper Series* 31, Tokyo 2002, s. 10.

226 Ahmed Muhammed Nûr-Seyf, *a.g.e.*, s. 32-33; Stefan Leder, "Understanding a text through its transmission: Documented *samâ'*, copies, reception", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 66-67,

227 Bu konuda bazı örnekler için bkz. Hellmut Ritter, "Autographs in Turkish Libraries", *Oriens*, c. VI/1, Brill, Leiden 1953, s. 63-90. Semâ' kayıtları, nüshaların

güvenilir nüshasının Emîr Seyyid el-Evhad'ın kütüphânesinde bulunduğunu, bu nüshayı Emir Ebu'l-Hüseyin Ali el-Mikyâlî'nin Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Cerrâh'a okuduğunu, Ebû Bekir'in de bu nüshayı Gulâmu Sa'leb diye tanınan Ebû 'Amr'a okumuş olduğunu söylemektedir.[228]

Ebu'l-Hüseyin Abdü'l-Hak b. Muhammed b. Yusuf'un, İbn Kuteybe'nin *Garibü'l-Hadîs* kitabını semâ' yoluyla okutmasıyla ilgili semâ' kaydı şöyledir:

> On dört forma olan bu cildin son formasının tamamı, bu eseri semâ' yoluyla amcası Ebû Tahir Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülkadir b. Muhammed b. Yusuf'dan rivâyete hak kazanan Şeyhü's-sikati'l-emîn Ebu'l-Hüseyin Abdülhak b. Abdü'l-Hâlık b. Ahmed b. Abdü'l-Kâdir b. Muhammed b. Yusuf'un **[Müsmi']** semâ' meclisinde bu nüshanın sahibi eş-Şeyh, el-âlim el-hâfız Ebû Muhammed Abdü'l-Gani b. Abdü'l-Vâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî **[Kâri]** tarafından Şeyh Muhammed b. Yusuf'un semâ'ına esas olan nüshasından okundu ve Makdisî'nin nüshası semâ' sırasında asıl nüshayla karşılaştırıldı ve tashih edildi. Muhammed b. Yusuf bu eseri okutmaya/rivâyete şu silsileyle hak kazanmıştı: Ebû İshak İbrahim b. Ömer b. Ahmed el-Bermekî'den, o da Ebû 'Amr Muhammed b. el-Abbâs b. Hayyeveyh, o da Ebû Muhammed 'Ubeydullah b. Abdurrahman es-Sükkerî **[Eserin ilk râvisi]**, o da Ebû Muhammed b. Kuteybe'den **[Eserin müellifi]**.
>
> Bu semâ' meclisinde bulunup da Makdisî'nin kırâ'atini dinleyenler şunlardır [Müstemi'ûn]: Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. el-Ferrâ; Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ömer b Nasr b. el-Hasan b. Bâz el-Mavsilî; Ebû Muhammed Abdurrahman b. İbrahim b. Ahmed el-Makdisî; Abdurrezzak b. Abdülkadir b. Ebi Sâlih

değerini ve güvenirliliğini artırdığı gibi, ulemâ sınıfından olmadıkları için tabakat kitaplarında yer almayan toplumun farklı kesimlerinden esnaf, tüccar, sanatkâr v.s.'nin isimlerini rivâyet zincirinde zikretmeleri dolayısıyla sosyal tarihe de kaynaklık etmektedirler. Bkz. Konrad Hirschler, "Reading certificates (*samâ'ât*) as a prosopographical source: Cultural and social practices of an elite family in Zangid and Ayyubid Damascus", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 74, 88; Andreas Görke, "Teaching in 5th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abû'-Fawâris Tirâd b. Muhammad al-Zaynabî and their audience", *Manuscript Notes*, s. 93.

228 Ebû Mansur es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa*, yay. haz. Abdurrezzak el-Mehdi, y.y. 2002, s. 200.

el-Cîlî' ve iki oğlu:; Ebu'l-Kâsım Abdurrahim ve Ebû Sâlih Nasr. Diğerleri eserin hepsini dinlemeyi tamamlayamamıştır.[229]

Bu semâ' kaydını Abdurrezzak yazmıştır. **[Kâtibü's-semâ']** Bu semâ' meclislerinin sonuncusu 573 senesinin 15 Recebi'nin Cumartesi günü [7 Ocak 1178] Bağdad'ın doğusunda, Bâbu'l-Ezec'in Usfur Kapısı'ndaki evde yapılmıştır. **[Tarih ve Yer]**[230]

Semâ' ve Kıra'at Metodunun mu Yoksa Yazarak Naklin mi Daha Üstün Olduğu

Kitapların telifinde ve naklinde *semâ'/kırâ'at* yolunun mu yoksa yazılı metinlerden yararlanmanın mı daha güvenilir olduğu ve dolayısıyla tercih edilmesi hususu Müslüman müelliflerce uzun süre tartışılmış ve aşağıda görüleceği gibi her iki metodun artıları ve eksileri örneklerle ortaya konulmuştur. Dinî ilimlerin naklinde sözlü naklin üstünlüğü ilk birkaç asır için tartışılmadan kabul edilmişse de yazılı metinlerin sürekliliği telif faaliyetlerinin arttığı müteakip asırlarda yazılı nakli en önemli metod haline ve aynı zamanda da İslâm medeniyetinin en önemli özelliği haline getirmiştir.[231]

Semâ' ve Kıra'at Metodunun yazıyla nakle üstünlüğü: III/IX. asırdan sonra da, özellikle de hadis alanında, birçok müellif kitaplarını geleneksel "*semâ' ve kırâ'at/arz*" metoduyla oluşturmaya devam etmişlerdir. Zira birçok âlim bu metodun daha güvenilir olduğunu savunmuş ve bu metodu uygulamayanları da şiddetle tenkit etmiştir. Geleneksel metottan ayrılıp da kitaplara müracaat ederek kitap telif edenler "*sahafî*" veya "*suhufî*"[232] olarak

---

229 Burada eserin bütününü dinlemeyi tamamlayamayanların adları verilmemektedir. Ancak diğer semâ' kayıtlarında daha detaya gidilmekte ve dinledikleri/kaçırdıkları bölümler zikredilmektedir: "ikinci cüz'ün başından itibaren okuyan", "İsmail b. el-Muhib şu sözden itibaren dinledi", "Abdullah İbnü'r-Radî şu sözden itibaren dinledi" gibi. Gérard Lecomte, "A Propos de la Résurgence des Ouvrages D'Ibn Qutayba...", s. 373-374, 378, 381.

230 Gérard Lecomte, a.g.m., s. 371-372.

231 Franz Rosenthal, "Significant Uses of Arabic Writing", *Four Essays on Art and Literature in Islam*, Brill, Leiden 1971, s. 60-61.

232 Shawkat Toorawa, "sahafî" veya "suhufî" kelimelerinin kökü olan s-h-f'den "yazarken veya konuşurken hata yapmak" anlamını ifâde eden "tashif" masdarının da geldiğine dikkat çekmiştir. Bkz. Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, RutledgeCurzon, London 2005, s. 22-23.

adlandırılmış ve ayıplanmıştır.[233] Halil b. Ahmed, "*suhufî* okuduğu yazılı metinlerdeki harfleri birbirine karıştırabildiği için hatalı rivâyetlerde bulunur" demiştir. Sehâvî de (ö. 902/1497) sadece yazılı metinleri kullanarak rivâyette bulunan kimselerin, aynı şeyi işiterek öğrenmediklerinden hata yaptıklarını ve böyle durumlarda bu kimseler için, *kad sahafû*, yani yazılı metinden rivâyet etti denildiğini nakletmektedir.[234] Süleyman b. Musa'nın, Kur'ân'ı Mushaf'tan öğrenenlerden (*Mushafiyyîn*), hadisi de yazılı kitaplardan rivâyet edenlerden (*Suhufiyyîn*) almayınız dediği rivâyet edilir.[235]

Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/947) İbn Ebi Tahir Tayfur'u 277/891 tarihinde Basra'da gördüğünü ve iki veya üç meclisine katılarak [kendisinden rivâyet etmek için] bazı bilgiler kaydettiğini ancak *suhufî* olduğunu anlayınca aradığının onda bulunmadığını anlayıp terk ettiğini söylemektedir.[236] Tabakat kitaplarında semâ' yoluyla değil de kitaplardan nakil yoluyla kitap telif edenler "kitap satın alır, semâ'ı olmadan onlardan nakleder" şeklinde tasvir edilir.[237] Mu'âviye b. Yahya es-Sadefî,[238] Ömer b. Hafs b. Zekvân,[239] Ca'fer b. Muhammed b. Fudayl b. Ğazvân[240] bu özellikleri dolayısıyla tenkit edilmiştir. İbn Hibbân, babasının Ebû Süleyman Cücanî için, " Yalancı. Kitap satın alıyor" dediğini nakletmektedir.[241] Ebû Zekeriyya'ya, Abdülmün'im b. İdris'i (ö. 228/842), "nasıl bilirsin" diye sorduklarında, "Güvenilir bir şeyh bana Abdülmümin'in kitapçılardan kitap satın aldığını" söyledi. İbnü'l-Medînî de, "Abdülmümin güvenilir değildir. Kitap alıp oradan rivâyet ediyor" demiştir.[242]

Semâ' ve kırâ'at yolunu savunanların en önemli delili Arap yazısında seslilerin belirtilmemesi ve fonetik işaretlerin bulunmamasından dolayı birçok

---

233 Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahafî' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12/1, İstanbul 1993-1994, s. 197-204.

234 Şemsuddîn es-Sehâvî, *el-Ğâye fî Şerhi'l-Hidâye*, s. 224.

235 Abdurrahman b. Ebi Hatem Muhammed, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, c. 2, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1952, s. 31.

236 es-Sûlî, *Ahbâru'ş-Şu'arâ*, c. I, s. 210.

237 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, c. II, s. 84.

238 İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, c. III, s. 3.

239 İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, c. II, s. 206

240 İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, c. II, s. 126.

241 Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. VIII, s. 363.

242 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, c. IV, s. 74.

kelimenin duyulmadan doğru olarak okunmasının çok zor olacağıdır. Bu hususu merhum Nihad Çetin hocamız veciz bir şekilde şöyle ifâde etmektedir:

> Burada mühim bir husûsa işaret edilmelidir. Bütün bu yazılı malzeme ancak hafıza ile birleştiği zaman bir mânâ ifâde edebiliyordu. Kısaca anlatılmağa çalışılan tedvîn hareketlerinin başladığı, cereyan ettiği sırada Arap yazısında sesli harfler ve imlâ işaretleri demek olan harekeler, hatta benzer harfleri birbirinden ayıran noktalar yoktu. Önce Kur'ân-ı Kerim'in doğru tesbiti ve her türlü bozulmayı önleyecek şekilde muhâfazası gayretleriyle başlayan yazının ıslâhı çalışmaları muhtelif merhalelerden geçerek bir buçuk asra yakın müddet devam etti. Şu halde bu devrede yazılmış bir metni doğru okuyabilmek, bir kelimenin yazılışça ve mânâca mümkün okunuş şekillerinden asıl olanı tefrik edebilmek, metni ancak onu kaynağına isnad ve rivâyet yoluyla bağlayan birinden okumuş veya dinlemiş olmayı gerektiriyordu. Başlangıçta yazının çok kifâyetsiz oluşu ve her türlü hatalı okuyuşa açık bulunuşu bu rivâyet usulünü zarûrî kılan âmillerin başında geliyordu.[243]

İbn Kuteybe, semâ' metodunun, ilimlerin naklinde özellikle de din ilimlerinde ve şiirde çok önemli olduğunu çünkü garip lafızları, aynı şekilde yazılıp da farklı okunan kelimeleri, ağaç, bitki ve yer isimlerini duymadan doğru okumanın mümkün olmadığını söyler ve bazı örnekler verir.[244] İbn Butlan da (ö. 458/1066) bilginin naklinin kitaptan okuyarak değil de hocadan öğrenciye doğrudan yapılmasının birçok yararları olduğunu belirtir ve bu metodun hocanın öğrencinin anlamadığı bir kelimeyi başka bir kelimeyle izah etmesi gibi bazı avantajları olduğunu söyleyip, yazılı metinlerde ise noktalamadan, kelimelerin okunuşlarının harekeyle belirtilmemesinden, müstensih hatalarından, yabancı kelimelerin yazılışından kaynaklanan birçok sorunların ortaya çıktığını söyler.[245] Yakut el-Hamevî'nin naklettiği bir anekdot, kelimeleri doğru okumada "işitmenin" ne kadar önemli olduğunu göstermektedir:

---

243 "Ahbâr", *TDİA*, c. I, s. 489.

244 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, c. I, Dârü'l-Hadis, Kahire ty. s. 82-83. Semâ'nın üstünlüğünü savunanların görüşleri için ayrıca bkz. Abdülfettâh Ebû Ğudde, *el-İsnâdü mine'd-Dîn ve Safha Müşrika min Târihi Semâ'i'l-Hadîs 'İnde'l-Muhaddisîn*, Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Halep 1992, s. 146-149.

245 Gregor Schoeler, *The Oral*, s. 59.

> Ebû Ahmed el-Askerî [ö. 382/992] şöyle nakleder: *Şerhü't-Tashîf* adlı eserimin "Okuması güç olup da yanlış okunan şâir isimleri" bölümünde "bu güç bir konudur, ancak çok sayıda rivâyetlerden yararlanarak üstesinden gelinebilir" demiştim. Ebû'l-Hasan 'Ali b. 'Abdûs el-Errecânî bu esere bakıp ve bu bölüme geldiğinde bana kaç şâirin ismini zikrettiğimi sordu. Yüzden fazla dedim. Bunun üstesinden nasıl geldin diye sordu ve şunu söyledi: Biz Bağdad'da idik, orada âlimler çoktur. Ebû İshak ez-Zeccâc, Ebû Musa el-Hâmid, Ebû Bekir el-Enbârî ve el-Yezîdî ve başkalarıyla Harîs b. M.h.f.d. adlı bir şâirin ismini okunması konusunda anlaşamadık. Bu konuda ilmine güvenilir dört âlime dört mektup yazdık. Her biri farklı cevaplar verdi. Mahfad, Mahfas, İbnü Mahfad, İbnü Mahkas. Bunun üzerine bunu ancak İbnü Düreyd bilir dedik ve evine giderek meseleyi anlattık. İbnü Düreyd, "Bu meşhur bir kimsedir: Harîs b. Muhaffad. Benî Temîm kabilesindendir" dedi.[246]

Yazılı metinlerin üzerinde tahrifat yapılabileceği gibi yazım sırasında da hataya düşülebileceği hususu semâ' taraftarlarının görüşlerini desteklemek için ileri sürdükleri argümanlardan biridir. Çünkü metinlerin doğruluğu ancak karşılıklı okunarak ve duyarak sağlanabiliyordu. Yazılı metinlerde noktaların sayısı ve konuldukları yerler kelimelerin anlamını değiştirebiliyordu. Bir kitabın rivâyet etme hakkını alabilmek için icâzet almada bu yüzden mevcut metnin, müellifin/şeyhin huzurunda okunması büyük bir önem arz ediyordu. Harun Reşid'in huzurunda akdedilen bir mecliste Ebû Yusuf bir metni, *"sâbake Resûlu'llah -sallâ'llâhu 'aleyhi ve sellem- mine'l-ğâbe ilâ* ***beniyyeti'l-vedâ'*** *"* şeklinde okuyunca meclisde bulunan Süleyman b. Fuleyh, "ey emirü'l-mü'minin yanlış okudu" demiş ve doğrusunun *"mine'l-ğâbe ilâ* ***seniyyeti'l-vedâ'*** *"* olması gerektiğini söylemiştir.[247] Nitekim Zehebî (ö. 748/1347), semâ' yoluyla değil de vicâde yoluyla rivâyet edilen hadis sahifelerinde, hareke ve nokta olmadığı için, özellikle de kendi döneminde, benzer olan kelime ve harflerin yanlış okunma ihtimali (*tashîf*) olduğu, halbuki bu sahifeler duyularak nakledildiğinde bu mahzurun ortadan kalktığını söylemektedir.[248] Zehebî ayrıca insanlardan duyarak ilim öğrenme azaldığı için yazılı metinlerde

---

246 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 913.

247 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 291-292.

248 ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. V, s. 174.

bir harfin değiştirilmesiyle mananın bozulduğunu bildirmektedir.[249] Tashîfle ilgili kitaplarda bu konuda birçok örnek zikredilmektedir.

Ancak yazılı eserleri kullanarak yapılan telif usulü, III/IX. asrın sonlarından itibaren, yapılan bütün itirazlara rağmen, dinî ilimlerde kısmen, din dışı ilimlerde de hemen hemen tamamen geleneksel semâ' ve kırâ'at metodunun yerini almıştır. IV/X. asra gelindiğinde artık yazılı metinleri kullanarak kitap telifinin yaygınlaşmış olduğunu ve birçok müellifin bu metodu savunduğunu görmekteyiz. Ahmed b. Muhammed el-Büştî (ö. 348/959), "Bu kitabımdaki bilgileri yukarıda zikrettiğim kitaplardan aldım. Biliyorum ki bazıları beni, semâ' yoluyla kitaplarını oluşturmamış kimselerin eserlerini kullandığım için ayıplayacaklardır" demektedir. el-Büştî, kendisinden önce bu metodu kullanan bazı müellifleri de örnek olarak zikretmektedir.[250] İbn Tavus'un (ö. 664/1266) eserlerini yazarken 670 kaynak kullandığı tespit edilmiştir.[251]

Mes'ûdî de (ö. 345/956), eserlerini semâ' ve kırâ'at yoluyla telif eden Ebu'l-Hasan el-Medâ'inî'yi (ö. 235/850) Câhız'la karşılaştırmış ve Câhız'ın kitap telifindeki usulünün daha iyi olduğunu şöyle belirtmiştir:

> Ehl-i ilim ve râvilerden hiçbiri Câhız'dan çok kitap yazmamıştır. Filhakika Ebu'l-Hasan el-Medâ'înî de üretken bir müellifti. Ancak onun kitap telifindeki usulü duyduğunu nakletmekti. Câhız ise zihinlerdeki pası gideriyor, gerçekleri apaçık ortaya koyuyor. Çünkü o kitaplarını en güzel bir şekilde düzenlemişti.[252]

Câhız da (ö. 255/869) yazıyla naklin sözle nakilden daha güvenilir olduğunu savunurken şâir Zu'r-Rumme'nin (ö. 117/735) İsa b. Ömer'e şöyle söylediğini nakletmektedir:

> Şiirimi yaz. Ben yazmayı, ezberleyip nakletmeye tercih ederim. Çünkü [şiiri nakleden] bedevi [şâirin] bir gece düşünerek bulduğu bir kelimeyi unutup yerine aynı vezinden bir kelime koyar ve onu insanlara okur.

---

249 ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XI, s. 377.

250 Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, RutledgeCurzon, London 2005, s. 21'den naklen.

251 Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work. Ibn Tâvûs and His Library*, Brill, Leiden 1992, s. 77.

252 *Mürûcu'z-Zeheb*, c. IV, yay. haz. Es'ad Dağır, Kum, t.y., s. 109.

> Yazmada ise unutma olmadığı gibi bir kelimenin yerine başka bir kelime de konulmaz.[253]

Kalkaşandî de (ö. 821/1418), "Beyân iki türlüdür: dilin beyanı, parmakların beyanı. Parmakların yazdığı sonsuza kadar devam eder. Ancak dilin söylediği zamanla silinir, kaybolur" diyerek yazının daha güvenilir olduğunu vurgulamıştır.[254] Halife Me'mun'un da, "Hafızanın ölüme mahkûm ettiğini kitap hayata döndürür" dediği nakledilmektedir.[255]

Bütün bu itirazlara rağmen *semâ'* ve *kırâ'at* metodu tamamen terk edilmemiştir. Birçok müellif kitaplarını semâ' ve kırâ'at/'arz gibi geleneksel metodlarla oluşturmaya devam etmişlerdir. İbn Mende (ö. 395/1005) zamanı ulemâsının, ilmi semâ' yoluyla almasının daha uygun olacağını belirtmiş ve eğer icâzet yoluyla alacak olurlarsa bunu "ahberenâ icâzeten" diyerek belirtmelerini istemiştir.[256] Bazı müellifler de her iki metodu kullanarak eserlerini telif etmeyi sürdürmüşlerdir. Safedî de eserlerini te'lîf ederken her iki metodu da uyguladığını söylemektedir.[257] Dinî ilimlerde semâ'nın X/XVI. asırda da uygulandığına dâir birçok örnek vardır.[258]

---

253 el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, c. I, Beyrut 2003, s. 33.

254 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, yay. haz. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, s. 475.

255 Adrian Gully, *The Culture of Letter-Writing in Pre-Modern Islamic Society*, Edinburgh University Press, 2008, s. 66.

256 *Kitâbu'l-İcâze*, s. 40, *Selâsü Resâ'il fi'l-İcâzeti fi'l-Hadis*, yay. haz. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Amman 2015. Aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen öğretim sistemimizde semâ'nın bir şekilde sürüyor olması oldukça ilginçtir. Üniversitelerde derslerde tutulan notların fotokopi yoluyla çoğaltılması yanında bazı hocaların ders notlarının kitap halinde basılması da eski geleneğin bir devamı niteliğindedir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın derslerinde Mehmed Çavuşoğlu, Gözde Halazoğlu ve Ali F. Karamanoğlu tarafından tutulan notlar Abdullah Uçman tarafından kitap haline getirilmiştir (*Edebiyat Dersleri*, Yapı Kredi Yayınları 2002, Dergâh Yayınları 2013). Güler Güver'in tuttuğu notlar da Hayri Ataş tarafından yayınlanmıştır. (*Tanpınar'dan Yeni Ders Notları*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları 2004). Daha da ilginci Ahmet Miskioğlu'nun tuttuğu notlardır. (*Tanpınar'dan Notlar: Yeni Türk Edebiyatı Tezli Sertifika Ders Notları*, Dergâh Yayınları 2015) Ahmet Miskioğlu derslerde tuttuğu ve temize çektiği notlarını hocasına gösterip onayını alıp daha sonra da imzalatmıştır. Yani eski tabirle kırâ'at ve icâzet şartlarını yerine getirmiştir. Bkz. Abdullah Uçman, "Tanpınar'ın Yeni Ders Notları", *Türk Dili*, c. 65, no. 773, Türk Dil Kurumu, Ankara 2016, s. 42-46.

257 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. I, s. 231.

258 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 514, 514m.

Semâ'/Kırâ'at ve *'Arz* Kayıtlarının Tutulması

Semâ'/kırâ'at ve 'arz kayıtlarının güvenirliğini temin için, yapılan meclislerin, bu meclislere devam edenlerin, dinledikleri/okudukları kitapların veya kitapların bölümlerinin tespitinde büyük bir hassasiyet gösterilmiştir. Semâ'/kırâ'at ve 'arz kayıtlarında bu hususlar açıkça belirtilmekle birlikte meclislerin devamı süresince yapılan kontroller, tespitler ve tutulan kayıtlar ve bu kayıtların nasıl tutulduğuna dâir kaynaklarda önemli bir bilgiye rastlanmaz. Ancak semâ' meclislerinde bu tür kontrollerin yapıldığını ve bunların kayıt altına alındığını bazı örneklerden dolayı bilmekteyiz. Sübkî, meslekler hakkındaki kitabında "*kâtibü ğaybeti's-sâmi'în*" başlığıyla kısa bir bölüm açmış ve bu bölümde semâ' meclisinde görevlendirilecek bir kâtibin, "Derse gelenleri ve dinleyenleri kayda alacağını, dinleyenleri ve dinlemeyenleri tespit edeceğini, eğer dinlemeyenleri dinledi diye kaydederse Hz. Peygamber'e haksızlık etmiş olacağını ve bu konuda ihmalkârlık gösterirse de cehennemde yerini hazırlamış olacağını" belirtmiştir.[259]

Bu konuda muhakkak ki kütüphânelerde bazı belge ve bilgiler mevcuttur. Bir mecmua içinde rastladığım böyle bir risâle bu konuda gösterilen hassasiyeti açıkça ortaya koymakta ve bu hususta bize oldukça aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Buharî'nin *Edebü'l-Müfred*'inin bazı cüzlerinin yer aldığı bu mecmuanın 1a sayfasında Yusuf Sıbt ibnü'l-Hacer el-Askalânî'nin hattıyla 16 Ramazan 843 [20 Şubat 1440] yılında yapılmış bir semâ' kaydı yer almaktadır. Mecmuanın başında *Edebü'l-Müfred*'in 7-8-9. cüzleri bulunmaktadır. 7., 8. ve 9. cüzlerin sonunda ve başında çok sayıda semâ' ve kırâ'at kaydı vardır. 7. cüzün sonunda Yusuf Sıbt İbnü'l-Hacer el-Askalânî'nin yazdığı semâ' kaydında, bu cüz'ün, 542/1147 tarihli semâ' kaydını taşıyan bir cüz'den kopya edildiği belirtilmektedir.[260]

Bu mecmu'anın müstensihi, *Edebü'l-Müfred*'in 7. cüz'ünün sonundaki semâ' kaydında semâ' kâtibi olarak adı geçen Hacerü'l-Askalânî'nin en tanınmış torunu Sıbt İbnü'l-Hacer'dir. Mecmua'nın çeşitli yerlerinde kendisinden bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak söz etmektedir.[261] Bu

---

259 es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1986, s. 88.

260 Feyzullah Efendi 259, s. 31b. Ek. 6.

261 Mecmu'anın başka bir yerinde dedesinin İbn Hacer, babasının da Muhammed olduğunu söylemektedir (s. 208b).

mecmu'anın en önemli kısmı semâ' ve kırâ'at meclislerine devam edenlerin isimlerinin yer aldığı cüzlerdir. Bu cüzlerin sıralanmasında bir düzensizlik olduğu göze çarpmaktadır. Birinci cüzden sonra üçüncü daha sonra da ikinci cüz gelmektedir. Tarihler dikkate alınacak olursa önce Sıbt İbnü'l-Hacer'in katıldığı semâ'/kırâ'at meclisleriyle ilgili kayıtlar gelmeli daha sonra da Buharî'nin okunmasıyla ilgili bölüm yer almalıydı.

İlk cüzün ilk sayfasında "*fi nevbeti Şerefiddin İbni'ş-Şeyhi'l-İslâm*" şeklinde bir temellük kaydı vardır (167a). Muhtemelen bu kişi Askalânî âilesine mensup bir kimsedir. Feyzullah Efendi Kütüphânesi'nde bu kişinin temellük kaydını taşıyan 10'un üzerinde eser vardır. Öyle anlaşılıyor ki Feyzullah Efendi bu zatın kitaplarını satın almıştır.

Cüzlerde başlıca iki hususla ilgili kayıtlar yer almaktadır. Kayıtların bir kısmı Sıbt İbnü'l-Hacer'in 865/1480 yılında katıldığı semâ'/kırâ'at meclisleriyle, önemli bir kısmı ise Buhârî'nin *Câmiü's-Sahih*'inin okunmasıyla ilgilidir.

Buharî'nin *Câmiü's-Sahih*'ini, semâ' meclislerinde, eş-Şeyhü'l-İmâm el-'Allâme Fahrüddin Ebû 'Ömer Osman b. Muhammed b. Osman el-Ezherî okumuştur (s. 174a). Kayıtlardan anlaşıldığına göre *müsmi'* olarak bulunan şeyhlerden 17'si eserin bütününü, 10'u ise bir bölümünü dinlemek için meclislere devam etmişlerdir.

Sıbt İbnü'l-Hacer, bu şeyhlerden bazısının bulunamadıkları meclislerle ilgili olarak bilgi verdikten sonra verilen icâzetleri ve icâzete esas olan râvilerini sıralamaktadır (166b-174a). Bu bölümün sonunda Sıbt İbnü'l-Hacer, Buharî'nin *Câmiü's-Sahih*'inin okunması ve dinlenmesi için 16 meclis tertip edildiğini ve bu meclislerden sonuncusunun 865 senesinin 6 Şabanı Pazar günü [17 Mayıs 1461] Kâhire'deki Kâmiliye Dârü'l-hadisi'nde akdedildiğini, 27 şeyhin icâzet verdiğini belirtir ve bu kayıtların kâtibinin, yani kendisinin ismini de şöyle kaydeder: Yusuf b. Şâhin Sıbtı İbni'l- Hacer el-'Askalânî (174a-b).[262]

Daha sonra Medrese-i Kâmiliye'deki son derste bulunan şeyhler ve dersi dinleyenlerin (*sâmi'în*) isimleri alfabetik olarak verilmektedir (s. 175a-181a).[263] Bu isimler arasında dönemin birçok âliminin bulunduğu görülmektedir. 8

[262] Feyzullah Efendi 259, 174a-b. Ek. 7.

[263] Feyzullah Efendi 259, s. 175a-181a. Birkaç örnek için bkz. Ek. 8.

Şa'ban 865 (19 Mayıs 1461) tarihli kayıtta ise bazı meclislerde bulunamayanlar ve kitabın hangi bölümlerini kaçırdıkları belirtilmiştir (181b). 8 Şaban 865 Salı günü (19 Mayıs 1461) birinci semâ' meclisi, 13 Şa'ban 865 Pazar günü (24 Mayıs 1461) ikinci semâ' meclisi 15 Şaban 865 Salı günü de (26 Mayıs 1461) üçüncü semâ' meclisi tekrar edilmiş, bu meclisleri kaçıranlarla kitabın kaçırdıkları bölümlerinin isimleri verilmiştir (181b-182b).[264] Dördüncü semâ' meclisi de tekrar edilmişse de bunun tarihi belirtilmemiştir.

Sıbt İbnü'l-Hacer "*es-Sâmi'ûn li-Sahîhi'l-İmâmi'l-A'zam el-huffâz Ebî 'Abdillah Muhammed b. İsma'il b. İbrahîm b. el-Muğîre el-Buhârî... 'ale'l-eşyâhi'l-e'immeti'l-ecillâ es-Sâde*" başlığı altında Buhârî'nin *Sahîh*'inin semâ' meclislerinde okunmasında müsmi' olarak görev yapan şeyhlerin isimlerini ve katıldıkları meclisleri ve aynı şekilde dinleyenlerin (sâmi'în) isimlerini ve bulundukları meclisleri belirten cedvel halinde bir liste hazırlamıştır. Listenin başındaki kayıttan anlaşıldığına göre eserin okunulmasına 11 Cemâzie'l-âhir 865 Salı (24 Mart 1461) günü başlanmıştır. Demek ki bu tarihte başlayan semâ' meclisleri yukarıda belirttiğimiz gibi aynı yılın Şaban ayının 8'inde sona ermiştir. Listede önce şeyhlerin isimleri ve katıldıkları meclisler rakamla belirtilmiş daha sonra da aynı şekilde dinleyenlerin isimleri alfabetik olarak verilmiştir.[265]

Buharî'nin *Sahih*'i 16 mecliste okunduğu için Sıbt İbnü'l-Hacer her ismin altına katıldıkları meclisleri gösteren rakamlar koymuştur. Katılanamayan meclis dâire şekli konularak belirtilmiştir. Katılanamayan meclisler için yapılan tekrarlar ise *u'îde* (tekrarlandı) denildikten sonra rakamla gösterilmiştir. Katılımcıların bazen mesekleri belirtilmiş[266] birkaç yerde de isimden sonra *ve hüve şeyh* (o şeyh'tir) denilerek[267] o kişinin hadis âlimi olduğuna işaret edilmiştir. Katılımcılar arasında üç Fatıma ve bir de 'Âişe isimli hanım bulunmaktadır.

Bu listeden sonra, yapılan her mecliste kimin şeyhin yardımcısı olduğunu, kitaptan okunan bölümleri ve her meclisin akdedildiği tarihleri

---

264 Feyzullah Efendi 259, s. 181b-182a. Ek. 9.

265 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 259, s. 182a-198b. Ek. 10.

266 *'Ali b. Hasan b. Süleyman, İmamu Câmii Şerefi'd-dîn* (192a); Muhammed b. Muhammed, İmâmu Kâmiliyye (191b).

267 *Tâhir b. İbrahim el-Mevsılî, ve hüve şeyh* (190b); *'Abdurrahman b. Mansûr, ve hüve şeyh* (191a); *Muhammed b. 'Osman b. Muhammed es-Sinbâtî, ve hüve şeyh* (195a).

veren bir bölüm gelmektedir. Bu bölümde dersleri kaçıran katılımcıların adlarıyla kaçırdıkları bölümler de zikredilmiştir.[268] Kayıtların çoğunda meclislerin Dârü'l-Hadîs-i Kâmiliyye'de yapıldığı belirtilmiştir. Verilen tarihlerden anlaşıldığına göre meclisler düzenli olarak haftanın Pazar ve Salı günleri yapılmaktaydı. 6 Şaban 865, Pazar tarihli (17 Mayıs 1461) son kayıtta, bu son bölümden önce, Buhârî'nin *kürrâse*lere/formalara yazılmış *Sülâsiyât* isimli eserinin de bütününün 26 şeyhe okunduğu belirtilmiştir. Sonda bu kaydı yazanın adı şöyle verilmiştir: Bunu söyleyen ve kayd altına alan Yûsuf b. Şâhin Sıbtu Haceri'l-'Askalânî.[269]

Sıbt İbnü'l-Hacer çeşitli kitapları okumak ve dinlemek için birçok semâ'/kırâ'at meclisine katılmıştır. Katıldığı semâ'/kırâ'at meclisleriyle ilgili kayıtlar müstakil bir bölümde değil de cüzlerin birkaç yerinde bulunmaktadır. Sıbt İbnü'l-Hacer 9 Rebiülevvel 865 (23 Aralık 1460) tarihinden başlayarak önce, gün gün katıldığı kırâ'at meclislerini, okuduğu kitapları, müsmi'i yani okunulan kitabı dinleyen kimseyi/şeyhi, meclise katılanların isimlerini[270] ve bazen de meclisin yapıldığı yeri[271] vermektedir (183a-185a).[272] Takiben aynı senenin 6 Cemâzie'l-evvel Salı (17 Şubat) ve 8 Cemâzie'l-evvel Perşenbe (19 Şubat) günlerinde katıldığı birkaç semâ' meclisini zikretmektedir (185b-186b). Muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz cüzlerin karışıklığından dolayı meydana gelen bir aradan sonra, semâ' ve kırâ'at kayıtları ikinci cüz'ün 207a. sayfasından itibaren 10 Cemâzie'l-evvel 865 Cumartesi (21 Şubat 1460) tarihinden başlayarak devam etmektedir. Bu kayıtlarda dikkat çeken hususlardan biri Sıbt İbnü'l-Hacer'in haftanın hemen hemen her günü ya kırâ'at veya semâ' meclislerine katılmış olmasıdır.

---

268 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 259, s. 198a-206a. Ek. 11.

269 Feyzullah Efendi 259, s. 206a. Ek. 12.

270 Sıbt İbnü'l-Hacer bazen meclise katılanların isimlerini vermekte fakat çoğu kere bu isimlerin *varaku'z-zabt*'ta kaydedildiğini söylemektedir. Kullanılan ifâdelerden anlaşıldığına göre bu kayıtların çoğunu kendisi yapmıştır: *ve semi'a zâlike cemâ'atün zabatahum eş-Şemsü'd-dîn-Buhterî el-Mâlikî* (s. 186, 207b); *fî varaki'z-zabt* (s. 182a, 206a, 208a, 215b.); *esmâuhum fî varaki'z-zabt* (s. 207a, 214b.); *mazbûtûne fî varaki'z-zabt bi-hattî* (215a.); *zabattu esmâehum 'indî fî varaki'z-zabt* (215a.).

271 Kayıtlarda zikredilen yerler şunlardır: Mısru'l-'atîka, Medresetü's-Sâbıkiyye, Mısru'l-Fustât, Mescidü'l-Kâri', bi-menzili Süleymân bi'l-civâri'l-Câmii'l-Ezher, Medresetü'l-Kâmiliye/bi-Dâri'l-Hadîsi Kâmiliyye, Mahmudiyye, Medresetü İbni Ebi'l-Ferec, Câmiü'l-Ezher, Medresetü Mengütimure, Zâviyetü'n-Nu'mânî.

272 Feyzullah Efendi 259, s. 183b-186a. Ek. XIII.

Son semâ'/kırâ'at kaydı 865 yılı Cemâzie'l-âhir'inin 25'inde Salı günü (7 Nisan 1461) yapılmıştır (216a).

İmlâ

Hadislerin naklinde önemli bir usul olan imlâ, bir öğretim metodu olarak da bir kimseye veya bir topluluğa herhangi bir şeyi okuyarak veya ezberinden söyleyerek yazdırmak anlamına gelmektedir. Kâtip Çelebi, imlâyı şöyle tanımlamaktadır:

> el-Emâlî: İmlânın çoğuludur. Âlimin, etrafında ellerinde kâğıt ve mürekkepleri olan talebelerinin ortasına oturması ve Allah'ın kendisine ilimden verdiklerini anlatıp talebelerinin de yazmasıdır. Bu yazılanlar kitap olmakta ve imlâ ve emâlî olarak adlandırılmaktadır... Şâfi'î âlimleri bu tür telife *ta'lîk* derler.[273]

Sözlü olarak nakledilen hadisler ilk asırda sistemli olarak yazılmamışsa da II/VIII. asırdan itibaren nakilde daha güvenilir olacağı düşüncesiyle düzenlenmeye başlanılan imlâ meclislerinde yazıya geçirilmeye başlanmıştır. İmlâ meclislerinin düzenlenip yayılmasında "İkindi namazından sonra oturup akşama kadar hayırlı bir şey imlâ eden kimsenin Hz. İsmâil'in neslinden sekiz kişiyi âzat etmiş gibi sevap kazanacağına" dâir Resûl-i Ekrem'den nakledilen hadis, herhalde önemli bir etken olmuştur.[274] Bununla birlikte hadislerin sözlü olarak nakli asırlarca sürmüş ve bu usul bazı muhaddislerce daha makbul sayılmıştır.

Sem'ânî'ye göre imlâ metodu semâ', kırâ'at ve 'arz gibi öğretim metotlarından daha üstündür. Çünkü talebe hocaya okuduğunda veya hoca talebeye takrir ettiğinde her ikisi de dalgın olup bazı bilgileri kaçırabilir. İmlâ metodunda ise böyle bir tehlike yoktur.[275] Ziyâd b. Sa'd, imlâ dışında başka herhangi bir yolla hadis yazmazmış.[276]

---

273 *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, sütun 161.

274 Abdullah Aydınlı, "İmlâ", *DİA*, c. 22, s. 225.

275 Ebi Sa'd 'Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kitâbu Edebi'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, c. 1, yay. haz. Ahmed Muhammed Abdurrahman Muhammed Mahmud, Cidde 1993, s. 122.

276 İbn Ebî 'Âsım, *el-Âhad ve'l-Mesânî*, I, 71.

İmlâ metodunun uygulanması Hz. Peygamber dönemine kadar gitmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber nâzil olan Kur'ân ayet ve surelerini vahiy katiplerine imlâ yoluyla yazdırıyordu. Zeyd b. Sâbit'ten şöyle rivâyet edilmiştir:

> Resulullahın yanında bulunuyor vahyedilenlerden bana imlâ etdiğini yazıyordum. Bitirdiğimde bana oku diyordu ve ben de okuyordum. Bir eksiklik veya yanlışlık varsa düzeltiyordu.[277]

Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'den naklettiğine göre de bir defasında Hz. Peygamber bir deri parçası (*edim*) istemiş ve Hz. Ali'ye derinin her tarafı doluncaya kadar imlâ etmiştir.[278] İmlâ daha sonra hadis naklinde önemli bir metod haline gelmiştir.[279]

Kitabın oluşumunda hadis dışındaki konularda da imlâ metodunun önemli bir yeri vardı. İmlânın semâ' meclislerinde de zaman zaman uygulandığı bilinmekteyse de, kitap telifinde *imlâ* metodunun, yani bir kitabı anlatıp/okuyup yazdırmanın, II/VIII. asrın ortalarında sözlü nakledilen eserleri öğrencilerin not alarak yazıya geçirmeleri dolayısıyla başladığını görüyoruz.[280] Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/825) *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eserini defalarca imlâ etmişti.[281]

Bu şekilde ortaya çıkan kitapların en eski tarihlilerinden biri el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Kitâbu Me'ânî'l-Kur'ân* adlı eseridir. Kur'ân tefsiri konusunda günümüze ulaşan en eski kaynaklardan biri olan bu eseri, talebelerinden Muhammed b. Cehm es-Simârî bu yolla nasıl yazdığını eserin başında şöyle anlatmaktadır:

> *Meâni'l-Kur'ân*'ı ihtiva eden bu nüsha bize Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ tarafından herhangi bir yazılı not kullanmaksızın sadece

---

277 et-Tirmizî, *es-Sünen*, Bâbu'l-Kur'ân 11.

278 es-Sem'ânî, *a.g.e.*, s. 142.

279 Hadiste imlâ metodunun uygulanışı ile ilgili olarak bkz. Rukiye Aydoğdu, "Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclislerinin Yeri ve Önemi", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-hadisler*, yay. haz. Muhittin Düzenli, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2011, s. 89-102.

280 Schoeler, *The Genesis*, s. 111 ve 122.

281 Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî el-Basrî (ö.209/825), *Mecâzu'l-Kur'ân*, yay. haz. Muhammed Fuâd Sezgin, Kâhire 1381/1961, s. 25.

> hafızasından [20]2 yılının Ramazanı ve takip eden ayda Çarşanba ve Cuma günleri ve müteakip [20]3 ve [20]4 yıllarında öğleden önce yaptığı derslerde imlâ edildi/yazdırıldı.[282]

İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre Ferrâ, *Hudûd* adlı eserini de Kisâ'î'nin öğrencilerinin talebi üzerine 16 yılda ezberinden imlâ etmiş ve bu süre zarfında sadece "mülâzım" konusunu imlâ ederken elinde bir kitap görülmüş, diğer konuları imlâ ederken hiçbir kitaba bakmamıştır.[283]

Sa'leb'in (ö. 291/904) *Mecâlis* adlı eseri de imlâ yoluyla ortaya çıkmıştır. Filolojiye âit olan bu eseri Sa'leb öğrencilerine yedi mecliste imlâ etmişti. Yezidî'nin (ö. 312/924), Kâlî'nin (ö. 356/967), Abdurrahman ez-Zeccâcî'nin (ö. 339/950) ve Şerif el-Murtaza'nın (ö. 436/1044) bu şekilde imlâ ettikleri eserleri günümüze ulaşmıştır.[284]

İmlâ yoluyla yazdırılan eserler genellikle cüzler halinde düzenleniyor, daha sonra bu cüzler bir araya getirilerek kitap oluşturuluyordu. Her meclise tahsis edilen müstakil cüzler olduğu gibi birkaç meclisi ihtiva eden cüzler de bulunmaktaydı.[285] Günümüze bu şekilde düzenlenmiş bazı eserler gelmiştir. Muhammed b. Halil b. İbrahim es-Sâlihî'nin istinsah ettiği, İbnü'ş-Şihne diye tanınan Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed Halebî'nin Kahire'de Müeyyediyye Medresesi'nde/Câmii'nde imlâ ettiği *el-Emali'l-Muhibbiye* 13 cüz'den oluşmaktadır. İbn Şıhne bu eserin imlâsına Zilkade 871/Haziran 1467 tarihinde başlamıştır. 70 meclis tertip ederek imlâyı Zilkade 877/Mart 1473'te tamamlamıştır. Her mecliste 2 varaktan az bir miktar yazdırılmıştır. Eserin müstensihi Muhammed b. Halil bu nüshayı, imlâ meclisinin müstemlîlerinin yazdıkları nüshadan kopya ettiğini söylemektedir. *Müstemlîlik* görevini biri İbn Şıhne'nin oğlu olmak üzere üç kişi yapmıştır. Her meclisin sonunda *mümlî*, yani İbn Şıhne, katılanlara icâzet vermiş ve bu da meclislerin bitiş kayıtlarında belirtilmiştir. Eserin imlâsı bittiğinde yapılan kayıt şöyledir:

---

282 Yahya el-Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, yay. haz. Ahmed Yusuf Necati, Muhammed Ali en-Neccâr, c. I, Kahire 1955, s. 14. Stefan Leder, "Understanding a text through its transmission: Documented *samâ'*, copies, reception", s. 60, *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011'den naklen.

283 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 73.

284 Enayatollah Fatehi-Nezhad, "Amâlî", *Encyclopedia Islamica*, c. III, Brill, Leiden 2011, s. 657.

285 Bir örnek için bkz. Ek. 5.

> "Âhirü'l-meclisi's-seb'în bi'l-istimlâi'l-mezkûr bi'l-Câmi'i'l-mezkûr ve ecâze Şeyhü'l-islâm el-mümlî el-müşârün-ileyh li'l-müstemlî ve's-sâmi'în rivâyetehu zâlike ve cemî'i mâ yecûzu lehü ve 'anhu rivâyetuhu" (Mezkûr câmide, mezkûr [eserin] imlâsının son meclisi. Müşârün-ileyh mümlî, Şeyhü'l-islâm, bu eserin ve kendisinin rivâyet hakkına sahip olduğu diğer eserlerin rivâyeti için izin verdi).[286]

Bu örnek bize imlâ sürecinin pek de kolay olmadığını göstermektedir. Küçük hacimli bir eserin imlâsının 6 yıl gibi uzun bir zamana yayılması, her mecliste iki varaktan az yazdırılması da bunu açıkça göstermektedir.

İbnü'n-Nedim'in, *Fihrist*'inde, gramerci Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed'den naklettiği bir anekdot, imlâ yoluyla bir eserin oluşum sürecini şöyle hikâye etmektedir:

> Ebu Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid, *Kitâbu'l-Yakut* adlı eserini 326 Muharrem'inin [7 Aralık 937] son Perşembe'sinin gecesi [Bağdad'daki] Câmi-i Medine'de herhangi bir kitaba veya notlarına bakmadan yazdırmaya (imlâ etmeye) başladı. Defalarca tekrar edilen bu imlâ meclislerinden sonra imlâ işi sona erdi. Ben de bu meclislerde söylediklerini yazdım. Daha sonra yeni ilâveler (yakutlar) yapmak istedi ve yaptı. Böylece yeni bölümler ekledi ve bu hususta kendisine Ebu Muhammed es-Saffâr yardımcı oldu ve kitabı kendisine okudu. Ben de bu ilâveleri ondan aldım. Daha sonra bir araya gelen bir grupta Ebu İshak Taberî, eseri Ebu Ömer'e okudu ve eserin bu versiyonu *Fezleke* diye adlandırıldı.
>
> [Ebu Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid] Bu okuma meclisinden sonra da yeni ilâveler yaptı ve ben bu ilâveleri de kendi nüshama işledikten sonra 329 yılının Zilkâde'sinin son Salı'sında [24 Ağustos 941] kitabı tekrar kendisine okumaya başladım ve 331 yılının Rebiülahir'inde [Aralık 942] bitirdim. Bu okumalar sırasında yanımda Ebu İshak Taberî'nin, Ebu Muhammed es-Saffâr'ın, Ebu Muhammed b. Sa'd el-Kutrubullî ve Ebu Muhammed el-Haccâc'ın yazdıkları nüshalar bulunmaktaydı. Bu okuma sırasında da yeni ilâveler yaptı ve sonunda baştan sona üzerinde anlaştığımız bir metin ortaya çıktı.
>
> Ancak bundan sonra da irticalen yeni bazı ilâveler (yakutlar) yaparak kitabı daha da genişletti. Bu hususta kendisine Ebu Muhammed Vehb yardımcı oldu. Sonra yine bir grup öğrencisini topladı ve onlara Ebu İshak

[286] Feyzullah Efendi 264.

> Taberî'nin bu mecliste kitabını okuyup tashihler yapacağını ve kitabının bu şekilde güvenilir bir nüshasının ortaya çıkacağını ve artık yeni ilâveler yapmayacağını söyledi. Bu grup, 331 yılının Cemaziyelevvel'inin on dördüncü [24 Ocak 943] gecesine rastlayan Salı gecesi [müellifin] Ebu Enbar Sokağı'ndaki evinde toplandı ve Ebu Ömer, benim hazırladığım metni imlâ ettirdi... Ebu'l-Feth Ubeydullah, bu imlâ meclislerinin 331 Cemazielevvel'inin on dördünde, Salı gecesi başladığını söyledi.[287]

İmlâ ilk dönemlerde câmilerde/mescidlerde yapılmaktaydı. Hz. Ali'nin, "Mescidler peygamberlerin meclis akdettikleri, şeytanların ise yaklaşamadığı mekânlardır" dediği rivâyet edilir. 'İkrime b. 'Ammâr da, halife Ömer b. Abdülaziz'in, "İlim ehlinin ilmini, mescidlerde yaymasını emrettiğini" nakleder.[288] Özellikle hadislerin imlâ edildiği meclislere katılımın artmasıyla meydanlarda da imlâ yapılmaya başlanılmıştır. Câmilerde yapılan imlâ meclisleri izne tâbi olmalı ki Yakut el-Hamevî hayatta en büyük emelinin Bağdad'daki Câmiü'l-Mansur'da hadis imlâ etmek olduğunu, hatta Kâbe'yi ziyaretinde zemzem içtiğinde, aklından geçirdiği üç dilekten birini bu arzusunun gerçekleşmesi için yaptığını ve halife Kâ'im Bi-Emrillah'ın izin vermesiyle de bu emeline kavuştuğunu söylemektedir.[289] İmlâ meclisleri halifenin sarayında da düzenlenmekteydi. Halife Me'mun, hayatta en haz aldığı şeyin imlâ meclisi olduğunu söylemiştir.[290] Evlerde de imlâ yapılmaktaydı. Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Kazvinî, imlâ meclislerini evinde yapmaktaydı.[291]

İmlâ meclislerine öğrenciler yanında isteyenler de iştirâk edebiliyordu. Bu konuda herhangi bir sınırlama yoktu.[292] Hatta âlimler bile, diğer âlimlerin meclislerine, belli bir kitâbı okumak için katılabiliyordu.

---

287 el-Fihrist, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 76.

288 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. II, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 60-61.

289 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 385.

290 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, s. 55.

291 İbn Yûnus, *Târihu İbn Yûnus*, II, 114. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 77-83.

292 Evlerde yapılan semâ' ve imlâ meclislerine genellikle sınırlı sayıda ulemânın, herkese açık câmi gibi mekânlarda yapılan bu tür meclislere ise her sınıftan kimselerin katıldıkları görülmektedir. İbn Asâkir'in, *Tarihu Dımaşk* adlı eserinin imlâsı için şeyhin evinde yapılan meclislere çoğunluğu ulemâ sınıfından 38 kişi, aynı eserin imlâsı için Câmi-i Emevi'de yapılan meclislere ise 500 civarında kimse katılmıştır.

Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, bir Cuma günü katıldığı İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) imlâ meclisinde, yanlış söylenen kelimeyi nasıl düzelttiğini şöyle nakleder:

> İbnü'l-Enbârî'nin bir Cuma günü imlâ meclisine katıldım. Bir hadisin rivâyet zincirindeki Habbân'ı, Hayyân olarak söyledi. Dersten sonra yanına giderek şüphemi ve doğru okunuşunu belirttim. Bir dahaki Cuma imlâ meclisine gittiğimde İbnü'l-Enbârî, müstemlîye, "Cemâate söyle ki filan hadisin râvilerinden filan kimsenin ismini yanlış imlâ ettim" dedi.[293]

En çok katılım ise hadis meclislerine olmaktaydı. Kaynaklarda katılanların sayısını yüz binlere çıkaran rivâyetler bulunmaktadır. İmlâ yoluyla rivâyet hakkı edinilen hadisler "*emlâ 'aleyye*" (bana yazdırdı), "*emlâhu 'aleyna imlâ'en*"[294] (bize onu imlâ yoluyla yazdırdı), "*emleytü imlâ'en*"[295] (imlâ şeklinde yazdım) "*haddesenî/haddesenâ imlâen*"[296] (imlâ yoluyla bana/bize hadis nakletti), "*ahberenâ imlâ'en*"[297] (bize yazdırarak bildirdi) gibi ifâdelerle nakledilmiştir.

İmlâ iki türlü yapılıyordu. Birinci usule göre "*mümlî*" denilen şeyh veya müellif bir kitabı ezberinden öğrencilerine yazdırmaktaydı. Rivâyet zincirlerinde imlâ yoluyla yapılan nakillere genellikle sadece "*imlâen*" demekle yetinilmekte ise de bazı durumlarda bu şekilde yapılan imlâlara "*imlâen/emlâ min hıfzihi, imlâen min lafzihi*" (ezberinden veya ifâde ederek yazdırdı) şeklinde işaret edilmektedir.[298] İmlâda sadece bu yolu tercih eden müellifler

.....

Konrad Hirschler, *The Written World in the Medieval Arabic Land. A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh University Press, 2012, s. 37-38.

293 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2615-2616.

294 Muslim, *es-Sahîh*, II, 986.

295 Mâlik b. Enes, *el-Mudevvene*, IV, 448.

296 Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, c. I, 144, 174, 184; Yahyâ b. Âdem el-Kureşî, *el-Harâc*, s. 154; eş-Şâfi'î, *el-'Umm*, VI, 243; Ebû Mushir el-Ğassânî, *Nushatu Ebî Mushir*, s. 36; Yahyâ b. Ma'în, *Târîhu İbn Ma'în*, III, 6.

297 eş-Şâfi'î, *el-'Umm*, c. III, 237, IV, s. 62; Ebû Mushir el-Ğassânî, *Nushatu Ebî Mushir*, s. 35.

298 Meselâ bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, yay. haz. Beşar 'Avvâd, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, c. VIII, s. 98, c. XII, s. 122, 124, 209, 373, c. XIII, s. 91, c. XIV, s. 29, 35, 442, c. XX, s. 59, c. XXII, s. 137; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, VII, 275; el-'Aclî, *es-Sikât*, s. 458.

bulunmaktadır. İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940), imlâ ederken kesinlikle bir kitâb veya defter kullanmadığı rivâyet edilir.[299] Hamza b. Muhammed ed-Dekkâk da İbnü'l-Enbârî'nin kitaplarını, hadis, tefsir, ahbâr ve eş'âr meclislerinde hafızasından yazdırdığını söylemektedir. Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî de, İbnü'l-Enbârî'nin ezberinde 13 sandık kitabın olduğunu nakleder.[300] Kadı 'Abdü'l-Cebbâr'ın naklettiğine göre mutezile ulemâsından 'Abdü'l-Vehhâb el-Cübâ'î (ö. 303/915), hafızasından 150. 000 sayfa imlâ ettirmiş ve sadece bir gün *Zîcü'l-Harezmî*'ye ve bir gün de Şeybânî'nin *Câmi'ü'l-Kebir*'inin bir cüzüne bakmıştır.[301]

Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre Ebû Ömer el-Bağavî, ezberinden 30.000 sayfayı,[302] İbn Râhûye ise hafızasından, *Müsned* adlı eserin tamamını imlâ etmiştir.[303] Endülüs ulemâsından Ebû Ali el-Kâlî, kitaplarının hemen hemen hepsini ezberinden yazdırmıştır.[304] Yakut el-Hamevî, Ğulâm-ı Sa'leb diye tanınan Ebû Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid el-Bâverdî'nin (ö. 345/956) çok kuvvetli bir hafızaya sahip olduğunu, ezberinden 30.000 sayfa imlâ ettiğini ve çağdaşlarının onun bu yönüne, "Üzerinden uçan bir kuş bile Ebû 'Ömer dedi ki Sa'leb, İbnü'l-'Arabî'den şöyle nakletti der" diyerek takılırlarmış.[305] Bu tür imlâlarda ortaya büyük hacimli eserlerin çıkmasının en önemli sebebi herhalde mevcut bilgilerin tasnifsiz olarak aktarılmasıdır. İbnü'l-Cevzî, Ebû 'Amr Muhammed b. Abdu'l-Vâhid el-Luğavî'den bahsederken, "Ezberinden 30.000 sayfa imlâ etmiştir. İnsanların ellerinde dolaşan bütün kitapları tasnifsiz olarak imlâ ettikleridir" diyerek bu hususa işaret eder.[306] Bu eserlerin kitap haline getirilmesi aşamasında redaktör/editör olarak talebeler devreye girmektedirler.

İkinci usul ise müellifin kitabını, şeyhin de rivâyet etme icâzetine sahip olduğu bir kitabı okuyarak yazdırmasıdır. Rivâyet zincirlerinde bu şekilde

---

299 *Tarihu Bağdad*, c. III, s. 400.

300 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2615.

301 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 86.

302 *Tarihu Bağdad*, c. III, s. 160.

303 *Tarihu Bağdad*, c. VI, s. 351.

304 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 730.

305 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2556.

306 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 104.

de "*imlâen min kitâbihi*"[307] (kitâbından imlâ ederek yazdırdı), *emlâhu min kırtasin*[308] (yazılı bir sayfadan yazdırdı) "*emlâ 'aleyye min kitâbihi*"[309] (bana kitabından yazdırdı) gibi ifâdelerle belirtilmektedir. Ferrâ'nın, *Kitâbu'l-Me'ânî* adlı eserini Bağdad'da bu şekilde imlâ yoluyla yazdırması *Tarihu Bağdad* ve *Mu'cemü'l-Üdebâ*'da canlı bir şekilde tasvir edilmiştir.[310]

Senedlerdeki imlâ ile kayıtlarda bazen *imlâ'en fi dâri Ka'bin*,[311] *imlâ'en fi'l-mescidi'l-câmi' ba'de salâti'l-Cum'a*,[312] *imlâ'en 'aleynâ fi'l-Bağdâd*[313] denilerek imlânın gerçekleştirildiği yer, şehir, bazen de tarih[314] verilmektedir.

Eserlerin imlâ yoluyla yazdırılması birkaç yıl bazen de yıllarca sürebilirdi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ferrâ, *Hudûd* adlı eserini 16 yılda imlâ etmişti.[315] Bir istinsah kaydından öğrendiğimize göre Ebû İshak İbrahim b. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserini 285 Safer'inde (Mart 898) yazdırmaya başlamış ve Rebiü'l-evvel 301'de (Kasım 913) tamamlamıştı.[316] Hadisçi İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü Envâ'ı İlmi'l-Hadis* adlı kitabının imlâsına Şam'daki Eşrefiyye Dârü'l-hadîsi'nde 630 yılının Ramazan'ının 17'sine müsâdif Cuma günü (27 Haziran 1233) başlamış ve 634 yılı Muharrem'inin son Cuma'sında da (3 Ekim 1236) bitirmişti.[317] Hasan b. el-Hatîr ez-Zahîr, bir Kur'ân tefsiri

---

307 *Tarihu Bağdad*, c. XII, s. 386, 431, c. XIII, s. 99, 287, c. XVI, s. 9, 50; el-'Alâ' el-Bâhilî, *el-Cüz'*, s. 49; İbn Ebî Şeybe, *el-Musennef*, c. VII, s. 274; İbn Şâzân el-Hasen b. Halef, *es-Sânî min Eczâ'*, s. 20; İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-'Ukûbât*, s. 51.

308 el-Mustağfirî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, c. II, s. 549.

309 'Abdullâh b. Ahmed, *es-Sünne*, c. II, s. 412.

310 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2814; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, c. XIV, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2002, s. 155.

311 'Abdullâh b. Ahmed, *es-Sünne*, II, 520.

312 en-Nesâ'î, *Cüz'ün fihi Meclisân*, s. 59.

313 İbn Huzeyme, *Kitâbu't-Tevhîd*, I, 218.

314 *imlâ'en senete selâsîne ve mi'eteyn*. 'Abdullâh b. Ahmed, *es-Sünne*, c. II, s. 559; *imlâ'en 'aleynâ fi Şa'bane senete ihdâ ve selâsîne ve mi'eteyn*. el-Firyâbî, *Delâ'ilu'n-Nubuvve*, s. 61; *imlâ'en senete selâse mi'e*. en-Nesâ'î, *Cüz'ü İmlâ'i'n-Nesâî*, s. 59.

315 İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 73.

316 Ramazan Şeşen, "Esquisse d'une histoire du dévelopment des colophons dans les manuscrits musulmans", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 195.

317 Abdülfettâh Ebû Ğudde, *el-İsnâdü mine'd-Dîn ve Safha Müşrika min Târihi Semâ'i'l-Hadîs 'İnde'l-Muhaddisîn*, Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Halep 1992, s. 119. Süleymaniye Kütüphânesi Çorlulu Ali Paşa koleksiyonunda (no. 79) aynı eserin, İbn Salâh'ın 640 yılında Eşrefiye Dârü'l-hadis'inde imlâ ettiği bir nüshası bulunduğuna göre İbn Salah bu eserini daha sonraki tarihlerde de okutmaya devam

imlâ etmeye başlamış, birkaç sene sonra ancak Kur'ân'ın ilk suresinin (Bakara suresi) 253. ayetine gelebilmişti.[318] İbnü'ş-Şeceri, *Emâliü'ş-Şeceriyye* adlı eserini 84 mecliste imlâ etmişti.[319] İbn Asâkir, sadece bir kitabının imlâsı için 400'den fazla imlâ meclisi tertip etmişti.[320] Muhtemelen bu sebepten dolayı imlâ edilen bazı eserler "mecâlis" olarak adlandırılmıştır.

Kadı Ebû 'Amr Abdullah ve Ebû'l-Kâsım b. 'Ukayl el-Verrâk'ın naklettiğine göre Taberî, tefsirini imlâ etmek istediğinde talebeleriyle arasında şöyle bir konuşma geçmişti.

> Ebû Ca'fer et-Taberî talebelerine/arkadaşlarına, "Kur'ân'ın tefsîrini yazmak ister misiniz?" diye sordu. "Ne hacimde olacak?" diye sordular. "Otuz bin sayfa" diye cevap verdi. "Bunu tamamlamadan ömür biter" dediler. [Bunun üzerine] Taberî tefsirini üç bin sayfada özetledi.[321]

Ebû Bekir b. Balûye'den nakledildiğine göre, Taberî, tefsirinin imlâsına 283/986 yılında başlamış ve 290/903 yılında bitirmiştir.[322]

Öğrenciler imlâ yoluyla tespit ettikleri eserleri başkalarına nakledebilmek için hocanın huzurunda okur (kırâ'at) ve gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra icâzet alırlardı.[323] Bu şekilde ortaya çıkan eserlere genellikle *emâli* adı verilirdi. Kâtip Çelebi bu yolla ortaya çıkan eserlerin bir listesini vermektedir.[324]

İmlâ yoluyla bir eserin nüshası veya nüshaları oluşuyordu. Bu usul kitabın oluşumunda, özellikle hadis sahasında, II/VIII. asrın ortalarına kadar az da olsa uygulanmışsa da yaygınlık kazanması III/IX. asırdan itibaren olmuştur.[325] İmlâ usulünün ortaya çıkmasının en önemli sebebi hafızada olan

---

etmişti. Bkz. Arafat Aydın, "Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Daru'l-Hadisler, Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dârü'l-Hadisler (08-09 Eylül 2012): Sempozyum Kitabı, Samsun: Ceylan Ofset, 2013, s. 113.

318 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 859.

319 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (Margoliouth neşri), c. 19, s. 283. No. 108.

320 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1701.

321 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2442. Yakut, talebeleriyle Taberî arasında *Târihu'l-Âlem* adlı eserini yazdırmadan önce de aynı tarzda bir konuşma geçtiğini ve Taberî'nin bu eserini de ihtisar ederek imlâ ettiğini nakleder. *A.g.e.*, s. 2442.

322 Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XI, s. 168.

323 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2278.

324 Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, c. I, sütun 161-166.

325 Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-Hadisi'n-Nebevî*, Beyrut 1980, c. II, 352. İmlâ ile ilgili bk. Abdullah Aydınlı, "İmlâ", *DİA*, XXII, 225-226; a. mlf.,

bilgilerin kaybedilme endişesidir. Diğer sebep de bu yolla kitap üretiminin daha güvenilir ve kolay olmasıdır. Hadis rivâyetinde imlâ meclisleri bazı fasılalarla IX/XV. asrın sonlarına kadar sürmüştür.[326] IX/XV. asırda Zeynüddin Irakî (ö. 806/1404) imlâ meclislerine eski canlılığını kazandırmıştır. Ancak bu asrın en meşhur imlâ meclisleri İbn Hacer (ö. 852/1449) tarafından düzenlenmiştir. İbn Hacer, hayatının son yıllarında bazı eserleri okutmak için 500'ün üzerinde imlâ meclisi tertip etmiştir. Hadis tedrisi için yapılan imlâ meclisleri, bu asırda Sehâvî ve Süyûtî tarafından bir müddet daha sürdürülmüşse de asrın sonlarında bu tür imlâ meclislerinin önemi azalmıştır.[327]

Kitap yazımında ise imlâ metodu V/XI. asra kadar yaygın olarak uygulanmıştır. Sem'ânî'nin (ö. 562/1167) naklettiğine göre Kadı Ebu'l-Hasan Ali (ö. 450/1059) imlâ yoluyla kitap yazımının gerilemesinden şöyle şikâyet etmektedir:

> Allah geçmiş ulemâya rahmet eylesin. Onların zamanında ilme talep vardı ve ilim topluluklar tarafından çok da rağbet görüyordu. Ama şimdi ilmin parıltısı söndü, kıvılcımları azaldı ve ilim pazarı kesâda uğradı. Öyle ki Ebû Hafs Ömer b. Meğâzilî'nin Bağdad'daki bir imlâ meclisinin sonunda, meclise katılanların isimlerini yazmak için mürekkep hokkası istediğimizde, bir hokka bile bulamadık.[328]

.....

"Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ", *DİA*, X, 408; M. Yaşar Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 71-72.

326 Max Weisweiler, "The Office of Mustamlî", s. 182. Süyûti (ö. 911/1506), "İlk asırlardan sonra imlâ luğat ilminde bittiyse de hadis ilminde devam etti. Luğat ilminde son imlâ meclislerini gerçekleştiren 339'da (951) vefat eden Ebu'l-Kasım ez-Zeccâci'dir" demektedir. (*Muzhir*, c. II, s. 269). Süyûtî, 872 (1468) yılında luğat konusunda imlâ meclislerini canlandırmak ve bir imlâ meclisi düzenlemek istediğinde dersi takip edecek kimseyi bulamamış ve "Ben de bu işi terk ettim" demiştir. Süyutî, hadis konusunda ise imlâ meclislerini devam ettirmiş, 872 yılında önce 80, daha sonra da 50 imlâ meclisi düzenlemiştir. Bkz. Süyûtî, *Tedrîbü'r-Râvî*, c. II, s. 139, 582, *Muzhir* I, 30; Sahavi, *Dav'*, c. I, 339-341.

327 Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 129-135.

328 Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, c. I, s. 161. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bir imlâ meclisine imlâ için katılanların sayısı kullanılan hokkalar sayılarak tespit ediliyordu. Burada bu ifâdeyle imlâ meclisine katılımın hiç denecek kadar az olduğuna işaret edilmektedir. Sem'ânî, es-Seyyid Ebû'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyin'in imlâ meclisine katılanların sayısından bahsederken "bin mürekkep hokkası sayıldı" demektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 160-161.

Mümlî ve Müstemlî: İmlâ meclislerinde bir kitabı yazdıran âlim/şeyh veya müellife "mümlî", yazanlara da müstemlî denilirdi. Müstemlî bir kişi olabildiği gibi birkaç yüz kişi de olabilirdi. Kaynaklarda müstemlî sayısını binlerle belirten (10.000, 20.000, 70.000 hatta 100.000) ifâdeler de vardır.[329] Bu sayılar mübalağalı olsa bile imlâ meclislerine çok sayıda kişinin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak kaynaklarda zikredilen imlâ meclislerinin hadis rivâyeti için düzenlenmiş meclisler olduğu ve birçok kişinin bu meclislere sevap kazanma gayesiyle katıldığını unutmamak gerekir. Bu tür imlâ meclislerinin Cuma namazı sonrası yapılması da herhalde bu sâikle olmalıdır. Kitap telifi için yapılan imlâ meclisleri genellikle evlerde ve mescidlerde gerçekleştirilmekte ve bu meclislere çoğunlukla öğrenciler, verrâklar ve âlimler katılmaktaydı. Bazen bir kişiye bile eser imlâ edilebiliyordu. İbn İshak, *Kitâbu'l-Meğâzî* adlı eserini Ziyâd el-Bekkâ'i'ye imlâ etmişti.[330]

Özellikle de hadisle ilgili imlâ meclislerine devam edenlerin sayılarının çok fazla olması dolayısıyla bazı meclisler, meydanlarda ve caddelerde yapılmaktaydı. Kadı Ebu'l-Hasan Ali (ö. 450/1059), babasının, Ebû İshak İbrahim b. Ali'nin bir caddede yapılan imlâ meclisinde yer bulmak için seher vakti gittiğini ancak kendisinden önce çok sayıda kişinin gelmiş olduğunu gördüğünü nakleder.[331] Zehebi'nin naklettiğine göre, Ebû Müslim el-Kecci'nin (ö. 292/905) bir imlâ meclisinde, yer bulunamadığından birçok kişi hokkaları ellerinde, ayakta imlâ etmişlerdi.[332] Süyûtî, 'Âsım b. 'Ali'nin imlâ meclislerine yüz binin üzerinde kişinin katıldığını söylemektedir.[333] Ünlü âlimlerin imlâ meclisleri tellallar tarafından bölge halkına duyurulmaktaydı.

Genelde imlâ meclislerine katılan herkese müstemlî denilmekle birlikte, kaynaklarda müstemlî kelimesi ayrıca iki farklı işi yapan meslek mensupları için de kullanılmıştır: birincisi imlâ meclislerine katılımın

---

329 Meselâ bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. II, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 56; Semânî, *Edebü'l-İmlâ*, s. 155-160.

330 *Tarihu Bağdad*, c. VIII, s. 478.

331 Semânî, *Edebü'l-İmlâ*, s. 160.

332 Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. X, Beyrut 2006, s. 456. *Tarihu Bağdad*, c. VI, s. 120.

333 Celâleddin 'Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevî*, c. II, yay. haz. Ebû 'Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. 'Uveyde, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1996, s. 78.

çoğalması dolayısıyla mümlînin okuduğu veya anlattıklarını meclisde bulunanlara duyurmak için tekrar edenler; ikincisi ise bir âlimin yanında bulunup imlâ ettiği eserleri yazanlar. İmlâ meclislerine katılımın çoğalması dolayısıyla, bir süre sonra müstemlîlerden bir kısmı anlatılanları yüksek sesle tekrar ederek mecliste bulunanların doğru işitip yazmalarına yardımcı olmaya başlamışlar[334] ve zamanla müstemlîlik bir meslek haline gelmiştir. Bu tür bir fonksiyon icrâ eden müstemlîlere mübelliğ de denilmekteydi. Müstemlîler sesi[335] gür, telaffuzu düzgün, âlim ve faziletli[336] kimseler arasından seçilir ve imlâ meclislerinde tekrar ettiklerinin duyulabilmesi için ya ayakta dururlar[337] veya yüksekçe bir yerde otururlardı.[338] Ancak İmâm Mâlik, Mescid-i Nebevî'de yaptığı imlâ meclislerinde, katılanların sayısı oldukça fazla olmasına rağmen Hz. Peygamber'in huzurunda yüksek sesle konuşulmasını uygun görmediğinden derse katılanların ısrarlı taleplerine rağmen müstemlî tayin etmemiş, ancak imlâ meclislerini evinde yapmaya başladıktan sonra bir müstemlî görevlendirilmesine rıza göstermiştir.[339]

İmlâ meclislerinde genellikle hadisler nakledildiğinden müstemlîler yanlış yapmamak için söylenenleri doğru aktarmaya çok itina gösterirlerdi. Sem'ânî'nin naklettiğine göre Câmiü'r-Rusâfe'deki 'Âsım b. Ali'nin imlâ meclisi o kadar kalabalıktı ki bir keresinde müstemlî naklettiği metni 14 kere tekrar etmişti.[340] Gösterilen bu hassasiyete rağmen müstemlîlerin naklettiklerine güvenmeyen kimseler de vardı. Hadislerin naklinde de müstemlîden duyulanların yeterli olup olmayacağı konusunda farklı görüşler vardır.[341] Yusuf b. Ömer el-Kavas (ö. 385/996), imlâ meclislerinde şeyhin/

---

334 Max Weisweiler, "The Office of Mustamlî in Arabic Scholarship", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 179.

335 Halife Me'mun döneminde müstemlîlik yapan Harun'un gök gürültüsü gibi bir sesi olduğu ve onun müstemlîlik yaptığı meclislerde diğer müstemlîlerin sustuğu nakledilir.

336 Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, c. I, s. 91.

337 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. II, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 66; es-Süyûtî, *a.g.e.*, C. II, s. 79.

338 Max Weisweiler, "The Office of Mustamlî", s. 189-193.

339 Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, I, 46.

340 Semânî, *Edebü'l-İmlâ*, c. I, s. 156.

341 es-Süyûtî, *a.g.e.*, c. II, s. 79.

mümlînin söylediklerini doğrudan duymadan hiçbir hadisi yazmadığını söylemektedir.[342] Bu davranışının ne derecede doğru olduğunu göstermek için şu hadiseyi nakletmektedir:

> Kadı Mehâmilî'nin bir imlâ meclisine katıldım. Dört tane müstemlî görev yapmaktaydı. Ben imlâ meclislerinde muhaddisten duyduklarım dışında hiçbir şeyi yazmazdım. Mehâmilî'den uzakta olduğumdan ve sesini duyamadığımdan yerimden kalktım. Meclistekiler kalktığımı görünce bana yer açtılar ve ilerleyerek Mehâmili'nin yanına oturdum. Meclisten sonra ertesi gün bir şahıs gelip bir şey söylemek istediğini söyledi. Nedir? dedim. Dedi ki dün sen ayağa kalktığında bu meclise hadis rivâyet etmeğe değil de insanların ne derecede doğru duyduklarını kontrole geldiğini düşündüm. Dün gece rüyamda Resulullahı gördüm ve bana şöyle dedi, "Benden duymuş gibi hadis duymak isteyen Ebu'l-Feth Kavas'ın duyduğu gibi duysun."[343]

Muhammed b. Abdullah el-Mevsılî'nin de, müstemlînin ağzından bir şey yazmadım. Sadece muhaddisin ağzından duyduklarımı yazdım dediği nakledilir.[344]

İmlâ meclisinin başında müstemlî, dersi takip edenlere, "Falan şeyhin, falan câmide falan gün yaptırdığı imlâdır" şeklinde bir başlangıç yaptırırdı.[345] Hz. Peygamber'in ilim müzâkere etmek için toplandığınızda bir sure okuyun tavsiyesine uyarak talebelerden birinin okuyacağı Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'e salât u selâm ile meclis başlardı. Eğer meclisde bulunanların sayısı çok ise şeyh/mümlî minberde veya yüksekçe bir yerde oturur,[346] müstemlî de ya yüksek bir yerde oturur ya da ayakta dururdu. Meclise devam edenlerin kalabalık olduğu durumlarda birden fazla müstemlî görevlendirilirdi. Meclise katılanların yoruldukları hissedildiğinde ve meclisin sonunda mümlî, zühd, ahlak ve âdâb konularında ibret alınacak hikâyeler anlatırdı.[347] Kaynaklarda

---

342 *Tarihu Bağdad*, c. XIV, s. 327.

343 *Tarihu Bağdad*, c. XIV, s. 327.

344 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r-Rivâye*, c. I, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 244.

345 Süyûtî, *Muzhir*, c. II, s. 269.

346 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi"*, c. I, s. 413, c. II, s. 68.

347 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi* c. II, s. 129-131; es-Süyûtî, *a.g.e.*, c. II, s. 81. Bu meclislere imlâ için gelenler dışında çok sayıda kimse katıldığı için böyle bir uygulamaya gidilmekteydi.

Hz. Peygamber'in Kur'ân meclisinde şiir okutup dinlediğine, bazı mümlîlerin de hikâyeler anlattıklarına dâir rivâyetler mevcuttur.[348]

Müstemlînin yardımıyla mümlînin/şeyhin imlâ ettiği kitapla öğrencilerin yazdıkları karşılaştırılır varsa hatalar düzeltilirdi.[349] İmlâ meclisleri genellikle haftada bir kere ve çoğunlukla da Cuma günleri yapılmaktaydı.[350] Cuma günü yapılan imlâlarla ilgili kaynaklarda çok sayıda kayıt vardır. İmlâ yoluyla yazılmış bir hadis kitabında[351] imlânın her meclisinin hangi günde, nerede ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmiş ve meclislerin bitişine de eser üzerinde "*âhirü'l-meclis*" denilerek işaret edilmiştir.[352]

Hatîb el-Bağdadî, kendisinin ulaştığı bazı şeyhlerin/müelliflerin haftanın bir günü imlâ, diğer günleri ise kırâ'at meclisi tertip ettiklerini nakleder.[353]

Müstemlî kelimesinin ikinci kullanılışı bir âlimin yanında bulunup onun eserlerini yazan kimseleri belirtmek içindir. Verrâklar gibi müstemlîlik de bir meslek haline gelmiştir. Kitap yazımında mâhir oldukları için bazı müelliflerin yanlarında çalışan ve "...nun müstemlîsi" şeklinde tanımlanan özel müstemlîler vardı. Müstemlîlerden bazılarının imlâ yoluyla yazdıkları kitapların sonunda bu hususu belirtmişlerdir. *Kitâbu'l-Muvaddah fi Vücûhi'l-Kırâ'at* adlı eseri imlâ yoluyla yazan müstemlî eserin sonuna şu kaydı koymuştur:

> Vaka'a'l-ferâğu min istimlâ'ihi min musannifihi edâma'llâhu 'uluvvehü fi's-sâdis min Cemâdi'l-ulâ sene ihdâ ve hamsîne ve hamse mi'e.[354]

---

348 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, c. II, s. 130-131.

349 es-Süyûtî, *a.g.e.*, c. II, s. 82.

350 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, c. II, s. 57; es-Süyûtî, *a.g.e.*, c. II, s. 82.

351 *Seb'atü Mecâlis min Emâli Ebi'l-Kâsımİbni Büşrân.* Zâhiriye Ktp. Mecmu'a 75/1776.

352 Eserdeki bazı kayıtlar şöyledir: *Meclisü imlâ ba'de's-salât er-râbi' ve'l-'işrîne min Cemâdiye'l-ûlâ sene erba'a ve 'işrîne ve erba'a mi'e* (s. 101b); *Meclisü imlâ ba'de's-salât fi Câmii'l-Mehdi, es-sânî mi Cemâzie'l-âhire sene erba'a ve 'işrîne ve erba'a mi'e* (s. 103a); *Meclisü yevmi'l-Cum'a es-sâlis ve'l-'işrîne min Şevvâl erba'a ve 'işrîne ve erba'a mi'e bi-câmi'i'r-Rusâfe* (106b).

353 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, c. II, s. 54.

354 Ragıp Paşa Ktp. 16.

Mesleği verrâklık olan bazı kimselerin de para kazanmak için bu fonksiyonu icrâ ettikleri görülmektedir.[355] Biyografik kaynaklarda bu iki tür görevden birini yaptıkları için müstemlî olarak anılan birçok kişinin biyografilerine rastlanır.[356]

Asırlarca bir müellifin yanında veya imlâ meclislerinde görev yapan müstemlîlerle ilgili kaynaklardaki kayıtların, X/XVI. asırda sona erdiği görülmektedir.[357]

İcâzet

İzin verme anlamına gelmektedir. İcâzetin dönemlere göre farklı şekiller aldığını görüyoruz. İlk dönemlerde bir âlimin/şeyhin derslerine devam edip bir kitabı dinleyip/okuduktan (*Semâ'* ve *kırâ'at*) sonra bu eseri okutmak ve nakletmek için alınan izine icâzet deniliyordu. Bu tür icâzetin iki şekli vardı: sözlü icâzet, yazılı icâzet. Sözlü icâzet öğretimde semâ/kırâ'at metodunun uygulanmaya başlamasıyla I/VII. asırda ortaya çıkmış olmalıdır. Bu tür icâzetler herhangi bir kitabı veya hadisi naklederken sözlü olarak tekrarlanmaktaydı. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/856) rivâvet ettiğine göre, Beşir b. Nehîk, Ebû Hüreyre'den rivâyetle bir kitâb[358] yazdığında, ayrılırken "Ey Ebû Hüreyre, senden rivâyetle yazdıklarımı sana isnâd ederek rivâyet edebilir miyim?" demiş ve Ebû Hüreyre de, "Evet" cevabını vermiştir.[359] Hatîb Bağdâdî, sözlü icâzete başka örnekler de vermektedir.[360]

---

355 Ebû Ahmed el-'Askerî, *Ahbâru'l-Musahhifîn*, s. 51.

356 Meselâ bkz. *Tarihu Bağdad*, c. X, s. 257, 259, c. XI, s. 537, c. XII, s. 460, c. XIV, s. 24, C. XIV, s. 407, c. XVIII, s. 13; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. I, Beyrut 2011, s. 374, 523; Belazurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. I, yay. haz. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996, s. 166; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, yay. haz. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Beyrut 1993, c. XV, s. 11, c. XVI, s. 230, c. XVII, s. 23, c. XIX, s. 119, c. XX1, s. 225. Max Weisweiler, anılan makalesinde (s. 201-207) kaynaklarda geçen müstemlîlerin bir listesini vermiştir.

357 G. H. A. Juynboll, "Mustamlî", *EI*², c. VII, s. 726.

358 Burada bahsedilen kitap bir sayfa olacağı gibi birkaç sayfa da olabilir. O dönemde yazılı her şeye kitap denilebiliyordu.

359 *el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, c. I, Riyad 2001, s. 214.

360 *el-Kifâye*, s. 325.

Sözlü icâzetler bazı rivâyet zincirlerinde "*icâzeten müşâfeheten*"[361] şeklinde belirtilmektedir.

Sözlü eserlerin yazıya geçirilmeye başlanıldığı II/VIII. asrın sonlarından itibaren *Semâ'* ve *kırâ'at* yoluyla herhangi bir eseri nakletmek için verilmeye başlanan yazılı icâzetlerin (*icâzeten mükâtebeten*) günümüze ulaşabilen en eski örnekleri III/IX. asra gitmektedir. Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Zilkade 265 (Temmuz 879) tarihinde, hocası İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinden üç cüzlük bir nüshanın istinsahı, III/IX. yüzyıl sonlarına doğru da Kadı İsmâil b. İshak el-Cehdemî, Hanefî kadılarından İbnü'l-Behlûl'e, vasıtasız rivâyet hakkına sahip olduğu iki kitapla kendisinin dört eserinin rivâyeti için yazılı icâzet vermiştir.[362] Artık bu asırda telif faaliyetleri sonucu sayıları gittikçe artan hadis, sîret, meğâzî konusundaki eserlerin rivâyet hakkını elde etmek için müellifinden/musannifinden veya onlardan semâ' ve kırâ'at yoluyla rivâyet hakkını alan (*bi-hakki rivâyetihi*)[363] kimselerden bu eserleri rivâyet için semâ'/kırâ'at meclisleri tertip edilmiş ve bunun sonucunda icâzet alma yönünde büyük bir artış olmuştur.

İcâzet kayıtları genellikle öğrencinin dersi takip ederken kullandığı kitabın/cüzün başına veya sonuna şeyhin "*eceztü*" (izin verdim) veya öğrencinin "*ecâze lî/ecâzenî*" (bana izin verdi) sözcüğüyle başlayan birkaç cümleyle yapılıyordu. Sık görülmemekle birlikte *ezintü* (izin verdim) lafzıyla verilen icâzetler de vardı. Süyûtî'nin (ö. 911/1505), *Tedrîbü'r-Râvî* adlı kitabını talebelerinden birine okuttuğunda verdiği icâzet bu şekildedir.[364]

---

361 İbrâhîm b. Sa'd, Ebû İshâk İbrâhîm b. Sa'd b. İbrâhîm b. 'Abdirrahmân b. 'Avf ez-Zuhrî (ö.184/800), *el-Cüz'*, yay. haz. Hallâf Mahmud 'Abdussemî', Beyrût 1423/2002; İbn Adî, *el-Kâmil*, c. VI, s. 237, c. VII, s. 142; Hamza es-Sehmî, *Târihu Cürcân*, c. I, s. 52, 196, 256, 503; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. XII, s. 27, c. XI, s. 119, c. XXII, s. 154; c. LX, s. 112, 120, 123, 130; İbn Hacer el-Askalânî, *Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 45, 46, 55, 59, 60, 64, 72, 83, 90, 91, 98, 99, 103, 108, 110, 111, 140, 142, 143, 158, 163.

362 eş-Şâfi'î, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs (ö.204/820), *er-Risâle*, yay. haz. Ahmed Şâkir, Mısır 1358/1940, s. 17-18; Cemil Akpınar, "İcâzet", *DİA*, c. 21, s. 393-394.

363 A. Guillame, onu takiben R. Y. Ebied ve J. L. Joung, "rivâyet etme hakkı" anlamına gelen bu ifâdenin (*bi-hakk al-riwâye*) Batı'daki üniversite sisteminde, diploma yerine kullanılan *baccalaureate* sözcüğünün menşei olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz. "New Light on The Origin of The Term Baccalaureate", *The Islamic Quarterly*, c. XVIII/1-2, London 1974, s. 3-7.

364 Feyzullah Efendi 355. Ek. 14.

Bu nüshanın başındaki bir kayıttan[365] anlaşıldığına göre, eserin haşiyesindeki notlar da Süyûtî tarafından bu eser talebesine okutulurken yazılmıştır.[366] Bazı icâzetlerde "*eceztü*" ve "*ezintü*",[367] "*bi'l-icâzeti ve'r-rivâyeti*" lafızları birlikte kullanılmaktadır. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Salih el-Avfî, Muhyiddin el-Hatîb'e verdiği icâzet şu şekilde bitmektedir:

> "*Ve kad vaka'a'l-iznü fihi ve fi-ma kablehu bi'l-icâzeti ve'r-rivâyeti bi-ma yecuzu rivâyetuhu bi-şartin 'inde ehlihi*". (Bu kitap ve öncekiyle ilgili icâzet ve rivâyet izni, ehlinin indinde malum olan şartlara uygun olmak şartıyla verildi).[368]

Çok detaylı ve edebi sanatlarla süslü oldukça uzun icâzetler de vardır. Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserini Kahire'de Bâbu'l-'Îd mahallesinde bir talebesine okuttuğunda Rebiü'l-evvel 875/Eylül 1470 tarihinde böyle bir icâzet vermiştir.[369] Mezkûr müellifin aynı eserin 4. cildini okutması dolayısıyla 11 Cemazie'l-evvel 875/5 Kasım 1470 tarihinde verdiği aynı tarzda başka bir icâzeti daha vardır.[370]

İcâzet kayıtlarını şeyh yaptığında, bu genellikle "*icâzeten bi-hattihi*" şeklinde belirtiliyordu.[371] İcâzet kayıtlarında icâzet alanın ismi, icâzet verenin ismiyle birlikte eğer hadis ise Hz. Peygamber'e, bir eser ise müellifine kadar giden rivâyet zinciriyle icâzet verilen kitabın ismi ve tarih yer almaktaydı. Kitaplara yazılan icâzet kaydı, kitapta yazılanların sıhhatini ve güvenilirliğini gösterdiği için büyük bir öneme sahipti. Mensur icâzetlerin yanında az da olsa manzum icâzetler de bulunmaktaydı.[372]

---

365 "*Hâzihi'n-nüshatü küllü kürrâsetün minha 'aleyhi hattu mü'ellifihi el-İmam es-Süyûtî*" (Bu nüshanın cüzlerinde müellifi Süyûtî'nin hattı vardır). Ek. 15.

366 Feyzullah Efendi 355, s. 195a. Ek. 16.

367 Feyzullah Efendi 482. Ek. 17.

368 Feyzullah Efendi 484. Ek. 18.

369 Feyzullah Efendi 242. Ek. 19.

370 Feyzullah Efendi 243. Ek. 20.

371 İbrahim el-Harbî, *er-Risâle*, s. 34.

372 (I. Goldziher-[S. A. Bonebakker]), "Idjâza", *EI.2*, c. III, s. 1021-1022. Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye* adlı eserinde manzum icâzetlere bazı örnekler vermektedir. (s. 350-352).

İcâzetin en makbul şekli müellifin/şeyhin, öğrenciye bizzat okuduğu/okuttuğu kitabın icâzetini vermesidir (*icâzetü mu'ayyen fi mu'ayyen*). Öğrenci bu şekilde aldığı icâzetle belli bir kitâbı şeyhden/hocadan okuduğunu delillendirmekte ve aynı kitabı başkalarına okutma iznini almış olmaktaydı. Gerçek icâzet de budur. Abdullah b. Berrî'nin, İbn Zeydân el-Miskî ve Ebû'l-Kasım Abdülğanî el-Makdisî'ye, İbn Kuteybe'nin *Kitabu Garîbi'l-Hadîs* adlı eserini okutabilmeleri/rivâyet edebilmeleri için kitabın üzerine yazarak verdiği icâzet şöyledir:

> İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Hadis* adlı eserinin bu cüzünü bana eş-Şeyhü'l-Fakih Ebû Muhammed Abdülhâlik b. Sâlih ibni Ali b. Zeydân el-Miskî okudu. Ona ve bu cüzün sâhibi eş-Şeyhü'l-Fakih el-Muhaddis el-Hâfız Ebi'l-Kasım Abdülğanî el-Makdisî'ye zikri geçen senet zinciriyle benden rivâyet etmeleri için icâzet verdim. Bunu Abdullah b. Berrî 3 Zilhicce 571 [13 Haziran 1176] tarihinde yazdı.[373]

Bu dönemde icâzet vermekte çok titiz davranılıyordu. Rebî' b. Süleyman, hocası İmam Şâfi'î'nin bir eserinin *Kitâbu'l-Buyû'* bölümünün üç yaprağı düştüğü için hocasına okuyamamış, bu kitabı rivâyet etmek için icâzet istediğinde de İmâm Şâfi'î bu yaprakları okumadın diyerek icâzet vermemiştir. Rebî' b. Süleyman daha sonra bu üç yaprağı da bulup hocasından okuduğunu söylemektedir.[374]

Ancak ilk dönemlerdeki tek bir eseri okutarak verilen icâzet daha sonraları okunacak eser sayısının çoğalması ve bu eserleri tek tek okumanın her zaman mümkün olmaması dolayısıyla genişletilmiş ve bir kitabı okutmak ve nakletmek için semâ', kırâ'at ve imlâ yoluyla alınan icâzetlerin yanında müellifler/âlimler/şeyhler talebelerine, başkalarına okutmak ve nakletmek için bir kitabını, rivâyet ettiği hadisleri, herhangi bir konudaki malumatını, okutma izni aldığı eserleri, kendi eserlerinden birini veya bütün eserlerini okutmadan da (*münâveleten*) icâzet vermeye başlamıştır.[375] Başlangıçta bir

---

373 Gérard Lecomte, "A Propos de la Résurgence des Ouvrages D'Ibn Qutayba...", s. 371.

374 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r*-Rivâye, c. II, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 279.

375 Jan Just Witkam, "The Human Element Between Text and Reader: The Ijâze in Arabic Manuscript", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 154. Bu tür icâzetin geçerli

eser için şeyhin/müellifin talebesine, "Kendi kitabını veya istinsah ettiği kitaplardan birini vererek bu benim kitabım veya bu semâ' yoluyla elde ettiğim bir kitaptır. Al ve benden rivâyet et" diyerek gerçekleştirilen bu icâzet şekli de (*münâvele*) bazı âlimlerce semâ' gibi kabul görmüştür.[376] Ancak daha sonraları, aşağıda vereceğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere bu icâzet şekli de iyice genişletilmiş ve sonunda ortaya genel icâzet çıkmıştır.

İlk asırlarda okutulmadan verilen icâzetler oldukça azdır. Nakledildiğine göre İbn Cüreyc, Hişam b. Urve'ye yazılı bir sahife getirmiş ve "Ya Ebe'l-Münzir bunlar senden duyduğum hadislerdir, rivâyet edebilir miyim?" demiş ve "evet" cevabını alınca da başka bir şey söylemeden gitmiştir.[377] Abdullah b. Ömer'in naklettiğine göre bir gün bir kişi Zührî'ye okumadığı veya okutmadığı kitabını getirmiş ve "bu kitabı senden rivâyet edeyim mi" demiş, o da "evet" diye cevap vermiştir.[378] Bazen aynı müellifin, icâzet vermede farklı davrandığını görüyoruz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre bir gün babasına (Ahmed b. Hanbel'e), Abdurrahman et-Tabib iki cüz' getirmiş "ve bunları senden rivâyet etmem için bana icâzet ver" demiştir. Babası da "şimdi bu cüzleri bırak ve yarın gel" demiş sonra da bu iki cüzü alıp kendi kitabıyla karşılaştırıp, eliyle düzeltmiş, ertesi gün Abdurrahman gelince de "bunları benden rivâyet etmek istersen rivâyet et" diyerek icâzet vermiştir.[379] Hatîb Bağdâdî'nin naklettiğine göre bir Mısırlı Ahmed b. Hanbel'e gelerek elindeki kitabı göstermiş ve "Ey Ebû 'Abdullah bu senin hadislerin, senden rivâyet edeyim mi?" diye sormuş, Ahmed b. Hanbel de kitâba bakıp, "Eğer benim naklettiğim hadislerse benden rivâyet et" demiştir.[380]

Müteakip asırlarda icâzet vermede genişletme ve genel icâzete doğru yönelim söz konusudur. Hibetullah b. Ali'nin, Ebû'l-Kasım Nasr b. Sa'îd'e

.....

olup olamayacağına dâir görüşler için bkz. Muhammed b. Hâzimî, *Kitâbu'l-İcâze*, s. 59-62, *Selâsü Resâ'il fi'l-İcâze fi'l-Hadis*, yay. haz. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Amman 2015.

376 Hatîb el-Bağdadî, *el-kifâye*, c. II, s. 297.

377 el-Fesevî, *el-Marife ve't-Tarih*, c. II, s. 824.

378 Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber, *Câmiü Beyâni'l-'İlm ve Fadlihi*, c. II, yay. haz. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbnü'l-Cevzî, Riyad 1994, s. 1155. Hatîb el-Bağdadî bu tür birçok rivâyet nakletmektedir. Bkz. *el-Kifâye*, c. II, s. 281v.d.

379 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, c. II, s. 299.

380 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, c. II, s. 324.

kendi eserleri ve rivâyet hakkına sahip olduğu kitaplarla ilgili olarak verdiği genel icâzet şöyledir:

> Ebu'l-Kasım Nasr b. Sa'îd b. Ahmed b. Semî' el-Mevsılî'ye, güvenilir âlimlerden rivâyet iznini aldığım kütübü'l-edebiyye, kütübü't-tefâsir, i'râb, meğâzîden benden okuduğu ve duyduklarını, imlâ ettiğim ve yazdığım nahiv ve luğat ve diğer ilimlerle ilgili eserleri icâzet yoluyla nakletmesi için izin verdim. Bunları benden icâzet yoluyla rivâyet etsin. Ben yanılmadan, tahriften, hatadan uzağımdır. Bunu 540 yılının Cemâzie'l-âhire'sinde [Aralık 1145] Hibetullah b. Ali b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî yazdı.[381]

Yakut el-Hamevî'nin İbn Vaddah'tan naklettiğine göre Kurtuba ulemâsından Abdülmelik b. Habib b. Süleyman (ö. 238/852), İbrahim b. Münzir'e bir çuval dolusu kitap götürmüş ve ona, "Senin yazdığın bu kitapların bana icâzetini verir misin?" demiş, o da, "Verdim" demiştir. İbn Vaddah, İbn Münzir'in, "Bu kitaplardan ne o bana bir harf okudu ne de ben ona" dediğini de eklemektedir.[382] Abdullah b. Ahmed el-Ferğânî'nin de, Ali b. 'İmrân'a ve İbrahim b. Muhammed'e 336/947 tarihinde, Taberî'nin *Tefsir*'inin bir cüzü üzerine yazdığı icâzet kaydında, Taberî'nin eserlerinin önemli bir kısmını rivâyet etmeleri için izin verdiğini görüyoruz.[383] Hatîb el-Bağdadî, bir şeyhin talebesini kütüphânesine götürüp, işte bu kitaplar benim semâ' yoluyla elde ettiğim kitaplardır, benden rivâyet edebilirsin diye icâzet vermesinin sahih olduğunu söyler.[384]

İbn Hallikân, Ebû Tâhir Berekât'ın (ö. 598/1201), Mısır'da karşılaştığı oğlundan, hem kendisinin hem de babasının eserlerinin icâzetini almıştır.[385] İbn Hallikân, İbn Şeddâd'ın almış olduğu birçok genel icâzeti zikretmektedir.[386]

Kadı-zâde-i Rûmî'nin de 844 senesinin Rebiü'l-âhir ayının ortalarında (Eylül 1440) Fethullâh Şirvânî'ye verdiği genel icâzet de şöyledir:

---

381 Ahmed Ramazan Ahmed, *el-Îcâzât ve't-Tevki'âtü'l-Mahtûtat fi'l-'Ulûmi'n-Nakliyye ve'l-'Akliyye mine'l-Karni 4 H./10 M. ilâ 10 H./16 M.* Vezâretü's-Sekâfe, Kahire 1986, s. 17. Bu tür başka bir icâzet örneği için bkz. Feyzullah Efendi s. 326.

382 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 244.

383 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. VI, s 2444.

384 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, c. II, s. 302.

385 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. I, s. 270.

386 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. VII, s. 86.

> Benden duyduğu/öğrendiği, hatta nezdinde doğru olan her şeyi bana nisbet ederek rivâyet etmesine icâzet verdim; kısaca o, benden rivâyete icâzetlidir. Özellikle rivâyet ve fetvâ konusunda dindarlık ve takva üzerine davranmasını kendisine öğütledim.[387]

Kadı 'Iyâd, icâzet vermenin ilginç bir örneğini şöyle nakletmektedir:

> Kâdı Ebu'l-Esbağ b. Sehl, Endülüs fakihlerinden Ebû Abdullah b. 'Attâb'a, rivâyet hakkını Ebû Muhammed 'Abdullah b. Sa'îd eş-Şentecâlî'den aldığı *Kitâbu Müslim*'i okumak istediğini söylemiş o da [bu kitâbın râvisi] Ebû Muhammed b. Sa'îd bu kitâbın rivâyeti için talebe-i ilimden Kurtuba'ya kim girerse icâzet sahibidir dedi, bu konuda her ikimiz de eşitiz demiştir.[388]

Kadı 'Iyâd bu rivâyete şu eklemeyi yapmaktadır: "Ben, Ebu'l-Esbağ'ın kendi hattıyla yazmış olduğu 'memleketine her giren ilim talibine icâzet verdiğine' dâir kaydı gördüm.[389] Bu tür icâzeti, birçok âlim tasvip etmemiştir. Rebî' b. Süleyman'ın naklettiğine göre hocası İmam Şâfi'î bu tür icâzeti hoş görmezmiş. İbn Vehb, Mâlik b. Enes'e bu tür icâzetten bahsetmiş, o da bu konudaki görüşünü, bu 'kısa zamanda ilim edinmedir' şeklinde belirtmiştir."[390]

Ancak her ne kadar bu tür icâzetler yaygınlaşmışsa da, semâ' ve kırâ'ata dayanan icâzet de, diğer icâzet şekilleriyle birlikte uygulanmaya devam edilmiştir. İbn Nâfi', Şu'ayb b. Ebû Hamza ölüm döşeğindeyken yanına gittiklerini, onun bize, bunlar benim tashih ettiğim kitaplardır, [icâzet hakkını almak] isteyen alsın, mukabele etmek isteyen de mukabele etsin. Semâ' yoluyla icâzetini almak isteyenler de çocuklarımdan alsınlar. Çünkü çocuklarım semâ' yoluyla bu kitapların icâzet hakkını benden almışlardır dediğini nakletmektedir[391]

İcâzet yoluyla nakline izin alınan eserler rivâyet edilirken genellikle "*ahberenâ/ahberenî*" veya "*haddesenâ/haddesenî*" bazen de *ecâzenî* denilebilir. İbn Vehb, İmam Mâlik'in yanındayken bir kimse gelmiş ve heybesinde

---

387 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arka Planı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Derin Yapı*, İstanbul 2015, s. 82.

388 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 99.

389 *A.g.e.*, s. 100.

390 el-Beyhakî, *Ma'rifetu's-Sunen*, c. I, s. 169.

391 Hatîb el-Bağdadi, *el-Kifâye*, c. II, s. 289.

taşıdığı *Muvatta*'yı göstererek "ey Ebû Abdullah, bu senin *Muvatta*'ındır. Onu ben yazdım ve mukabele ettim. [onu rivâyet etmem için] bana icâzet ver" demiş İmam Mâlik de "tamam" demiştir. Gelen kimse "peki ben [bunu rivâyet ederken] "*haddesenâ Mâlik*" veya "*ahberenâ Mâlik*" mi diyeyim" diye sormuş, Mâlik de "hangisini istersen söyle" demiştir.[392]

Eserler üzerine yazılan veya bir belge şeklinde düzenlenen icâzetlerin muhtevasının zamanla genişlediğini ve icâzetlerin birer risâle/kitap haline dönüştüğünü görüyoruz. Özellikle İmâmiye geleneğinde birçok örneği görülen bu icâzetlerde, icâzet verenin, alanın isimleri yanında, icâzet verenin hocaları, okuduğu eserlerin rivâyet zincirleri ve kendi eserleri de zikredilmektedir. Bu tür icâzetler icâzet verenin bir tür otobiyografisini oluşturmaktadır.[393]

Hatîb el-Bağdadî icâzetin daha başka birçok farklı şeklinden de söz eder.[394] Bu şekilde alınan icâzetler eserlerin yeni nüshalarının ortaya çıkmasına ve çoğaltılmasına zemin hazırlıyordu.

İcâzetin genişleme sürecinde müellifle/şeyhle görüşmeden de icâzet alınabiliyordu. İbn Hacer, henüz 24 yaşındayken, İslâm ülkelerindeki âlimlere bir mektup yazarak eserlerini nakletmek için kendisine ve bazı arkadaşlarına genel bir icâzet vermelerini istemiştir. (*İcâzeten 'âmmeten tâmmeten).*[395] Ebû Tâhir es-Silefî, İskenderiye'den, Mekke'de bulunan Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) defalarca mektup göndererek bütün eserlerinin icâzetini talep etmiştir.[396] İbn Hallikân'ın babası, İbn Hallikân için, Horasan'da bulunan Ebu'l-Hasan el-Müeyyed en-Nisâbûrî'den 610/1213 tarihinde mektupla icâzet almıştır.[397] VIII./XIV. asırdan itibaren bir eseri nakletmek için uzun mesafeler katetmek sıkıntısından kurtaran bu şekilde icâzet verme usulü

---

392 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 90.

393 Sabine Schmidtke, "Forms and Functions of 'Licences to Transmit' (*Ijâzas*) in 18th-Century-Iran: 'Abd Allah al-Mûsavî al-Jazâ'irî al-Tustarî's (1112-73/1701-59) *Ijâza Kabîra, Speaking for Islam: Religious Authorities in Muslim Societies*, yay. haz. Gudrun Krämer, Sabine Schmidtke, Brill, Leiden 2006, s. 97.

394 Salih Yusuf Ma'tuk, "İcâzetü'l-Mechûl ve'l-Ma'dûm ve Ta'likuha bi-Şartin li'l-Hatîb el-Bağdadî", *Mecelletü'l-Ahmediyye*, no. 6 (1421), s. 119-129.

395 H. Ritter, a.g.m., s. 81.

396 Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, c. 2, Almancadan çeviren: C. R. Barber ve S. M. Stern, George Allen and Unwin Ltd., London 1971, s. 178.

397 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V, s. 345.

oldukça yaygınlaşmaya başlamıştı. İbn Haldun'un Şa'ban 797 (Haziran 1395) tarihli böyle bir icâzeti mevcuttur.[398] Endülüs ulemâsından Ebû Tâhir Ahmed b. 'Ali el-Hevârî (ö. 612/1215) bulunduğu bölgenin âlimlerinden okutmak/rivâyet etmek istediği kitapların icâzetini almış, ancak seyahat etmeğe imkânı olmadığından, Doğuya giden arkadaşlarından birine, kendisi için de görüştüğü âlimlerden icâzet almasını rica etmiştir.[399] Muhammed b. Ali İbni Tolun ed-Dımaşkî (ö. 953/1546), Mekke ulemâsından icâzet taleb eden bazı kimselerin, hacca gidenlerle Mekke'ye gönderdikleri istid'âları ve aldıkları icâzetlerin metinlerini toplayıp bir risâle haline getirmiştir.[400] Mâverdî'nin, bu şekilde icâzet yaygınlaşırsa seyahat (*rihle*) ortadan kalkacaktır dediği rivâyet edilir.[401]

Hadisçiler icâzet verme işini sağlam esaslara bağlayan bazı kriterler geliştirmişlerdir. Ancak diğer ilim dallarında, bu konudaki uygulamalarda aynı hassasiyetin gösterilmediği ve farklı uygulamaların yapıldığına dâir örnekler bulunmaktadır. Meselâ derslere velileriyle devam eden 3-5 yaşlarındaki çocuklara da icâzet verilebilmekteydi. 849/1445 yılında doğduğunu bildiğimiz Süyûtî, babasıyla derslerine katıldığı İbnü'l-Hacer el-Askalanî'den (ö. 852/1449) icâzeti olduğunu söylemektedir.[402] Hatîb el-Bağdadî âlimlerin çoğunluğunun çocukların yaşını sormadan, temyîz kabiliyetine sahip olup olmadıklarına bakmadan icâzet verdiklerini nakletmektedir.[403] Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus bu icâzetin icâzetü's-semâ' veya icâzetü'l-kırâ'a olmayıp yukarıda bahsettiğimiz genişletilmiş ma'nada bir icâzet olduğu ve bir kitabı vererek bunu okutabilirsin denilerek gerçekleştiğidir.

Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekir b. Ebû Davud'dan icâzet istendiğinde "Sana, çocuklarına ve doğacak çocuklarına icâzet verdim" dediğini naklettikten sonra mizâhî bir uslupla, hocaların derse devam etmeyen çocuklara yaşlarını

398 H. Ritter, a.g.m., s. 83.

399 Yusuf b. Ali b. İbrahim el-'Arînî, *el-Hayâtü'l-'İlmiyye fi'l-Endelüs fi'l-'Asri'l-Muvahhidîn*. Riyad 1995, s. 183-184.

400 el-Hâfız el-müerrih Muhammed b. Ali İbni Tolun ed-Dımaşkî, *Nevâdirü'l-İcâzât ve's-Semâ'ât*, yay. haz. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk 1988. Endülüs'te 684/1285-685/1286 tarihlerinde verilen bu tür icâzetler ve gönderilen istid'âlar için bkz. Escorial, Manuscritos Arabes 1919.

401 İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, yay. haz. Nurettin Itır, Beyrut 1986, s. 152.

402 Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo. A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, 1992, s. 32.

403 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 296.

sormadan, temyîz kabiliyetine sahip olup olmadıklarını sorgulamadan icâzet verdiklerini, neyse ki henüz doğmamış çocuklara icâzet vermediklerini, aslında kıyas yoluyla bunu da yapabileceklerini (!) söylemektedir.[404] Bir yaşında, hatta doğacak çocuğa da icâzet istenilmesi gerçek icâzet yanında sembolik anlamı olan bir icâzet türünün geliştiğini göstermektedir.[405] Muhakkak ki bunda, ebeveynlerin, çocuklarının büyüdüklerinde ilme intisap etmeleri yönündeki arzularının önemli bir payı vardır.

Öyle anlaşılıyor ki başlangıçta sadece öğrenci ile hoca arasındaki okuma/dinleme süreci sonunda bir kitabın, özellikle de hadisle ilgili eserlerin okutulması/rivâyeti için verilen icâzetin (*icâzetü's-semâ'*, *icâzetü'l-kırâ'a*) kapsamı, daha sonra İslâm coğrafyasının genişlemesi, okunacak eserlerin çoğalması dolayısıyla genişletilmiş hocalar/şeyhler talebelerine semâ' ve kırâ'at yoluyla rivâyet hakkını aldıkları eserlerle kendi eserlerinin de okutarak veya okutmadan rivâyet etme hakkını vermişlerdir.[406] VI/XII. asrın başlarından itibaren de yukarıda bahsettiğimiz genel icâzet (*icâzetü 'âmme*) ortaya çıkmıştır. Bu tür icâzet yanında *mükâtebe* ve *vicâde*nin de yaygınlaşması bu sebepledir.[407] İbn Battuta (ö. 770/1369), 726 yılı Ramazan'ında (Ağustos 1326) Şâm'a gittiğinde Câmi-i Emeviyye'de 14 semâ' meclisinde bulunarak şehrin önemli âlimlerinden Şehâbeddin Ahmed'den *Sahih-i Buhârî*'yi dinlemiş ve bu eserin rivâyeti için özel icâzet, ayrıca bu şehirdeki âlimlerin, ikisi kadın olmak üzere on dördünden de genel icâzet almıştır.[408]

İcâzet müessesesi, İslâm eğitim sisteminin ferdîliğini göstermektedir. Medreselerin ortaya çıkmaya ve yayılmaya başladığı IV/X ve V/XI. asırlarda icâzet uygulaması artarak devam etmiş, Batı'dakinin aksine, eğitim ve öğretim kurumsal bir hüviyet kazanmamış, öğrenciler bir kurumdan diploma almak yerine, çoğu kere seyahat da ederek (*rihle*) tanınmış âlimlerden icâzet almayı

404 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 296.

405 Bazı örnekler için bkz. Yusuf b. Ali b. İbrahim el-'Arînî, *a.g.e.*, s. 185-186.

406 Bazı örnekler için bkz: Jacqueline Sublet, "De Passage à Damas en 688/1286 Ibn al-Najîb et la Transmission du Savoir", *Texts, Documents and Artefacts. Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*, yay. haz. Chase F. Robinson, Brill, Leiden 2003, s. 357-383.

407 Fuat Sezgin, "Mesâdiru Kitâbi'l-Eğânî li-Ebi'l-Ferec Isfahânî", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 150.

408 İbn Battuta, *Rihletu İbn Battuta*, c. I, yay. haz. Ali Muntasır el-Kettânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985, s. 122-123.

sürdürmüşlerdir.[409] Birçok âlim bu yolla aldıkları icâzetleri kaleme aldıkları *fehrese/mu'cem/bernâmec/meşyaha* türündeki eserlerde bir araya getirmişlerdir.[410] Bu tür eserlerde hocanın ismi ve okuttuğu kitap daima belirtildiği halde semâ' ve kırâ'at kayıtlarının aksine, ders okumanın gerçekleştirildiği yerin/medresenin her zaman zikredilmemesi de yukarıda bahsettiğimiz hususu teyit etmektedir.

İcâzetlerin çoğalmasıyla medreselerin yaygınlaşması arasında bir paralellik mevcuttur. II/VIII-III/IX. asırlarda hadislerin ve hadisleri ihtivâ eden eserlerin nakli için verilen icâzet IV/X. asırdan itibaren tarih ve edebiyat yanında tıp ve diğer ilimlere de teşmil edilmiştir.

Münâvele, Vicâde, Mükâtebe ve Vasiyye

Münâvele hadis nakil yollarından biri olarak ortaya çıkmış daha sonra diğer ilim dallarında da uygulanmaya başlanmıştır. Bir müellifin/şeyhin öğrencisine, kendi eserlerinden birini veya rivâyet etme iznine sahip olduğu bir eseri, başkalarına okutma icâzetiyle vermesine münâvele deniliyordu.[411] Bu durumda müellif/şeyh, "İşte bu benim rivâyetim/eserim al bu kitabı götür, senin olsun veya istinsah ve mukabele et, sonra bana getir" dedikten sonra öğrencisine, "Bunu benden rivâyet edebilirsin" veya "Sana bu konuda icâzet verdim" der. Safedî (ö. 764/1363), Zehebî'den (ö. 748/1348) *Kitabu Tenkihi Kitabi't-Tahkik* adlı eserini 9 Safer 835/17 Ekim 1431 tarihinde Medresetü's-Sadriyye'de münâvele yoluyla aldığını (*tenâveltü hâze'l-kitâbe'l-mevsûm bi-Tenkihi Kitâbi't-Tahkîk fi tâsi'i Safer hamse ve selâsîne ve seb'a mi'e bi-menzilihi fi Medreseti's-Sadriyye*) ve Zehebî'nin kendisine, "Bu kitabı sana benden rivâyet etmen için izin verdim" (*ve kale ezentü leke en terviye 'anni*

409 William A. Graham, "Traditionalism in Islam: An Essay in Interpretation", *Islamic and comparative religious studies: selected writings William A. Graham*, yay. haz. John Hinnels, Asgate, Surrey 2010, s. 25; Murat Çelik, Osmanlı Medreseleri ile Avrupa Üniversitelerinin İşleyişleri Bakımından Mukayeseleri (1450-1600), yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2015, s. 214-217.

410 Mehmet Eren, "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 20, s. 19-28.

411 Fuat Sezgin, "Ehemmiyetü'l-İsnâd fi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 137.

hâze'l-kitâb) dediğini nakleder.[412] İbn Şihâb ez-Zührî bazı arkadaşlarına rivâyet ettiği hadisleri ihtivâ eden bir tomar vermiş ve "Bunlar benim rivâyet ettiğim hadisler alın rivâyet edin", demiştir.[413]

Münâvelenin diğer bir şekli de öğrencinin, müellifin/şeyhin rivâyetini ihtivâ eden sağlam bir nüshayı getirip müellifin/şeyhin de bu nüshayı inceledikten ve sıhhatına kanaat getirdikten sonra kendisinden rivâyet için icâzet vermesidir.

Kadı 'Iyâd (ö. 544/1150), Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin *Tenbîhü'l-Ğâfilîn* adlı eserini Ebû Abdullah Muhammed b. 'Ikâl es-Sarakostî'den münâvele yoluyla aldığını belirtirken "*münâveleten min yedihi ilâ yedî*" (elinden elime münâvele yoluyla) tabirini kullanır.[414] Mâlik b. Enes hayatının son yıllarında münâvele ve mükâtebe metodunu sıkça kullanmış, öğrencilerine ve dönemin âlimlerine görüşerek veya yazışarak kitaplarından bazılarını, "*haddeseni*", "*ahbereni*" ifâdelerini kullanarak rivâyet etme hakkını vermiştir.[415] İmâm Mâlik ve âlimlerden bir grup bu tarz münâveleyi semâ'ya eşit görmüşlerdir.[416]

Öğrencinin, hocasının nüshasından istinsah ettiği eser, müellif nüshası veya icâzete sahip bir nüsha esas alınarak oluşturulduğu için değerli ve güvenilir kabul edilmekteydi. Aslında *münâvele*, *icâze*nin bir şekliydi.[417] "Süyûtî'nin, Mecdü'd-din İbnü'l-Esir'den naklettiğine göre, *semâ*'dan da üstün bir tahammül şeklidir. Zira şeyhin icâzeti yanında, kitâbın güvenirliliği, *semâ*'da söyleyen ve dinleyene ârız olması muhtemel vehim dolayısıyla, daha kuvvetlidir."[418] Aslında semâ' ile münâvele arasında bir münâsebet mevcuttur. Semâ' meclisinde okunan bir eser şeyh/müellif tarafından öğrencilerden birine verilip ve "al bunu benden rivâyet et" denildiğinde de münâvele gerçekleşmiş

412 Feyzullah Efendi 296. Ek. 21.

413 Hatîb el-Bağdadî, *el-kifâye fi Ma'rifeti 'Usuli 'İlmi'r*-Rivâye, c. II, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 284.

414 el-Kâdı 'İyâd, *el-Ğunye fî Şuyûhi'l-Kâdi 'İyâd*, s. 90.

415 Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 126.

416 Kâdı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 79.

417 Ebû Zur'a er-Râzî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhûdühû fi's-Sunneti'n-Nebeviyye*, II, s. 465.

418 Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara 1980, s. 183.

oluyordu. İbn Hibbân, Bişr b. Ebû Hamza'dan bahsederken, "Babasından semâ'ının bir kısmı münâvele yoluyladır" demektedir.[419] Münâvelenin güvenilir kabul edilen bu şekli yanında, verilen kitapla birlikte rivâyet izni taşımayan diğer bir şekli daha vardı ki hadisçilerin çoğunluğu bu çeşit münâveleyi uygun görmemişlerdir.[420]

Rivâyet zincirlerinde münâvele yoluyla elde edilen bir bilgi nakledilirken *ahberenî/ahberenâ, haddesenî/haddesenâ* denildikten sonra[421] bunun münâvele yoluyla olduğunu belirtmek için *münâveleten, münâveleten min kitâbihi* veya *nâvelenî fülânün* şeklinde bir açıklama yapmak gerekmektedir.[422] Bazı yazma eserlerde, eserin rivâyet/nakil izninin *münâvele* yoluyla verildiğine dâir *nâveltü/tenâveltü, tenâvele* sözcükleriyle başlayan icâzet kayıtları vardır.

Vicâde metodu da kitap naklinde baş vurulan yollardan biriydi.[423] Bulmak manasında bir masdar olan *vicâde*, hadis ıstılahında "bulunan, ele geçirilen bir sahife veya kitaptan, semâ', icâzet veya münâvele olmaksızın hadis alıp rivâyet etme" anlamına gelmekteydi.[424] Hatîb el-Bağdadî'nin nakline göre Hasanü'l-Basri'ye, "Bu hadisi nereden naklediyorsun?" diye sorulduğunda, "Bulduğum sahîfeden" diye cevap vermiştir.[425] Kitap naklinde *vicâde*de önemli olan nokta, bulunan kitabın bir müellife âidiyyetinin ve mülkiyetinin kesin olarak bilinmesidir. İshak b. Râşid, Rey şehrine gittiğinde, Zührî bana dedi ki şeklinde rivâyetlerde bulunuyormuş. Kendisine, "Sen Zührî'yle nerede buluşup görüştün?" diye sorulunca, "Görüşmedim. Beytü'l-

419 İbn Hibbân, *es-Sikât*, c. VIII, s. 141.

420 'Alâ'uddîn el-Buhârî, *Keşfu'l-'Esrâr*, III, s. 46.

421 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 333.

422 Meselâ bkz. Yahya b. Ma'în, *Târihu İbn Ma'în*, c. I, s. 126; Ahmed b. Hanbel, *el-Vera'*, s. 47, 59; ez-Zübeyr b. Bekkâr, *Nesebü Kureyş*, s. 107; Ebû Bekr el-Hallâl, *el-Emru bi-l-Ma'rûf*, s. 49; et-Tahavî, *Şerhü Müşkili'l-Âsâr*, VII, 227; el-Muhassin b. 'Alî et-Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhadara ve Ahbâru'l-Müzakere*, IV, 175; el-Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen*, s. 376.

423 Bu konuda geniş bilgi ve vicâde şekilleri için bkz. Ebu'l-Yüsr 'Abidin, "Turuku'l-Ahz ve't-Tahammül, el-Vicâde", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk* c. 36/1, Dımaşk 1961, s. 58-67.

424 Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 464.

425 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, c. I, s. 354; el-Fesevî, *el-Marife ve't-Tarih*, c. II, s. 45.

Makdis'e gittiğimde orada bir kitabını buldum ve aldım" diye cevap vermiştir.[426] Ahmed b. Abdullah, rivâyet ettiği bir hadisin senedinde *vicâde*yi şu şekilde belirtmektedir: *vecedtü fi kitâbi ceddî bi-hatti yedihi* (Dedemin kitabında kendi hattıyla yazılmış olarak buldum).[427] et-Taberânî'nin naklettiğine göre, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, bir hadis rivâyet ederken bu hadisi babasının bir kitabında kendi hattıyla bulduğunu belirtmiştir.[428] Kaynaklarda *vicâdeten min kitâbi ebîhi/ceddihi; vicâdeten fi kütübihi* (babasının/dedesinin kitabından vicâde yoluyla; kitaplarından vicâde yoluyla) cümlesi de sık sık geçer.[429] Hatîb el-Bağdâdî, Abdullah b. Ahmed b. Ebi Tâlib'in, *Târihü Yahya b. Ma'în* adlı eseri, annesinin dedesi olan Hüseyin b. Hayyan'ın nüshasından vicâde yoluyla rivâyet ettiğini nakleder.[430]

İlk asırlarda hadis âlimleri bu metoda başta karşı çıkmışlarsa da daha sonra belli şartların yerine getirilmiş olması halinde güvenirliğini kabul etmişlerdir. Zehebî, vicâde yoluyla rivâyet edilen hadis sahifelerinde, hareke ve nokta olmadığı için, benzer olan kelime ve harflerin yanlış okunma ihtimalinin (*tashîf*) yüksek olduğunu söylemektedir.[431] Bu yüzden bazı müellifler, ölmeden önce, kitaplarını *vicâde* yoluyla nakledilir korkusuyla gömdürmüşlerdir. Ebû Küreyb Muhammed (ö. 248/862), kitaplarının gömülmesini vasiyet etmiş ve ölünce de kitapları gömülmüştür.[432] Zehebî bu rivâyeti naklettikten sonra şöyle demektedir:

> Hadis hâfızlarından bir kısmı dini zayıf olan muhaddisler ele geçirir ve değiştirir, ilâveler yapar ve bu yaptıklarını kendilerine isnâd ederler korkusuyla kitaplarını gömdüler, yaktılar ve yıkayarak sildiler.[433]

---

426 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 119.

427 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, c. V, s. 558.

428 *"vecedtü fi kitâbi ebî bi-hattihi"*, et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-Sağîr*, c. I, s. 180.

429 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XVI, s. 629; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. VIII, s. 155; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, s. 52; Ziyâüddin el-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-Muhtâre*, c. XII, s. 213; İbn 'Abdilhâdî, *Tenkîhü't-Tahkîk*, Riyad 2007, s. 253; es-Safedî, *el-Vâfî*, c. V, s. 121; el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, c. III, s. 177, c. V, s. 139

430 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. IX, s. 402.

431 ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. V, s. 174.

432 ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XI, s. 394.

433 ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XI, s. 394.

Vicâde yoluyla yapılan nakiller "*revâhu vicâdeten; vicâdeten; vicâdeten min kitâbı ebîhî/ceddihî, vicâdeten 'an kitâbi...vecedtü bi-hatti fülânin/vecedtü fi kitâbi fülânin bi-hattihi*" şeklinde belirtilmekteydi.

Hadisçilerin hadis naklinde kullandıkları *mükâtebe, i'lâm* ve *vasiyye* gibi metodlar muhtevaları rivâyete dayanan dinî ilimlerin diğer dallarında da kitap telifinde kullanılmıştır. *Mükâtebe* şeyhin, rivâyet yetkisini almış olduğu hadislerden bir kısmını veya bir kitabı bir kimseye yazıp vermesi veya göndermesidir. Bu şekilde rivâyet hakkı kazanan kimselerin bu hususu "*ahberenâ/ahberenî fülânun mükâtebeten*" (bana filân kişi yazarak bildirdi), "*haddesenâ fülânun kitâbeten*" (bana filân kişi yazarak hadis nakletti), *ketebe ileyye fülânün* (bana filân kişi yazdı) şeklinde belirtmeleri uygun görülmüştür.[434]

Vasiyye metodu ise müellifin bir eserini veya şeyhin rivâyete yetkili olduğu bir kitabı ölümünden veya bir seyahata çıkmadan önce bir kimseye rivâyet etme yetkisini vasiyyet etmesidir. İbn Sîrîn'e, Eyyûb es-Sahtiyânî gelip "şu kişi öldü ve kitaplarını bana vasiyyet etti. Ben bu kitapları ondan naklen rivâyet edeyim mi?" diye sormuş o da önce "evet diye" cevap vermiş daha sonra da "bunu ne yap ne yapma derim" demiştir.[435] Hadis âlimleri bu yolun münâveleye benzediğini ve uygun olduğunu belirtmişlerdir. Hatîb Bağdâdî ise bu konuda, "Bir âlim, kitaplarını bir adama vasiyyet etmişse, âlimin ölümünden sonra, o adamın, onun kitaplarını satın almasıyla vasiyet arasında hiçbir fark yoktur" şeklinde görüş belirtmiştir.[436]

Orta Çağ İslâm dünyasında eserlerin oluşturulmasında semâ' yanında, yukarıda belirttiğimiz gibi, kırâ'at, 'arz, imlâ, münâvele, mukabele, vasiyye ve mükâtebe gibi diğer yollardan aynı anda birkaçının bazen de hepsinin kullanıldığını görüyoruz. İbnü'n-Nedim'in, *Fihrist*'inde gramerci Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed'den naklettiği bir anekdot, bir eserin oluşum sürecinde imlâ yanında bu yollardan diğer kısmının da nasıl kullanıldığını açıkça göstermektedir:

---

434 Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 275-276.

435 Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 116.

436 Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, c. II, s. 358; Talat Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 454.

Ebû Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid, *Kitâbu'l-Yakut* adlı eserini 326 Muharrem'inin [7 Aralık 937] son Perşembe'sinin gecesi [Bağdad'daki] Câmi-i Medine'de herhangi bir kitaba veya notlarına bakmadan yazdırmaya [***imlâ***] başladı. Defalarca tekrar edilen bu imlâ meclislerinden sonra imlâ işi sona erdi. Ben de bu meclislerde söylediklerini yazdım. Daha sonra yeni ilâveler (yakutlar) yapmak istedi ve yaptı. Böylece yeni bölümler ekledi ve bu hususta kendisine Ebû Muhammed es-Saffâr yardımcı oldu ve kitabı kendisine okudu [***kırâ'at***]. Ben de bu ilâveleri ondan aldım. Daha sonra bir araya gelen bir grupta Ebû İshak et-Taberî, eseri Ebû Ömer'e okudu [***kırâ'at/mu'arâza***] ve eserin bu versiyonu *Fezleke* diye adlandırıldı.

[Ebû Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid] Bu okuma meclisinden sonra da yeni ilâveler yaptı ve ben bu ilâveleri de kendi nüshama işledikten sonra 329 yılının Zilkâde'sinin son Salı'sında [24 Ağustos 941] kitabı tekrar kendisine okumaya başladım ve 331 yılının Rebiülahir'inde [Aralık 942] bitirdim. Bu okumalar sırasında yanımda Ebû İshak et-Taberî'nin, Ebû Muhammed es-Saffâr'ın, Ebû Muhammed b. Sa'd el-Kutrubulî ve Ebû Muhammed el-Haccâc'ın yazdıkları nüshalar bulunmaktaydı [***mukâbele***]. Bu okuma sırasında da yeni ilâveler yaptı ve sonunda baştan sona üzerinde anlaştığımız bir metin ortaya çıktı.[437]

Kâğıdın İslâm Dünyasına Girişi ve Telif ve Tercüme Döneminin Başlaması

İslâm dünyasında kitabın gelişiminde dönüm noktası, Fergana ihşidi ile Taşkent meliki arasındaki savaşta, Ferganalıların saflarında savaşan ve Taşkent'e hâkim olmak isteyen Çinlilerin, Ebû Müslim-i Horasânî'nin emriyle Taşkentlilere yardıma gelen Ziyâd b. Salih kumandasındaki Abbasi kuvvetlerince bozguna uğratılması (Talas Savaşı, 133/751) ve esir alınan Çinlilerden kâğıt yapımının öğrenilmesi ve kısa zamanda da kâğıdın İslâm dünyasının önemli merkezlerinde imâl edilmeye başlanılması olmuştur.

437 *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2005, s. 76.

Daha önceleri kitap yazımında kullanılan papirüs ve parşömen gibi yazı malzemelerinin İslâm dünyasında temininin güç ve pahalı oluşu kitabın üretimi ve yaygınlaşmasında önemli bir engel oluşturmaktaydı.[438] İlk iki asırda sözlü kitabın hâkimiyetini sürdürmesinin en önemli etkenlerinden biri de budur. Bu tür pahalı yazı malzemeleri kitapların çoğaltılmasını ve okuyucuya ulaştırılmasını zorlaştırdığı gibi kitap yazan müellifleri de etkilemekteydi. Kâğıdın pürüzsüz, ucuz ve hafif olmasına rağmen dayanıklı bir yazı malzemesi olması, daha da önemlisi kullanımındaki kolaylık bu mahzurları ortadan kaldırmıştır. Kraemer kâğıdın keşfinin Doğu ve Batı medeniyetini nasıl etkilediğini veciz bir şekilde şöyle ifâde etmektedir:

> Yazı malzemelerinin de kâğıt yapımıyla birlikte ucuzlaması tarihî ve kültürel noktadan çok önemliydi. Parşömen veya papirüse yazılmış kitaplar o kadar pahalıydı ki ancak küçük bir azınlık bunlardan yararlanabiliyordu. Ucuz yazı malzemelerinin üretimi ve Doğu ve Batı'daki pazarlarda satılmasıyla Araplar bilgiyi her kesimin erişimine açtılar. Artık bilgi imtiyazlı bir sınıfın inhisarından çıktı ve fanatizm, despotizm, hurafe ve batıl inançların zincirini kıran zihni faaliyetlerde bir patlama oldu. Böylece medeniyetin yeni bir safhası başladı; şimdi yaşadığımız safha.[439]

Kâğıt, İslâm dünyasında imâl edilmeye başlamasından sonra yarım asırdan uzun bir süre resmî işlemlere tahsis edilmiş ve ancak III/IX. asrın ortalarından itibaren yaygınlaşmış ve kitap yazımında kullanılmaya başlamıştır. Muhtemelen III/IX. asırdan sınırlı sayıda telif edilmiş eserin günümüze ulaşmasının önemli sebeplerinden biri de budur.[440]

III/IX. asra kadar sözlü kitapların yazılı kitaba dönüştürülmesinde ilk iki asırdaki gecikmede tabii ki uygun yazı malzemesi bulmanın güçlüğü yanında

---

438 III/IX. asırda Mısır'da bir papirüs rulosu 1.5 dinar, buna karşılık bir dükkânın yıllık kirası ise 1 dinar civarındaydı. Bkz. Geoffrey Khan, "Arabic Papyri", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 15.

439 Karabacek, *a.g.e.*, s. 72'den naklen.

440 François Déroche, ""Les Manuscripts arab datés du IIIe/IXe siécles", *Revue des Études Islamiques*, no. 55-57, Paris 1987-1989), s. 343-379. Déroche'un listelediği eserler III/IX. asrın ikinci çeyreğinden başlamaktadır.

Arap yazısının hareke ve noktalamadaki eksiklikleri yüzünden kitapların yazıya aktarılmasında ve doğru okunulmasında karşılaşılan problemlerin de önemli bir payı vardı. Her ne kadar İslâm öncesinde de câhiliye Arapları yazıyı kullanıyorlarsa da Nabatlardan alınan alfabe, sözlü rivâyetleri yazıya geçirmede yeterli olmuyor ve yanlış okumalara, yorumlamalara yol açıyordu.[441] Bu durum İslâm'ın gelişinden sonra bir süre devam etmişse de dil bilginlerinin bu konudaki çalışmaları bu güçlüğün aşılmasını büyük ölçüde sağlamıştır. Bunun tabii bir neticesi olarak III/IX. asırda rivâyetlerden oluşan sözlü kitapların yazılı kitaba dönüştürülmesi hususunda yoğun bir faaliyete girişilmiş ve ilk iki asırdaki *semâ'*, *kırâ'at*, *imlâ* gibi rivâyeti esas alan dinî ilimlerdeki tedvîn ve tasnif çalışmalarının yazıya geçirilmesinin yanında, yazılı çalışmalara ve tercümelere dayanan telif eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır.

III/IX. asır sözlü kitaptan yazılı kitaba geçişin dönüm noktası olmuştur. O ana kadar sözlü olarak muhafaza edilen kitaplar yazılı hâle getirildiği gibi, telif faaliyetleri sonucunda da birçok yeni eser kaleme alınmış ve yazılı kitaplar çoğalmaya başlamıştır. Ebû Hiffân'ın, kendi dönemindeki Câhız, Feth b. Hakan ve İsmail b. İshak gibi kitap meraklılarından söz ederken her üçünün de kitaba olan düşkünlüklerini açıklamak için kullandığı ifâdelerden bu asırda yazılı kitapların artık kolayca elde edilebilir hâle geldiğini anlıyoruz. [442]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İslâm'ın ilk asırlarında telif fâliyetlerinin merkezi Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Kur'ân'ın anlaşılması için yapılan çalışmalar sonucunda hadis ve tefsir ilmi doğmuş ve Hz. Peygamber'in bu konudaki hadislerinin derlenmesiyle ilk tefsir ve hadis kitapları ortaya çıkmıştır. Yine Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli katkısı olan eski Arap dili ve şiirinin tesbiti yönündeki faaliyetler sonucunda da filoloji ilminin esaslarının ortaya konulmaya başlandığını görüyoruz. Kur'ân'ın yazıyla tespit edilmesi ve doğru okunabilmesi yönünde yapılan çalışmaların Arap gramerinin temellerinin atılmasında çok önemli bir payı bulunmaktadır.[443] Orta Çağ İslâm dünyasında,

---

441 Beatrice Gruendler, "Early Arabic Philologists. Poetry's Friends or Foes?", *World Philology*, yay. haz. Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman, Ku-ming Kevin Chang, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2015, s. 95.

442 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 130; Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, RutledgeCurzon, London 2005, s. 25.

443 Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*, Leiden, Brill 2015, s. 1-2; Adem Yerinde, "Nahiv Kavramının

telif yoluyla ortaya konulan ve günümüze ulaşan ilk çalışmanın Sibeveyh'in (ö. 180/796) Arap grameri konusunda yazdığı *Kitab* adlı eseri olduğu kabul edilir. Her ne kadar Sibeveyh'ten önce İsa b. Ömer es-Sekafî'nin gramer alanında iki kitap telif ettiğine dâir rivâyetler varsa da her iki eser de günümüze ulaşmamıştır.[444] İlk telif edilen eserin gramerle ilgili olması bir tesadüf olarak kabul edilmemeli. Yukarıda belirttiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerim'i ve hadisleri doğru tespitte ve anlamada en önemli vasıta gramerdi.

Özellikle vefatından sonra, Hz. Peygamber'in görüşleri ve hayatı ile ilgili hususların bilinmesi önem kazanmış ve ilgili rivâyetlerin bir araya getirildiği siyer ve meğâzî kitaplarıyla hadis külliyatları vücuda getirilmesine oldukça erken bir dönemde başlanılmıştır. Siyer ve meğâzî kitaplarının tedvîn ve telifine özellikle 'Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741), Ebân b. 'Osman (ö. 105/723) gibi muhaddisler öncülük etmişlerdir.[445] İlk dönem sîre ve meğâzî müellifleri, *ridde* (dinden çıkma), *fütûh* (fetihler), *fitne* (Müslümanlar arasındaki iç savaşlar), *sîretü'l-hülefâ* (halifelerin hayatı), *ensâb* (soy bilim) gibi konulardaki hadisleri tedvîn ederek birçok müstakil eser ortaya koymuşlardır.[446] III/IX. asra gelindiğinde hadis âlimlerinin yavaş yavaş, semâ' ve kırâ'at kurallarına riâyet edilmesi şartıyla hadislerin rivâyetinde yazılı metinleri kullanmaya sıcak bakmaya başladıkları ve Buharî ve Müslim gibi önemli muhaddislerin de en önemli hadis külliyâtlarını vücuda getirdikleri görülmektedir.[447]

Araplar ensâb ilmine son derecede önem vermekteydiler. Câhız, câhiliye döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında yaşamış ve ensâb konusunda eser yazmış 14 kişiden bahseder. Her ne kadar bu eserler günümüze ulaşmamışlarsa da, bazı müellifler bu eserlerden iktibaslarda bulunmuşlardır.[448]

.....

Tarihî Arka Planı ve Terimleşme Süreci", *Şarkiyat Mecmuası*, no. 29, İstanbul 2016, s. 193-238.

444 Gregor Schoeler, *The Oral*, s. 49.

445 A. A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Princeton University Press, 1983, s. 25.

446 Albrecht Noth, *The Early Arabic Historical Tradition. A Source-Critical Study*, Almancadan çeviren Michael Bonner, The Darvin Press, Princeton, New Jersey 1994, s. 26-38.

447 Schoeler, *The Genesis*, s. 116.

448 Bu konuda eser veren müellifler ve eserleri için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, s. 39-41; A. A. Duri,

Geniş bir coğrafyaya yayılan İslâm toplumunda ortaya çıkan problemlere çözüm bulmak için yine merkezini hadislerin oluşturduğu fıkıh eserleri kaleme alınmıştır. Hadisleri nakleden râvilerin güvenirlik derecelerinin tesbiti için yapılan çalışmalar (cerh ve ta'dil), İslâm dünyasında önemli bir gelenek haline gelen biyografi çalışmalarının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Orta Çağ İslâm dünyasında önce hadislerin rivâyet zincirindeki râvilerin biyografilerini veren tabakat kitapları daha sonra da hemen hemen her konuda, bazıları onlarca ciltten meydana gelen biyografik eserler telif edilmiştir. Bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki müfessirler, muhaddisler, fakihler, sûfîler, düşünürler, şâirler, sanatkârlar, tabibler, müneccimler yanında ünlü cimrileri, ahmakları, âmâları ve uzun yaşayanları bile konu alan eserler yazılmıştır. İslâm coğrafyasının sınırlarının genişlemesi, bu coğrafyada yer alan bazı şehirler ve bu şehirlerde yetişen kimseler hakkındaki rivâyetlerin derlenmesine yol açmış ve bazıları 80 cilde varan şehir tarihleri ortaya çıkmıştır.[449]

İslâmi ilimlerin gelişmesinde hadis ilmi hem bir başlangıç hem de bu gelişmede bir model oluşturmuştur.[450] İlk dönem tefsir, fıkıh, sîre ve meğâzî kitapları, *semâ/kırâ'at* yoluyla rivâyet edilen hadisler tedvîn edilerek telif edilmişti. Bu yüzden dinî ilimlerin gelişmesinde yabancı kültürlerin ve medeniyetlerin bir etkisi olmamıştır. Sadece Kur'ân-ı Kerim'deki kıssaların anlaşılması için ehl-i kitâbın kutsal kitaplarına müracaat etme ihtiyacı duyulduğunda Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi müellifler, Hristiyan ve Yahudi kaynaklarını kullanarak bazı eserler kaleme almışlar ve bu yolla da İsrâiliyât dediğimiz bilgiler tefsir kitaplarına girmiştir.[451] Hristiyan muhiti, İran ve Yunan felsefesi ile temâsının diğer sonucu da İslâm akidesinin savunulması için kelâm ilminin gelişmesi olmuştur.[452] Mes'ûdî'ye göre (ö.

The Rise of Historical Writing Among the Arabs, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Princeton University Press, 1983, s. 50-54.

449 A. A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Princeton University Press, New Jersey 1983, s. 71-72.

450 Gregor Schoeler, "The Constitution of the Koran as a Codified Work: Paradigm for Codifying *Hadith* and the Islamic Sciences", *Oral Tradition*, c. 25/1, 2002, s. 199-210.

451 A. A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Princeton University Press, New Jersey 1983, s. 122-135.

452 Khaled El-Rouayheb, "Early Opposition to Greek Logic Among Theologians (Ninth-Tenth Centuries), *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, yay. haz. Sabine Schmidtke, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 408-409.

345/956) tercüme faaliyetleri başlayıp da Mani'nin, İbn Deysân'ın kitaplarıyla İbn Mukaffa ve diğer bazı mütercimlerin Farsçadan, Pehlevîceden Arapçaya çevirdikleri kitaplar ve İbn Ebû'l-'Avcâ, Hammâd, Yahya b. Ziyâd ve Mutî' b. 'İyâs'ın, Mani mezhebinin propogandası için telif ettikleri eserler zihinleri karıştırmaya ve zındıklar da çoğalmaya başlayınca Abbasi halifesi Mehdi (h.158-169/775-785) kelâmcılardan bu mülhidlerin görüşlerini boşa çıkaracak ve bunları susturacak kitaplar telif etmelerini istemiştir.[453]

Her ne kadar Müslümanlar İran, Hind ve eski Yunan kültürüyle Suriye'nin fethi (14/635) ve Şam'da Emevi devletinin kuruluşuyla (41/661) temasa geçmişseler de bu konudaki esas gelişmeler hükümet merkezi Bağdad'a geçtikten sonra II/VIII. asırda başlamış ve III/IX. asırda da hızlanarak devam etmiştir. Eski Yunan kültürüyle temasa geçmede Bizans'la geliştirilen temasların da önemli bir katkısı olmuştur.[454]

İbnü'n-Nedim, ilk tercüme faaliyetinin Emevi âilesinden Halid b. Yezid b. Mu'âviye tarafından başlatıldığını söyler:

> Halid b. Yezid b. Mu'âviye, Mervân âilesinin bilge kişisi olarak bilinirdi. Doğuştan erdem sahibi ve ilimlere karşı büyük bir merakı ve düşkünlüğü vardı. [Kimya] ilmi dikkatini çektiği için Mısır'ın bir şehrinde yaşayan Yunanlı filozofları davet etti. Arapçaya önem verdiği için onlara ilimlerle ilgili kitapları Grekçeden ve Koptçadan Arapçaya çevirme görevini verdi. Bu İslâm tarihinde bir dilden diğer bir dile yapılan ilk tercümedir.[455]

II/VIII-IV/X. asırlarda felsefenin yanında özellikle de tıp ve temel bilimlerdeki Grekçe eserlerin Arapçaya kazandırılmasıyla felsefe, matematik, astronomi, tıp ve kimya alanlarında önemli gelişmeler sağlandı.[456] Grekçe eserlerin tercümesi yanında coğrafi sınırların genişlemesi ve hilafet merkezinin

---

453 el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, yay. haz. Es'ad Dâğır, IV, 224.

454 Maria Mavroudi, "Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages: Searching for the Classical Tradition", *Speculum*, c. 90/1, Ocak 2015, s. 28-59.

455 *Fihrist*, s. 303, 419. Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 186. Nabia Abbott, Emevilerin kültürel alandaki faaliyetlerinin, Abbasilerin karşı propagandası yüzünden gölgelendiği görüşündedir. *Studies in Arabic Literary Papyri I*, s. 19-21.

456 Cristina D'Ancona, "Greek into Arabic", *The Encyclopedia of Islam Three*, *016/1, Brill, Leiden 2016, s. 116-117.

Bağdad'a taşınması dolayısıyla İran medeniyet ve kültürüyle sağlanan temas,[457] ortaya çıkan fikir akımları, dinî ilimlerle tarih ve şiirin yanında diğer alanlarda da kitap telifine bir ivme kazandırdığı gibi farklı bir okuyucu kitlesi oluşmasına da sebebiyet verdi.[458] Emeviler devrinde başlayan tercüme faaliyetleri,[459] Abbasiler döneminde, özellikle de ikinci Abbasi halifesi el-Mansur'un (h. 136/754-158/775) Bağdad'ı kurup da hilâfet merkezini bu şehre taşımasından sonra yoğunluk kazandı. Hristiyan Bizans'a komşu olmanın askerî sahada getirdiği rekabetin yanında kültür sahasında üstünlük kazanma arzusunun tercüme faaliyetlerinin itici gücü olduğu muhakkaktır. Bizans'ın ihmal ettiği Yunan felsefe ve kültürü Müslümanlar sayesinde tekrar hayat buldu.[460]

II/VIII. asrın ortalarında başlayan tercüme faaliyetleri Harun Reşid döneminde de (786-809) sürmüş ve Abbasi halifesi Me'mun zamanında (813-833) Beytü'l-Hikme'nin kuruluşundan sonra zirveye çıkmış, Bizans'a gönderilen ilim adamları felsefe, hendese, musiki, aritmetik ve tıb gibi çeşitli konularda kitaplar getirmişler ve bunları tercümeye başlamışlardır.[461] Bu tercüme faaliyetleri sonucunda Grekçeden, Süryaniceden, Sanskritçeden ve Pehleviceden astroloji, kimya, aritmetik, geometri, astronomi, müzik, felsefe, tıp, eczacılık, zooloji, botanik gibi ilimlerde yazılmış birçok eser Arapçaya tercüme edilmiştir.[462] Abbasi toplumunun aydın kesimi; halifeler, prensler, devlet adamları, tüccarlar ve âlimler tarafından benimsenen ve desteklenen bu tercüme hareketi iki asırdan fazla sürmüştür. Süryanilerin Yunan felsefesi

---

457 İslâm medeniyetine İran katkısı için bkz. Ignaz Goldziher, "Read Anew: Islam and Parsisim", *Early Islam: a critical reconstruction based on contemporary sources*, yay. haz. Karl-Heinz Ohlig, Prometheus Books, 2013, s. 339-356.

458 Nadiye Haseni Sakar, *el-İlm ve menahicü'l-bahs fi'l-hadareti'l-İslâmiyye*, Kahire 1991, s. 24-27.

459 Gerhard Endress, "Die Wissenschaftliche Literatur", *Grundriss der Arabischen Philologie, Band II: Literaturwissenschaft*, yay. haz. Helmut Gätje, Wiesbaden 1987, s. 416-420.

460 Peter Adamson, *Philosophy in the Islamic world: a history of philosophy without any gaps*, Oxford University Press, 2016, s. 19-21.

461 *Fihrist*, c. I, s. 304.

462 Tercüme faaliyetlerine katılanlar ve hangi konulardaki eserleri tercüme ettikleri için bkz. *Fihrist*, c. I, s. 304-305; Casim Avcı, *a.g.e.*, s. 185-198. Pehlevîceden yapılan tercümeler için bkz. Mohammad Mohammadi-Malayeri, *Iranian civilization and culture before Islam and its impact on Islamic civilization and Arab literature*, çev. Shahrokh Mohammadi-Malayeri, New Delhi, Manohar, 2012.

ve kültürüyle M.S. VI. asırda başlayan temasları ve yapılan tercümeler İslâm dünyasının bu kültürle temasını kolaylaştırmıştır.[463]

Bu yüzden Süryanice konuşan Nesturîlerin tercüme çalışmalarına büyük katkıları olmuş,[464] Süryanî manastır ve kiliseleri mütercim temininde önemli bir kaynak teşkil etmiştir.[465] Huneyn b. İshak (ö. 260/873) ve arkadaşları Aristo ve Eflatun'un bütün eserleri yanında Galen'in, Hipokrat'ın ve Dioscorides'in tıp konusundaki kitaplarını tercüme ettiler. Abbasiler döneminde, yoğunlaşan tercüme çalışmalarıyla da desteklenen ilmî ve fikrî faaliyetler, ilimlerin hemen hemen her dalında yazılan eserler, merkezinde kitap olan bir İslâm rönesansının doğmasını sağlamıştır. Fuat Sezgin, yabancı kültürlerle olan bu temasın din adına engellenmediği ve devlet tarafından desteklendiği, Arapların İslâm'ın erken döneminde sahip oldukları din şuurunun, bilimleri engellemediği gibi üstelik teşvik ettiğini, Müslümanların fethettikleri ülkelerdeki diğer dinlerin bilim ve kültür adamlarına karşı iyi davranıp, değer verdiklerini ve onların yeni topluma katılmasını sağladıklarını belirtir.[466] Bunun sonucunda "diğer kültürlerden miras alınan bilgiler, tecrübeler, teoriler ve aletler yeni kültür dairesinde sadece kullanılmaya ve geliştirilmeye devam edilmemiş ayrıca buluşlar ve yeni bilgi alanlarının yaratılmasıyla çok büyük bir şekilde yaygınlaştırılmış ve önemli bir seviyeye eriştirilmiştir."[467]

İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetleri Doğu İslâm dünyası yanında Batı'da Endülüs'te de başlatılmış özellikle de halife Abdurrahman en-Nâsır

---

463 P. Adamson, *a.g.e.*, 2-23; Siam Bhayro, "On the Problem of Syriac "influence" in the Transmission of Greek Science to the Arabs: The Cases of Astronomy, Philisophy and Medicine", *Intellectual History of the Islamicate World*, no. 5, Brill, Leiden 2017, s. 211-227.

464 Dimitri Gutas, Greek Thought, *Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (1nd-4th/8th-10th centuries)*, Routledge, London1999, s. 1-27. Ayrıca bu konunun çeşitli yönlerini ele alan makalelerden oluşan şu esere de bakılabilir: *Ideas in Motion in Baghdad and Beyond: Philosophical and Theological Exchanges Between Christians and Muslims in Third/Ninth and Fourth/Tenth Centuries*, yay. haz. Damien Janos, Brill, Leiden 2016.

465 Olof Heilo, *Eastern Rome and the Rise of Islam. History and Prophecy*, Routledge, London 2016, s. 114.

466 Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden*, İstanbul 2010, s. 245-247.

467 Fuat Sezgin, *a.g.e.*, s. 245.

(h. 300/912-350/961) ve Hakem el-Mustansır (h. 350/961-366/976) dönemlerinde Grekçeden ve Farsçadan temel bilimlerle, tıpla ilgili birçok eser Arapçaya tercüme edilmiştir. Abdurrahman en-Nâsır'ın bu konulara ilgi duyması dolayısıyla olmalı ki Bizans imparatorunun bir elçilik heyetiyle Endülüs'e gönderdiği hediyeler arasında Grekçe Dioscorides'in *De materia medica*'sıyla Orosius'un Latince eserleri de yer almaktadır. Bir yıl kadar sonra da Dioscorides'in eserini Arapçaya tercüme etmesi için Bizans'tan Endülüs'e Nicholas adlı bir keşiş gönderilmiştir.[468]

III/IX. asırda daha önceki dönemlerde yaşamış âlimlerin sözlü olarak nakledilen rivâyetlerinin yazıya geçirilerek kitap haline getirilmesinin yanında, dinî ilimler dışında diğer alanlarda da kitap telifinin hız kazanmasında devlet dairelerinde çalışan bürokratların/kâtiplerin yoğun katkıları olmuştur. Bir kısmı Arap menşeli olmayan bu bürokratlar/kâtipler (*küttâb*) diğer kültürlerle teması da sağlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bu dönemde dinî ilimler yanında tarih, edebiyat, felsefe, tıp, astronomi, matematik, kimya, fizik, ziraat, biyoloji ve coğrafya gibi alanlarda da birçok kitap telif edilmiştir. Din dışı alanlarda özellikle Câhız (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebu'l-Ferec İsfahanî (ö. 356/967), İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894), İbn Hişâm (ö. 218/833), Taberî (ö. 310/923), Benû Musa kardeşler (III/IX. asır), el-Kindî (ö. 256/870), Huneyn b. İshak (360/873), Ebû Ma'şer el-Belhî (ö. 272/886), Sabit b. Kurre (288/901), Büzcânî (ö. 388/998), Bettanî (III/IX. asır), Farabî (ö. 345/ 950), Câbir b. Hayyân (III/IX. asır), Hârezmî (III/IX. asır), Mes'ûdî (ö. 345/956) ve Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (ö. 313/925) gibi tarihçilerin, ediblerin ve bilim adamlarının önemli eserler telif ettiklerini görmekteyiz.

Câhiliye döneminde ve İslâm'ın ilk iki asrında yaşayan şâirlerin şiirleri, yazının kifâyetsizliğinden kaynaklanan okuma güçlükleri dolayısıyla, uzunca bir süre, genellikle şâirlerin râvileri tarafından hafızaya dayanan sözlü rivâyet olarak korundu ve nakledildi.[469] Ancak bu şiirlerden bir kısmı Emeviler

---

468 Nike C. Koutrokou, "Highlights in Arab-Byzantine Cultural Relations (IXth-XIth Centuries A. D.), *Cultural relations between Byzantium and the Arabs*, yay. haz. Yacoub Yousef Al-Hijji, Vassilios Christides, Athens ; Kuwait: Institute for Graeco-Oriental and African Studies and Dar al-Athar al-Islamiyyah, 2007, s. 99-100.

469 Nasırüddin el-Esed, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetühe't-Tarihiyye*, Kahire 1978, s. 191-194.

döneminde düzenli olmasa da yazıya geçirildi. Ferezdak'ın (ö. 110/728) yanında Lebîd ve diğer câhiliye devri şâirlerinin divanlarının bulunduğu bilinmektedir.[470] II/VIII. asrın başlarında Ebû 'Amr b. 'Alâ (ö. 154/771) ve Hammâd er-Râviye'nin (ö. 156/773) bu şiirleri derleme hususunda önemli gayretleri olduysa da ancak III/IX. asrın başlarından itibaren rivâyet yoluyla sözlü ve yazılı olarak nakledilen şiirler derlenip kitap haline getirilmeye başlanılmıştır. Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), el-Asma'î (ö. 216/831), İbn Habib (ö. 245/860), İbnü's-Sikkît (ö. 246/861), et-Tûsî (ö. 246/861) ve es-Sükkerî (ö. 257/888) bu hususta önemli çalışmalar yapmışlardır. İbnü'n-Nedim, Sükkerî'nin 80'e yakın divan derlediğini söyler.[471] Şiirleri rivâyet edenlerin ve derleyenlerin naklettikleri şiirlerde tashihler ve iyileştirmeler yaptıkları görülmektedir.[472] Sükkerî'nin, divanlarında tashih ve iyileştirmeler yaptığı şâirlerin bir listesini İbnü'n-Nedim vermektedir.[473] Ali b. Herme'nin 200 varaklık divanının Sükkerî tarafından 500 varağa çıkarılması[474] bu tashih ve iyileştirmelerin boyutunun büyüklüğünü göstermektedir. Ancak bazen de râvilerin derleme hususunda titiz davranmadıkları görülmektedir. Ebu'l-Ferec el-Isfahânî'nin naklettiğine göre, Halife el-Mehdî, başkalarının şiirlerine kendi şiirlerini kattığı için güvenirliğini yitiren Hammad er-Râvîye'ye, şâir olarak güzel şiir yazdığı için 20.000 dirhem, Mufaddal ad-Dâbî'ye de şiir râvisi olarak güvenilir ve dürüst biri olmasından dolayı 50.000 dirhem câize vermiş ve şöyle demiştir: "Kim güzel bir şiir dinlemek isterse Hammâd'ı, kim de eski şâirlerin şiirlerinin güvenilir şekillerini dinlemek isterse Mufaddal'ı dinlesin."[475]

---

470 Fuat Sezgin, "eş-Şi'rü'l-'Aribiyyü'l-Kadîm Beyne'l-Asâle ve'l-İntihâl", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 1163-164.

471 Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 27-28; S. Leder, "al-Sukkarî, Abu Sâ'id al-Hasan b. al-Husayn b. 'Ubayd Allâh b. al-'Alâ' b. Abî Sufra b. al-Muhallab", *EI²*, c. IX, s. 805.

472 F. Krenkow, "The Use of Writing for the Preservation of Ancient Poetry", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 210; *Eğâni*, c. IV, Bulak 1285, s. 54.

473 *el-Fihrist*, c. I, s. 178-179.

474 *el-Fihrist*, c. I, s. 181.

475 Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, RutledgeCurzon, London 2005, s. 15-16'dan naklen.

Ebu'l-Ferec el-Isfahânî de (ö. 356/967), Ebû Temmâm (ö. 231/845), Buhturî ve Ebû Nüvâs'ın divânlarını derlemiştir.[476] III/IX ve IV/X. asırda yaşayan şâirler genellikle kendi divanlarını derlememişler, bu görevi râvilere emânet etmişlerdir. Bunun tek istisnası Mütenebbi'dir. Mütenebbi'nin sağlığında divanının derlendiği ve şâirin de bu nüshayı kontrol ettiği bilinmektedir. V/XI. asırdan itibaren Ebu'l-A'lâ el-Ma'arri (ö. 449/1058), el-Harîrî (ö. 516/1122) gibi şâirlerin kendi divanlarını derledikleri görülüyor.[477]

III/IX asırda şâirlerin biyografileri yanında şiirlerinden çokça örnekler veren tabakatü'ş-Şu'arâ tarzında eserler de telif edilmeye başlanılmıştır. Bunlardan en eskisi İbn Sellâm el-Cümahî'nin (ö. 231/846) Câhiliye döneminden başlayıp Emevilerin sonlarına kadar yaşamış şâirleri ve şiirlerinden örnekleri içine alan *Tabakatü'ş-Şu'arâ* adlı eseridir. Cümahî'den sonra İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebu'l-Ferec el-Isfahanî (ö. 356/967) el-Merzubânî (ö. 384/994) ve Seâlibî (429/1037) aynı türde eserler vermişlerdir.

Arap kabileleri atalarının neseblerini, faziletlerini, asaletlerini, mürüvvetlerini, kahramanlıklarını ve savaş hikâyelerini nakletmeye büyük önem vermekteydiler. Bu konularda kabilelerdeki akşam meclislerinde anlatılan ve nesilden nesile aktarılan sözlü rivâyetler oluşmuştu. I/VII. asrın ortalarından itibaren neseb hakkında eserler derlenmeye başlanmışsa da[478] ancak II/VIII. asırda bu rivâyetler yazıya geçirilmeye daha sonra da kitap haline getirilmeye başlandı.[479] Ancak ilk dönemlerde derlenilen bu eserler günümüze ulaşmamıştır.[480] Kabilelerin kahramanlıklarını anlatan "*ahbâr*" da, "*eyyâmü'l-arab*" gibi akşam meclislerinde, valilerin toplantılarında veya mescidlerde anlatılmakta ve ortaya çıkan sözlü eserler de kabilelerin ve bazı önemli âilelerin ortak malı olarak kabul edilmekteydi. II/VIII. asrın başlarında bu haberler konularına göre tasnif edilerek yazılı eser haline getirilmeye başlanıldı. Ancak ilk dönemde telif edilen bu eserler de günümüze

476 M. Nallino, "Abu'l-Faradj al-Isbahânî", *EI*², c. I, s. 118.

477 Schoeler, *The Genesis*, s. 115.

478 Amikam Elad, "The Earliest Syrian Writers on the Arab Conquests", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, no. 28, Jerusalem 2003, s. 125.

479 A. A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Princeton University Press, 1983, s. 18-19.

480 Mehmet Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, c. 12, s. 15.

ulaşmamıştır ve muhtevaları hakkındaki bilgilerimiz Belazurî ve Taberî'nin bu eserlerden aktardıkları pasajlara dayanmaktadır.[481]

III. asrın sonlarıyla IV. asırda telif faaliyetlerinin ivme kazanmasında birçok eserin geleneksel metodlarla yazılı hâle gelmiş güvenilir nüshalarının ortaya çıkması ve bu nüshalara ulaşımın kolaylaşmasının önemli bir payı vardır. Bu dönemde yaşayan müellifler bilgiye ulaşmak için *semâ/kırâ'at* gibi geleneksel metodları tamamen terk etmemekle beraber, kolayca elde edilir hâle gelen eserleri yoğun olarak kullanarak çok sayıda eser vermişlerdir. Bu dönemde yaşamış birçok müellif diğer müelliflerin eserlerinden, isimlerini de zikrederek nakiller yapmışlardır. Meselâ *Kitâbu Garibü'l-Hadis, Kitâbu'l-Emsâl ve Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh* gibi eserlerin müellifi olan Ebû Ubeyd Kasım b. el-Sellâm (ö. 224/838),[482] *Kitâbu Garibi'l-Musannef*'ı telif ederken sözlü rivâyetlerden ziyade yazılı kaynakları kullanmış ve bu yüzden de meslektaşları tarafından eleştirilmiştir.[483] Tarihçi Taberî (ö. 310/923), verrâk Hüseyin b. Hubeyş'ten, kıyas hakkında telif edilmiş eserleri temin etmesini istemiş, o da bu konuda yazılmış otuz küsur eseri toplayıp Taberî'ye vermiştir. Taberî, bu eserleri kısa bir sürede inceledikten sonra iâde ettiğinde, üzerlerinde okuduğunu gösteren kırmızı mürekkeple yapılmış işaretler olduğu görülmüştü.[484] Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî* adlı eserini yazarken sözlü rivâyetler yanında *nesehtü min kitâbi 'Abdillah b. el-Mu'tez, nesehtü min kitâbi li-Harun b. Zeyyât bi-hattihi* diyerek birçoğu günümüze ulaşmamış çok sayıda yazılı eser kullanmış ve bazen kullandığı eserlerin adlarını da vermiştir: *Kitâbu'n-Nekâ'iz li-Ebi 'Ubeyd, Kitâbu'l-Cevâ'ib li'l-Medâ'inî* gibi.[485]

---

481 A. A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Princeton University Press, 1983, s. 42-43; G.H.A. Juynboll, "On the Origines of Arabic Prose: Reflections on Authenticity", *Studies on the first century of Islamic society*, yay. haz. G.H.A. Juynboll, Southern Illinois University Press, 1982, s. 167.

482 H. L. Gottschalk, "Abû 'Ubayd al-Kasım b. Sallâm", *EI*², c. I, s. 157.

483 Ebû Tayyib el-Lugavî, nahivcilerle ilgili eserinde Ebû Ubeyd'den bahsederken "kitap telifinde maharetli bir yazardır. Ancak sözlü rivâyeti azdır.", "Basralı gramerciler Ebû Ubeyd'den bahsederken derler ki onun naklettiği bilgilerin büyük çoğunluğu sema yoluyla elde edilen rivâyetlerden değil de yazılı kitaplardan kaynaklanır". G. Schoeler'den (Gregor Schoeler, *The Oral*, s. 54-55) naklen.

484 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2462.

485 Fuat Sezgin, "Mesâdiru Kitâbi'l-Eğânî li-Ebi'l-Ferec Isfahânî", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 147.

Fuat Sezgin, Buharî'nin (ö. 256/870), *Sahih*'ini tertib ederken 200 civarında kaynak kullandığını tespit etmiştir.[486]

Abbasiler döneminde sözlü rivâyetlerin yazıya geçirilip kitap haline getirilmesi ve tercüme ve telif edilen eserlerle kitabın Orta Çağ İslâm dünyasındaki gelişiminin üçüncü devresi, yani telif dönemi başlamış ve kitaplar müteakip asırlarda da devam edecek muhteva ve şekil özelliklerine kavuşmuşlardır.

Kitabın Şekil Özellikleri

Orta Çağ İslâm dünyasında iki kitap şekli mevcuttu: Antik Çağ'dan beri süregelen rulo kitaplarla, kâğıdın İslâm dünyasına girişiyle yaygın hâle gelen kodeks şeklindeki kitaplar.

Rulo (derc/roll/scroll)

Antik Çağ'da yaygın olan kitap şekli ruloydu. Yatay ve dikey olarak açılan iki tür rulo şeklinde kitap bulunmaktaydı. Rulolar, dikdörtgen şeklinde kesilmiş papirüslerin kısa kenarları birbirlerine yapıştırılıp, parşömenlerin/derilerin de dikilip, bir veya iki ucuna eklenmiş çubuklar üzerine sarılmasıyla oluşturuluyordu. Papirüs rulolarının içe gelen kısmında papirüs bitkisinin içindeki süngerimsi dokudan kesilerek elde edilen şeritler yatay, dışa gelen kısmındaki şeritler ise dikey olarak yapıştırılıyor ve kitap yazımında genellikle içe gelen kısım kullanılıyordu. Ancak papirüs rulolarının dışa gelen kısmına da yazılabiliyordu. Kitap yazımında deri rulolarının ise sadece tek yüzü kullanılıyor, parşömen rulolarının ise içe gelen kısmı tercih edilmekle birlikte dış kısmına da yazılabiliyordu.[487] Ruloların uzunluğu bölgelere göre farklılık gösteriyordu.

Mısır'da rulo kitapların yazımında daha çok papirüs, Arap Yarımadası'nda ise deri/parşömen kullanılıyordu. Mısır coğrafyasında kitap yazımında papirüs rulolarının kullanılması M.Ö. 2900 yıllarına

---

[486] Fuat Sezgin, a.g.m., s. 152.

[487] Colette Sirat, "Du rouleau au codex", *Le Livre au Moyen Age*, yay. haz. Jean Glenisson, Presses Du CNRS, Paris 1988, s. 14.

gitmektedir.[488] II. Ramses'in M.Ö. 1300 yılında yaptırdığı mabedin yanında kurduğu kütüphânede 10.000 rulo bulunduğu rivâyet edilmektedir.[489] Büyük İskender'in Mısır'ı M. Ö. 322 tarihinde fethinden sonra buraya vali olarak tayin ettiği Ptolemy'nin İskenderiye'de kurduğu kütüphânede yarım milyondan fazla rulo halindeki papirüslerin üzerine yazılmış kitap vardı. Eski Yunan'da ve Roma İmparatorluğu'nda da kitap yazımında kullanılan en önemli yazı malzemesi papirüs rulolarıydı.

Rulo haline getirilmiş papirüsler ve deriler/parşömenler kâğıdın İslâm coğrafyasına gelişine kadar Arap Yarımadası'nda da kitap yazımında kullanıldı. Özellikle de Yahudiliğe âit dinî metinler deri/parşömen üzerine rulo şeklinde yazılmıştı ve bu III/IX. asra kadar da devam etmiştir.[490] Hristiyanlar ise M.S. II. asırdan itibaren rulo şeklini terk edip daha ekonomik ve kullanışlı olduğundan tedricen kodeks formatına geçmişlerdi. Kur'ân-ı Kerim'deki "suhuf" ve "zübür" kelimeleriyle rulo halindeki bu kutsal metinlere işaret edilmektedir.[491] Kodeksin yaygın hâle gelişinden sonra da özellikle Yahudilikte bu uygulama sürmüştür. İslâm dünyasında, kullanışsız olduğundan rulo şeklinde kitap yazımı yaygınlaşmamıştır. Ancak kaynakların verdikleri bazı bilgilerden anlaşıldığına göre II/VIII. asırda rulo şekli, az olmakla birlikte kullanılmaktaydı.[492] I. Dünya Savaşı sırasında Şam'dan İstanbul'a getirilen ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilen (*Şam'dan Gelen Evrak*), I/VII. asrın sonlarında veya II/VIII. asrın başlarında yazılmış olmaları muhtemel,

---

488 Cornelia Roemer, "The Papyrus Roll in Egypt, Greece, and Rome", *A Companion To The History of Book*, yay. haz. Simon Eliot, Jonathon Rose, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 84.

489 Mary Ellen Quin, *Historical Dictionary of Librarianship*, Rowman and Littlefield, Maryland 2014, s. 3.

490 Medine'de Yahudilerin Tevrat'ı okuduklarına dâir kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Hatta sahabeden Amr b. 'Âs'a, Hz. Peygamber'in Tevrat'ı okuması için izin verdiği ve onun da bir gece Kur'ân bir gece de Tevrat okuduğuna dâir İbn Hanbel'in *Müsned*'inde ve Zehebi'nin *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*'sında bazı rivâyetler vardır. Bkz. Avraham Hakim, "The Biblical Annunciation Made to 'Umar b. al-Hattâb: The Religious Legitimation of the Early Islamic Conquests", *JSAI*, c. 42, 2015, s. 141. Muhakkak ki Yahudilerin ve 'Amr b. 'Âs'ın okudukları Tevrat, Yahudiler kodeks formatını kullanmaya ancak III/IX. asırda başladıklarından rulo halinde bir kitaptı.

491 Paul L. Heck, "Scrolls", *Encyclopaedia of the Qur'ân*, c. IV, yay. haz. Jane Dammen Mc.Auliffe, Brill, Leiden 2004, s. 569.

492 Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 195.

34'ü parşömen, 10'u kâğıt üzerine yazılmış rulo halinde Kur'ân sayfaları bulunmaktadır.[493]

Müslümanların kullandıkları rulolar Yahudilerinkinin aksine dikey olarak açılmaktaydı.[494] Rulolar farklı uzunluktaydılar. Birkaç sayfalık rulolar yanında 2 metre uzunluğunda rulolar da bulunmaktaydı.[495]

Kodeks

Günümüzdeki kitap şeklidir. Rulodan kodekse geçişteki en önemli âmilin yazı malzemesinde tasarruf etmek olduğu ileri sürülmektedir.[496] Antik Çağ'da ve İslâm'ın ilk asırlarında kodeks şeklindeki kitaplar, dikdörtgen şeklindeki papirüs, deri/parşömen ve kâğıt sayfalarının üst üste konulup, dikilip arasına konuldukları koruyucu iki kapağa bir şekilde bağlanarak meydana getirilmekteydi. Genellikle birden fazla formadan teşekkül eden kodeksler bazen tek bir formadan ibaret de olabilirdi. Kodeks şeklinde kitap yapımına papirüsten ziyade parşömen daha uygun bir malzemeydi. Yazı malzemesi olarak kullanılan deri ve papirüslerin M.S. II. asır öncesinde kodeks şeklinde ciltlendiğine dâir herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Bu döneme âit çok az sayıdaki eser muhtemelen rulo şeklindeydi.

Antik Çağ'da, Milat'tan sonra II-III. asırlarda görülen ve IV. asırda yaygınlaşan kodeks şeklindeki kitaplar, İslâm dünyasında, Hristiyanların kutsal kitapları ve tek tanrı inancına sahip ve *Hanif* diye adlandırılan küçük

493 Solange Ory, "Un Nouveau Type de Mushaf. Inventaire des Corans en Rouleaux de Provenance Damascaine, Conservés à Istanbul", *Revue des Études Islamiques*, c. XXXIII, Paris 1965, s. 87-149; François Déroche, *Islamic Codicology, An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, çev. Deke Dusinberre ve David Radzinowicz, yay. haz. Isa Waley, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 2005, s. 12.

494 Gacek, *A Vademecum*, s. 219.

495 Heidelberg papirüs koleksiyonundaki Abdullah b. Lihye'nin rivâyet ettiği hadisleri ihtiva eden II/VIII. asrın sonlarına veya III/IX. asrın sonlarına âit bir papirüs rulosu 189 cm. uzunluğundaydı. Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri I*, The University of Chicago Press, 1967, s. 22.

496 A. Wouters, "From Papyrus Roll to Papyrus Codex. Some Technical Aspects of The Ancient Book Fabrication", *Manuscripts of The Middle East*, no. 5, Leiden 1990-1991, s. 9. T. C. Skeat'ın hesaplamasına göre 104 yapraklık kodeks formatındaki bir kitap 1.57 cm. olmakta, eğer aynı kitap rulo şeklinde yazılacak olursa 2.39.2 cm. uzunluğuna erişmektedir. Bu da %44 bir fazlalık demektir. Wouters, a.g.m., s. 9.

bir gurubun okudukları eserler[497] dolayısıyla bilinmekteydi.[498] Kutsal kitapların yazımında rulo şeklini tercih eden Yahudilerin aksine Hristiyanlar muhtemelen kullanımı daha kolay ve daha ekonomik olduğu için kodeks şeklini tercih ediyorlardı.[499] M.S. II. asırdan günümüze ulaşan bütün İncil nüshaları kodeks şeklindedir.[500] Bu yüzden her ne kadar Kur'ân'da 261 yerde geçen kitap/kitaplar sözcüğü farklı bağlamlarda değişik anlamlar taşımakta ve bu sözcüklerin çoğu kodeks şeklindeki bir kitaba işaret etmemekteyse de Câhiliye Arapları, Hristiyanların kutsal metinlerinden bahseden ayetlerdeki "kitap" sözcüğünden muhtemelen vahyi veya bazı örneklerini gördüklerinden, Hristiyanların ve haniflerin bugünkü anlamdaki kodeks şeklindeki kitabını anlamaktaydılar. Aslında eski Arap şiirinde de kitap sözcüğünün, hatta kitabın unvan sayfasının kullanılmış olması Câhiliye Araplarının o dönemde bu anlamdaki bir kitap kavramına yabancı olmadıklarını gösterir.[501] İslâm'ın ilk dönemlerinde komşu medeniyetlerde artık kodeks şeklindeki kitapların yaygın bir hâle gelmiş olduğu söylenebilir.

İslâm dünyasında kodeks şeklindeki ilk kitap Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen ve Hz. Osman zamanında çoğaltılan Kur'ân-ı Kerim'dir. II/VIII. asrın ortalarından itibaren önce rivâyetlerden oluşan sözlü eserlerin yazıya geçirilmesiyle kodeks şeklindeki eserler ortaya çıkmaya başlar. Günümüze

---

497 Varaka b. Nevfel de bu guruba mensuptu. İbn Hişâm, (*es-Sîre*, Mustafa Sekka neşri, c. I, s. 238) onu "kitaplar okurdu" şeklinde tarif eder. Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 6.

498 Colin H. Roberts, T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Oxford University Press, 1987, s. 37-40; Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago 1981, s. 23; Aziz Al-Azmeh, *The Emergence of Islam in Late Antiquity, Allah and his People*, Cambridge University Press, 2014, s. 432-437.

499 T. C. Skeat, "The Origin of Christian Codex", *The Collected Biblical Writings of T. C. Skeat*, yay. haz. J. K. Elliott, Brill, Leiden 2004, s. 79.

500 Cornelia Roemer, "The Papyrus Roll in Egypt, Greece, and Rome", *A Companion To The History of Book*, yay. haz. Simon Eliot, Jonathon Rose, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 93.

501 F. Krenkow, "The Use of Writing for the Preservation of Ancient Poetry", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 214-215; Mesud Bobo, "el-'Arabiyye ve Zuhuru'l-İslâm", *Dirâsat Tarihiyye*, c. 16/51-52, Dımaşk 1995, s. 13; Nasırüddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 94-95. Yahya el-Cübûrî, "es-Suhûf ve'l-Karâtîs fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye Hatte'l-Asri'l-'Abbâsiyyi's-Sânî", *el-Minâre*, c. I/1, Amman 1996, s. 57-58.

ulaşan kodeks şeklindeki kitapların hemen hemen tamamı parşömen veya kâğıt üzerine yazılmıştır. Papirüs üzerine yazılmış kodeks şeklinde kitaplar nadirdir. Daha sonra da özellikle kâğıdın İslâm dünyasına girişiyle III/IX. asırda yoğun bir telif faaliyeti görülür artık kitaplardaki nadir olarak kullanılan rulo şekli terk edilir ve tamamen kâğıt kullanılarak yapılmış kodeks şekline geçilir. Günümüze ulaşan kâğıt üzerine yazılmış kodeks şeklindeki kitaplardan en eski tarihlileri Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın 252/866 tarihli *Garibü'l-Hadis*'i ile 266/879 tarihinde istinsah edilmiş olan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Mesâ'il* adlı eseri ve İmam Şafi'i'nin 265/878 tarihli *er-Risâle*'sidir.[502]

İslâm dünyasında kodekslerin farklı şekilleri bulunmaktaydı. I/VII. asırda özellikle de Hicâzî diye adlandırılan yazıyla istinsah edilen Kur'ân-ı Kerimler dikey dikdörtgen görünümündedirler.[503] Yani boyları enlerinden uzundur. II/VIII. asırda, Abbasi döneminde, Hicâzî yazının yerini alan Kûfî hattıyla istinsah edilen Kur'ân-ı Kerimler ise yatay dikdörtgen (oblong) şeklindedir. III/IX. asrın sonlarından itibaren kâğıdın kitap yazımında kullanılışının yaygınlaşmasıyla Kûfî hattıyla yazılan mushaflarda tekrar dikey dikdörgen şekline dönülür ve bu uygulama süreklilik kazanır.[504] Ancak Mağrib'de yatay dikdörtgen şeklinde istinsah edilmiş Kur'ân-ı Kerimler birkaç asır daha varlıklarını sürdürmüştür.[505]

Yaprak/Forma/Cüz

Yazma eserler formalar halinde yazılır daha sonra bir araya getirilerek ciltlenirdi. Formaları oluşturan sayfalar yazımdan önce, sayfanın yazılacak ve boş bırakılacak kısımlarını ve satır sayılarını ve aralıklarını tespit için bir düzenlemeye tâbi tutulurdu. Bu genellikle yazılacak yazıya göre (manzum/mensur) bir veya birden fazla sütun olarak şekillendirilmiş kalıpların sayfa

502 François Déroche, "Les Manuscripts arab datés du IIIe/IXe siécles", *Revue des Études Islamiques*, no. 55-57, Paris 1987-1989, s. 346. Eski tarihli kâğıt üzerine yazılmış diğer bazı eserler için bkz. Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri III*, The University of Chicago Press, 1972, s. 11-12.

503 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 40.

504 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009, s. 34; François Deroche, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992, s. 18.

505 Umberto Bongianino, "Maghribî round scripts and the Qur'ân. The Origin of Western Qur'ânic scripts", *TIMA symposium*, Cambridge, 14 May 2014.

üzerine bastırılmasıyla elde edilen iz vasıtasıyla sağlanırdı. Karton üzerine, plânlanan sayfa düzenine göre çekilmiş ipliklerden oluşan bu kalıplara Osmanlı döneminde mıstar, yapılan işleme de mıstar çekmek denilmekteydi.[506] Yazılacak her eser için, istinsaha başlamadan önce satır sayısını, satırların aralıklarını, metnin sayfada kaplayacağı bölgeyi, eğer tezhip yapılacaksa tezhibin konulacağı yeri tayin eden mıstarlar hazırlanırdı. Eğer sayfa kenarına başka bir eser yazılacaksa onun düzenlemesi de yapılırdı. Sayfa yazımında genellikle mıstar kullanıldığı için İslâmi yazmalarda her sayfadaki satır sayısının umumiyetle aynı olduğu görülür. Genellikle de 7, 9, 11, 13, 15... gibi tekli satır sayıları kullanılmıştır. Tabii ki bu kurala uymayan örnekler de bulunmaktadır. Bunların başında da müellif nüshaları gelmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki mıstar kullanımı kitap yazımında kâğıdın kullanılmaya başlanılmasından sonra geliştirilmiştir.[507]

Deri/parşömen ve papirüsde sayfa düzenlemesinde farklı yöntemler uygulanmıştır.[508] I/VII. asra tarihlenebilen parşömen üzerine genellikle Hicâzî diye adlandırılan hat ile yazılmış Kur'ân nüshalarında bir sayfadaki satır sayısında farklılıklar olması bu dönemde bizim bildiğimiz bir tarzda mıstar kullanımının yaygın olmadığını gösterir.[509] Bu dönemde yazıldığı tahmin edilen bazı mushaflarda mıstar kullanıldığına dâir hiçbir iz görülmezken bir kısmında ise belli-belirsiz ve düzensiz izler vardır.[510] Kûfî hattıyla yazılan mushaflarda da genellikle mıstar kullanıldığına dâir izlere

---

506 Geniş bilgi için bkz.Uğur Derman, "Mıstar ve Kağıt Makasları", *İlgi*, c. 13, no. 27, İstanbul 1979, s. 32-35.

507 Michèle Dukan, "De la difficulté à reconnaître des instruments de réglure: planche à régler (mastara) et cadre-patron", *Scriptorium*, c. 40/2 (1986), s. 247.

508 Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâbi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 177-178; François Déroche, "L'Emploi du Parchemin Dans les Manuscrits Islamiques", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 41-42.

509 Déroche'un Codex Parisino-petropolitanus olarak adlandırdığı Paris Mushafı'nda sayfa düzenlemesi için plân yapılmışsa da bu plâna uyulmadığı ve bazı sayfalarda satır sayılarının 21-28 arasında değiştiği görülmektedir. Bkz. François Déroche, *Qur'ans of the Umayyads. A First Overview*, Brill, Leiden 2014, s. 18-19. Aynı mushafın Muhittin Serin tarafından değerlendirilmesi için bkz. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme, İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2015, s. 310. Tübingen nüshasında ise satır sayıları 18-21 arasında değişmektedir. Altıkulaç, *a.g.e.*, s, 315.

510 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 44.

rastlanmazsa da[511] bunun bazı istisnaları vardır. Mesela maviye boyanmış parşömen üzerine altın mürekkeple yazılmış III/IX. asra tarihlenen Mushaf'ın (Blue Qur'an) sayfalarında, ucu sivri bir aletle çizilmiş satır izleri bulunmaktadır.[512] Muhtemelen sayfa düzenlenmesiyle ilgili uygulamalar II/VIII. asırda başlamıştır. Deroche, Abbasi dönemine âit Kur'ân yazmalarından hareketle, her ne kadar bu yazmalarda satırların düzenini gösteren izler bulunmamaktaysa da, müstensihler parşömen üzerinde iz bırakmayan bir metod geliştirmiş olmalılar demektedir.[513] Bu uygulamanın standart bir şekil alması IV/X. asırda olabilmiştir.[514]

Yazma eserler *kürrâse/cüz*' olarak adlandırılan sekiz, on, on iki, yirmi, yirmi dört yapraklık formalar halinde yazılır sonra bunlar bir araya getirilerek ciltlenirdi. Nadir olmakla birlikte otuz, kırk varaklık *kürrâse/cüz*ler de bulunmaktaydı.[515] İlk iki asırdaki kürrâselerin sayfa sayıları ile ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[516] Bu döneme tarihlenen parşömen üzerine yazılmış Kur'ân nüshalarının cüzlerinin özellikleriyle ilgili bir genelleme yapmak ise oldukça güçtür; on altı varaklık cüzler yanında on varaklık cüzlere de rastlanılmaktadır. Hicâzî hattıyla yazılan cüzlerin genellikle 16, Kûfî hattıyla yazılan cüzlerin ise 10 varak olduğu görülmektedir.[517] Müteâkip asırlarda Orta Çağ İslâm dünyasında, İran bölgesinde sekiz, Osmanlılarda on yapraklık cüzler yaygınlaşmıştır. Cemâleddin el-Kıftî

---

511 Alain George, *a.g.e.*, s. 56. Alain George, çok ince olduğu için arkasını gösteren parşömen sayfalarının altına yazım sırasında, üzerinde satır izleri bulunan bir kalıbın konulmuş olabileceğini söylemektedir. *A.g.e.*, s. 57. Ayrıca bkz. Alain George, "The Geometry of early Qur'anic manuscripts, *Journal of Qur'anic Studies*, c. IX/1, Edinburgh University Press, 2007, s. 103-104.

512 Alain George, "Calligraphy, Colour and Light in the Blue Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, c. XI/1, Edinburgh University Press, 2009, s. 77.

513 François Déroche, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992, s. 21.

514 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 159.

515 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 69, 84-88. Ebu'l-Hasan b. Mü'min'in *Bernâmic*"inin bir nüshasının cüzleri 40'ar varaktan oluşmaktaydı. Muhammed Menûnî, *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 670.

516 Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 60.

517 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 44.

(ö. 646/1248), bir eserini telif ederken getirttiği bir tabaka kâğıdı kestirip onar sayfalık cüzler yaptırttığını nakleder.[518]

Yaprakların katlanış biçimleri kitapların boyutlarını da belirlerdi. Yaprakların bir kere katlanmasıyla ortaya çıkan kitap boyu (iki yaprak) "folia", ikinci kere katlanmasıyla (dört yaprak) "quarto", üçüncü defa katlanmasıyla da (sekiz yaprak) "octavo" olarak tanımlanır.[519] Genel kural olarak cüzler istinsahtan önce standart olarak hazırlandığından, bir yazma eserdeki cüzlerin sayfa sayılarının, ilk ve son cüzler dışında aynı olması gerekir. Ancak bazı durumlarda farklı sayfa sayısına sahip cüzler görülebilir. Bu farklılık sayfa karışıklılığından veya sayfa düşmesinden kaynaklanabileceği gibi müstensihin bilinçli tercihiyle de ortaya çıkmış olabilir. Meselâ bir eserin istinsahının sonlarına gelmiş bir müstensih yazacağı geri kalan bölümler bir cüz tutmayacaksa son cüzlerin sayfa sayısını artırabileceği gibi azaltabilirdi.[520]

Eserlerin imlâ yoluyla yazıldığı meclislerde her meclisde imlâ edilenler ayrı bir cüz halinde yazılır sonra bu cüzler bir araya getirilerek *emâlî* dediğimiz kitaplar oluşturulurdu. İbn Şıhne, Zilkade 871/1466'da Câmiü'l-Müeyyediye'de, *Emâlî*si'ni imlâ ettikten sonra cüzleri yazan müstemlîye ve mecliste bulunan sâmi'îne bu eseri rivâyet etmeleri için hem her cüz'ün bitişinde hem de eserin bütünü bittiğinde icâzet vermiştir.[521]

İslâm dünyasında ilk dönemlerde yazma eserlerde bir eseri oluşturan cüzlerin sıralanışını göstermek için bugün uygulanmakta olan sayfaların üstüne veya altına numara koyma sistemi mevcut değildi. Erken dönemde parşömen üzerine yazılmış Kur'ân nüshalarının hiçbirinde cüzlerin sıralanmasını gösteren herhangi bir işaret mevcut değildir.[522] Yapılan uygulamalardan bu konuda bir standartlaşma olmadığı, müstensihlerin bu problemi çözebilmek için kendilerine göre bir usul benimsedikleri görülmektedir. Bu tarz numaralama IV/X. asırdan itibaren önce ebced harfleriyle daha sonra da V/XI. asrın başlarından itibaren Arapça sıra sayılarıyla (*evvel; sânî; sâlis* ... gibi) veya rakamlarla yapılmıştır.[523]

---

518 Cemâlüddin el-Kıftî, *Ahbâru'l-'Ulemâ*, s. 311.
519 Gacek, *a.g.e.*, s. 210.
520 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 70.
521 Feyzullah Efendi 264.
522 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 90.
523 Orhan Bilgin, "Yazma", *DİA*, c. 43, s. 370.

Cüz'ler ciltlenirken, eğer mevcutsa, ilk sayfasının (recto) sol üst köşesine konulan sıra numarasına göre bir araya getirilir ve ciltlenirdi. Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme'nin (ö. 410/1019) *Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eserinin VII/XIV. asra âit bir nüshasının cüz başlarında, 11, 21, 31, 41. sayfalarda, cüzlerin sıralanmasını gösteren *sânî, sâlis, râbi', hâmis*... kelimeleri bulunmaktadır.[524] Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın *Mecâzu'l-Kur'ân*'ının IV/X. asra âit bir nüshasının cüz' başlarında, cüz numarasına işaret eden kelimenin yanında bu sayfanın cüz'ün ilk sayfası olduğunu belirtmek için "*el-evvel*" *(râbi' el-evvel; hâmis el-evvel gibi)* kelimesi eklenmiştir.[525] El-Cerbâzkânî'nin 374/984 yılında telifini tamamladığı müellif nüshası olan *Kitâbu'r-Revha*'sının her cüz'ünün başında kitâbın ve müellifinin ismi ve cüz numaraları mevcuttur.[526] en-Nehhâs'ın (ö. 338/949) *Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh* adlı eserinin 642/1244 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının her on yaprağında cüz numarası vardır.[527]

Bu konuda farklı uygulamalara da rastlanılmaktadır. Semerkandî'ye âit *Beşârâtü'l-İşârât* adlı eserin VIII/XIV. asırda istinsah edilmiş bir nüshasının cüzleri 8 yapraktan oluşmakta, cüz numaraları ise her cüz'ün başında değil de sonunda "*sâniyü kürrâse, sâlisü kürrâse, râbi'ü kürrâse*" şeklinde verilmektedir.[528] Kadı Beyzâvî Tefsiri'nin ikinci cildinde cüz numaralanmasında farklı bir yol takip edilmiştir.[529] Cüz numarası *el-cüz'ü's-sâdis* şeklinde verildikten sonra altına sayıyla 5, 1 rakamları konulmuştur. Meselâ yedinci cüz için 1, 6, sekizinci cüz için de 1, 7 rakamları konulmuştur. Neden doğrudan 6, 7, 8 rakamları yazılmamış bilemiyorum. Farklı bir cüz belirtilmesi de Kurtubî'nin tefsirinin 4. cildinde görülmektedir.[530] Bu nüshada müstensih sadece cüz numarasını belirtmeyip cilt numarasını da eklemiştir: *sâniyü râbi', es-sâlisetü râbi', râbi'ü râbi'* (Dördüncünün ikisi, dördüncünün üçü, dördüncünün dördü). Cüz numarasını yazı ve rakamla birlikte veren müstensihler de vardır.[531]

---

524 Princeton University Library, Islamic Manuscripts, no. 637h.

525 Ankara Üniversitesi DTCF. Yazmaları, İsmail Sâib Sencer Koleksiyonu no. 4754.

526 Süleymaniye Kütüphânesi, Fatih Bölümü no. 5195.

527 Escorial, Manuscritos Arabes 1259.

528 Süleymaniye Ktp. Cârullah Veliyüddin no. 1308, s. 13b, 21b, 29b.

529 Veliyüddin Efendi 205.

530 Feyzullah Efendi 108.

531 Feyzullah Efendi 290.

Muhakkak ki sıra numarası taşımayan cüz'ler de bulunmaktaydı ve bu cüz'lerin doğru olarak bir araya getirilebilmesi için şüphesiz ki mücellidler başka metodlar da kullanmaktaydılar. Cüz' cüz' yazılıp okunan eserlerin ciltlenmesinde, cüz sonlarındaki "bu cüz bitti. Bunu ... şeklinde başlayan cüz' takip edecektir" cümleleriyle, cüzlerin başındaki sıra numaraları (*el-cüz'ü'l-evvel, el-cüz'ü's-sânî, el-cüz'ü's-sâlis*) herhalde mücellidlere yardımcı olmaktaydı.[532] Aşağıda bahsedeceğimiz "reddâde" de bu konuda yararlanılan usullerden biriydi.

Reddâde

Orta Çağ İslâm dünyasında yazmalara sayfa numarası verme uygulamasının bulunmadığı görülmektedir. Bazı yazmalarda görülen sayfa numaraları daha geç tarihlerde konulmuş olmalıdır.[533] Sayfa numarası verme uygulaması ancak X/XVI. asırdan itibaren yaygınlaşmıştır.

Müstensihler sayfa numarası konulmamasından kaynaklanan bu problemi, birbirini takip eden sayfaları belirleme yoluyla çözmeye çalışmışlar ve bunun için de değişik bir uygulama başlatılmışlardır. Bu uygulamaya göre bir cüz içinde birbirini takip eden sayfaların sıralanması, bir önceki sayfanın b yüzünün (verso) altındaki sol köşeye, sonra gelen sayfanın a yüzünün (recto) ilk kelimesi yazılarak gösterilmeye başlanıldı. İbnü'l-Hac el-Fâsî (ö. 737/1336) bu uygulamayı şöyle ifâde etmektedir.

> Mücellidin, formaların ve sayfaların yerini değiştirmemesi için sıralarını bilmesi zorunludur. Bunun için de mücellidin kitabın bir bölümünü diğer bölümüne bağlayan istihrac/bağlantı kelimeleri sisteminden haberdar olması gerekir.[534]

İbnü'l-Hac'ın bahsettiği bu sistem yukarıda belirttiğimiz reddâde sistemidir.

---

532 Bir örnek için bkz. Escorial, Manuscritos Arabes 1599.

533 İbni 'Atiyye'nin tefsirinin üçüncü cildinde cüz numarası olmadığı gibi reddâde de yoktur. Ancak bu nüshada kırmızı mürekkeple konulmuş sayfa numaraları bulunduğu görülmektedir. Acaba bu sayfa numaraları eserin yazılışı sırasında mı konulmuştur?

534 Adam Gacek, *a.g.e.*, s. 50.

III/IX. asırda bazı örnekleri görülen bu uygulama V/XI. asırdan itibaren yoğunluk kazanmaya başlamış ve VII/XIII. asırdan sonra da iyice yaygınlaşmıştır. [535] Bibliothèque National'da 545-854/1150-1450 yılları arasına tarihlenen yazmalar üzerinde yapılan bir çalışmada 545-596/1150-1199 yılları arasında istinsah edilen yazmalarda hiç reddâde görülmediği, sonraki asırda birkaç aded olan sayının müteakip asırlarda artmaya başladığı ve IX/XV. asırda mevcut yazmalarda bu oranın %90'a çıktığı tespit edilmiştir.[536]

Genellikle sayfa altlarına nâdiren de üstlerine konulan bu kelimelere yaygın biçimde reddâde ismi verilmekle birlikte fonksiyonları göz önünde bulundurularak farklı şekilde adlandırıldıkları da görülmektedir: Sayfaları birbirine bağladığı için "râbıta"; bir sonraki sayfayı gözetlediği için "murâkıb", "rakabe", "seyis" veya "müşâhide"; bir sonraki sayfaya işaret ettiği için müşîr veya müş'ire; bir sonraki sayfayı izlediği için de "ta'kîbe" gibi.[537] Kuzey Afrika'da "rakkâse" ve "vasla" terimleri de kullanılmıştır.

---

535 Birkaç örneğe dayanarak Kâsım es-Samerrâ'î, Abdüssettâr Helvâcı'nın "bu uygulamanın Hicrî IV. asırdan sonra başladığı" şeklindeki görüşünün yanlış olduğunu söylemektedir. (*'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 182). Eymen Fu'âd Seyyid de bu uygulamanın Hicrî III. asrın başlarına gittiğini söyler ve birkaç örnek verir. (*el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997. s. 46). Yakut el-Hamevî, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 207/822) eserlerini istinsah eden dönemin verrâklarından Ali b. Muğîre Esrem'in (ö. 232/885), kopyalama işini çabuk bitirebilmek için, kopyaladığı kitapları sayfalarına ayırıp diğer meslekdâşlarına dağıttığını daha sonra bu sayfaları bir araya getirdiğini nakletmektedir. Bkz. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, Beyrut 1993, s. 1970-1971. Ali b. Muğîre dağıttığı sayfaları bir araya getirmek için "reddâde" uygulamasından yararlanmış olmalıdır. Ancak öyle anlaşılıyor ki her ne kadar reddâde uygulaması III/IX. asırdan itibaren görülmekteyse de yaygınlaşması V/XI. asırdan sonra olmuştur. IV/X. asırdaki birkaç reddâde uygulaması için bkz. Ahmed Şevki Benin, "et-Ta'kibiyye fi'l-Mahtûti'l-'Arabî", *'Âlemü'l-Kütüb*, c. XIV, Riyad 1993, s. 521.

536 Marie-Geneviève Guesdon, "Les réclames dans les manuscrits arabes datés antérieurs à 1450", ", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 65-75.

537 Osmanlı sahasında halk arasında reddâde yerine bir sonraki sayfayı kolladığı veya güttüğü için "çoban", sayfanın alt kısmında bulunduğu için "ayak", sayfanın altında tek başına kalmış bir kelime olduğu için "garip" terimleri de kullanılmıştır. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Reddâde", *DİA*, c. 34, s. 515.

Reddâdenin sayfanın ön yüzündeki (recto) son kelimesinin arka sayfanının (verso) başına konularak yapılmış şekilleri de çok nadir de olsa mevcuttur. Bu şekilde yapılmış uygulamanın ne tür bir fonksiyonu olduğunu anlamak güçtür. Ayrıca genel uygulamanın aksine bir önceki sayfanın b yüzündeki (verso) son kelimesinin, müteakip sayfanın a yüzünün (recto) üst kısmına konularak yapıldığı bazı örnekler de bulunmaktadır. Bu konuda yaygın olmayan diğer bir uygulama da önceki sayfanın (verso/1b) son satırındaki son kelimenin müteâkip sayfanın (recto/1a) ilk satırının başına yazılmasıdır.

Yazmalarda cüz numarası konulmasının ve reddâde uygulamasının bütün İslâm coğrafyasında standartlaşmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Yukarıda verdiğimiz tarihler bu uygulamanın görülmeye başlandığı dönemlerdir. Yoksa bu tarihlerden itibaren istinsah edilen eserlerde bu uygulamanın bir kural haline geldiğini söylemek güçtür. Bunun en güzel örneğini İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî'nin (ö. 749/1348) *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr* adlı eserinin bir nüshasının farklı ciltlerinde görmek mümkündür. Tıpkıbasım olarak neşredilen bu eserin 6., 9., 17., 25. ve 26. ciltlerinde ne reddâde ne de cüz numaraları vardır. 3., 7., 8., 11., 13., 15., 16., 18.,20., 21., 22. ve 23. ciltlerde ise cüz rakamı olmayıp sadece reddâde bulunmaktadır. Diğer taraftan 19., 27. ve 24. ciltlerinde hem reddâde ve hem de Arapça sıra sayılarıyla gösterilmiş cüz rakamları mevcuttur.[538] Selahaddin es-Safedî Halil b. Aybek'in (ö. 764/1363), *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr* adlı eserinin 972/1565 tarihinde istinsah edilen bir nüshasının 1. cildinde hem reddâde, hem de cüz numaraları mevcuttur. Bazı sayfalara da numara konulmuştur. 2. cildinde ise tamamen farklı bir uygulamaya gidilmiştir. Reddâdeler genel uygulamanın aksine sayfaların a yüzüne (recto) konulmuştur. Son dört cüzde cüz numaraları vardır. Sayfaların b yüzüne de (verso) sayfa numaraları konulmuştur. Son ciltte ise hem reddâde, hem de cüz ve sayfa numarası vardır.[539] Görüldüğü gibi bir eserin muhtemelen farklı müstensihler tarafından yazılan ciltlerinde olduğu gibi aynı

538 İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. I-XXVII, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1988-1990.

539 Selahaddin es-Safedî Halil b. Aybek, *A'yânu'l-'Asr ve A'vânu'n-Nasr*, c. I-III, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1990.

müstensih tarafından yazılmış bulunan ciltlerinde de standart bir uygulamaya gidilmemiştir. Gördüğümüz örneklerden anlaşıldığına göre bu uygulamanın ilk dönemlerinde, *reddâde* sadece gerekli olan yerlere konulmuştur. Bu yüzden bazı yazmalarda sadece her cüzün son sayfalarında bazen de hem ilk hem de son sayfalarında bulunmaktadır. Cüzlerin yarısına *reddâde* konularak sayfa sıralaması yapılabileceğinden bazı yazmalarda da cüzlerin ilk yarısına veya son yarısına *reddâde* konulmuştur. Her sayfaya reddâde konulması ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.

Sayfa numarası vermeme ve dolayısıyla da bir eserin kaç sayfa olduğunu kolayca tespit ve hacmini belirtme güçlüğünden dolayı tabakat/biyografi yazarları herhangi bir eserin hacmini bildirirken eseri oluşturan kürrâselerin/formaların sayısını vermişlerdir: *Kitâbu's-Sâdân mikdâruhu 'işrûne kürrâse; mikdâru hâze'l-kitâb erba'a mi'e kürrâse;*[540] *ve mikdâru hâze'l-kitâb mi'etü kürrâse;*[541] *Kitâbu'l-Mufâvada fi'n-Nahv selâsîne kürrâse*[542] *ve Kitâbu Hutbeti'l-Fasîh hamsete 'aşere kürrâse.*[543]

Cüz numaralarının bulunmadığı durumlarda cüzlerin sırasını tespit için de reddâde uygulamasından yararlanılmıştır. Erken dönemlerde istinsah edilmiş yazma eserlerin çoğunda cüz numarası olmayıp sadece son sayfalarında reddâde vardır. Meselâ Sâbit b. Kurre'nin (ö. 288/901) hendese ve hey'ete dâir üç risâlesinin 370/981 tarihinde istinsah edilmiş nüshasında sadece reddâde mevcuttur.[544] Birtakım yazmalarda ise sadece cüzlerin son sayfasının altına müteakip sayfanın başındaki ilk kelime konulmuştur. Bu da reddâdeden cüzleri sıraya koymakta yararlanıldığını açık olarak göstermektedir. Meselâ Cemâleddin el-Vatvat'ın (ö. 718/1319) *Menâhicü'l-Fiker ve Mebâhicü'l-'İber* adlı eserinin yazarının sağlığında istinsah edilmiş nüshasıyla, İbn Vahşiyye'nin *Filahatü'n-Nebatiyye*'sinin[545] 7. ve İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî'nin, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr* adlı eserinin 5. cildinde, sadece her cüz'ün sonunda

---

540 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 328

541 Cemâleddin el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 92.

542 İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, c. VII, s. 3259.

543 Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XIII, s. 298.

544 *Selâse Resâ'il fi 'İlmi'l-Hendese ve 'İlmi'l-Hey'e*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2011.

545 Ebû Bekir ibn Vahşiyye, *Kitâbu'l-Filâhatü'n-Nebatiyye*, c. 7, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1984.

reddâde mevcuttur.[546] *Mesâlikü'l-Ebsâr*'ın 2. cildini yazan müstensih ise ilk cüz'de düzenli olarak reddâdeleri koymuş, ancak daha sonra muhtemelen bunun gereksiz olduğunu düşündüğünden, mücellidin işini kolaylaştırmak için sadece her cüz'ün sonunda reddâdeleri belirtmiştir.[547] Aslında cüz' olarak yazılan eserlerde reddâdenin fonksiyonunu belirlemek güçtür. Ancak sayfa sayfa istinsah edilip bir araya getirilen eserlerde reddâdenin önemli bir işlevi olabilir.

Burada şunu da belirtmekte fayda vardır. Kaynaklarda cüz forma anlamında kullanıldığı gibi bazen de cilt anlamında kullanılır. Meselâ Yakut el-Hamevî'nin bazı eserleri tanımlamasında bu açıkça görülmektedir: *ve hüve selâsete eczâ ev erba'a mi'e ve 'işrûne kürrâse* (üç cilt veya 420 forma); *ve hüve cüz'ün vâhidün mikdâruhu erba'ûne kürrâse* (tek cilt, kırk forma); *mücelledün vâhidün ev 'işrûne kürrâse* (tek cilt veya 20 forma).[548]

Yazma eserlerde bazen bir formanın bir veya birkaç sayfası çeşitli sebeplerden ötürü boş bırakılabilir. Böyle durumlarda eserin metninde bir eksiklik olmadığını belirten ifâdeler kullanılır. Meselâ *Eğânî*'nin nüshalarından birinde boş olan 57b. sayfasına bu husus "*beyazun, sahîh*" denilerek belirtilmiştir.[549]

Cilt[550]

İslâm dünyasında cilt sanatının başlaması ve gelişmesini Koptlara borçluyuz.[551] Mısır'da Koptların ikinci asırdan itibaren kodeks şeklinde

---

546 Cemâleddin el-Vatvat, *Menâhicü'l-Fiker ve Mebâhicü'l-'İber*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1990.

547 İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. I-XXVII, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1988.

548 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 330.

549 Feyzullah Efendi 1564.

550 Cilt hakkında çok sayıda araştırma yapılmış ve zengin bir literatür oluşturulmuştur. Bu bölümde sadece cildin tarihî gelişimine ve bazı özelliklerine temas edilmiştir. Ciltle ilgili konuların çoğu sanat tarihçilerini ilgilendirmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar için bkz. Gulnar Bosch ve dğr. *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago, Chicago 1981, s. 1-3; Fuat Sezgin, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1991, s. 381-386.

551 Robert Hillenbrand, "Manuscript Books, Binding of: Islamic", *Dictionary of Middle Ages*, c. VIII, yay. haz. Joseph R. Strayer, New York 1989, s. 98. İslâm dünyasında

yazdıkları İncilleri ciltlediklerini biliyoruz. Ciltlenmek amacıyla bir araya getirilen papirüs yaprakları yine papirüslerin bir araya getirilip preslenmesiyle oluşmuş kapaklar veya genellikle kumaşla kaplanmış ahşap levhalar arasına konuluyordu. Bir süre sonra papirüslerden yapılan kapaklar, dayanıklı olmadıklarından dolayı terk edilmiştir. Cilt sanatının Koptlar vasıtasıyla Mısır'dan Habeşistan yoluyla Arap Yarımadası'nda Yemen'e geldiği genel olarak kabul edilmektedir.[552] Mukaddesî (ö. 390/1000?) cilt sanatını Mısır'da öğrendiğini söylemektedir.[553] Yemen'de, deri imâlâtı ve ticaretinin önemli bir ekonomik faaliyet haline gelmesi cilt sanatının gelişimine uygun bir zemin hazırlamıştı.[554] Câhız, kodeks şeklindeki kitapların İslâm dünyasına Yemen yoluyla geldiğini söylemektedir.[555] Ancak Müslümanlar cilt sanatına farklı özellikler kazandırmışlardır.[556] Araplar ciltlemeyi belirtmek için farklı bölgelerde "teclîd", "tesfîr" ve "tashîf" gibi farklı sözcükler kullanmışlardır.

Maalesef erken döneme âit cilt örnekleri günümüze ulaşmadığı için İslâm dünyasında yapılan ilk ciltlerin özelliklerini tespit etmek mümkün değildir. Kaynaklardaki ciltle ilgili bilgilerden cilt yapım tekniğiyle, cilt yapımında kullanılan alet ve malzemelerle ilgili bilgiler elde edilebilmekteyse de[557] ilk dönemlerde cilt sanatının tarihî gelişimini ve bölgelere ve devirlere

gelişen cilt sanatı birkaç asır sonra İspanya ve Venedik yoluyla Avrupa cilt sanatını etkilemeye başlayacaktır. Bkz. Richard Ettinghausen, "Near Eastern Book Covers and Their Influence on European Bindings", *Ars Orientalis*, c. 3, University of Michigan 1959, s. 126-131.

552 Theodore C. Petersen, "Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations", *Ars Orientalis*, c. 1, University of Michigan 1954, s. 64.

553 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 39.

554 Thomas W. Arnold, Adolf Grohmann, *The Islamic Book*, The Pegasus Press, 1929, s. 30-31.

555 Duncane Haldane, *Islamic Bookbindings in the Victoria and Albert Museum*, The World of Islam Festival Trust, London 1983, s. 9-10.

556 J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Taylor Francis Ltd, London 1999, s. 51.

557 Bu konuda en eski, en önemli ve en detaylı bilgiler Kuzey Afrika'da hüküm sürmüş Zîrîlerin hükümdarlarından Temîm ibnü'l-Mu'izz ibnü'l-Bâdis'in (ö. 454/1062) *'Umdetü'l-Küttâb* adlı eserinde bulunmaktadır. M. Levey, bu eseri, Chicago Universitesi'nde bulunan oldukça muahhar bir nüshasını kullanarak İngilizceye çevirmiştir: Martin Levey, "Mediaeval Arabic bookmaking and its relation to early chemistry and pharmacology", *Transactions of the American Philosophical Society*, Yeni seri, c. 52/4, Philadelphia 1962, s. 1–79. Eserin cilt yapımıyla

göre ciltlerin kazandığı özellikleri tespit etmek mümkün olamamaktadır.[558] İslâm cilt sanatının en erken örnekleri III/IX. asra gitmektedir.[559] Mısır'da Koptların yaptıkları ciltlerle, 1940'larda Tunus'taki Kayravan Câmii'nde ve 1972 yılında Yemen, San'a'daki Ulu Câmii'de bulunan bu döneme âit (III/IX.-VII/XIII. asırlar) cilt kapakları, bu konuda bir nebze bilgi edinmemize vesile olmuşlardır.[560] Ancak III/IX.-IV/X. ve V/XI. asra âit örneklerin hemen hemen hepsi kitaplardan ayrılmış kapaklar olduğu için tarihleme tahminî olarak yapılmaktadır.[561] Kapakların karekteristik özellikleri incelendiğinde Kopt ciltlerinin İslâmi cilt geleneğine ne derecede tesir etmiş olduğu açıkça görülmektedir.[562]

.....

ilgili bölümünün çevirisi aynı tarihlerde Gulnar Bosch tarafından da yapılmıştır:, Gulnar K. Bosch, 'The staff of the scribes and implements of the discerning: An excerpt", *Ars orientalis*, c. 4, University of Michigan 1961, s. 1–13. Eserin Arapça neşri, önce Necib Mâyil-i Herevî tarafından yapılmış (Muiz b. Badis b. Mansur es-Sanhâcî el-İfriki Muiz b. Badis, *Umdetü'l-küttab ve uddetu zevi'l-elbab*, 454/1062, Mecmau'l-Buhusi'l-İslâmiyye, Meşhed 1989), daha sonra da 9 nüshaya dayanılarak Abdü's-Settâr el-Helvacî, 'Ali 'Abdü'l-Muhsin Zeki tarafından tekrar neşredilmiştir: "'Umdetü'l-Küttâb ve 'Uddetü Zevî'l-Elbâb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. XVII/1, Kahire 1997, s. 44-172. Bu eserdeki ciltte kullanılan kimyevî maddelerin bir değerlendirmesi için bkz. Martin Levey, Miroslav Krek, Husni Haddad, "Some Notes on the Chemical Technology in an Eleventh Century Arabic Work on Bookbinding", *ISIS*. c. 47, no 149, Massachusetts 1956, s. 239-243.

558 Kaynakların ciltle ilgili verdiği bilgilerin tahlili için bkz. A. Gacek, "Arabic Bookmaking and Terminology as portrayed by Bakr al-Ishbilî in his Kitâb al-taysîr fî sinâ'at al-tasfîr", *Manuscript of the Middle East*, no. 5, Ter Lugt Press, Leiden 1993, s. 107-113; Sara Fani, "Manuali Sulla Tecniche di Legatura dei Libri (sec. XI-XVII)", *Quaderni di Studi Arabi*, no. 3, Roma 2008, s. 201-218; Mahmud Muhammed Zeki, *San'atu Teclîdi'l-Mahtûtât fi'l-Mesâdiri'l-'Arabiyye*, yayınlanmamış yüksek lisans Tezi, Ma'hedü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-'Arabiyye, 2011; Karin Scheper, *The Technique of Islamic Bookbinding, Methods, Materials and Regional Varieties*, Brill, Leiden 2015, s. 146-213.

559 K. B. Gardner, "Three Early Islamic Bookbindings", *The British Museum Quarterly*, c. 26, no. 1/2, London 1962, s. 28-30.

560 Ursula Dreibholz, a.g.m., s. 16.

561 Theodore C. Petersen, "Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations", *Ars Orientalis, c. 1*, University of Michigan 1954, s. 41. Julian Raby-Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century*, yay. haz. Tim Stanley, Azimuth editions, London 1993, s. 2.

562 R. Hillenbrand, a.g.m., s. 98-99.

Muhakkak ki III/IX-IV/X. asırlarda Kûfe, Bağdad, Şam gibi İslâm kültürünün önemli merkezlerinde çok sayıda kitap üretilmekte ve bunlar da ciltlenmekteydi. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*'te[563] Şifetü'l-Mikrâz el-'Uceyfî, Ebû 'İsa b. Şîrân, Dimyânetü'l-A'sâr, İbnü'l-Hicâm İbrahim, oğlu Muhammed, Hüseyin b. es-Saffâr ve Memûn'un (h. 198/813-218/833) kütüphânesinde (*Hizânetü'l-Hikme*) çalışan İbnü Ebi'l-Cüreyş gibi mücellidlerin isimlerini vermekteyse de maalesef bu döneme âit Irak ve Suriye bölgesinden günümüze herhangi bir cilt örneği ulaşmamıştır. Ancak İbn Miskeveyh'in ve İbn Kesir'in, Hallâc'ın katlinden (309/922) sonra, taraftarlarından Muhammed b. Ali el-Kunnâ'î'nin evinde yapılan aramada, 'ipek kâğıda/Çin kâğıdına altın mürekkeple yazılmış ve ipek kumaş kullanılarak çok güzel bir deriyle ciltlenmiş kitaplar bulunmuştu' şeklindeki naklinden anlaşıldığına göre, III/IX. asrın sonlarında İslâm dünyasında sanat eseri ciltler yapılmaktaydı.[564]

Orta Çağ İslâm dünyasında ciltçilik kitap satıcılarına (verrâk/kütübî) mahsus bir meslekti. İbn Haldun, verrâklığı istinsah, tashih ve teclîd yani cilt yapma şeklinde tanımlar.[565] Sehâvî biyografisini verdiği bazı verrâk/kütübilerin hayatlarını cilt yaparak kazandıklarını nakletmektedir. Mesela Sâlim b. Muhammed el-Kütübî'den bahsederken "kitap ciltleme sanatıyla hayatını kazandı" demektedir.[566] Muhammed b. Ömer et-Tunusî de, hayatını kitap ticareti ve ciltçilikle kazanmaktaydı.[567] Muhammed b. Muhammed el-Ezherî, ciltçilik ve müstensihlik yanında müzehhiplikle de meşguldü.[568] Muhammed b. Muhammed el-Kütübî, ciltçilik yanında tezhiple de meşguldü ve başka birçok fende ve sanatta mâhirdi.[569] Muhammed b. Muhammed el-Kahirî el-Kütübî cilt yapmakta çok mahirdi.[570] Sehavî ayrıca hayatını ciltçilikle kazanan birçok âlimden

563 *el-Fihrist*, c. I, s. 12.

564 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, c. V, s. 135; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, s. 160.

565 İbn Haldun *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c. II, İstanbul 1991, s. 980.

566 *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. III, s. 242.

567 *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. VIII, s. 255.

568 *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. IX, s. 6.

569 *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. IX, s. 179.

570 *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. X, s. 12.

de bahseder.[571] Zehebî ve Safedî de cilt sanatında mâhir bazı kimselerden söz ederler.[572]

Kaynaklarda cilt yapımı ücretleriyle ilgili önemli bir bilgi yoktur. Bu yüzden farklı dönemlerde mücellidlerin ciltledikleri kitap başına aldıkları ücretleri bilemiyoruz. Sadece Mukaddesî ciltlediği mushaflar için 2 dinar ücret aldığını söylemektedir.[573]

İslâm dünyasında genelde üç tür cilt görülür: kutu tarzında ciltler,[574] miklepli ciltler ve miklepsiz ciltler.[575] Günümüze örnekleri ulaşan en eski tarihli ciltler yatay dikdörtgen (*oblong*) şeklinde ve kutu tarzındaki ciltlerdir.[576] Bu şekil ilk olarak mushaflara uygulanmıştır. İslâm dünyasında ciltlendiğini bildiğimiz ilk kitap Kur'ân-ı Kerim'dir. Kur'ân sahifeleri Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde iki ahşap levha arasında toplanmıştı. Bu nüshaların tek tek mi yoksa cüzler halinde mi olduğunu ve bir şekilde birbirleriyle herhangi bir bağlama yöntemiyle bağlanıp bağlanmadıklarını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Hz. Osman'ın, Buharî hadisinde geçen Hz. Hafsa'ya hitaben "bana sayfaları gönder" ve mushafın çoğaltma işi bittikten sonra da "Osman sayfaları Hafsa'ya gönderdi" şeklindeki ifâdeler[577] Hz. Ebû Bekir

---

571 *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. I, s. 31, c. III, s. 305, c. VI, s. 275, 313, c. VII, s. 22, 122, 218, c. VIII, s. 221, c. X, s. 128, 154, 166, 183.

572 Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, c. 47, s. 136; *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XV, s. 86, c. 20, s. 278; Safedi, *el-Vâfi*, c. XIV, s. 237, c. XVIII, s. 119.

573 *Ahsenü't-Tekasim*, s. 100.

574 Sana' Ulu Câmii'nde bulunmuş birkaç örnek için bkz. Ursula Dreibholz, "Some aspects of early Islamic bookbindings from the Great Mosque of Sana'a, Yemen", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque Nationale de France, Paris 1997, s. 15-34.

575 Karin Scheper, sadece cilt kapağına dayanarak yapılan bu sınıflandırmanın yetersiz olduğunu savunmakta, ciltlerin sırt dikişlerinin şekli ve düzenlenmesinin de sınıflandırmada dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır. Bkz. "Three Very Specific Binding Features. Shedding New Light on Islamic Manuscript Structures", *Journal of Islamic Manuscript*, c. 4, Brill, Leiden 2013, s. 82-109.

576 Kutu tarzında ciltlerin özellikleri için bkz: Marco di Bella, "An attempt at a reconstruction of early Islamic bookbinding: The box binding", *Care and Conservation of Manuscripts 12, Proceedings of the twelfth international seminar held at the Univirsity of Copenhagen 14th-16th October* 2009, Copenhagen 2011, s. 99-115.

577 *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, c. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988, s. 5080-5082, s. 5082-5083.

döneminde derlenen Kur'ân'ın kutu tarzındaki bir cild içinde muhafaza edildiğini düşündürmektedir.

Hz. Ebû Bekir döneminde derlenen ve Hz. Osman döneminde de çoğaltılan iki kapak arasına konulmuş Kur'ân sayfaları için "mushaf" tabiri kullanılmıştır. Süyûtî, aynı anlama gelen "sifr" kelimesinin, Yahudiler tarafından kullanıldığı için tercih edilmediğini söylemektedir.[578] Zamanla bu ahşap levhalar ve kitabın sırtı deri ile kaplanmaya başlanmıştır. Ön ve arka ahşap kapaklar üzerine kaplanan deriler basit motiflerle süslenmekteydi.[579] Büyük bir ihtimalle Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaf nüshaları da aynı şekilde ciltlenmişti. İbn Rüşd'ün naklettiğine göre Malik b. Enes (ö. 179/796) dedesinden kalma, gümüşle tezyin edilmiş ve Kâbe örtüsüyle kaplanmış bir mushafa sahipti.[580]

Kâğıdın İslâm dünyasına girişiyle cilt kapağı olarak kullanılan ahşap levhaların yerini birbirine yapıştırılmış kâğıtlardan oluşan karton kapaklar almıştır. Yatay dikdörtgen şeklinde olan kitapların, genellikle de Kur'ân-ı Kerimlerin, dikey dikdörtgen şeklini almasıyla, bu tarz cilt de V/X. asırdan itibaren ortadan kalkmaya başlamıştır. 1940'larda Tunus'taki Kayravan Câmii'nde bulunan ilk beş asra âit 175 ciltten 142'si yatay dikdörtgen, VI/XII-VII/XIII. asırlara tarihlenen 31'i ise dikey dikdörtgen şeklinde olması da bu geçişi göstermektedir.[581]

İkinci tür ciltlerin en önemli özelliği sertablı ve miklepli olmalarıdır. Yazmaları koruma maksadıyla yapılan sertab ve miklep örnekleri Orta Çağ İslâm dünyasında III/IX-IV/X. asırlarda görülmeye başlanmışsa da VII/XIII. asırdan itibaren yaygınlaşmıştır. Ön ve arka kapakları kaplayan deriler genellikle aynı motiflerle süslenmişlerse de farklı motifler taşıyan kapaklar da bulunmaktadır.[582] Bu tür ciltlerde kitabın ön kısmını

---

578 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, s. 252.

579 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 287-288.

580 Adam Gacek, "The Copying and Handling of Qur'âns; Some Observations on the *Kitab al-Masâhif* by Ibn Abî Dâ'ud al-Sicistânî", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 242'den naklen.

581 J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Taylor Francis Ltd, London 1999, s. 52.

582 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 290-291.

korumaya yarayan sertab ve miklepler de geometrik motifler ve şemselerle süslenmiştir.[583]

Üçüncü tür ciltler, ikinci tür ciltlerle birçok özelliği paylaşmaktadır, tek farklı yönleri sertab ve mikleplerinin olmamasıdır. En güzel örnekleri VI/XII. asırdan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır.

Cilt kapaklarının yapımında, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, kullanılmış kâğıtlardan, papirüs ve parşömen sayfalarından yararlanılıyordu. Birkaç sayfa kâğıt, papirüs veya parşömen üst üste konulup yapıştırılıp preslenerek cilt kapağı imâl ediliyordu. İlk dönem ciltlerinde, cilt kapağı yapımında ahşap levhalar da kullanılmıştır. Küçük boydaki kitapların ciltlenmesinde papirüsten yapılan kapaklar uygun olmakta ancak büyük boy kitaplara, ağırlıklarından dolayı papirüsler yeterli desteği verememekte ve kırılmaktaydı.[584] Bu yüzden özellikle de Mushaf gibi büyük hacimli eserlerin kapaklarının yapımında birkaç asır ahşap levhalar kullanılmaya devam edilmiştir. Yemen'de San'a Ulu Câmii'nde 1972 yılında bulunan erken döneme âit ciltler arasında ahşaptan yapılmış cilt kapaklarının da bulunduğu görülmektedir.[585] Zeren Tanındı'nın III/IX-IV/X. asırlara tarihlendirdiği Topkapı Sarayı Kütüphânesi'ndeki (TSK. Y.Y. 744) deri üzerine kûfî hatla yazılmış yatay dikdörtgen şeklindeki Mushaf'ın kapakları tahta üzerine deve derisi kaplanarak yapılmıştır. Bu kütüphânedeki (Y.Y. 753) aynı şekilde III/IX-IV/X. asırlara tarihlendirilen parşömen üzerine Kûfî hatla yazılmış diğer bir Mushaf'ın ciltlenmesinde de kahverengi deri kaplanmış ahşap kapaklar kullanılmıştı.[586] Mısır'da II/VIII-III/IX. asırlarda parşömen üzerine yazılmış bazı mushafların da ahşap kapaklar kullanılarak ciltlendiği görülmektedir.[587] Günümüze ulaşan bazı örneklerden anlaşıldığına göre Mısır'da III/IX. asrın sonlarına kadar yapılan

---

583 François Déroche, *Islamic Codicology, an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqân Publications, London 2005, s. 260-261

584 Thomas W. Arnold, Adolf Grohmann, *The Islamic Book*, The Pegasus Press, 1929, s. 34.

585 Ursula Dreibholz, "Research on Early Islamic Book Covers and Book Structures in San'â", *Yemen Update. Bulletin of the American Institute for Yemeni Studies*, no. 32, Westbury, NY. 1993, s. 7.

586 Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi'nde Ortaçağ İslâm Ciltleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*, İstanbul 1990, s. 103-104.

587 Thomas W. Arnold, Adolf Grohmann, *The Islamic Book*, The Pegasus Press, 1929, s. 44-47.

ciltler kutu şeklindeydi ve kapaklarının yapımında da ahşap malzemeler kullanılmıştı.[588]

Ciltte karton ve ahşap kapakları kaplamakta kullanılan en önemli malzeme deriydi. Cilt kapaklarının deriyle kaplanmasında da dönemlere göre farklılıklar bulunmaktadır. IX/XV. asra kadar genellikle her iki kapak yek-pare bir deri parçasıyla kaplanırken daha sonraları, tezhiplemede ve cildin sırt genişliğiyle ilgili problemleri gidermede kolaylık sağladığı için her iki kapak da ayrı ayrı kaplanmış[589] ve kaplama malzemesi olarak derinin yanında kumaş ve dekoratif kâğıtlar da kullanılmıştır.[590]

Cilt için keçi derisi yanında dana ve koyun derisi de kullanılıyordu. Hicâz bölgesinde deri ticareti oldukça gelişmişti[591] ve deri tabaklama konusunda da yine Arabistan yanında İslâm dünyasının Buhara, Mısır, Mağrib[592] ve Endülüs gibi bölgelerinde önemli bir endüstri oluşmuştu.[593] Bu sebeple İslâm coğrafyasındaki mücellidler cildin bu iki ana malzemesini güçlük çekmeden temin edebiliyorlardı. Ciltlerde genellikle siyah, kahverengi, fes rengi ve kırmızı deri kullanılmaktaydı. Çok yaygın olmamakla birlikte koyu yeşil cilt kapaklarına da rastlanmaktadır. Goitein'in, Geniza Belgeleri arasında rastladığı VI/XII. asrın ortalarına âit bir kitap listesinde kırmızı ve siyah deri kaplı cildler yanında, beyaz deri kaplı ciltlerden de söz edilmektedir.[594] Karton kapakların kaplanmasında ipek ve kumaş da kullanılmaktaydı. Kumaş kaplı

---

588 İ'timad Yusuf el-Kuseyri, *Fennü'l-Teclîd 'Inde'l-Müslimîn*, Bağdad 1979, s. 17.

589 Karin Scheper, *The Technique of Islamic Bookbinding, Methods, Materials and Regional Varieties*, Brill, Leiden 2015, s. 96-98, 295-296.

590 Jake Benson, "Satisfying an Appetite for Books. Innovation, production, and Modernization in Later Islamic Bookbinding", *Persian Language, Literature and Culture*, yay. haz. Kamran Talattof, Routledge, London 2015, s. 365-366.

591 Patricia Crone, *Mekkan Trade and The Rise of Islam*, Princeton University Press, 1987, s. 98-101.

592 Goitein'in, Geniza belgeleri arasında tespit ettiği bir mektupta Mağrip'ten Mısır'a gönderilen kare şeklindeki hazır cilt kapaklarından söz edilmektedir. Goitein, Tunus'ta süslemeli ayakkabıların yapıldığını bilindiğine göre bu cilt kapakları da büyük bir ihtimalle tezhipliydi demektedir. Bkz. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: Economic Foundations*, c. I, Berkeley 1967, s. 112.

593 Martin Levey, "Medieval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology", *Transactions of the American Philosophical Society*, c. 52/4, Yale University, Philadelphia 1962, s. 5-6.

594 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, c. I, s. 112.

cilt kapakları IV/X. asra kadar gitmektedir. Sultanların koleksiyonlarında altın ve gümüşle kaplanmış ve değerli taşlarla süslenmiş kitaplar mevcuttur.

Kapak süslemeleri için kullanılan motifli baskı malzemeleri genellikle metalden yapılmaktaydı. Deri üzerine, bir tokmak veya el presi yardımıyla bastırılarak kullanılan metal motiflerin deriye verdiği zararı önlemek için, derinin preslenip sertleştirilmesiyle yapılan kalıplar da kullanılmıştır.

Deriyle kaplanmış kapakların üzerine baskı yoluyla yapılan süslemeler, çok sade ve basit olan ilk dönem ciltleri hâriç tutulacak olursa, genelde iki guruba ayrılmaktadır.[595] Birinci gruptaki kapaklarda süslemeler kapağın bütününü doldurmakta ve genellikle de geometrik şekillerden oluşmaktadır. Erken dönemlerde yapılmış örneklerinin günümüze ulaştığı bu cilt tarzı, Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde de devam etmiş, hatta X/XVI. asra kadar da bazı bölgelerde yapılmaya devam edilmiştir. İkinci gruptaki süslemeler ise kapağın orta kısmında yer almaktadır. Şemse olarak adlandırılan bu süslemeler cildin yapıldığı döneme ve coğrafyaya göre farklı şekiller almaktadır. Eski tarihli ciltlerdeki yuvarlak şemselerin içlerinde yıldızlar, kündekârî ağaç işlerine benzeyen geometrik şekiller bulunur. Daha sonra bu tür tezyinatın yerini çiçek motifleri almıştır. VIII/XIV. asırda Anadolu'da bu tarz şemseler oldukça yaygınlaşmış, IX/XV. asırda ise tamamen Suriye ve Mısır'a kaymıştır. VII/XIII. asırdan itibaren beyzî şemseler görülmeye başlanılmıştır. Yuvarlak şemsede olduğu gibi beyzî şemselerin içleri de önce geometrik desenlerle sonra da sitilize edilmiş çiçek motifleriyle doldurulmuştur. Bu şemselerin en güzel örneklerine Anadolu sahasında rastlanır. Beyzî şemseler genellikle salbeklidirler.[596] Şemseli ciltlerde kapağı çevreleyen zencireklerle köşelere konulmuş köşebendler görülür. Ön ve arka kapaklar genellikle aynı tarzda tezyîn edilmişse de arka kapakların tezhipleri daha sade tutulmuştur.[597]

Cilt sanatı Selçuklu, Memlûklu, Timurlu, İran ve Osmanlı muhitlerinde büyük gelişme göstermiş ve kitap ciltleri bu dönemlerde, özellikle de kapak süslemeleri bakımından kendine özgü özellikler kazanmıştır.[598] Bu döneme âit

595 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009, s. 30.

596 Bu tarihlemeler merhum hocam M. Nihad Çetin Bey'e âittir.

597 Emil Gratzl, "Book Covers", *A Survey of Persian Art*, c. V, yay. haz. Arthur Upham Pope, Tehran 1977, s. 1979.

598 Bu konuda şu önemli çalışmaya bakılmalıdır: Julian Raby-Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century*, yay. haz. Tim Stanley, Azimuth editions, London

cilt örnekleri incelendiğinde mezkûr muhitler arasında önemli bir etkileşim olduğu görülür. Bu etkileşimden İtalya bile nasibini almış rönesans İtalya'sının mücellidleri, Memlûk ve Osmanlı cilt yapım tekniklerinden etkilenmişlerdir.[599]

Memlûklu muhitlerinde yapılan ciltlerde kapağın bütününe yayılan hendesi tezyinat bulunmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı muhitlerinde yapılan ciltlerde sadelik hâkimdir, bitki ve hayvan motifleri sitilize edilmiştir. Timurlu ve İran muhitlerinde ise birbiri içine geçmiş (girift) ve manzarayla bütünleşmiş bitki ve hayvan motifleri mevcuttur.[600] İran bölgesinde yapılan sanat değeri yüksek ciltlerin iç kapaklarında da süslemeler, kitapla ilgili bilgileri ihtiva eden beyitler görülür.[601] Ayrıca cilt kapaklarının kaplanmasında ve tezyininde Timurlu ve İran muhitlerinde, Çinlilerin uyguladıkları lâke tekniğinden de yararlanılmıştır.[602] Osmanlılar tarafından da uygulanan lâke kapaklı ciltlerin başlangıcı, tespit edilen örneklerden anlaşıldığına göre, XV. asra kadar gitmektedir.[603]

Ciltlerin yapılış tarzları ve malzemesi, özellikle de tezyinâtı, telif veya istinsah tarihini belirleyemediğimiz yazma eserlerin tarihlendirilmesinde ve hangi bölgede yapıldığına dâir ipucu verebilirler. Derinin tabaklanma şeklinden cildin yapıldığı bölge, kapak yapımında kullanılan ahşap malzeme, preslenmiş papirüs, deri ve kâğıttan, yapıldığı dönem, kapak tezhibinden de Arap, Memlûk, Herat, Osmanlı gibi hangi ekole âit olduğu belirlenebilir.

1993. Kapak süslemelerinde kullanılan motifler şu çalışmalarda çok geniş şekilde yer almıştır: Max Weisweiler, *Der Islamische Bucheinband des Mittelalters*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1962; G. Bosch, J. Carswell, G. Petherridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The Oriental Institute, Chicago 1981; François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 293-308. Selçuklu ve Karamanoğulları dönemine âit bazı örnekler için bkz. Ahmet Saim Arıtan, *Karamanoğulları Cild San'atı*, Konya 2008.

599 Alison Ohta, "Binding Relationships: Mamluk, Ottoman and Renaissance Book Bindings", *The Renaissance and the Ottoman World*, yay. haz. Anna Contadini, Claire Norton, Ashgate, Surrey 2013, s. 221-230.

600 Mehmet Aga-Oglu, *Persian Bookbindings of The Fifteenth Century*, University of Michigan Press, 1935, s. 4.

601 İrec Afşar, "Inscriptions on the Cover of Islamic Manuscripts: An Introductory Study", *Manuscripta Orientalia*, c. X/1, St. Petersburg 2004, s. 42-51.

602 Mehmet Aga-Oglu, *a.g.e.*, s. 11-13; Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 110-112.

603 Zeren Tanındı, "Early Examples of Turkish Lacquered Bookbinding", *Ars Turcica II*, yay. haz. Hans-Georg Majer vdgr, München 1987, s. 647-652.

Ancak yazma eserlerin ciltlerinin her zaman orijinal olmayıp zaman içinde yenilendiğini ve tamir için yeni malzeme kullanıldığını göz önünde bulundurarak bu konuda dikkatli olmak gerekir.[604]

Tezhip

İslâm dininin resmi/tezhibi yasakladığına dâir bir kanaat mevcutsa da Müslümanlar asırlar boyu bazı kısıtlamalar getirmekle beraber tezhip sanatının en güzel örneklerini vermişlerdir. Hz. Peygamber'in resmi yasaklayan hadislerini de ulemânın bir kısmı, İslâm'ın ilk dönemlerinde resme/putlara tapmayı önleme yolunda bir tedbir olarak yorumlamışlar ve bu konuda müsamahalı davranmışlardır.[605] Üç boyutlu olmamak şartıyla resim yapılmasına da karşı çıkılmamıştır. Mes'ûdî, Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Sehl'in, Halife Muntasır döneminde (h. 247/861-248/862) Divânu'l-Ceyş'teki bir halının üzerinde, Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in ve bazı hükümdarların resimlerini gördüğünü söylediğini nakleder.[606] Yine Mes'ûdî, içinde peygamberlerin resimlerinin bulunduğu bir kitaptan söz eder.[607]

Orta Çağ İslâm dünyasında ilk iki asırdan (I-II/VII-VIII) günümüze Kur'ân-ı Kerim dışında kodeks formatında herhangi bir kitap ulaşmadığı için bu döneme âit tezhiplerin hususiyetleri, ancak bu asırlara tarihlenen Kur'ân-ı Kerim nüshalarından hareketle ortaya konulabilmektedir.[608] İbnü'n-Nedim, birisi kendi döneminde yaşayan yedi mushaf müzehhibinin adlarını vermektedir.[609] Aslında Kur'ân metnine ilâve ve dolayısıyla müdâhale olur endişesiyle en eski tarihli Kur'ân nüshalarında tezhip yapmaktan kaçınılmıştır.[610] Hz. Ali'nin bir Kur'ân nüshasını tezhiplediğine dâir rivâyetin ise ne derecede

---

604 Julian Raby-Zeren Tanındı, *a.g.e.*, s. 2; François Déroche, *a.g.e.*, s. 254-255; Robert Hillenbrand, "Manuscript Books, Binding of: Islamic", *Dictionary of Middle Ages*, c. VIII, yay. haz. Joseph R. Strayer, New York 1989, s. 98.

605 Muhammed Abdülcevâd el-Asma'î, *Tasvîr ve Tecmîlü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-İslâm*, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1962, s. 12.

606 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. IV, s. 46-47.

607 Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 162.

608 Zeren Tanındı, "Gilding and Binding in the Muslim World", *Arts and Crafts in the Muslim World*, yay. haz. Nazeih Taleb, Semiramis Çavuşoğlu, İstanbul 2008, s. 397-398.

609 *el-Fihrist*, c. I, s. 12.

610 Abdü's-Settâr el-Halvacî, "el-Lemesâtü'l-Fenniye fi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye", *ed-Dâre*, c. 2/2, Riyad 1976, s. 53-54.

güvenilir olduğunu bilemiyoruz.[611] İbn Ebû Davud, Kur'ân yazımında ve tezhibinde gümüş ve altın kullanmanın hoş görülmediğine dâir bazı rivâyetler nakletmektedir.[612] Sübkî ise müzehhibin mushaf dışındaki kitaplara tezhip yapmamasını, mushaf tezhibinde altın kullanılması hususunda ise ihtilaf olduğunu, bunu uygun görenlerin yanında uygun görmeyenlerin de bulunduğunu söylemektedir. Sübkî kendi görüşünün mushaf tezhibinde herhangi bir kısıtlama olmaması yönünde olduğunu, mushaf dışındaki eserlerin altınla tezhibinin uygun olmadığı konusunda da sahabenin ittifak ettiklerini belirtmektedir. [613]

I/VII. asra âit Hicâzî hattıyla parşömen üzerine yazılmış Kur'ân nüshalarında tezhibe nadiren rastlanır. Bazılarında sureleri ayıran çizgiler bazılarında da nadir olmakla birlikte geometrik şekillerle doldurulmuş dar bantlar görülür.[614] Bu mushaflardaki kırmızı mürekkeple yazılmış sure başlıkları da sonradan eklenmiş olabilir.[615] I. Dünya Savaşı sırasında Şam'dan İstanbul'a getirilen ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilen (Şam'dan Gelen Evrak), I/VII. asrın sonlarında veya II/VIII. asrın başlarında yazıldığı tahmin edilen parşömen üzerine yazılmış Kur'ân sayfalarında ayet sonlarını gösteren düzenli olarak konulmuş tezhipli işaretlere rastlanılmamaktaysa da zaman zaman ayet sonlarında üç nokta veya tezhipli ufak güllerin konulduğu görülmektedir. Ancak beş veya on ayeti ayıran tezhipli "ha" harflerinin ve büyük küçük güllerin metindeki yer alış şekillerinden dolayı sonradan ilâve edildiği düşünülmektedir.[616]

Ancak bir süre sonra, "II/VIII-IV/X. asra tarihlenen parşömen üzerine kûfî hattıyla yazılmış ve yatay olarak tasarlanmış Kur'ân nüshalarında ilk

---

611 Muhammed Abdülcevâd el-Asma'î, *a.g.e.*, s. 77.

612 İbn Ebû Davud es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 332, 339, 341, 342. Kur'ân-ı Kerim'in yazılışında ve tezhibinde altın ve gümüş kullanılmasıyla ilgili farklı görüşler için bkz. Alain George, "Calligraphy, Colour and Light in the Blue Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, c. XI/1, Edinburgh University Press, 2009, s. 103-104.

613 es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1986, s. 102-103.

614 Annie Vernay-Nouri, *Enluminures en terre d'Islam: entre abstraction et figuration*, Bibliotheque Nationale de France, Paris 2011, s. 25.

615 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 48.

616 Solange Ory, "Un Nouveau Type de Mushaf. Inventaire des Corans en Rouleaux de Provenance Damascaine, Conservés à Istanbul", *Revue des Études Islamiques*, c. XXXIII, Paris 1965, 96.

iki veya sondaki iki yaprak altın suyu, yeşil, az kırmızı ile renklendirilmiş dâireler, iç içe geçmiş kareler, geçme bantlar, noktalarla oluşan levhalar tezhiple süslenmiştir."[617] Ayrıca genellikle bir surenin bitip diğerinin başladığını gösteren kafes örgüsü biçiminde geometrik örnekli bezemeleri olan şerit biçimindeki tezhiplerin,[618] daha sonra sure adlarının, etrafı yatay dikdörtgen alanlarla çevrilerek zemini bitkisel motiflerle bezenmeye başladığı görülmektedir.[619] Déroche, Emeviler dönemine tarihlenebilen mushaflardan halife Abdülmelik (hilafeti 65/685-86/705) öncesine âit olanlarda önemli bir tezhip unsuru görülmezken, Abdülmelik sonrası mushaflarda sure aralarında geometrik ve mimari tezyinat yanında çeşitli bitkilerden oluşan motiflerin yer aldığını söylemektedir.[620] II/VIII. asrın başlarına tarihlenebilen San'a mushafının başında karşılıklı iki sayfada bahçe içinde bir câmi figürü yer almaktadır.[621]

Kur'ân-ı Kerimlerin sure isimlerinin ve bazı ayetlerin yazımında ve tezhibinde kullanılan kırmızı mürekkep II/VIII. asrın ilk yarısından itibaren

---

617 Zeren Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, *yay. haz. Ali Rıza Özcan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2009, s. 243. San'a Ulu Camii'nde bulunan tezhipli Kur'ân sayfaları için bkz. *Mesahifü San'a*, Darü'l-Asari'l-İslâmiyye, Küveyt 1985, s. 32-52. Abbâsî dönemi Kur'ân nüshalarının tezhipleri hakkında geniş bilgi için bkz. François Deroche, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992, s. 22-24.

618 Adolf Grohmann, "The Problem of dating early Qur'âns", *Der Islam*, c. XXXIII/3, Hamburg 1958, s. 228-230. Eski tarihli mushaflardaki bazı tezhip örnekleri için bkz. François Déroche, *Qur'ans of the Umayyads. A First Overview*, Brill, Leiden 2014, figure 1-45.

619 Banu Mahir, "İslâm Kitap Sanatı Tezhip Tasarımına Büyük Selçuklu Dönemi Katkılarının Bir Örneği", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, c. II, Konya 2001, s. 105. Sure başlıklarında kullanılan şeritlerin dekoratif özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Richard Ettinghausen, "Manuscript Illumination", *A Survey of Persian Art*, c. 5, yay. haz. Arthur Uphham Pope, Soroush Press, Tehran 1977, s. 1940-1944.

620 François Déroche, *Qur'ans of the Umayyads. A First Overview*, Brill, Leiden 2014, s. 84-94. San'a Ulu Câmii'nde bulunan bu döneme âit bazı Mushaf sayfalarındaki tezhiplerle ilgili olarak bkz. Marilyn Jenkins, "A Vocabulary of Umayyad Ornament. New Foundations fort he Study of Early Qur'an Manuscripts", *Mesahifü San'a*, Darü'l-Asari'l-İslâmiyye, Küveyt 1985, s. 19-23.

621 Déroche, *a.g.e.*, s. 107.

yerini altın mürekkebe bırakmış[622] ve altın, Kur'ân tezhibinde en önemli unsur olmuştur. Ancak Câhiliye dönemi şâirlerinden Kays b. Hatim (ö. Miladî 620) "deri üzerine altınla yazılmış satırlardan" bahsettiğine göre altın mürekkep yazı yazımında daha önceleri de kullanılmaktaydı.[623] Bilindiği gibi tezhip sözcüğü altın anlamındaki *zeheb* kelimesinden türemiştir. Fâtimîlerin Saray Kütüphânesi'ndeki altın ve gümüşle tezhiplenmiş binlerce Kur'ân nüshası 457-464/1065-1072 yıllarında Mısır'da ortaya çıkan kıtlıkta yağmalanıp satılmıştı. Makrîzî, 403/1012 yılında Saray Kütüphânesi'nden Câmi-i Atik'e gönderilen 1298 mushaf arasında tamamen altınla yazılmış nüshaların da bulunduğunu söyler.[624] Sem'anî, Mürşid b. Ali b. Münkız'in altın suyuyla yazmış olduğu bir mushafı gördüğünü, kanaatine göre hiç kimsenin böyle bir mushaf görmediğini nakletmektedir.[625]

IV/X. asrın ortalarında ise mavi mürekkep kırmızı ve yeşil mürekkebin yerini almış ve altınla birlikte Kur'ân tezhibinde kullanılan en baskın renk olmuştur.[626] Renkli mürekkeple yazılan hareke ve noktaların yanında ayetleri ve sureleri birbirinden ayırma ve cüz ve hizbleri, secde ayetlerini gösterme ihtiyacı müzehhiplere İslâm'ın kutsal kitabı üzerinde sanatlarını göstermek için bir fırsat sağlamıştır.[627] Bu ihtiyacı karşılamak için kullanılan şekiller (mushaf gülleri)[628] ilk tezhip unsurlarını oluşturmuştur.

---

622 Thomas W. Arnold, Adolf Grohmann, *The Islamic Book*, The Pegasus Press, 1929, s. 20, 23; Pervîn Bedri Tevfik, "Midâdü'z-Zeheb, Sınâ'atuhu fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye", *el-Mevrid*, c. 18/1, Bağdad 1989, s. 137-141.

623 F. Krenkow, "The Use of Writing for the Preservation of Ancient Poetry", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 215.

624 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, s. 273-274.

625 Yahya Mahmud b. Cüneyd es-Sâ'atî, "el-Virâke, Dirâset fi'l-Mefhûm ve'l-Mustalehât". *Sınâ'atu'l-Mahtûti'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, yay. haz. İzzüddin b. Zuğaybe, Dubai 1997, s. 119.

626 Martin Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, World of Islam Festival Publication, London 1976, s. 76.

627 Martin Lings, *a.g.e.*, s. 71-72.

628 Ayşe Tanrıver, *Türk Tezhip Sanatında XIV-XVI. Yüzyıl Mushaf Gülleri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü 2007.

Kur'ân nüshalarındaki tezhip unsurları dönemlere ve bölgelere göre farklılıklar göstermektedir.[629] VII/XIII. asırdan sonra müzehhipler sanatlarının inceliklerini zahriye sayfalarında göstermişlerdir. Memlûklu ve İlhanlı bölgesinde özellikle VIII/XIV. asırda mükemmel örneklerini gördüğümüz Kur'ân-ı Kerimlerin başındaki tezhipli ilk sayfa (Zahriye), bazen de ilk iki sayfa, müteakip asırlarda Memlûklu ve Osmanlı mushaflarında zamanla ortadan kaybolmuş ve yerini Fatiha Suresi ve Bakara Suresi'nin ilk ayetlerinin tezhipli sayfaları almıştır.[630] IV/X. asrın başlarına kadar Kur'ân-ı Kerim'in yazımında kullanılan Kûfî hattı, daha sonra yerini muhakkak ve reyhanî hattına bırakmışsa da, sure başlıklarının yazımında Kûfî hattı bir tezhip unsuru olarak kullanılmaya devam edilmiştir.[631]

Eski tarihli yazmalarda nadiren tezhip görülür. IV/X. asırdan itibaren Kur'ân-ı Kerim nüshaları dışında kalan bazı yazmalarda da oldukça sade olan ve genellikle kırmızı mürekkep kullanılarak yapılmış iç içe geçmiş çizgilerden ve simetrik hendesî şekillerden oluşan tezhibe tesadüf edilir. VII/XIII. asırdan sonraki yazmalarda eserin ilk sayfasına küçük veya büyük tezhipli bir ser-levha/başlık koymak âdet haline gelmiştir. Arap yazısının gelişmesi ve mükemmelleşmesiyle birlikte tezhip sanatında da ilerleme görülür. Gelişmiş tezhip örneklerine daha çok kitapların çeşitli boylardaki ser-levhalarında/unvan sayfalarında ve bölüm başlıklarında rastlanır. Dönemlere göre ser-levhalar/unvan sayfaları şekil ve renk bakımından farklılıklar gösterir.[632] Nadir de olsa kare şeklinde ser-levhalara rastlanırsa da genellikle ser-levhalar yatay dikdörtgen şeklindedir[633] ve taç (iklil), düz veya tepelikli mihrabiye biçiminde tezhiplenmiştir.[634] Ser-levhaların kolayca fark edilebilen tarihî bir gelişimi vardır. İlk zamanlar yatay dikdörtgen şeklinde olan bu ser-levhalar ekseriya Rumî motiflerle işlenmiştir. Bu dikdörtgenlerin içinde çizgilerden

---

629 Kur'ân tezhibinin geçirdiği evreler hakkında geniş bilgi için bkz. Richard Ettinghausen, a.g.m., s. 1940-1968.

630 David James, *Qur'ans and Bindings from Chester Beatty Library*, London 1980, s. 11. Bazı zahriye örnekleri için bkz. Mine Esiner Özen, *Tezhip Sanatından Örnekler*, İstanbul 2007, s. 16-30.

631 Vicdan Ali İbn Nayif, *Silsiletü't-ta'rif bi'l-fenni'l-İslâmî: el-Emeviyyûn, el-Abbâsiyyûn*, c. 1, Amman 1988, s. 134.

632 Bazı araştırmacılar ser-levha ve unvan sayfasını farklı tanımlamaktadırlar. Diğer taraftan bir kısım araştırmacılar da her iki kelimeyi birbirinin yerine kullanmaktadır.

633 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gülnur Duran, "Serlevha", *DİA*, c. 36, s. 568-569.

634 Bazı başlık örnekleri için bkz. Mine Esiner Özen, *a.g.e.*, s. 35-66.

ibaret hendesî şekiller de yer almaktaydı. IX/XV. asırdan önce bir aralık, bu dikdörtgenlerin üstüne kubbe şeklinde bir bölüm eklenmiş ve ser-levhalar câmi silüetini andıran bir şekil almışlardır. Bu ser-levhaların üst kısımlarında da çeşitli usluplarda tığlar bulunmaktadır. IX/XV. asırda tekrar dikdörtgen şeklindeki ser-levhalara dönülmüştür. Bu dönemde bilhassa Osmanlılarda son derecede işlenmiş ve büyük bir sanat eseri haline gelmiş dikdörtgen ser-levhalar görülür. Gelişmiş bir zevkin eseri olan bu ser-levhalar sadelikle birlikte tezhibin belki en olgun örnekleridir. IX/XV. asrın başlarında ser-levhalarda Rumî motifler hâkim iken asrın sonlarına doğru Herat mektebinin tesiriyle Rumî motiflerin yanında Hatâî motifler de kullanılmaya başlanılmıştır.[635] X/XVI. asırda Hatâî motiflerin fazlaca kullanıldığı görülür.[636]

Sanat değeri yüksek yazmalarda satır araları, sayfaların boş kalan kenarları, köşeler ve iki mısra arasındaki boşluklara da tezhip yapılırdı.[637] Sayfanın üç kenarında bırakılan boşluklara yapılan tezhibe hâşiye tezhibi, kıtalardaki farklı yazı çeşitlerini aynı hizaya getirmek için satır kenarlarında kalan boşluklara yapılan tezhibe de koltuk tezhibi denilmekteydi.[638] VIII/XIV. asırdan itibaren özellikle İran bölgesinde sayfa kenarları bitki ve hayvan motifleriyle süslenmiş ve bu tür tezhip için daima altın kullanılmıştır. İranlı sanatkârlar bu tezhip tarzını Hindistan'a ve Osmanlı ülkesine de taşımışlardı.[639]

Tezhip sanatı en güzel örneklerini Memlûklulardan başlayarak, İran, Timurlu, Selçuklu ve Osmanlı döneminde vermiştir. Genellikle tezhip, Kur'ân-ı Kerim yanında, sultanlara ve devlet adamlarına takdim edilmek için hazırlanmış eserlerle, muhtelif hânedânların saray atölyelerinde hazırlanan kitaplarda yoğun bir şekilde görülür.[640] Diğer yazmalarda ise daha çok unvan

---

635 İran bölgesindeki ser-levhaların gelişimi ve özellikleriyle ilgili olarak bkz. Oleg F. Akimushkin, Anatol A. Ivanov, "The Art of Illumination", *The Book in Central Asia*, yay. haz. Basil Gray, Serindia Publications, UNESCO 1979, s. 38, 46.

636 Ser-levhaların tarihî gelişimiyle ilgili bilgiler merhum hocam Nihad M. Çetin'in ders notlarından alınmıştır.

637 Yılmaz Özcan, "Türk Tezhip Sanatı", *Türkler*, c. XII, yay. haz. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 300.

638 F. Çiçek Derman, "Türk Tezyînatındaki Istılah ve Tâbir Kargaşasına Dâir", *M. Uğur Derman, 65 Yaş Armağanı*, yay. haz. İrvin Cemil Schick, Sabancı Üniversitesi 2000, 258-259.

639 Norah M. Titley, *Plants and Gardens in Persian, Mughal and Turkish Art*, London 1979, s. 15.

640 Güzel bir örnek için bkz. Feyzullah Efendi 54.

sayfalarında tezhipler yer almaktadır. Anadolu Selçuklularında, beyliklerde ve Osmanlılarda X/XVI. asra kadar oldukça sade ve genellikle küçük boyutta, yatay dikdörtgen şeklinde olan sanatkârâne yapılmış ser-levhalarda/unvan sayfalarında, yaldızlı çeşitli renkler yanında kiremit kırmızısı ve lâciverd renkler kullanılmıştır.

Sultanlara ithaf edilen eserlerde de ithaf cümleleri yazmanın 1a sayfasındaki (recto) zahriyede tezhipli yuvarlak veya beyzî dâire içine alınmıştır. Dönemin hükümdarlarına ve özellikle de Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilmiş birçok kitabın başında bu tür zahriyeler görülür. Bu zahriyeler bir veya iki sayfayı kaplayan tezhipli sayfalarla, ithaf cümlelerinin yazıldığı sayfa ortasındaki bir madalyondan oluşmaktadır. Mahmud b. Murtaza el-Hüseynî'nin, 832/1429 yılında Şiraz'da istinsah ettiği İmam Müslim'in *Câmi'ü's-Sahih*'ininin başındaki daîrevî müzehheb şemsenin içinde bu nüshanın Ebi'l-Feth İbrahim Sultan için yazıldığı belirtilmekte ve daha sonra da tamamen tezhiple kaplı iki sayfa bulunmaktadır.[641]

Bazı zahriyelerde ise madalyonun altında ve üstünde ithaf yazılarını ihtiva eden yatay dikdörtgen şekiller yer almakta, kitabın ve müellifin ismi de madalyonun içine yazılmaktadır.[642] Memlûk hükümdarı Kansu Gavrî'nin kütüphânesi için yazılmış *Kitâbu'l-Felâha*'nın 1. cildinin zahriyesinde dikdörtgen şeklinde düzenlenen sayfanın üst kısmında kitabın ismi "el-Cüz'ü'l-evvel min *Kitâbi'l-Filâhati'n-Nebatiyye*" şeklinde yer almakta altındaki yuvarlak dâire içinde "*bi-resmi'l-makâmi'ş-şerîf meliki'l-berreyn ve'l-bahreyn Mevlânâ es-Sultan el-Meliki'l-Eşref Ebi'n-Nasr Kansuh el-Gavrî 'azze nasruhu*" denilerek kitabın Kansu Gavrî'nin kütüphânesi için yazıldığı belirtilmekte ve sayfanın altında da kitabın müellifi verilmektedir: *Te'lifü Ebî Bekr Ahmed b. Ali el-Ma'rûf bi-İbni Vahşiyye*".[643]

Bu dönem zahriyelerinde sitilize edilmiş Rumî ve Hatayî motiflerin kullanıldığı görülmektedir.[644] Yazmaların sonunda müellifin telif kaydı, müstensihin de istinsah kaydı yer alır. Değerli yazmalarda bu kayıtların

641 Feyzullah Efendi 489.

642 Mine Esiner Özen, *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul 2003, s. 16-17.

643 Ebû Bekir ibn Vahşiyye, *Kitâbu'l-Filâhatü'n-Nebatiyye*, c. 1, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1984.

644 Banu Mahir, "Manuscript Illumination", *Turkish Art*, Ankara t.y., s. 358.

bulunduğu kısım da genellikle üçgen veya dörtgen çerçeve içine alınır ve kenarları tezhiplenirdi.

Orta Çağ İslâm dünyasında edebî eserlerde ve özellikle de Abbasiler döneminde Sanskritçe, Grekçe ve Hintçeden tercüme edilen tıb, botanik, zooloji, coğrafya ve astronomi gibi ilimlerle ilgili eserlerde, eserin konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için yapılmış minyatürler ve çizimler bulunmaktadır.[645] VII/XIII. asırdan öncesine âit günümüze ulaşan minyatürlü üç eserin biri astronomi, biri coğrafya, diğeri de tıpla ilgilidir. Bu minyatür ve çizimler eserin konusunun anlaşılmasına yardımcı olmaları yanında birer süsleme unsuru olarak da kitaplara değer kazandırmaktadırlar. VI/XII. asrın sonlarından başlayarak başta manzum eserler olmak üzere diğer edebî türlerde ve tarih eserlerinde de metni süslemek maksadıyla eserin konusuyla ilgili minyatür yapımının yaygınlaştığı görülmektedir.[646] Ancak II/VIII. asrın sonlarında yaşamış olan Basralı Hamdan el-Harrat'ın, şahıs ve hayvan resimleri yapmakta çok mahir olduğu nakledildiğine göre minyatür yapımı daha erken bir tarihte başlamış olmalıdır. İbnü'l-Bevvab'ın da hat sanatında meşhur olmadan önce kitap resimlediği bilinmektedir.[647] Safedi, Muhammed b. Ahmed b. Sabir es-Sülemi el-Katib'in, istinsah ettiği Ebû Nüvas'ın *Divan*'ını ve İbnü'l-Hebbâriye'nin *Felekü'l-Meani*'sini resimlediğini ve kendisinde bulunan *Felekü'l-Meani*'nin sonunda "ketebehü ve savverehü fi'l-Muharrem sene 628" (yazdı ve resimledi 628 Muharrem'inde) kaydının bulunduğunu belirtir.[648]

Minyatürlerin esere yerleştirilmesinde farklı usuller takip edilmekte ve anlatılan konuyla, konuyu tasvir eden minyatürün aynı sayfaya denk gelmesine dikkat edilmekteydi.[649] Günümüze *Makâmâtü'l-Harîrî*, *Kelîle ve*

---

645 Muhammed Abdülcevâd el-Asma'î, *Tasvîr ve Tecmîlü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-İslâm*, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1962, s. 35-49, 55-64.

646 Muhammed Abdülcevâd el-Asma'î, *a.g.e.*, s. 51-Jonathan M. Bloom, "The Introduction of Paper to the Islamic Lands and The Development of the Illustrated Manuscript", *Muqarnas*, c. XVII, Leiden 2000, s. 17-18.

647 Yahya Mahmud b. Cüneyd es-Sâ'atî, "el-Virâka, Dirâse fi'l-Mefhûm ve'l-Mustalehât". *Sınâ'atu'l-Mahtûtu'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, yay. haz. İzzüddin b. Zuğaybe, Dubai 1997, s. 122.

648 *El-Vafi bi'l-Vefeyat*, c. II, s. 81.

649 Francis Richard, "Manuscript Illustration", *Islamic Codicology, An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, çev. Deke Dusinberre ve David Radzinowicz, yay. haz. Isa Waley, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 2005, s. 251.

Dimne, *Eğânî*, *Şâhnâme*, *Hamse-i Nizâmî*, *Bostân*, *Gülistân*, *Câmiü't-Tevârih*, *Âsârü'l-Bâkiye* gibi eserlerin minyatürlü birçok nüshası ulaşmıştır. Makrîzî'nin İslâm dünyasında yetişmiş musavvir ve müzehhiplerle ilgili olarak yazdığı *Edvau'n-Nibras ve Ünsü'l-Cellas fi Ahbâri'l-Müzevvikîn mine'n-Nâs* adlı eser maalesef günümüze ulaşmamıştır.[650] Orta Çağ İslâm dünyasında üretilen bazı yazma eserlerde de eser müelliflerinin portreleri yer almaktadır.[651]

Tezhip bir eserin değerini artırdığı gibi, yazıldığı tarih ve hangi coğrafyada yazıldığını bilmediğimiz eserlerin tarihlendirilmesinde ve hangi bölgede meydana getirildiğini tespit etmekde de bize yardımcı olur. Çünkü tarih içinde farklı bölgelerde birbirinden farklı uslup özellikleri sergileyen tezhipler yapılmıştır. Ancak minyatürlerin ve bazı tezhiplerin sonradan, muhtemelen de eserin istinsahından uzun süre, hatta asırlar geçtikten sonra bile yapılmış olabileceğini de göz ardı etmemelidir.[652] Çünkü istinsah edilmiş bir esere sonradan bazı minyatürler eklemek az rastlanılan bir uygulama değildir.

Kitabın Muhteva Özellikleri

Orta Çağ'da İslâm dünyasında üretilen yazma eserler metin ve muhtevâ bakımından asırlar boyunca şekillenen bazı hususiyetlere sahip olmuşlardır. Her ne kadar erken dönem yazma eserlerinde sıkça görülmezse de vikâye/fevâid sayfaları bir yazmada ilk rastlanılan unsurlardır.

Vikâye/Fevâid Sayfaları

Yazma eserlerin baş kısımlarında genellikle bir veya birkaç sayfa boş bırakılırdı. İlk dönemlerde genellikle kitabın başında boş olarak bırakılmış bu sayfa veya sayfalara eserin ve müellifinin ismi yanında semâ', kıra'ât, icâzet, mukabele ve mütalaa kayıtları yazılmaktaydı. Müteakip asırlarda bu sayfalarda vakıf kayıtlarına ve mühürlerine, yazma sahibi tarafından

650 Yahya Mahmud b. Cüneyd es-Sâ'atî, a.g.m., s. 123.

651 E. R. Hoffman, "The Author Portrait in Thirteenth-Century Arabic Manuscripts: A New Islamic Context for a Late-Antique Tradition", *Mukarnas*, c. 10, 1993, s. 6-20; Sheila S. Blair, "Une brève histoirre des portraits d'auteurs dans les manuscrits islamiques", *De la figuration humaine au portrait dans l'art islamique*, yay. haz. Houair Touati, Leiden, Brill 2015, s. 31-62.

652 Francis Richard, a.g.m., s. 250.

yazılmış âilesine mensup kimselerin doğum ölüm tarihlerine, mürekkep ve ilaç yapımına, kitap ve yiyecek fiyatlarına, zelzele ve yangın gibi tabii afetlere dâir bilgilere, beyitlere, çeşitli konularla ilgili düşürülmüş tarihlere ve temellük/satın alma kayıtlarına rastlanabilir. Bazen temellük kayıtlarının yanında yazma sahibinin mührü de görülebilir. Kayıtlar arasında eserle ilgili görüşlere de rastlamak mümkündür. Kâşânî'nin *Kitâbu't-Te'vilat*'ının Şaban 737/Mart 1337 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının zahriyyesinde, nüsha sahiplerinden biri şu kaydı düşmüştür: "Bu makbul bir kitaptır. Vâ'iz Hüseyin genellikle bu kitaptan va'z ediyor."[653]

Yazma eserlerdeki bu kayıtlara genellikle fevâid kayıtları denilmektedir. Bu kayıtların çoğu yazmanın sahibi/sahipleri tarafından yapılmaktaydı.[654]

Kebikeç: Birçok yazma eserde, yazmanın korunmasını temin maksadıyla eserin zahriyyesinde yazılmış "yâ Hâfız", "kebikeç", "yâ kebikeç"[655] gibi ifâdeler de bulunmaktadır. Yazmalar üzerindeki kebikeç sözcüğünden hareketle bu ifâdenin hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlanıldığını söylemek mümkün değildir. Çünkü birçok yazmada bu sözcük yazmanın üretildiği tarihten çok sonraki bir zamanda yazmalar üzerine yazılmıştır ve bu da gerek yazının cinsinden gerekse de mürekkebin renginden açıkça anlaşılmaktadır. Ancak klasik kaynaklardaki bu kelime ile bilgilerin VI/XII. asra kadar gitmesinden hareketle kebikeçin kullanımının bu tarihlerden önceki bir tarihte başlamış olduğunu söyleyebiliriz.[656]

Müslümanların günlük hayatlarında sıkça kullandıkları Allah'ın koruyucu sıfatlarından biri olan "*yâ Hâfız*"ın yazma eserlerin başına ve sonuna yazılması tabii ki olağan bir şeydir. Ancak kebikeçin hem anlamı hem de koruyucu niteliği tartışılmış ve ne maksatla yazma eserlere yazıldığına dâir bazı fikirler ileri sürülmüştür. Yapılan araştırmalarda

653 Ragıp Paşa 33.

654 Leiden Üniversitesi Kütüphânesi'ndeki bir koleksiyonda bulunan yazmalardaki fevâid kayıtları için bkz. Jan Schmidt, "Manuscripts and Their Function in Ottoman Culture: The Fatatri Collection in the Leiden University Library", *Journal of Turkish Studies*, c. 28/1, Harvard University 2004, s. 355-357.

655 Tûba Çavdar, "Kebîkeç", *DİA*, c. 25, s. 161-162.

656 Seyyid Mahmud Mar'aşî Necefî, "Kebikec der-Nüshahâ-yı Hattî", *Mîrâs-ı Şihâb*, c. 16/1, Kum 2010, s. 10-11.

kebikeçin zehirli bir bitki (*ranunculus Asiatucus*/düğün çiçeği),[657] kitaplara dadanan böceklerin kralı bir cin olduğu üzerinde durulmuşsa da bu konuda kesin bir görüş belirtilememiştir. Bekr b. İbrahim el-İşbilî de, Mağrip bölgesindeki el yazmalarında *keyketec* şeklinde görülen bu kelimenin hüdhüd kuşunun adı olduğunu ve Muhammed es-Semîrî isminde bir kişiden naklederek, bu kelime bir yazmanın ilk ve son sayfasına yazıldığında kurtların bu kitaba ilişmeyeceklerinden emin olunabileceğini söylemektedir.[658]

Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/926) ve İbn Sina (ö. 428/1037) ağrıları dindirmek için kebikeç çiçeğinin kullanıldığından bahsederlerse de, böcekleri kitaplardan uzak tutma yönünde bir özelliğinin olduğundan söz etmezler.[659]

Veled Çelebi'nin sözlüğünde verdiği tanım kebikeçin zehirli bir ot olduğunu vurgulamaktadır: "Zehirli mi'de-nüvis (maydonoz), kurbağa otu. Kâğıt arasında konursa güve yemez. Ba'dehu nebatın bu ismi unutulmuş, yalnız adı yazılmakla iktifâ edilmiş."[660]

Adam Gacek, kebikeçin zehirli bir bitkinin adı olduğu ihtimalinin daha ağır bastığını söylemekte ve ancak "Yine de kebikeç otunun gerçekten kitapları kurtlardan ve haşerelerden koruyucu bir özelliğe sahip olup olmadığını bitki üzerinde kimyasal deneyler yapmadan söylemek zor görünüyor" demektedir.[661]

Kebikeçin kitap kurtlarının kralı bir cin olduğu ve kurtların, üzerinde krallarının ismini gördükleri kitaba yaklaşmayacakları şeklindeki görüşün herhangi bir şekilde temellendirilmesi mümkün gözükmemektedir. Ancak, Adam Gacek'in belirttiği gibi "İslâm dünyasındaki kitap yapımı tekniğinde kullanılan maddelerin arasındaki balmumu (asel), nişasta hamuru ve doğal yapıştırıcı maddeler kurtlara, böceklere âdeta davetiye çıkarmaktadır. Kebikeç otunun kitabın arasına konulduğu takdirde

657 Ergi Deniz Özsoy, "Düğün Çiçeği veyahut Söz Uçsun Yazı Uçmasın Aşkına", *Kebikeç*, no. 41, Ankara 2016, s. 8-9.

658 Seyyid Mahmud Mar'aşî Necefî, a.g.m., s. 9.

659 Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıb*, c. I, s. 426, c. IV, s. 47; İbn Sina, *el-Kanun fi't-Tıb*, c. II, s. 272, 273.

660 Aziz Gökçe, "Kebikeç'in Aslı Faslı: Kebikeç Adı Üzerine Bir Araştırma", *Kebikeç*, c. 20, no. 42, Ankara 2016, s. 34.

661 "The Use of 'kabîkaj' in Arabic Manuscripts", *Manuscripts of Middle East*, c. I, Leiden 1986, s. 49.

kurtların kitaplara yaklaşamayacağı düşünülmüş" olabilir.[662] Ben şu ihtimalin de olabileceği kanaatindeyim. Muhtemelen bu uygulama başladığında kebikeç kelimesinin yazıldığı mürekkebin içine bahsettiğimiz zehirli otun özünden de katılmakta ve böcekler bu bitkinin kokusundan dolayı kitaplardan uzak durmaktaydı.

Bazı yazmalarda kebikeçin arka arkaya defalarca yazıldığı görülür. Bir yazmada üç kere tekrarlanmış kebikeçten sonra Ashâb-ı Kehf'in köpeği Kıtmir'in de isminin yazıldığı görülüyor.[663]

Zahriyye/İç Kapak

Her ne kadar yazma eserlerde iç kapak yoktur şeklinde yaygın bir kanaat varsa da, birçok yazma nüshası dikkate alındığında, bu kanaatin doğru olmadığı anlaşılır. Abdüssettâr Halvacî, ilk dönemlerde kitaplarda unvan sayfasının bulunmadığını ve bu yüzden de kitabın isminin eserin mukaddimesinde aranması gerektiğini söylemektedir.[664] Ancak birçok araştırmacı bazı örnekler vererek unvan sayfası uygulamasının oldukça erken tarihlerde başladığını ortaya koymuşlardır.[665]

Mevcut örneklerden anlaşıldığına göre yazmalarda iç kapak düzenlemesi zaman içinde şöyle bir değişim göstermiştir. V/XII. asrın sonlarına kadar birçok yazmada kitabın ve müellifin adının eserin 1a sayfasına (recto), yani zahriyyeye, müstensihler tarafından yazıldığını görmekteyiz.[666] Önceleri sadece yazma eserin yazıldığı mürekkeple yazılan bu başlıklarda, sonraları renkli mürekkepler de kullanılmaya başlanılmış ve bazen bu başlıklar çeşitli şekillerdeki çerçeveler (dikdörtgen, üçgen ters üçgen v.s. gibi) içine alınmıştır. Ancak VI/XII. asrın başlarından itibaren bu uygulama önemini kaybetmiş

662 Çeviri Mustafa Yavuz'a âit. Bkz. "Kebikeç ve Düğün Çiçeği Ranunculus Asiatucus L.", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, no. 12-15, İstanbul 2006-2009, s. 138.

663 Feyzullah Efendi 4.

664 "el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût fi Neş'etihi ve Tatavvurihi ilâ Âhiri'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. XIII/2, Kahire 1967, s. 305.

665 Meselâ bkz. Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 204-209.

666 Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 522, Ek. 2; Feyzullah Efendi 497; Feyzullah Efendi 496; Feyzullah Efendi 258; Feyzullah Efendi 45; Feyzullah Efendi 19; Chester Beatty 3307; Escorial, Manuscritos Arabes 1924; Veliyüddin Efendi 3128; Veliyüddin Efendi 2372. Bkz. Ek. 22.

ve VI/XII. asrın sonlarından başlayarak eserin adı el yazmasının başına, yani 1b sayfasına (verso) konulan genellikle tezhipli ser-levhaların içine yazılmaya başlanılmıştır. Fakat el yazmalarının hazırlanışında, önce forma haline getirilen kâğıtlar üzerine kitabın metni müstensih tarafından yazılıp sonra da tezhip yapıldığından, ser-levha dediğimiz bu başlık kısımları bazı durumlarda boş kalmış, bazen bu boşluğa eserin adı başka kimseler tarafından yazılmış, bazen de hiç yazılmamıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki geniş bir coğrafyada üretilen eserler için genelleme yapmak mümkün değildir. Bu tespitler yaygın uygulamaları göstermektedir.

VI/XII. asırdan sonra üretilen yazmalarda da yukarıda belirttiğimiz şekildeki iç kapak görülebilir. Bunların bir kısmı eserin müellifi/müstensihi tarafından düzenlenmiş, bir kısmı da eserin yazıldığı yazıdan farklı ve sanatkârâne bir yazıyla, eserin istinsahından bir süre geçtikten sonra bir başkası tarafından yazılmıştır.[667] Nitekim Safedî, insanların, el-Kadı Burhâneddin ez-Zer'î'ye (ö. 741/1340), güzel hattıyla eser adını yazması için kitaplarını getirdiklerini söylemektedir.[668] Bu dönemde yazılan iç kapaklara ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.[669] Bazı iç kapaklarda kitabın muhtevasını gösteren bir içindekiler bölümü yer almaktadır. İç kapakların bazılarında da müstensih veya daha sonra başka kimseler tarafından yazılmış, kitap müellifinin hayatı hakkında bilgi veren tabakat kitaplarından alınmış metinler bulunmaktadır.[670]

Genellikle hükümdarlara, devlet adamlarına sunulacak bazı kitapların iç kapakları ise eserin ismi ve müellifi sayfanın bütününü kaplayan tezhipli geometrik şekillerin içine yerleştirilecek şekilde düzenlenmiştir.[671] Bu tür iç kapaklara V/XI. asırdan sonra da her asırda rastlamak mümkündür.[672]

---

667 Bazı örnekler için bkz. Veliyüddin Efendi 55, 231; Feyzullah Efendi 279; Chester Beatty 4010. Bkz. Ek. 23.

668 es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. V, s. 204.

669 Bu konuda yapılan bazı yanlış isimlendirmelerle ilgili birkaç örnek için bkz. Abdülkadir Ahmed Abdülkadir, *San'atu'l-Hat ve'l-Mahtûtât ve'l-Verrâketü ve'l-Fehrese*, Dârü'l-Vesâ'ik, Dımaşk 2006, s. 69- 71.

670 Chester Beatty 3126; Feyzullah Efendi 1269.

671 Bazı örnekler için bkz. Veliyüddin Efendi 57, 191, 249, 356, 764, 1534; Feyzullah Efendi 49, 60, 61, 69, 73, 213/1, 229, 286, 291, 293, 298, 303, 326, 440, 470, 475; Chester Beatty 3055, 4051, 4062; Ragıp Paşa 248, 306, 359, 362, 1008, 1030.

672 Ciltleri 972/1564 ve 983/1575 tarihinde istinsah edilmiş tezhipli kapaklı nefis bir eser için bkz. Feyzullah Efendi 240, 246.

Erken tarihli bazı yazmalarda kitabın adı ve müellifi yazıldıktan sonra kitabın ilk râvisinin kim olduğu daha sonra da kimler tarafından nakledildiği belirtilmiştir. Meselâ İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Hadis* adlı eserinin Ramazan 556/Ağustos 1161 tarihinde Abdülgani el-Makdisî tarafından istinsah edilen nüshasının iç kapağı şöyle başlamaktadır:

> el-cüz'ü'l-evvel min kitâbı *Garîbi'l-Hadîs* Te'lifü Ebi Muhammed Abdillah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî Rivâyetü Ebî Muhammed 'Ubeydillâh b. 'Abdurrahman es-Sükkerî

Daha sonra bu eseri nakledenlerin isimleri sayılmaktadır.[673]

Eserin yazarının yaşadığı dönemle eldeki yazmanın istinsah tarihi arasında uzun bir dönem mevcutsa, bu kitabı rivâyet eden râviler arada bir boşluk bırakılmadan büyük bir titizlikle tespit edilir ve elimizdeki nüshanın güvenilir bir nüsha olduğunu göstermek için iç kapakta verilirdi.[674] Ebu'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed b. Abdullah'ın *Fevâ'idü'l-Hadis* adlı eserinin 594-595/1198-1199 tarihinde İbnü'l-Enmâtî tarafından istinsah edilen nüshasındaki rivâyet zinciri şöyledir:

> el-cüz'ü'l-evvel min Fevâ'idi Hadisi Ebi'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillah ibni Ca'fer er-Râzî el-Hâfız [ö. 414/1023] 'an şuyûhihi radıya'llâhu 'anhum.
>
> Rivâyetü'ş-Şeyh Ebi Muhammed 'Abdilaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî 'anhu el-Hâfız [ö. 466/1074]
>
> Rivâyetü'ş-Şeyh Ebi Muhammed 'Abdilkerîm b. Hamza b. el-Hızır b. el-Abbâs es-Sülemî [ö. 526/1132] 'anhu
>
> Rivâyetü'ş-Şeyh Ebi Tâhir Berekât b. İbrahim b. Tâhir el-Kureşî el-Huşû'î [597/1200] 'anhu
>
> Semâ'u İsmail b. Abdillah b. Abdilmuhsin el-Ensârî 'urife bi-İbni'l-Enmâtî.

---

673 Gérard Lecomte, "A Propos de la Résurgence des Ouvrages D'Ibn Qutayba sur le Hadît aux VI/XII et VII/XIII Siècles. Les Certificats de Lecture du *K. Ĝarîb al-Hadit* et *du K. Islah al-Ĝalat fi Ĝarîb al-Hadit* li-Ebi 'Ubeyd al-Qâsım b. Sallâm", *Bulletin D'Études Orientales*, c. XXI, Damas 1968, s. 368.

674 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 333, 351, 507. Bkz. Ek. 24 ve Ek. 1.

Görüldüğü gibi eserin yazarının ölümüyle eldeki nüshanın istinsah tarihi arasında iki asra yakın bir zaman geçmiştir. Müstensih eseri, müellif nüshasına sahip olan Huşû'î'den semâ' yoluyla almış ve yazıya geçirmiştir.[675]

El yazmalarının zahriyyelerindeki boş kalan yerlere genellikle temellük, vakıf kayıtları ve mühürleri, eseri okuyan birinin yazdığı kırâ'at veya mukabele gibi kayıtlar da konulduğu görülmektedir.[676] Bazı yazmalarda zahriyyelerde semâ'/kırâ'at kayıtlarına rastlanılmaktaysa da bu tür kayıtlar uzun olduğu için genellikle yazmaların baş ve sonlarındaki boş bırakılan sayfalara konulmuştur.[677]

Müellifin İsmi

İslâm dünyasındaki isim verme geleneği de müellif adının tespitinde güçlükler çıkarmaktadır. Oldukça uzun olan ve çeşitli bölümlerden meydana gelen isimler, çoğu kere bir bölümü alınarak tespit edilmektedir. Bilindiği gibi İslâm dünyasında isimler künye, isim, baba, dede ismi (neseb), nisbe, lakap gibi farklı bölümlerden oluşur.[678] Künyede genellikle kişinin ilk erkek çocuğunun (Ebû Hâlid, Ebû Ca'fer, Ebû İshak, Ebû Yezîd), erkek çocuğu yoksa kız çocuğunun (Ebû Hanife, Ebû Leylâ, Ebû Rukiyye) isimleri başına babası anlamına gelen Ebû kelimesi konularak zikredilir. Annesi anlamına gelen Ümm ile yapılan künyeler de vardır. Bazı künyelerde ise kişinin meziyetlerini (Ebu'l-Mehâsin, Ebu'l-Berekât, Ebu'l-Ferec, Ebû Turâb) ve özelliklerini (Ebû Hüreyre, Ebu'l-Atahiyye, Ebû Lihye) aksettiren mecâzî ifâdeler kullanılır. Diğer taraftan kişilerin yerilecek yönlerini göstermek için konulmuş künyeler de vardır (Ebû Cehl, Ebû Leheb, Ebu'ş-Şerr). Bazı künyeler de isim haline gelmiştir. Ebû Bekir gibi.[679] Bazı kimseler künyeleriyle şöhret kazanmışlardır ve genellikle isimleri zikredilmeden künyeleriyle anılırlar:

---

675 Bu örnek Jan Just Witkam'ın şu makalesinden alınmıştır: "High and low: Al-isnâd al-'âlî in the theory and practice of the transmission of science", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andrea Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 130-132. Başka iki örnek için bkz. Ek. 1 ve 24/2.

676 Ragıp Paşa 243; Chester Beatty 3009. Ek. 25.

677 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 333, 351; Ragıp Paşa 243. Ek. 26.

678 Bu konuda geniş bilgi için şu eserlere bakılabilir: Annemarie Schimmel, *Islamic Names*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1989; Jacqueline Sublet, *Le Voile du Nom. Essai sur le nom propre arabe*, Presses Universitaires de France, Paris 1991. Örnekler genellikle bu eserlerden alınmıştır.

679 Künye hakkında geniş bilgi için bkz. Jacqueline Sublet, *a.g.e.*, s. 46-78.

Ebu'z-Zenâd (Abdullah b. Zekvân), Ebû Bişr (Ca'fer b. Ebi Vahşiyye), Ebû Mu'âviye (Muhammed b. Hâzım), Ebu'l-Velîd (Hişâm b. Abdülmelik) v.s. [680]

İsimden sonra gelen neseb kısmında baba (bin) veya annenin (binti) isimleri yanında erkek (ahu) veya kızkardeş (uhtu), dedeler ve âilenin ismi de yer alabilir. Nisbetler ise kişinin doğduğu bölgeyi âit olduğu kabileyi, etnik gurubu, mesleği, fıkhî/itikadî mezhebi, tarikatı ve bedene âit bir kusuru ifâde ederler.[681] Lakaplar kişilerin karakterleri (Halilu'llâh, Kelîmu'llâh, el-Emîn, es-Sıddîk, el-Fârûk) ve kendilerini öne çıkaran meziyyetleri (Şemseddin, Nureddin, Sinâneddin, Şihâbeddin) [682] yanında fiziki kusurlarını da (abras, ahfeş, câhız) aksettirirler. Farklı sebeplerden ötürü verilmiş lakaplar da vardır. Hüseyin b. Abdurrahman, Ebû Abdurrahman el-Cu'fî'ye kendisine "müşküdâne" lakabını kimin verdiğini sormuş o da "bu muhannes" diyerek Ebû Nu'aym'ı göstermiş ve "beni temiz elbiseler ve güzel kokular sürünmüş olarak gördüğünde sen 'müşküdânesin' dedi ve bu lakab benim üzerimde kaldı" diye cevap vermiştir.[683]

Lakapların en önemli işlevi benzer isimlerin birbiriyle karıştırılmasının önüne geçmektir. Aynı zaman diliminde yaşayan ve aynı adı taşıyan üç kişi ekber (büyük), evsat (ortanca) ve asğar (küçük) lakapları kullanılarak birbirlerinden ayırdedilir.[684]

---

680 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. II, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 77.

681 Muhammed Enes Topgül, "Erken Dönem İslâm Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulemâ Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik bir Arayış: Nisbeler", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 22, no. 42, İstanbul 2017, s. 1-7.

682 -din kelimesinin eklenmesiyle yapılan lakapların kullanımında bir sistem olduğu görülüyor. Meselâ Ahmed ve Mehmed "şemseddin, şihâbeddin", Yusuf, "cemâleddin, sinâneddin", İbrahim "burhâneddin" Mahmud "nâsırüddin, bedreddin", Abdülkadir "muhyiddin", Abdurrahman "zeynüddin". Diğer bazı örnekler için şu makaleye bakılabilir: Albert Dietrich, "Zu den mit *ad-dîn* zusammengesetzten Islamischen Personennamen", *ZDMG*, c. 110, München 1960, s. 45-54. Meslekdaşım Orhan Bilgin de tabakat kitaplarını tarayarak bu konuda bir makale hazırlamaktadır.

683 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. II, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 75.

684 Lakaplar hakkında geniş bilgi için bkz. A. Schimmel, *a.g.e.*, s. 50-67; Jacqueline Sublet, *a.g.e.*, s. 79-94.

Müellifler genellikle isimlerinin bir bölümüyle tanınırlar. Müstensihler bazen bu isimlerin bütününü bazen de seçtikleri bir bölümünü verirler. Bu yüzden müellif adının tespitinde bir birlik sağlamak güçleşir.

Kitabın İsmi

Yazma eserlerin farklı dönemlerde farklı şekillerde adlandırıldıkları görülmektedir. İlk iki asırda telif edilen eserler genellikle sözlü eserlerin daha sonraki tarihlerde yazıya geçirilmesiyle oluşturulduğundan, kitabın taşıdığı ismin müellifi tarafından mı yoksa râviler tarafından mı konulduğunu tespit etmek güçtür.[685] Bilindiği gibi VI/XII. asra kadar telif edilen eserlere genellikle kitabın muhtevasını aksettiren bir veya birkaç kelimeden oluşan isimler verilmekteydi. İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) *Sünen*'i, Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *Müsned*'i, Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Bezzâz'ın (ö. 229/844) *Kitâbu'l-Kırâ'ât*'ı, İbn Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 316/928) *Kitâbu'l-Mesâhif*'i, İbni Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbu'l-Kırâ'ati'l-Kebîr*'i gibi. Bu eserler, müellifleri tarafından mı böyle adlandırılmıştır yoksa zaman içinde mi bu şekilde tanınmışlardır? Bu soruya kesin cevap vermek mümkün değildir. Ancak gramer alanında ilk telif eser kabul edilen Sibeveyh'in (ö. 180/796) *Kitab* adlı eserinin isminin, müellifinin ölümünden sonra çağdaşları tarafından, bu eserin Arap gramerinin temel kitabı olduğunu belirtmek için verildiğini kesin olarak biliyoruz.[686]

VI/XII. asırdan sonra telif edilen eserlerde, isimlendirmede genellikle eserin muhtevasını aksettirmede mecâzî ve seci'li ifâdeler kullanılmıştır. Yahya b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc fi Şerhi Sahihi Müslim b. el-Haccâc*'ı, Muhammed ez-Zerkeşî'nin (ö.793/1391) *et-Tenkîh li-Elfâzi'l-Câmi'i's-Sahîh*'i, Abdülkerim el-Halebî'nin (ö.735/1335), *el-Bedrü'l-Münîrü's-Sârî fi'l-Kelâm 'ale'l-Buhârî*'si gibi.[687] Osmanlı döneminde de genellikle

685 R. G. Khoury, "Pour Une Nouvelle Compréhension de la Transmission des Texts dans les Trois Premiers siècles Islamiques", *Arabica*, c. XXXIV/2, Brill, Leiden 1987, s. 194.

686 Ramzi Baalbaki, *The Legacy of the Kitâb*, Brill, Leiden 2008, s. 1. Mâzinî (ö. 249/863) "Sibeveyh'ten sonra gramer konusunda büyük bir kitap yazmak isteyen kişi yaptığından utanmalıdır", Câhız da (ö. 255/869) "Gramer konusunda böyle bir kitap yazılmamıştır. Gramerle ilgili bütün eserlerin temeli odur." demiştir. *A.g.e.*, s. 231.

687 Buradaki tesbitler genel temâyüllerdir. Her dönemde az da olsa farklı isimlendirilmelere rastlanabilir. Çeşitli dönemlerde farklı isimlendirilmeler için bkz: 'Âbid

eserlere, eserin muhtevasını mecâzî ifâdelerle ve seci'li kelimelerle aksettiren isimler verilmişse de bu eserlerin çoğu söylenmesi kolay olduğu için kısaltılmış isimleriyle anılmış ve çoğu kez de böyle kataloglanmıştır.[688]

Bazı yazma sahipleri de adını doğru olarak tespit edemedikleri kitaplara, eserin konusuna bakıp *Kitâbu'l-Fıkh*, *Kitâbu'l-Ferâ'iz*, *Kitâbu'n-Nahv* gibi genel bir isim vermekte dolayısıyla yanılmaya sebep olmaktadırlar. Bu tür isimlendirmelerde çokça rastlanılan bir uygulama da yazma sahiplerinden birinin elindeki eseri, gerçek ismiyle değil de meşhur olan ismiyle adlandırmasıdır. Meselâ bugün kütüphânelerimizde birçok nüshası bulunan Süleymân Çelebi'nin (ö. 1423) *Vesîletü'n-Necât* adlı eserinin çoğu kere *Mevlid* diye adlandırıldığını görürüz. Âşık Çelebi'nin (ö. 1572) şairlerin biyografilerini ihtiva eden *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*'sı *Tezkire-i Âşık Çelebi* veya *Tezkiretü'ş-Şu'arâ li-'Âşık Çelebi* şeklinde adlandırılmıştır. Yine bir tezkireci olan Edirneli Sehî'nin (ö. 1548) *Heşt Behişt* adlı biyografik eseri de genellikle "*Tezkire-i Sehî*" diye isimlendirilmiştir. Atâyi'nin (ö. 1635) *Şekâyık*'a yazdığı zeylin adı da *Hadîkatü'l-Hakâyık fî Tekmîleti'ş-Şekâyık* olduğu hâlde birçok nüshasının üzerinde isminin *Zeyl-i Şekâyık* olarak kaydedildiği görülür. Tarihe dâir birçok eser de, gerçek adına bakılmaksızın tarih sözcüğüyle müellif adı arasında bir Farsça izafet yapılarak isimlendirilmiştir; *Târîh-i Na'îmâ*, *Târîh-i Vâsıf* gibi. Bu eserlerin çoğu bu kısaltılmış adlarla basılmıştır. Tefsir ve Hadis konusundaki birçok eserin isimlendirilmesinde de aynı yolun takip edildiği görülüyor; Zemahşerî'nin (ö. 1144) *el-Keşşâf an Hakâ'iki't-Tenzil*'i, *Tefsîr-i Keşşâf* ve Beyzavî'nin (ö. 1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'i de *Tefsîr-i Kâdî Beyzâvî* olarak adlandırılır. Tabii ki bu tür kayıtlara güvenilerek yapılan kataloglamalarda eserin adı yanlış değil de eksik olarak tespit edilmiş olmaktadır.

Eser adlarının doğru tesbitindeki güçlüklerden biri de müelliflerden kaynaklanmaktadır. Bazı müellifler eserlerine farklı zamanlarda iki hatta üç isim vermişlerdir. Meselâ Zehebî (ö. 748/1348) İslâm tarihiyle ilgili eserini önce *Târihü'l-İslâm ve Tabakâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm* şeklinde adlandırmış daha sonra ismini *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Sehâvî de

Süleyman el-Mişvehî, "el-'Unvân fî'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye", *'Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, c. 11/2, Riyad 2006, s. 320- 325.

688 Kitapların isimlendirilmesinde takip edilen usuller için bkz. Arne Ambros, "Beobachtungen zu Aufbau und Funktionen der gereimten klassisch-arabischen Buchtitel", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 80, Wien 1990, s. 13-58.

(ö. 902/1497) *el-Mekâsidü'l-Mübâreke fi İzâhi'l-Firaki'l-Hâlike* adlı eserinin ismini daha sonra *Ref'ü'l-Kalak ve'l-Erak bi-Cem'i'l-Mübtedi'în mine'l-Firak* şeklinde değiştirmiştir[689] Daha sonra bu eserleri istinsah eden müstensihler bu isimlerden birini kitap adı olarak seçtiklerinde bir eserin farklı isimler taşıyan nüshaları ortaya çıkmaktadır.[690]

Bazı müelliflerin eserlerine aynı anda birden fazla eser vermeleri ve isimlendirmede tercihi okuyuculara bırakmaları da bu konudaki problemlerden birini oluşturmaktadır.[691] Farklı isimleri seçen müstensihler bibliyografik kaynakları yanıltmaya sebebiyet vermektedirler.

Kitabın Başlangıcı

Yazma eserlerde kitabın metni daima 1b sayfasından (*verso*) başlar. İlk I-III/VII-IX. asırlara âit yazmalarda genellikle bir giriş bölümü ve kitabın adını belirten bir ser-levha yoktur. Abdullah el-Bağdadî, kâtiplerin kitaba daima besmeleyle başladıklarını nakletmektedir.[692] Besmeleden sonra doğrudan "*kâle'l-müellif*", "*haddeseni/haddesenâ*", "*ahbereni/ahberenâ*" denilerek eserin konusuyla ilgili rivâyetlerin zikriyle kitaba başlanılır ve kitap bu şekilde devam eder.[693] Bu uygulama, İslâmi ilimlerle ilgili eserlerde müteakip asırda da devam

689 eş-Şerîf Hâtim b. 'Ârif b. 'Avnî, *el-'Unvânu's-Sahîh li'l-Kitâb*, Dâru 'Âlemi'l-Fevâ'id, Mekke 1419/1998, s. 23.

690 Bazı örnekler için bkz. 'Âbid Süleyman el-Mişvehî, *el-Mahtûtâtü'l-'Arabiyye. Müşkilât ve Hulûl*, Mektebetü'l-Melik 'Abdül'Aziz, Riyad 2011, s. 21-23.

691 eş-Şerîf Hâtim b. 'Ârif b. 'Avnî, *a.g.e.*, s. 24.

692 Dominique Sourdel, "Le Livre Des Secretaires De Abdullah al-Bağdadî", *Bulletin D'Etudes Orientales*, c. XIV, Damas 1954, s. 132.

693 Bazı örnekler için bkz. Ragıp Paşa 1046, Harvard Üniversitesi, Houghton Library MS. Arab 438, Feyzullah Efendi 89, 514m, 1652, 2065. Ancak bu asırlara âit yazmaların daha sonraki asırlarda istinsah edilen nüshalarında, müstensihlerin eserin başına "hamdele" ve "salvele" gibi bölümleri ekledikleri görülmektedir. Meselâ bkz. Veliyüddin Efendi 3178, Köprülü, Fazıl Ahmed Paşa 1541, Serez 3726. VIII/XIV. asır müelliflerinden İbn Cemâ'a, müstensihlere bu şekilde davranmalarını öğütlemektedir: " [Müstensih] Her kitaba bismillahirrahmani'r-Rahîm yazarak başlar. Eğer kitap Allah'a hamd ve resulüne salat u selâm içeren bir giriş içeriyorsa besmeleden sonra onu yazar. Yok eğer içermiyorsa kendisi böyle bir giriş yazar." İbn Cemâ'a el-Kinânî, *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Âlimi ve'l-Müte'allim*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, t.y., s. 173. Hatîb Bağdâdî, ilmî kitapların besmele ile başlaması gerektiğini, ancak şiirlerden oluşan divanların besmeleyle başlamasında ihtilaf olduğunu, Şa'bî'den gelen bir rivâyette ise şiirden önce besmele yazılmamasında icmâ' olduğunu söyler. Daha sonra da şiir kitaplarının da besmeleyle başlayabileceğine

etmişse de III/IX. asırdan sonra, tıp, matematik, astronomi ve kimya gibi ilimlerde telif edilen eserlerde sürdürülmemiştir. V/XI. asırdan sonra yazılan eserler genellikle "hamdele", "salvele"den sonra konuya girer, "emmâ ba'd" veya "ba'd" diye başlanılan bölümle devam eder ve bu bölümde müellifler genellikle eserlerinin, telif sebebini, bâb ve fasıllarını, eserin mâhiyetini, adını ve kendi adlarını zikrederler. Müelliflerin kendi adlarını zikretmeyip de "bu abd-i hakir", "bu 'abd-i fakir" gibi tevazu sözcükleri kullanmaları da oldukça yaygındır.[694]

V/XI. asırdan sonra yazılan eserlerde 1b sayfasına konulan ser-levhalar yaygınlaşmaya başlar. Erken örnekleri eserin yazıldığı mürekkeple yapılmış olan ser-levhalar zamanla gelişir ve çeşitli renklerin ve motiflerin kullanıldığı dikdörtgen ser-levhalar ortaya çıkar. Osmanlılarda X/XVI. asrın sonlarına kadar sade fakat estetik değeri yüksek ser-levhalar kullanılmıştır. Bu ser-levhaların bir kısmında eserin adının farklı bir yazıyla yazıldığı görülür.

Kitabın Metni

Yazma eserlerde bugün kullandığımız paragraf olmadığı gibi, noktalama işaretleri de genellikle görülmez. Emeviler dönemine tarihlenebilen mushaflarda sadece ayet sonlarında yanyana veya üçgen şeklinde istiflenmiş üç noktadan oluşan durak işaretleri vardır.[695]

Noktalama konusunda müstensihlerin dikkate aldıkları üzerinde görüş birliği oluşmuş bir uygulama yoktur. Eserlerin metni, genellikle noktalama işareti kullanılmadan yazılmış ve sadece bazı müstensihler metinde dikkati çekmesini istedikleri bölümleri, cümleleri, mısra ve beyitleri, alıntıları belirtmek için farklı mürekkeple farklı yazı cinsi kullanmıştır. Metindeki farklı bölümleri ayırmak için dâire veya ters kalb şeklini kullanan müstensihler

.....

dâir mevcut rivâyetleri naklettikten sonra kendi görüşünün de bu yönde olduğunu belirtir. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. 1, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 263-264.

694 Pedersen, yazma eserlerin giriş kısmının asırlar içinde geçirdiği gelişmeyi dikkate almayarak "her kitap besmeleyle başlar, hamdele ve salveleden sonra da emmâ ba'd denilerek konuya girilir" şeklinde bir genelleme yapmıştır ki doğru değildir. Bkz. Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 22.

695 Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme, İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2015, s. 343.

vardır.[696] Özellikle erken dönem yazmalarında bazı verrâklar telif veya istinsah ettikleri nüshalarda, aynı zamanda mukabelede kolaylık olması için, cümle sonlarında, hadis kitaplarında da hadislerin sonunda dâire şeklinde işaretler koymuşlardır.[697] Hatîb el-Bağdadî, İbn Ebü'z-Zenâd'ın, "Her hadis bittiğinde bir dâire çizilir ve bu bütün kitap boyunca yapılır" şeklindeki bir rivâyetini nakleder.[698]

Bu kuralların uygulandığı birçok yazma mevcuttur. Meselâ İbnü's-Salâh'ın *Kitabu Ma'rifeti Envâ'ı 'İlmi'l-Hadis* adlı eserinin bir nüshasında[699] bu kurala titizlikle uyulduğu görülmektedir. Ancak bu konuda bir genelleme yapmak mümkün değildir. Birçok örnekte de dâire şeklindeki işaretlerin konuluşunda bir tutarlılık olmadığı görülmektedir. Eserlerde geçen mısraların sonlarında genellikle dâire konulmuştur.[700] Şiirlerdeki arkaik ve az kullanılan kelimelerden dolayı müstensihlerin bunları nakilde hata yapmaları her zaman mümkün olduğundan şüphesiz ki bu uygulama şiirlerin doğru yazılıp yazılmadığını kontrol etmek için yapılmıştır. Dâireyi tezhip unsuru olarak kullanan bazı müstensihler vardır; bazı yazmalarda satır sonlarındaki boşlukların dâireyle doldurulduğu ve sayfaya bir düzen verildiği görülmektedir.

Kitabın istinsahından sonra mukabele sırasında, mukabelede gelinen yeri belirtmek için bu dâirelerin içine nokta konulmuştur. Bazı yazmalarda içine nokta konulan dâirelerin hizasında, sayfa kenârında "*belağa*" yazılarak bu işleme dikkat çekilmiştir.[701]

Mukabele sırasında fark edilen atlanılmış kelime ve cümleler hâşiyeye yazıldıktan sonra bu yazılanların mukabele edilen nüshadan olduğunu belirtmek için "*minhü*" sözcüğü konulurdu. Ancak her hâşiyeye yazılan

---

696 Mustapha Jouhari, "Notes et documents sur la ponctuation dans les manuscrits arabes", *Arabica*, no. 56, Brill, Leiden 2009, s. 342-347.

697 Meselâ bkz. Ebû Muhammed el-Muzaffer b. Nasr İbn Seyyâr el-Verrâk, *Kitâbu't-Tabîh*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2011.

698 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 273.

699 Kastamonu Ktp. 20

700 Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 44.

701 Meselâ bkz. İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. I, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1989, s. 361, 372.

harf veya kelimeleri bir düzeltme veya ilâve olarak kabul etmemeli. Bazı müstensihler satır sonuna gelip de bölünecek kelimelerin, eksik harflerini takip eden satıra değil de hâşiyeye yazmak suretiyle hem sayfanın estetiğini korumakta hem de bölünecek kelimelerin okunmasındaki güçlüğü gidermekteydiler.[702] İstinsahta satır sonuna gelen hiçbir kelimeyi bölmeye cevâz verilmemekteydi.

İktibasların metinle karışmasının önüne geçmek için iktibasların bittiği yerde "intehâ" kelimesi kullanılmıştır. Metnin içinde geçen manzum metinlere dikkati çekmek için bu metinlerin başına "şi'r", "mısrâ'", "nazm", "beyit" veya şiirin aruz ölçüsünü gösteren "hezec", "remel" gibi kelimeler eklenmiştir. Mensur eserlerin içindeki manzum metinleri sayfada boşluk bırakarak gösteren müstensihler de vardır.

Kitabın Sonu

Yazma eserlerin sonu asırlara göre farklılıklar gösterir. Genelde bir yazmanın sonunda müellif nüshası ise telif kaydı, eğer istinsah edilmiş bir nüsha ise istinsah kaydı bulunur. İlk üç asırda (I-III/VII-IX) kitapların telif usulü dolayısıyla, bu tür kayıtlar görülmeyebilir. Müteakip asırlarda ise bu kayıtların detaylı bir şekilde yapıldığı yazmalar vardır. İstinsah kaydında müstensih adını, ayı ve günüyle birlikte istinsah tarihini ve istinsah yerini belirtebilir. Yazmanın sonuna müstensih tarafından genellikle farklı bir yazı tarzıyla ilâve edilen istinsah kaydına ketebe kaydı, ferağ kaydı da denilir. Bu kayıtlara bazı yazmalarda üçgen, dörtgen şekli verilmiştir. Eserin sonunda sadece "temme", "temme'l-kitâb" gibi sözcükler veya "mim" harfi yer alabileceği gibi bazen de müstensihlerin eserin sonuna hiç kayıt koymadan istinsah işlemini tamamladıkları da görülür. Fahrüddin Râzî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı eserinin bir nüshası, tezhipli bir dâirenin içine altın mürekkeple *temmet* denildikten sonra bir ayet yazılarak bitirilmiştir.[703]

Müellif nüshası olmayan eserlerin bir kısmında da eserin sonunda telif kaydı bulunabilir. Bu, müstensihin kendi istinsah kaydını koymayıp istinsaha esas aldığı nüshadaki telif kaydını nakletmesinden kaynaklanmaktadır. Eski tarihli yazmalarda eserin başında olduğu gibi sonunda da semâ', kırâ'at,

---

[702] Bazı örnekler için bkz. Kastamonu 20, s. 47. Ek. 29.

[703] Feyzullah Efendi 78.

mukabele ve icâzet kayıtları görülmektedir. (Ayrıca bkz. Telif ve istinsah kayıtları).

Yazmalarda Görülen Kayıtlar

Telif ve İstinsah Kaydı (Colophon)

Müelliflerin yazdıkları kitapların sonuna koydukları kayıtlara telif kaydı denilmekteydi. Bu kayıtlarda belli bir düzen yoktur. Kimi müellifler adlarının yanında, kitabın adını, telifin başlangıç ve bitiş tarihini bazen ay, gün, hatta günün saatini, telif işleminin tamamlandığı bölge, şehir ve kurumu da belirtirken bazı müellifler de, isimlerini vermeyi bile "fakir", "hakir" diyerek geçiştirirler. Bir eserin müellif hattı olduğunu belirtmek için genellikle "*'alâ yedi mü'ellifihi*",[704] "*ketebehü bi-hatti yedihi mü'ellifühü*"[705] gibi ifâdeler kullanılmıştır.

Ancak bizzat müelliflerin elinden çıkmış telif kayıtları sadece müellif nüshalarında bulunduğu için bunların sayısı oldukça azdır. Ulaşabildiğimiz telif kayıtlarının birçoğundan bu kayıtları nakleden müstensihler sayesinde haberdar olmaktayız. Müstensihlerin naklettikleri telif kayıtları arasında oldukça enteresan olanlar vardır. Hadis âlimi İbn Makula'nın (ö. 475/1082)) *el-İkmâl* adlı eserini istinsah eden Muhammed b. Dada el-Herbezânî, bu eserin müellif nüshasının sonundaki telif kaydını şöyle nakletmektedir:

> *Kale'l-Emîrü musannifi hâze'l-kitâb rahimehu'llâhi, fi âhiri aslihi ellezi ketebehü bi-hattihi: füriğa min tasnifi hâze'l-kitâb yevme'l-isneyn sâlisü Şa'bân min seneti seb'in ve sittîne ve erba'a mi'e. Ve kâne'l-ibtidâu bi-tasnifihi leylete's-sebti's-sânî min Saferi senete erba'a ve sittîne ve erba'a mi'e. Ve 'amiltü ilâ ba'di harfi'l-hâ. Ve teşâğeltü 'anhu müddeten tavîleten sümme 'udtü ve ekmeltühü yevme'l-ahad, Şa'ban min seneti seb'in ve sittîne. Ve bede'tü bi-ketbi hâzihi'n-nüshati fi seneti seb'in. Sümme haractü min Bağdad ve kad belağa ilâ âhiri'l-'âşir minhâ. Sümme 'udtü ilâ tebyîdihi's-sânî min şehri Ramazane senete seb'îne ve erba'a mi'e. Ve füriğe min ketbi hâzihi'n-nüsha yevme's-sülesâ, es-sâdis 'aşere min Şevvâli senete seb'îne ve erba'a mi'e bi-Bağdad. Ve li'llâhi'l-hamd.*

704 Chester Beatty 3562, 3669.

705 Chester Beatty 3532.

(Bu kitabın müellifi Emir, Allah ona rahmet eylesin, kendi hattıyla yazmış olduğu nüshanın sonunda şöyle demiştir: Bu kitabın telifi 467 yılının 3 Şaban Pazartesi günü [24 Mart 1075] bitirildi. Telifine 464 yılının Safer'inin ikisinde Cumartesi günü [30 Ekim 1071] başlanmıştı. Ha harfinin bir kısmına kadar yazdıktan sonra uzun süre bu işle meşgul olmadım ve sonra tekrar dönüp [bu eseri] [4]67 senesinin Şa'ban'ında Pazar günü [Ekim 1071] bitirdim. Bu nüshanın yazımına da [46]7'de [1071] başladım. Sonra Bağdad'dan çıktım. Onuncu bölümün sonuna kadar gelinmişti. Sonra 470 Ramazan'ında [Mart 1078] eserin ikinci temize çekme işlemine başladım. Bu nüshanın yazımı da 470 yılı 16 Şevval'inin Salı gününde [2 Mayıs 1078] Bağdad'da sona erdi. Hamd Allah'a mahsustur).[706]

Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 973/1565 tarihinde istinsah edilen nüshasının telif kaydında, müstensihinin naklettiğine göre, Bikâ'î, bu eserin müsveddesini 861 Şaban'ında [Temmuz 1457] Kahire'de Bâbu'l-'Îd Mahallesi'nde kaleme almaya başladığını, 14 sene sonra, 7 Şaban 875/29 Ocak 1471 tarihinde müsveddenin yazımını bitirdiğini ve 7 sene daha çalışarak eserin temize çekilme işlemini 11 Şa'ban 882/18 Kasım 1477 tarihinde Şam'da Badraniyye Medresesi'ne bitişik evinde tamamladığını belirtmektedir.[707]

---

706 Escorial, Manuscritos Arabes 1648.

707 Escorial, Manuscritos Arabes 1316. Bütün bu bilgileri, bu eserin müellifin nüshasından istinsahını, 13 Rebiü'l-âhir 973/7 Kasım 1565 tarihinde bitiren Ahmed b. Muhammed el-Metbûlî eş-Şâfi'î'nin istinsah kaydından önce naklettiği müellifin telif kaydından öğrenmekteyiz. Aynı eserin 972/1564 tarihinde istinsah edilen bir nüshasının müstensihi birinci, ikinci ve üçüncü cüzlerinin sonunda sadece müellifin telif kaydını nakletmiş, dördüncü cüzün sonunda da yine müellifin telif kaydını nakletmiş ancak bu sefer bunun müellifin kaydı olduğunu belirtmiş eserin sonunda ise kendi istinsah kaydını koymuştur. Bkz. Feyzullah Efendi 240. Her iki nüsha da müellif nüshasından nakledilmiştir. Ancak Feyzullah Efendi nüshasının müstensihi, müellifin, eserin telif ve tebyiziyle ilgili verdiği bilgileri daha detaylı verdiği gibi müellifin kendi nüshası üzerinde yaptığı değişiklikleri de nakletmiştir. Bu nüshada, dördüncü cüzün sonunda müellif, bu cüzü 968 Zilhicce'sinde/Ağustos 1561 Kahire'de Babu'l-'Îd Mahallesi'ndeki bir mescidde temize çektiğini, 32 forma olan müsveddesinin temize çekilmiş halinin 48 formaya çıktığını söylemektedir. Bika'i'nin cüzler sonunda yaptığı telif kayıtları Orta Çağ İslâm dünyasında bir eserin nasıl ortaya çıktığını açıkça göstermektedir. Bkz. Ek. 42.

Telif kaydına ferağ kaydı da denilmektedir. Her eserin sonundaki telif kaydını, orijinal telif kaydı olarak kabul etmemek gerekir. Zira bazı müstensihler istinsaha esas aldıkları nüshadaki telif kaydını kopya edip kendi istinsah kaydını da yazmadıkları için ortaya bir müellif nüshası çıkabilmektedir. Bu tür uygulamalar çoğunlukla ihmalden kaynaklanabileceği gibi bazı müstensihlerin istinsah ettikleri nüshaya, müellif nüshası olduğu intibâını vererek artı bir değer kazandırıp daha fazla para kazanma arzusu neticesinde de yapılmış olabilir. (Bkz. Müellif nüshası).

Herhangi bir eseri istinsah eden kimsenin/müstensihin eserin sonuna koyduğu[708] kayıtlar ise istinsah kaydı olarak adlandırılmaktaydı. Ramazan Şeşen, Emeviler dönemine âit bazı papirüslerde ve I/VII. asırda istinsah edilen bazı Kur'ân-ı Kerim nüshalarındaki (Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi 40; Emanet Hazinesi 44) istinsah kayıtlarından hareketle, bu uygulamanın oldukça erken bir tarihte başladığını söylemektedir.[709] Ancak I/VII. asrın ortalarında istinsah edilen mushaflardaki istinsah kayıtları problemlidir.[710] I/VII. asrın sonlarından itibaren istinsah edilen mushafların birçoğunda istinsah kaydının olmaması da böyle bir uygulamanın oldukça erken bir dönemde başladığını söylememizi güçleştirmektedir. İlk iki asırda (I-II/VII-VIII) yapılmış olan istinsah kayıtlarının nasıl bir gelişme gösterdiğini tespit etmek, bu döneme âit kitapların günümüze ulaşmaması dolayısıyla mümkün olamamaktadır. Muhtemelen ilk dönemlerde istinsah kayıtları çok kısa ve sade bir anlatımla yapılmaktaydı. Kur'ân-ı Kerim nüshaları dışında günümüze ulaşan ve istinsah kaydı taşıyan en eski tarihli eser III/IX. asra âittir.[711]

---

708 Nadir de olsa istinsah tarihinin eserin başına da konulduğu görülmektedir. Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 329; Chester Beatty 3017, Chester Beatty 3307, v. 293b.

709 Ramazan Şeşen, "Esquisse d'une histoire du développement des colophons dans les manuscrits musulmans", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque Nationale de France, Paris 1997, s. 190-192.

710 Salahüddin el-Müneccid, *Dirâsât fi Tarihi'l-Hatti'l-Arabî Münzü Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1972, s. 50-60, 64-76; Adolf Grohmann, "The Problem of dating early Qur'âns", *Der Islam*, c. XXXIII/3, Hamburg 1958, s. 213-231; A. Gacek, "Tezvîr", *EI²*, c. X, s. 409-410.

711 Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (d. 224/838) *Kitâbu Garîbi'l-Hadis* adlı eserinin sonunda sadece Hz. Peygamber'e salavat ve Zilka'de 252 (Kasım-Aralık 866) tarihi bulunmaktadır. İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Hadîs*'inin istinsah kaydında ise müstensihin adı ve istinsah tarihi zikredilmiştir: *ketebehü (?) fi'l-Muharrem sene tis'a ve seb'îne ve mi'e*. Chester Beatty 3494.

III/IX. asra âit yazmalarda istinsah kayıtları oldukça kısadır ve genellikle müstensihin ismi ve istinsah tarihini ihtiva eder. Bir kısım müstensihler kendileri için "*hakir, fakir, miskin, 'âciz*" gibi sıfatlar kullanmışlar ve isimlerini zikretmekten kaçınmışlardır. *Kitâbu Sahihi'l-Müslim*'in müstensihi 871 yılı Muharrem'inin sonlarında (Ağustos 1466) istinsahını bitirdiği nüshanın sonunda adını şu şekilde vermiştir: "Bu kitabın istinsahı Allah'ın kullarından bir kul tarafından tamamlandı."[712]

Bazı müstensihler, kendi istinsah kayıtlarını koymadan istinsaha esas aldıkları nüshadaki istinsah kaydını zikretmekle yetinmişlerdir. Diğer taraftan bir kısım müstensihler kendi istinsah kayıtlarıyla istinsaha esas aldıkları nüshadaki istinsah kaydını da birlikte vermişlerdir.[713] İstinsaha esas aldıkları nüsha veya nüshaların istinsah tarihlerini zikreden müstensihler de vardır.[714] Özellikle de eski tarihli bazı istinsah kayıtlarında kitabın ne şekilde rivâyet edildiğini gösteren rivâyet zincirlerinin de yer aldığı görülmektedir.

İstinsah kaydı daha sonraki asırlarda genişlemiş ve müstensihin ismi, istinsah tarihi (ayı, günü ve bazen günün vaktiyle) ve şehri/yeri yanında bu kayıtların bazılarında istinsaha esas olan kitabın ve müellifinin ve istinsahın yapıldığı kurumun ismi de verilmiştir.[715] Müstensihin doğum yerinin, mezhebinin ve tarikatının zikredildiği istinsah kayıtları da vardır.[716] Birçok istinsah kaydında kurum ismi olarak medreselerin yanında câmi ve tekkelerin de zikredildiği görülmektedir.[717] İstinsahın başladığı ve bittiği tarihleri veren

---

712 Feyzullah Efendi 488.

713 Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 4, 5, 33, 216, 293; Chester Beatty 3091.

714 *Kitâbu'l-İ'tikad*'ı 669/1270 tarihinde istinsah eden Yusuf b. Muhammed, istinsaha esas aldığı nüshalardan birinin istinsah tarihinin 459/1067, diğerinin ise 649/1251 olduğunu söylemektedir. Bkz. Şehid Ali Paşa 2763.

715 Leiden Üniversitesi Kütüphânesi'ndeki bir koleksiyonda bulunan yazmalardaki istinsah kayıtlarında belirtilen kurumların bir dökümü için bkz. Jan Schmidt, "Manuscripts and Their Function in Ottoman Culture: The Fatatri Collection in the Leiden University Library", *Journal of Turkish Studies*, c. 28/1, Harvard University 2004, s. 352-353. Bazı yazmalarda oldukça uzun istinsah kayıtlarına da rastlanılmaktadır. VIII/XIV. asırda istinsah edilmiş Kadı Beydavî'nin *Envâru't-Tenzil* adlı eserinin sonundaki böyle detaylı bir istinsah kaydı için bkz. Rosemarie Quiring-Zoche, "The Colophon in Arabic Manuscripts. A Phenomen without a Name", *Journal of Islamic Manuscripts*, c. IV, Brill, Leiden 2013, s. 54-57.

716 Meselâ bkz. Escorial, Manuscritos Arabes 595, 1587.

717 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 194-195. Bazı örnekler için bkz. Feyzullah Efendi 19, 33, 44, 1502; Chester Beatty 3307.

istinsah kayıtları da bulunmaktadır. İstinsah kayıtlarında çoğu kere istinsah edilen eserin müellifinin isminin de zikredildiği görülmektedir:

> Kad ferağa min tahriri tasnife'ş-Şeyhü'l-İmamu'l-'âlim el-'allâme evhadu dehrihi ve feridü 'asrihi müftiü'ş-Şâm Şihâbeddin Ebi Muhammed Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim bin Osman el-Makdisî 'afâ'llâhu 'anhu, el-'abdu'd-da'îf el-mukır bi-zünûbihi Ahmed bin Mahmud...[718]

Müstensihler istinsaha esas aldıkları nüsha eğer müellif nüshası ise bunu özellikle belirtmişlerdir.[719] Çünkü bu husus istinsah edilen nüshaya artı değer kazandırmaktadır. Meselâ Sabit b. Kurre'nin (ö. 288/901) *Makale fi Ameli Şekli Mücessem* adlı eserinin sonundaki istinsah kaydı şöyledir:

> Temme ve'l-hamdü li'llâhi Rabbi'l-'âlemîn, ve ketebe İbrahim b. Hilâl b. İbrahim b. Zehrûn es-Sâbî el-Harrânî el-Kâtib fi Zi'l-Hicce sene seb'îne ve selâse mi'e. Nesehtuhu min düstûri ceddinâ Ebi'l-Hasan Sâbit b. Kurre rahimehu'llâh ellezi bi-hattihi.[720]

Muhammed b. Abdu's-seyyid b. Ali 598/Şubat 1202 tarihinde istinsahını tamamladığı Cemaleddin Ebi'l-Ferec Abdurrahman el-Cevzî'nin *Garîbü'l-Hadîs* adlı eserini, musannif nüshasından istinsah ettiğini, *nakalehu min hatti'l-musannif* şeklinde belirtmiştir.[721] Ali b. Eyyüb, 708/1308 tarihinde istinsah ettiği Ebû Şâme'nin *ey-Mürşidü'l-Vecîz* adlı eserinin istinsah kaydında, istinsaha esas aldığı nüshayı şu şekilde vermiştir:

> Nakaltühü min asli ibni'l-musannif ve hüve nakalehu min hatti ebihi mü'ellifihi rahimehu'llâhu ve 'âradtuhu bihi". (Musannifin oğlunun nüshasından istinsah ettim. O da eserin müellifi olan babasının nüshasından istinsah etmişti. O nüshayla mukabele de ettim).[722]

Ali b. Eyyüb, aynı müellifin başka bir eserinin (*Kitâbu Nûru'l-Mesrâ fi Tefsiri Âyeti'l-İsrâ*) istinsah kaydında daha detaya gitmiş ve istinsaha esas aldığı nüshanın 652/1254'de 'Âdiliyye Medresesi'nde, 663/1265'te Şam'da

---

718 Veliyüddin Efendi 16; Feyzullah Efendi 20, 45.

719 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 11, 380, 1503; Chester Beatty 3874, 4914

720 Köprülü Kütüphânesi, Fâzıl Ahmed Paşa, no. 948/3, s. 58b.

721 Feyzullah Efendi 496. Başka örnekler için bkz. 498, 527.

722 Chester Beatty 3307, v. 62b. Bkz. Ek. 30.

Eşrefiyye Dârü'l-hadisi'nde müellife okunduğunu ve çeşitli yerlerinde de mü'ellifin "hattının" bulunduğunu bildirmiştir.[723]

Muhammed b. Osman b. Ömer es-Sühreverdî, istinsah kaydında önce bu nüshanın 7 Şevval 678/10 Şubat 1280 tarihinde müellifin hattıyla olan nüshadan istinsahını tamamladığını belirtmiş, daha sonra da şöyle bir açıklama yapma ihtiyacını hissetmiştir:

> Müellif 631/1234 yılında öldü. Bu nüsha müellifin vefatından sonra istinsah edildi.[724]

Muhammed Ebi't-Tayyib b. Ali b. Süleyman el-Ebşâdî el-Metbûlî, 890/1485 tarihinde istinsah ettiği İbnü'l-Ğars'ın *Kitâbu'l-Îzâh*'ını, müellif nüshasından istinsah ettiğini şöyle açıklar: "*ve zâlike min nushati musannifihi*".[725] Geç tarihli yazmalarda da bu tür kayıtlara rastlanabilmektedir. Meselâ Ahmed b. Mahmud el-Vardarî, 980 yılı Cemâzie'l-Âhir'inde (Kasım 1572) bir ikindi vakti istinsah ettiği *Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye* sonundaki istinsah kaydına şu kaydı da eklemiştir: *Kütibe min nüshati'l-musannif* (müellifin nüshasından yazıldı).[726]

IV/X. asırdan itibaren istinsah edilmiş bazı yazmalarda, müstensihlerin istinsah için kullandıkları nüshayla (*nüshatü'l-asl*) ilgili bilgi de verdiklerini görmekteyiz. Bu dönemde müstensihler yazdıkları nüshanın güvenilirliğini göstermek için bu hususa önem vermişlerdir.[727] Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Ma'âni'l-Kur'ân* adlı eserinin istinsah kaydı da şöyledir:

> Âhirü Kitâbi'l-Kur'ân 'ani'z-Zeccâc ve ketebe 'Abdü'l-'Azîz b. Hayyân bi-hattihi fi şühûri sene semânin ve sittîne ve selâse mi'e min nüshati'l-Kâdı Ebi Sa'îd el-Hüseyin b. Abdullah es-Sayrafî. [Zeccâc'ın Kitâbu'l-Kur'ân adlı eserini 368 [978] tarihinde 'Abdü'l-'Azîz b. Hayyân, Kâdı Ebi Sa'îd el-Hüseyin b. Abdullah es-Sayrafî'nin nüshasından yazdı.][728]

Muhakkak ki ünlü bir dil bilgini olan Ebû Sa'îd es-Sayrafî'nin (ö. 368/979) adının anılması bu nüshanın güvenilirliğini artırmıştır.

---

723 Chester Beatty 3307, v. 293b. Bkz. Ek. 47.
724 Ragıp Paşa 363.
725 Escorial, Manuscritos Arabes 1587.
726 Özel kütüphânemdeki nüsha, s. 205.
727 Feyzullah Efendi 300.
728 R. Şeşen, a.g.m., s. 195.

Sünenü't-Tirmizî'nin bir cildinin müstensihinin bu konuda daha da detaya gittiği görülmektedir. 7 Rebiü'l-âhir 549/21 Haziran 1154 tarihinde bu cildin istinsahını bitiren Abdurrahim b. Ebi'l-Ferec Hamd b. Abdirrahim en-Nehâvendî, istinsaha esas aldığı nüshanın el-Hâfız el-Mu'temen es-Sâcî el-Bağdâdî'nin mülkiyetinde bulunduğu, bu nüshanın yine aynı şahsın mülkiyetinde olan Kadı Ebû 'Âmir'e okunmuş ve şeyhi Ebû'l-Feth Abdülmelik'in semâ' kaydını taşıyan 4 cild içinde 41 cüz'den oluşan eski bir nüshayla mukabele edilmiş olduğunu ve bu nüshanın hâlen Ebu'l-Fazl b. Şâfi'de bulunduğunu söylemektedir.[729]

Ancak bu derecede titiz davranan müstensihler yanında istinsaha esas aldıkları nüshayı olduğu gibi yazmayıp kendilerine göre düzeltmeler yapan müstensihler de vardır. Hâkim'in *Müstedrek*'inin müstensihi, 721/1321tarihinde istinsah ettiği esere esas aldığı nüshayı düzelttiğini, tekrarlarını attığını söylemektedir.[730]

İstinsah kayıtları genellikle mensur olarak yazılmakla beraber manzum olarak yazılmış istinsah kayıtları da bulunmaktadır.[731] Bazı istinsah kayıtlarında müstensihin, yazdığı nüshayı hangi hükümdar veya devlet adamı için yazdığını belirten bilgiler de verdiği görülmektedir.[732] İmam Müslim'in *Câmi'ü's-Sahih*'ini 832/1429 yılında istinsah eden Mahmud b. Murtaza el-Hüseynî, eserin başındaki dâirevî müzehheb şemsenin içinde bu nüshayı Ebi'l-Feth İbrahim Sultan için yazdığını belirtmiştir.[733]

Birçok müstensih eğer bir nüshayı kendisi için yazmışsa bunu "*nesehahu li-nefsihi*",[734] "*ketebehü li-nefsihi*",[735] "*ketebehü li-nefsihi bi-yedihi*",[736] '*allakahu*

729 Feyzullah Efendi 345. Ek. 35.

730 Feyzullah Efendi 511.

731 Arapça eserlerdeki bazı örnekler için bkz. Es'ad et-Tayyib, "Min Ahvâli'n-Nüssâh fi Türâsine'l-'Arabi'l-İslâmî", *Türâsünâ*, c. VII/4, Müessesetü Âli Beyt 1992, s. 90-104; Feyzullah Efendi 73. Farsça eserlerdeki bazı örnekler için bkz. İrec Afşar, "Şi'rhâ-yı Pâyân-ı Nüsha", *Hüner ü Merdüm*, c. 12/139, Tahran 1974, s. 7-19.

732 Birkaç örnek için bkz. Gacek, *A Vademecum*, s. 197-198.

733 Feyzullah Efendi 489.

734 Feyzullah Efendi 345, 2077.

735 Escorial, Manuscritos Arabes 950, 1133, 1169; Feyzullah Efendi 45; Chester Beatty 3307, v. 293b.

736 Feyzullah Efendi 19.

mâlikuhu li-nefsihi,[737] *"bi-hatti kâtibihi li-nefsihi"*[738] gibi ifâdeler kullanarak belirtmiştir.

İstinsah tarihleri hemen hemen daima Hicrî takvime göre Arapça sözcüklerle (*fi-yevmi'l-isneyn sâni 'aşere şehri Ramazani'l-mübârek sene tis'a ve tis'îne ve seb'a mi'e* gibi) bazen sadece yıl belirtilerek bazen de ay, gün, saat gibi unsurlar belirtilerek detaylı bir şekilde verilir. Bazı müstensihler sözcüklerle verilen tarihleri özellikle de kaydın sonuna gelmişse rakamla da tekrarlarlar. Ancak tarihi nadir de olsa sadece rakamla veren müstensihler de vardır.[739]

Az da olsa tarih vermede, Hicrî tarih dışında diğer takvimleri kullanan müstensihler de vardır.[740] Bu tür kayıtlara genellikle Müslümanların Hristiyanlarla yakın temasta oldukları bölgelerde rastlanılmaktadır. Meselâ Endülüslü verrâk/müstensih Ali b. Kasım b. Ahmed el-Beyâzî'nin (ö. 912/1506) istinsah ettiği bazı kitapların istinsah kaydında Hicrî tarihten sonra *"bi-muvâfakati'l-hâmis 'aşere min şehri Fibrayırı'l-A'cemî* (yabancıların 15 Şubat'ına rastlayan tarihte); *bi-muvâfakati'l-hâdî 'aşere min Yunyo el-a'cemî*; *bi-muvâfakati'l-hâdi 'aşere min Şitember el-a'cemî"* şeklinde Miladî ayı ve günü de verdiği görülmektedir.[741]

Bazı müstensihler istinsah tarihini ebced hesabıyla ve lugaz kullanarak vermişlerdir.[742] Her ne kadar bu şekilde tarih verme metodunun Kemalpaşa-

---

737 Feyzullah Efendi 329, 1503; Chester Beatty 3307.

738 Feyzullah Efendi 490.

739 Veliyüddin Efendi 17; Feyzullah Efendi 255/2, 511

740 R. Şeşen, a.g.m., s. 211-213. Bazı müstensihler Hicrî ayın karşılığı olan ay ismini ve gününü Miladî takvime göre belirtmişlerdir.

741 'Abdülaziz es-Sâverî, "Sınâ'atu'l-Mahtûti'l-Endelüsî: el-Beyâzî. Âhirü'l-Verrâkîn fi'l-Endülüs", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Türâs*, c. XVI/64, el-Mâcid Center, Dubai 2009, s. 106-109. Ali b. Kasım b. Ahmed el-Beyâzî'nin istinsah ettiği bir nüshanın sonunda da istinsah kaydını şu şekilde verdiğini görmekteyiz: *...ba'de's-salâti min yevmi'l-Cum'a et-tâsi' li-Safer min 'âmi seb'a ve seb'îne ve semâniyye mi'e. Ve bi-muvâfakati's-sâbi' 'aşere min yulyo el-a'cemî.* (877 yılının 9 Safer'inin Cuma'sında, namazdan sonra. Yabancı takvimde 17 Temmuza tesadüf eden). A.g.m., s. 107.

742 Bu şekilde yapılan bilmeceli tarihlerin çözülmesiyle ilgili bilgiler merhum Esad Coşan'ın şu makalelerinde verilmiştir: "Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Tarih Kayıtları", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, no. 2, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1975, s. 55-65; aynı müellif, "Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Tarih Kayıtları II", *Akademik Makaleler*, yay. haz. Necdet Yılmaz, İstanbul 2009, s. 97-102. Ayrıca bkz. Mustafa Mevâlidî, "Hallü Ta'miyeti't-Târih bi'l-Küsûr", *MMMA*, XXXIX/2, Kahire 1996, s. 213-255; Muvaffak Di'bul, Muhammed

zâde'ye âit olduğu söylenmekteyse de[743] Kemâlpaşa-zâde'den önce de aynı tarzda verilmiş tarihlere rastlanılmaktadır. Ancak bu tarzın yaygın hâle gelmesi Kemalpaşa-zâde ile başlamış ve daha çok Anadolu sahasında yaygınlaşmıştır.[744]

İstinsah kayıtlarında mesleği belirtilen kişilerin büyük çoğunluğunu, özellikle de VI/XII. asra kadarki dönemde, ulemâ sınıfından kimselerle verrâklar oluşturmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise müstensihler arasında mücellid, müzehhip, kâtip gibi farklı mesleklerden kimseleri de görmek mümkündür.[745]

İstinsah kayıtlarından ulemâ sınıfından birçok kimsenin biyografileri ile ilgili bilgiler elde edebileceğimiz gibi, kitap üretimi ve ticareti ile ilgili ipuçları da sağlayabiliriz. Za'îfî'nin 950/1544 tarihinde tercüme ettiği *Nigâristân* adlı eserinin 961/1554 tarihinde istinsah ettiği nüshasının sonundaki Arapça istinsah kaydında müellifin hayatıyla ilgili enteresan bilgiler vardır:

> [Bu eserin] Zilka'de ayının sonunda mütercimi, musannifi ve nâzımı tarafından dizilmiş inciler ve gizli hazineleri andıran fasih bir anlatımla ve akıcı bir Türkçeyle çevirisi tamamlandı. Nâdir inciler gibi olan bu kitabın telifi, müellifin tâ'ûn belasına uğradığı ve vebadan, bazıları ilimle meşgul, 6 çocuğunu kaybettiği sırada oldu. Allah bu sözlerimi okuyanları, bu beladan uzak tutsun. Ben [daha önce] *Bâğ-ı Bihişt* adlı kitabımı mütekarib bahrinde yazmıştım. *Nigeristân-ı Şehristân-ı Dırahistân-ı Sebzistân* adlı bu kitabımı hezec bahrinde 24 günde kırık bir kalple ve ismim ve cismim gibi zayıf bir gözle yazdım. Mümin kardeşlerimden beklentim odur ki yazdıklarımın eksikliklerini müsamahayla karşılasınlar. Ve yine

Merâyâtî, Mervân el-Bevvâb, "'İlmü't-Ta'miye ve İstihrâcu'l-Mu'ammâ 'İnde'l-'Arab", *Sekâfetü'l-İlm 'İnde'l-'Arab: Kadimen ve Hâdıran,* Tunus 2008, s. 109-126.

743 Merhum Esad Coşan "Şimdiye kadar bulduğumuz misallerden anlaşıldığına göre, bu cins tarihlemeyi ilk önce galiba Kemalpaşa-zâde ortaya çıkarmıştır. Acaba İbn Kemal bu usulü kendisi mi bulmuş, yoksa başka bir yerden ilham almıştır? Bu soruya cevap vermek için vakit erkendir". diyerek bu konudaki şüphesini ifâde etmektedir. A.g.m., s. 65.

744 Bazı örnekler için bkz. Hellmut Ritter, "Datierung durch Brüche", *Oriens*, c. I, Brill, Leiden 1948, s. 237-247; Ca'fer Hâdî Hasan, "Tarikatü Târihi İbni Kemâl Paşa fi'l-Mahtûtâti'l-İslâmî", *Âlemü'l-Kütüb*, c. VII/2, Riyad 1986, s. 164-170; Aynı müellif, "Nümûzec mine't-Tarih bi'l-Küsûr fi'l-Mahtûti'l-'Arabî", *MMMA*, c. 32/2, Kahire 1988, s. 393-402.

745 Leiden Üniversitesi Kütüphânesi'ndeki bir koleksiyonda mevcut yazmalardaki istinsah kayıtlarında meslekleri belirtilen kimselerin bir dökümü için bkz. Jan Schmidt, a.g.m., s. 350-351.

> onlardan ricâm odur ki beni hayır du'alarından unutmasınlar. Allah benim bağışlanmamı isteyenlere ve ardımdan okuyanlara rahmetiyle mu'amele etsin. Ben zayıf ve nahîf Allah'ın bağışlamasına ve rahmetine muhtac Za'îfî diye tanınan Pir Muhammed b. Evrenos b. Nureddin b. Fâris er-Rûmî el-Ma'denî el-Müderris, Peygamber'in(sav) hicretinin 961'inde [bu kitabı] Kostantiniyye'de yazdım.[746]

İstinsah kayıtlarında müstensihlerin kendilerine dua edilmesini, yaptıkları hataların hoş görülmesini isteyen cümleler yanında eserin istinsahını tamamlamaya muvaffak oldukları için şükür ifâdeleri de bulunmaktadır. Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihü'l-Ğayb* adlı tefsirinin birinci cildini istinsah eden müstensih, 601/1205 tarihli istinsah kaydında, bu eseri vefat eden oğlunun ızdırabını çekerken yazdığını söyleyip oğluna duâ etmekte ve okuyanlardan kendisinin de Cenâb-ı Hakk'ın rahmet ve mağfiretine nâil olması için duâ etmelerini istemektedir.[747] Eserin müellifine ve müellifin kâtibine duâ edilmesini isteyen müstensihler de vardır.[748]

Bu kayıtlar bazen eserin metninin yazıldığı yazıyla yapıldığı gibi bazen de farklı bir yazı türü kullanılarak yapılır. Bir kısım müstensihler istinsah kaydını metnin sonuna huni şekli (ters üçgen) gibi geometrik şekiller vererek yazmışlardır. Yatay dikdörtgen veya üçgenin altına eklenmiş yatay dikdörtgen gibi şekillerin içine yazılmış istinsah kayıtları da vardır. Yaygın olmamakla birlikte dâire veya oval olarak düzenlenmiş istinsah kayıtlarına da rastlanır. İstinsah kayıtlarının sonuna bitti anlamında "*temme*" veya bu kelimenin rümuzu olarak "*mim*" harfi konulur.[749]

Eski tarihli yazmalarda eserin her cüzünün sonunda istinsah kaydı yer almaktadır. Günümüze ulaşan en eski tarihli yazmalardan biri olan Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-Hadis* adlı eserinin her cüzünün başında eserin ve müellifinin adı ve sonunda cüzün bittiğini ve takip edecek cüzün numarasını veren bir kayıt bulunmaktadır. Zeynü'd-dîn Ebi Bekr Muhammed b. Ebi Osman'ın 606/1209 tarihinde istinsah

---

746 Tercüme bana âittir. I. Ye. Petrosyan, "The Author and The Book: The Turkish Translation of Sa'dî's *Gülistan*", *Manuscripta Orientalia*, c. VIII/4, St. Petersburg 2002, s. 7.

747 Feyzullah Efendi 76.

748 Feyzullah Efendi 286.

749 Birkaç örnek için bkz. Feyzullah Efendi 245, 246, 301. Ek. 31.

edilmiş *Kitâbu'l-Faysal fi 'İlmi'l-Hadis* adlı eseri,[750] üzerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre cüz cüz imlâ edilmiş ve daha sonra bu cüzler bir araya getirilmiştir. Her cüzün başında iç kapak, sonunda ise istinsah kaydıyla semâ'/kırâ'at kayıtları bulunmaktadır. Yazıldıkları dönemde cüz cüz yazılıp okunan kitapların daha sonraki tarihlerde bir araya getirilerek ciltlendiği tahmin edilmektedir.[751] Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu ilk altı asırdaki öğretim sisteminden kaynaklanmaktadır. Semâ' ve imlâ meclislerinde kitaplar cüz cüz okunup yazıldığı için önce cüzler ortaya çıkmakta sonra da bu cüzler bir araya getirilerek ciltlenmekteydi.[752]

Çok ciltli kitapların istinsah kaydında, her cildinin sonunda da genellikle bu cildin bittiğini belirten ve takip eden cildin numarasının hangisi olduğunu açıklayan ifâdelerin yer aldığını görüyoruz.[753] Almavî (ö. 981/1573), bu uygulamanın çok faydalı olduğunu söylemektedir:

> Kitabın tamamını ve bir cildini bitirdiğinde, Allah'a hamd ve Resûlullâh'a -salat ve selâm üzerine olsun- salât ile bitirmelidir. Şayet kitabın istinsahı bitmemiş ancak kitabın herhangi bir cildinin istinsahı sona ermişse en sonda şöyle yazmalıdır: Birinci veya ikinci cilt bitti, bunu şu cilt takip edecek.[754]

Bazı müstensihler, bu tür istinsah kayıtlarında müteakip cildin numarası yanında ilk konusunun da başlığını vermektedirler. Şerefüddin İsa ez-Zevâvî'nin *İkmâlü'l-İkmâl* adlı eserinin 3. cildinin sonundaki istinsah kaydı şöyledir:

> "Necize'l-mücelledü's-sâlis min *İkmâli'l-İkmâl* telifü seyyidinâ eş-Şeyhi'l-İmâmi'l-'Âlim el-'Allâme Şerefüddin 'İsa ez-Zevâvî el-Mâlikî 'afâ'llâhu

750 Zâhiriye Kütüphânesi 1234. EK. 32.

751 Geneviève Humbert, "Le ğuz' dans les manuscrits arabes médiévaux", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 80.

752 Bir örnek için bkz. Feyzullah Efendi 327.

753 "âhiru sifri'l-hâmis ve'l-'işrîn min kitâbi *Mesâliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*" (*Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr* adlı kitabın yirmi beşinci cildinin sonu). İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. XXV, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1989, s. 273.

754 "Kitaplarla ilişkinin adabı üzerine. el-'Almavî", Takdim ve çeviri: M. Cüneyt Kaya, *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni*, no. 60, İstanbul 2006, s. 60.

'anhu ve ğafere lehü bi-hamdi'llâhi ta'âlâ ve hüsni 'avnihi yetlûhu fi'r-râbi' tahrîmü'l-ekl ve'ş-şarâb fî âniyeti'z-zeheb ve'l-fıdda inşâ'llâhu ta'âlâ". (Şerefüddin 'İsa ez-Zevâvî el-Mâlikî'nin *İkmâlü'l-İkmâl* adlı eserinin 3. cildi bitirildi. 4. ciltte altın ve gümüş kapta yeme ve içmenin haram olduğuna dâir bölümle devam edecek).[755]

Telif kayıtlarında olduğu gibi, istinsah kayıtlarında da yazılan nüshayı daha değerli hâle getirmek için sahtekârlık yapılabileceği unutulmamalıdır. Özellikle de meşhur hattatların isimleri, yazmadıkları nüshaların istinsah kaydında zikredilmektedir. Meselâ Ya'kut el-Musta'sımî'nin istinsah kaydını taşıyan mushafların birçoğu ona âit değildir.[756] Ünlü âlimlerin istinsah ettikleri eserler de güvenilir metinler olduğu için aynı şekilde aldatma yoluna gidilmiş ve bazı eserlere yanıltıcı istinsah kayıtları konulmuştur.

İstinsah kayıtlarında tarihlerin belirtilmesinde de bilgisizlikten veya menfaat elde etmek maksadıyla yanlışlıklar/tahrifatlar yapılabilmektedir. Genellikle Arapça yazılmış kayıtlarda yanlış anlama neticesi kütüphâne kataloglarında yanlış tarihlendirme yapılabilmektedir. Meselâ Ragıp Paşa Kütüphânesi'ndeki İbn Kuteybe'nin *Kitâbu'l-Ma'ârif ve Ahbâru'l-Halâyık* adlı eserinin istinsah tarihi Şa'ban 298/Nisan 911 olarak gösterilmektedir. Ancak eserin sonundaki kayıtta "*târihü'n-nüshati'lleti üstinsihe hâzihi'l-kitâb minhâ*" (Bu kitabın istinsah edildiği nüshanın tarihi) denilerek bu nüshanın, Şa'ban 298 tarihini taşıyan bir nüshadan istinsah edildiği belirtilmektedir.[757] Aslında bu nüshanın fiziki özelliklerine bakıldığında III/IX. asırda istinsah edilmiş olmasının mümkün olmadığı açıkça görülecektir.

İstinsah tarihinin eski olması bir yazmaya artı değer kazandırdığı için birçok eserde istinsah tarihleriyle oynandığı görülmektedir. Meselâ İbn Düreyd'in Köprülü Kütüphânesi'ndeki *Kitâbu'l-Cemhere fi'l-Luğat* adlı eserinin istinsah tarihi kütüphâne kataloğunda 353 (964) olarak gösterilmektedir.[758] Ancak istinsah tarihi dikkatli incelendiğinde orijinal kayıttaki tarihin silinerek bu tarihin yazıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

---

755 Biblioteca Del Monasterio San Lorenzo De El Escorial, Manuscritos Arabes, Maniscritos Arabes, no. 1017, s. 469.

756 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 186.

757 Ragıp Paşa Kütüphânesi, no. 1046, s. 190a.

758 Fazıl Ahmed Paşa Bölümü no. 1541.

Müstensihler istinsahı ifâde için farklı kelimeler kullanmışlardır: *ketebe, kütibe, neceze, ketebehü, nesaha, nüsiha, nesehtü, nameka, ferağa, veka'a'l-ferâğ, vâfeka'l-ferâğ, ittefeka'l-ferâğ min tesvîdihi, nakale/nukile, nakalehü, temme'l-kitâbu, harrerehu, hurrire* v.s. gibi.[759] Nâdir de olsa istinsah yerine *ta'lîk* ve *'allaka* sözcüklerinin de kullanıldığı görülmektedir.[760]

Mukabele ve Mutâla'a Kayıtları

İstinsah edilen metni yazılışından sonra yapılan karşılaştırma, yani mukabele, istinsah edilen eserin güvenirliğini sağlamada önemli bir unsurdu. 'Arz ve mu'âraza da aynı anlamda kullanılırdı. 'Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), oğlu Hişâm'a (ö. 145/762), yazdığı bir metni görünce, "Mukabele ettin mi?" diye sormuş o da, "Hayır etmedim" diye cevap verince, "O halde yazmamışsın demiştir".[761] İstinsah sırasında yanlış yapmamak mümkün değildi. Bir eserin istinsahı sırasında sıkça yanlışlar yapılıyor ve bazen de bazı kelime ve cümleler atlanabiliyordu. Halil b. Ahmed'in bu hususa işaret için şöyle dediği rivâyet edilir:

> Bir eser üç kere istinsah edilince eksiklikler ve kusurlardan dolayı Farsçaya döner.[762]

Abdurrezzâk, Ma'mer'den "[istinsah ettiğin] kitabı yüz kere de mukabele etsen yine de hata etmekten kurtulamazsın" şeklinde bir rivâyet nakleder ve Müznî, hocası Şâfi'î'ye, eserlerinden *er-Risâle*'yi seksen kere

---

759 Yazma eserlerde telif ve istinsahla ilgili olarak kullanılan ifâdeler için bkz. İrec Afşar, "Makâm-ı Encâme der-Nüsha", *Nâme-i Bahâristân*, c. III/1, no. 5, Tahran 2002, s. 42.

760 Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 44.

761 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 275; Ebi 'Ömer Yusuf b. 'Abdü'l-Ber, *Câmiü Beyâni'l-'İlmi ve Fadlihi*, c. I, yay. haz. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbni'l-Cevzî, Cidde 1994, s. 336.

762 Halil b. Ahmed, bu ifâdesiyle, kitabın metninin başka bir dile döneceğine ve dolayısıyla anlaşılamaz bir hâle geleceğine işaret etmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 276.

okuduğunu ve hemen hemen her defasında hocasının bir yanlış bulduğunu söyler.[763]

Yapılan yanlışlıklar ve atlamalar ancak mukabele sırasında giderilebiliyordu. Bu yüzden mukabele ve mutala'a kayıtları bir eserin değerini artıran önemli unsurlardandı. İmam Şâfi'î'nin "eğer bir kitapta ilâveler ve düzeltmeler görürsen o kitabın sağlam bir nüsha olduğuna şehâdet edebilirsin" dediği rivâyet edilmektedir.[764] Cemâleddin el-Kıftî, Câhız'la Abbasi veziri Abdülmelik b. Zeyyât arasında şöyle bir olay geçtiğini nakleder:

> Câhız, bazı arkadaşlarıyla Basra'dan geldiğinde o sırada vezir olan Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât'a, Sibeveyh'in *Kitab* adlı eserinin bir nüshasını hediye etti...İbnü'z-Zeyyât ona, "Sen bu kitabın bizim kütüphânemizde olmadığını mı sanıyorsun?" diye sordu ve Câhız da ona, "Hayır böyle düşünmedim. Ancak bu Ferrâ'nın hattıyla, Kisâ'î'nin mukabelesiyle ve 'Amr b. Bahr el-Câhız'ın tashihleriyle oluşmuş bir nüshadır" diye cevap verdi. Bunun üzerine Abdülmelik b. Zeyyat, "Bu fevkalâde güzel bir nüshadır" dedi.[765]

Mukabele birkaç türlü yapılırdı. Semâ'/kırâ'at ve imlâ meclislerinde okunan, yazılan kitapların, müellifin/musannifin veya şeyhin huzurunda okunup gerekli düzeltmelerin yapılması, ilk asırlardaki telif tarzı dikkate alındığında, herhalde bu konudaki en erken uygulamalardı. Ancak erken dönemden günümüze çok az yazmanın intikal etmesi, bu uygulamanın nasıl yapıldığına dâir örnek bulmamızı güçleştirmektedir. Bulabildiğimiz daha sonraki tarihli örneklerden anladığımıza göre bu uygulama uzun süre devam etmiştir. es-Sayrafî'nin *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn* adlı eserinin 376/987 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının sonunda müstensih yazma eserinde şu işlemleri yaptığını belirtmiştir: *Kûbile ve suhhihe ve 'urize* (mukabele edildi, tashih edildi ve karşılıklı okundu).[766]

Kuşeyrî'nin *et-Teysîr fi't-Tefsir* adlı eserinin 542/1147 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshası semâ' yoluyla okunmuş ve her mecliste gelinen

---

763 Ebû Ömer Yusuf b. Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-'İlm ve Fadlihi*, c. I, yay. haz. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbni'l-Cevzî, Riyad 1994, s. 338.

764 Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, c. I, s. 279.

765 el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, s. 351.

766 Ebû Sa'îd es-Sayrafî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2010, s. 191.

yerler "*belağa's-semâu ve'l-mukâbele*" denilerek nüsha üzerinde belirtilmiştir.[767] Bu semâ' kayıtlarını tespit ederek her mecliste kaç varak okunduğunu tespit etmek mümkündür.[768] Sonundaki mukabele kaydından öğrendiğimize göre İbni 'Atiyye'nin *Kitâbu'l-Câmiü'l-Muharreri'l-Vecîz fi Şerhi Kitâbillâhi'l-'Azîz* adlı eserinin 3 Cemâzie'l-evvel 719/22 Haziran 1319 tarihinde istinsahı biten nüshası, Salahiyye/Salihiyye Medresesi'nde birçok mecliste, istinsaha esas olan nüshayla karşılaştırılarak okunmuş ve bu meclislerin sonuncusu 13 Cemâzie'l-âhir 719/1 Ağustos 1319 tarihinde yapılmıştır.[769] Tarihlerden anlaşıldığına göre mukabele işlemi 40 gün gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır.[770] Her mecliste mukabelede gelen yeri belirtmek için nüshanın haşiyesine "*belağa*" kaydı konulmuştur. Bu kayıtları takip ederek her mecliste kaç sayfanın okunup mukabele edildiğini tespit etmek mümkün olabilmektedir.[771]

Müellifin nüshasından istinsah edilen eserlerin mukabelesi de müellifin katıldığı meclislerde yapılabiliyordu. Nevevî'nin *Ravzatu't-Tâlibîn*'i üzerine, Celâleddin Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Abdurrahman el-Bekrî tarafından yapılan şerhi müellif nüshasından istinsah eden Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Menûfî, 14 Cemâzie'l-âhir 880/15 Ekim 1475 tarihli istinsah kaydında, bu eseri nasıl mukabele ettiğini şöyle anlatmaktadır:

> Bu eserin kâtibi bu nüshayı müellif hattı olan nüshadan nakletti ve eserin müellifine müteaddit meclisde baştan sona okudu. Müellif de okunanları kendi nüshasıyla karşılaştırdı. Bu nüsha üzerindeki birçok yerde [müellifin] kendi hattıyla olan düzeltmeler bunun şâhididir. Bu meclislerde birçok

---

767 Feyzullah Efendi 89.

768 İlk kayıt 10. varakta olduğuna göre ilk mecliste 8 varak okunmuştur. Bir süre kayıt yapılmamış ve daha sonra 73. varaktan itibaren 83, 88, 90, 97, 107, 109, 117. 119, 123, 126, 131, 137, 148, 151, 154, 157 varaklarına semâ' ve mukabele kaydı yazılmıştır.

769 Feyzullah Efendi 45.

770 Müstensih istinsahta çok dikkatli davranmış olmalı ki nüshanın hâşiyesinde çok az düzeltme vardır.

771 Hâşiyeye konulan "*belağa*" kayıtlarına göre ilk mecliste herhalde bir mukaddime yapılmış olmalı ki ancak iki buçuk sayfa okunabilmiştir. İkinci mecliste 18, üçüncü mecliste 20, dördüncü mecliste 6, beşinci mecliste 34, altıncı mecliste 27, sekizinci mecliste 17, dokuzuncu mecliste 10 sayfa okunmuştur. Bazen mukabele kaydının konulmasının unutulmuş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

> âlim de hâzır bulundu. Bu meclislerin sonuncusu 13 Cemâzie'l-âhir 880 tarihinde bir Cumartesi günü [14 Ekim 1475] yapıldı.[772]

Bir eserin kaç mecliste mukabele edildiğini belirten mukabele kayıtları da vardır. Tahavî'nin *Beyânu Ehâdisi Resuli'llâh* adlı eserinin Muharrem 799/1397'de istinsah edilen bir nüshası, bu kitabın Mahmudiye Medresesi'nde bulunan bir nüshası esas alınarak, sonu 28 Cemazie'l-evvel 859/16 Mayıs 1455 tarihinde akdedilen 10 meclisde mukabele edilmiştir.[773] Bazen müellifin nüshasından yazılan nüshalar, bizzat müellife okunarak mukabele edilirdi. *Zevâyidü Müsnedi'l-İmam Ahmed* adlı eserin 779/1377 tarihinde istinsah edilmiş nüshasının sonunda şöyle bir kayıt vardır: "müellifine, asıl nüshasıyla mukabele edilerek arz edildi".[774] Aslında bu işlem, mukabele de yapılmış olmasına rağmen kırâ'at/'arza girmektedir.

Diğer bir usule göre de müstensih kendi kopya ettiği kitabı istinsaha esas aldığı nüshayla (İstinsaha esas alınan nüshaya *nüshatü'l-asl*[775] denilirdi) veya aynı eserin başka bir nüshasıyla karşılaştırır ve gerekli düzeltme ve ilâveleri yapardı. Sâbit b. Kurre'nin *Kitâb fi âlâti's-sa'at* adlı eserini Zilhicce 370/Haziran 981 tarihinde istinsah eden müstensih yazdığı nüshayı, eserin istinsaha esas aldığı aslıyla mukabele ettiğini belirtmiştir.[776]

Mahmud b. Ahmed el-Hanefî de, 885/1451 tarihinde istinsah ettiği Ebû İshak İbrahim b. İshak es-Saffâr el-Buharî'nin *Kitâbu Telhisü'l-Edilleti li-Kavî'idi't-Tevhîd* adlı eserini, istinsaha esas olan nüshayla mukabele ettiğini şöyle belirtmiştir:

> Belağa mukabeletü 'ale'l-'asli'l-menkûl minhü 'ala hasebi't-tâka, fe-li'llâhi'l-hamd. Ve ferağa min zâlike fi yevmi'l-isneyn tâsi'i 'aşere Saferü'l-hayr, sene hamse ve semânîne ve semâni mi'e".[777] [İstinsah esas olan asıl nüshayla güç yettiğince mukabele edildi. Hamd Allah'a mahsustur. Mukabele işlemi 885 Saferinin 19'unda Pazartesi günü (30 Nisan 1480, Pazar) tamamlandı].

---

772 Chester Beatty 3737.

773 Feyzullah Efendi 274.

774 Feyzullah Efendi 515.

775 Nâdir de olsa "*ümm*" tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. Meselâ bkz. Feyzullah Efendi 10, s. 199a.

776 R. Şeşen, a.g.m., s. 195.

777 Escorial, Manuscritos Arabes 1472.

Mukabele herhangi bir kimse tarafından elindeki nüshayla başka bir nüshayı/nüshaları karşılaştırarak da yapılabilirdi. *Keşşâf Tefsiri*'nin bir cildi böyle mukabele edilmiş ve sonuna da *kad temmeti'l-mukâbeletü 'alâ vechi'l-mukabele* şeklinde bir kayıt düşülmüştür.[778] Yazdıkları nüshayı birden fazla nüshayla mukabele eden müstensihler de vardır. Ali b. es-Seyfî 22 Rebiü'l-âhir 834/7 Ocak 1431 tarihinde istinsahını bitirdiği el-Ferra el-Bağavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbihü's-Sünne*'sini, aynı yılın 14 Cemâzie'l-evvel'inde (28 Ocak 1431), üç nüshayla karşılaştırılmış bir nüshayla mukabele etmiştir.[779]

Bir nüshanın müstensihi yazdığı nüshayı bir başkasına veya hocalarından birine de okuyarak mukabele edebiliyordu. Meselâ Zeynü'd-din Abdülmelik b. Ali el-Halebî'nin (ö. 839/1435) *Delâ'ilü'l-Minhâc* adlı eserini 839 Ramazan'ında (Mart 1436) istinsah eden Şemseddin Muhammed b. Ahmed eş-Şâfi'î, bu eseri, 843/1440 yılında, 8 mecliste, hocası Zeynü'd-din b. Abdurrahman b. 'Iyâş'a okuyarak mukabele etmiştir.[780]

Bir kitabın mukabele gördüğü sayfa kenarlarına konulan işaretlerden belli olurdu. Özellikle eski tarihli yazmalarda cümlelerin ve bölümlerin sonuna mukabelede kullanılmak için dâire şeklinde bir işaret konulmaktaydı. Aynı zamanda bazı durumlarda noktalama işareti görevi de gören bu dâireler, içlerine birer nokta konularak karşılaştırma/mukabele esnasında bu işlemin nereye kadar yapıldığını da gösterirdi.[781] Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiği bir rivâyette bir eser birden fazla mukabele gördüğünde her mukabeleyi göstermek için bir dâire konduğu ve böylece bazen yanyana iki hatta üç dâire sıralandığı belirtilmektedir.[782] Herhalde bu uygulama yaygınlaşmamış olmalı ki yazma eserlerde birden fazla daireye pek rastlanılmamaktadır.[783] Mukabelede varılan yeri göstermek için sayfa kenarlarına "*kubilet*", "*kubile*" (mukabele yapıldı),

778 Chester Beatty 3036.

779 Ragıp Paşa 355.

780 Chester Beatty 3087.

781 Bir örnek için bkz. Feyzullah Efendi 491. Ek. 36.

782 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 274.

783 Sabit b. Kurra'nın *Makaletün fi Ameli Şekli Mücessem* adlı eserinin sonunda (Köprülü Kütüphânesi, Fâzıl Ahmed Paşa, no. 948/3, s. 58b.) ve Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphânesi, Reisülküttab Bölümü no. 1062'de bulunan nüshasında (s. 545b) iki, İbni 'Atiyye'nin *Kitâbu'l-Câmiü'l-Muharreri'l-Vecîz fi Şerhi Kitâbillâhi'l-'Azîz* adlı eserinin 719/1319 tarihinde istinsah edilen nüshasının (Feyzullah Efendi 45) sonunda da dört dâire vardır.

"*kubilet hasebü't-tâka*", (güç yettiğince mukabele yapıldı),[784] "'*urida bi-aslihi*", (aslıyla karşılaştırıldı), "*ilâ hünâ belağati'l-mukabele*", (mukabele buraya kadar ulaştı) "*büliğe'l-'arz bi'l-'asl*", "*büliğeti'l-mukabeletü bi'l-'asl*" (asıl nüshayla karşılaştırma buraya vardı) gibi ifâdeler kullanılarak[785] mukabele işlemine dikkat çekilmiştir.[786] Dâire ve nokta olmaksızın sadece "*belağa*" sözcüğüyle yukarıda zikrettiğimiz diğer sözcükler, kitabın hâşiyesine konularak yapılan mukabeleler de vardır.[787] Her ne kadar dâirelerin içine nokta konulması ve yukarıda belirttiğimiz sözcüklerin nüshanın hâşiyesine yazılması yaygın bir uygulama ise de bu uygulamaya uymayan örnekler de bulunmaktadır.

Bir eserin mukabele gördüğü eserin sonunda, bazen de başında *kâbeltü, kubilet, 'âradtü* gibi sözcüklerle başlayan ifâdelerle belirtilirdi. Hibetullâh b. Zeyn b. Hasan b. Cümey'in (ö. 594/1198) tıbba dâir risâlelerini ihtivâ eden VII/XIII. asırda istinsah edilmiş bir nüshasının müstensihi, istinsah kaydından sonra eseri mukabele ettiğini şöyle belirtmiştir: "*kûbilet 'ale'l-'asli'l-menkul minhü ve suhhihe hasebe'l-makdur*" (istinsaha esas olan nüshayla karşılaştırıldı ve güç yettiğince tashihler yapıldı).[788] Abdullah ibn Meymûn'un (ö. 700/1300), okçulukla ilgili eserinin müstensihi de mukabele kaydını şöyle vermiştir: "*belağati'l-mukâbeletü bi-hasebi't-tâka*" (karşılaştırma güç yettiğince buraya ulaştı).[789]

---

784 Meselâ bkz. Seyfüddin el-âmidî, *en-Nûru'l-Bâhir fi'l-Hükmi'z-Zevâhir*, c. 4, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2001, s. 282; "*kubile 'ale'l-'asl 'alâ hasebi't-tâka bi'l-Haremi'ş-Şerîf ticâhe'l-Ka'beti'l-mu'azzama fi mecâlisi 'iddetin, âhirühâ es-sânî min Muharrem senete semânîn ve hamse mi'e*". (Harem-i Şerif'de, Kâbe'nin karşısında, sonuncusu 2 Muharrem 580 tarihinde olmak üzere birçok meclisde, güç yettiğince aslıyla mukabele edildi). s. 460.

785 Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâbi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, *Ğunyetü'l-Mültemis İzâhu'l-Mültebis*, yay. haz. Yahya b. Abdullah el-Bekrî eş-Şehrî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2001, s. 183.

786 Meselâ bkz. İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. I, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1989, s. 361, 372.

787 Meselâ bkz. Hafîdü't-Taftazanî, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphânesi, Şehid Ali Paşa, no. 261.

788 Hibetullâh ibn Zeyn ibn Hasan İbn Cümey', *Resâil fi't-Tıb*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2010, s. 477.

789 Abdullah ibn Meymûn, *el-İfâde ve't-Tabsîr li-külli râmin mübtedî ev mâhir*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1986, s. 361.

Yazılan nüshanın güvenirliğini artıracağı için mukabelede kullanılan nüshalar belirtilirdi. Vekî b. el-Cerrâh'ın hadis cüzünün sonundaki mukabele kaydı şöyledir: "*kubile 'alâ aslihi'l-menkul min hatti Ca'fer el-Hemedânî*" (Ca'fer Hemedânî'nin hattıyla olan asıl nüshayla mukabele edildi).[790] Bu, kullanılan nüshanın hangi âlimin istinsahı olduğu veya mukabelesini gördüğü belirtilerek yapıldığı gibi bazen de "*ma'a nüshatin musahhahatin makruatin 'ale'l-meşâyih* (tashih edilmiş, şeyhlere/âlimlere okunmuş nüshayla)" şeklinde genel ifâdeler kullanarak da yapılabilirdi.[791] Muhibbu'd-din Ebu'l-Beka Abdullah'ın *Kitâbu't-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân* adlı eserinin 8 Şevval 669/20 Mayıs 1271 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının hangi nüsha kullanılarak mukabele gördüğü eserin sonunda şöyle belirtilmiştir:

> Kûbile bi-kadri't-tâka ve'l-imkân bi-'avni'llâhi ve hüsni tevfîkihi min nüshatin makrûatin musahhahatin mine'l-asli'l-menkûl minhü ve hasbuna ve ni'me'l-vekil. Zâlike fi selhi Zi'l-hicceti'l-mübâreke min seneti hamsin ve semânîne ve sitte mi'etini'l-hilâliye bi-Medreseti Tebrîz. [Güç yettiğince ve imkân nisbetinde, Allah'ın yardımı ve başarılı kılmasıyla okunmuş ve düzeltilmiş bir nüshayla mukabele edildi. Tebriz Medresesi'nde, 685 Zilhicce'sinin sonunda].[792]

Muhammed el-Kureşî, 10 Şevval 654/31 Ekim 1256 tarihinde istinsahını bitirdiği Ebu Davud'un *Kitâbu's-Sünen*'inin 2. cüz'ünü,[793] eserin sonunda yer alan birinci mukabele kaydına göre "istinsaha esas olan nüshayla" mukabele etmiştir. Bu kayıtta istinsaha esas alınan nüshanın kime âit olduğu bildirilmemiştir. İkinci mukabele kaydında ise "bu nüshanın, hocası Zekiyüddin'e âit olduğu, mukabele yanında yazdığı nüshayı hocasına okuduğunu da" belirtmiştir. Hocasına arz işlemini de 5 Zilhicce 654/24 Aralık 1256 tarihinde tamamlamıştır.

Müellif nüshası kullanılarak yapılan mukabeleler nüshaya artı bir değer kazandıracağı ve nüshayı güvenilir kılacağı için özellikle belirtilirdi. Kadı Beyzavî'nin *Envâru't-Tenzil* adlı eserinin 758/1357 tarihinde istinsah

790 Feyzullah Efendi 507/1.
791 Bazı örnekler için bkz. Feyzullah Efendi 301.
792 Feyzullah Efendi 19.
793 Feyzullah Efendi 333.

edilmiş bir nüshasının sonunda, bu nüshanın müellif nüshasıyla mukabele edildiği şöyle belirtilmiştir:

> Kûbile bi-nüshati'l-asl elleti bi-hatti'l-Musannif radıya'llâhu 'anhu illâ min Sûreti'l-Furkan ilâ Sûreti'l-Hucurât fe-innehü lem tûced bihi tilke'n-nushati fe-kûbile bi-nüshatin uhrâ [Furkan Suresi'nden Hucurât Suresi'ne kadar olan kısım hariç diğer kısımlar müellif nüshasıyla mukabele edildi. Müellif nüshasında eksik olduğunu belirttiğimiz bölüm başka bir nüshayla mukabele edildi].[794]

Mesud b. Ömer et-Taftazanî'nin bir şerhinin sonunda da bu nüshanın[795] musannif nüshasıyla karşılaştırıldığı belirtilmiştir: *kubilet hazihi'n-nüshatü bi-nüshati'l-musannif*. Süyuti'nin *Dürrü'l-Mensûr* adlı eserinin üçüncü cildinin musannif nüshasıyla mukabele edildiğini bu cildin sonuna konulan bir kayıttan öğrenmekteyiz: *Belağa mukâbeletü 'alâ nüshati'l-musannif bi-hattihi.*[796] İbnü'l-Esir eş-Şeybânî el-Cezerî'nin *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis* adlı eserinin Zilkade 607/Nisan 1211 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının kapağında da bu nüshanın musannifin nüshasıyla mukabele edildiği kaydedilmiştir.[797]

Mukabele sırasında yapılan düzeltmeler ve ilâveler sayfanın kenarlarındaki boş kısımlarda (hâşiyede) gösterilir ve düzeltme ve ilâvenin yeri de metnin üzerinde düzeltilecek kelimenin üzerine konulan bir işaretle belirtilirdi. Eğer tashihler sayfanın sağ tarafındaki boşluğa konulmuşsa bu işaretin ucu sağı, sol tarafındaki boşluğa konulmuşsa bu işaretin ucu solu işaret ederdi.[798]

Bazen müstensih yazdığı nüshayı, birden fazla nüshayla mukabele ederdi. Bu, bizim bugün yaptığımız edisyon kritike benzer bir uygulamaydı. Tespit edilen farklı okumaların ve ilâvelerin hangi nüshadan alındığını belirtmek için bu nüshalara harflerden oluşan rumuzlar verilirdi. Bazen de istinsaha esas alınan nüsha dışındaki nüsha ve nüshalara sadece "*h*" harf

---

794 Rosemarie Quiring-Zoche, "An Early Manuscript of al-Baydâvî. Anwâr al-tanzil and the modeel it has been copied from", *From Codicology to Technology. Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, yay. haz. Stefanie Brinkmann, Beate Wiesmüller, The Islamic Manuscript Association, Berlin 2009, s. 37-39.

795 Escorial, Manuscritos Arabes 1219.

796 Feyzullah Efendi 197.

797 Chester Beatty 3023.

798 Birkaç örnek için bkz. Ek. 37.

koyularak veya "*nüshatün uhrâ*" diyerek işaret edilirdi. Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin (ö. 206/821) *Kitâbu'l-Cîm*'ini, Ebû Musâ el-Hâmid'in nüshasından istinsah eden müstensih, yazdığı nüshayı,[799] dil ve edebiyat âlimi Sükkerî'nin (ö. 275/888), Ebû 'Amr eş-Şeybânî'nin, yani eserin müellifinin nüshasından istinsah ettiği nüshayla mukabele etmiştir. Mukabele sonunda ortaya çıkan farklılıkları göstermek için "*dad*" ve "*sin*" rumuzlarını kullanmış, bunlar dışında başka nüshalar da kullanmış olmalı ki yer yer bu nüshalara da "*kezâ fi nüshatin uhrâ*", "*fi nüsha*" diyerek işaret etmiştir. İbnü'l-Cezerî Muhammed b. Muhammed'in *Tizkâr fi Kırâ'ati Ebân b. Yezîd* adlı eserin müstensihi, yazdığı nüshayı başka bir nüshayla karşılaştırmış olmalı ki s. 6a'da "*vecedtü fi nushatin musahhaha*" (tashih edilmiş bir nüshada buldum) dedikten sonra bir sütunluk bir ilâvede bulunmuştur.[800]

Bazı eserlerin üzerinde okunduklarını gösteren "*kara'a, tâle'a*" gibi mutala'a kayıtları bulunmaktadır. Kırâ'at ve mutâla'a kayıtları genelikle tarih taşırlar. Bazı durumlarda bu tarihler elimizdeki nüshanın tarihini belirlemede yardımcı olabilirler.[801] Eğer bir eserin üzerinde özellikle de önemli bir âlimin mutâla'a kaydı varsa bu nüshanın konunun uzmanı bir kimse tarafından gözden geçirildiğini, eğer yanlışları varsa düzeltildiğini veya bu nüshanın güvenilir bir nüsha olduğu için bu âlim tarafından seçildiğini düşünebiliriz. Dolayısıyla bu tür kayıtlar nüshalara değer kazandırırlar.

Vakıf Kaydı

Vakfedilen kitabın üzerine vakfedenin yazdığı/yazdırdığı kayıt veya vakfı belirten mühürler vakıf kaydı olarak tanımlanmaktadır. Kaynaklarda İslâm'ın ilk dönemlerinde bazı kütüphânelerin kurulduğu ve kitap vakfedildiği hakkında bilgiler varsa da bu dönemlerden günümüze ulaşan herhangi bir eser bulunmadığı için bu kayıtların nasıl yapıldığını bilemiyoruz. En erken tarihli vakıf kayıtları III/IX. asrın sonlarına giden mushaf vakıflarıdır.[802]

Vakıf işlemi genellikle *habese/vakafe* fiili kullanılarak yapılıyordu. Bu kayıtlarda vâkıf, vakfedilen kitabın adı, vakfedildiği yer ve tarih

---

799 Escorial, Manuscritos Arabes 572.

800 Feyzullah Efendi 6. Bkz. EK. 38.

801 Bazı örnekler için bkz. Feyzullah Efendi 1380, 1405, 1564; Kastamonu Ktp. 129; Chester Beatty 3376.

802 Yahya Mahmud Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 131.

belirtilmekteydi. Ancak bu konuda standard bir uygulama olmadığı görülmektedir. Vakıf kayıtları çok kısa olabildiği gibi bazen de bir sayfayı bile geçebiliyordu.[803] Meselâ kitabın üzerine sadece "vakf" veya "vakfun li'llâh" yazılabildiği gibi vakfın şartlarını detaylı bir şekilde belirten vakıf kayıtları da olabiliyordu.[804] Bazı vâkıflar, vakıf kaydını mühür olarak hazırlatmış ve kitapların üzerlerine basmışlardır.[805] Vakıf mühürlerinin de şekli ve muhtevası farklılıklar göstermektedir. Sadece vâkıfın adını taşıyan mühürler yanında vakıf şartlarını belirten mühürler de bulunmaktadır. Genelde vakıf kayıtları kitabın zahriye sayfasına (1 a) yazılmaktaydı. Nâdir de olsa kitabın sonunda da vakıf kayıtlarına rastlanmaktadır. Vakıf sahibinin mührü ise kitapların başına, sonuna veya herhangi bir sayfasına da basılabilmekteydi.

İslâm'ın vakıf sistemine verdiği önem ve kutsallıktan dolayı vakıf kayıtları kitapların korunmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Vakfedilen şeylerin alınıp satılmasının İslâm hukukunda yasaklanmış olması ve vâkıfların da bazen bu tür malları alıp satanların Allah'ın lanetine uğramaları için yaptıkları beddualar vakıf kayıtlarında belirtmeleri, insanları vakıf mallarına karşı dikkatli olmaya sevk etmiştir. Öyle ki vakfedilen bir kitabın bile vakfedildiği yere gönderilmesi için büyük bir titizlik gösterilmiştir. Bursa Şer'î Sicilleri'ndeki 12 Rebiülevvel 890 (29 Mart 1485) tarihli bir belgede, Timurlu Hükümdarı Şahruh Mirza'nın vakfettiği kitaplardan *Tefsir-i Kadı*'nın İstanbul'a getirilip satışa çıkarıldığında, Hazine-i Âmire, yani Saray'daki kütüphâne için satın alındığı; ancak bu kitabın vakfedilmiş bir kitap olduğu

---

803 Bu şekilde yapılmış bazı vakıf kayıtları için bkz: Yahya Mahmud Sâ'atî, *a.g.e.*, s. 131-140; Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabiyyi'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. 2, Kahire 1997, s. 428-434; Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Şerefüddin el-Halilî, *Tarihu'l-Kuds ve'l-Halîl*, yay. haz. Muhammed Adnan el-Bahît, Nûfan Recâ es-Sevariyye, London 2004, s. 38-41; Ahmed Selim Ğânim, "Vakfü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye ve Dirâse fi'l-Enmât ve'd-Delâle", *Evkaf*, no. 12, Küveyt 2007, s. 15-36.

804 Bazı örnekler için bkz. Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 126-131.

805 Osmanlı dönemi vakıf mühürleri için şu çalışmalardan yararlanılabilir: Dr. Günay Kut ve Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984; Stoyanka Kenderova, "De la Bibliothèque Privée à la Bibliothèque Publique-Les Inscriptions de la Donation du Livre à Titre de Waqf", *Studies in Arabic and Islam, Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamists, Halle 1998*, Paris 2002, s. 71-80.

anlaşılınca tekrar yerine konulması için vilayet-i Acem'de Emir Ali Şîr'e gönderildiği nakledilmektedir.[806]

Vakıf mallarının korunması için gösterilen ihtimamdan dolayı vâkıflar, vakfettikleri kitapları koruma altına almak için kitapların üzerine vakıf kayıtlarının yazımında veya vakıf mühürlerinin basılmasında büyük bir titizlik göstermişlerdir.

Temellük/Satın Alma Kayıtları

Yazma eserler, müelliflerinin, müstensihlerinin ve bu eserlere diğer yollarla sahip olan mâliklerinin ölümlerinden sonra birçok durumda el değiştirmekteydiler. Bu eserlere bir süre için sahip olan mâlikleri, genellikle eserlerin zahriyelerine (1a) esere sahip olduklarını veya eseri satın aldıklarını belirten temellük/satın alma kaydı dediğimiz kayıtları koymaktaydılar. Temellük kayıtları genellikle eserin 1a sayfasına yazılmakla birlikte[807] eserin sonuna konulmuş temellük kayıtları da bulunmaktadır.[808] İncelediğim yazmalarda dikkatimi çeken bir husus bazı yazmaların yeni sahiplerinin kitap üzerindeki eski temellük kaydını karalamış veya silmiş olmalarıdır.[809] Öyle gözüküyor ki bu yazma sahipleri elde ettikleri eserlerin geçmişini unutturmak

---

806 "Sebeb-i tahrîr-i hurûf oldur ki bundan evvel merhum Sultân Mehmed Han –tâbe serahu- zamânında Şâhruh Emirza hazretlerinin vakıf kütübünden *Tefsîr-i Kâdı*'yı bir kimesne getürüp satup Hazîne-i Âmire'ye alınmış imiş. El-hâletü hâzihi kitâb-ı mezbûrun vakfiyeti zâhir olup fahru'l-efâdil kâdı-yı'asker Efendi Ali Çelebi hazretleri kitâb-ı mezbûru mefharü'l-emâsil Hâfız Mehmed Karabaş'a virmişler imiş kim getürüp Hoca Hâfız Mehmed Yezdî'ye teslim ide. Anlar dahi anda vilâyet-i 'Acem'de hazret-i Emîr Ali Şîr'e iledüp îsal ide. Hâliyâ mezbûr Karabaş Hâfız mezbûr kitabı getürüp meclis-i şer'de mezkûr H'âce Hâfız Yezdî'ye teslim eyledi. Ol dahi alup kabz eyledi." Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. X, no. 14, Ankara 1981, s. 43-44.

807 Taşköprüzâde Mustafa b. Hayreddin'in temellük kaydını taşıyan bir eser için bkz. Chester Beatty 3126. Ek. 27.

808 Meselâ bkz. Escorial, Manuscritos Arabes 1029; Feyzullah Efendi 515; Ragıp Paşa 1034; Chester Beatty 3281.

809 Meselâ bkz. Escorial, Manuscritos Arabes 572, 1029; Kastamonu Ktp. 20; Veliyüddin Efendi 159, Feyzullah Efendi 16, 221, 225, 229, 301, 305, 355, 440, 1500, 2065, 2093; Chester Beatty 3009, 3023, 3145, 4039; Ragıp Paşa 21, 43, 127, 128, 250, 376, 383, 385.

istemektedirler. Bunun da en önemli sebebi mülkiyetle ilgili olarak çıkacak hukuki problemlerden kaçınmak olabilir.

Temellük kaydı olarak tanımlanamayacak bazı kayıtların da temellük kaydı fonksiyonunu icrâ ettiklerini görmekteyiz. Hükümdarların ve devlet adamlarının kütüphâneleri için hazırlanmış kitapların zahriyelerindeki *"li'l-hizâneti..., bi-resmi hizâneti..."* (...nin kütüphânesi için) sözcükleriyle başlayan tezhipli ve çoğu bir çerçeve içine alınmış kayıtlar da bir mülkiyeti gösterdiği için temellük kaydı sayılırlar.[810] Bazı kitapların istinsah kayıtlarında müstensihin bu eseri kendisi için yazdığını belirttiğini görmekteyiz.[811] Bu tarz kayıtlar da temellük kaydı olarak kabul edilebilir.

Satın alma kayıtları da mülkiyeti gösterdiği için temellük kaydı hükmündedirler. Satın alma kayıtlarında bazen kitabın nerede ve kaça alındığı da belirtildiği gibi aynı zamanda nüshanın özellikleriyle ilgili bilgi de verilebilir. Meselâ Feyzullah Efendi Kütüphânesi'ndeki ğurre-i Şevval 814/16 Ocak 1412 tarihinde istinsah edilmiş olan *Tefsirü'l-Medârik*'in 1. cildinde (no. 231, s. 1b) şöyle bir temellük kaydı vardır:

> "Sâre mülken lî bi-hükmi'ş-şirâ'i's-sahîh bi-selâseti 'aşere dînâren fi beldeti Herât". (Herât şehrinde [bu kitap] benim on üç dinara mülküm oldu.)

Divânu İbni'l-Hayyât'ın Şâh Çelebi'nin terekesinden alındığı da temellük kaydında şöyle belirtilmiştir:

> "Temellekehü'l-'abdü'l-fakîr ilâ 'avfihi Rabbi'l-Kadîr el-hakîr Hasan b. Ali 'âmelehüma'llâhu bi-lutfihi'l-celiyyi ve 'avnihi'l-melî min tereketi Şâh Çelebi".[812]

Kitâbu'l-Mücmel fi'l-Luğa'nın başındaki Sahhâf Sofu Mehmed'den alındığına dâir temellük kaydı da şöyledir:

---

810 A. Fu'âd Sayyid, "Les Marques de possession sur les manuscrits et la reconstitution des anciens fonds de manuscrits arabes", *Manuscripta Orientalia*, c. 9/4, Petersburg 2003, s. 14. Birkaç örnek için bkz. Ebû Bekir ibn Vahşiyye, *Kitâbu'l-Filâhatü'n-Nebatiyye*, c. 1, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1984.; Feyzullah Efendi 49, 66, 78, 326, 1587; Ragıp Paşa 280.

811 Meselâ bkz. Escorial, Manuscritos Arabes 950, 1133, 1169; Feyzullah Efendi 19, 45, 329, 490, 1503, 2077; Chester Beatty 3307.

812 Escorial, Manuscritos Arabes, Manuscritos Arabes 460.

"Min kütübi'l-muhtâc ila'llâhi's-Samed el-fakîr Sahhâf Sofu Mehmed. Bi'ş-şirâ'i'ş-şer'î meblağan kadruhu erba'ate âlâf dirhem".[813]

Şehabeddin Ebu'l-Kasım Abdurrahman'ın *İbrâzu'l-Me'ânî* adlı eserinin 752/1351 tarihinde istinsah edilen nüshasındaki temellük kaydı da şöyle verilmiştir:

Temellektü hâze'l-kitâbe'l-müstetâb bi'ş-şirâ'i'ş-şer'î min ba'di'l-ahbâb bi-erba'a mi'e ve semânîne dirhemen fıddiyyen senete isneyn ve elf mine'l-hicreti'ş-şerîfeti'n-nübüvveti 'alâ muhâcirihâ ezkâ tahiyye ve ene'l-fakir Muhammed ibnü'l-Mevlâ Sa'düddin el-müşrif bi-kazâi'l-Beledi'l-Emîn... [814]

Sabık Yemen kadısı Muhammed b. Ali el-Hamevî, bu ülkede satın aldığı bir esere, bu kitabı 998/1590 tarihinde eş-Şeyh Mu'înü'd-din Tâhâ b. Şeyh Zeynü'd-din el-Hamevî için satın aldığı ve bu satın alma kaydını da kendisinin yazdığı şeklinde bir not düşmüştür.[815] Muhammed el-Hanefî de kendisi için satın aldığı (*işterâhu li-nefsihi*) *Zevâyidü Müsnedi'l-İmam Ahmed* adlı kitaba 14 kuruş ödediğine dâir bir kayıt düşmüştür.[816]

Bu tür temellük ve satın alma kayıtlarından hareketle bir kitabın hangi bölgelerde dolaştığı ve hangi tarihlerde kimlerin eline geçtiği, bazen de kaça satın alındığı tespit edilebilir.

Semâ' kayıtlarının bir kısmı da temellük kaydı olarak kabul edilebilirler. Bazı semâ' kayıtlarında okunan nüshanın kime âit olduğunu belirten kayıtlar bulunmaktadır. Meselâ *Keşşâf Tefsiri*'nin VI/XII. asra âit bir nüshasının üzerindeki semâ' kaydında "*sahha semâ'uhu ve tashîhuhu li-sâhibihi ve kâtibihi*" denilerek nüshanın sahibine işaret edilmektedir.[817] Bir hadis cüz'ünün sonundaki semâ' kaydında da semâ' meclisinde bulunan Şerefüddin Ebi Muhammed el-Hasan eş-Şâfi'inin okunan cüzün sahibi olduğu belirtilmektedir.[818]

---

813 Ragıp Paşa Ktp. 1441.
814 Veliyüddin Efendi 16.
815 Escorial, Manuscritos Arabes, Manuscritos Arabes 1443.
816 Feyzullah Efendi 515.
817 Feyzullah Efendi 221.
818 Feyzullah Efendi 506/2. Diğer bir örnek için bkz. Feyzullah Efendi 333.

Temellük kaydı olmadığı halde bir kitabın kime âit olduğunu belirten kayıtlar da vardır. Bunlar da temellük kaydı olarak kabul edilebilirler. Meselâ *Hadekü'l-Mukleteyn* adlı eserin zahriyesindeki "bu kitabı Muhammed Emin sahibi olan eş-Şeyh Ebu's-Sa'âdât Efendi el-Mercanî'den ödünç almıştır"[819] şeklindeki kayıt, bu eserin kimin mülkiyetinde olduğunu göstermektedir. İbn Farh el-Kurtubî'nin *et-Tezkire bi-Ahvâli'l-Mevta ve Umûri'l-Âhire* adlı eserinin Receb 874/Ocak 1473 tarihinde istinsah edilen bir nüshasının zahriyesinde de "Seyyid Muhammed Nurullah Efendi'nindir. İsti'mâl için isti'âre eyledüm" şeklindeki kayıt da mülkiyeti göstermektedir.[820]

Temellük kayıtlarının çoğu tarih taşımadığı için kitaplar üzerine temellük kaydı koyma uygulamasının hangi asırda başladığını söylemek güçtür. Yazmanın eski tarihli olması üzerindeki tarihsiz temellük kayıtlarının da eski bir tarihte konulmuş olacağına dâir bir ipucu olamaz. Çünkü temellük kayıtları her zaman yazılabilir. Çok eski tarihli bir yazmadaki temellük kayıtları, tarih taşımıyorsa bir anlam ifâde etmez.[821] IV/X. asra âit incelediğim 7 yazmadan[822] biri hariç, diğerlerindeki mevcut temellük kayıtları oldukça geç tarihlere âittir. Ancak IV/X. asra âit bazı temellük kayıtlarının bulunmasından[823] hareketle, bu tür kayıtların IV/X. asırda başlamış olabileceğini söyleyebiliriz. Yazmalarda bulunan temellük kayıtlarının büyük çoğunluğu VIII/XIV-X/XVI. asırlara âittir. İnceleme imkânı bulduğum 1.000 civarındaki yazmada en eski temellük

819 Chester Beatty 3055.

820 Chester Beatty 4034.

821 Veliyüddin Efendi Kütüphânesindeki III/IX. asra âit bir yazmadaki (no. 3139) tek temellük kaydı Mekke-i Mükerreme kadılarından birine âit oldukça muahhar bir kayıttır.

822 Süleymaniye Ktp. Esat Efendi 3215; Serez 3726; Köprülü Ktp. Fazıl Ahmed Paşa 133, 948, 1508, 1541; Harvard University, Houghton Library, MS. Arab 438.

823 Kayrevan Ulu Câmii Kütüphânesi'nde IV/X. asra âit temellük kaydı taşıyan birkaç kitap tespit edilmiştir. Bkz. Miklos Muranyi, "Geniza or Hubus: Some Observations on The Library of the Great Mosque in Qayrevân", *JSAI*, c. 42, Jerusalem 2015, s. 190.

kayıtları 596/1200,[824] 605/1208,[825] 615/1218,[826] 673/1274,[827] 699/1300[828] tarihlerini taşımaktadır.

Bu kayıtların bir kısmı kısaca kitabın sahibini gösteren "*temelleke*" (sahip oldu)", *dahale fi mülkihi*", "*sâre mülken*" (mâlı oldu), "*intekale bi'l-bey'i's-sahîh ilâ...*" (geçerli bir satışla mülkiyeti ...a geçti), "*min mülkihi*" (mâlından), "*min kütübihi*" (kitaplarından), *min ni'ami'llahi ta'âlâ* (Allah'ın nimetlerinden), *min menni'llâhi* (Allah'ın ihsanından) gibi basit ve yalın ifâdeler içermektedir. Bir kısmında ise mülkiyetin geçici olduğunu belirtmek için "*dahale fi nevbeti*", "*sâre fi nevbeti*" "*inteheti'n-nevbetü ileyye...*" (mülkiyet sırası bana geldi), "*fî növbetî*" (benim sıramda), "*keyfe ekulu hâzâ fi mülkî ve'l-mülkü li'llâh*" (ben nasıl bu benim mülkümdür derim, mülk Allah'ındır), *mimmâ e'âreh u'l-'asr* (zamanın ödünç verdiklerinden) gibi mecâzî ve süslü ifâdeler kullanılmıştır.[829] Kelimeleri anlamlarıyla oynayarak temellük kaydı yapan kitap sahipleri de vardır: "*mâlikü hâzâ'l-memlûk, memlûku Mâliki'l-mülk*" (bu sahip olunanın sahibi, mülkün Mâliki'nin mülküdür).

Temellük kaydına tavsiyeler ekleyen kitap sahipleri de vardır: *Dahale fi milki efkaru'l-verâ Musâ b. Abdurrahîm. Ta'allem yâ fetâ, fe'l-cehlü 'ârun fe-lâ yerdâ bihi illâ himâr* ([Bu kitap] insanların en fakiri Musa b. Abdurrahim'in mülkiyetine girdi. Ey genç ilim tahsil et. Cehâlet utanılacak bir şeydir. Ona ancak eşekler razı olur).[830] Musa b. Abdurrahim, yaptığı ikinci bir temellük kaydında da bu nüshayı hac dönüşü nerede, ne zaman, nasıl aldığını anlatmaktadır:

---

824 Chester Beatty 3107.

825 Feyzullah Efendi 304.

826 *Kitâbu'n-Nevâdir fi'l-Luğa li-Ebu Zeyd el-Ensârî*, yay. haz. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Dâru'ş-şurûk, Beyrut 1981.

827 Chester Beatty 4050.

828 Chester Beatty 3126.

829 Kullanılan ifâdelerin bir listesi için bkz. Adam Gacek, "Ownership statements and seals in Arabic manuscripts", *Manuscripts of the Middle East*, c. 2, Leiden 1987, s. 88; İrec Afşar, "'Arz dans la tradition bibliothéconomique irano-indienne", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*", yay. haz. François Déroche, Paris 1997, s. 333.

830 Feyzullah Efendi 1380.

Dahale fi milki efkaru'l-verâ Musa b. Abdurrahim 'ufiye 'anhu 'afuvvü'l-halîm hîne 'avdihi min Mekketi'l-Müşerrefe fi Dımaşki'l-Mu'azzama bi'ş-şirâ'i'ş-şer'î ve'l-bey'i'l-mer'î sene tis'îne ve tis'a mi'e. [1582].[831]

Temellük kayıtlarının yanında kitap sahibinin mührü de bulunabilir. Bazı temellük kayıtlarında kitap sahiplerinin mesleklerinin de belirtildiğini görüyoruz.[832] Temellük kayıtlarında kitabın sahibinin isminden sonra da farklı duâ cümleleri yer alır. Kayıtların bir kısmında tarih de yer almaktadır. Bu tarihlerin bazılarında aylar rumuzla belirtilerek (R=Rebiülâhir veya B=Receb, Ş=Şa'ban, N= Ramazan gibi) yıl da 1120 yerine binler hânesi yazılmadan 120, 1236 yerine 236 yazılarak kısaltmaya gidilmiştir. Manzum olarak yapılmış temellük kayıtları da vardır.

Kitaplarına temellük kaydı düşmeyip de sadece mühürlerini basan kitap sahipleri de vardır. Bu mühürler bir nevi Batı'daki ex-libris (anlamı: ...nın kütüphânesine âit; ...nın kitâbı) fonksiyonunu icrâ etmektedir. Mühürler vasıtasıyla kitap sahibinin ismini öğrenebiliriz. Mühürlerdeki tarihler mührün yapıldığı tarihi gösterdiğinden yazmaların tarihlendirilmesinde yardımcı olabilirler.

Birçok yazma eserde dönemin ünlü âlimlerinin temellük kayıtları bulunmaktadır. Kitap sahiplerinin önemli âlimler olması eldeki nüshanın değerini artırır. Bu kayıtlardaki tarihler, istinsah tarihi olmayan nüshaların istinsah tarihi ile ilgili ipucu da verir. Temellük kayıtlarından yararlanarak geçmişteki bir âlimin kütüphânesini oluşturan kitaplar hakkında da bir fikir sahibi olabiliriz.[833]

---

831 Feyzullah Efendi 1380.

832 Bazı örnekler için bkz. Jan Schimdt, a.g.m., s. 354-355.

833 Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 139-143.

Yazı[834] ve Yazı Malzemeleri

İslâm'ın ilk dönemlerinde kullanılan yazının menşei uzun süre tartışılmış[835] ve menşeinin Süryanice mi, yoksa Kuzey Arabistan'da Suriye-Ürdün-Irak bölgesine yerleşmiş Nabatîlerin kullandığı Nabat yazısı mı olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[836] Tanınmış İslâm bilginlerinden Belâzurî (ö. 279/892) Arap yazısının Süryanî alfabesinden,[837] İbn Haldun (808/1406) Güney Arap yazısı, himyerî diye de bilinen, *müsnedü'l-hamîrî*den doğduğunu kaydetmiştir.[838] İbn Fâris (ö. 395/1005) gibi bazı İslâm âlimleri ise hadis ve ayetleri delil göstererek Arap yazısının vahye dayandığını yani tevkîfî olduğunu savunmuşlardır.[839]

---

834 Orta Çağ İslâm dünyasında kullanılan yazı çeşitleriyle ilgili bilgi veren eserlerin bibliyografyası Adam Gacek'in şu makalesinde mevcuttur; "Nuwayrî's classification of Arabic scripts", *Manuscripts of The Middle East*, c. 2, Brill, Leiden 1987, s. 129-130.

835 J. Sourdel-Thomine, "Khatt-In the Arab World", *EI²*, s. 1120.

836 Sheila S. Blair, *Islamic Calligraphy*, The American University in Cairo Press, 2006, s. 77-79. Süryanî menşeini savunan yakın tarihli bir yazı için bkz. Françoise Briquel-Chatonnet, "De l'arameen a l'arabe; quelques reflexions sur la genese de l'écriture arabe", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 135-149. Buna karşılık kitabelerden ve ilk Kur'ân nüshalarından hareketle Nabat menşeini savunan aynı yayındaki bir yazı için bkz. Valentina Colombo, "Une Hypothése sur le rétour de l'alif dans l'écriture higazi, *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 151-159.

837 Belâzûrî (ö. 279/892) bu konuda şu bilgiyi vermektedir: "Tayy kabilesinden üç kişi, Mürâmir b. Mürre, Eslem b. Sidre ve Âmir b. Cedere, [Aşağı mezopotamya'da Hîre yakınlarında] Bakka'da toplandılar ve Süryanî yazısına benzeterek [Arap] hattını icâd ettiler. Enbar halkından bazı kimseler onlardan yazıyı öğrendiler. Sonra Hîre halkı da, Enbar halkından yazıyı öğrendiler. Dûmetü'l-Cendel emiri Ukeydir b. Abdülmelik b. Abdilcin el-Kindî es-Sekûnî'nin kardeşi Bişr b. Abdülmelik Hîre'ye gelir orada bir müddet kalırdı; o Hristiyandı. Bişr, Hîre halkından yazıyı öğrendi. Sonraları Bişr, bazı işleri için Mekke'ye geldi. Süfyan b. Ümeyye b. Abdişems ile Ebû Kays b. Abdimenâf b. Zühre b. Kilâb, onun yazı yazdığını gördüler ve kendilerine yazı öğretmesini ondan istediler. Bişr de o ikisine önce heceyi öğretti; sonra da yazıyı gösterdi. Onlar da yazdılar." el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul 1987, s. 690-691.

838 İbn Haldun, *el-Mukaddime*, c. II, terc. Pîrî-zâde, s. 338-339.

839 Mustafa Berekât, "el-Hattu'l-'Arabî. Usûluhu, Envâ'uhu, Hattâtuhu, Kadâyâhu", *Mecelletü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, c. V/1, Riyad 2000, s. 4-5.

Ancak birçok araştırmacının, Nabatlar dönemine âit arkeolojik kazılar sonunda ortaya çıkan Ruvâfe (m. 160), Ümmü'l-Cimâl (m. 250), Medâ'in Salih (m. 267) ve Nemare (m. 328) gibi kitabelerle, Araplara âit Zebed (m. 512), Harrân (m. 569) Usays/Seys (m. 529) kitabeleri[840] ve Arapların İslâm öncesi ve sonraki ilk asırda kullandıkları Hicâzî hattı arasındaki benzerlikten hareketle,[841] Arap yazısının Fenike yazısından kaynaklanan Ârâmî yazısının gelişmiş bir safhası olan Nabat yazısından iştikak ettiği ve onun gelişmiş bir devamı olduğu görüşü üzerinde ittifak ettikleri görülmektedir.[842] Bununla birlikte Arap yazısında "dal" ve "ra" harfleri arasındaki farklılık ve bunun Nabat yazısında olmayışı, Arap yazısı üzerinde başka muhitlerin de tesiri olduğunu düşündürmektedir.[843]

Muhtemelen Kuzey Arabistan'da M.S. V. asırda Hire ve Enbâr bölgelerinde bir gelişme süreci geçiren Nabat yazısı İslâm'ın başlangıcından

---

840 Bu kitabelerin transkripsiyonu ve açıklamaları için bkz. Zbvigniew T. Fiema ve dğr., "Provincia Arabia: Nabataea, the Emergence of Arabic as a Written Language, and Graeco-Arabica", *Arabs and empires before Islam*, yay. haz. by Greg Fisher, Oxford University Press, 2015, s. 410-418. Son birkaç yıl içinde bu kitabelere yenileri de eklenmiştir: Laïla Nehmé, "New dated inscriptions (Nabataean and pre-Islamic Arabic) from a site near al-Jawf, ancient Dûmah, Saudi Arabia", *Arabian Epigraphic Notes*, no. 3 (2017), s. 121-164.

841 Ahmed Abdurrazık Ahmed, "el-Hattu'l-Arabi ve Tatavvuruhu ale'l-Mesahif", *Mesahifü San'a, Darü'l-Asari'l-İslâmiyye*, Küveyt 1985, s. 31; Christian Julien Robin, "La réforme de l'écriture arabe a l'epoque du califat medinois", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 326-327.

842 J. Healey, "Nabatean to Arabic; Calligraphy and script development among the pre-Islamic Arabs", *Manuscripts of the Middle East*, c. 5, Ter Lugt, Leiden 1990-1991, s. 41. Bu konunun münakaşası için bkz. Nabia Abbot, *The Rise of the North Arabic Script and its Kurânic Development, with a full Description of the Kur'ân Manuscripts in the Oriental Institute*, The University of Chicago Press, 1939, s. 1-16; Beatrice Gruendler, *The Development of The Arabic Scripts, From the Nabatean Era to The First Islamic Century According to Dated Texts*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1993, s. 1-5, 127-130. Nabatlarla Hicâz Araplarının münâsebetleri için bkz. Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 23-28, 57-58.

843 Alan Jones, "The Word Made Visible: Arabic Script and the Comitting of the Qur'ân to Writing", *Texts, Documents and Artefacts. Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*, yay. haz. Chase F. Robinson, Brill, Leiden 2003, s. 1.

bir asır önce, Hicâz bölgesine gelmişti.[844] Abdullah b. Abdülaziz el-Bağdadî[845] ve Belâzûrî'den[846] başlayarak İbnü'n-Nedim ve birçok İslâm müellifi Arap yazısının Nabat ülkesinin bir bölgesi olan Havran'dan Enbar ve Hire'ye ve buralardan Du'metü'l-Cendel üzerinden Hicaz'a geçtiğine dâir rivâyetler nakletmektelerse de[847] bu geçişin daha kısa bir yolla Havran -Petra- el-'Ula üzerinden olması daha makul gözükmektedir.[848] Arap yazısı Nabati ve Ârâmî halkalarıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır. Günümüze ulaşan ve I/VII. asrın başlarına tarihlenen örneklerinden anlaşıldığına göre bu yazı daha sonra Hicâzî-Mâ'il/Mekkî-Medenî olarak adlandırılan yazının karakteristik özelliklerini taşımaktaydı. Grohmann, Filistin'de Hirbet el-Mird'de bulunan I/VII. asrın başlarına âit Arap harfleriyle yazılmış belgelerin bu özelliklerine dikkat çekmektedir.[849]

İslâmiyetle birlikte Arap yazısının kullanım alanı genişledi ve yazı tekâmül etti. İslâm'ın ilk dönemlerinde kullanılan yazı tarzlarının tanımlanmasında kaynaklarda, İslâm öncesi dönemde de kullanılan meşk ve cezmin yanında,[850] Hicâzî, Mekkî, Medenî, Basrî, Kûfî, Enbari, Hîrî

---

844 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 26; Yasin Hamid Safadi, *Islamic Calligraphy*, Thames and Hudson, London 1978, s. 5-6; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016, s. 183.

845 Dominique Sourdel, "Le Livre Des Secretaires De Abdullah al-Bağdadî", *Bulletin D'Etudes Orientales*, c. XIV, Damas 1954, s. 128.

846 el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul 1987, s. 690-691.

847 İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 7-8.

848 Nihad M. Çetin, "Arap/Yazı", *DİA*, 3, s. 276; Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, yay. haz. M. Uğur Derman, IRCICA, İstanbul 1992, s. 15. İlk dönem Arap yazısının farklı şekillerde adlandırılması için bkz. İdham Muhammed Huneş, "Envâu'l-Hatti'l-'Arabî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. 59/1, Kahire 2015, s. 231-278. Bu konunun geniş bir şekilde tartışılması için bkz. Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wiraqah 'Stationary' During The Early Middle Ages*, basılmamış doktora tezi, The University of Michigan 1985, s. 1-6.

849 Adolf Grohmann, *Arabic Papyri From Hirbet el-Mird*, Bibliothèque du Muséon, 1963, s. XIV-XV.

850 Adam Gacek, Early Quranic Fragments, *Fontanus*, c. III, McGill University 1990, s. 46-47. Abdullah el-Bağdadî, Enbar halkının meşk, Hire halkının ise cezm hattıyla yazdıklarını söylemektedir. Bkz. Dominique Sourdel, a.g.m., s. 129. Meşk hattı okunması güç olduğu için Hz. Ömer", yazının kötüsü meşktir" demiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud

gibi genellikle bölge ve şehirlere nisbet edilen farklı isimlerin kullanıldığı görülüyor.[851] İlk dönemde kullanılan yazıyı İbnü'n-Nedim'in Mekkî ve Medenî olarak adlandırması[852] ve bu yazının kullanıldığı bölgenin de Hicâz olarak tanımlanmasından ötürü, 30/650 tarihiyle I/VII. asrın son çeyreği veya II/VIII. asrın ilk yılları arasında kullanılan yazıya konunun uzmanları, genel bir ad olarak Hicâzî adını vermişlerdir.[853] Ancak Muhittin Serin'in belirttiği gibi "başlangıçta İslâm yazıları, Hicâz bölgesine nisbetle genel olarak Hicâzî olarak adlandırılabilmekle birlikte daha çok kullanıldığı ve farklı şiveler kazandığı İslâm kültür merkezlerine nisbetle, yeni ıstılahlarla şöhret bulmuşlardır."[854] Bu bakımdan ilk kullanılan yazıların da genel olarak "*Hicâzî*" ve "*cezm*" olarak tanımlanmasının yanında "*hattu'l-Mekkî*" ve "*hattu'l-Medenî*" olarak isimlendirilmesi de doğaldır.[855] İbnü'n-Nedim, ilk döneme âit mushafların yazıldığı yazıyı Mekkî ve Medenî olarak adlandırmaktadır.

Hz. Osman döneminde (23-35/644-656) Medenî hatla çoğaltılan Kur'ân nüshalarında nokta ve hareke bulunmuyordu.[856] Yaygın olan görüşe göre Kur'ân-ı Kerim'in doğru okunması ve tespitini temin için Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) kırmızı yuvarlak nokta şeklinde harekeyi, Haccâc'ın (ö. 95/714) talebi üzerine de Nasr b. Asım (ö. 89/708) benzer şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmak için kalem ağzı genişliğinde bir çizgi şeklinde nokta koymayı başlatmıştı.[857] Gramerci el-Halil'in de (ö. 175/791) uzun

.....

et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 262. Meşk yazısı hakkında geniş bilgi için bkz. Adam Gacek, "The Copying and Handling of Qur'âns; Some Observations on the *Kitab al-Masâhif* by Ibn Abî Dâ'ud al-Sicistânî", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 232-237.

851 Ahmed Abdurrezzâk Ahmed, "Neş'etü'l-Hatti'l-'Arabî ve Tatavvuruhu 'ale'l-Mesâhif", *Mesâhifî San'a*, yay. haz. Sabah es-Sâlim es-Sabâh, Dârü'l-Âsâri'l-İslâmiyye, Küveyt 1985, s. 32.

852 "En eski Arap yazısı, Mekke yazısı, daha sonra da Medine yazısıydı. Sonra Basra daha sonra da Kûfe yazıları gelir". *el-Fihrist*, c. I, s. 9.

853 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009, s. 123-124.

854 Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme, İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2015, s. 322.

855 Kâsım es-Samerrâ'î, *a.g.e.*, s. 215.

856 Gerd R. Puin, "Research on Qur'anic Maniscripts", *Mesahifü San'a, Darü'l-Asari'l-İslâmiyye*, Küveyt 1985, s. 14.

857 Bkz. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme, İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2015, s. 135-147. Ancak Ramzi Baalbaki, harekeleme ve

seslilerin gösterilmesi, hemze ve şedde gibi şekilleri icad ederek yazının ıslahında önemli katkıları olmuştu. Kur'ân-ı Kerim'in doğru okunabilmesi için yapılan bu çalışmalar Arap yazısının ıslahını da sağladı.[858]

İslâm'ın doğuşu döneminde kullanılan ve Hicâzî olarak da adlandırılan yazı standard bir görünüm almamış, yazandan yazana göre farklılıklar göstermiştir.[859] II/VIII. asırdan itibaren kullanılma sahaları ve kullanılan yazı malzemesine bağlı olarak Arap yazısının iki farklı tarzı oluşmaya ve her iki yazı da kendilerine mahsus özellikler kazanmaya başlamıştır.[860] Bunlardan keskin köşeli harflerin hâkim olduğu tarz (cezm), Şam'da ve daha sonra Kûfe'deki

özellikle de noktalamanın bu iki kişinin çalışmalarıyla başladığını söylemenin, yeni keşfedilen daha eski tarihli bazı kitabelerdeki nokta ve harekeler dikkate alındığında, mümkün olamayacağını belirtmektedir. Örnek olarak da seslendirilmiş ve noktalanmış kelimeler ihtiva eden biri M.S. VI. asrın sonuyla VII. asrın başlarına, diğeri de H. 24/645tarihine âit iki kitabeyi vermektedir. Bkz. Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*, Leiden, Brill 2015, s. 1. Cemazie'l-evvel 22/Mart 643 tarihli papirüs üzerine işlek bir yazıyla yazılmış belgedeki bazı harflere nokta konulmuş olması da noktalama işleminin eskiliğini göstermektedir. Bkz. Alan Jones, "The Word Made Visible: Arabic Script and the Comitting of the Qur'ân to Writing", *Texts, Documents and Artefacts. Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*, yay. haz. Chase F. Robinson, Brill, Leiden 2003, s. 15. Muhammed Ali ed-Desûkî de muhtemelen bu hususu dikkate alarak "İlk dönemde Arap yazısı noktalı, ancak harekesizdi. Sonra noktalamadan da vazgeçildi ve noktasız ve harekesiz bir hâle geldi" demektedir. Bkz. "Tatavvuru'l-Hatti'l-'Arabî", *Sahîfetü Dâri'l-'Ulûm*, Kahire c. XII/3, Kahire 1946, s. 37. Emevi halifesi Muaviye'nin, Hz. Peygamber zamanında yazdığı bir yazıyı noktaladığını söylemesi de bu görüşü desteklemektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, 269. Öyle anlaşılıyor ki bu iki gramerci, Ebü'l-Esved ed-Düelî ve Nasr b. Asım, daha önce mevcut olan bir uygulamayı mushaf nüshalarına tatbik etmişlerdir. Erken tarihli mushaflarda noktalamanın olmayışı da o dönemde kullanılan Kûfî yazıya âit bir özellik olmalıdır.

858 Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, c. 15, s. 309. Kur'ân metninin doğru okunabilmesi maksadıyla yapılan çalışmalar için bkz. Christian Julien Robin, "La réforme de l'écriture arabe àl'époque du califat medinois", *Mélanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 349-350.

859 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 56. Hicâzî olarak adlandırılan yazı çeşidiyle yazılmış üç Kur'ân nüshasına âit bazı cüzler günümüze ulaşmıştır. Bkz. A. Gacek, *A Vademecum*, s. 125.

860 M. Nihad Çetin, "Aklam-ı Sitte", *DİA*, c. 2, s. 276.

gelişme devresinden sonra Kûfî yazısı olarak adlandırıldı[861] ve kitabelerin dışında birkaç asır, parşömen üzerine yazılan vesikalarda ve daha çok da mushafların yazımında kullanıldı.[862] Genelde metinler taş, maden, ahşap gibi sert maddeler üzerine belli kurallar içinde çizerek resmedildikten sonra hakkedilmek suretiyle yazılan tezyinî celî Kûfî, farklı nevîleriyle günümüze kadar genelde mimari yapılarda başarıyla uygulanmıştır. Fakat kaleme tâbi olan ve mushaflara tahsis edilmiş Kûfî, IV/X. asırda mensup hatların yaygınlık kazanmasıyla yerini verrâkî veya neshî yazıya bırakırken Kuzey Afrika'da Mağribî, İran'da Meşrik Kûfîsi adıyla ve sınırlı olarak hükmünü sürdürmüş ve Kûfî yazısının zaman içinde bölgelere göre farklı özelliklere sahip İsmâ'îlî, Endülüsî, Şâmî, 'İrakî, 'Abbâsî, Bağdadî, Mısrî, Fâtimî, ve Memlûkî v.s. gibi tarzları ortaya ortaya çıkmıştır.[863]

Déroche, Kûfî olarak adlandırılan ve kullanıldığı çeşitli bölgelerde farklı özellikler kazanan bu tür bütün yazıları Kûfî olarak adlandırmanın ve Kûfe şehriyle irtibatlandırmanın yanıltıcı olacağını ileri sürdü, Kûfî yerine "eski/erken Abbasi uslubu" şeklinde bir tanımlama yapmanın daha uygun olacağını belirtti[864] ve erken döneme âit mevcut mushaf örneklerinden hareketle bu dönemde kullanılan Kûfî yazısını altı grupta ve bunları da alt gruplarda sınıflandırdı.[865] Alain George, yine bu döneme âit tespit ettiği Kûfî hattıyla yazılmış 1079 Kur'ân sayfasının bu gruplardan hangisine girdiğini tespit etmiş, özellikle de şekille ilgili müşterek hususiyetlerini ortaya koymuştur.[866]

---

861 Kûfî yazısının gelişimi için bkz. Hüseyin Abrürrahim 'Alyûh, "el-Kitâbâtü'l-Eseriyyeti'l-'Arabiyye", *Mecelletü't-Tarihiyyeti'l-Mısriyye*, c. XXX-XXXI, Kahire 1083-1984, s. 210-217.

862 "*ve ehlü'l-Hîre hattû bi'l-cezm, ve hüve hattu'l-mesâhif*" (Hire halkı cezm hattıyla yazdılar. O mushaf hattıdır). Bkz. Dominique Sourdel, a.g.m., s. 129. Nihad M. Çetin, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 3. Kûfî hattının gelişimi ve çeşitleri hakkında geniş bilgi almak için bkz. Yusuf Zennûn-Muhittin Serin, "Kûfî", *DİA*, c. 26, s. 342-345.

863 Velîd el-A'zamî, " el-Medresetü'l-Bağdâdiyye ve Devrühâ fi Tatvîri'l-Hatti'l-'Arabî", *Dirâsât 'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, c. I/1, Bağdad 1983, s. 175.

864 François Déroche, *Islamic Codicology, an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqân Publications, London 2006, s. 216.

865 François Deroche, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992, s. 11-131.

866 Alain George, "The Geometry of Early Qur'anic manuscripts, *Journal of Qur'anic Studies*, c. IX/1, Edinburgh University Press, 2007, s. 78-110.

Ancak Déroche'un görüşüne, "Bu tür yazının Abbasi dönemi öncesinde de mevcut olduğu ve İslâm dünyasında da sadece Abbasilere hâs bir yazı olmadığı" şeklinde itirazlar yapılmış ve Kûfî tabirini muhafaza etmenin, ancak bu tabiri belli bir bölgede ve belli bir dönemde kullanılan keskin köşeli harflerin hâkim olduğu yazı uslubu için değil de, İslâm dünyasında ilk dönemlerde kitâbe ve mushafların yazımında kullanılan bütün bu tür yazılar için kullanılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir.[867]

Mushaf hatları (*hutûtu'l-mesâhif*) kendi mecrâsında kâtiplerin sanat tecrübesinden geçerek II/VIII. ve III/IX. asırlarda en güzel kıvama ve yüksek sanat seviyesine eriştiği, günümüze ulaşan mushaf örneklerinden anlaşılmaktadır. Fakat hat sanatında asıl sanat ekol ve üslûplarının doğuşu, yumuşak kavisli, yuvarlak hatların hâkim olduğu verrâkların ve müstensihlerin geliştirdikleri müstedir yazı (meşk) sahasında gerçekleştirilmiş ve genellikle bu yazı tarzı başlangıçta neshî[868]/nesih yazısı[869] olarak adlandırılmıştır. Verrâkların kullanmasından dolayı bu yazı tarzına *verrâkî* de denilmektedir. Hatîb el-Bağdadî, Hüseyin b. Ahmed er-Reyhânî'nin, bir eserden bahsederken "*bi-hutûti'l-verrâkîn*" (verrâkların hatlarıyla) dediğini nakleder.[870]

Başlangıçta belirlenmiş bir yazı disiplini gözetilmeden, günlük işlerde süratle yazılan ve bu sebeple de beğenilmeyen müstedir yazı tarzı, tarihî seyri içinde, kâtiplerin hünerli ellerinde ıslah edilerek ve güzelleştirilerek hat sanatının asıl mecrâsı olan mevzun ve mensup hatların ana kaynağı olmuş ve itinâ gerektirmeyen ve daha ziyade sürâtle yazılması gereken günlük muâmelâta âit vesikalarda, devlet teşkilâtının bütün kademelerinde üretilen resmî belgelerde, Dîvânü'l-inşâ'da ve muhtemelen de III/IX. asırdan itibaren kitap yazımında kullanılmaya başlanmıştır.[871] Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın

---

867 Sheila S. Blair, "Kufic", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, yay. haz. Kees Versteegh, Brill, Leiden 2007, s. 597-598.

868 Birçok araştırmacı Kûfî'den sonra ortaya çıkan ve farklı uslup özellikleri taşıyan bu yazı çeşidini, genel olarak neshî şeklinde adlandırmışlardır.

869 Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul Ticaret Odası 2010, s. 66-67, 70-72. Kûfî'den farklı olarak gelişen bu yazı tarzı geçiş döneminde araştırmacılar tarafından çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. (Bkz. Blair, *a.g.e.*, s. 143-144). Nesih şeklinde adlandırma, bu yazı tarzının vardığı son noktayı ifâde etmektedir.

870 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. VIII, s. 11.

871 N. Çetin, "Arap/Yazı", *DİA*, 3, s. 278-280; Blair, *a.g.e.*, s. 144. Kur'ân dışındaki metinlerin yazımında kullanılan bu yazıyı Déroche "kitap yazısı" (écriture livresque) olarak adlandırmaktadır. Bkz. François Déroche, "Les Manuscripts arab datés

(ö. 224/838) 252/866 tarihinde istinsah edilen *Garîbü'l-Hadîs* adlı eseri bu tarz yazının ilk örneklerindendir.[872] Özellikle halifelerin divanlarında idari teşkilât ve ticari yazışmalarda kullanılmak üzere saray katiplerinin ince zevk ve keşifleriyle kalemü'l-celîl, kalemü't-tûmar, kalemü't-tevkîât, kalemü's-sülüs, kalemü's-sülüseyn gibi yazıya bağlı uslûp ve tarzlar ortaya çıkmıştır. Yazıldığı yere, makama ve konusuna göre kâğıt ebâdı, kâğıt ölçülerine uygun yazının kalem ağzı genişliği belirlenerek isimlendirilmiş, yaklaşık sayıları 24'ü bulan bu ana hat uslupları ve bunlara bağlı olarak yazı karakterleri geliştirilmiştir. Bu kalem ve usluplara genel olarak aslî ve mevzûn hatlar adı verilmiştir. Bu mevzun hatlar devresiyle hat sanatı tarihinde ikinci merhale kabul edilen mensup hatların (aklâm-ı sitte) doğuşuna zemin hazırlanmıştır. Mevzun hatların oluşumuyla ilgili bilgiler kaynak eserlerde yer almakla beraber, bu hatların uslûp ve fiziki bünye özelliklerini değerlendirebilmek için günümüze ulaşmış yeterli hat örnekleri bulunmamaktadır.

Bu yazı tarzı Kûfî'ye paralel olarak gelişme göstermiştir. "Bu sebeple, evvelâ Kûfî hat vardı; bu hatdan daha sonra kavsî ve müdevver karakterli yazı nevileri, yani mensup hat doğdu yolundaki düşüncelerde isâbet yoktur."[873] Çünkü daha önce de belirtildiği gibi İslâm'ın doğuşundan başlayarak ana çizgileri ve özü aynı fakat kullanım alanları farklı iki yazı uslûbu iki ayrı kolda tarihî akışı içinde etkiler alarak, değişerek süratli bir gelişme göstermiştir. Bu günümüze ulaşan kadîm mushaflarda görüldüğü gibi cezm uslûbunun geometrik yapısı ve köşeli harfleri zaman içinde müstedir yazıdan etkilenerek sert köşelerin ve çizgilerin yumuşadığı ve yuvarlak hâle dönüştüğü müşâhede edilmektedir.

Bu tarz yazının esaslarını ve en güzel örneklerini IV/X. asrın başlarında İbn Mukle (ö. 328/940) ve kardeşi Ebû Abdullah el-Hasan b. Ali'nin (ö. 338/949) ortaya koyduğu kabul edilmektedir.[874] Nuveyrî de, bu

.....

du IIIe/IXe siécles", *Revue des Études Islamiques*, no. 55-57, Paris 1987-1989), s. 343-379.

872 Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 119.

873 Nihad M. Çetin, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 3.

874 Nabia Abbott, "The Contribution of Ibn Muklah to the North-Arabic Script", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, c. 56/1, (Jan., 1939), s. 70-83

yazının çeşitlerinin esaslarını İbn Mukle'nin koyduğunu İbnü'l-Bevvab'ın da mükemmel hâle getirdiğini söyler.[875] İbn Mukle, mevzun hatlar arasında karakter ve özellikleri birbirine yakın olanları birleştirerek sınıflandırmış, isimlendirmiş, sayılarını azaltmış, bir kısmını da ayıklamıştır. Üstün hat dehâsı, sezgisi, zihninde tasarlayıp ortaya çıkardığı ana uslupların her birinin dâire esasına göre, hatların şekil, en ve boylarının oran ve kalemin noktasına göre usûl ve kâidelerini belirleyerek İslâm yazılarının (aklâm-ı sitte, tevkî'-rikâ', sülüs-nesih, muhakkak-reyhanî) doğuşunda ilk en önemli merhalesini gerçekleştirmiştir.

İbn Mukle'nin mevzun hatları kaç ana grupta toplayıp değerlendirdiği, bunlara ne isim verdiği kesin olarak bilinmemektedir. İbn Mukle'nin tevkî ve rikâ'; kardeşi Ebû Abdullah'ın da daha çok neshî yazının gelişmesinde hizmet ettikleri bilgisi dikkate alınırsa mevzun hatlardaki bir kısım ıstılahların mensup hatlarda da devam ettiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Bevvâb'ın (ö. 413/1022) zuhuruna kadar İbn Mukle'nin yazıları ve *Risâle fi'l-Hat ve'l-Kalem*[876] adlı eserinde ortaya koyduğu yazı usul ve kaideleri hattâtlara bir buçuk asır örnek olmaya devam etmiş, bu sebeple de İbn Mukle "imâmu'l-hattâtîn" diye şöhret bulmuştur.

Ancak İbn Mukle'den günümüze herhangi bir hat örneği ulaşmadığı, ulaştığı söylenenlerin tartışmalı olduğu için yukarıda belirttiğimiz görüşler büyük ölçüde yazılı kaynaklara dayanmakta dolayısıyla da İbn Mukle'nin katkısını ne derecede olduğu tespit edilememektedir. Yapılan araştırmalarda İbn Mukle'nin katkısının, dönemine kadar standartlaşmış Kûfî yazısından ziyade, yarı Kûfî yazısına olduğu ileri sürülmüştür.[877] Nihad Çetin hocamız, İbn Mukle'nin İslâm hat sanatına katkısını, "Üç asırlık arayış ve tecrübelerle elde edilen şekillerin nizâm ve âhengini, belli kaidelerle izâha kavuşturup yazı sanatını belli ölçülere göre değerlendirme ve öğretme yolunu açtı; yazının daha sonraki gelişmesine yön verdi. Katkısı sadece Kûfî yazısına değil neshîden doğan ve hat sanatının aslî unsuru haline gelen mevzûn hatların, tespit ettiği

875 Adam Gacek, "Nuwayrî's classification of Arabic scripts", *Manuscripts of The Middle East*, c. 2, Brill, Leiden 1987, s. 126. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yasser Tabbaa, a.g.m., s. 130-140.

876 Hilâl Nâci tarafından *İbn Mukle Hattâten ve Edîben ve İnsânen* (Bağdad 1991) adlı eserinde yayınlanmıştır.

877 Yasser Tabbaa, "The Transformation of Arabic Writing: Part I, Quranic Calligraphy", *Ars Orientalis*, c. XXI, Michigan 1991, s. 122-124.

nispetlere bağlı olarak incelik kalınlık, küçüklük büyüklük dışında, muayyen karakterler kazanmaya başlamasında önemli bir rolü oldu" şeklinde ifâde etmektedir.[878]

Bu yazı tarzının gelişmiş örnekleri 318/930-339/950 tarihleri arasında ortaya çıkmaya başlar.[879] IV/X. asırdan itibaren bu tarz yazıyla yazılmış Kur'ân örnekleri de görülmektedir.[880] Bu tarz yazının gelişmesinde ve kendine mahsus özelliklerini kazanmasında, 391/1001 tarihinde bu tarz yazıyla ilk mushafı yazan İbnü'l-Bevvâb'ın önemli bir rolü oldu.[881] İbn Mukle'den sonra ikinci büyük hat üstâdı olarak kabul edilen İbnü'l-Bevvâb (Ali b. Hilâl) onun mensup hatlarda tespit ettiği hat ve estetik kurallarını daha ince nisbet ve şekillere bağlayarak uslubunu güzelleştirmiş, ekol olmuştur. Benzer tarzların ortak hususiyetlerini yeniden değerlendirerek sınıflandırmış, kalemlerin sayısını sekize indirmiş, böylece aklâm-ı sittenin teşekkülünde büyük bir inkılabı başarmıştır. Hat sanatı sahasında yazdığı, günümüze ulaşan mushaf ve kitaplar, hat kurallarını konu alan eğitici eseri "Râiyye Kasidesi" muakkipleri tarafından üç asra yakın örnek alınmıştır.

IV/X. asrın başlarında ortaya çıkan nesih yanında, bazı farklı özellikleri olan reyhanî, sülüs, muhakkak, tevki'î ve rikâ' gibi *Aklâm-ı sitte*[882] olarak adlandırılan yazı çeşitleri de kitap ve mushaf yazımında kullanıldı. Mushaf yazımında özellikle muhakkak ve reyhanînin, kitap yazımında da neshin tercih edildiği görülmektedir. III/IX. asrın ortalarından itibaren kâğıdın kitap yazımında yaygın olarak kullanılmaya başlanılması ve gelişmiş yazı malzemeleri bu tür yazı çeşitlerinin estetik yönünü son derecede geliştirdi.[883] İlk asırlarda kâtiplerin faaliyet alanına giren güzel yazı yazma, Memlûklular

878 Nihad M. Çetin, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 7.

879 Alain George, *a.g.e.*, s. 123.

880 Blair, *a.g.e.*, s. 147; Alain George, *a.g.e.*, s. 119-125.

881 Muhammed Şerîfî, "el-Hattu'l-'Arabî fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye", *el-Mecelletü'l-'Arabiyye li's-Sekâfe*, c. II/2, Tunus 1982, s. 119; Alain George, *a.g.e.*, s. 127, 134-137. Bu yazı tarzını ve türevlerini Déroche genel bir isimlendirmeyle "yeni uslup" (new style) olarak adlandırmaktadır.

882 Nüveyrî (733/1333) reyhanîyi muhakkakın bir alt dalı olarak kabul ettiği için aklam-ı sitte yerine usûl-i hamse tabirini kullanmaktadır. Bkz. Adam Gacek, a.g.m., s. 126.

883 Blair, s. 173-176.

dönemine gelindiğinde artık hattatlara âit bir uğraşı haline gelmiş ve kâtipler güzel yazmaktan ziyade güzel ifâde etme yönünde çaba sarf etmişlerdir.[884]

Hat sanatı tarihinde İbn Mukle ve İbnü'l-Bevvâb gibi üstadların sanat tecrübe ve bilgi birikimlerini çok iyi değerlendirmiş olan Yâkut el-Musta'sımî (ö. 698/1298), aklâm-ı sittenin en güzel nisbet ve kesin ölçülerini, klâsik kurallarını belirlemiş, "kıbletü'l-küttâb" lakabıyla ünü yayılmış, mushaf kitâbetinde "Yakut tarzı mushaf" diye adlandırılan bir çığır açmıştır. Yakut, her yazı çeşidine göre kalem ağzı meylini yeniden belirleyerek altı çeşit yazının (tevkî, rikâ', muhakkak, reyhanî, sülüs, nesih) sayı ve ıstılah olarak isimlerini teşekkül ettirmiştir.

Yâkût-ı Musta'sımî'nin aklâm-ı sittenin her birinde uzmanlaştırdığı kendisiyle beraber bu ekolü temsil eden "esâtize-i seb'a" diye şöhret bulmuş altı talebesi Yakut ekolünü İslâm dünyasında öğreterek yaymış,[885] Osmanlı ekolünün doğuşuna kadar da hükmünü sürdürmüştür.

İbn Mukle (ö. 328/940), İbnü'l-Bevvab (413/1022) ve Yakut el-Musta'simî (ö. 698/1298) gibi büyük hat üstadları Hicaz bölgesinde ortaya çıkan ve şekillenen Arap yazısının gelişmesinde ve yeni usluplar kazanmasında çok önemli bir rol oynamışlardır. *Aklam-ı sitte* olarak adlandırılan bu yazı türlerinin bir kısmı XIII. asırdan sonra İslâm dünyasının farklı bölgelerinde daha geniş kullanılma alanları bularak farklı özellikler kazanmışlardır. Meselâ İran bölgesinde reyhanî muhakkakın, rikâ' da tevkiinin bir çeşidi olarak kabul edilmiş ve altı yazı çeşidi (aklam-ı sitte) böylece dörde düşürülmüş ancak daha sonra bu bölgede ta'lik ve nesta'lik hatları ortaya çıkmıştır. Ta'lik hattı daha çok resmî yazışmalarda kullanılmış, nesta'lik ise başlangıçta şiir yazımında kullanılmışsa da daha sonra neshin yerini alarak nesir yazımında da kullanılmaya başlanmıştır. [886]

Böylece İslâm yazıları yüzyıllar içinde Şam, Bağdad ve Kahire gibi ilim ve kültür merkezlerinde geçirdiği ilim ve sanat tecrübelerini Osmanlı hat

884 Adrian Gully, *The Culture of Letter-Writing in Pre-Modern Islamic Society*, Edinburgh University Press, 2008, s. 60.

885 Ahmed es-Sühreverdî el-Bekrî (*rikâ'*), Ergun b. Abdullah el-Kâmilî (*muhakkak*), Abdullah Sayrafî (*nesh*) ve Mübarekşâh b. Kutb (*tevkî'*), Abdullah Argun (*muhakkak*) ve Mübarekşâh Suyufî (*reyhanî*). Annemarie Schimmel, *Calligraphy and Islamic Culture*, I. B. Tauris, London 1990, s. 22.

886 Priscilla P. Soucek, "The Arts of Calligraphy", *The Book in Central Asia*, yay. haz. Basil Gray, Serindia Publications, UNESCO 1979, s. 12, 18.

ekolüne devretmiştir. İstanbul'un fethiyle de yeni ve son bir arınma ve tekâmül dönemine girmiştir. Osmanlı hat ekolünün kurucusu Şeyh Hamdullah'ın (ö. 926/1520), Yakut ve Abdullah Sayrafî gibi ünlü öncülerin yazıları üzerinde yaptığı uzun bir inceleme ve değerlendirmenin sonunda altı çeşit yazının her birinde harf ve kelimeler, çanak, küp, kâse ve keşîdeler, altın oranlarına en güzel şekil ve saflığına ulaşmıştır. Yakut'un satıra oturan donuk, cansız hat ve kelimeleri Şeyh uslubunda belli bir açıyla satıra doğru akışı, yazıya canlılık, hareket kazandırmıştır. Yazı çeşidine göre yeniden ayarlanmış kamış kalem ağzı meyli aklâm-ı sitteye ihtişâm, özellikle nesih yazıya ayrı bir sevimlilik ve ruhu okşayan bir letâfet ve incelik katmıştır.

Şeyh ekolünde Osmanlı hattâtları altı çeşit yazının tekâmülünde tamamlanmamış yönlerini ıslaha çalışırken özellikle sülüs ve nesih yazılarının okutma işaretleri harf ve kelimelerinin satır nizâmında artistik duruş ve nihâî şekil güzelliğine ulaşmasına ayrı bir özen ve gayret göstermiş, hizmet etmişlerdir. Kitap ve mushaf kitâbetinde nesih, yazı saflığının en güzel seviyesine ulaşmış, sayfa tasarımında mushaf metni sadece nesih yazılarak metinde devamlılık ve okumada kolaylık sağlanmıştır. Bir sayfada muhakkak-reyhanî, sülüs-nesih hatlarının karışık olarak kullanıldığı "Yakut tertibi mushaf" kitâbeti zamanla terk edilmiş, yerine Osmanlı ülkesinde günümüze kadar nesih hatla mushaf yazma geleneği hâkim olmuştur.

Osmanlı hat mektebinde zaman içinde muhakkak ve reyhanî, murakka ve kıt'alarda, muhakkak ayrıca besmele kitâbetinde, tevkî, yazı albümlerinde ve mushafların sure başı kitâbelerinde, rikâ' ise hat ve ilmiye icâzetnâme, ketebe/ferâğ, hâtime ve vakıf kayıtlarında kullanılmış, hatt-ı icâze adını almıştır. Osmanlı medeniyetinde aklâm-ı sitte dışında, Divân-ı Hümâyun'da gelişen divânî, celî divânî ve siyakat, talîk ve ilmiye sınıfının yazısı nesta'lik, günlük hayatta rik'a, kitâbe ve levhalarda celî yazı üslûp ve tarzları gelişerek hat sanatının XIX ve XX. yüzyıllarda en ihtişamlı, en parlak ve altın çağı yaşanmıştır.

Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te kitap ve mushaf yazımında mağribî diye adlandırılan bir yazı türü geliştirilmiştir. Her ne kadar konunun uzmanları bu yazı türünün IV/X. asırdan sonra kullanılmaya başlandığını ileri sürmektelerse de III/IX. asırda bu hatla istinsah edilmiş eserlerin mevcudiyeti bu tarihin çok

öncelere çekilmesi gerektiğini göstermektedir.[887] Bu yazının bölgelere göre Kayravânî, Endülüsî, Fâsî ve Sudanî ve özelliklerine göre mebsût, mücevher, müsned ve Meşrikî diye adlandırılan türleri vardır.[888]

Zaman içinde yukarıda bahsedilen yazı çeşitleri farklı maksatlarla kullanılmıştır. İbnü'n-Nedim, Abbasiler dönemine kadar kullanılan on iki tür ve daha sonra onlardan doğan on iki tür yazının kullanışıyla ilgili bilgiler vermektedir. İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre yazıların babası olan başta celîl olmak üzere bu yazıların hemen hemen hepsi resmî yazışmalarla mushaf yazımında kullanılmaktaydı.[889]

En erken ortaya çıkan yazı çeşitlerinden Hicâzî hattı, İslâm öncesi dönemde taş üzerine yazılan kitâbelerde, Emevi ve erken Abbasi döneminde de genellikle mushaf yazımında kullanılmıştır.[890] Emeviler döneminde Kûfî'nin basit ve sade görünümlü türünün kullanıldığı görülmektedir. Abbasiler döneminde Kûfî'nin farklı görünümlere ve tezyinî/süslü özelliklere sahip çeşitleri Hicâzî yazının yerini almış ve mushaf yazımında kullanılmıştır.[891] Bir süre sonra kitap ve mushaf yazımında Kûfî'nin yerini nesih, reyhanî ve muhakkak almıştır. Bu tarihlerden sonra tamamı Kûfî hatla kitap yazılmamıştır.[892] Kûfî hattı sonraki asırlarda da mushafların sure başlıklarında, diğer eserlerin de bölüm başlıklarında süs unsuru olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

İbnü'n-Nedim, verrâkların mushaf yazımında muhakkak, meşk ve benzer hatlar kullandıklarını nakletmekte ve mushaf yazan bazı verrâkların adlarını vermekte,[893] verrâkî diye bilinen muhakkakın Irakî diye de adlandırıldığını belirtmektedir. Yakut el-Musta'simî ekolünden Abdullah

---

887 François Déroche, "Les Études Paléographie des Écritures Livresque Arabes: Quelques Observations", *al-Qantara*, c. XIX/2, Madrid 1998, s. 372; Gacek, *A Vademecum*, s. 148.

888 Gacek, *a.g.e.*, s. 149.

889 *el-Fihrist*, c. I, s. 10-11.

890 Bazı örnekler için bkz. Ahmed Abdurrazık Ahmed, "el-Hattu'l-Arabî ve Tatavvuruhu ale'l-Mesahif", *Mesahifü San'a*, Darü'l-Asari'l-İslâmiyye, Küveyt 1985, s. 52-61.

891 François Deroche, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992, s. 27, 34.

892 Priscilla P. Soucek, a.g.m., s. 10.

893 *el-Fihrist*, c. I, s. 10-11. IV/X. asra tarihlenen bir örnek için bkz. *Mesahifü San'a*, Darü'l-Asari'l-İslâmiyye, Küveyt 1985, s. 38.

es-Sayrafî, aklam-ı sittedeki yazılardan muhakkakın İbn Mukle tarafından icad edildiğini ve Kûfî'ye en yakın yazı olduğunu nakleder.[894] Mushaf yazımında Kûfî'den sonra muhakkak hattı ve muhakkaka tâbi olan reyhanî de kullanılmaya başlanmış ve VII/XIII. asra gelindiğinde artık bu iki hat çeşidi Kur'ân yazımında tercih edilen yazı çeşidi olmuştur. Osmanlılarda da XVII. asra kadar mushaf yazımında kullanıldıktan sonra yerini nesih hattına bırakmıştır.

Kûfî'den sonraki en eski yazı neshî/nesh hattıdır. Önceleri Kûfî dışındaki her türlü yumuşak kavisli, yuvarlak hatların hâkim olduğu yazı, neshî olarak tanımlanmış, bu yazı tarzı ancak V/XI. asırdan itibaren karakteristik özelliklerini kazanmaya başlamış ve nesih hattı olarak adlandırılmıştır. Bu yüzden neshin daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan muhakkaktan veya sülüsten türediğine dâir görüşler doğru değildir. Zira III/IX. asırdan itibaren verrâkların ve müstensihlerin, okunuşlu ve harflerinin küçük oluşu ve ekonomik olmasından dolayı neshî hattını kullandıkları bilinmektedir. Nesih hattının Memlûk bölgesinde, Bağdad'da, Şiraz'da farklı özelliklere sahip cinsleri ortaya çıkmış, başta Şeyh Hamdullah olmak üzere Osmanlılar bu yazının en mükemmel örneklerini vermişlerdir.[895] III/IX-IX/XV. asırlarda Mushaf dışındaki kitapların yazımında en çok kullanılan yazı türü nesih hattıdır.[896] Ancak Osmanlılar döneminde nesih yazısı mushafların yazımında da XVI. asırdan itibaren reyhanînin yerini almaya başlamıştır.[897] Bu yüzden Müstakimzade nesih hattını, "hâdim-i Kitâb-ı Kerim" olarak vasıflandırmıştır.[898]

İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre resmî yazışmalarda daha çok sülüs kullanılmıştır. Daha sonraki asırlarda sülüs hattının, nesihle yazılmış kitapların bölüm başlıklarında, sanat değeri yüksek kıta, murakka, levha ve mushafların sure başlıklarının yazımında kullanıldığı görülmektedir. Timur dönemi hattatlarından Seyyid Abdülkadir b. Abdülvehhâb, hükümdar için yazdığı Kur'ân-ı Kerim'in sayfalarının ilk, orta ve son satırlarını sülüs, geri kalan bölümünü de nesih hattıyla yazmıştır.[899]

---

894 Priscilla P. Soucek, a.g.m., s. 14.

895 Gacek, *A Vademecum*, s. 164.

896 M. Uğur Derman, "Nesih", *DİA*, c. 33, s. 1.

897 M. Nihad Çetin, "Aklam-ı Sitte", *DİA*, c. 2, s. 279.

898 M. Uğur Derman, "Nesih", *DİA*, c. 33, s. 2.

899 Annemarie Schimmel, *Calligraphy and Islamic Culture*, I. B. Tauris, London 1990, s. 22.

Sülüsün büyük ölçüde yazılanına (kalem ağzı genişliği 8 mm. üzeri) sülüs celîsî denilmiş ve Selçuklular ve Osmanlılar döneminde XVIII. asra kadar her türlü kitabelerin yazımında yaygın biçimde kullanılmıştır.[900]

İbnü'n-Nedim, sülüsten başka rikâ' hattının da resmî yazışmalarda kullanıldığını nakleder. IV/X. asrın başlarına kadar devam eden, "el-hattu'l-mensûb" diye adlandırılan devrede tevki' ve rikâ' yazıları özellikle Divanu'l-inşâ'da işlenip geliştirilmiş ve bu nedenle aklâm-ı sitte içinde gelişmesini ilk olarak tamamlayan grup olmuştur. Resmî belgelerin dışında hattat icâzetnamelerinde, yazma eserlerdeki istinsah/ketebe, semâ', kırâ'at, mukabele kayıtlarında da rikâ' hattının kullanıldığı görülmektedir.[901] Rikâ' hattına hatt-ı icâze de denilmektedir.

Sülüs yazısından geliştirilen tevki' hattı da resmî belgelerin yazımında kullanılan hat çeşitlerindendir. Rikâ' yazısı gibi Divanü'l-inşa'da işlenip geliştirilmiştir.[902] Tevki' hattı Selçuklularda ve Osmanlılarda da Fatih Sultan Mehmed döneminde divanî yazının gelişimine kadar, sultanlara âit belgelerin yazımında kullanılmıştır. Mushafların sure başlarında, ayet sayısını, nâzil olduğu yeri belirten bölümlerde, ketebe sayfalarında ve mushaf gülü kitâbelerinde ve hat albümlerinde tevkî' ve rikâ' yazısının sınırlı olarak kullanıldığı görülmektedir.[903]

İran'da VII/XIII. asırdan itibaren tevkî' ve rikâ' yazılarından geliştirilen ta'lik yazısı ise resmî yazışmalarda kullanılmış ve ta'lik hattının okunması ve yazılması güç girift özelliklerinin ortadan kaldırılmasıyla VIII/XIV. asrın sonlarında doğan nesta'lik[904] ise bütün İslâm âlemine yayılmış, İran ve Osmanlı sahasında genellikle kitap yazımında kullanılmıştır. Nesta'likin büyük ölçüde yazılan şekli olan celî nesta'likin ise kitabe ve levhaların yazılmasında kullanıldığı görülmektedir.[905]

---

900 Muhittin Serin, "Sülüs", *DİA*, c. 38, s. 130.

901 Muhittin Serin, "Rikâ'", *DİA*, c. 35, s. 109-110.

902 Annemarie Schimmel, *Calligraphy and Islamic Culture*, I. B. Tauris, London 1990, s. 13.

903 Muhittin Serin, "Tevkî'", *DİA*, c. 41, s. 36.

904 Gacek, yaygın olan bu görüşün aksine nestalik yazısının nesihten doğduğunu söylemektedir. *A Vademecum*, s. 165.

905 Uğur Derman, "Ta'lik", *DİA*, c. 39, s. 507-508; Ali Alpaslan, "Nesta'lik", *DİA*, c. 33, s. 11.

Kâğıt Öncesi Yazı Malzemeleri

İbnü'n-Nedim, Hz. Adem'den başlayarak farklı zaman ve bölgelerde kullanılan yazı malzemelerini şöyle sıralar:

> Nakledildiğine göre Adem Peygamber kil tabletler üzerine yazmıştı. Bir zaman sonra insanlar dayanıklı olduğundan bakır ve taş üzerine yazdılar. Bu Tufan'dan önceydi. Daha sonra zamanın icabına göre ahşap malzemeler ve ağaç yaprakları kullandılar...Sonra derileri tabakladılar ve insanlar bunları kullandı. Mısırlılar papirüs bitkisinden yapılan Mısır kâğıdı kullandılar. Bunu ilk yapan Yusuf Peygamber'di. Yunanlılar ve Romalılar beyaz ipek kumaş, parşömen, papirüs ve yaban eşeği derisi üzerine yazdılar. İranlılar koyun, inek ve manda derileri üzerine yazdılar. Bizanslılar yaban eşeği derisi (*felcân*), Araplar kürek kemikleri, tabletler, beyaz deri ve hurma dalları kullandılar. Çinliler kenevirden yapılmış Çin kâğıdı kullandı. Hintliler metaller, tabletler ve beyaz ipek kullandılar. Horasan kâğıdına gelince o ketenden yapılır. Kimileri bunun Emeviler, kimileri ise Abbasiler döneminde ortaya çıktığını söylemektedir.[906]

Her ne kadar Câhiliye döneminde[907] ve II/VIII. asır ortalarına kadar İslâm dünyasında yazı yazmak için İbnü'n-Nedim'in sıraladığı gibi hurma dalları (*'asib/'usub*; *cerîd*),[908] beyaz deri (*kadîm*), kırmızı deri (*edîm*), parşömen (*rakk*), kumaş (*muhrak/mehârik*), tabletler (*lihâf*), kürek ve kaburga kemikleri (*ketf* ve *adlâ'*) ve cilalanmış ağaç levhaları (*elvâh*) gibi bazı malzemeler kullanılmışsa da kâğıdın İslâm coğrafyasında imâline kadar kitap üretiminde daha çok deri/parşömen (*edîm/rakk*) ve papirüs (*berdî*; *varaku'l-berdî*) tercih edilmiştir. Ancak parşömenin ve Mısır'dan ithal edilen papirüsün pahalı olması Arabistan'da bolca bulunan ve Kureyş'in de başlıca ihrac ürünlerinden

---

906 *el-Fihrist*, c. I, s. 22-23.

907 İslâm öncesi Arap coğrafyasında kullanılan yazı malzemeleri için şu makaleye bakılabilir: Mohammed Makaqten, "Writing Materials in Pre-Islamic Arabia", *Journal of Semitic Studies* XLIII/2 (1998), s. 287-310.

908 İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) naklettiğine göre Hz. Peygamber Benî 'Uzre kabilesine gönderdiği mektubu *'asib* üzerine yazmıştı. *Tabakâtu'l-Kübrâ*, c. I, s. 217. Yemen bölgesinde *'asîbi Yemânî* olarak adlandırılan hurma dallarının yazı malzemesi olarak kullanılması İslâm öncesinden başlayarak oldukça yaygınlaşmıştı. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, c. V, s. 99.

biri olan[909] deri kullanımını yaygınlaştırmıştır. Ehl-i kitâbın kutsal metinleri yanında[910] nâdir de olsa devlet adamları, soylular ve zenginler, bazı yazışmaları ve evlilik akidleri gibi[911] önemli gördükleri hususları ipek kumaş (*muhrak*) üzerine yazmışlardır.[912]

Kur'ân-ı Kerim'de yazı malzemesi olarak *kırtas, karâtis* (papirüs),[913] *rakk* (parşömen)[914] ve *elvâh*'tan (kil ve ahşap tabletler)[915] söz edilir. *Levh*in çoğulu olan *elvâh levh/elvâh* taş ve ahşap tabletler için kullanılmaktaysa da Kur'ân'da geçen *elvâh* büyük bir ihtimalle taş tabletlere işaret etmektedir. *Elvâh*'tan bahseden ayetlerin Hz. Musa ile ilgili olması da bu yazı malzemesinin eski dönemlerden beri yaygın olarak kullanıldığını gösterir. İbnü'n-Nedim, Hz. Musa'ya on *elvâh* indirildiğini ve Ahmed b. Abdullah'ın, bu levhaların yeşil, üzerlerindeki yazıların ise kırmızı renkte olduğunu rivâyet ettiğini nakletmektedir.[916] Taberî de Ashâb-ı Kehf'ten bahsederken "kıssalarını *levh* üzerine yazıp bir sandık içine koyduklarını" söyler.[917]

İslâmın ilk dönemlerinde yaygın olarak kullanılan yazı malzemesi, hurma dalları (*'usub*), levhalar (*elvâh*) kürek kemikleri (*ektâf*) yanında deri (*edîm*) ve sınırlı olarak da papirüstür (*kırtas*). Kaynaklarda ilk dönemle

---

909 Patricia Crone, *Mekkan Trade and The Rise of Islam*, Princeton University Press, 1987, s. 98-101. Deri üretimi ve ticareti Arabistan'ın güneyinde oldukça gelişmişti.

910 Bu uygulamadan dolayı mehârık, ehl-i kitabın dinî metinlerini belirten özel bir ad olmuştur. Bazı örnekler için bkz. Nasırüddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 65.

911 Halife Mustansır döneminde (427-487/1036-1094) *muhrak* üzerine yazılmış ve bugün Kahire İslâm Sanatları Müzesi'nde bulunan bir nikah akdinin fotokopisi için bkz. Yusuf Râğıb, "L'écriture des papyrus Arabes aux premiers Siècles de L'Islam", *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranée*, no. 58, Aix-en-Provence 1990, s. 23.

912 Cevâd 'Alî, *el-Mufassal*, c. XV, 270. İbn Manzûr, *muhrakı* şöyle tanımlamaktadır: "Farsçadan gelmiştir. Beyaz ipek yıkanır cilalanır ve üzerine yazılır." İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, X, 368. *Mehârık*ın yazı malzemesi olarak kullanılışı için bkz: el-Câhız *el-Hayevan*, c. I, Beyrut 2003, s. 50; es-Safedî, *el-Vâfî*, I, 28; el-Minhâcî, *Cevâhiru'l- 'Ukûd*, Beyrut 1996, s. 48; Şihâb el-Hafâcî, *Reyhânetu'l-Elibbâ*, Beyrut 1967, s. 353. Bu konuda İslâm tarihinden bazı örnekler için bkz. Habib Zeyyat, "Suhufu'l-Kitâbe ve Sınâ'atu'l-Varak fi'l-İslâm, *el-Maşrık*, c. 48, Beyrut 1954, s. 16-19.

913 En'âm Sûresi, 7 ve 91.

914 Tur Sûresi, 3.

915 A'râf Sûresi, 145, 150, 154.

916 *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. İbrahim Ramazan, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, s. 38.

917 *Târihu't-Taberî*, c. II, Dârü't-Türâs, Beyrut 1967, s. 5.

ilgili rivâyetlerde geçen *suhuf* (sayfalar) her türlü yazı malzemesini ifâde etmektedir. Zeyd b. Sâbit, "lâ yestevî'l-kâ'idûn" ayeti vahyolunduğunda Hz. Peygamber'in kendisine yaz dediğini ve bu ayeti kürek kemiği üzerine yazdığını söylemektedir.[918] Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), "*ketf*" kelimesini açıklarken *karâtis*in (papirüs) azlığından dolayı yazı malzemesi olarak kullanıldığını belirtir.[919] Taberî'nin (ö. 310/923) naklettiğine göre Hz. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit'e Kur'ân-ı Kerim'i mushaf haline getirmesini istediğinde, Zeyd yazım işi için hurma dalları, kürek kemikleri ve kırmızı deri kullanmıştır.[920] Kaynaklardaki *levh/elvâh* kullanışıyla ilgili rivâyetlerden anlaşıldığına göre de alçı/kireç ve cilalanmış tahtalardan yapılan bu yazı malzemesi üzerine yazılıp kolayca silinebildiği için daha çok mekteplerde çocuklar tarafından kullanılmaktaydı. Günlük hayatta da geçici olarak üzerlerine notlar yazılıyor ve gerekiyorsa bu notlar daha sonra sahifeler üzerine kaydedilerek siliniyordu.[921] Hatîb Bağdâdî'nin naklettiği "elinde levha olmadan bir âlimin yanına giden kimse, savaşa silahsız giden asker gibidir" şeklindeki rivâyet[922] levhaların günlük hayatta kullanımının yaygın olduğunu gösterir. Hatîb el-Bağdâdî, İbn Abbas'ın, Ebû Râfi'den hadis nakletmek için yanında gittiğinde beraberinde levhalar götürdüğünü söyler.[923]

Levhaların yazı malzemesi olarak günlük hayatta kullanılışı III/IX. asırda bile sürmüştür.[924] Zehebî'nin naklettiğine göre Ebû Zenâd şöyle demiştir, "Zührî'yle âlimleri dolaşıyorduk. Zührî'nin yanında *suhuf* (sayfalar) ve *elvâh* (levhalar) vardı ve her duyduğunu yazıyordu."[925]

---

[918] İbnü'l-Esîr, *Câmiü'l-'Usûl*, c. II, yay. haz. Abdülkadir Arnaut, Mektebetü Dârü'l-Beyân, t.y., s. 100.

[919] *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, c. IV, yay. haz. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-'İlmiyye, Beyrut 1979, s. 150.

[920] *Câmiü'l-Beyân*, c. I, yay. haz. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, s. 59.

[921] Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, The University of Chicago Press, 1967, s. 58-59.

[922] Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, c. II, s. 183.

[923] "*Ma'a İbn 'Abbas elvâhun yektubu fihâ*" (İbn Abbas'ın beraberinde levhalar vardı, onlara yazardı). Bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'İş, Dımaşk 1949, s. 91-92. Bu konudaki başka rivâyetler için bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 229-230.

[924] Habib Zeyyât, a.g.m., s. 19-26.

[925] ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. I, s. 83.

İslâmın ilk yıllarında Kur'ân-ı Kerim dışında yazılacak önemli bir metnin bulunmayışı, Müslümanları yazı malzemelerini çeşitlendirmeye yöneltmemiş, *'usub*, *ektâf*, *elvâh* ve *edîm* gibi mevcut yazı malzemeleri vahyi tesbite kifâyet etmiştir. *Kırtas*'ın çok nadir kullanılmasına karşı Kur'ân-ı Kerim'de isminin zikredilmesi, herhalde ehl-i kitâbın kutsal kitaplarının papirüs üzerine yazılmış olması dolayısıyla, Müslümanların bu yazı malzemesini tanımış olmalarıyla ilgilidir.

Hz. Osman döneminde çoğaltılan Kur'ân-ı Kerimler büyük bir ihtimalle deri/parşömen üzerine yazılmıştı. Her ne kadar Kalkaşandî, Harun Reşid'in (Hilafeti 170-193/786-809) Kur'ân'ın kâğıt üzerine yazılması hususunda çıkardığı emre kadar bu uygulamanın sürdüğünü[926] söylemekteyse de kâğıdın İslâm dünyasında kullanılmaya başlanılmasından sonra uzun bir süre Kur'ân yazımında parşömen tercih edildiğini biliyoruz. Günümüze ulaşan kâğıt üzerine yazılmış en eski tarihli Kur'ân IV/X. asrın ilk yarısına tarihlenmektedir.[927]

Kırtas/Papirüs

İslâm dünyasında I/VII ve II/VIII. asırlarda resmî belgelerin yazımında en önemli yazı malzemelerinden biri olan papirüs 4.000 yıl Mısır'ın, Akdeniz havzasındaki milletlerin, Roma İmparatorluğu'nun ve belli bir dönemde de İslâm dünyasının kültür hayatında mühim bir rol oynamıştır. Aslında papirüsün Mısır'ın sadece kültür hayatında değil hem ekonomisinde hem de günlük yaşayışında önemli bir yeri vardı. Mısır dış ticaretinin önemli bir bölümünü papirüs ihracı teşkil etmekte, Mısırlılar günlük hayatlarında da papirüsten eşyalar, evler, kayıklar, hasırlar ve halatlar yapmaktaydılar.

Kur'ân-ı Kerim'de papirüs tekil (*kırtas*) ve çoğul (*karâtîs*) haliyle geçmektedir.[928] Hristiyanlar kutsal metinlerini papirüs rulolarına yazdıklarından Araplar bu tür bir yazı malzemesine âşinaydılar. İslâm dünyasında papirüsü tanımlamak için *kırtas* yanında *varaku'l-berdî*, *varaku'l-kasab* sözcükleri de kullanılmıştır.

---

926 Nabia Abbot, *The Rise of the North Arabic Script and its Kurânic Development, with a full Description of the Kur'ân Manuscripts in the Oriental Institute*, The University of Chicago Press, 1939, s. 52.

927 François Déroche, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992, s. 17.

928 En'âm, 7 ve 91.

Papirüs anlamında kullanılan *kırtas* sözcüğü Arapçaya Grekçe (*khartes*) vasıtasıyla Aramiceden (*qartis*) geçmiştir.[929] Ancak kaynaklarda geçen *kırtas* sözcüğü her zaman papirüs olarak anlaşılmamalıdır. Çünkü İslâm dünyasında *kırtas* sözcüğü papirüs dışındaki diğer yazı malzemeleri için de kullanılabiliyordu.[930] Meselâ Câhız (ö. 255/869) kırtası kâğıt anlamında kullanmaktadır: "Kâğıd: üzerine yazı yazılan *kırtas*."[931] el-Ferrâ ise (ö. 207/823) En'âm Suresi'nin 7. ayetindeki *kırtas* sözcüğünü sahife olarak açıklamaktadır: *nezzelnâ 'aleyke kitâben fî kırtasin ya'nî fî sahîfetin*.[932] İbn Kuteybe,[933] İbn Ebû Hatim,[934] Mâturîdî[935] ve Nevevî de[936] *kırtas*a aynı anlamı vermektedir.

Ebû Ferec el-Isfahânî (ö. 356/967) Di'bille, Ebû Sa'îd el-Mahzûmî arasında geçen bir olayı anlatırken aynı yazı malzemesi için *sahife*, *cild* ve *kırtas* sözcüklerini kullanmıştır.[937] Kaynaklarda, papirüsün yazı malzemesi olarak kullanılmadığı VI/XII-VII/XIII. asırlarda bile *kırtas* sözcüğünün geçmesi, bu sözcüğün ilk dönemlerde papirüs anlamına gelmesine mukabil zamanla anlam genişlemesine uğradığını ve üzerine yazı yazılan diğer yazı malzemelerini ifâde etmek için de kullanıldığını gösterir. Kadı 'Iyâd'ın (ö. 544/1150), İbn 'Arafe'den yaptığı, "Araplar, ne cinsden olursa olsun, *sahife*ye *kırtas* derler" şeklindeki nakil de bu görüşü desteklemektedir.[938] es-Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) bu konudaki nakli meseleye daha da açıklık getirmektedir: "Kırtas: üzerine yazı yazılan kâğıt veya deriden sahife. Arapçalaştırılmış yabancı bir kelimedir. Üzerine yazılmamış sayfaya kırtas denilmez. Tırs veya kâğıd denilir."[939] Kanaatimce Kalkaşandî'nin (ö. 821/1418) İbn Seyyâr'dan

---

929 Geoffrey Khan, "Arabic Papyri", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 1.

930 Cevâd Ali, *el-Mufassal*, c. XV, s. 261.

931 Câhız, *el-Hayevan*, c. IV, s. 441.

932 el-Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, s. 343. "*el-Karâtis: cem'ü kırtas. Ve hüve's-sahîfetü'lleti yüktebü fîhâ*" (Karatis: kırtasın çoğuludur. Üzerine yazı yazılan sahifedir). Müslim, *es-Sahîh*, c. I, s. 179. Ragıb el-İsfehânî de (ö. 502/1109) aynı açıklamayı yapmaktadır. *el-Müfredât*, s. 666.

933 İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, s. 150-151.

934 İbn Ebi Hatim, *et-Tefsir*, *s. 1264*.

935 Maturidi, *Te'vîlât*, c. IV, s. 25.

936 en-Nevevî, *Şerhü'n-Nevevî*, c. III, s. 52.

937 Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, *el-Eğânî*, c. XX, s. 327.

938 el-Kadı 'Iyâd, *Meşârikü'l-Envâr*, c. II, s. 178.

939 es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, c. IV, s. 543.

naklettiği, "Mısır'daki *berdî* bitkisinden elde edilen kâğıttır. Her çeşit kâğıda da *kırtas* denilir" şeklindeki rivâyet *kırtas* sözcüğünün zaman içinde uğradığı anlam genişlemesini güzel bir biçimde açıklamaktadır.[940] Süyûtî, *karâtis* sözcüğünü iki farklı anlamda kullanmaktadır: *karâtisü Semerkand li-ehli'l-maşrık ke-karâtisü Mısr li-ehli'l-Mağrib.*[941] (Doğu ülkeleri için Semerkand'ın kâğıdı neyse Batı'daki ülke halkları için de Mısır'ın papirüsü odur).

Her ne kadar Antik Çağlarda papirüs Mezopotamya ve Sicilya'da da yetiştiriliyor ve yazı malzemesi olarak kullanılıyorsa da papirüsün ana vatanı Mısır'dı. İbn Havkal, Sicilya'da yetişen papirüs bitkisinden sadece hükümdarın ihtiyacı kadar yazı yazmak için sayfalar yapıldığını nakleder.[942] Papirüs imâlâtı Mısır'da, özellikle de Romalılar döneminde oldukça gelişmişti. Nil Nehri'nin kıyısındaki yerleşim bölgelerinde ve İskenderiye'de papirüs imâlâthâneleri oldukça yoğunlaşmıştı. Papirüs M.Ö. 11. yüzyıldan beri Mısır'ın başlıca ihraç ürünlerinden biriydi ve ihracatın önemli bir bölümü de İskenderiye üzerinden yapılmaktaydı. M.Ö. 1100'ler civarında Fenikeliler vasıtasıyla önce Yunanistan'a daha sonra da Roma'ya ihraç edilmeye başlanmıştı.[943] Papirüs ihracı devlet tekelindeydi ve bu tekel İslâm öncesi dönem boyunca sürmüştü. Bu konudaki devlet tekelinin Mısır'ın İslâmi döneminde de devam edip etmediği tartışmalıdır.[944]

Nil Nehri kenarındaki bataklıklarda yetişen bu bitkinin (*Cyperus Papyrus*) gövdesinin içindeki süngerimsi doku dilimlenip ön yüzü yatay (*recto*) ve arka yüzü (*verso*) dikey olarak birbiri üzerine preslenip yapıştırılıyor, kurutulduktan sonra da yazı yazmaya elverişli hâle getirilmek için pürüzleri gideriliyor ve cilalanıyordu. İbn Abdi Rabbih, satırların düzgün olması için yatay yapıştırma işleminin dikkatli yapılması gerektiğini söylemektedir.[945] Farklı boyutlarda kesilen papirüslerin bir kısmı sayfa olarak bir kısmı da birbirine yapıştırılarak 20 sayfalık rulolar haline getirilmekte ve rulo şeklinde kullanılmaktaydı. Bu yapıştırma işlemi çok hassas bir biçimde yapılıyor

---

940 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 514.

941 es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. II, s. 339.

942 İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, c. I, s. 122.

943 Michael C. Howard, *Transnationalism in ancient and medieval societies: the role of cross-border trade and travel*, McFarland Company, 2012, s. 24.

944 W. Matt Malczycki, "The Papirüs Industry in the Early Islamic Era", *JESHO*, no. 54, Brill, Leiden 2011, s. 185-202.

945 İbni 'Abdi Rabbih, *el-'Ikdü'l-Ferîd*, c. IV, s. 277.

ve sayfaların birleştiği yerler gözle çok zor fark ediliyordu. Yapıştırmanın yapıştırıcı bir madde kullanılarak yapıldığına dâir yaygın kanaatin yanlış olduğu, papirüsün özündeki bir madde vasıtasıyla bu işlemin gerçekleştirildiği anlaşılmıştır.

Grohmann'ın tespitlerine göre papirüs sayfalarının eni 12,7-37 cm. boyu da 30-58 cm. arasında değişiyordu.[946] Genellikle 4-5 metre uzunluğunda[947] olan papirüs ruloları da 20 sayfadan oluşmaktaydı. 50 hatta 70 sayfalık rulolar olduğuna dâir kayıtlar varsa da bunlar standart olmayan papirüs rulolarıdır[948] ve genellikle de piramitlere konulan kitapların yazımında kullanılmıştır.

Papirüs üretildiğinde beyaz ve elastikidir. Ancak zamanla rengi açık kahverengiye dönmekte ve kırılgan bir hâle gelmektedir. Çeşitli kalınlıkta ve kalitede papirüs üretilmekteydi. Resmî yazışmalarda, en kaliteli papirüsler kullanılmaktaydı.[949] Roma döneminden beri papirüsün, ambalajda kullanılmak için düşük kaliteli bir türü de üretilmekteydi. Yazı yazmak için kullanılan papirüsün kamış kalemle ve bir bitkiden yapılmış fırçayla yazılan farklı türleri mevcuttu.[950] Papirüslerin yazımında genellikle siyah is mürekkebi kullanıldığı görülüyor. M.S. III. asırdan itibaren terkibinde demir bileşenlerinin bulunduğu kahve renkli mürekkep de kullanılmaya başlanmıştır. Günümüze metalik benzeri bir mürekkeple yazılmış papirüs sayfaları gelmiştir.

Papirüs M.Ö. 3 binlerden itibaren Mısırlılar tarafından yazı malzemesi olarak kullanılıyordu. Mısır'da M.Ö. 2500 yılına tarihlenebilen papirüs sayfasına ulaşılmıştır. Her ne kadar M.Ö. 1000 yıllarından itibaren Akdeniz havzasında yazı malzemesi olarak parşömen kullanımı yaygınlaşmaya

---

946 Papirüsün rulo haline getirilişi ve yazımı için bkz. Geoffrey Khan, a.g.m., s. 12-14.

947 Günümüze 5 metreden uzun bazı papirüs ruloları ulaşmıştır. Bkz. John Gaudet, *Papyrus. The Plant that Changed the World*, Pegasus Books, New York, s. 154-155.

948 T. C. Skeat, "The Length of The Standard Papyrus Roll and The Cost-Advantage of the Codex", *The Collected Biblical Writings of T. C. Skeat*, yay. haz. J. K. Elliott, Brill, Leiden 2004, s. 65.

949 Sheila Blair, *Islamic Calligraphy*, The American University in Cairo Press, 2006, s. 41.

950 William Matthews Malczycki, *Literary Papyri From The University of Utah Arabic Papyrus and Paper Collection*, yayınlanmamış doktora tezi,University of Utah, 2006, s. 11-12.

başlamışsa da bu Mısır'da papirüsün kullanımını etkilememiştir.[951] İbnü'l-Fakih (ö. 340/952) "Onların papirüsüne hiçbir yerin papirüsü benzemez" ve "Mısır'da yapılan papirüse diğer memleketlerdeki papirüsler asla eşdeğer olamaz" demektedir.[952] III/IX. asırda Mısır'da kullanılmaya başlanılan kâğıt da IV/X. asrın ortalarına kadar papirüsün bu alandaki üstünlüğünü sona erdirememiştir.[953] Karabacek'in, Mısır'da Feyyum ve Aşmun bölgesinde bulunan 12.000 belge üzerinde yaptığı incelemede, kâğıdın İslâm dünyasında yoğun olarak kullanılmaya başlanıldığı III/IX. asırda, bu bölgede bulunan bu döneme âit belgeler arasında papirüsün üstünlüğü açık olarak görülmektedir.[954]

Papirüs İslâm dünyasına I/VII. asırda Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden (19/640) sonra girmiş ve bir süre genellikle resmî yazışmalarda kullanılmıştır. Emevîler döneminde devlet yazışmalarında bir süre Grekçe resmî dil olarak kullanıldığı için ilk dönemlerden günümüze ulaşan papirüs örneklerinde her iki dilin de kullanıldığı görülmektedir.[955] Mısır'daki Emevi valilerinin yaptıkları binlerce resmî yazışmada papirüs kullandıkları bilinmekteyse de bu yazışmalardan çok azı günümüze gelebilmiştir.[956] Câhız Mısır'dan ithal edilen mallar arasında papirüsü de saymaktadır.[957] Belazurî'nin naklettiğine göre Mısır'dan ithal edilen papirüslerin üst kısımlarına Hristiyan işçiler tarafından konulan filigran türü bir yazı Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (h. 65/685-86/705) dikkatini çekmiş ve bu yazıyı değiştirtmiştir:

---

951 Geoffrey Khan, a.g.m., s. 1.

952 İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 122, 514.

953 XIX. asırda Mısır'da yapılan kazılarda bulunan papirüs, parşömen ve kâğıt üzerine yazılmış belgeler için bkz. Lennart Sundelin, "Introduction; Papyrology and The Study of Early Islamic Egypt", *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn ve Lennart Sundelin, Brill, Leiden 2004, s. 1.

954 Joseph von Karabacek, *Arab Paper*, çev. Don Baker ve Suzy Dittmar, Islington Books Ltd. London 1995, s. 8.

955 Robert Hoyland, "The Earliest Attestation of the *Dhimma* of God and His Messenger and Rediscovery of P. Nessana 77 (60s AH/680 CE)", *Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor of Professor Patricia Crone*, yay. haz. Behnam Sadeqhi v.dğr. Brill, Leiden 2015, s. 51-71.

956 Fred M. Donner, "Fragments of Three Umayyad Official Documents", *The Heritage of Arabo-Islamic Learning. Studies Presented to Wadad Kadi*, Brill, Leiden 2016, s. 28.

957 Câhız, *et-Tabsıra bi't-Ticâre*, s. 27.

> Râvilerin dediklerine göre papirüs Mısır'dan geliyordu. Dinarlar da Araplara Rumlardan geliyordu. Abdülmelik b. Mervân, papirüslerin başına, "Kul hüve'llâhu ahad"(de ki o Allah tektir) ve Allah'ın zikrine âit başka şeylerin yazılmasını emretti. 'Avâne b. el-Hakem bu konuda şöyle rivâyet etti: Kıptîler, yaptıkları papirüsün başında Mesih'in adını zikrederler ve ona uluhiyyet isnâd ederlerdi. Allah böyle şeylerden uzak olup yüce ve büyüktür. Onlar "Bismi'llâhir-Rahmâni'r-Rahîm" yerine haç koyarlardı. Bundan dolayı Bizans hükümdarı, papirüslerin başında Abdülmelik tarafından yapılan değişikliği beğenmemiş ve ona çok kızmıştı.[958]

Papirüslerin başında ayrıca dönemin halifesi, yapanın ismi, yapım yeri ve tarihi gibi hususlar bir süre Arapça ve Grekçe belirtilmeye devam edilmişse de daha sonra Grekçe ifâdeler çıkarılmıştır.[959] Kalkaşandî, resmî belgelerin yazımında yoğun olarak kullanılan papirüsün kalitesini Emevi halifesi Velid b. Abdülmelik'in (h. 86/705-96/715) yükselttiğini söylemektedir.[960]

Cehşiyârî'nin (ö. 331/942) naklettiğine göre de Divan'da çok sayıda papirüs üzerine yazılmış belge ve defterlerin bulunduğunu gören Halife Ebû Ca'fer el-Mansur (ö. 158/775) önce bunların satılmasını emretmişse de sonra bu fikrinden vazgeçmiştir. Ancak papirüs temininin güçlüğüne de Mısır'dan bir gün papirüs sevki mümkün olmayabilir diyerek dikkat çekmiştir. Cehşiyârî, bu sebepten dolayı İranlıların deri ve parşömen üzerine yazdıklarını ve ülkemizde olmayan şeyi yazı yazmak için kullanmayız dediklerini de aktarır.[961] Ancak Divân'daki kırtas üzerine yazılı belgeler korunmuş olmalı ki Ebû İshak eş-Şîrâzî[962] ve Muvaffakuddin el-Makdisî (ö. 620/1223)[963] hukuki bir meseleden bahsederken, "Beytü'l-mâlden elinde bir kırtas varsa", "Beytü'l-mâlden elinde bir kırtas yoksa" şeklinde ifâdeler kullanmaktadırlar ve muhtemelen bu ifâdeleriyle de papirüsü kastediyor olmalıdırlar. Taberî'nin

---

958 el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul 1987, s. 342-343. Bu hadisenin daha geniş bir hikâyesi Beyhakî'nin *el-Mehâsin ve'l-Mesâvi*'sinde bulunmaktadır. (s. 200)

959 Habib Zeyyât, a.g.m., s. 474.

960 el-Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, c. VI, s. 378.

961 Ebi Abdullah Muhammed Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, yay. haz. Mustafa es-Sekâ ve dğr. Kahire 1938, s. 138.

962 Ebû İshak eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb*", c. III, s. 403.

963 Muvaffakuddin el-Makdisî, *el-Kâfî*, c. IV, s. 243.

bir rivâyetinden anlaşıldığına göre Divan'da papirüse yazılmış belgelerin saklandığı bölüme "*Beytü'l-karâtîs*" denilmekteydi.[964]

Halife Mansur'un belirttiği gibi Mısır'dan bir dönem papirüs temininde bazı güçlükler ortaya çıkmış olmalı ki Abbasi halifesi Mu'tasım (h. 218/833-227/842) papirüs üretimi için bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Yakubî'ye göre (ö. 292/905'ten sonra), Mu'tasım, Dicle kenarında Sâmerrâ'yı kurduğunda, bu bölgede bir de papirüs imâlâthânesi yaptırmış ve Mısır'dan papirüs ustaları getirmişse de burada iyi kalitede papirüs üretememiştir.[965] Mu'tasım'ın, Bağdad'da kâğıt imâlâtının başlamasından yarım asır sonra böyle bir teşebbüste bulunması yazı malzemesi olarak papirüs kullanımının hâlâ devam ettiğini göstermektedir.

Bağdad'ın batısındaki Kerh bölgesinde "*derbü'l-karâtis*" diye adlandırılan bir sokak bulunmaktaydı.[966] Hatîb el-Bağdâdî, 225/840 yılında ölen Sa'îd b. Süleyman'ın Bağdad'daki evinin Kerh'in "*Derbü Ashâbi'l-Karâtis*" (papirüsçüler sokağı) tarafında olduğunu nakletmekte[967] ve *karâtîsî* nisbesiyle anılan birçok kişinin isimlerini vermektedir.[968] Câhız (255/868), Ebû Nüvâsla Bağdad'da dolaşırken "*Derbü'l-karâtîs*'den yaşlı bir Hristiyanın çıktığından söz eder.[969] Taberî de (ö. 310/923) Kerh'teki "*ashâbu'l-karâtis*"ten (papirüsçüler) bahseder.[970] Kaynaklarda ilk dönemlerde "*karâtisî*" (papirüsçü) nisbesiyle anılan kimseler de[971] herhalde papirüs yapımıyla veya satımıyla meşgul kimselerdi. Nitekim Sem'ânî, *karâtisî* nisbesini açıklarken "*kırtas yapan ve satan*" demekte ve bu nisbetle meşhur olan birkaç kişinin isimlerini

964 et-Taberi, *Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, c. VI, s. 144.

965 el-Ya'kubi, *el-Büldân*, s. 65; el-Ya'kubi, *et-Târih*, c. I, s. 304.

966 Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 310.

967 Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. IX, s. 88.

968 Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 89, 90, 174, 427, c. III, s. 57, 367, c. V, s. 47, 96, 301, c. VII, s. 380, 442, c. VIII, s. 168, 234, 2426, c. IX, s. 95, c. X, s. 89, c. XI, s. 233, 239, c. XII, s. 3, 75, 150, 167, 426, c. XIII, s. 47, 271.

969 el-Câhız, *el-Mehâsin*, s. 279.

970 et-Taberi, *Târihu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, c. VIII, s. 544.

971 Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 89, 90, 174, 427, c. III, s. 57, 367, c. V, s. 47, 196, 301, c. VII, s. 380, 442, c. VIII, s. 168, 234, 426, c. IX, s. 95, c. X, s. 89, c. XI, s. 233, 239, c. XII, s. 3, 75, 150, 167, 426, c. XIII, s. 47, 271, c. XVIII, s. 21, c. XXIII, s. 439, 536, 605, 655, 709; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. IV, s. 160, 189, c. VI, s. 123, c. IX, s. 255, 352, c. X, s. 360, 373, c. XIII, s. 159; es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetevâ*, c. II, s. 140,

vermektedir.[972] Öyle anlaşılıyor ki başlangıçta bir mesleğe mensubiyeti ifâde etmek için kullanılan bu sözcük daha sonra bir âile nisbesi haline gelmiş ve birçok kimsenin isminin sonuna bu nisbet getirilmiştir.

Günümüze ulaşan papirüs üzerine yazılmış belgeler I/VII. asrın ortalarına kadar gitmektedir.[973] Papirüs üzerine Arapça yazılmış en eski tarihli belge Abdullah b. Câbir adlı bir emirin Ahnas patriği ile yaptığı bir sözleşmeden bahsetmekte ve 22/643 tarihini taşımaktadır.[974] İslâm'ın ilk asrına tarihlenen en az başka sekiz papirüs sayfası vardır.[975] Bunların hemen hemen hepsi papirüs parçalarıdır. Günümüze ulaşan Arapça yazılmış en uzun papirüs 91 cm. eninde, 243 cm. boyunda bir mektup olup 141/758 tarihinde Abbasilerin Mısır valisinden Dongola kralına gönderilmiştir.[976] Orta Çağ İslâm dünyasının iktisadi ve ictimai tarihini aydınlatmada çok önemli bir yeri olan papirüs üzerine yazılmış belgeler XIX. asrın sonlarından itibaren neşredilmeye başlanılmıştır.[977]

---

[972] es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. X, s. 359.

[973] Yusuf Rağıb, "Les Plus Anciens Papyrus Arabes", *Annales Islamologiques*, c. XXX, Caire 1996, s. 1-19. Werner Diem, I/VII. asrın ilk yarısına âit papirüs üzerine yazılmış bir mektup neşretmiştir: "Three Remarkable Arabic Documents from the Heidelberg Papyrus Collection" (First-Third/Seventh-Ninth Centuries), *From Bawit to Marw: documents from the medieval muslim world [International Society for Arabic Papyrology Conference*, 2006, *İskenderiye, Mısır]*, yay. haz. by Andreas Kaplony, Daniel Potthast, Cornelia Römer, Leiden, Brill, 2015, s. 1-23. Petra M. Sijpesteijn, "A Hadith Fragment on Papyrus", *Der Islam*, c. 92/2, Der Gruyter, Berlin 2015, s. 328-329; Malczycki, a.g.t., s. 13. Öyle anlaşılıyor ki yeni keşifler papirüs kullanımının tarihini daha erkene çekebilecektir.

[974] Arietta Papaconstantinou, "Administering the Early Islamic Empire: Insights from the Papyri", *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria. A review of current debates*, yay. haz. John Haldon, Ashgate. Surrey 2010, s. 65.

[975] Christian Julien Robin, "La réforme de l'écriture arabe a l'epoque du califat medinois", *Mélanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 342-343; Alain George, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010, s. 28.

[976] Martin Hinds, Hamdi Sakkout, "A Letter from the Governor of Egypt concerning Egyptian-Nubian Relations in 141/758", *Studia Arabica et Islamica: Festschrift for Ihsan Abbâs on His Sixtieth Birthday*, yay. haz. Wadad el-Qâdî, Syracuse University Press, 1981, s. 209-229.

[977] Bu konuda yapılan yayınlar için bkz. Geoffrey Khan, a.g.m., s. 6-10.

İslâm'ın ilk asrında Fustat'ta günlük yazışmalarda papirüs, Kur'ân yazımında ise parşömen kullanıldığı bilinmektedir.[978] en-Nehhâs (ö. 338/950) kitap yazımında papirüsü ilk kullananın Haccâc (ö. 95/714) olduğunu ve daha önce kitapların deri üzerine, hurma dallarına yazıldığını nakletmektedir.[979] Burada zikredilen kitabın her türden yazılı bir şey mi yoksa bildiğimiz kitap mı olduğu açık değildir. Ancak tarihin oldukça erken olduğunu dikkate alırsak, burada kastedilenin yazılı herhangi bir şey olması daha muhtemeldir. Kaynaklarda II/VIII. asrın sonlarından itibaren kitap yazımında papirüs kullanıldığına dâir rivâyetler varsa da[980] kodeks şeklindeki papirüslerden günümüze sadece III/IX. asırda yazılmış birkaç cüzle bir kitap ulaşabilmiştir.[981] Tam olarak ulaşan bu tek kitap Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/812) *el-Câmi' fi Hadîsi'n-Nebevî* adlı eseridir.[982] Muhtemelen parşömenin kolay elde edilebilir olmasından dolayı Endelüs'te papirüs kullanılmamıştır.[983]

Papirüs'ün ön yüzü (*recto*) yazı yazmaya daha uygundu ve genellikle tek yüzü kullanılıyordu. Ancak papirüs pahalı bir malzeme olduğu için sayfanın

---

978 Jonathan M. Bloom, "The Muslim Community of Fustat", *A Cosmopolitan City. Muslim, Christians, and Jews in Old Cairo*, yay. haz. Tsha Vorderstrasse, Tanya Treptow, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015, s. 25. Çok nadir olmakla birlikte papirüs üzerine kısa bazı sureler yazılmıştır. Bkz. W. Matt Malczycki, "A Qurânic Amulet on Papyrus: P. Utah. Ar. 342", *Documents and the History of the Early Islamic World*, yay. haz. Alexander T. Schubert, Petra M. Sijpesteijn, Brill, Leiden, 2006, s. 236.

979 en-Nehhâs, *'Umdetü'l-Kitâb*, s. 230. II/VIII. asrın ortalarıyla IV/X. asra kadar tarihlenebilen papirüs üzerine yazılmış bazı İslâmî metinler Nabia Abbott tarafından yayınlanmıştır: *Studies in Arabic Literary Papyri I. Historical Texts, II. Qur'ânic Commentary and Tradition, III. Language and Literature*, The University of Chicago Press, Chicago 1957-1972.

980 Meselâ bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, c. I, s. 344, c. II, s. 4; *Ahbâru'd-Devleti'l-'Abbâsiyye*, s. 394; el-Câhız, *el-Buhalâ*, s. 79; el-'Aclî, *es-Sikât*, s. 190, 409; Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 237; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. IV, s. 23.

981 Gorgis 'Avvâd, *Akdemü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye fi Mektebâti'l-'Âlem*, Bağdad 1982, s. 69-76; Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago 1981, s. 24; Gacek, *A Vademecum*, s. 63; Petra M. Sijpesteijn, a.g.m., s. 328-329, dipnot 35.

982 Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 18.

983 Muhammed Menûnî, *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 666.

her iki yüzüne de zaruret olduğunda yazılabiliyordu.[984] Kaynaklarda *zî-vecheyn* (iki yüzlü) diye geçen kayıtlar muhtemelen bu hususa işaret etmektedir.[985] İbn Sa'd'ın naklettiğine göre, pahalılığı sebebiyle Halife 'Ömer b. Abdülaziz, Ebi Bekir b. Hazm'a, papirüs kullanımında tasarrufa gidilmesini ve ince kalemle ve satırların arasını daraltarak yazmasını tavsiye etmiştir.[986] Papirüsün ön yüzü tamamıyla yazılmadan arka yüzüne geçilmiyordu. Tek yüzü yazılmış papirüs ruloları, arkası kullanılmak üzere ikinci el yazı malzemesi olarak da satılıyordu.[987] Parlak bir zemine sahip olduğu için is mürekkebiyle yazılmış papirüs sayfalarını suyla silmek ve yeniden yazmak da mümkündü. Bîrûnî (ö. 440/1048) papirüsün "kazındığında bozulduğu" şeklindeki ifâdesiyle, metalik mürekkeple yazılmış papirüs sayfalarını kastetmiş olmalıdır. Bilindiği gibi metalik mürekkeple yazılan yazı zeminin içine nüfuz ettiği için ancak kazınarak silinebiliyor ve bu da sayfa zeminini bozuyordu. Pahalı bir yazı malzemesi olduğu için ilk dönemlerde resmî dâirelerde bile papirüsün, arka yüzüne yazmanın yanında, silinerek tekrar kullanıldığını da görüyoruz.[988]

Bazen bir papirüs rulosunun bir yüzüne bir kitap diğer yüzüne de farklı bir kitap yazılabiliyordu. (*zahren ve batnen*).[989] Mektupların cevapları da, her ne kadar nezakete aykırı olsa da, aynı papirüsün arka yüzüne yazılarak gönderilebilmekteydi. Abbasi halifesi Mu'tasım, Bizans imparatorunun mektubuna cevabını, imparatoru aşağılamak için aynı papirüsün arka yüzüne yazarak göndermişti.[990]

---

984 R. Sellheim, "Kırtâs", *EI*², c. V, s. 173-174. T. C. Skeat, yaygın kanaatin aksine papirüsün Antik Çağ'da pahalı olmadığını ve çok geniş bir kullanım alanının bulunduğunu söylemektedir. *A.g.e.*, s. 59.

985 el-Halidiyyân, *et-Tuhaf ve'l-Hedâyâ*, s. 21.

986 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. V, s. 312.

987 T. C. Skeat, "Early Christian Book-Production: Papyri and Manuscripts", *The Cambridge history of the Bible*, c. II, yay. haz. G. W. H. Lampe, Cambridge University Press, 1993, s. 56.

988 Yusuf Râğıb, "L'écriture des papyrus Arabes aux premiers Siècles de L'Islam", *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranée*, no. 58, Aix-en-Provence 1990, s. 20, 22; Asma Hilali, *The Sanaa Palimpsest. The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH.* Oxford University Press, 2017, s. 5.

989 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 319.

990 Geoffrey Khan, a.g.m., s. 15.

Papirüs, kâğıdın İslâm coğrafyasına gelişinden sonra, Mısır dışındaki bölgelerde III/IX. asrın ortalarından itibaren kitap yazımında yerini kâğıda bırakmıştır.[991] Se'âlibî (ö. 429/1038) bu hususa şöyle işaret etmektedir:

> Semerkand kâğıtları Mısır papirüsünü ve yazı yazmakta kullandıkları derileri işlevsiz hâle getirdi. Zira bu kâğıtlar daha güzel, yazıya daha uygundur, [bu kâğıtlar] sadece Semerkand ve Çin'de olur.[992]

Ancak kullanımı tamamen terk edilmiş olmamalı ki İbnü'n-Neccâr[993] ve İbnü't-Tıktaka,[994] Abbasi veziri İbnü'l-Furat'ın (ö. 312/924) vezareti döneminde fiyatları artan mallar arasında *kırtası* da zikretmektedirler. Mısır'da ise papirüsün ömrü daha uzun olmuştur. Nitekim Ebû Mansur es-Se'âlibî'nin (ö. 429/1038) ülkelerin en tanınmış ürünlerini saydığı listede, Mısır'ın en tanınmış ürünü olarak *kırtas* gösterilir.[995] Ancak Karabacek'in Ashmun'da bulunan 12.000 belge arasında tarihini tespit ettiği son papirüs 323/935 yılına âittir. Bu yüzden papirüs kullanımının IV/X. asır ortalarında sona erdiğine dâir genel bir kanaat oluşmuşsa da IV/X. asırda Bizans'ta, Mısır'dan ithal edilen papirüslerin kullanılmaya devam edilmesi, papirüs üretiminin Mısır'da hemen sona ermediğini göstermektedir.[996] Papirüs VIII/XIV. asra kadar çok az da olsa, özel yazışmalarda yazı malzemesi olarak kullanılmaya devam edilmiştir.[997]

---

991 Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science. Islam, China, and the West*, Cambridge University Press, 2003, s. 74; Aly Mohamed Fahmy, "The Value of Papyri in the Study of the History of Egypt under Arab Rule", *Abr-Nahrain*, c. XII, Brill, Leiden 1971-1972, s. 86.

992 Ebû Mansur Se'âlibî, *Simâru'l-Kulûb*, s. 543.

993 İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târihu Bağdad*, c. XIX, s. 68.

994 İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 259.

995 Ebû Mansur es-Se'âlibî, *Simâru'l-Kulûb*, s. 530.

996 VI/XII. asrın sonlarında Selanikli Eustathios'un "yakın zamanda papirüsün ortadan kalkmış olduğuna dâir şikâyeti de" Bizans'ta papirüs kullanımının uzun süre devam ettiğini gösterir. Bkz. Nicolas Oikonomides, "Writing Materials, Documents, and Books", *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, c. 2, yay. haz. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks studies, Washington 2002, s. 589.

997 XIX. asrın sonlarından itibaren araştırmacıların dikkatini çeken papirüslerin büyük bölümü Avrupa ve Amerika'daki kütüphânelerde bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Malczycki, a.g.t., s. 20-48. Arapça papirüs koleksiyonlarıyla ilgili özet

Şüphesiz ki yazmaya kâğıda göre daha elverişsiz ve dayanıksız olması yanında yerli bir üretim olmasına rağmen fiyatının kâğıda göre daha pahalı olması[998] papirüsün Mısır'da bile kullanımını azaltmıştır. Fustat'ta 1980 tarihinde yapılan bir kazıda bulunan 950-1050 yıllarına tarihlenen 441 belgeden sadece 7'sinin yani %2'sinin papirüs üzerine yazılmış olması bu tarihlerde papirüs kullanımının ne derecede azaldığını açıkca göstermektedir.[999]

Yakılan papirüsün küllerinin sütle yazılmış gizli mektupların üzerine dökülüp okunur hâle getirildiğine dâir kaynaklarda rivâyetler vardır.[1000] Papirüs beyaz renkli oluşundan dolayı (*kırtasün ebyad*)[1001] literatürde bu yönüyle "papirüs gibi beyaz" şeklinde benzetmelere konu olmuştur.[1002]

Cild (Deri)

Derinin yazı malzemesi olarak kullanılması oldukça eskidir. Eski Yunan'da da yazı yazmak için deri kullanılmaktaydı. Bîrûnî'nin naklettiğine göre Sokrat kitap yazmayı niçin terk ettiği sorulunca "yaşayanların kalplerindeki ilmi, ölü koyunların derilerine nakledemem" diyerek deri kullanımına karşı çıkmıştır.[1003] Eski Mısır'da yazı malzemesi olarak deri kullanılması oldukça eski tarihlere gitmektedir. İslâm dünyasında da kâğıt öncesi yaygın olarak kullanılan en önemli yazı malzemesi deri (*cild/edîm*) ve parşömendi (*rakk*). Câhiliye döneminde de derinin yazı malzemesi olarak kullanıldığını bu

bir bilgi için bkz. R. G. Khoury, "Papyrus", *EI²*, VIII, s. 261-286; Geoffrey Khan, a.g.m., s. 5.

998 Sâfi Ali Muhammed, *Müdûnu'l-Mısrı's-Sınâ'iyye*, Kahire 2000, s. 195; Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print, The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, 2001, s. 79. Çeşitli dönemlerdeki papirüs fiyatlarının geniş bir izahı için bkz. Malczycki, a.g.m., s. 189-194.

999 Bloom, *a.g.e.*, s. 74.

1000 İbni 'Abdi Rabbih, *el-'Ikdü'l-Ferîd*, c. IV, s. 273; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XV, s. 126, 231; es-Safedî, *el-Vâfî*, c. XVI, s. 11.

1001 Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. XI, s. 433.

1002 *Dîvânu İmri'l-Kays*, yay. haz. Abdurrahman el-Mustavi, Beyrut 2004, s. 42; et-Taberi, *Câmiü'l-Beyân*, c. VIII, s. 484, c. XIV, s. 11, c. XVII, s. 337, c. XXIII, s. 570; es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, c. II, s. 568, c. V, s. 197, 202; es-Süyûtî, ed-Dibâc, c. I, s. 253; es-Süyûtî, *el-Hasâ'isü'l-Kübrâ*, c. I, s. 279, 287; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, IX, 291.

1003 Ebû Reyhan el-Birûnî, *Tahkîkü mâ li'l-Hind*, c. I, s. 119.

dönem şâirlerinin şiirlerinden ve bazı kaynaklardaki nakilllerden anlıyoruz.[1004] İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre Abbasi halifesi Me'mûn'un kütüphânesinde Peygamberimiz'in dedesi Abdülmuttalib'in deri üzerine yazdığı bir alacak senedi vardı.[1005]

Arap Yarımadası'nda geniş otlaklar yanında göçebe hayatı da hayvancılığın gelişmesine ve deri kullanımın yaygınlaşmasına yol açmıştır.[1006] Güney Arabistan'da üretilen deriler inceliği, pürüzsüz oluşu ve yumuşaklığıyla meşhurdu.[1007] Hicâz bölgesinde deri ticareti de oldukça gelişmişti.[1008] Câhiliye döneminde Ebû Süfyan deri ticaretiyle meşguldü.[1009]

Deri tabaklanarak yazı yazmaya uygun hâle getiriliyordu. Deri tabaklamada kullanılan kireç deriyi kuruttuğu için daha sonra bu işlemi gerçekleştirmede Kûfe bölgesinde, hurmadan yapılan maddeler kullanılmaya başlanmış ve deri yumuşatılarak yazı yazmaya daha uygun hâle getirilmiştir.[1010] Derinin hoş olmayan kokusunu gidermek için tabaklama sırasında safran ve gülsuyu kullanılmaktaydı.

Yazı yazmak için kullanılan deriler kalemin rahat hareket edebilmesini temin maksadıyla cilalanmaktaydı. Deri tabaklama konusunda yine Arabistan yanında İslâm dünyasının Buhara, Mısır, Mağrib, ve Endülüs gibi bölgelerinde önemli bir endüstri oluşmuştu.[1011]

1004 Nasıruddin el-Esed, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetühe't-Tarihiyye*, Kahire 1978, s. 77-80.

1005 İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 8.

1006 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: Economic Foundations*, c. I, Berkeley 1967, s. 111.

1007 A. Grohmann, "Djild", *EI²*, c. II, s. 540.

1008 Patricia Crone, *Mekkan Trade and The Rise of Islam*, Princeton University Press, 1987, s. 98-101.

1009 Habib Zeyyât, a.g.m., s 26.

1010 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 23.

1011 Martin Levey, "Medieval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology", *Transactions of the American Philosophical Society*, c. 52/4, Yale University, Philadelphia 1962, s. 5-6. Mağrip'teki deri/parşömen üretimiyle ilgili olarak bkz. Hasan Hüsnü Abdülvehhâb, "el-Berdî ve'r-Rakk ve'l-Kâğıd fi İfrikiyyeti't-Tunisiyye", *MMMA*, c. II/1, Kahire 1956, s. 34-45.

Deri tabaklandığında *edîm* adını almaktaydı.[1012] Tabaklanan deri, kullanılan tabaklama malzemesine göre beyaz veya kırmızımsı bir renk alıyordu. Beyaz renkteki deriye *kadîm* (çoğulu: *kudum*), kırmızımsı renkteki deriye de *edîm*[1013] veya *edîmü'l-ahmer*[1014] deniliyordu. İbn Kuteybe (ö. 276/890) *kadîm*'i "beyaz sayfa"[1015] Ezherî de (ö. 3670/981) üzerine yazı yazılan beyaz deri[1016] olarak tanımlar. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1005) sayfaya *kadîm* de denildiğini nakleder.[1017] Daha sonraki dönemlere âit kaynaklarda da *kadîm*'in beyaz sayfa veya üzerine yazı yazılan beyaz deri olduğu şeklinde rivâyetler vardır.[1018] Zühri'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber vefat ettiğinde Kur'ân-ı Kerim *'usüb* (hurma dalları) ve *kudum* (beyaz deri) üzerine yazılı olarak durmaktaydı.[1019]

Câhiliye dönemi şiirinde her iki türdeki deriden de yazı malzemesi olarak söz edilirse de[1020] kaynakların rivâyetlerinden anlaşıldığına göre *edîm* (kırmızı deri) daha yaygın olarak kullanılmaktaydı.[1021] Kaynaklarda kırmızı deri genellikle *edîmü'l-ahmer* şeklinde geçer. Havlan bölgesinde üretilen kırmızı derinin de bazı kaynaklarda *edîmü'l-Havlânî* şeklinde adlandırıldığını görüyoruz.[1022] Mekke yakınlarındaki meşhur 'Ukâz Panayırı'nda satılan deriler de kalitesinden dolayı rağbetteydi ve *edîmü'l-'Ukâzî* olarak biliniyordu.[1023]

1012 en-Nevevî, *Şerhü'n-Nevevî 'alâ Muslim*, I, 192. Derinin tabaklanmadan önce yazı malzemesi olarak kullanılıp kullanılamayacağı hususunda ulemâ arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, s. 93.

1013 Her ne kadar kaynaklarda böyle bir ayırım ve tanımlama yapılıyorsa da bunun istisnaları da bulunmaktadır. Meselâ Ebû Muhammed el-Isbahanî (ö. 369/980), Ğassân b. Zâdân'ın elinde bulunan bir mektubun Hz. Peygamber'in mührünü taşıdığını ve Hz. Ali tarafından *edîm-i ebyaz* yani beyaz deri üzerine yazılmış olduğunu nakleder. Bkz. *Tabakatü'l-Muhaddisîn bi-Isbahân*, c. I, s. 229.

1014 et-Tirmizi, *es-Sünen*, c. III, s. 651.

1015 İbn Kuteybe, *el-Me'ânî'l-Kebîr*, c. II. s. 706.

1016 el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, c. VIII, s. 274.

1017 Ebû Hilâl el-Askerî, *et-Telhîsü fî Ma'rifeti Esmâ'i'l-Eşyâ*, s. 415.

1018 Ebû Mansur es-Se'âlibî, *Fıkhu'l-Luğa*, s. 69; İbn Sîde, *el-Muhassas*, c.1, s. 403, c. IV, s. 139; Ebû Ali el-Kaysî, *İzâhu Şevâhidi'l-İzâh*, c. I, s. 238; es-Süheylî, *Ravdu'l-'Ünüf*, c. VII, s. 362, 397; İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, c. XII, s. 488.

1019 İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, c. XII, s. 488.

1020 Nasırüddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 78-80.

1021 Cevâd Ali, *el-Mufassal*, c. XV, s. 261.

1022 Muslim, *es-Sahîh*, II, 991.

1023 el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. IX, s. 383.

Kureyş derisi de (*edîmü'l-Kureyş*) pazarlarda büyük bir rağbet görmekteydi.[1024] Mekke müşriklerinin Habeşistan'a hicret eden Müslümanları geri göndermesi için Necâşî'ye gönderdikleri heyet, hediye olarak da çok makbul olan *edîm* götürmüştü.[1025]

Papirüs fiyatlarının yüksek olduğu Hicaz bölgesinde yoğun olarak yazışmalarda, resmî belgelerde ve kitap yazımında deri kullanılıyordu. Bazı Kur'ân cüzlerinin ve Hz. Peygamber'in mektuplarının deri (*edîm*) üzerine yazıldığına dâir kaynaklarda çeşitli rivâyetler vardır.[1026] İslâm dünyasında derinin kitap yazımında kullanılması uzun süre devam etmiştir. Mukaddesî (ö. 390/1000?) Mağrib'de bütün mushaf ve defterlerin deri (*rukuk*) üzerine yazıldığını söylemektedir.[1027] Ancak silinip yerine farklı şeylerin yazılabilmesi, derinin resmî belgelerin yazımında kullanılmasında önemli bir mahzur oluşturduğu için, Hicaz ve Irak bölgelerinde devlet dairelerinde imâlâtına başlanmasından kısa bir süre sonra kâğıt kullanımına geçilmiştir.

Deri üzerine yazılan yazılar yıkanıp silinebildiği ve üzerine tekrar yazılabildiği için deri üzerine yazılmış kitapları yıkayıp silmek ve tekrar kullanmak sıkça baş vurulan bir yoldu. Bu şekilde deri üzerine yazılmış birçok kitap yıkanarak silinmiş ve tekrar kitap yazımında kullanılmıştır. Deri üzerine yazılmış eserlerin bu şekilde yıkanılıp yok edildiğine dâir kaynaklarda çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Ebû Bürde, babasından naklettiği rivâyetlerle birçok kitap yazdığını ancak bir gün babasının "kitaplarını getir dediğini, getirince de yıkayıp sildiğini nakleder.[1028] Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine

---

1024 Cevâd Ali, *el-Mufassal*, c. XIV, s. 128.

1025 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. I, yay. haz. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd, Beyrut 1975, s. 289. Bu kelime İbn Hişâm'da *edem* olarak geçmektedir.

1026 Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, c. I, yay. haz. Ebû Enes Seyyid b. Receb, I-II, Riyâd 1428/2007, s. 289; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 230, I, 242; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VII, 357; Muslim, *es-Sahîh*, II, 991; İbn Tayfûr, *Belâğâtü'n-Nisâ'*, s. 123; en-Nesâ'î, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 331; Ebû'l-Kâsım el-Beğavî, *Mu'cemü's-Sahabe*, c. I, 171, c. II, s. 261; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, c. I, 53. İbnu'l-Cevzî, *Târihu Beyti'l-Makdis*, s. 79; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 214; en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XVIII, 45; Cemâlüddîn el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 279 Ayrıca bkz: Mohammed Makaqten, "Writing Materials in Pre-Islamic Arabia", *Journal of Semitic Studies*, c. XLIII/2 (1998), s. 290-292.

1027 Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, c. I, s. 239.

1028 Ebû Ömer Yusuf b. Abdü'lber, *Câmiü Beyâni'l-'İlm ve Fadlihi*, c. I, yay. haz. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbnü'l-Cevzî, Riyad 1994, s. 276.

göre ünlü nahiv bilginlerinden Ali b. İsa (ö. 420/1029), Benî Rıdvan'dan bir tâcirle bir konuda tartıştığında çok kızmış ve Sibeveyh'in *Kitâb*'ına yazdığı şerhini geri almış ve "bakkal çocuklarını nahivci yapmam" diyerek üzerine su dökerek yıkayıp silmiştir.[1029] İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre hiciv şâiri Ebû Sa'd Muhammed b. Ali (ö. 478/1085) yazdıklarından pişman olmuş olmalı ki hayatının sonlarına doğru kendisini ibâdete vermiş ve müsvedde halindeki şiirlerinden bir kısmını yıkayarak silmiş bir kısmını da yakmıştır.[1030]

Sa'd b. Şu'be, babasının kendisine "Ey oğlum, ben ölünce kitaplarımı yıkayarak sil ve göm" dediğini nakletmektedir.[1031] Yakut el-Hamevî, kendini fazlaca beğenmiş şâir ve nahivci Ali b. Hasan b. 'Anter'e (ö. 601/1204) niçin *Makâmâtu'l-Harîrî*'yi gözden düşürecek bir makamat yazmadığını sorunca, "Ey oğlum! Yanlışta ısrar etmektense doğruyu kabul etmek daha hayırlıdır. İki kere *Makâmât* yazdım, ikisini de beğenmediğimden yıkayarak sildim" demiştir.[1032] Mübârek b. Mübârek el-Vecîh (ö. 612/1215), bir gün Ribât-ı Me'mûniyye'deki kütüphâneye gitmiş ve kütüphânecisi Ebu'l-Me'âlî Ahmed b. Hibetullâhla sohbet ederken, söz Ebu'l-A'lâ el-Ma'arrî'den açılmış ve kütüphâneci Hibetu'llâh da, Ma'arri'yi kötülemiş ve kütüphânede bulunan bir kitabını da yıkayıp sildiğini söylemiştir. Bunun üzerine el-Vecîh hangi kitabını diye sorunca kütüphâneci *Kitâbu Nakzi'l-Kur'ân* diye cevap vermiştir.[1033] Öyle anlaşılıyor ki yazı malzemesinin kolayca elde edilememesinden dolayı yok edilmek istenen deri üzerine yazılmış kitaplar yakılmamış, parçalanmamış, yıkanılarak tekrar kullanılmıştır.

Rakk/Rıkk (Parşömen)

Parşömen çeşitli hayvanların derileri, tabaklanmadan, kıllarının dökülmesi için 7-30 gün arası kireçli su içinde bekletildikten sonra durulanarak bir çerçeve üzerinde gerilip, kazınıp, perdahlanarak ve kurutularak üretilmekteydi. Parşömen yapım tekniği asırlar boyu hemen hemen değişmemiştir. Taze hayvan derileri parşömen yapımına daha uygundu. Kazıma işlemi sırasında derinin ete temas eden kısmının üzerindeki etin ve yağın tamamen giderilmesine dikkat edilirdi. Doğuda üretilen parşömenlerde,

1029 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1829.

1030 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVI, s. 252.

1031 Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949, s. 62.

1032 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1692.

1033 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2266.

derinin etle temas eden iç yüzüyle dış yüzü farkedilebilirse de Batı'da üretilen parşömenlerde her iki yüzün de aynı görünümü alması için büyük gayret sarf edilmiş ve bu konuda başarılı sonuçlar alınmıştır.[1034]

Papirüsün aksine, akordion şeklinde katlanıp kıvrılabildiği ve her iki yüzüne yazılabildiği için belgelerin ve kitapların yazımında yazı malzemesi olarak parşömen tercih ediliyordu. Koyun ve keçi derisinden üretilen parşömenin yanında, kutsal ve değerli kitapların yazımında kullanılan yeni doğmuş buzağı ve ceylan derisinden yapılmış kâğıt kadar ince bir parşömen çeşidi de (*vellum*) vardı.[1035] Genç hayvanların derileri daha ince ve elastiki olduğu için kitap yazımına daha uygundu.

Her ne kadar parşömenin M.Ö. 2 asırda icâd edildiğine dâir yaygın bir görüş varsa da Mısırlıların M.Ö. 2500'lerde, Asurluların, Babillilerin ve Yunanlıların ise M.Ö. 500'lerde parşömen kullandıkları bilinmektedir. Kaynaklara göre Mısır kralı Ptolemy II (M.Ö. 181-145) İskenderiye'den Anadolu'ya papirüs ihracını durdurunca, Bergama kralı Eumenes II (saltanatı M. Ö. 197-158) zamanında Batı Anadolu şehirlerinden Pergamum'da (Bergama) parşömen büyük çapta üretilmeye başlanmış ve parşömen adını da bu şehre nisbetle almıştır. Parşömen orta çağlarda Avrupa'da da kâğıttan önce en önemli yazı malzemesiydi[1036] ve papirüse göre daha dayanaklı olduğu için özellikle de kutsal metinlerin yazımında tercih ediliyordu.[1037] Müslümanların Mısır'ı fethinden sonra da Bizans'a ve Batı'ya papirüs sevkinde aksamalar olmuş ve Batı'da parşömen papirüsün yerini almıştır. Parşömenin Avrupa'da XV. asra kadar kitap yazımında ve az da olsa basımında da kullanıldığını görüyoruz. Hatta dinî kitapların yazımında bu uygulama XVII. asra kadar sürmüştü.

1034 Ursula Dreibholz, "Treatment of Early Islamic Manuscript Fragments on Parchement. A Case History: the find of Sana'a, Yemen", *The Conservation and Preservation of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yusuf Ibish, George Atiyeh, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1996, s. 133; Leandro Gottscher, "Ancient Methods of Parchment-Making. Discussion on Recipes and Experimental Essays", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. I, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 41-56.

1035 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 47.

1036 Michael C. Howard, *a.g.e.*, s. 24.

1037 David Deming, *Science and Technology in World History, volume 2: Early Christianity, the Rise of Islam and the Middle Ages*, McFarland and Company, North Carolina 2010, s. 123.

Parşömen İslâm dünyasında erken dönemlerde Mushaf yazımında, telif faaliyetlerinin başladığı II/VIII. asrın sonlarından itibaren de, pahalı bir yazı malzemesi olduğu için muhtemelen çok sınırlı olarak kitap yazımında kullanılmıştır.[1038] Ali b. el-Medînî'nin naklettiğine göre Yahya b. Sirin'in oğlu, Ebû Hüreyre'nin naklettiği hadisleri ihtiva eden babasına âit, eski bir parşömen üzerine (*fî rakkin 'atîk*) yazılmış bir kitabı kendisine getirmiştir.[1039] Kur'ân-ı Kerim dışında kodeks şeklinde parşömen üzerine yazılmış ve günümüze ulaşmış en eski tarihli eser Fezârî'nin (ö. 188/804) *Siyeri*'nin 270/883 tarihini taşıyan bir bölümüdür.[1040]

Parşömen, mushaf yazımında yoğun olarak kullanılmıştır. I/VII. asrın ikinci yarısıyla II/VIII. asra tarihlenen Kur'ân sahifelerinin hemen hemen hepsi parşömen üzerine Hicâzî hattıyla yazılmıştır. İbn Haldun, mushaf yazımında pahalı bir yazı malzemesi olan parşömenin kullanılmasını Müslümanların Kur'ân-ı Kerim'e olan saygılarının bir tezâhürü olarak kabul eder.[1041] Bugün kütüphânelerde parşömen üzerine, bir kısmı da altın mürekkeple yazılmış bazı Kur'ân nüshaları mevcuttur.

Parşömen, Abbasiler döneminde bir ara resmî yazışmalarda papirüsün yerini almıştır. III/IX. asrın ortalarından başlayarak da kitap yazımında yerini kâğıda bırakmaya başlamış, mushaf yazımında ise birkaç asır daha kullanılmaya devam edilmiştir. Goitein'in, Geniza belgelerinden[1042] çıkardığı verilere göre

---

1038 Parşömenin sınırlı olarak kullanılması şüphesiz ki pahalı oluşuyla ilgiliydi. Bir kuzu derisinden 4-6 parşömen sayfası çıktığı göz önünde bulundurulacak olursa bu malzemenin pahalı olmasının sebebi kolayca anlaşılabilir.

1039 el-Fesevî, *el-Marife ve't-Tarih*, c. II, s. 54. *Rakk* kelimesi her ne kadar parşömen karşılığında kullanılıyorsa da, bu rivâyetleri değerlendirirken kaynakların bu konuda gereken ayrımı her zaman gözetmedikleri ve deri karşılığında da *rakk* kelimesini kullandıkları göz önünde bulundurulmalıdır.

1040 Gacek, *A Vademecum*, s. 64; Hasan Güleç, "Fezârî, Ebu İshak", *DİA*, c. XXII, s. 539.

1041 Adam Gacek, "The Copying and Handling of Qur'âns; Some Observations on the *Kitab al-Masâhif* by Ibn Abî Dâ'ud al-Sicistânî", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 231.

1042 Kahire'nin eski bölgesinde, Fustat'ta, Ben Ezra Sinagogu'nda XIX. asırda bulunan V/XI-VII/XIII. asra âit 300.000'in üzerindeki belge, İslâm dünyasının sosyal ve iktisadi durumunu aydınlatmak için büyük bir öneme sahiptirler. Belgelerin tanıtımı için bkz. S. D. Goitein, "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Society, *Journal of the American Oriental Society*, c. 80, no. 2, American Oriental Society 1960, s. 91-100; Miriam Frankel, "Cairo Geniza:

parşömenin İslâm dünyasında IV/X. asrın ortalarına kadar, kutsal kitapların ve iş akitlerinin, evlilik sözleşmelerinin, mektupların yazımında kullanımı sürmüştür.[1043] Müteakip asırlarda da saklanması gereken belgelerin, özellikle de iş akitlerinin yazımında sürekliliğinden ve dayanıklılığından ötürü parşömen kullanıldığını görüyoruz. Geoffrey Khan'ın Cambridge'deki V/XI-VII/XIII. asırlara âit Geniza belgeleri arasında tespit ettiği Arapça hukuki ve idari belgelerin büyük çoğunluğu parşömen üzerine yazılmıştır.[1044] Mağrip'de ve Endelüs'te parşömenin mushaf yazımı dışında kitap yazımında da kullanılması uzun süre devam itmiştir. Kurtuba'da parşömen satıcılarının bulunduğu bir çarşı (*rabadu'r-rekkâkîn*)[1045] vardı. Fas'taki parşömen satıcılarının dükkânları da (*dekâkînü'l-verrâkîn*) Kareviyyîn Câmii'nin Bâbü'l-Cenâ'iz denilen kapısının alt kısmında bulunmaktaydı.[1046]

Mısır'da Dârü'l-Vesâ'iki'l-Kavmiyye'de bulunan 707/1307-954/1547 tarihleri arasında düzenlenmiş sultanlara ve emirlere âit vakfiyelerden ve vakıf kayıtlarından 810/1407 tarihine kadar olanlarının parşömen ve bu tarihten sonra düzenlenenlerin de kâğıt üzerine yazılmış olması da, kâğıdın İslâm dünyasında imâlinin başlamasından sonra bile parşömenin, Mısır'da da belge yazımında kullanılmaya devam edildiğini ve parşömenden kâğıda geçişin ise tedrîcî bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir.[1047] İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de aynı durum söz konusudur. Horasan'daki bir bölgede yerleşmiş bir âileye âit 138/755-160/777 yıllarına tarihlenen 32 belgenin tamamının

General Survey and History of Discovery", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, c. I, Brill, Leiden 2010, s. 534-543; Adina Hoffman, Peter Cole, *Sacred Trash: The Lost and Found World of the Cairo Geniza*, New York 2011. Goitein'in bu belgelere dayanarak hazırladığı altı ciltlik önemli çalışması yayınlanmıştır: *A Mediterranean Society*, University of California Press, Berkeley 1967-1993.

1043 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: Economic Foundations*, c. I, University of California Press, Berkeley 1967, s. 112.

1044 Geoffrey Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge University Press, 1993.

1045 Habib Zeyyât, a.g.m., s. 461.

1046 Muhammed Menûnî, *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 662.

1047 Muhammed İzzet Emine, "el-Hucecü'ş-Şer'iyye li'l-Ümerâ ve's-Selâtîn ve Ehemmiyetühâ fi'd-Dirâsâti'l-Vesâ'ikiyye ve't-Târihiyye", *er-Rûznâme*, c. 10, Kahire 2012, s. 156-157.

yazımında parşömen kullanılmıştır.[1048] Suriye'de de evlilik akitleri gibi önemli ve saklanması gerekli olan belgelerin yazımında parşömen kullanılmaya devam edildiğini görmekteyiz. Bu bölgede 337/948-698/1299 tarihleri arasında düzenlenmiş 60 civarındaki evlilik sözleşmesinin hemen hemen hepsi de parşömen üzerine yazılmıştır.[1049]

Kâğıdın tamamen yaygınlaşmasından sonra da bazı müstensihler yazdıkları eserlerin ciltlerinin dayanıklılığını artırmak için genellikle baş ve sondaki formaların yazımında parşömen kullanmışlardır. Günümüze bu şekilde kâğıt parşömen karışımı bazı eserler ulaşmıştır.[1050]

Parşömen, Kur'ân-ı Kerim yazımında yoğun olarak kullanılmıştır. Parşömen üzerine, bir kısmı da altın mürekkeple yazılmış Kur'ân nüshaları mevcuttur. Kur'ân-ı Kerim dışında kodeks şeklinde parşömen üzerine yazılmış ve günümüze ulaşmış en eski tarihli eser yukarıda belirttiğimiz gibi, Fezârî'nin *Siyeri*'nin 270/883 tarihini taşıyan bir bölümüdür.[1051]

Rulo halindeki parşömenlerin tek yüzüne yazılabilmekteydi. Kitaplarda kodeks şeklinin uygulanmaya başlanılmasından sonra her iki yüzüne de yazılmaya başlanmıştır. Parşömen yazımında demir, tahta ve kamış kalem kullanılmaktaydı. İlk dönemlerde kullanılan is mürekkebi, kolaylıkla silinebildiği için daha sonra bu mürekkebin terkibine demir bazlı bazı madenler karıştırılmış ve daha dayanıklı hâle getirilmiştir. Ancak bu mürekkeple yazılan bazı eserler bu tür mürekkebin terkibindeki göztaşı/bakır gibi maddelerin oluşturduğu sülfürik asit yüzünden tahribata uğramış ve okunamaz hâle gelmiştir.

İslâm dünyasında parşömenlerin boyanarak farklı renkler verilip kullanılması yaygındı. Batı'da sarı, İslâm dünyasında ise sarı ve gök mavisi renkleri tercih edilmekteydi. Mâlik b. Enes'ten nakledilen iki rivâyette *sahîfetün safrâ'* (sarı sayfa) ve *fi rakkîn asfer* (sarı parşömen üzerine) tanımlamaları

1048 Geoffrey Khan, "Documents arabes du début de l'Islam, récemment découverts dans le Khorasan", *Documents et histoire, Islam, VIIe-XVIe siécle*, yay. haz. Anne Regourd, Librarie de Droze, Genéve 2013, s. 175-176.

1049 Bazı örnekler için bkz. Jean-Michel Mouton, Dominique Sourdel, Janine Sourdel-Thomine, *Mariage et Séparation à Damas au Moyen Âge. Un Corpus de 62 Documents Juridique Inédites entre 337/948 et 698/1299*, Paris 2013, s. 71, 73, 81, 92, 128, 181, 225.

1050 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 81-83.

1051 Gacek, *A Vademecum*, s. 64.

geçmektedir.[1052] Parşömenlerin üzerine renkli mürekkepler yanında altın mürekkeple de yazılmaktaydı. Yakut'un naklettiğine göre, Hâlid b. Ebân el-Enbârî, Halife Me'mun döneminde, dönemin kâtiplerinden birine parşömen üzerine altın mürekkeple yazdığı 70 beyitlik bir kaside için 1.000 dirhem in'âm almıştı.[1053] Kayravan Câmii Kütüphânesi'nin 693/1293 tarihli kataloğunda bu kütüphânede, büyük boyda, mavi parşömen üzerine altın mürekkeple Kûfî hattıyla yazılmış bir mushafın bulunduğu belirtilmiştir.[1054]

İslâm öncesi ve İslâm'dan sonraki I-II/VII-VIII. asırlarda Yemen ve Hicaz önemli deri ve parşömen üretim merkezleriydi. Kûfe ve Ruhâ/Urfa da parşömen üretiminde önde gelen şehirlerdendi.[1055] Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 170/787)) mushaf sayfalarının Ruhâ'ya nisbetle *Ruhâvî* olarak adlandırıldığını söyler.[1056] Bilindiği gibi mushaflar IV/X. asra kadar parşömen üzerine yazılmaktaydı. Halil b. Ahmed, varakı tarif ederken, "Deri, parşömen. Mushafların sayfası bunlardan yapılır" diyerek bu hususa temas eder.[1057] Endülüs'te, Kurtuba'da parşömen satıcılarının bulunduğu bir çarşı (*rabadu'r-rekkâkîn*) vardı. İşbilye'de de parşömen ticareti oldukça gelişmişti.[1058] Endülüs'te parşömen ticâretinde Yahudilerin de aktif oldukları görülmektedir.[1059]

Fiyatının pahalı oluşundan[1060] dolayı parşömen üzerine yazılan kitaplar silinerek tekrar kullanılabiliyordu. Parşömeni bir kereden fazla silmek ve kullanmak mümkündü. Üç kere silinip kullanılmış örnekler vardır.[1061] Bu uygulama Hicaz bölgesinde yaygın olmalı ki Arapçada bu tür parşömenlere

---

1052 Hatîb el-Bağdadî, *el-kifâye fi Ma'rifeti 'Usuli 'İlmi'r-Rivâye*, c. II, yay. haz. Ebû İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003, s. 343.

1053 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2004.

1054 İbrahim Şebbuh, "Sicillü Kadîm li-Mektebeti Câmii'l-Kayrevân", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. II/2, Kahire 1956, s. 345.

1055 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 37.

1056 *Kitâbu'l-'Ayn*, c. IV, s. 84.

1057 *Kitâbu'l-'Ayn*, c. V, s. 210.

1058 Habib Zeyyât, a.g.m., s. 461.

1059 Abraham A. Neuman, *Jews in Spain*, c. I, Philadelphia 1942, s. 167.

1060 Johann Gutenberg, İncil'in 1485 baskısında 180'ini kâğıda, 30'unu ise parşömene basmıştı. 641 yapraklık bir incil nüshası için 300 koyun derisi gerekiyordu. Marjorie Plant, *The English Book Trade*, George Allen and Unwin, London 1974, s. 190.

1061 Yusuf Es'ad Dağar, "er-Rukûk, Parchemins" *el-Kitab*, c. VIII, no. 7, Kahire 1949, s. 194.

(*palimsest*) ilk dönem Arap şiirinde sıklıkla kullanılan özel bir ad bile verilmişti: *tırs*/çoğulu: *turûs*.[1062] İbn Düreyd (ö. 321/933) *tırs*'ı, üzerine yazılan yazının silinip tekrar yazıldığı sayfa olarak tarif eder ve çoğul şeklininin de *turus* ve *atras* olduğunu söyler. Ebû Hayyân (745/1344) ise, yazılı sayfaya *kırtas*, boş sayfaya ise *tırs*, *kâğıd* ve *varak* denildiğini nakleder.[1063] Aynı görüşü nakleden başka müellifler de vardır.[1064] Öyle anlaşılıyor ki zamanla *tırs* anlam kaymasına uğrayarak anlamı genişlemiş ve *tırs* sözcüğü yazılı her sahife hatta kitab için bile kullanılmaya başlanılmıştır. Kaynaklarda bu konuda birçok örnek bulunmaktadır.

Bu yüzden I-III/VII-IX. asırlarda, önceki iki asırda parşömen üzerine yazılmış birçok kitap silinerek yeniden kullanılmış ve böylece birçok eser yok olup gitmiştir.[1065] San'a'da 1981 yılında, I/VII. asırda veya II/VIII. asrın başlarında,[1066] parşömen üzerine yazılmış 38 Kur'ân sayfası bulunmuştur. Bu parşömen sayfaları dikkatle incelendiğinde, bu metnin, daha erken bir

---

1062 Mâverdî (ö.450/1058), En'âm Suresi'nin 7. ayetindeki kırtası tarif ederken şöyle demektedir: "*Kırtas*, üzerinde yazı olan malzemeye denilir. Eğer üzerinde yazı yoksa *tırs* denir, *kırtas* denilmez". el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, c. II, Beyrut, t.y., s. 95. Ebû Hayyan da "üzerine yazılmamışsa o *tırs*, kâğıd ve varaktır" diyerek tırsı aynı şekilde tarif etmektedir. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut 1420, s. 427. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, II, 713. İbn Düreyd, *tırs*'ın sahife demek olduğunu ve silinip tekrar yazılan sahifeye ise *tıls* denildiği şeklinde başka bir görüşün de bulunduğunu belirtir. *A.g.e.*, II, s. 713. Bu konudaki diğer başka rivâyetler için bkz. es-Sağânî, *el-'Ubâbu'z-Zâhir*, s. 133.

1063 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, s. 427.

1064 es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, c. IV, s. 543; İbn 'Âdil, *el-Lübâb*, c. VIII, s. 37; Ebu'l-Bekâ', *el-Külliyât*, s. 737.

1065 Yeni geliştirilen tekniklerle bu eserlerin bir kısmını kurtarmak mümkün olabilmektedir. Bkz. François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 21-22; Alessandro Bausi, Jost Gibbert, "Digital and scientific approaches to oriental manuscript studies", *Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction*, yay. haz. Alessandro Bausi, COMSt, Hamburg 2015, s. 31-33.

1066 Radio Carbone 14 analizine göre bu nüsha büyük bir ihtimalle 50/670 tarihinden önce yazılmıştır. Bkz. Behnam Sadeghi, Mohsen Goudarzi, "San'a 1 and the Origins of the Qur'an", *Der Islam*, c. 87, Berlin 2012, s. 8-9. Ancak bu tarihleme metodunda, 50 yıllık bir sapma olduğundan, ihtiyatlı bir tarih vermek gerekmektedir. Ayrıca bu metodla parşömenin üzerindeki yazının tarihinin değil de derisinden parşömenin yapıldığı hayvanın ölüm tarihinin tespit edildiğini de unutmamak gerekir. Bkz. Asma Hilali, "Coran, hadith et textes intermédiaires. Le genre religieux aux débuts de l'islam", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. LXIV, Beyrut 2012, s. 37.

tarihte yazılan Kur'ân metninin silinerek yazıldığı görülmüştür.[1067] İbnü'n-Nedim de, müstensihlerinin İbn Abbas'a âit olduğunu söyledikleri birçok mushaf gördüğünü ve bunların kötü bir şekilde silinen parşömenler üzerine yazılmış olduklarını nakleder.[1068]

Harun Reşid'in oğlu Emin döneminde Divan'daki deri üzerine yazılmış defterler yağmalanmış ve uzunca bir süre Bağdad halkı bunları silerek (*turûs*) tekrar kullanmışlardır.[1069] Silinmiş parşömenlerin tekrar kullanılması daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre Abbasi halifesi el-Müstekfi Billâh'ın (h. 333/944-334/946) veziri Ebû Ca'fer b. Şîrzâd, sûku'l-verrâkînde satışa çıkarılan Ebû'l-Ferec el-Isfahânî'nin *Eğânî* adlı kitabının müsveddelerini hükümdar için satın almak istemiş, ancak bu işle görevlendirdiği İbn Kurâbe müzâyededе değeri 4.000 dirheme çıkan ve büyük bir bölümü *turûs* üzerine yazılan bu eseri satın alamamıştır.[1070]

Kâğıt

Her ne kadar Arapça da genellikle sayfa anlamına gelen varak kelimesiyle ifâde edilirse de[1071] kaynaklarda, Farsçadan geçme[1072] kâğıt sözcüğüne sıkça rastlanır.[1073] Kâğıt sözcüğünün Farsçaya da Çince

---

1067 Asma Hilali, "Was the San'a' Qur'ân Palimsest a Work in Progress?", *The Yemeni Manuscript Tradition*, yay. haz. David Hellenberg, Brill, Leiden 2015, s. 12-27. Her iki metindeki bazı farklı yazılışlar için bkz: Asma Hilali, "Le Palimseste de San'â': Deux Corans superposés, *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, c. 21 (2010), s. 443-448. Her iki metin Asma Hilali tarafından neşre hazırlanmıştır: *The Sanaa Palimpsest. The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH.*, Oxford University Press, 2017.

1068 *el-Fihrist*, c. I, s. 29.

1069 İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, s. 23.

1070 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1719; Kasım es-Sâmerrâ'î, *Mukaddime fi Dirâseti'l-Vesâ'iki'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Verrâk, Beyrut 2014, s. 34.

1071 Varak kelimesi sayfa anlamında da kullanıldığı için kaynaklarda geçen varak sözcüğünü her zaman kâğıt olarak düşünmemelidir. İbn Manzur, Mushaf'ın deriden sayfası için "varaku'l-Mushaf" demektedir. Bu konudaki başka örnekler için bkz. Habib Zeyyât, a.g.m., s. 485-486.

1072 İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, c. III, Beyrut 1993, s. 380.

1073 Kalkaşandî, yazı malzemelerinden bahsederken "*kâğıd ey el-varak*" (kâğıt yani varak) demektedir. Bkz. *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 506.

vasıtasıyla Soğdcadan geldiği sanılmaktadır.[1074] Türklere Farsçadan Uygurlara geçerek gelmiştir. Kaynaklarda tabak-ı kâğıd, tabakat-ı kâğıd, kâğıd-ı 'atik gibi sözcükler ve kâğıd kelimesinin çoğulu olan kevâğıd da geçmektedir.[1075] Kâğıdın, "kâğız" şeklinde yazılışı da Farsçadaki d/z değişiminden olmalıdır.

Kâğıt Çin'de keşfedilmekle beraber kullanımının yaygınlaşması ve Doğu Akdeniz üzerinden Kuzey Afrika ve Avrupa'ya yayılması Müslümanlar sayesinde olmuştur. Kâğıdın ilk defa güneydoğu Asya'nın bugün Çin dediğimiz bölgesinde ortaya çıktığı kabul edilir. Kâğıdın Çin'de M.Ö. 200-100 yıllarında, festivallerde süsleme, sargı, dolgu malzemesi olarak ve ev mobilyalarının yapımında kullanıldığı biliniyorsa da yazı malzemesi olarak kullanılması ve yaygınlaşmasının saray görevlilerinden Tshai Lun'un M.S. 105 yılında farklı bir teknikle kâğıt yapımından sonra gerçekleştiği kabul edilmektedir.[1076] Çin'de birkaç asır, yazı malzemesi olarak kullanımının dışında, kâğıttan evlerin süslenmesinde ve mabedlerin dekorasyonunda da yararlanıldı. Kâğıdın Çin dışındaki yolculuğu M.S. IV. yüzyılda başlamış olmalıdır. Aurel Stein 1907 yılında Dunhuang yakınlarında, Çin kâğıdı üzerine Soğdça yazılmış 5 mektup bulmuştur.[1077]

1074 Gacek, *Arabic Manuscripts*, s. 186. Bu konunun geniş bir değerlendirilmesi için bkz. Berthold Laufer, *Sino-Iranica. Chinese Contribution to the History of Civilization in Ancien Iran with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*, Field Museum of Natural History Publication 201, Anthropological Series, c. XV/3, Chicago 1919, s. 557-559. Kaynaklarda bazen kâğıt kelimesinin üzerine yazı yazılan diğer yazı malzemelerinden kırtas için de kullanıldığı görülür.

1075 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. III, yay. haz. Beşar Avvâd, Beyrut 2002, s. 363, c. IV, s. 242; es-Sinâmî (ö. 734/1334), *Nisâbu'l-İhtisâb*, s. 95; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVI, Beyrut 1992, s. 109.

1076 Dard Hunter, *Papermaking The History and Technique of an Ancient Craft*, Dover Publications, New York 1974, s. 50. Ts'ai Lun, imâl ettiği kâğıtta, kâğıt dutu ağacı kabukları (betula papyrifera/paper mulberry), kendir ve kenevir gibi bitkilerin lifleri ve çaput/paçavra kullanmaktaydı. Tsien Tsuen-Hsuin, *Chemistry and Chemical Technology, Part I: Paper and Printing*, yay. haz. Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, c. 5, Cambridge University Press, 1985, s. 2.

1077 Ofir Haim, Michael Shenkar, Sharof Kurbanov, "The Earliest Arabic Documents Written on Paper: Three Letters From Sanjar-Shah (Tajikistan)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 43, Jerusalem 2016, s. 162.

Çin kâğıdı Semerkand'da II/VIII. asrın başlarından itibaren resmî yazışmalarda kullanılmaktaydı.[1078] Kâğıt I/VII. asır başlarında Budist rahipler vasıtasıyla da Japonya'ya götürülmüştür.

Müslümanlar tarafından kâğıt yapımının Semerkand'da başlamasından önce Çin'de imâl edilen kâğıdın, Orta Asya üzerinden İpek Yolu'nu takip ederek İran'a gittiğini biliyoruz. B. Laufer, Çin kâğıdının I/VII. asırda, hatta Sasanîler döneminde Mâverâü'n-Nehr'e geldiğini ancak çok pahalı olduğunu söylemektedir.[1079] Mervezî de, İranlı ve Arap tüccarların Çin'le ticaretinden söz ederken, Hanfu'daki (Kanton) emtia arasında bir tarafı beyaz, diğer tarafı sarı, kaliteli bir kâğıdı da saymaktadır.[1080] İbnü'n-Nedim, "Yahya b. Ya'mer'in (ö. 89/708) hattıyla, hocası Ebû Esved ed-Düeli'nin (ö. 69/688) nahve dâir bir eserinden, tahminine göre Çin kâğıdı (*varaku's-Sînî*) üzerine yazılmış 4 sayfa gördüğünü" söylediğine bakılırsa kâğıt oldukça erken bir dönemde Hicaz'a da gelmişti.[1081] Bu yüzden I/VII. asırda bazı kaynaklarda geçen "varak" ve "varaka" sözcükleri muhtemelen kâğıda işaret etmekteydi.[1082] Karabacek'in, Muhammed et-Tebrizî'nin *Burhân-ı Kâtı'* adlı eserindeki bir rivâyete dayanarak, Yusuf b. Amr adlı bir şahsın 85/704 tarihinde Mekke'ye getirdiği kâğıdı, ilk kullanan kimsenin Ömer b. 'Abdülaziz olduğu şeklindeki görüşü ise[1083] tartışmalıdır.

II/VIII. asrın başlarından kâğıt üzerine yazılmış bazı belgeler günümüze ulaşmıştır.[1084] Günümüze ulaşan kâğıt üzerine yazılmış en eski tarihli eser ise yakın zamanda İskenderiye kütüphânesinde bulunan 233/848 tarihli bir kitaptır.[1085] Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838), 252/866 tarihinde

---

1078 Jean Irigoin, "Les Papiers Non Filigranés. Etat Présent des Rechérches et Perspectives D'Avenir", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. I, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 267.

1079 Laufer, *a.g.e.*, 559.

1080 Osman Ersoy, "Kağıt", *DİA*, c. 24, s. 164.

1081 *el-Fihrist*, c. I, s. 46.

1082 Bazı örnekler için bkz. Nasırüddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 89-90.

1083 Karabacek, *a.g.e.*, s. 21-22.

1084 Tacikistan'da, Sanjar-Shah'ta II/VIII. asrın başlarında Çin kâğıdı üzerine Arapça yazılmış üç mektup bulunmuştur. Bkz. Ofir Haim ve dğr. a.g.m., s. 141-191.

1085 Malachi Beit-Arié, "Quantative Typology of Oriental Paper Patterns", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 44; Bloom, *Paper Before Print*, s. 58.

istinsah edilmiş *Garibü'l-Hadis* adlı kitabı da (Leiden, Or. 298) şimdilik bilinen kâğıt üzerine yazılmış en eski tarihli ikinci eserdir. Kitap yazımında kâğıdın kullanımının III/IX. asrın ikinci yarısından itibaren yaygınlaştığı düşünülmektedir. Mushaf yazımında ise kâğıdın kullanımı bir süre daha gecikmiştir. Kâğıt üzerine yazılan en erken tarihli Mushaflar IV/X. asra gitmektedir.[1086]

Talas Savaşı'nda (Zilhicce 133/Temmuz 751), İhşidlilere yardım için gelen ve büyük bir bozguna uğrayarak esir alınan Çinliler arasında bulunan kâğıt yapım ustalarından kâğıt yapımını öğrenen Müslümanlar[1087] kâğıt imâli için gerekli su kanallarına ve hammaddeye sahip Semerkand'da imâlâthâneler kurarak kâğıt sanayiini geliştirdiler ve bir süre İslâm dünyasının kâğıt ihtiyacını karşıladılar.[1088] Kazvinî, Semerkand'dan ihrac edilen mallar arasında kâğıdı da saymakta ve "Burada üretilen kâğıdın benzeri ancak Çin'de bulunur... Çin'den alınan esirler arasında kâğıt yapımını bilenler de vardı ve Semerkandlılar bunlardan kâğıt yapımını öğrendiler ve kâğıt imâli onların en önemli ticaret vasıtası oldu. Buradan diğer ülkelere kâğıt götürülür" demektedir.[1089]

Çinli ustalar kâğıt imâlini İslâm dünyasının ihtiyaçlarına ve bulunabilen hammaddeye göre geliştirdiler. Çin'de imâl edilen kâğıtta çoğunlukla başta kâğıt dutu ağacı (betula papyrifera/paper mulberry) kabukları olmak üzere bitkilerden elde edilen hammaddeler ve bir miktar da paçavra kullanılmaktaydı. Semerkand'da, Çin'de kullanılan bitkilerin hepsini yeterli miktarda bulmak mümkün olmadığından, kâğıt üretiminin ilk yıllarında kendir ve kenevirden elde edilen bitkisel hammaddeler, tekstil ürünlerinden elde edilen paçavra ile karıştırılarak kâğıt üretimi geliştirildi.[1090] Ancak daha sonra Semerkandlılar Çin'den bitkisel hammaddelerinin ithalininin zorlaşması neticesinde önce

---

1086 Gacek, *A Vadecemum*, s. 218.

1087 Elton N. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Bibliotheca Islamica, Chicago 1979, s. 89.

1088 Jonathan M. Bloom, birçok çalışmada tekrarlanan bu bilginin aslı olmayan bir yakıştırma olduğunu Semerkand'daki Müslümanların bu tarihten yıllar önce kâğıt üretiminde bulunduklarını ve kâğıt üretim tekniğinin Semerkand'dan Horasan'a geçtiğini söylemektedir. Bkz. *Paper Before Print, The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, 2001, s. 43-45.

1089 Zekeriyya el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 536.

1090 Kâğıt üretiminde kullanılan bitkisel malzeme hakkında bilgi için bkz. Emre Dölen, *Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi*, Seka Kağıt Müzesi Yayınları, Kocaeli 2015, s. 20-23.

karışımdaki paçavranın miktarını artırdılar ve daha sonra bu şekilde iyi sonuç aldıklarını görünce de bitkisel hammaddeleri tamamen üretim formülünden çıkardılar.[1091] Ayrıca Çinliler kâğıt üzerine fırçayla yazdıklarından parlak yüzeyli kâğıda ihtiyaçları yoktu. Bu sebeple Çinli ustalar Semerkand'da kendi metotlarına göre ürettikleri kâğıtlar kamış kalemle yazmaya uygun olmadığından Bağdad'a ihraç edilen kâğıtların imâlinde değişikliğe gittiler ve üretilen kâğıtların pürüzlü yüzeylerini nişasta türü malzemelerle pürüzsüz hâle getirdiler.[1092]

IV/X. asırda Semerkand, hâlâ kaliteli kâğıt üreten önemli bir merkezdi. Zehebî'nin (ö. 748/1347)[1093] naklettiğine göre İhşidî veziri ve hadis âlimi İbn Hinzâbe'nin (ö. 391/1001) sarayında çok sayıda müstensih vardı ve bunlar için her yıl Semerkand'da kâğıt yapılır ve Mısır'a gönderilirdi. Ebû Mansur es-Se'âlibî'nin (ö. 429/1038) ülkelerin en tanınmış ürünlerini saydığı listede V/XI. asrın ilk yarısında Semerkand da kâğıdıyla temâyüz etmiş olarak gösterilir.[1094] Çeşitli kaynaklarda sonraki asırlarda da Semerkand kâğıdının kalitesinden övgüyle bahsedildiği görülmektedir.[1095]

İbn Haldun, İslâm dünyasında kâğıt üretiminin başlamasını telif faaliyetlerindeki hızlı artışa bağlar:

> İslâm'ın ilk yıllarında ilmî eserler, devlet dâirelerinde üretilen belgeler, özellikle hayvan derilerinden zanaatkârlar tarafından hazırlanmış parşömenlere yazılırdı. Bunun sebebi aşağıda açıklayacağımız gibi Müslümanlar refah içinde yaşıyorlardı ve telif edilen eser sayısı da çok azdı. Ayrıca resmî belgeler de sayıca çok değildi. Bu yüzden ilk dönem Müslümanları parşömen kullanmakla iktifâ ettiler. [Böyle bir pahalı malzemeyi kullanmaları] telif edilen eserlere duydukları saygının ve yazılanların da doğru ve güvenilir olmasının bir göstergesiydi. Daha sonra kitap telif ve istinsahı, resmî belgelerin üretimi hızlı bir şekilde arttı.

1091 A. F. Rudolf Hoernle, "Who Was the Inventor of Rag-Paper?", *The Journal of Royal Asiatic Society*, October 1903, s. 673, 677.

1092 Arnold Pacey, *Technology in World Civilization*, The MIT Press, Cambridge 1990, s. 41.

1093 ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XXXIII, s. 80, c. XXVII, s. 184; aynı müellif, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 437, c. XIV, s. 34.

1094 Ebû Mansur es-Se'âlibî, *Simâru'l-Kulûb*, s. 530.

1095 Semerkand'daki kâğıt üretimiyle ilgili olarak bkz. Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmânilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2001, s. 341-344.

> Ancak parşömen üretimi ihtiyacı karşılamaya yetmez hâle geldi. Bunun üzerine [Harun Reşid'in vezirlerinden] Fadl b. Yahya, kâğıt üretimini gündeme getirdi. [Üretilen kâğıtlar] resmî yazışmalarda ve kitap telif ve istinsahında kullanılmaya başlandı, kâğıt üretimi de dikkat çekici bir mükemmelliğe erişti.[1096]

Semerkand'dan sonra ilk kâğıt imâlâthânesi Harun Reşid döneminde (170/786-193/809), Fadl b. Yahya el-Bermekî'nin teşebbüsüyle 178/794 yılında Bağdad'da açıldı. Bağdad'daki üretim, ihtiyacı karşılamadığından, kısa süre sonra Dımaşk (Şam), Kahire, Trablus, Taberiyye, Fas, Kayrevan, Belensiye (Valencia), Şâtıba (Jativa) gibi şehirlerde de imâlâthâneler faaliyete geçti.

Bağdad'daki kâğıt üretimiyle ilgili olarak kaynaklarda bazı rivâyetler vardır. es-Sûlî, Bağdad'ın Kerh bölgesinde 332/944 yılında çıkan yangında yanan çarşılar arasında kâğıtçılar çarşısını da sayar.[1097] Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), kendi döneminde Bağdad'da birbirine yakın dört bölgede, Cehârsûc/Cehârsûk, en-Nasriyye, el-'Attâbiyyûn ve Dârü'l-Kazz'da kâğıt imâlâthâneleri olduğundan söz eder.[1098] Zekeriyya el-Kazvinî (ö. 682/1283), Bağdad'ın Kerh bölgesinin sâkinlerinin müfrit şiilerle (*şî'atün ğâliyetün*) Yahudiler olduğunu ve burada kâğıtçı dükkânlarının (*dekâkînü'l-kâğıd*) bulunduğunu nakleder.[1099] Öyle anlaşılıyor ki Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te olduğu gibi Bağdad'da da Yahudiler kâğıt ticaretiyle uğraşmaktaydılar.

İlk dönemlerde İslâm dünyasında kâğıt üretiminin kimler tarafından gerçekleştirildiğine dâir kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Büyük bir ihtimalle Suriye bölgesinde ve daha sonra da Mısır'da kâğıt üretimi, resmî yazışmalarda kâğıt kullanma mecburiyetini getiren ve bu yüzden kâğıdın en önemli müşterisi haline gelen devletin tekelindeydi.[1100] Goitein, Şam'dan

---

1096 Ibn Khaldun, *The Muqaddima, An Introduction to History*, c. 2, çev. Franz Rosenthal, Routledge and Kegan Paul, London 1958, s. 392.

1097 es-Sûlî, *Ahbâru'r-Radî bi'llâh*, s. 261.

1098 *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 194,422.

1099 *Âsâru'l-Bilâd*, s. 444.

1100 Eliyahu Ashtor, "Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages, An Example of Technological Decline", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992, s. 267.

büyük miktarda Mısır'a yapılan sevkiyatlardaki kâğıtlarda bulunan fabrika markalarının aynı olmasının da bu ihtimali kuvvetlendirdiğini söylemektedir.[1101]

IV/X. asırdan itibaren de Bilâdu'ş-Şâm'daki Hama, Sur, Remle, Kadeş, Menbiç ve Taberiyye'de üretilen kâğıtlar[1102] Şam üzerinden Batı ülkelerine ihrac edilmeye başlandı.[1103] Mukaddesî (ö. 390/1000?) bazı şehirlerin ürettikleri önemli ürünleri sayarken Semerkand, Şam ve Taberiyye'nin kâğıdından ve bu bölgelerden yapılan kâğıt ihracından da söz etmektedir.[1104] İbn Batuta (ö. 779/1377), Şam'da kâğıt, mürekkep ve kalem satılan bir çarşı olduğunu bildirmektedir.[1105] Arap ülkelerinde üretilen kâğıtlar bu yüzden Batı'da "Şam kâğıdı" (*charta damascena*) adıyla tanındı.[1106] Şam'dan yapılan kâğıt ihracının büyük bölümü Mısır'a gitmekteydi. Bilâdu'ş-Şâm'da imâl edilen kâğıtlar Bizans'a da ihrac edilmekte[1107] ve Menbic'e (Bombyce) nisbetle *bombykinonbambakinos* veya Bağdad'a nisbetle *bagdatikos* olarak adlandırılmaktaydı.[1108] V/XI. asrın başlarında Şam'dan Tunus'a da kâğıt

---

1101 S. D. Goitein, "The Working People of The Mediterranean Area During The High Middle Ages", *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill, Leiden 1968, s. 274-275.

1102 Ahmed Muhammed el-Evtânî, *Dımaşk fi'l-'Asri'l-Eyyûbî 570-658/1147-1260*, Dırâsâtü't-Telvîn, Şam 2007, s. 254. Bu bölgelerde üretilen kâğıtların kaliteli oluşu bazı yazışmalara da yansımıştır. Daniel b. Azariya, bir kâğıt siparişi ile ilgili şunu yazmaktadır: "Kâğıt satın almayla ilgili siparişi Sur'a gönderdim. Çünkü burada kaliteli kâğıt yok". Yine Daniel b. Azariya, Fustat'ta bulunan Ali b. Amram'dan kendisi için bir kitabı kopya etmesini istediğinde şöyle bir talepte bulunmuştur: "kıvrak ve becerikli bir kâtip bul ve kaliteli kâğıt satın al. Mısır kâğıdı olmasın. İspanya'dan veya Trablus'tan olabilir". Zohar Amar, "The History of The Paper Industry in al-Sham in The Middle Ages", *Towns and Material Culture in The Medieval Middle East*", Brill, Leiden 2002, s. 128.

1103 C.-M. Briquet, "Rechérches Sur Les Premiers Papiers Employés en Occident et en Orient du Xé au XIVé Siècle", *Briquet's Opuscula IV*, Hilversum, Holland 1955, s. 138.

1104 *Ahsenü't-Tekâsim*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1991, s. 180, 326.

1105 İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta*, c, I, s. 312.

1106 Gacek, *Arabic Manuscripts*, s. 188.

1107 Zohar Amar, Azriel Gorski, Izhar Neumann, "The Paper and Textile Industry in the Land of Israel and its Raw Materials in Light of an Analysis of the Cairo Genizah Documents", *From a Sacred Source. Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, Cambridge Genizah Studies Series, Volume I, Brill, Leiden 2011, s. 29.

1108 Jean Irigoin, "Paper, Introduction of", *Dictionary of Middle Ages*, c. IX, yay. haz. Joseph R. Strayer, New York 1989, s. 390.

gönderilmekteydi.[1109] Geniza belgelerinde, Kızıldeniz limanlarından ve Aden'den Hindistan'a ihrac edilen ürünler arasında kâğıt ve kitaplar da zikredilmektedir.[1110]

Seyyah Nasır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Trablus'ta gördüğü, Semerkand ayarında, hatta ondan daha iyi kâğıtları üreten kâğıt imâlâthânelerinden oldukça etkilenmişti.[1111] Maalesef Haçlı istilâsında şehirdeki bu imâlâthâneler yok olup gitmiştir.[1112] Şam bölgesinde kâğıt endüstrisinin büyük bir gelişme göstermesinde, kâğıdın hammaddesi olan ketenin yerini pamuğun alması ve bu bölgede de pamuk üretiminin yüksek miktarda olmasının önemli bir payı vardı.[1113] Tekstil imâlâtı ve kâğıt yapımı arasında her zaman bir paralellik olduğu görülmektedir.[1114] İran bölgesinin Isfahan, Tebriz, Kazvin ve Kirman gibi şehirlerinde de IX/XV. asırdan başlayarak kâğıt üretildiğine dâir rivâyetler vardır.[1115]

III/IX. asırda Mısır'ın tükettiği kâğıdın mühim bir kısmı Şam bölgesinden, Horasan'dan ve Bağdad'dan ithal edilmekteydi. Fustat'ta yapılan kazılarda III/IX. asra tarihlenen kâğıt parçaları bulunmuştur.[1116] Ancak IV/X. asrın başlarından itibaren bu ülkenin su kaynaklarına yakınlığı dolayısıyla,

---

1109 Norman A. Stillman, "The Eleventh Century Merchant House of Ibn Awkal", *JESHO*, c. XVI/1, Brill, Leiden 1973, s. 80.

1110 S. D. Goitein, Mordechai A. Friedman, *India Traders of The Middle Ages: Documents From The Cairo Geniza*, Brill, Leiden 2008, s. 18, 60, 314, 346, 366, 567, 571, 576, 590, 562, 567, 626, 630, 651.

1111 Zohar Amar vdğr. a.g.m., s. 29.

1112 Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fi Trablus eş-Şâm*, Beyrut 1972, s. 60.

1113 Zohar Amar, a.g.m., s. 126. Şam'daki kâğıt imâlâthâneleri için bkz. Habib Zeyyat, a.g.m., s. 638.

1114 Zohar Amar vdgr, a.g.m., s. 26, 31-32.

1115 Habibullah 'Azîmî, "Kâğıd der-Nüsha-Şinâsî ve Kitâb, Perdâzi-yi Nusah-i Hattî", *Âyîne-i Mîrâs*, c. VI, no. 42, Tahran 2008, s. 169-170. Reşidüddin Fazlullah'ın XIV. asrın başlarında Tebriz'de kurduğu Rab'-ı Reşîdî'nin vakfiyesinde bu külliye içinde mevcut bir kâğıthâneden bahsedilmektedir. Bkz. Yves Porter, "Notes sur la fabrication du papier dans le monde iranien médiéval (VIIIe-XIVe siècle)", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 24.

1116 Jonathan M. Bloom, "The Muslim Community of Fustat", *A Cosmopolitain City. Muslim, Christians, and Jews in Old Cairo*, yay. haz. Tsha Vorderstrasse, Tanya Treptow, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015, s. 25.

kâğıt üretimine elverişli olan başta Fustat olmak üzere bazı şehirlerinde de belli bir ölçüde kâğıt imâli gerçekleştirilmeye başlanmıştır.[1117]

Makrizî, Kahire'deki ve Fustat'taki kitap ve kâğıt satıcılarıyla kâğıt imâlâtçılarından bahseder.[1118] Kalkaşandî, Mısır'da üretilen kâğıtla ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir:

> Gördüğüm en iyi cins kâğıt, Bağdâdî kâğıdıdır. Sonra sırasıyla Hamevî, Şâmî kâğıtları ve *varaku'l-Mısrî* (Mısır kâğıdı) gelir. Mısır kâğıdı iki çeşittir: birincisi büyük boy olup tek tarafı saykallanan Mansûrî kâğıdı, ikincisi de her iki tarafı da saykallanan ve verrâkların *maslûh* diye adlandırdıkları küçük boy kâğıttır. Ayrıca ***fuvva*** denilen küçük boy bir kâğıt vardır ki çok kalitesiz olduğundan yazı yazmada değil de paketlemede kullanılır.[1119]

Nitekim V/XI. asrın ilk yarısında Mısır'ı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev (ö. 481/1088), Kahire pazarında bakkalların, hırdavatçıların ve attarların, sattıkları malları paketlemeleri için müşterilerine kâğıt verdiklerini söyler.[1120] VI/XII. asra âit Geniza belgelerinde Yahudi tüccarların Hindistan'a gönderdikleri Mısır kâğıtlarından sıkça söz edilir.[1121]

Kâğıt yapımı Avrupa'ya Çin'de icadından bin yıl sonra Endülüs yoluyla ulaşır.[1122] V/XI. asrın ortalarında Kuzey Afrika'dan gelen kâğıt

---

1117 Bloom, a.g.m., s. 25; Maya Shatzmiller, "Industries, Manufacturing, and Labour", *A Cosmopolitain City. Muslim, Christians, and Jews in Old Cairo*, yay. haz. Tsha Vorderstrasse, Tanya Treptow, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015, s. 49.

1118 Makrîzî, *es-Sülûk*, c. III, s. 317, c. VII, s. 112; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, c. I, s. 11, c. II, s. 87, 207, 215, 226-227, 230, 384, c. III, s. 3, 16, 19, 32, 45, 76, 163, 165.

1119 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 516.

1120 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, yay. haz. Yahya el-Haşşâb, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1983, s. 105.

1121 S. D. Goitein, Mordechai A. Friedman, *a.g.e.*, s. 562, 567, 571, 576, 590, 630.

1122 Bloom, bu teknoloji transferinin önemini şöyle vurgulamaktadır:
Kâğıt Çin'de icat edilmiş olabilir. Ancak Müslümanlar kâğıt yapma teknolojisini İspanya'ya getirmemiş olsalardı Avrupalılar XVII. asırdan önce kâğıdı bilemeyeceklerdi. Eğer Gutenberg kitap basımında sadece parşömen kullanmak zorunda kalsaydı, bastığı kitaplar el yazması eserler kadar pahalıya mâl olur ve Avrupalıların matbaanın faydalarını anlamaları için daha uzun bir zaman gerekebilirdi. Müslümanların kâğıdı nasıl yaptıkları ve kâğıtla ne yaptıklarının tarihi Batı medeniyetinin gelişmesinde muazzam bir etki yapmıştır. *A.g.e.*, s. 11.

ustaları vasıtasıyla Endülüs'te kâğıt üretilmeye başlanır.[1123] Tuleytula (Toledo) 478/1085 tarihinde VI. Alfonso tarafından Müslümanlardan geri alındığında, burada bir kâğıt imâlâthânesi vardı ve bu tarihten sonra da üretimine devam etmişti.[1124] Belensiye'deki (Valencia) kâğıt imâlâthânelerinde üretilen kâğıtlar Sicilya'ya ihrac edilmekteydi.[1125] Kâğıt üretiminde insan gücünün yanında su gücünden yararlanılarak dibeklerin tokmaklarının su çarkıyla çalıştırılması, Endülüs'te kâğıt üretimini kolaylaştırmıştır.[1126] Yakut el-Hamevî, Şatıbe'den (Jativa) bahsederken, bu şehrin, yetiştirdiği âlimlerle ve imâl edip diğer şehirlere gönderdiği kâğıtlarla temayüz ettiğini söyler.[1127] Ebû Abdullah el-Himyerî de (ö. 900/1495), Şatıbe'den, "Doğu'da ve Batı'da, burada üretilen kâğıdın bir benzeri yoktur" şeklinde bahsetmektedir.[1128] Makkarî de aynı görüşü tekrarlar.[1129] Şatıbe'de üretilen bu çok kaliteli kâğıtlar "Şatibî" diye adlandırılmaktaydı. Kâğıt Şatıbe'nin önemli ihraç ürünlerindendi ve bu şehirde kâğıt ticareti yapılan hanlar bulunmaktaydı.[1130] Her ne kadar Murabıtlar ve Muvahhidîler döneminde kâğıt ihrâcını elinde tutan Yahudilere karşı uygulanan baskı, Şatıbe'nin kâğıt ticaretine bir miktar zarar vermişse de, yine de Şatıbe, Endülüs'te kâğıt imâlindeki önemli yerini korumaya devam etmiştir. Şatıbe'nin Müslümanların elinden çıkmasından sonra da Aragon kralı James, Müslümanları kâğıt üretimini sürdürmeleri için teşvik

---

1123 Maya Shatzmiller, a.g.m., s. 52.

1124 M. Carme Sistach, "Les Papiers non filigranés dans les archives de la Couronne d'Aragon du XIIe au XIVe siècle", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 105.

1125 Maria Carmen Hidalgo Brinquis, "Spanish watermarks of the 14th and 15th centuries: The great unknown", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 205.

1126 Kâğıt üretim teknikler ve kullanılan aletler için bkz. Dard Hunter, *a.g.e.*, s. 77-170; Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 24-39.

1127 *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 309; Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 197-198; Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago 1981, s. 27.

1128 *Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, yay. haz. İhsan Abbas, Beyrut 1980, s. 337.

1129 Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tıb*, c. I, s. 166.

1130 Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge University Press, 2004, s. 173.

etmiş[1131] ve bu şehirdeki kâğıt imâlâtı XIII. asırda da üretimini sürdürmüştür.[1132] Ancak bu dönemde üretilen kâğıtlar daha önce üretilen kâğıtlar kadar kaliteli olmamıştır.[1133] Endülüs'ün diğer şehirlerinde de Endülüs'e mahsus düzgün, pürüzsüz ve güzelce perdahlanmış kâğıtlar üretilmekteydi.[1134]

Kuzey Afrika'da kâğıt imâlâtı VI/XII. asırda oldukça gelişmişti. Tunus'taki Kâbis şehrinde Yahudilerin kâğıt imâli endüstrisini geliştirdikleri bilinmektedir.[1135] İbn Ebû Zer, XIII. asrın başlarında, Fas'ta 400 civarında kâğıt imâlâthânesinin bulunduğunu nakletmektedir.[1136]

Hindistan'da kâğıt yapımı V/XI. asırda başlamıştır. Hintlilerin kâğıt yapım tekniğini Nepal yoluyla Çinlilerden öğrendikleri tahmin edilmektedir. Hindistan'ın batısındaki bölgelerin bu konuda Arap tecrübesinden de yararlandıkları düşünülmektedir. Her ne kadar kâğıt üretimi Hindistan'da V/XI. asırda başlamışsa da, bu bölgede yazı malzemesi olarak daha çok palmiye yapraklarının kullanılmasından dolayı,[1137] kâğıt sanayinin gelişmesi ancak IX/XV-X/XVI. asırlarda olmuş ve Keşmir ve Gucarat'ta üretilen kaliteli kâğıtlar İslâm dünyasındaki çeşitli bölgelere ihraç edilmeye başlanmıştır. Parlak ve beyaz olup çeşitli boylarda, kalın ve ince çeşitleri bulunan bu kâğıtlar XVI. asırdan itibaren Osmanlı ülkesine de ihraç edilmiştir.[1138] Hindistan'da

---

1131 Robert Ignatius Burns, *Islam Under The Crusaders. Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton University Press, 1973, s. 94.

1132 Richard Hitchcock, *Muslim Spain Reconsidered From 711 to 1502*, Edinburgh University Press, 2014, s. 119.

1133 M. Carme Sistach, a.g.m., s. 106.

1134 Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain*, Cambridge 1995, s. 195.

1135 Haim Saadoun, "Gabes", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, c. II, Leiden 2010, s. 250.

1136 *el-Enîsü'l-Mutrib*, Rabat 1973. s. 43. Halima Ferhat, "Le livre instrument de savoir et objet de commerce dans le Maghreb médiéval", *Atti del Seminario Internazionale L'elaborazione Del Sapere Tra IX e XIV Secolo: Esperinze Nel Mondo Arabo E Nell'area Italiana*, Palermo, 1992, s. 149'dan naklen; Karabacek, *a.g.e.*, s. 38.

1137 XV. asrın başlarında Hindistan'ı ziyaret eden Nicolo Conti adlı seyyah Hintlilerin geniş palmiye yaprakları üzerine yazdıklarını söylemektedir. Bkz. S. D. Goitein, Mordechai A. Friedman, *a.g.e.*, s. 60.

1138 B. V. Subbarayappa, "Chemical Practices and Alchemy", *A concise history of science in India*, yay. haz. D. M. Bose, S. N. Sen, B.V. Subbarayappa, Indian National Science Academy, Hyderabad 2009, s. 438-439.

üretilen kaliteli kâğıtlar arasında Âdilşâhî, Devletâbâdî ve Nizâmşâhî de bulunmaktaydı.[1139]

VII/XIII. asra gelindiğinde İslâm coğrafyasında hemen hemen her bölgede kâğıt imâlâthâneleri kurulmuş bulunuyordu. İslâm dünyasında kâğıt üretimi oldukça yoğunluk kazanmış olmalıdır ki rivâyet zincirlerinde nisbesi "el-Kâğıdî" olan birçok kimseye rastlanmaktadır.[1140] İrec Afşar, bu nisbenin VI/XII. asrın başlarının hemen öncesinde yaygınlaştığını söylemekteyse de, kaynaklarda çok daha önceki tarihlerde ve özellikle de IV/X. asırda, çok sayıda kâğıdî nisbesine rastlanılmaktadır.[1141]

Kâğıt üretiminin Avrupa'ya yayılması Akdeniz havzasındaki Sicilya veya İspanya (Endülüs) üzerinden olur. İtalya'da oldukça erken bir tarihte kâğıt imâline başlanır. 1268-1276 tarihlerinde Fabriano'da ilk kâğıt fabrikası açılır. Kısa zamanda İtalya'nın Bolonya, Padua, Cenova gibi şehirlerinde de

---

1139 Yves Porter, a.g.m., s. 26-27.

1140 Meselâ bkz. Vek'i b. el-Cerrâh, *Nushatu Veki' 'ani'l-'Ameş*, s. 53; Râmhürmüzî, *Emsâlü'l-Hadisi'l-Merviyye 'ani'n-Nebî*, s. 152; a. m. *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*, s 571, 573; İbn 'Adî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2013, c. I, s. 283, 395, c. II, s. 179, c. III, s. 145, 485, c. IV, s. 166, 281, c. V, s. 111, 271; el-Beyhaki, *Şu'abü'l-Îmân*, c. XIII, s. 22, 349; Cürcânî, *el-Mu'cem*, c. III, Medine 1989, s. 735; İbn Mihrân, *el-Mebsut*, Dımaşk 1981, s. 16; el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzekâra*, 1971, c. VI, s. 117, c. VII, s. 41, 298; Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, c. I, s. 352, c. II, s. 23; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. IV, s. 269, c. V, s. 201, 334, c. VI, s. 61, 390, c. VII, s. 108, 283, c. VIII, s. 38, 285, c. X, s. 101, 126. c. XI, s. 259, c. XIII, s. 352, 373, 390, c. XV, s. 115, 287; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 335, c. IV, s. 225, 398.

1141 Iraj Afshar, "The Use of Paper in Islamic Manuscripts as Documented in Classical Persian Texts", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 78. Meselâ Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) eserinde (c. I, s. 163) Ebu'l-Hüseyin el-Kâğızî'nin, el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) eserinde de (*ed-Du'afâu'l-Kebîr*, c. III, s. 357)'Amr b. en-Nasr el-Kâğızî'nin adları geçer. Sem'ânî, 259/873 tarihinde ölen Ebu'l-Fadl el-Mansûr el-Kâğıdî'nin yanındakâğıdî nisbesini taşıyan IV/X. asırda yaşamış bazı kimselerin isimlerini verir. *el-Ensâb*, c. XI, s. 24. Ramhürmüzî'nin (ö. 360/971), *Emsâlü'l-Hadisi'l-Merviyye*'sinde (c. I, s. 152), Ebû Hafs el-Kâğıdî'den ve *el-Muhaddisü'l-Fâsıl* adlı eserinde de (s. 571), Ömer b. Muhammed b. Nasr el-Kâğıdî'den bahsedilmektedir. İbn 'Adî'nin (ö. 365/976) ve el-Muhassin b. Ali et-Tenûhî'nin (ö. 384/994) eserlerinde (*el-Kâmil*; *Nişvâru'l-Muhâdara*) kâğıdî nisbesi taşıyan birçok kimsenin adının geçtiğini görmekteyiz.

kâğıt üretimine başlanılır.[1142] Başlangıçta fiyatının ithal kâğıda nazaran daha yüksek ve kalitesinin de düşük olması yanında, Yahudi ve Müslümanların ticari bir girişimi olarak görülmesinden kaynaklanan dinî taassup da, kâğıt imâlinin gelişim göstermesini biraz engellemiştir.[1143]

Bir asır sonra da 1390 tarihinde Nürenberg'de bir kâğıt fabrikası faaliyete geçer. XIV. asrın ortalarında da Fransa'nın bazı şehirlerinde kâğıt üretimine geçilir. İngiltere'de ise oldukça gecikmiş olarak XV. asrın sonlarında bir kâğıt fabrikası kurulur. Birkaç asır içinde Batı'da kâğıt yapma tekniği oldukça gelişir. Kâğıt yapımında İslâm dünyasında kullanılan bitkilerden elde edilen nişasta yerine İtalyanlar hayvan derilerinden elde edilen jelatinleri kullanarak üretim mâliyetlerini düşürdüler ve bu teknik bütün Avrupa'ya yayıldı.[1144] XV. asrın sonlarında hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinde kâğıt fabrikaları kurulmuş bulunuyordu.

VIII/XIV. asrın sonlarından itibaren Batı'da üretilen kâğıtlar İslâm dünyasına ihraç edilmeye başlandı.[1145] Bu fabrikalarda üretilen kâğıtları Venedikli ve Cenevizli tüccarlar XIV. asrın sonlarından itibaren önce Mısır'a, daha sonra da Suriye bölgesine ihrac etmeye başladılar.[1146] Yerli üretimle rekabet etmek, daha doğrusu yerli üretimi baltalamak için ihrac ettikleri İtalya'da üretilen ucuz kâğıtlar pazara hâkim oldu ve bunun sonucunda İslâm dünyasındaki kâğıt endüstrisi bir gerileme dönemine girdi, çok geçmeden de çöktü.[1147] Bu tür ucuz kâğıtlardan ötürü Kalkaşandî (ö. 821/1418), Batı'da üretilen kâğıdı beğenmemekte ve bu kâğıtların çok kalitesiz olduğunu ve çok

---

1142 Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ve Amerika kıtasında kâğıt üretiminin başlaması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Tsien Tsuen-Hsuin, *a.g.e.*, s. 298-303.

1143 Dard Hunter, *a.g.e.*, s. 61.

1144 Eliyahu Ashtor, "The Economic Decline of the Middle East During the Later Middle Ages-An Outline", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992, s. 279-280.

1145 Kâğıt yapım tekniklerinin gelişimi için bkz. Ahmad Y. al-Hassan, Donald R. Hill, *Islamic Technology*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 192-197.

1146 Eliyahu Ashtor, "Le Proche-Orient au Bas Moyen Age. Une Région sous-développée", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992, s. 403.

1147 Eliyahu Ashtor, "Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages, An Example of Technological Decline", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992, s. 270-272.

çabuk bozulduğunu söylemektedir.[1148] Fuat Sezgin, bu kalitesiz kâğıtların birçok eserin yok olup gitmesine sebebiyet verdiğini şöyle ifâde etmektedir:

> Uygun fiyatıyla pazara hâkim olan İtalyan kâğıdının, bize kadar ulaşan eski Arapça yazmalardan tanıdığımız yüksek kaliteye ne zamandan itibaren ulaşmış olduğunu şu anda söyleyebilecek durumda değilim. Eğer bize bu ucuz kâğıtlar yoluyla ulaşmış ve artık kullanılamayacak durumdaki bildiğim birçok kitabı düşünecek olursam, İslâm dünyasında bu kâğıt ithaliyle meydana gelen zararın ne boyutta olduğu anlaşılabilir.[1149]

Ancak İslâm dünyasının doğusundaki Horasan ve Hindistan gibi bölgelerde kâğıt üretimi devam etmiştir. XVII. asır gibi geç bir tarihte Horasan'ın Belh, Buhara ve Semerkand gibi şehirlerinde imâl edilen kâğıtlar Semerkandlı tüccarlar tarafından İran'a getirilmekteydi.[1150]

İslâm dünyasında üretilen kâğıtlarda filigran bulunmazken Batı'da imâl edilen kâğıtlarda XIII. asrın sonlarından itibaren yatay ve dikey çizgiler yanında filigran kullanılmaya başlanılır.[1151] İlk filigranlı kâğıt 1282'de İtalya'nın Fabriano şehrinde üretilmiştir.[1152] Bu tarihten önce İtalya'da üretilen kâğıtlarla İspanya'da üretilen kâğıtlarda filigran yoktur. Ancak 1167-1360 tarihleri arasında Tunus ve İspanya'da üretilen kâğıtlarda, kâğıt henüz kurumamışken, bir fırça veya benzer bir aletle, kâğıdı bölen su yolu çizgilerinin arasına, genellikle sayfanın üst kısmından başlayarak altına kadar zigzag şeklinin çizildiği görülmektedir.[1153] Sayfa üzerine yatay olarak

---

1148 *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 517.

1149 Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden*, İstanbul 2010, s. 257.

1150 Audrey Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Richmond, Surrey 1997, s. 441-442.

1151 Briquet, a.g.m., s. 140.

1152 Peggy Faye, *Les Premières Utilisations du Papier Comme Outil de Geston Dans l'Administration Angevine Provençale*, yayınlanmamış master tezi, Université du Québec, Montréal 2008, s. 60. Fabriano'da üretilen kâğıtlarda kullanılan filigranlar için bkz. Jean Irigoin, "Une série de filigranes remarquable: les noms de papetiers de Fabriano (début du XIVe siècle)", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 137-147.

1153 Gacek, *A Vademecum...* s. 297-298.

yerleştirilmiş zigzag bantları da vardır. Bazı yazmalarda zigzagla birlikte filigran da kullanılmıştır.[1154]

Filigranlardan yararlanarak bir kâğıdın imâl edildiği bölgeyi, üretim tarihini tespit etmek ve kâğıt ticareti hakkında da bir fikir sahibi olmak mümkün olabilmektedir. Tabii ki bu husus istinsah tarihi bilinmeyen yazmaların tarihlendirmesinde büyük kolaylık sağlamaktadır.[1155]

İslâm ülkelerine Batı'dan kâğıt ithal edilmeye başlandığında Hristiyanların ürettikleri kâğıtları kullanmanın ve bu kâğıtlarda kullanılan bazı filigranların problem olduğu görülmektedir.[1156] Meselâ üzerinde haç filigranı bulunan kâğıdın üzerine yazı yazmanın câiz olup olmadığına dâir fetva bile sorulmuştur.[1157] Bu yüzden, ticari kaygılarla, İslâm dünyasına ihrac edilmek için Batı'da üretilen kâğıtlarda, haç yerine taç, hilal, üç hilal, makas, çapa gibi filigranlar kullanılmıştır.

Filigrana mukabil İslâm coğrafyasında üretilen kâğıtlarda kâğıdın yapım safhasında kalıplardaki tellerden kâğıdın yüzeyine geçen, genellikle yatay ve dikey çizgiler (su yolu) mevcuttur.[1158] Ancak erken döneme âit kâğıtlarda su yolu çizgileri pek görülmez. Su yolu çizgilerinin sayısı, sıklığı, birbirlerine olan mesafeleri ve dikey-yatay biçiminde oluşu kâğıt yapım merkezlerine

---

1154 Marie-Thérèse Le Léannec-Bavavéas, "Zigzag et filigrane sont-ils incompatibles? Enquête dans les manuscrits de la Bibliothèque nationale de France", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 119-134.

1155 Ancak bu yolla tarihlendirmede, bir kâğıdın üretildikten uzun yıllar sonra kullanılmış olabileceği ve bunun da bizi yazmanın tarihini belirlemekte yanılma ihtimalini doğuracağı şeklinde itirazlar mevcutsa da, Briquet dahil filigran araştırmacıları, Orta Çağ'da kâğıdın üretim tarihi ile kullanım tarihi arasındaki sürenin 10-15 yıldan fazla olamayacağını belirtmişlerdir. Bkz. François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 50.

1156 Bu konunun detaylı bir incelemesi için bkz. Leor Halevi, "Christian Impurity versus Economic Necessity: A Fifteenth-Century Fatwa on European Paper", *Speculum* 83, 2008, s. 917-945. Beni bu makaleden haberdar eden Cengiz Kallek Bey'e teşekkür ederim.

1157 İbn Merzûk'un (ö. 842/1438) bu konuda bir risâle yazdığı görülmektedir: *Takrîrü'd-Delili'l-Vâzıhi'l- Ma'lûm 'alâ Cevâzi'n-Neshi fi Kâğıdi'r-Rûm.* Kâsım es-Samerrâ'î, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 282-283.

1158 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 54-56.

göre farklılıklar göstermektedir.[1159] İslâm dünyasında yapılan kâğıtlardaki yatay ve dikey çizgilerin sayısını ve yoğunluğunu tesbit eden, Briquet'ninkine benzer bir katalog[1160] hazırlandığında, bir kâğıdın hangi bölgede ve belki de hangi tarihte imâl edildiği hakkında tahminde bulunmak mümkün olabilecektir.[1161] Bugün için yazma kataloglarında kâğıtların menşeleri ve cinsleriyle ilgili yapılan tespitler çoğu kere bir esasa dayanılarak yapılmış değildir.[1162] Meselâ Yakut el-Musta'sımî (ö. 698/1299) hattıyla yazılmış bir Kur'ân-ı Kerim, devlet-âbâdî kâğıda yazılmış diye tavsif edilebilmektedir.[1163] Bilindiği gibi kaynaklarda devlet-âbâdî kâğıdının kullanımına X/XVI. asırdan önce rastlanılmamaktadır.[1164]

II/VIII. asırdan günümüze ulaşmış eserler ve belgeler olmadığı için Bağdad'da üretilmeye başlandıktan sonra kâğıt kullanımının kitap

---

1159 Malachi Beit-Arié, "Quantative Typology of Oriental Paper Patterns", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 41-53.

1160 Charles Moise Briquet, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A Facsimile of the 1907 edition with Suplementary Materials*, 4 c., Paper Publication Society, Amsterdam 1968.

1161 Gacek, *Arabic Manuscripts*, s. 190-192; Marilena Maniaci, "Codicology", *Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction*, yay. haz. Alessandro Bausi, COMSt, Hamburg 2015, s. 74. Bu konuda Bibliothèque Nationale'deki 1450 tarihine kadar istinsah edilmiş ve filigranı bulunmayan yazmalardaki su yolunu tespit ve sınıflandırmaya yönelik iki çalışma için bkz. Geneviève Humbert, "Papiers Non Filigranés au Proche-Orient Jusqu'en 1450. Essai de Typologie", *Journal Asiatique*, c. 286/1, Paris 1998, s. 1-54; Malachi Beit-Arié, "Quantative Typology of Oriental Paper Patterns", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 44. Filigransız kâğıtların hangi bölgelerde üretildiğiyle ilgili olarak bk. Jean Irigoin, "Les Papiers Non Filigranés. Etat Présent des REchérches et Perspectives D'Avenir", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. I, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 298-303.

1162 Dard Hunter, *a.g.e.*, s. 53-59. Kâğıt tavsifiyle ilgili bir usul teklifi için bkz. Don Baker, "A note on the expression '...a manuscript on Oriental paper'", *Manuscripts of the Middle East*, no. 4, Brill, Leiden 1989, s. 67-68. Kâsım es-Samerrâ'î'nin kâğıt cinslerini belirlemek için tespit ettiği esasların bir kütüphâneci tarafından uygulanmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Kâsım es-Samerrâ'î, *a.g.e.*, s. 291-293.

1163 Habibullah 'Azîmî, a.g.m., s. 173.

1164 Yves Porter, a.g.m., s. 26-27.

yazımında ve yazışmalarda ne derecede yaygınlaştığını tespit etmek mümkün olamamaktadır.[1165] Harun Reşid'in (h. 170/786-193/809), parşömen ve papirüse göre daha ucuz olması ve üzerine yazılanların kolayca silinememesi yüzünden, devlet dairelerinde resmî yazışmalarda kâğıt kullanımını mecburi hâle getirdiğini ve diğer yazı malzemelerinden kâğıda geçişin belli bir tarihte gerçekleştirildiğini biliyoruz. Kalkaşandî bu geçiş olayını şöyle nakleder:

> Sahabe radıyallahu 'anhum dayanıklı olduğu veya başkaca bir yazı malzemesi bulunmadığı için Kur'ân-ı Kerim'in [Hz. Ebû Bekir döneminde] derlenmesinde deri kullandılar. İnsanlar bu şekilde Harun Reşid hilâfete geçinceye kadar [deri kullanmaya] devam ettiler. [Bu dönemde] kâğıt bollaşıp yapımı da yaygınlaşınca Harun Reşid insanların kâğıttan başka bir şey kullanmamalarını emretti. Çünkü deri ve benzeri yazı malzemelerini, kâğıdın aksine, silip yeniden yazmak mümkündü ve bu da sahtekârlığa imkân sağlıyordu. Buna karşılık kâğıdı sildiğinizde kâğıt bozuluyor, kazıdığınızda da kazınılan yer belli oluyordu.[1166]

Şüphesiz ki kitap yazımında da II/VIII. asrın sonlarında kâğıt, hem papirüs ve parşömene göre daha ucuz ve hem de yazıma daha elverişli olduğu için tercih edilmeye başlanılmış ve muhakkak ki bir süre sonra da ucuz ve imâlinin kolaylığı sebebiyle, daha kaliteli bir yazı malzemesi olmakla birlikte fiyatı daha pahalı olan parşömenin yerini almıştır. Ancak ihtiyacı karşılayacak derecede kâğıt üretilip üretilmediğini bilemiyoruz.[1167] Bu geçişin tedricen olduğu ve belli bir zaman aldığı muhakkaktır. İmam Şafi'î'nin (ö. 204/820) arkalarına yazmak için Divân'da tasfiye edilen belgeleri alması da yeteri kadar yazı malzemesinin piyasada mevcut olmadığını göstermektedir.[1168] Kâğıdın yanında diğer yazı malzemelerinin kullanılması da yeterli kâğıt

---

1165 Şinasi Tekin günümüze ulaşmış en eski tarihli kâğıdın üzerinde *1001 Gece*'den bir iki satırlık Arapça metin olan 879 tarihli parça olduğunu söylemektedir. Bkz. *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, yay. haz. R. Tûba Karatepe, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 44.

1166 Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 515.

1167 Shatzmiller'in tespitine göre Orta Çağda İslâm dünyasında kâğıt üretiminde çalışanların sayısı toplam iş gücünün %1'idir. Bkz. *Labour in The Medieval Islamic World*, Leiden, Brill 1994, s. 236.

1168 Ebû Bekir el-Beyhakî, *Menâkıbü'ş-Şâfi'î*, c. I, Mektebetü't-Turâs, Kahire 1971, s. 93. Ahmed el-Shamsy, *The Canonization of Islamic Law: a Social and Intellectual History*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 18'den naklen.

üretilmediğini düşündürmektedir. Geniş İslâm coğrafyasının her noktasına kâğıt imâlinin ulaşması belli bir süre sonunda mümkün olabilmiştir. Meselâ Mısır'a muhtemelen II/VIII. asrın sonlarında başlayıp giderek artan kâğıt sevkiyatına rağmen kâğıt, papirüsle rekabet edememiş, bu sebeple Mısır'da kâğıt imâli bir süre gecikmiş, imâlinin başladığı III/IX. asırda da küçük ölçekte gerçekleşmiş[1169] ve papirüs, kullanımdaki yaygınlığını devam ettirmiştir.[1170] Mısır'ın Feyyum ve Aşmun bölgesinde bulunan 12.500 civarında belgenin çok az bir kısmının II/VIII. asrın sonlarına âit olduğu tahmin edilmektedir. Kesin olarak tarihi tespit edilebilen kâğıt üzerine yazılmış belgelerin 24'ü III/IX. asra, 77'si IV/X. asra, 54'ü de V/XI. asra âittir. Bu belgelerle ilgili dikkat çeken bir husus da tarihi tespit edilebilen papirüs üzerine yazılmış 13 belgenin I/VII. asıra, 36 belgenin II/VIII. asra, 96 belgenin III/IX. asra, 9 belgenin de IV/X. asra âit bulunması ve V/XI. asırdan itibaren de papirüs üzerine yazılmış hiçbir belgenin mevcut olmayışıdır.[1171]

III/IX. asrın ortalarından itibaren kaynaklarda kâğıt kullanımıyla ilgili rivâyetlere rastlanmaya başlanır. Meselâ Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Şâfi'î'nin kitaplarını yazmak için Mısır'da on dirheme yüz sayfa kâğıt (*varakatü kâğıd*) aldığını söylemektedir.[1172] Câhız (ö. 255/869), hangi ülkelerden ne tür mallar geldiğini sıralarken Çin'den ve Semerkand'dan da kâğıt (el-kâğıd) geldiğini söylemekte[1173] ve Çin'den gelen kâğıdı "varaku's-Sînî", Horasan'dan gelen kâğıdı ise "kâğıdu'l-Horasânî" şeklinde adlandırmaktadır.[1174]

Kaynaklardaki kâğıt isimlerinin çoğu ya bir şehre ya da bir hükümdar veya devlet adamına nisbetle anılmıştır. En çok rastlanılan kâğıt isimleri şunlardır:

> *Kâğıdu'l-Horasanî*: Genel bir isimlendirmedir ve bu bölgede imâl edilen kâğıtlar bu isimle anıldığı gibi imâl edildikleri şehirlere nisbetle de anılmaktadır. İbnü'n-Nedim, Horasanî kâğıdın ketenden yapıldığını, bir rivâyete göre bu kâğıdın yapımının Emeviler döneminde, diğer bir

1169 Karabacek, *a.g.e.*, s. 35.

1170 Karabacek, *a.g.e.*, s. 10.

1171 C.-M. Briquet, "Le Papier Arabe au Moyen Âge et sa Fabrication", *Briquet's Opuscula IV*, Hilversum, Holland 1955, s. 162-163.

1172 *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhûduhû fi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, c. I, Medine 1982, s. 62.

1173 *et-Tebsıra bi't-Ticâre*, Kahire 1994, s. 26, 28.

1174 *er-Resâ'ilü'l-Edebiyye*, Beyrut 2002, s. 341.

rivâyete göre de Abbasiler döneminde başladığını, Çin'den gelen kâğıt ustalarının bu kâğıdı Horasan'da kendi usullerine göre yaptıklarını belirtir ve kâğıt cinslerini şu şekilde sıralar: Süleymânî, Talhî, Nûhî, Fir'avnî, Ca'ferî ve Tâhirî.[1175] *Kâğıdu'l-Horasanî* büyük boyda bir kâğıt olmalıdır. Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre, Ebû Abdullah es-Sûrî Horasanî (ö. 441/1049), bu kâğıdın sekizde birine 80 satır sığdırırmış.[1176]

Horasan bölgesinde hüküm sürmüş bazı hânedânların hükümdarlarına, devlet adamlarına ve bu bölgede bulunan şehirlere nisbet edilen aşağıda bahsedeceğimiz kâğıt nevileri de vardır.

Varaku Süleymânî: Harun Reşid zamanında Horasan valisi olan Süleyman b. Raşid'e nisbetle anılmaktadır. Hilâl es-Sâbî'nin (ö. 448/1056) naklettiğine göre, "Önceleri resmî yazışmalarda Mısır papirüsü (*karâtisü'l-Mısriyye*) kullanılırken, papirüs imâlâtı sona erip de temini zorlaşınca *kâğıdu Süleymânî*'ye dönülmüştür."[1177] Süleymânî kâğıdın temini kolay olmalı ki Yakut el-Hamevî, Sayrafî'nin (ö. 368/978), Sibeveyh'in *Kitâb*'ına yaptığı 3.000 sayfalık şerhi Süleymânî kâğıda yazdığını nakleder.[1178]

Kâğıdu's-Semerkandî: İmâl edildiği şehre nisbetle anılmaktadır. Çok kaliteli bir kâğıttır. Çinlilerden kâğıt imâlini öğrenen Semerkandlılar kâğıt imâli işine girdiler ve kâğıt ticaretini geliştirerek diğer ülkelere de ihraç etmeye başladılar.[1179] Semerkand'da üretilen bazı kâğıtlar *sultânî* olarak da adlandırılmaktaydı.

Varaku'l-Ceyhânî: Horasan bölgesindeki Ceyhan şehrine nisbetle anılmaktadır. Yakut, Herât muhaddislerinden Ali b. Muhammed Cekkân'dan (ö. 292/905) bahsederken onun Ebu'l-Fadl Muhammed b. Abdullah'tan rivâyet ettiği bir hadisi *varaku'l-Ceyhânî* üzerine yazmış olduğunu nakleder.[1180]

1175 *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, s. 23.
1176 ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. III, s. 208.
1177 Hilâl es-Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, s. 126.
1178 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 878.
1179 Zekeriyya el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 536.
1180 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 148.

Varaku't-Talhî/Kâğıdu't-Talhî: Horasan'daki Tâhirîler hânedânının ikinci hükümdarı Talha b. Tahir'e (emirliği 207-213/822-828) nisbetle adlandırılmıştır. İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde ve Mısır'da da imâl ediliyor olmalı ki Geniza belgelerinde "Mısır yapımı kaliteli Talhi kâğıdından" söz edilmektedir.[1181]

Varaku'n-Nûhî: Sâmânî hükümdarlarından Nuh b. Nasr'a (saltanatı 331/943-343/954) nisbetle adlandırılmıştır. Samanî hânedânının sona ermesinden (395/1005) sonra da Semerkand'da üretilmeye devam edilmiştir.

Varaku'l-Fir'avnî: Kaynaklarda *varaku'l-Fir'avnî* geçmekle birlikte[1182] ne tür bir kâğıt olduğu ve ne sebeple bu şekilde anıldığına dâir herhangi bir kayıt yoktur. Yapılan çalışmalarda da bu konuda bir izah getirilmemiştir.[1183] Grohmann'ın, "Papirüsle ana vatanı olan Mısır'da rekabet etmek için imâl edilen bir kâğıt çeşidi" şeklindeki izahı ise tatmin edici değildir.[1184] Sanırım bu konuya şöyle bir izah tarzı getirilebilir. Bir kâğıt nev'inin Mısır firavunlarından herhangi birine nisbet edilmeyeceği âşikârdır. Öyle anlaşılıyor ki bu isimle anılan bir yer bulunmakta ve bu yerde üretilen eşya fir'avnî nisbesiyle anılmaktaydı. Nitekim klasik kaynaklarda fir'avnî nisbesiyle bazı eşya isimleri zikredilmektedir. Meselâ İbnü'l-Mu'tezz (ö. 296/909), *zücâcu fir'avnî*den,[1185] İbnü'l-Fakih (ö. 340/952), *karûretü'l-fir'avniyye*den,[1186] İbn 'Asâkir (ö. 571/1176), *ke'sen kebîren fir'avniyye*den,[1187] Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), *'amelü'l-fir'avnî*den[1188] söz eder. Öyle anlaşılıyor

[1181] S. D. Goitein, Mordechai A. Friedman, *a.g.e.*, s. 327.

[1182] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, c. IX, s. 325; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XI, s 426; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ ve'l-Mu'ânese*, s. 64.

[1183] Karabacek, *a.g.e.*, s. 30; Görgis 'Avvâd, "el-Varak evi'l-Kâğıd. Sınâ'atuhu fi'l-Usûri'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk*", c. 23/3, Dımaşk 1948, s. 422; Habib Zeyyat, "Suhufu'l-Kitâbe ve Sınâ'atu'l-Varak fi'l-İslâm, *el-Maşrık*, c. 48, Beyrut 1954, s. 628; Iraj Afshar, "Manuscript and Paper Sizes Cited in Persian and Arabic Texts", *Makâlât ve Dirâsât Muhdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 666.

[1184] CL. Huart-A. Grohmann, "Kâghad", *EI*², IV, s. 419.

[1185] İbnü'l-Mu'tezz, *Tabakâtü'ş-Şu'arâ*, s. 214.

[1186] İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 77.

[1187] İbn 'Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. LVI, s. 218.

[1188] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 1243.

ki fır'avnî diye bir tarz ve uslup vardı. Muhtemelen bazı kaynaklardaki Fir'avniyye diye bahsedilen yer veya yerlerden birine nisbetle bu tanımlama yapılmaktaydı. Kaynaklardan öğrendiğimize göre bazı kimseler de fir'avnî nisbesiyle anılmaktaydı. Meselâ Zehebi, 'Abdullah b. Sâlih'in Fir'avniyye'de öldüğünü söylemektedir.[1189] Lisânüddin İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374) Kurtuba'daki Derbü'l-Fir'avnî'den söz eder.[1190] İbn Nâsirüddin ed-Dımaşkî (ö. 842/1438), Selmân b. Davud b. Ali el- Fir'avnî'nin nisbesini Fir'avn karyesinden aldığını söyler.[1191] Fir'avnî nisbesiyle anılan başka müellifler de vardır: Ebû Bekir el-Fir'avnî[1192] gibi. Nisbe olarak bir Müslümanın fir'avnî nisbesini alması düşünülemez. Öyle anlaşılıyor ki yukarıda da belirttiğimiz gibi İslâm coğrafyasında Fir'avniyye veya Fir'avnî olarak adlandırılan bir veya birkaç yer vardı ve burada yapılan imâlât ve bu yere mensup kimseler, fir'avnî nisbesiyle anılmaktaydı. Bu sebeple burada yapılan kâğıda da *fir'avnî* denilmiş olması makul gözükmektedir.

Varaku'l-Ca'ferî: Bermekî âilesinden vezir Ca'fer el-Bermekî'ye (ö. 187/803) nisbetle anılmaktadır.

Varaku't-Tâhirî: Tâhirîlerden II. Tahir'e (saltanatı: 230-248/845-862) nisbetle anılmaktadır.

Varaku'l-Bağdadî: Harun Reşid döneminden itibaren imâl edilen bu kâğıt imâl edildiği şehre nisbetle anılmaktadır. İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah el-Hemedânî (ö. 718/1318) tarafından Tebriz şehrinin kuzey-doğusunda bulunan Sorhab'da XIV. yüzyılın başlarında inşa etirilen Reb'-i Reşîdî Külliyesi'nin vakfiyesinde, mushaf ve kitapların kaliteli ve mükemmel Bağdâdî kâğıda yazılması istenildiğine göre[1193] XIV. asırda da imâlâtı devam ediyor ve kalitesini koruyordu. Kalkaşandî de (ö. 821/1418) varaku Bağdâdî'nin kalite sıralamasında ilk sırada olduğunu, çeşitli ebadlarının mevcut olduğunu

1189 ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XIV, s. 140.

1190 Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, c. II, s. 288.

1191 İbn Nâsirüddin ed-Dımaşkî, *Tavzihü'l-Müştebih*, c. VII, s. 82.

1192 Şemseddin es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. I, s. 274.

1193 Iraj Afshar, "Manuscript and Paper Sizes Cited in Persian and Arabic Texts", *Makâlât ve Dirâsât Muhdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 661-662.

ve Mushaf yazımıyla özellikle yabancı hükümdarlara yazılan mektuplar için tercih edildiğini ve *muhtasaru't-Tumâr* kalemi ile yazıldığını nakleder. Kalkaşandî'ye göre *Varaku'l-Bağdadî'nin kâmil* ve *nâkıs* olmak üzere iki boyu mevcuttu. Kalkaşandî, kalite sıralamasında Bağdadî'den sonra Şâmî, Hamevî ve Mısrî kâğıtlarının geldiğini söylemektedir.[1194] Ebi 'Usaybi'a bu kâğıdın çok kalitesiz bir cinsinin de olduğunu, Huneyn b. İshak'ın bu cins kâğıda yazdığı bazı eserleri gördüğünü ve eserlerin kâğıtlarının o ana kadar yapılan kâğıtların en kötüsü olduğunu nakletmektedir.[1195]

Varaku'l-Me'mûnî: Abbasi halifesi Me'mun'a (hilâfeti: 198/813-218/833) nisbetle bu adlı anılır. Habib Zeyyât, Yakut'un bir rivâyetindeki *Varaku'l-Me'mûnî*'nin bir sayfasının 37 satır aldığından hareketle, bu kâğıdın büyük boyda bir kâğıt olması gerektiğini söylemektedir.[1196] Yakut, diğer bir rivâyetinde *nısfu'l-Me'mûnî* yani yarım ebattaki beş varaka 187 beyit sığdığını nakletmektedir ki bu da Habib Zeyyat'ın görüşünü desteklemektedir.[1197]

Varaku'l-Mansûrî: Semerkand'da yapılan bu kâğıt, Semerkandlı Ebu'l-Fadl Mansur el-Kâğıdî'ye (ö. 323/935) nisbetle bu şekilde anılmaktaydı.[1198] İslâm dünyasında kalitesiyle şöhret bulmuştu. Irak'da ve Mısır'da taklitleri de yapılmaktaydı.[1199] Makkarî[1200] ve Makrîzî[1201] *varaku'l-Mansûrî*'nin Kahire'de değil de Fustat'ta yapıldığını söylemektedir. Mısır'da yapılan *varaku'l- Mansûrî*'nin 'âdî, maslûh (normal kâğıt), 'âlî (kaliteli), vasat (orta kalitede) cinsleri vardı.

Kâğıdu'ş-Şâmî: İmâl edildiği bölgeye (Bilâdu'ş-Şâm) nisbetle anılmaktadır. İlk dönemlerde resmî yazışmalarda pek az kullanılmıştır. Kalkaşandî'nin yukarıda işaret ettiği gibi, kalite bakımından *Varaku'l-Bağdadî*'den sonra gelmektedir. Kalkaşandî, hilâfet Irak'ta iken resmî

1194 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 517.
1195 *'Uyûnu'l-Enbâ*, s. 270.
1196 H. Zeyyât, a.g.m., s. 631.
1197 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2311.
1198 Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. XI, s. 24.
1199 Görgis 'Avvâd, a.g.m., s. 423.
1200 Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tıb*, c. II. s. 350.
1201 el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, c. II, s. 215.

yazışmalarda *Varaku'l-Bağdadî* kullanıldığını kendi döneminde ise *Kâğıdu'ş-Şâmî* kullanılmakta olduğunu söylemektedir.[1202] Örnek olarak da Halife Mütevekkil (232/847-247-861) zamanında Şâmî kâğıt üzerine yazılmış bir mektubu işaret etmektedir.[1203] Yine Kalkaşandî'nin bir rivâyetinden öğrendiğimize göre Bilâdu'ş-Şâm'da beyaz renkli kâğıdın yanında kırmızı renkli kâğıt da üretilmekteydi.[1204]

Varaku't-tayr/varaku'l-betâ'ik: Haberleşme için kullanılan kuşların ayaklarına bağlanan küçük boyutta ince kâğıt. Kalkaşandî, Şam'da yapılan kâğıdın bir cinsi olduğunu belirtir ve küçük boyuttaki ğubarî yazısının bu tür ince kâğıtlar üzerine yazıldığını söyler.[1205]

Kâğıdu'l-Hamevî: Hama şehrine nisbetle bu şekilde anılmaktadır.

Hâs varaku'l-Frencî: Kaliteli yabancı menşeli kâğıt.

Kâğıdu'n-Nasrî: XIII. asrın ortalarından XV. asrın sonlarına kadar Granada'da hüküm süren Nasrîler/Benî Ahmer hânedânı döneminde üretilen ve genellikle renkli olan kâğıda verilen isim.[1206]

Varaku's-Sinî: Çin'den gelen kâğıt. İbnü'n-Nedim, bitkiden/nebattan yapıldığını söylemektedir. Bağdad'da kâğıt üretimine geçilmeden önce Horasan bölgesine Çin'den kâğıt gelmekteydi ve ilk asırlarda *varaku's-Sînî* veya *kâğıdu's-Sînî* şeklinde adlandırılmaktaydı.[1207] Ancak daha sonraları Çin bölgesinden gelen kâğıtlar *hatâ'î* olarak isimlendirilmiştir. Câhız (ö. 255/868) çocukların *varaku's-Sînî*'den ve kâğıttan uçurtma yaptıklarını nakletmektedir.[1208] Câhız yazı malzemesi olarak deriyle kâğıdı karşılaştırırken *varaku's-Sînî*'den ve *kâğıdu'l-Horâsânî*'den

1202 el-Kalkaşandî, *Me'âsirü'l-İnâfe*, c. III, s. 333.
1203 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. IX, s. 414.
1204 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. VIII, s. 56.
1205 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. III, s. 125, 126, c. VI, s. 183.
1206 Paola Orsatti, "Le Manuscrit Islamique: Caractéristique Matérielles et Typologie", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. II, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 284.
1207 *el-Fihrist*, c. I, s. 23.
1208 el-Câhız, *el-Hayevân*, c. IV, s. 441.

bahsettiğine göre İslâm dünyasından kâğıdın imâlinden sonra da Çin kâğıdı ithal edilmekteydi.[1209]

Varaku Tihâmî: İbnü'n-Nedim böyle bir varak türünden bahsetmekteyse de diğer kaynaklarda böyle bir cins kâğıttan söz edilmez.

Hindî: Hindistan'da yapılan kâğıtlar genel olarak bu isimle anılmaktadır. Hint kâğıdının *Devlet-âbâdî*, *Nizâmşâhî*, *Âdilşâhî* ve *Keşmîrî* gibi çeşitleri bulunmaktaydı.

Kâğıt isimleri, imâl edildikleri şehre veya bir vesile ile nisbet edildikleri hükümdar ve devlet adamlarına, imâl eden kişiye işaret ettikleri gibi aynı zamanda kâğıtların boylarını da göstermekteydi.[1210] Nakillerden anlaşıldığına göre farklı isimlerle adlandırılan kâğıtların boyları da farklıydı. İbnü'n-Nedim, bir şâirin yazdığı şiir mikdarını belirtirken, farklı kâğıtlar, değişik sayıda satır ihtivâ ettiği için kâğıdın cinsini belirtmeye önem verdiğini şöyle belirtmektedir:

> Filân şâirin şiiri 10 varak dediğimizde, varakla kastettiğimiz 20 satır alabilen Süleymânî kâğıdıdır.[1211]

İbnü'n-Nedim'in eserinin çeşitli yerlerinde bahsettiği eserin boyunu belirtmek maksadıyla "Çin kâğıdıyla (*varaku's-Sînî*) 4 sayfa", "*fî Süleymânî* (Süleymânî kâğıda)" gibi açıklamalar yaparak kullanılan kâğıtların isimlerini verdiğini görmekteyiz. İbn Ebû 'Usaybi'a da istinsah ettirdiği bir kitabın hacmini belirtmek için "*ve ketebe'l-kitâbe fî müddetin yesîretin fi-taktî'i rub'i'l-Bağdâdî erba'ate* eczâ') demektedir.[1212] Öyle anlaşılıyor ki imâl edilen kâğıt tabakaları yazılacak kitaba göre bire, ikiye, üçe, dörde katlanıyordu. Büyük boyda yapılan kâğıtların sekize kadar katlandığını görüyoruz. Bu şekilde yapılan katlamanın ölçülendirilmesi *kat'* sözcüğüyle ifâde ediliyordu. Kaynaklarda bazı kitapların yazıldıkları kâğıtların boylarına şöyle işaret edilir:

1209 el-Câhız, *er-Resâ'il*, c. I, s. 341.

1210 "*selâsete âlâf varaka ve mi'etey varaka bi-hattihi fi's-Süleymânî*" (kendi hattıyla 3.200 varak Süleymânî kâğıda). Bkz. İbnu'l-'Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, V, 2447.

1211 İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 181.

1212 "Kısa zamanda Bağdadî kâğıdın dörtte bir ölçüsünde dört cildde kitabı yazdı". *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 725.

nısfu'l-Me'mûnî,[1213] *nısfu tomar*,[1214] *el-kâğıdu'n-nısfî*[1215] (folia) *rub'u'l-fir'avnî*,[1216] *rub'u kırtas*,[1217] *rub'u'l-kâğıd*,[1218] *rub'u'l-Bağdâdî*[1219] (quarto) *sülüsü kırtas*,[1220] *sümünü'l-kâğıdı'l-Horâsânî*,[1221] *sümünü'l-Bağdâdî*[1222] (octavo).[1223] Kâğıtların boyları imâl edildikleri bölgelere ve ne maksatla kullanılacaklarına göre değişmekteydi.[1224] Karabacek, Medâ'inî'nin *el-Kalem ve'd-Devât* adlı eserindeki[1225] kayıtlara ve Feyyum/Aşmun belgelerine dayanarak çeşitli şekillerde belirtilen kâğıt boylarının ölçülerini belirlemeye çalışmıştır.[1226] Kalkaşandî, hangi kâğıt çeşidinin hangi maksatla kullanılacağına dâir geniş bilgi verir.

Kaynaklarda kâğıdın bir sayfasını veya sayfalarını belirtmek için "*sahife*" sözcüğünün yanında "*derc/dirc*", "*kırtas*", "*varak*", "*tomar*", "*tabak*", (çoğulu *atbak/tıbak*") gibi sözcükler de kullanılır. "*Derc/dirc* " bir sayfa olabileceği gibi birbirine yapıştırılmış sayfalar da olabilir. Bu şekilde yapıştırmaya *vasl/evsâl*, yapıştırılan sayfalara da *müdrec* denilmektedir. İbnü'n-Nedim, çok eski özel bir koleksiyonda gördüğü eserlerin şeklini "*cüz, varaka ve müdrec*" diye tarif ederek sıralar.[1227] Aynı uygulama "*tabak*" için de geçerlidir. *Tomar*

1213 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2311.

1214 İbrahim el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-Mesâvî*, s. 226.

1215 Hilal b. Muhassin es-Sâbî', *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, s. 127.

1216 Cemalüddin el-Kıftî, *Ahbâru'l-'Ulemâ*, s. 311.

1217 Hilâl b. Muhassin es-Sâbî', *Tuhfetü'l-Ümerâ*, s. 215; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 565.

1218 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. XXI, s. 147.

1219 İbn Ebû 'Usaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 725.

1220 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, c. V, s. 352; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 319.

1221 ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. III, s. 208.

1222 İbn Ebû 'Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, s. 649, 655.

1223 İbn Tavus'un, kullandığı kitapların boyunu belirtmek için, *nısf*, *sülüs*, *rub'*, *sümün*, *nısfu's-sümün* gibi tanımlar kullandığı görülmektedir. Bkz. Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work. Ibn Tâvûs and His Library*, Brill, Leiden 1992, s. 83-84.

1224 Görgis 'Avvâd, "el-Varak evi'l-Kâğıd. Sınâ'atuhu fi'l-Usûri'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk*", c. 23/3, Dımaşk 1948, s. 433; Marilena Maniaci, "Arabic Codicology", *Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction*, yay. haz. Alessandro Bausi, COMSt, Hamburg 2015, s. 93.

1225 Medâ'inî'nin bu eseri günümüze ulaşmamıştır. İçeriğinden Kalkaşandî'nin bu eserden yaptığı nakiller sayesinde haberdar olabiliyoruz. Meselâ bkz. *Subhu'l-A'şâ*, VI, s. 180.

1226 Karabacek, *a.g.e.*, s. 66-70.

1227 *el-Fihrist*, yay. haz. Rıza Teceddüd, c. I, s. 46.

büyük boydaki kâğıt için kullanılırdı ve bu boydaki kâğıda yazmak için kullanılan kalın uçlu kamış kaleme de "*kalemü't-tumar*", "*kalemü'l-celîl*" denilirdi. İbn Sa'd'ın naklettiğine göre 'Amr b. Meymun, bir gün Halife Ömer b. Abdül'aziz'e "ey mü'minlerin emiri bu *kalemü'l-celîl* ile yazılan iri yazılı bu tumarlar (*tavâmir*) ne oluyor. Bunlar Müslümanların beytü'l-mâlinden gitmiyor mu? diye sormuş ve Halife de kâğıttan tasarruf maksadıyla vilayetlere tumarların üzerine *kalemü'l-celîl* ile yazılmaması için emir göndermiştir.[1228]

Bazen kaynaklarda kâğıdın cinsinin de belirtildiği görülmektedir. Meselâ Ebû Hayyan et-Tevhîdî[1229] ve Hatîb el-Bağdâdî[1230] kâğıdu Fir'avnî'den söz etmektedir. Yakut Hamevî'nin naklettiğine göre, vezir Ebu'l-Fadl için her yıl Semerkand'da yapılan Semerkand kâğıdı getirilmekteydi.[1231] İbn Sa'îd, Fustat şehrinin özelliklerinden birinin de burada üretilen *varak-ı Mansûrî* olduğunu nakleder. İbnü'l-Bevvâb, Büveyhî hükümdarı Bahâu'd-Devle'nin (saltanatı 388/998-403/1012) kütüphânesindeki İbn Mukle'nin yazmış olduğu Kur'ân-ı Kerim'in eksik bir cüz'ünü nasıl tamamladığını naklederken kütüphânede çeşitli kâğıtlar olduğunu söyler ve bunlardan Semerkand kâğıdı (*Kâğıdu's-Semerkandî*), Çin kâğıdı (*Kâğıdu's-Sînî*) ve eski kâğıdın (*kâğıdu'l-'atîk*) isimlerini sayar.[1232] İbn Bâdis (ö. 454/1062) *kâğıdu't-Talhî*'nin nasıl yapıldığını anlatır.[1233] Hatîb el-Bağdâdî, Muhammed b. Ali b. Abdullah'tan bahsederken yazısının çok ince olduğunu ve "*kâğıdu'l-Horasanî*"nin bir yüzüne 80 satır yazdığını söyler.[1234] Kalkaşandî (ö. 821/1418), gördüğü en iyi kâğıdın Bağdadî kâğıd olduğunu ve bu kâğıdın genellikle mushaf yazımında kullanıldığını nakleder.[1235] Kalkaşandî, kalite sırasına göre diğer kâğıtları da şöyle sıralar: Şâmî, Hamevî, Mısrî, Mansûrî. İpek kullanılarak yapılan kâğıt da "harîrî" olarak adlandırılmıştır.

İslâm dünyasında yapılan kâğıtlarda ilk dönemlerde keten ve kenevir kullanılmaktaydı. IV/X. asırdan itibaren pamuk da kullanılmaya başlanıldı. Paçavralar, eskimiş balıkçı ağları ve halatlar, kâğıt yapımı için kâğıt

---

1228 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. V, s. 312.

1229 *el-İmtâ ve'l-Muânese*, c. I, Beyrut 2001, s. 64.

1230 *Târihu Bağdâd*, c. IX, s. 325.

1231 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 787.

1232 Yakut, *a.g.e.*, c. V, s. 1997.

1233 *'Umdetü'l-Küttâb*, yay. haz. Necip Mâyili'l-Herevî, Tahran 1988, s. 89.

1234 *Târihu Bağdâd*, c. III, s. 317.

1235 *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 516.

imâlâthânelerinin temin ettikleri önemli hammadde kaynaklarıydı. 589/1193-604/1208 yılları arasında Mısır'da bulunan Abdüllatif el-Bağdadî'nin naklettiğine göre, Mısır halkı mezarlıklarda dolaşıyorlar ve buldukları kefen parçalarından ya elbise yapıyorlar ya da bu paçavraları kâğıt yapımı için kâğıt imâlâthânelerine satıyorlardı.[1236]

İmalathânelerden ham olarak çıkarılan kâğıtlar genellikle beyaz renkliydi ve makbul olan kâğıd da beyaz renkli kâğıttı. Bu sebeple beyaz sözcüğü kâğıt anlamına da kullanılabiliyordu. İbnü'l-Bevvâb (ö. 413/1022) Büveyhî hükümdarı Bahâu'd-Devle'nin kütüphânesinde kâğıtlar arasında *Beyâzu Sînî* de (Çin kâğıdı) bulunduğunu söyler.[1237] Ancak gözü yormadığı için nohut rengine çalan nohûdî kâğıtlar da üretilmekteydi.[1238] Farklı renkte kâğıt elde edilmek istendiğinde imâl edilen kâğıtlar boyanmakta,[1239] boyama işlemi, Avrupa'dakinin aksine, üretilen kâğıt sayfaları çeşitli renklerde boyaların bulunduğu teknelere daldırılarak yapılmaktaydı. Boya malzemesi olarak çeşitli bitkiler ve zırnık, üstübeç, çivit gibi madensel materyaller kullanılıyordu.[1240] İslâm dünyasında beyaz dışında mavi, sarı ve sınırlı olarak da kırmızı, penbe kâğıt kullanılmaktaydı. Papirüs ve parşömeni sarıya boyamak için kullanılan safran, kâğıtları renklendirmek için de kullanılmıştır. Makkari, sarı renkli kâğıttan bahseder.[1241] Kalkaşandî, Kerh bölgesi nâiblerinin, genellikle sultanların veya ileri gelen devlet adamlarının çocukları olduğunu,[1242] Kerh ve Şâm naîblerine, sultanla olan yazışmalarında kırmızı kâğıt kullanma imtiyazının tanındığını söylemektedir.[1243] Kalkaşandî, kâğıdın rengini belirtirken Şam kırmızı kâğıdı (*el-varaka'l-ahmerü'ş-Şâmî*)[1244] dediğine göre,

---

1236 Abdüllatif el-Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Kahire 1286/1869, s. 35.

1237 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2004.

1238 İrec Afşâr, *Kâğıd der-Zindegî ve Ferheng-i Îrânî*, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2011, s. 125.

1239 Renkli kâğıt çeşitleri ve boyama usulleri için bkz. Pervîz Ezkâyî, "Risâle-i Hat Der-Beyân-ı Renghâ-yı Elvân", *Hüner ü Merdüm*, no. 85, s. 51-57; Ahmed Gülçîn Ma'ânî, "Yek Risâle-i Nefîs ve Kühensâl-i Hünerî", *Neşriye-i Dânişgede-i Edebiyât-ı Tebrîz*, c. XIV, Tebriz 1341, s. 287-303.

1240 Sheila S. Blair, "Color and Gold; The Decorated Paper Used in Manuscripts in Later Islamic Times", *Muqarnas*, c. 17 (2000), s. 24-25.

1241 Makkari, *Ezhâru'r-Riyâd*, c. I, s. 152.

1242 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. XXII, s. 221.

1243 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. VI, s. 183.

1244 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. VIII, s. 56.

bu cins bir kâğıt Şâm bölgesinde yapılmaktaydı. Renkli kâğıt üretiminin ve kullanımının ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Günümüze ulaşan en eski tarihli renkli kâğıtlar VII/XIII. asra âittir.[1245]

Kâğıtlar yazı yazmaya elverişli hâle getirilmek için de bazı aletler ve malzeme kullanılarak âharlanmakta, pürüzleri giderilerek zemini kaygan bir hâle getirilmekteydi. Kâğıtların âharlanma işleminin IV/X. asırdan itibaren başladığı tahmin edilmektedir. Sanat değeri yüksek eserler yazmak ve resimlemeler yapmak için kâğıtlar ayrıca saykallama işlemine tâbi tutulurdu.[1246] es-Safedî, 548/1153 yılında ölen verrâk İbnü't-Tılâye'nin annesinin, saykallanmadan önce kâğıdı un ve suyla yapılmış bir macunla kapladığını nakletmektedir.[1247]

Kâğıtları haşerelerin verdikleri zararlardan korumak için de hamuruna bazı maddeler katılmaktaydı. Kimyâcı Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) "kebikeç" efsanesine inanmıyor olmalı ki, farelerin kesmemesi, böceklerin yememesi için imâli sırasında kâğıtların hamuruna bir mikdar Ebû Cehil karpuzu özünden karıştırılmasını tavsiye etmektedir.[1248] er-Râzî, papirüs ve deri/parşömenin de Ebû Cehil karpuzu özü karıştırılmış suyla yıkandığında fare ve haşerâttan korunacağını söylemektedir.[1249]

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Orta Çağ İslâm dünyasında yazı yazmak için çeşitli dönemlerde farklı yazı malzemeleri kullanılmıştır. Ancak İslâm dünyasında üzerine yazı yazılan malzemelerin kullanıldıkları dönemleri birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Her ne kadar kaynaklarda, devlet dairelerinde yapılan yazışmalarda papirüsten deri/parşömene ve daha sonra kâğıda geçildiğine dâir kayıtlar varsa da halkın günlük yaşayışında üzerine yazılan malzeme arasında birinden diğerine ani bir geçişin olduğunu söyleyebilmek için yeterli veri bulunmamaktadır. Kaynaklardaki çeşitli anekdotlarda, kâğıdın İslâm dünyasında yaygınlaşmasından sonra da yazı yazmada deri/parşömen, levha gibi yazı malzemelerinin kullanıldığından söz edilmektedir. III/IX. asrın başlarından itibaren levha veya deri üzerine

1245 Sheila S. Blair, a.g.m., s. 25.

1246 Bu tür işlemlerin nasıl yapıldığı için bkz. Uğur Derman, "Kâğıda Dâir", *İslâm Düşüncesi*, c. 2, no. 5, İstanbul 1968, s. 341-344.

1247 es-Safedî, *el-Vâfî*, VII, 181.

1248 Lutfullah Kâri, "Zînetü'l-Ketebe. telifü Ebi Bekr Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî", *Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, no. 16, Riyad 1432, s. 223.

1249 Lutfullah Kâri, a.g.m., s. 223.

yazılmış bir risâle ve kitaptan söz edilmezse de bir öğrencinin veya âlimin, bir ilim meclisinde duyduğu bir rivâyeti tespit için levha veya deri gibi malzemeler kullandığı nakledilir. Meselâ İmam Şâfi'î (ö. 204/820) Harun Reşid'in sarayına gittiğinde, kapıdaki görevlinin adını bir levhaya yazdığını nakleder.[1250] Yakut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) Rebî' b. Süleyman'dan naklettiğine göre, İmam Şafi'î (ö. 204/820) Mekke'de bulunduğu sırada duyduğu hadisleri bulduğu *hazf* (tablet), *rukûk* (deri), *kerbü'n-nahl* (hurma dalları) ve *ektâfu'l-cimâl* (devenin kürek kemiği) üzerine yazmaktaydı.[1251]

Karabacek, III/IX. asır boyunca kâğıt, papirüs ve parşömenin yazı malzemesi olarak birlikte kullanıldıklarını söylemektedir.[1252] Kimyâger Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (ö. 313/925), *Zînetü'l-Ketebe* adlı eserinde yazı malzemesi olarak deri/parşömen, papirüs ve kâğıttan söz etmesi, bu üç yazı malzemesinin, IV/X. asırda da kullanılmaya devam edildiğini gösterir.[1253] İbn Bâdis de (ö. 454/1062) bir tür mürekkepten bahsederken, "Eğer istersen bu mürekkeple kırtas (papirüs), kâğıd ve rakk (deri/parşömen) üzerine yazabilirsin" dediğine göre, V/XI. asırda bile papirüs ve parşömen yazı malzemesi olarak bilinmekteydi.[1254]

Kâğıdın papirüs ve parşömene göre oldukça ucuz oluşu ve kolaylıkla üretilebilmesi kitapların çoğaltılmasında önemli bir rol oynadı. Kitapların rulodan kodeks şekline geçmesi de yine kâğıdın İslâm coğrafyasına gelişiyle gerçekleşti ve kitaplar bugünkü şekillerine kavuştu.

Mürekkep

Kur'ân'da zikredilmiş olması[1255] ve Hz. Peygamber'in hadislerinde de şehidlerin kanlarıyla eşdeğer olduğu yönünde ifâdeler bulunması mürekkebe,

---

1250 Habib Zeyyat, "Suhufu'l-Kitâbe ve Sınâ'atu'l-Varak fi'l-İslâm", *el-Maşrık*, c. 48, Beyrut 1954, s. 23.

1251 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2395.

1252 Karabacek, *a.g.e.*, s. 11.

1253 Mahmoud Zaki, "Early Arabic Bookmaking Techniques as Described by al-Râzî in His Recently Rediscovered *Zînat al-Katabah*", *Journal of Islamic Manuscripts* c. 2, Brill, Leiden 2011, s. 229.

1254 *'Umdetü'l-Küttâb ve 'Uddetü Zevi'l-Elbâb*, yay. haz. Necib Mâyil el-Herevî, Tehran 1989.

1255 "De ki: Rabbimin sözleri için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi rabbimin sözleri bitmeden önce mutlaka deniz tükenirdi". Kehf Suresi 109.

İslâm toplumunda bir kudsiyet kazandırmıştır. Orta Çağ İslâm dünyasında üç tür mürekkep kullanıldığı görülmektedir: is mürekkebi (*midâd*) metalik mürekkep (*hibr*) ve her ikisinin bazı elementlerinin karışımıyla elde edilen üçüncü tür bir mürekkep.[1256] İs ve zamk temelli olan siyah mürekkep *midâd* (is mürekkebi), formülünde bitkilerden elde edilen tanin ve bakır sülfat, demir sülfat gibi kimyasallar olan siyah/kahverengi mürekkep ise *hibr* (metalik mürekkep) olarak adlandırılmaktaydı.

Erken Antik Çağ'da Çin, Mısır, Yunan ve Roma bölgelerinde de kitap yazımında yaygın olarak is mürekkebi kullanılıyordu. İçinde demir bileşenlerin de olduğu metalik mürekkebin kullanılışına ise geç Antik Çağ'da rastlanılmaktadır. Arap Yarımadası'nda İslâm öncesi ve İslâm'ın gelişinden sonraki ilk iki asırda da (I-II/VII-VIII) is mürekkebi kullanılmıştır. Ancak kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, *hibr* (metalik mürekkeb) I/VII. asrın ortalarından itibaren bilinmekteydi[1257] ve parşömene yazılan Kur'ânlarda kullanılmıştı. Hatîb el-Bağdâdî'nin, Hz. Ebû Bekir'den naklettiği "hadisleri siyah renkli *hibr*le (metalik mürekkep) yaz, *midâd*la (is mürekkebi) değil. Çünkü siyah renklerin en baskınıdır, *hibr* de zamana karşı en dayanıklıdır. O, ilim sahiplerinin aleti, marifet sahiplerinin de aracıdır"[1258] şeklindeki rivâyet de hibrin I/VII. asırda bilindiğini gösterir. Ancak hibr, III/IX. asırdan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.[1259]

Kaynaklarda bu iki mürekkep türünün isimlendirilmesinde, VI/XII. asra kadar, genellikle terkiplerindeki elementler dikkate alınıyor ve bu iki mürekkep türü, *midâd* ve *hibr* diye farklı şekilde anılıyordu. Mürekkep konusunda oluşan literatürde bu türlerle ve yapımlarıyla ilgili geniş bilgi

---

1256 İbn Nedim (el-Fihrist, c. I, s. 8) ve Kalkaşandî (*Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 505) deri üzerine "*hibrü'r-re's*" dedikleri bir mürekkeple yazıldığını ve terkibinde is olmayan bu mürekkebin parlak ve berrak olduğu için göze zarar verdiğini söylemektedirler. Her iki müellifin bahsettikleri bu mürekkep, farklı bir mürekkep türü olmayıp metalik mürekkebin bir çeşidi olmalıdır.

1257 Kâsım es-Samerrâî, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabî el-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001, s. 325-326.

1258 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. 1, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 249-250.

1259 Antik ve Orta Çağ'da mürekkep yapımı ve kullanılımıyla ilgili şu esere bakılabilir: Monique Zerdoun Bat-Yahouda, *Les encres noires au Moyen-âge (Jusqu'à 1600)*, éditions du C.N.R.S., Paris 1983. Bu eser laboratuar tahlillerine de dayandığı için önemli bir çalışmadır.

bulunmaktadır.[1260] İbnü'n-Nedim, katipleri/müstensihleri *hibr* ve *midâd* kullananlar diye iki farklı listede verir.[1261]

*Midâd*ın ana maddesi olan is, genellikle bitkisel maddelerin ve yağların yakılmasıyla elde ediliyordu. Bu maksatla Mısır'da beziryağı, susamyağı, Irak bölgesinde de petrol kullanılmaktaydı.[1262] Câmilerde yakılan yağ kandillerinin çıkardıkları isler de bu maksatla toplanır ve mürekkeb imâlinde kullanılırdı. Meselâ Süleymaniye Câmii'nde mâbedin içindeki hava cereyanı hesaplanarak hâsıl olan isler Haliç Kapısı üzerindeki menfezlerde toplanmakta ve mürekkep yapımında kullanılmaktaydı.[1263] Ancak is mürekkebinin ana maddesi olan isin, bu şekilde elde edilmesi zor ve pahalı olduğundan, yazı malzemesi olarak kullanılması gereği kadar yaygınlaşmamış, alternatif is elde etme metodları denenmiş ve bu hususta tabiatta bolca bulunan nebatların karbonlaşmış köklerinden yararlanılmıştır.[1264] Başlangıçta siyah olan is mürekkebi zamanla koyu kahverengine dönebiliyordu. İs mürekkebinin metalik mürekkebe göre silinmesi daha kolaydı. Hatîb el-Bağdâdî ilk dönemlerde kullanılan is mürekkebinin suyla silinmesiyle ilgili bazı rivâyetler nakleder.[1265]

Daha sonra da bu iki tür mürekkebin bazı elementlerinin karıştırılmasıyla daha koyu ve dayanıklı üçüncü bir tür mürekkep elde edilmiştir.[1266]

1260 Lutfullah Kârî, "el-Hibrü ve'l-Midâd fî Kütübi's-Sınâ'âti'ş-Şâmile", *MMMA.* c. 55/1, Küveyt 2001, s. 79-108. Klasik kaynaklardaki mürekkep terkipleriyle ilgili verilen bilgilerin bir değerlendirmesi için bkz. Lucia Raggetti, "*Cum grano salis.* Some Arabic Ink Recipes in Their Historical and Literary Context", *Journal of Islamic Manuscripts,* no. 7, Brill, Leiden 2016, s. 294-338.

1261 *el-Fihrist*, c. I, s. 12.

1262 Armin Schopen, *Tinten und Tuschen des arabisch-islamischen Mittelalters. Dokumentation-Analyse-Rekonstruktion,* Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2006, s. 10.

1263 M. Uğur Derman, "Eski Mürekkebçiliğimiz", *İslâm Düşüncesi,* c. I/2, İstanbul 1967, s. 99.

1264 Armin Schopen, *a.g.e.*, s. 11.

1265 Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm,* yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949, s. 39, 53-55.

1266 Monique Zerdoun, *a.g.e.*, s. 20. Monique Zerdoun, dördüncü bir tür mürekkepten bahsetmekteyse de bu farklı bir mürekkep türü olmayıp metalik mürekkebin (hibr), bazı elementlerinin kullanılmadığı farklı bir versiyonudur.

Subhu'l-A'şâ'da[1267] ve bazı çalışmalarda,[1268] seyahat sırasında ihtiyaç olduğunda mürekkep yapımı için gerekli kurutulmuş maddelerin üzerine su dökülerek hemen yapılıp kullanılan *el-hibrü's-seferî*den (Seyahat mürekkebi), *hibrü yâbis li's-sefer*den (kuru seyahat mürekkebi) bahsedilmektedir. Terkibi çok basit olup *hibrü'l-fukarâ* olarak adlandırılan bu mürekkebi mektep çocukları da kullanmaktaydı.[1269]

Kur'ân'da mürekkepten bahsedilirken "*midâd*" sözcüğü kullanıldığına göre yukarıda belirttiğimiz gibi erken dönemlerde İslâm coğrafyasında *midâd* olarak adlandırılan is mürekkebi, metalik mürekkebe (*hibr*) göre daha yaygındı. Câhız (ö. 255/869), Çin'den gelen maddeler arasında *midâdı* da zikreder.[1270] İbnü'n-Nedim, Çinlilerin ahlattan yaptıkları Çin yağına benzer bir mürekkepleri (*el-midâd*) olduğunu ve bununla bir levha üzerine yapılmış bir imparatorun resmini gördüğünü söyledikten sonra bu mürekkebin bir miktarıyla uzun zaman yazılabildiğini belirtir.[1271] İbn Ebû Davud es-Sicistanî (ö. 316/928) ilk üç asırdaki kitap sanatlarıyla ilgili önemli bilgiler verdiği *Kitabu'l-Mesâhif* adlı eserinde *midâd*dan bahsederse de *hibr*den hiç söz etmez.[1272]

Bu iki tür mürekkep, yani *midâd* ve *hibr*, terkiplerindeki farklı bileşenlerden dolayı üzerine yazıldıkları malzemeye bağlı olarak farklı reaksiyonlar göstermekteydiler. İs mürekkebi (*midâd*) suda çözülüp suyla silinebildiği için papirüslerin yazımında tercih edilmiştir. Yazı sathının içine nüfuz edip zor silindiğinden parşömen üzerine yazmada metalik mürekkep (*hibr*) kullanılmıştır.[1273] Kûfî hatla parşömen üzerine yazılmış Kur'ânların hemen hepsinde "*hibr*" (metalik mürekkep) kullanılmıştır. Ancak bu mürekkeple yazılan Kur'ân-ı Kerimlerde bazı Kur'ân nüshalarının sayfaları,

---

1267 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 506.

1268 Süheyl Kâşâ, "el-Hibrü ve Edevâtü'l-Kitâbeti fi't-Türâsi'l-'Arabî", *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, c. IX/5, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, Bağdad 1978, s. 8.

1269 Armin Schopen, *a.g.e.*, s. 14.

1270 *et-Tabsıra bi't-Ticâre*, Kahire 1994, s. 26.

1271 *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedim*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, Tahran 1393/1973, s. 19.

1272 Adam Gacek, "The Copying and Handling of Qur'âns; Some Observations on the *Kitab al-Masâhif* by Ibn Abî Dâ'ud al-Sicistânî", *Mélanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 229-231. İlk asırdan itibaren Mushafların parşömen üzerine yazımında hibrin kullanıldığı bilinmektedir. İbn Ebi Davud es-Sicistanî'nin midâdı zikredip hibrden bahsetmemesi her iki mürekkep türü arasında fark gözetmemesinden olmalıdır.

1273 Armin Schopen, *a.g.e.*, s. 11-12.

bu tür mürekkebin terkibindeki demir sülfat, göztaşı/bakır gibi maddelerin oluşturduğu sülfürük asit yüzünden tahribata uğramış ve okunamaz hâle gelmiştir.[1274] el-Marrakûşî el-Ezherî, 649/1241 tarihinde mürekkep çeşitleri hakkında yazdığı *el-Ezhâr fi 'Ameli'l-Ahbâr* adlı eserinde, bileşeninde demir sülfat olan koyu renk bir mürekkebi tarif ederken "[bu tür mürekkep] içindeki yüksek miktardaki demir sülfat dolayısıyla kâğıdı yakar, sayfanın yazılı alanını delerek tahrip eder" demektedir.[1275] Mâlikî fakihlerinden İbnü'l-Hâc diye tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abderî el-Fâsî'nin (ö. 737/1337) *Kitâbu'l-Medhal ilâ Tenmiyeti'l-A'mâl* adlı eserinde, müstensihlerin dikkat etmeleri gereken şeyleri sıralarken, "*Hibr*le yazmamalı, çünkü o kâğıdı tahrip eder mal ve ilmin kaybına sebebiyet verir. *Midâd*la yazmakta ise harflerin birbirine karışması tehlikesi vardır" demektedir.[1276] İbnü'l-Hacc'ın her iki mürekkep türü hakkında bu şekilde bir yorumda bulunması ilginçtir.

Kâğıt üzerine yazmada da, kâğıdın İslâm dünyasına girişinin ilk dönemlerinde genellikle is mürekkebi (*midâd*) tercih edilmiştir.[1277] Makrîzî (ö. 845/1441), ünlü hattat İbn Mukle (ö. 328/940) âilesinden gelen bazı hattatların isimlerini verdikten sonra bunların *midâd*la yazdıklarını ancak kardeşi Ebu'l-Hüseyin b. Ebû Ali b. Mukle'nin *hibr*le yazmaya başladığını nakleder.[1278] Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) *Zînetü'l-Ketebe*'de midâd ve hibrin formüllerini ayrı ayrı vermiştir. Ayrıca papirüs, parşömen ve kâğıt yazımında kullanılacak mürekkeplerin de hangi formülle üretileceklerini göstermiştir.[1279] Ebû Bekir er-Râzî'nin mürekkep formüllerini *midâd* ve *hibr* şeklinde ayırarak vermesi, İbn Kuteybe'nin de (ö. 276/889) her iki mürekkep çeşidiyle ilgili sözcükleri farklı iki bölümde incelemesi,[1280] III/IX. asrın sonlarında her iki mürekkep çeşidinin de bilindiğini ve farklı maksatlarla kullanılmaya devam edildiğini gösterir. Kalkaşandî de kâğıt ve parşömen için uygun olan

---

1274 Blair, *a.g.e.*, s. 61-62.

1275 İbrahim Chabbouh, "Two New Sources on The Art of Mixing Ink", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 69.

1276 *el-Medhal li-İbni'l-Hâc*, c. IV, Kahire 1981, s. 83.

1277 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 504.

1278 el-Makrîzî, *el-Haber 'ani'l-Beşer*, c. V, s. 31.

1279 Lutfullah Kâri, "Zînetü'l-Ketebe. telifü Ebi Bekr Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî", *Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, no. 16, Riyad 1432, s. 222-223.

1280 İbn Kuteybe, *Risâletü'l-Hatt ve'l-Kalem el-Mensûbe ilâ İbn Kuteybe*, yay. haz Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1989, s. 19-20.

mürekkeplerin formüllerini ayrı ayrı vermiştir: *mâ yunâsibü'r-rakk* (parşömene uygun olan), *mâ yunâsibu'l-kâğıd* (kâğıda uygun olan).[1281]

İbn Cemâ'a (ö. 733/1333), dayanıklılığından dolayı kitap yazımında *hibr*in (metalik mürekkep) *midâda* (is mürekkebi) tercih edilmesi gerektiğini söylemektedir.[1282] Kalkaşandî (ö. 821/1418) kâğıt için uygun olanın "*hibrü'd-duhân*" olduğunu belirtmekte ve bu mürekkebin terkibini vermektedir.[1283] Yaşadıkları dönem dikkate alındığında İbn Cemâ'a ve Kalkaşandî'nin bahsettikleri mürekkebin, terkibi değişmiş ve yazı yazmak için daha mükemmel bir hâle gelmiş metalik mürekkep (*hibr*) olduğu açıktır. Kalkaşandî'nin "*hibr*e" "*duhan*" sözcüğünü eklemesi de bu gelişmeyi göstermektedir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tarihî kaynaklar, mürekkepten bahsederken her zaman ayırım yapmada gerekli hassasiyeti göstermemektedirler. Bunun da en önemli sebebi şöyle izah edilebilir: zaman içinde her iki mürekkep türü, daha kullanışlı hâle getirmek için yapılan isin dayanıklılığını artırmak ve demir ve bakır gibi elementlerin mikdarını azaltmak gibi işlemler sonucunda, ilk dönemlerdeki birbirinden farklı terkib özelliklerini[1284] kaybetmeye başlamışlar ve VI/XII. asırdan sonra bu mürekkeplerin terkipleri de iki tip mürekkepten alınan elementlerin birleştirilmesiyle yazı yazmaya daha uygun hâle getirilmiş,[1285] mürekkeplerin terkiplerine göre yapılan farklı isimlendirilmeleri ortadan kalkmış ve her iki sözcük birbirlerinin yerine bir fark gözetilmeksizin kullanılmaya başlanılmıştır.[1286]

1281 *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 504.

1282 İbn Cemâ'a el-Kinânî, *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-'Âlim ve'l-Müte'allim*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, t.y., s. 178.

1283 *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 505.

1284 el-Kindî (ö. 252/866), *Risâle fi Kal'i'l-Âsâr mine's-Siyâb ve Ğayrihâ*" adlı risâlesinin mürekkep lekelerinin nasıl çıkarılacağına dâir bölümünde bileşenlerindeki farklılıklardan dolayı "*midâd*" ve "*hibr*" lekelerinin nasıl çıkarılacağını farklı formüllerle açıklamıştır. Bkz. Muhammed 'İsa Salihiyye, "*Risâle fi Kal'i'l-Âsâr min's-Siyâb ve Ğayrihâ li-Ya'kub b. İshak el-Kindi*" *MMMA*. c. 30/1, Küveyt 1986, s. 98-99.

1285 Nefes-zâde İbrahim Efendi'nin naklettiği, Yakût el-Müsta'simî'ye âit olduğu söylenilen mürekkep yapım usûlü bu birleşimi açıkça göstermektedir. *Gülzâr-ı Savâb*, yay. haz. Kilisli Muallim Rif'at Bey, İstanbul 1939, s. 94. Farklı mürekkep terkipleri ve mürekkep yapımı için bkz. M. Uğur Derman, "Eski Mürekkepçiliğimiz", *İslâm Düşüncesi*, c. I/2, İstanbul 1967, s. 97-112.

1286 François Déroche, *Islamic Codicology, an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqân Publications, London 2006, s. 112. İslâm coğrafyasında yapılan farklı mürekkepler ve terkipleri için bkz. 'Âbid Süleyman el-Mişvehî,

İslâm dünyasında yaygın olmamakla beraber farklı mürekkep türleri de kullanılıyordu. Ebû Hamid el-Gırnatî (ö. 565/1169), İdrisî ve Kazvinî gibi bazı seyyahlar mürekkep balığından ve bu balıktan elde edilen bir mürekkepten bahsederlerse de bu tür mürekkebin yaygınlaşmamış olduğunu söyleyebiliriz..[1287]

İslâm coğrafyasında imâl edilen mürekkeplerin terkibine, dayanıklılık ve parlaklık kazandırmak, güzel kokmak, haşereleri uzaklaştırmak v.s., gibi maksatlarla zırnıh, kâfur, za'ferân, ıtır, sabır otu gibi bitki özleri karıştırılmıştır. Ebû Bekir er-Râzî,[1288] mürekkebe sineklerin konmasını önlemek için terkibine biraz Ebû Cehil karpuzu (*citrullus colocynthis*) özü, Kalkaşandî de[1289] sabır otu karıştırılmasını tavsiye etmektedir. Safedî de (ö. 764/1363), Endülüslü hattat İbn Ğattos Muhammed b. Abdullah'ın (ö. 610/1213) mushaf yazarken mürekkebin içine misk karıştırdığını nakleder.[1290] Kalkaşandî, balın, mürekkebin dayanıklılığını artırdığını söyler.[1291] Şarabın, mürekkebin kurumasını hızlandırdığı, sayfaya nüfuz etmesini kolaylaştırdığı bilinmekteyse de, dinen kullanımı yasaklanmış bir madde olduğundan, mürekkep terkiplerinde yer almamaktadır. Ancak sirkenin, İbn Bâdis ve İbnü'l-Bevvâb gibi müelliflerin verdikleri bazı mürekkep terkiplerinde yer alması,[1292] şarabın sağlayabileceği faydaların bu yolla telâfi edildiğini göstermektedir.

Yazma eserlerde siyah mürekkep kullanılmıştır. Eski tarihli yazmalardaki kahverengi görünümlü yazılar muhtemelen siyah mürekkebin zaman içinde oksidlenerek solmasıyla ortaya çıkmıştır. İlk dönemde yazılan Kur'ân-ı Kerimlerin büyük bir kısmının mürekkeplerinin renginin koyu kahverengi olması da[1293] herhalde bu sebepledir. Hatîb Bağdâdî, Ebû Tâlib Yahya b. Ali'den naklettiğine göre, Harun Reşîd'in huzurunda renkler müzâkere

"el-Hibr ve'l-Midâd fi't-Türâsi'l-'Arabî", *MMMA.* c. 55/1, Küveyt 2011, s. 120-145.

1287 Jean-Charles Ducène, "Une Attestation de L'Emploi de L'encre de Calmar ou de Seiche (Sépia) en Mediterranée Musulmane au VI/XII Siècle", *Arabica*, c. LII/1, Brill, Leiden 2005, s. 140-145.

1288 Lutfullah Kârî, a.g.m., s. 222.

1289 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 505.

1290 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. III, s. 280.

1291 Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 505.

1292 François Déroche, *Islamic Codicology*, s. 112.

1293 Alain George, "Calligraphy, Colour and Light in the Blue Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, c. XI/1, Edinburgh University Press, 2009, s. 75.

edilirken kimi beyaz güzeldir, kimisi cennet rengi olan yeşil daha güzeldir, kimileri de altın rengi daha da güzeldir dediler. O mecliste bulunup da susan Muhammed b. Hasan'a, Harun Reşîd sen niye konuşmuyorsun deyince o da, "eğer siyahtan daha güzel bir renk olsaydı mukaddes kitaplar o renkteki mürekkeple yazılırdı" demiş ve Harun Reşid bu cevabını pek beğenmiştir.[1294] Ahmed b. Mehdi, Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl* adlı eserini yazmak istediğinde altın suyundan yapılmış mürekkep almak için dışarı çıkmış ve Ebû Ubeydle karşılaşmış. Ebû Ubeyd'e bu niyetini söylediğinde, Ebû Ubeyd, "*hibr*le yaz. O zamana karşı daha dayanıklıdır" demiştir.[1295]

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Abbasi halifesi Mu'tez'in (h. 252/866-255/869) huzurunda yapılan bir imlâ meclisinde geçen mürekkep tercihiyle ilgili de şu hadiseyi nakleder. Muhammed b. İsa el-Hemedânî'nin naklettiğine göre halifenin huzurunda hadis imlâ eden Ebû Ca'fer, kâtibin yazmak için *midâd* (is mürekkebi) ve *kırtas* (papirüs) kullandığını görünce, "Sen Resulu'llah *salla'llahu 'aleyhi ve sellem*'in hadisini yazmak için *midâd* (is mürekkebi) ve *kırtas* mı (papirüs) kullanıyorsun" diye sormuş, o da, "Neyle yazayım?" diye sorunca, "*Rakk* (deri/parşömen) üzerine *hibrle* (metalik mürekkeb) yaz" demiştir.[1296] Yazma eserlerde metnin harekelenmesinde ve noktalanmasında, siyah mürekkebin yanında Kur'ân-ı Kerim nüshalarının yazımından başlayarak önce kırmızı, daha sonra da sarı, mavi, yeşil mürekkepler kullanılmıştır.[1297] Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Kur'ân-ı Kerim'i harekelemesi için görevlendirdiği kimseye, "Mushafı al, mushafın yazıldığı mürekkepten farklı bir mürekkep kullan" demişti.[1298] Bu rivâyetten anlaşıldığına göre renkli mürekkep kullanımı erken bir tarihte başlamıştı.[1299]

1294 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 250.

1295 Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, s. 250.

1296 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. V, s. 80.

1297 Yasin Dutton, "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts", *Journal of Qur'anic Studies*, c. I/1; c. II/1, School of Oriental and African Studies, 1999, 2000, s. 115-140; 1-24.

1298 İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, c. XXV, s. 193.

1299 Erken tarihli mushafların harekelenmesinde kullanılan renkli mürekkepler hakkında geniş bilgi için bkz. Alain George, "Coloured Dots and The Question of Regional Origines in Early Qur'ans (Part I)", *Journal of Qur'anic Studies*, c. 17/1, Edinburgh University Press, 2015, s. 1-44; (Part II), *Journal of Qur'anic Studies*, c. 17/2, s. 75-102.

Bazı Kur'ân nüshalarında altın ve gümüş mürekkeplerin de kullanıldığı görülmektedir.[1300] Altın mürekkep kullanımı I/VII. asrın ortalarına kadar gitmektedir. İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre Halid b. Ebi'l-Heyyâc, Medine'de Peygamber mescidinin kıble duvarındaki bazı ayetleri altın mürekkeple yazmıştı.[1301] Kudüs haremi içinde yer alan Kubbetü's-Sahra'nın (inşâsı 72/691) çini üzerine yazılan kitabelerinin yazımında da altın mürekkep kullanılmıştı.[1302]

Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/689), rivâvet edildiğine göre, Kur'ân-ı Kerim'i harekelerken, harekelerin yazımında, siyah mürekkeple yazılan Kur'ân metinlerine karışmaması için, farklı renkte mürekkepler kullanmıştır. İbn Ebû Şeybe'nin Hasan b. Ebû'l-Hasan'dan naklettiğine göre harekelemede ilk kullanılan renk kırmızıdır. Emeviler döneminde yazılmış bazı mushaflarda, "Besmele'nin" yazımında ve sure başlarında ve sonlarında kırmızı mürekkep kullanıldığı görülmektedir.[1303] Ancak Medine havalisinde yazılan mushaflarda kırmızı yanında sarı, Kûfe ve Basra yöresinde yazılan mushaflarda ise yeşil renk de kullanılmıştır.[1304] Safedi, Endülüslü hattat İbn Ğattos Muhammed b. Abdullah'ın mushaf yazarken cezim ve şeddelerde lâciverd, zamme, fetha ve kesrelerde koyu kırmızı, kesreli hemzelerde yeşil, fethalı hemzelerde ise sarı mürekkep kullandığını nakletmektedir.[1305] Kitapların yazımında da, zahriyedeki kitabın isminde, bâb ve fasıl başlıklarında, şerh ve hâşiyelerde ana metnin yazılımında renkli mürekkepler kullanıldığı görülmektedir.

El yazmalarıyla ilgili literatürde Orta Çağ İslâm dünyasında çeşitli maksatlarda kullanılmak üzere üretilmiş mürekkeplerin terkipleri yer almıştır. Armin Schopen, yukarıda zikrettiğimiz eserinde, 30 kadar kaynakta geçen

---

1300 Altın ve gümüş mürekkebin yapımı ve kullanımı hakkında literatürde geniş bilgi bulunmaktadır. Meselâ bkz. Pervin Bedri Tevfik, "Sınâ'atü'l-Ahbâr ve'l-Lîk ve'l-Esbâğ", *el-Mevrid*, c. 12/3, Bağdad 1983, s. 251-278; aynı müellif, "Risâletâni fi-Sınâ'ati'l-Mahtûti'l-'Arabî", *el-Mevrid*, c. 14/4, Bağdad 1985, s. 268-274.

1301 *el-Fihrist*, s. 9.

1302 Alain George, "Calligraphy, Colour and Light in the Blue Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, c. XI/1, Edinburgh University Press, 2009, s. 97.

1303 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009, s. 227.

1304 Muhammed el-İdrisî et-Tâhirî, *İsti'mâlü'l-Elvân fî Istılâhâtı Zabti'l-Mesâhif*, Dârü'l-Beyzâ 2009, s. 20-25.

1305 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. III, s. 281.

siyah mürekkeple ilgili formülleri, laboratuar ortamında bileşenlerini de tahlil ederek *midâd sînî*, *midâd Ahvâzî*, *midâd Hindî*, *midâd Mısrî*, *midâd divânî*, *midâd Rûmî*, *midâd Kûfî*, *midâd Farisî*, *midâdu'd-duhân*, *hibr Mısrî*, *hibr esved*, *hibr duhânî* şeklinde adlandırmıştır. Kaynaklarda siyah mürekkep dışında renkli mürekkeplerin yapımıyla ilgili bilgiler de bulunmakta,[1306] Armin Schopen'in eserinde çeşitli maksatlarla kullanılan mürekkeplerin ne şekilde isimlendirildikleri şöyle belirtilmektedir:

Beyaz mürekkep: *hibr Ebyad*, *midâd ebyâd*. (s. 146)

Kırmızı mürekkep: hibr yakutî, hibr hamrî, midâd ahmer. (s. 149-160).

Altın: *hibr zehebî*. (s. 162-164)

Sarı mürekkep: *hibr asfar*, *midâd asfar*. (s. 165-167).

Yeşil mürekkep: *hibr ahdar*, *midâd ahdar*. (s. 169-174).

Mavi mürekkep: hibr lâzuverdî, likâ lâzuverdiyye. (s. 175-179).

Mor: *midâd benefsecî*. (s. 179-180).

Armin Schopen'in tespit ettiği mürekkep çeşitleri arasında Kur'ân-ı Kerim yazmak için de farklı mürekkep terkipleri bulunmaktadır: *hibrü'l-Mesâhif*, *hibr li-ashâbi'l-Mesâhif* (s. 83-90). Verrâklar için de özel bir mürekkep terkibi olduğu görülmektedir: *hibrü verrâkî* (s. 92). Parşömen üzerine yazmada kullanılan altın suyu mürekkebin de farklı bir terkibi vardır (s. 162). Bölüm başlıklarını yazmada kullanılan mürekkebin terkibine bazı maddeler katılınca altınla yazılmış gibi gözükmektedir (s. 162, 164). Bazı tariflerden anlaşıldığına göre sure başlıklarının yazımında altın mürekkep yerine sarı mürekkep de kullanılmaktaydı (s. 165).

Mürekkepler *mahbere*/*mihbere* denilen bir çeşit hokkanın içine konularak kullanılıyordu.[1307] Kare şeklindeki hokkalarda mürekkep köşelerde birikip

[1306] Bazı renkli mürekkep formülleri için bkz. Abdü's-Selâm Muhammed İbrahim el-'Useylî, "Tatbîkâtü't-Tahkîki'l-'İlmî 'alâ Ahbâri'l-Mahtûtât", *'Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, c. 19/1, Riyâd 1996, s. 67-89.

[1307] Hokka hakkında geniş bilgi için bkz. M. Uğur Derman, "Hokka", *DİA*, c. 18, s. 216-218.

yoğunlaştığı için genellikle yuvarlak hokkalar tercih ediliyordu.[1308] Kalemin mürekkebi ölçülü tutması için de *mahbere*lerin içine *lika* diye adlandırılan ham ipek ve pamuk konulmaktaydı.[1309] Ham ipek, mürekkebi sünger gibi emip kamış kalemin ucuna gerektiği kadar mürekkep bulaştırıyordu. *Lika* mürekkebi emdiğinden dolayı hokkadaki mürekkep akmaz ve hokkalar kolayca taşınabilirdi.

Yazı Âletleri

Yazı yazarken kullanılan âletler (*âletü'l-kitâbe*) genellikle kalem, kalemtıraş, devât ve pergelden oluşmaktaydı. Hattatların bu tür âletlerin en kalitelilerini kullandıkları bilinmektedir. Yakut el-Hamevî, hattat Ömer b. Hüseyin'in terekesinden çıkan yazı âletlerinin o zamana kadar hiçbir hattatın terekesinde görülmediğini ve 900 dinara satıldığını söylemektedir.[1310] Kâtip Çelebi, Ferrâ'nın *Âletü'l-Kitâbe* adlı bir eserinin varlığından söz etmektedir.

Kalem/*Mizber*

Kalem sözcüğü Grekçe Kalamos'tan veya Latince calamus'tan gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde tekil,[1311] bir yerde çoğul şeklinde[1312] (aklâm) geçen kalem sözcüğü, aynı zamanda bir surenin de (*Suretü'l-Kalem*, 68. Sure) adı olmuştur. Bu surenin 1. ayetinde Cenab-ı Hakk'ın "Kaleme ve yazdıklarına yemin etmesi" ve Hz. Peygamber'in "'İlim yazmak için bir kalem açana Allah cennette dünyadan ve dünyada olanlardan daha güzel bir ağaç verir" şeklindeki hadisi,[1313] İslâm'ın kaleme verdiği önemin bir göstergesi olarak kabul edilir.

1308 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 498; Süheyl Kâşâ, "el-Hibrü ve Edevâtü'l-Kitâbe fi't-Türâsi'l-'Arabî", *et-Türâsü'ş-Şa'bi*, c. IX/5, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, Bağdad 1978, s. 24.

1309 İbn Kuteybe (ö. 276/890), Devâtın içine konulan pamuk ve saf ipek, üzerine döküleni hapsettiği için *likâ* diye adlandırılmıştır demektedir. İbn Kuteybe, *Risâletü'l-Hatt ve'l-Kalem el-Mensûbe ilâ İbn Kuteybe*, yay. haz Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1989, s. 17.

1310 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2092.

1311 'Alak Suresi, 4; Kalem Suresi 1.

1312 Lokman Suresi 27.

1313 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 475.

Câhiliye Dönemi şiirinde kalemden bahsedilmesi Arap toplumunun yazı yazma aracı olarak kaleme yabancı olmadıklarını gösterir.[1314] Kalemin kaynaklarda geçen diğer bir adı da *mizber*dir. Mecdüddin İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1210) naklettiğine göre Hz. Peygamber hastalığında *devât* ve *mizber* istemiş, kendisinden sonra gelecek halifenin ismini yazmıştır. İbnü'l-Esir bu hadisteki *mizber* sözcüğünü *el-kalem* şeklinde açıklamaktadır.[1315]

Çabuk yıpranan bir malzeme olduğu için Orta Çağ'dan günümüze gelmiş bir kalem örneği bulunmamakta ve bu konudaki bilgilerimizi yazılı kaynaklardan elde etmekteyiz. Hatîb el-Bağdâdî, Câhiliye Dönemi'nde kamıştan yapılmış kalem kullanıldığını nakleder.[1316] Orta Çağ İslâm dünyasında papirüs, deri, parşömen ve kâğıt üzerine yazı yazmak için kamış kalem yanında, ilk dönemlerde hurma dallarının kullanıldığına dâir de kaynaklarda bazı rivâyetler vardır. İbnü'n-Nedim, *Tumar* yazısından bahsederken, "Hurma dalıyla, bazen de kalemle yazılırdı" demektedir.[1317]

Rutubetli bölgelerde ve bataklıklarda yetişen kamışlardan yapılan kalemin en kalitelileri Mısır, Irak ve İran'daki sazlık ve bataklıklarda yetişen kamışlardan elde edilmekteydi.[1318] Bilhassa Bağdad ile Basra arasında ve Dicle Nehri üzerinde bulunan Vâsıt bölgesinde yetişen kamışlar kalem yapılmaya çok uygundu ve bu bölgede yetişen kamışlardan yapılan kalemler "*kalemü'l-Vâsitî*" diye tanınmaktaydılar.[1319] es-Sûlî'nin naklettiğine göre, Tahirî hükümdarı Abdulllah b. Tâhir, Horasan'dan Bağdad valisi İshak b. İbrahim'e yazdığı mektupta, "Kamış kalemin kâğıt üzerinde daha akıcı olduğunu, ancak Horasan'da kamışın az bulunduğunu, bulunanların da kalitesinin düşük olduğunu, bu yüzden iyicins kamış kalem bulup göndermesini" istemektedir.[1320]

Sazlıklardan kesilen kamışlar belli bir sıcaklıkta kurumaları için at gübresi içinde bekletilerek sertleştirilirdi. Kalemler, çabucak yıpranmaması için sert kamışlardan yapılırdı. Kamışlar, kalem yapımı için 24-30 cm. uzunluğunda kesilir ve yazılacak yazının cinsine göre de açılırdı. Kalkaşandî'ye

---

1314 Nâsırü'd-din el-Esed, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî*, s. 98-99.

1315 *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*, c. II, s. 293.

1316 Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949, s. 105.

1317 *el-Fihrist*, c. I, s. 11.

1318 Blair, *a.g.e.*, s. 57.

1319 Uğur Derman, "Kalem", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXI, s. 149.

1320 es-Sûlî Muhammad b. Yahya, *Edebü'l-Küttâb*, yay. haz. Muhammed Behcet el-Eserî, Matbaatu's-Selefiyye, Kahire 1341, s. 69.

göre, kalem açmak yazı yazmayı öğrenmekten daha önemlidir.[1321] Kalemin bir eseri yazarken birkaç defa açılması yazının özelliklerini değiştireceğinden buna çok dikkat edilirdi. Makkarî, Peygamberimiz'in hücre-i saadetinde gördüğü bir mushafın sonunda müstensihin, "Bu mushafı, kalemi sadece bir kere açarak yazdım" dediğini nakleder.[1322] Yontulan kamışların ucu, mürekkebin akışını temin etmek için ortadan ikiye yarılır ve daha sonra da kesilirdi. Celî yazıları yazmak için kalemlerin ucu birden fazla yarılabilirdi. Kalemlerin ucunun açılması büyük ustalık isteyen bir işti.[1323] İbn Kuteybe (ö. 276/889), kamışın, ucu açılınca kalem diye adlandırıldığını söylemektedir.[1324] Yazılacak yazının cinsine göre kalemlerin ucu düz, eğri veya yuvarlak şekilde ve yazının cinsine uygun bir eğim derecesinde açılırdı.[1325] İbn Mukle, "Kâtibin yazacağı yazılarının cinsi sayısında devâtında kalemi bulunması, yazmak istediği yazı cinsine göre bu kalemlerin açılmış olması ve böylece farklı cinslerde yazı yazmak istediğinde kalem açarak vakit kaybetmemesi gerektiğini" söylemektedir.[1326]

Kalkaşandî, kalem çeşitlerini ve bu kalemlerin hangi tür yazıları yazmada kullanılacağıyla ilgili tafsilatlı bilgi vermektedir. Kalkaşandî, *kalemü't-tumâr*ın en büyük kalem cinsi olduğunu ve halifelerin yazışmalarında bu kalemi kullandıklarını nakleder.[1327] Taze hurma ağacının öz kısmından veya İran bölgesinde yetişen kamışlardan yapılan bu kalemin ağzı, mürekkebin

---

1321 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 486. Kalkaşandî, kamış kalemlerin ucunun açılmasına eserinde geniş bir yer vermiştir.

1322 el-Makarri et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tıb*, c. IV, s. 305.

1323 Bu konudaki bazı rivâyetler için bkz. Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. 1, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 255-256; Muhammed Abdü's-Settâr 'Osman, "Devrü'l-Müslimîn fi Sınâ'ati'l-Aklâm", *ed-Dâre*, c. XI/1, Riyad 1985, s. 35-39; F. Rosenthal, "Abû Hayyan at-Tavhîdî on Penmanship", *Four Essays on Art and Literature in Islam*, yay. haz. R. Ettinghausen ve O. Kurz, Brill, Leiden 1971, s. 23-49.

1324 İbn Kuteybe, *Risâletü'l-Hatt ve'l-Kalem el-Mensûbe ilâ İbn Kuteybe*, yay. haz Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1989, s. 13-14.

1325 Gacek, *A Vademecum*, s. 41-42. Kamışların açılıp kalem haline getirilmesinde takip edilecek usul için bkz. Uğur Derman, "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, c. I, no. 3, İstanbul 1967, s. 161-176; c. I, no. 4, s. 255-266; Aynı müellif, "Kalem", *DİA*, c. 24, s. 246.

1326 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 494.

1327 Kalakaşandî, eserinin başka yerinde (c. III, s. 54) tumâr boyutundaki kâğıda bu kalemle yazıldığından dolayı bu kalemin tumâr şeklinde anıldığını nakleder.

kolayca akmasını temin için iki kere yarılırdı. Bu kalemin bir küçüğüne de *muhtasaru't-tumâr* adı verilmiştir. Nâibler, vezirler ve benzerlerinin kullandığı kalemdir. Her iki kalemin ucu, yirmi dört at kılı inceliğindedir. Diğer kalemlerin ucu da bu ölçüye nisbetle belirtilir. *Kalemü's-sülüseyn*in ucu 16 at kılı inceliğindedir. *Muhtasaru't-tumâr*'ın 2/3'si kadar olduğundan bu şekilde anılmıştır. *Kalemü'n-nısf* ucunun inceliği 12 at kılıdır. *Kalemü's-sülüs*, *muhtasaru't-tumâr*ın üçte biridir (8 at kılı inceliğinde).[1328]

Kalkaşandî bu kalemlerle yazılan yazıların boylarını tespit için elif harfini esas alarak şu formülü verir:

> Her kalemle yazılan yazıda elif harfinin uzunluğu ucunun genişliğinin karesi alınarak bulunur. Meselâ genişliği 24 at kılı olan *kalemü't-tumâr*la yazılan elifin uzunluğu 576 at kılıdır. Genişliği 8 at kılı olan *kalemü's-sülüs*ün elifinin uzunluğu da 64 at kılıdır. Diğerlerini de buna kıyas et.[1329]

Kamış kalemin yanında az da olsa başka türden kalemler de mevcuttu. Demirî (ö. 808/1406), "Kâğıd üzerine demir kalemle yazarsa" dediğine göre bazı durumlarda demir kalem de kullanılıyordu.[1330] Fâtimîler döneminde kamış kalemin yanında dolma kalem benzeri bir kalemin de kullanıldığını Kadı Ebû Hanife en-Nu'mân et-Temîmî'nin bir naklinden öğrenmekteyiz. Kadı en-Nu'mân, *Kitâbu'l-Mecâlis ve'l-Musâyerât* adlı eserinde, Fâtimî halifesi Mu'îz li-Dîni'llâh'ın (ö. 365/975) dolma kalem benzeri bir kalem icâd edişini şöyle nakleder:

> İmâm Mu'îz li-Dîni'llâh bana şöyle dedi: yazı yazmak için öyle bir kalem yapmak istiyorum ki bir hokkaya başvurma ihtiyacında olmasın ve o mürekkebi içinde tutsun. Bir kimse bir şey yazmak istediğinde bu kalemi mürekkeple doldursun ve istediğini yazsın. Yazmayı bitirdiğinde, mürekkebin de akması durup kalemin yaşlığı gittiğinde, kalemi elbisesinin yenine veya istediği bir yere koysun ve kalem elbiseyi kirletmediği gibi bir damla da mürekkep akıtmasın.

Kadı en-Nu'mân kendisinin, "Böyle bir şey mümkün mü?" diye sorduğunu, onun da, "Allah murad ederse mümkün" dediğini ve birkaç

1328 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 494, c. III, s. 53.

1329 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 494.

1330 ed-Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, c. II, s. 44.

gün sonra sanatkârlara söylediği şekilde bir kalem yaptırdığını nakleder. Bu rivâyetten anlaşıldığına göre Batı'da XVII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanılan dolma kalem İslâm dünyasında yedi asır önce keşfedilmişti.[1331] Kuzey Afrika'da da altın, gümüş, bakır gibi madenlerden yapılmış kalemler kullanılmışsa da yazı yazmaya pek elverişli olmadığından yaygınlaşmamıştır.[1332]

Bazı hadislerde geçen "Misvâkını kulağının üzerinde, kalemini koyduğu yere koydu", "Hz. Peygamber kâtiplerine kalemlerini kulaklarının üstüne koymalarını emretti", "Hz. Peygamber, kâtibine kalemini kulağının üstüne koymasını söyledi", "Hz. Peygamber huzurunda yazı yazan Zeyd b. Sâbit'e bir ihtiyaç için kalktığında kalemini kulağının üzerine koy dedi"[1333] gibi ifâdelerden kalemin kulak üzerinde taşındığını öğreniyoruz.[1334]

Devât: Mürekkep hokkasının, kalemin, kalemtraşın ve makta gibi yazı aletlerinin taşınabilmesi için devât denilen bir yazı takımı kullanılmaktaydı.[1335] Çeşitli rivâyetlerden devâtların, İslâm'ın ilk dönemlerinden beri mevcut olduğunu anlıyoruz. Kalkaşandî, Ebû Hüreyre'den, "Allah nun harfini yarattı. O devâttır" şeklinde bir hadis nakleder. Bazı müfessirler de Kalem Suresi'nin 1. ayetindeki *nûn*'u *devât* olarak açıklarlar.[1336] Hz. 'Â'işe'den nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber, hastalığı şiddetlendiğinde, Hz. Ebû Bekir için bir mektup yazmak istemiş ve *devât*, *ketf* (kürek kemiği) veya *kırtas* (deri/papirüs) getirilmesini istemiştir.[1337] Diğer bir rivâyette de Hz. Peygamber'in "Bana *devât* ve *sahîfe* getirin de size bir şey yazayım ki benden sonra sapmayasınız" dediği nakledilir.[1338] Hz. Peygamber, Benî Fezâre reisi 'Uyeyne b. Hısn ile

---

1331 Edmund Bosworth, "A Mediaeval Islamic Prototype of the Fountain Pen?", *Medieval Arabic Culture and Administration*, Variorum Press, London 1982, s. 229-234.

1332 Muhammed Menûnî, *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 654.

1333 İbni 'Abdi Rabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, c. IV, s. 244.

1334 Mâcid b. 'Abbud Bâdahdem, *Sınâ'atü'l-Kitâb ve'l-Kitâbe fi'l-Hicaz: 'Asru'n-Nübüvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, c. II, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, Mekke 2006, s. 405-406.

1335 Geniş bilgi için bkz. M. Uğur Derman, "Divit", *DİA*, c. 9, s. 450-451; İ. Gündağ Kayaoğlu, "Divitler", *M. Uğur Derman, 65 Yaş Armağanı*, yay. haz. İrvin Cemil Schick, Sabancı Üniversitesi 2000, s. 353-368.

1336 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 469-470.

1337 el-Bezzâr, *Bahru'z-Zehhâr*, c. XVIII, s. 225.

1338 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. II, s. 187.

sulh anlaşması yaptığında ashâb anlaşmayı yazması için Hz. Peygambere *devât* ve *sahîfe* getirmişlerdi.[1339]

İbn Sîrîn (ö. 110/729) ticarete konu olan eşyayı sayarken devât ve kalemden de söz eder.[1340] İbn Sîrîn'in eserinin birkaç yerinde de *devât* sözcüğü geçmektedir.[1341] Kaynaklarda herhangi bir şeyin yazılışıyla ilgili bir rivâyet nakledildiğinde deri, papirüs ve kâğıtla birlikte kalem değil de daha çok devât zikredilmektedir. Yakut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) bir naklinden anlaşıldığına göre Şam'da kaliteli devâtlar (*Devâtü'ş-Şâmiyye*) yapılmaktaydı.[1342] Genellikle sandal, abanos gibi ağaçlardan devât yapıldığı gibi beyaz ve renkli camlardan da devât yapılabiliyordu. Bakır ve tunçtan yapılmış pahalı devâtlar da vardı. Yakut el-Hamevî, hattat Ömer b. Hüseyin'in (ö. 552/1157) terekesinden çıkan böyle bir devâtın 700 dinar gibi oldukça yüksek bir fiyata satıldığını nakleder.[1343] Kalkaşandî, abanos ağacından yapılan devâtın mürekkebin rengini değiştirmediği için daha makbul olduğunu söyler.[1344] Fâtimî halifelerinin de mercandan yapılmış *devâtlar* kullandıkları nakledilir.[1345]

Kalemtraş: Kamış kalemin ucunun açılması için *sikkin*/kalemtraş denilen uzun saplı bir bıçak kullanılırdı.[1346] Sem'ânî, iyi bir kalemtraşın ne gibi vasıflara sahip olması gerektiğini belirtir.[1347] Kalemtraş sadece kalem açmada değil aynı zamanda yanlış yazılan yazıları kazıyıp düzeltmede de kullanılırdı. Kamış kalemin ucu açılırken üzerine konulduğu abanos ağacından, kemik veya fildişinden yapılmış levhaya da *mikatta*/*makta* denilirdi.[1348] Kalemler, *miklame*/*kalemdan*/*kubur* denilen kutular içinde saklanırdı.

1339 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. I, 554.

1340 İbn Sîrîn, *Tefsîrü'l-Ahlâm*, c. I, s. 305.

1341 İbn Sîrîn, *Tefsîrü'l-Ahlâm*, c. II, s. 249-250.

1342 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 565.

1343 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2092.

1344 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 508.

1345 el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 122.

1346 Bazı kalemtraş örnekleri için bkz. M. Uğur Derman, "Kalemtraşlar", *P. Dergisi*, no. 11, İstanbul 1998, s. 128-131.

1347 es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981, s. 161.

1348 Makta ve kalemtraş çeşitleri için bkz. Şinasi Acar, "Kamış Kalem, Kalemtraş ve Maktalar", *Antik ve Dekor*, no. 38, İstanbul 1997, s. 122-126. Aynı konuda birkaç yazısı olan Uğur Derman'ın çalışmaları her nedense bu yazının dipnotlarında görülmemektedir.

Tenkitli Metin Neşri, Yazmaların Güvenilirlik Derecelerine Göre Sınıflandırılmaları

Bilindiği gibi metin tesisinden maksat, bir metnin yazarına âidiyetini gösterdikten sonra, o metni, eğer elimizde müellif nüshası yoksa, yazarının yazdığı şekle en yakın bir şekilde ortaya koymaktır. Yazma eserlerin zaman içerisinde, çeşitli tarihlerde ve çeşitli vesilelerle istinsah edilmiş birçok nüshası ortaya çıkmıştır. Elimizde mevcut nüshaların bir bölümü muhtemelen müelliflerinin bizzat kendi yazdıkları nüshalardan kopya edilmişlerdir, diğer bir bölümü de başka şahısların istinsah ettikleri nüshalar veya bu nüshaların kopyalarıdır. Acaba elimizdeki nüshalar ne derecede müellifin yazdığı şekli yansıtmaktadırlar. Bu yüzden genellikle herhangi bir eserin müellifinin elinden çıkmış haliyle bir nüshası mevcut olmadığında ve bu eserlerin neşrine teşebbüs edildiğinde, âdet olduğu üzere, çalışılacak eserin bütün nüshaları tespit edilmekte, bu nüshalar arasındaki irtibatlar tespit edildikten sonra bir şecere/soyağacı ortaya konulmakta ve bu şecereye/soyağacına dayanılarak yapılan nüsha ayıklamasından sonra, seçilen nüshalara dayanılarak yapılan neşirde, müellifinin elinden çıkmış haline en yakın metni aksettiren bir metin ortaya konulmaya çalışılmakta, yani tenkitli metin neşri yapılmaktadır.[1349] Tenkitli metin neşri mekânik bir işlem değildir. Başarılı bir metin neşri yapabilmek için birçok konuda donanımlı olmak gerekmektedir. Rus şarkiyatçısı E. E. Berthels, ortaya güvenilir bir metin koyabilmek için tenkitli metin tesisiyle ilgili esaslara uymanın yanında, şu hususların da yerine getirilmesi icap ettiğini vurgulamaktadır:

> Metin neşri ne mekanik ne de teknik bir iştir. Bu çok kompleks özel bir tip çalışmadır. Bu tür bir çalışmaya başlamadan önce yazarıyla ilgili her türlü bilgiyi edinmeli ve yazarının yazın tarihi içindeki yerini, uslubunu, kelime hazinesini, çalışılan metnin yazarın diğer eserleri arasındaki yerini tesbit etmelidir. Araştırmacı bir filolog, tarihçi, lingüist ve aynı zamanda edebiyat konusunda bir uzman olmalıdır. Eğer araştırmacı bütün bu özelliklere sahip olmazsa, çabası boşa gidecektir. [1350]

[1349] Soyağacı çıkarma yöntemi hakkında bkz. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, s. 230-246.

[1350] O. F. Akimushkin, "Textological Studies and the Critical Text Problem", *Manuscripta Orientalia* c. I/2, (1995), s. 22.

Orta Çağ İslâm dünyasında, metin tesisi yönünde çalışmalar belli usuller takip edilerek, III/IX. asır gibi erken bir dönemde başlamış,[1351] sözlü olarak rivâyet edilen eserler, şiirler, "*eyyâmu'l-arab*" dediğimiz kabileler arasında cereyan eden savaşların, hâdiselerin rivâyetleri, tarihî rivâyetler (*ahbar*) v.s. yazıya aktarılmaya başlanınca, yazıya geçirilen metinlerde tabii olarak farklılıklar çıkmaya başlamış ve farklı rivâyetler karşılaştırılarak bu eserlerin güvenilir nüshaları ortaya konulmuştur.[1352] Meselâ lugat âlimi el-Ezherî (ö. 370/981), Ebû İshak b. İbrahim b. ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *el-Me'ânî fi'l-Kur'ân* adlı eserinin iyi nüshasını bulamadığını ve bu eserin birçok nüshasını toplayıp karşılaştırarak ortaya güzel ve güvenilir bir nüsha çıkardığını söylemektedir.[1353] Bu tür çalışmalar, müteakip asırlarda devam etmişse de, bu uygulamanın sistematik bir hâle getirilmiş esasları günümüze intikal etmemiştir.[1354]

1351 Çeşitli örnekleriyle Batı'da ve İslâm dünyasında ortaya konulan bu görüşe rağmen maalesef hâlen ülkemizde metin tenkidini Batı'da XIX. asırda yapılan İncil'in sağlam bir nüshasını ortaya koyma çalışmalarına bağlayan araştırmacılar vardır. Meselâ son bir örnek için bkz. "Edisyon kritik veya metin tenkidi gibi adlarla ifâde edilen bu tür çalışmalar Klasik Türk edebiyatının en önemli taraflarından birini oluşturmaktadır. İlk önce Batı'da İncil'in nüshalarından yola çıkarak asıl metnini ortaya koymak amacıyla oluşturulduğu söylenen bu metod, bizim özellikle divan metinlerine de uygulanmaya başlanmıştır." Ali Yıldırım, "Tenkitli Bir Divana Dipnotlarından Bakmak: Hayretî Divanı Örneği", *Journal of Turkish Language and Literature*, c. I/2, 2015, s. 235.

1352 İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre, İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemhere fi İlmi'l-Luğa* adlı eserinin birçok eksiklikleri ve fazlalıkları olan muhtelif nüshaları mevcuttu. Çünkü o bu eseri farklı tarihlerde iki kere hafızasından yazdırmıştı. Talebelerinden Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî, bu eserin birkaç nüshasını kullanarak güvenilir ve tam yeni bir nüshasını meydana getirmiş ve hocasına okumuştur. *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedim*, c. I, yay. haz. Rıza Teceddüd, Tahran 1393/1973, s. 67. Bu konuda çeşitli örnekler için bkz. Ramazan Abdüttevvâb, *Menâhicü Tahkiki't-Türâs*. Mektebetü Hancî, Kahire 1985, s. 27-53.

1353 Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğa*, c. I, s. 24.

1354 Selahattin Polat bu konuda bazı örnekler verdikten sonra şöyle demektedir: "Bu örnekler, tenkitli metin neşrinde sadece seçilen bir nüshanın metnini esas alıp nüsha farklarını belirtmenin yeterli olmadığı, her şeyden önce eserler üzerinde yapılacak metin tarihi ve filolojik araştırmalarla metinlerin hikâyesinin ortaya konması gerektiğini ısrarla vurgulayan çağdaş metin tenkidi anlayışının, Batı'nın keşfi olmayıp, asırlar önce İslâm âlimleri tarafından uygulandığını ispatlamaya yetecektir. İslâm tarihinde ulaşılan bu seviyenin günümüze kadar kesintisiz olarak sürdürülmesi mümkün olmamıştır." *Metin Tenkidi*, s. 121.

Günümüze ulaşan bu şekilde tesbit edilen eserlerden anladığımıza göre, metin tesbitinde güvenilir nüshalar karşılaştırılmakta, sahife kenarlarında bazı nüsha farklılıkları kaydedilmekte, kullanılan nüshalar da kısaltmalarla gösterilmekteydi. Ancak bu hususta uyulması gereken kurallar ve uygulamalar sistematik bir hâle getirilememiş,[1355] bazen kullanılan nüshalara rumuzlar verilmiş,[1356] bazen de karşılaştırmada kullanılan nüshalara sadece nüsha denilmekle yetinilmiştir. Çoğu kere kullanılan nüshalara verilen rümuzların açıklamaları da yapılmamıştır. Çeşitli ilim dallarında[1357] metin içinde verilen kısaltmalarda da aynı problemin mevcudiyeti, bu metinlerin doğru olarak anlaşılmasını güçleştirmektedir.[1358] Ancak aşağıda zikredeceğimiz örnek bu konudaki istisnalardan biridir.

1355 Geniş İslâm coğrafyasında, çeşitli ilim dallarında, bu hususta bir birlik sağlanılması beklenilmemelidir. Başlangıçta hadis alanında, özellikle meşhur hadis kitaplarının gösterilmesinde bir dereceye kadar bir birlik sağlanmaya çalışılmışsa da (Muhammed Mürsî el-Hûî, "Nass fi Zabti'l-Kütüb ve Tashihihâ ve zikrü'r-Rumûz ve'l-Istılâhhati'l-Vâride fîhâ", *MMMA*. c. 10/1, Kahire 1964, s. 167-170), diğer ilim dallarında bu mümkün olamamıştır. Farklı coğrafyalarda aynı ilim dalında kullanılan kısaltmalar bile farklılıklar göstermektedir. (Meselâ, Zeydî fıkıh usulünde kullanılan farklı rumuzlar için bkz. A. Gacek, "A Yemeni Codex..., *Makâlât ve Dirâsât Mühdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 648. Farklı konularda yapılan kısaltmalar ve kısaltmayla ilgili bibliyografya için bkz. A. Gacek, "Abbreviations", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, yay. haz. Kees Versteegh, Leiden 2006, s. 1-5.

1356 Şüphesiz ki bu hususta, özellikle de hadis alanında uygulanmakta olan bir usul mevcuttu. Ancak günümüze ulaşan nüshaların yeterli olmaması bir genelleme yapmaya imkân vermemektedir. *Muhtasaru Câmi'i'l-Usûl* adlı eserin bir nüshasında müellif kullandığı rumuzları şöyle açıklamaktadır: "alâmetü'l-Buharî (hı), Müslim (mim), Mâlik (tı), Tirmizî (te), Ebû Davud (dal) ve Nese'î (sin). Bu isimlerin hepsinin bir isim üzerinde ittifak ettiklerini göstermek için de (kaf) harfini kullandım". Feyzullah Efendi 510, s. 2a. Bir örnek sayfa için bkz. Ek. 39. Zehebî de *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn* adlı eserinin başında Kütüb-i Sitte için aynı rümûzları tekrar etmekte ancak ilâve ettiği İbn Mâce için (vav) harfini kullanmakta, her ne kadar nâdir olsa da aynı şekil Kütüb-i Sitte'nin hepsinde yer aldığında (ayın), dördünde yer aldığında da (4) rakamını kullandığını söylemektedir. *Feyzullah Efendi* 495.

1357 Meselâ kıraât ilminde kullanılan kısaltmalar için bkz. Necati Tetik, "Kıraât Tedrisinde Rumuzât", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 11, Erzurum 1993, s. 425-431.

1358 Salih H. Alić, "Problem kratica u arabskim rukopisima", *Prilozi*, c. XXVI, Sarajevo 1976, s. 199-212.

Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphânesi, Reisülküttab Bölümü 1062 no.'da bulunan bir nüshası[1359] bu hususta en güzel örnektir. Ebû Ali el-Fârisî'nin nüshasından, Zemahşerî tarafından istinsah edilen bu eser, Sibeveyh'in *Kitab*'ının farklı nüshalarındaki nüsha farklılıklarını, her nüshaya verdiği kısaltmayı kullanarak göstermektedir.[1360] Elimizdeki nüsha Zemahşerî'nin nüshasından 25 Zilkade 647/1 Mart 1250 tarihinde, Abdülmuhsin b. Mezrû' Mu'âfe'l-Basrî tarafından istinsah edilen nüshanın büyük bir titizlikle, üzerindeki bütün farklılıklar gösterilerek yapılmış muahhar bir kopyasıdır.

Sibeveyh'in *Kitab*'ının rivâyetleriyle ilgili bir sayfalık bölümün başında "Bu [metin], bu nüshanın aslının başında bulunan [metnin] aynısıdır" kaydı, sonunda da, "Zemahşerî'nin bizzat yazdığı (ط) nüshasından naklettim" açıklaması vardır. (VIIIa). Aynı sayfada Zemahşerî'nin istinsahına esas aldığı Ebû Ali el-Fârisî'nin nüshasının başındaki *Kitab*'ın farklı nüshalarına verilen kısaltmalar/rumuzlar şöyle açıklanmaktadır:

(مح) işareti Müberred'in hattıyla yazdığı nüshayı gösterir. (ح) işareti Zeccâc'ın nüshasıdır. (ب) veya '*indehu* (عنده) Ebû Bekir Serrâc'ın nüshasına işaret eder. (ق) işareti İsmail b. İshak el-Kadı'nın nüshasını göstermektedir. (سح) Harezm'de Ebû Bekir el-İhşidî'nin, Ebû Sa'îd es-Sayrafî ve 'Ali b. 'Îsâ'ya okunmuş ve üzerinde açıklamalar olan nüshasıdır. (ط) nüshası, Zemahşerî'nin hattından nakledilmiş İbn Talha nüshasıdır.[1361]

Bu yazmada, Zemahşerî'nin hattıyla yazılmış nüshanın birinci cüz'ünün kapağındaki açıklamalar da yer almaktadır. Zemahşerî bu nüshayı Ebû Ali Farisî'nin, kırâ'at kaydı da olan nüshasından naklettiğini söylemekte ve karşılaştırmada kullanılan diğer nüshalar hakkında da bilgi vermektedir. Meselâ (فا): Ebû Ali'nin açıklamaları, Nüsha (نسخه): Ebû Ali'nin kendi nüshasıyla karşılaştırdığı meçhul nüsha. (هـ): Ali b. Abdullah b. Hânî'e okunmuş Benî Tâhir'de bulunan bir nüshadır, gibi. Burada, mukabelede kullanılan diğer nüshalarla ilgili bilgiler de yer almaktadır.

[1359] Bu yazmadan beni haberdar eden ve önemine dikkat çeken merhum Nihad Çetin Hocamı rahmetle anıyorum.

[1360] Reisülküttab 1062.

[1361] Reisülküttab 1062, s. 1a. Bkz. Ek. 40. Nüsha farklılıklarının gösterilmesiyle ilgili iki örnek için bkz. s. 8a, 17a. Bkz. Ek. 41.

Metin tenkidi sistemli olarak ilk dönemlerden itibaren hadis tesbit çalışmalarında uygulanmıştır.[1362] Hadis kitaplarında, gerek metin içinde, gerekse de sayfa kenarında (hâşiyede) bazı kısaltmalarla metindeki farkların verildiği görülür. *Buhârî*'nin en güvenilir metnini, hadisçi Yûnînî (701/1302), bu eserin kendisinden önce derlenen farklı nüshalarını karşılaştırarak ve bu nüshaları da rumuzlarla belirterek ortaya koymuştu.[1363] İbn Hacer el-Askalanî, Aynî ve Kastılanî de bu eseri şerh etmek için oluşturdukları metnin tesbitinde aynı yolu takip etmişlerdi.[1364] Muhaddis Cemâleddin diye tanınan 'Atâullah b. Fadlullah, İbn Hacer nüshasını da kullanarak, 915/1509 tarihinde, Buharî'nin *Câmiü's-Sahîh*'inin nüsha farklılıklarını gösteren bir metnini oluşturmuştur. Metnin hâşiyesinde nüsha farklılıkları çeşitli rumuzlar kullanılarak gösterilmiştir.[1365]

Tenkitli metin tesisi konusunda çalışan araştırmacılar, ortaya güvenilir bir metin koyabilmek için bir eserin mevcut yazmalarını değerlendirmede bazı esaslar tespit etmişler ve konuda zengin bir literatür oluşmuştur.[1366] Maalesef Batı'da esasları tespit edilen tenkitli neşir konusuna ülkemizde 1942 gibi erken bir tarihte dikkat çekilip ve önemli noktaları belirtilmiş olmasına rağmen[1367] o

---

1362 Mahmud Mısrî, "Ta'sîlü Kavâ'idi Tahkîki'n-Nusûs 'inde'l-Müslimîn: Târihu Tahkiki'l-Mahtûtât beyne'l-'Arab ve'l-Garb", *Tahkîku Mahtûtâti'l-'Ulûmi'ş-Şer'iyye ve 'İlmi'l-Kelâm*, Mü'essesetü'l-Furkân, Kahire 2016, s. 11-13.

1363 Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1956, s. 167 vd; Johann Fück, "On The Transmission of Bukhari's Collection of Tradition", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate Variorum, Farham 2012, s. 260-267; Rosemarie Quiring-Zoche, "How al-Buhari's *Sahîh* was Edited in the Middle Ages: Ali el-Yûnînî and his *Rumuz*", *Bulletin d'Etudes Orientales*, c. 50, Damas 1998, s. 191-222.

1364 Gregor Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam. From The Aural to the Read*, çeviren ve yayına hazırlayan: Shawkat Toorawa, Edinburgh University Press, 2009, s. 80, 124.

1365 *Feyzullah Efendi* 474. Bir örnek için bkz. EK. 43.

1366 Wadad al-Qâdî, "How Sacred is the Text of an Arabic Medieval Manuscript?", *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts, Proceedings of a symposium held in Istanbul March 28-30, 2001*, yay. haz. Judith Pfeiffer, Manfred Kropp, Ergon Verlag Würzburg, Beirut 2007, s. 43-44.

1367 Ahmet Ateş, "Metin Tenkidi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası* 7-8, s. 1 (1940-1942), s. 253-267. Ahmet Ateş, bu makalesinde Nihad Sami Banarlı'nın neşre hazırlamış olduğu Ahmedî'nin *Dâsitân-ı Mülûk-i Âl-i Osmân* adlı eserinin yayına hazırlanmasında ne dereceye kadar ilmî neşir usullerine riâyet ettiğini ortaya

tarihten itibaren ne tenkitli neşrin teorik yanı üzerine yeterli çalışma yapılmış[1368] ne de bu konudaki uygulamalar gereği gibi geliştirilebilmiştir.[1369]

Eserin İsminin ve Müellifine Âidiyetinin Tesbiti

Metin neşrinde yapılacak ilk iş, neşredeceğimiz eserin yazarına âidiyetini sorgulamak olacaktır. Acaba elimizdeki eserin yazara nisbeti ne derecede doğrudur? Bilindiği gibi birçok eser müellifleri doğru olarak tespit

koymuş ve bu vesileyle de metin neşri konusunda faydalı bilgiler vermiştir. Ahmet Ateş daha sonra yayınladığı *Câmi' al-Tavârih* adlı eserin önsözünde de neşirde kullandığı nüshaların özelliklerini belirtirken metin neşriyle ilgili olarak önemli noktalara temas etmiştir (Raşîd al-Dîn Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, c. 2, cüz 4, (Ankara 1957), s. 19-29). Bilebildiğim kadarıyla bu üç makalenin dışında tenkitli metin konusunda yapılan bir derleme de vardır. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslâm Araştırmalarında Usul* (Ankara 1991) adlı eserinde, Paul Mass'ın *Textual Criticism* (Oxford, 1958) adlı çalışmasını büyük ölçüde özetleyerek bu konuda faydalı bir metin ortaya koymuştur.

1368 Bu konuda ilk anda akla Batı'da yapılmış yüzlerce çalışma, Arap âleminde yayınlanmış en az 20-30 önemli eser gelmektedir. Maalesef ülkemizde bu sahada Selahattin Polat'ın eseri dışında müstakil bir eser telif edilmediği gibi, yazılan makaleler ise, hemen hemen yukarıda verdiğimiz iki dipnotta belirttiklerimizden ibarettir. Selahattin Polat'ın çalışması, (*Metin Tenkidi*, İstanbul 2010) İslâmi ilimler konusunda çalışma yapacaklar için önemli bir başvuru kaynağıdır.

1369 R. Anhegger, 1952 yılında yayınladığı bir tenkid yazısında, merhum Ali Nihad Tarlan'ın *Şiir Mecmualarında XVI. ve XVII. Asır Divan Şiiri* adlı çalışmasında (seri 1, Fasikül 2, İstanbul 1948. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 356) neşrettiği Şem'i'ye âit bir gazelin, tenkitli metin kurallarına tam olarak uyulduğunda, nasıl farklı bir şekil alacağını göstermişti. Son zamanlarda yayınlanan dîvân neşrinde takip edilmesi gereken metodu gösteren ve tenkitli metin tesisinin önemini vurgulayan birkaç makaleye burada işaret etmek gerekir: Mustafa Çıpan, "Dîvân İncelemelerine Farklı Bir Bakış ve Teklifler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 1 (1994): 109-117; Atabey Kılıç, "Günümüzde Metin Neşri ve Problemleri Üzerine Düşünceler", *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni*, haz. Ahmet Günşen (Kırşehir, 2004), 331-345; Ali Yıldırım, "Metin Tenkidi ile İlgili Hususlar ve Kâmî Divânı Örneği", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları* 2, s. 3 (2007): 624-637; M. Fatih Köksal, "Metin Neşrinin Ana Esasları", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 17, s. 31 (2012): 179-209. Burada Murteza Bedir'in derleyip tercüme ettiği, yazmalarda şecere tesbiti ve tenkitli metin neşriyle ilgili şu çalışmayı da zikretmek gerekir: Paul Maas, Barbara Bordalejo, Jun Just Witkam, *Stemmatik: Tenkitli Metin Neşrinde Soy-Ağacı Yaklaşımı*, İstanbul 2001. Yakın zamanda gerçekleştirilen bir toplantının bildiriler kitabında da önemli makaleler vardır: *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII. Metin Neşri: problemler, tespitler, öneriler*, yay. haz. Hatice Aynur v.dğr. İstanbul 2017.

edilemediğinden bibliyografik çalışmalarda[1370] ve kütüphâne kataloglarında başka müelliflere âitmiş gibi gösterilmiş[1371] ve bazıları da yanlışlıkla bu müelliflere isnat edilerek neşredilmiştir.[1372]

Ünlü müzikolog H.G. Farmer, *Sources of Arabian Music* (1940) adlı eserinde, kullandığı yazmaların bir kısmının yanlışlıkla başka müelliflere maledildiğini, bir kısmının ise yanlış adlandırıldığını sonraki yıllarda farketmiş ve bu konuda bir makale yayınlamıştır.[1373] Kasıtlı olarak veya yanlışlıkla başka yazarlara isnâd edilen birçok kitap, neşredildikten sonra bu isnadın yanlışlığının farkına varılabilmiştir.[1374]

Yazma eserlerin müelliflerini ve isimlerini tespit ederken karşılaşılan güçlüklerin birkaç sebebi vardır. Birincisi bu eserlerin oluşum süreciyle ilgilidir. II/VIII-III/IX. asırlara âit bazı eserlerin, müelliflerinin ölümünden sonra öğrencileri tarafından yazıya geçirilmiş olması, müellif tesbitinde önemli problemler çıkarmıştır. II/VIII. asrın ortalarına kadarki dönemde yaşamış âlimlerin sözlü olarak rivâyet ettikleri eserleri, genellikle bir-iki nesil sonraki, eseri nakle icâzeti olan talebelerinden bazıları derleyerek yazıya geçirmiştir.

1370 Brockelman'ın *GAL* adlı 5 ciltlik eseri, yayınlanışının üzerinden yarım asırdan fazla bir zaman geçmesine rağmen, hâlâ araştırmacıların ilk başvurdukları bir kaynak olma özelliğini korumaktadır. Kendisi aynı zamanda bir kütüphâneci olan Brockelman, bu eserinde yüzlerce meçhul yazarı gün ışığına çıkarmış, ancak bazen de bir yazarın eserlerini başka yazarlara âitmiş gibi gösterebilmiştir. Bu örneklerden birini Ulrich Haarman şöyle dile getirmektedir:

> "Ebû Hâmid çok sayıda ilmî çalışma ortaya koymuştur. Bunlardan en az üçü günümüze kadar korunabilmiştir. Eğer bu müellif bugüne kadar layık olduğu ilgiyi görmemişse, bunun belli bir ölçüde müsebbibi, mevcut eserlerini üç ayrı yazara maleden Brockelmandır." (Ulrich Haarmann, "Rather the Injustice of the Turks than the righteousness of the Arabs", *Studia Islamica* 68, Paris 1988, s. 63-64.)

1371 Bazı örnekler için bkz. Halid Zehrî, "Tahkîkü Kütübi Usûli'l-Fıkhi'l-Mahtûtat. El-Ahtâ'u ve Esnâfuhâ", *Tahkîkü Mahtûtâti'l-Fıkh ve 'Usûluhu ve'l-Fetevâ ve'n-Nevâzil*, Mü'essesetü'l-Furkan, London 2015, s. 302-400.

1372 Bir eserin birden çok müellife nisbeti ile ilgili olarak bir örnek için bkz. Abdülkadir Ahmed Abdülkadir, *San'atu'l-Hat ve'l-Mahtûtât ve'l-Verrâketü ve'l-Fehrese*, Dârü'l-Vesâ'ik, Dımaşk, 2006, s. 342-346.

1373 "Ghosts: An Excursus on Arabic Musical Bibliographies", *Studies in Oriental Music*, c. 1, Frankfurt, 1986, s. 392-399.

1374 Birkaç örnek için bkz. 'Ömer b. Süleyman el-'Ukaylî, "Nazarât fi Tahkîki'l-Mahtûtât", *Buhûs Tarihiyye Mühdât ile'l-Üstâz ed-Duktur Abdülaziz b Salih el-Hilâbî bi-münâsebeti Buluğihi's-Seb'în*, Cem'iyyetü't-Tarihiyyeti's-Su'ûdiyye, Riyad 2013, s. 33-34.

Bazı râviler bir editör gibi davranarak naklettikleri rivâyetlere kendilerine göre bir düzen vermiş hatta diğer hocalarından naklettikleri bazı rivâyetleri de eklemişlerdir. Bu yüzden bazen bir eserin editörü de yazarı haline gelebilmiştir. Meselâ İbn Hişâm'ın, İbn İshak'ın, Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili rivâyetlerini derleyerek ve bazı ilâveler ve çıkarmalar[1375] yaparak oluşturduğu eser (*Sîretü'n-Nebî*) kaynaklarda kendi adıyla (*Sîretü İbni Hişâm*) anılmıştır.[1376] Son râvinin veya râvilerden birinin eserin yazarı olarak gösterildiği durumlar da vardır. Meselâ Ebû Zeyd Sa'îd b. el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *Kitâbu'ş-Şecer ve'l-Kele'* adlı eseri, son râvisi İbn Hâleveyh'e (ö. 370/980) veya onun hocası Ebû Ömer ez-Zâhid'e (345/956) isnâd edilmiştir. Bu eserin başındaki rivâyet zinciri şöyledir:

> Kâle İbnü Hâleveyh: Kara'tü kütübe Ebi Zeyd 'alâ Ebî 'Ömer, 'an Sa'leb, 'an İbni Necde, 'an Ebi Zeyd [İbnü Hâleveyh dedi ki Ebû Zeyd'in kitaplarını Ebû 'Ömer'e okudum. O da Sa'leb'den, o da İbnü Necde'den, o da Ebû Zeyd'den okudu/rivâyet etti.[1377]

Görüldüğü gibi eserin yazarı Ebû Zeyd, elimizdeki yazıya geçirilmiş nüshanın son râvisi de İbn Hâleveyh'tir. Yani İbn Hâleveyh'in rivâyeti esas alınarak bu nüsha oluşturulmuştur.

Arap dilinin bilinen en eski sözlüğü olan *Kitâbu'l-'Ayn*'ın kim tarafından telif edildiği konusunda tartışmalar vardır.[1378] Klasik kaynaklarda IV/X. asırdan başlayarak bu eserin müellifi hakkında farklı görüşler belirtilmiş ve bu konuda yapılan araştırmalarda da, bu eserin Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) veya râvilerinden biri olan Leys b. Muzaffer'e (ö. 200/816) âit

---

1375 Michael Lecker, "Notes about Censorship and Self-Censorship in the biography of the Prophet Muhammad", *Al-Qantara*, c. XXXV/1, Madrid 2014, s. 233-254.

1376 Harald Motzki, "The Author and His Work in The Islamic Literature of The First Centuries: The Case of 'Abd al-Razzâk's Musannaf", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 28, Jerusalem 2003, s. 174.

1377 Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs el-Ensârî, *Kitâbu'ş-Şecer ve'l-Kele'*, yay. haz. Enver Ebû Süveylim, Muhammed eş-Şevâbike, *Mecelletü'l-Mecma'il-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdüniyye*, c. XXVII, no. 45, Amman 1993, s. 135, 149.

1378 Bu konudaki farklı görüşler için bkz. Rafael Talmon, *Arabic Grammar in its Formative Age. Kitâb al-'Ayn and its Attribution to Halil b. Ahmed*, Brill, Leiden 1997, s. 91-108.

olduğu ileri sürülmüştür.[1379] İmam Şâfi'î'nin (ö. 204/820) *Kitâbu'l-Ümm* adlı eserinin müellifi konusunda da bu tür tartışmalar vardır. Bu eserin Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/883) tarafından İmam Şâfi'î'den rivâyet edilen tek versiyonu mevcuttur. Rebî' b. Süleyman, bu eseri yaptığı ilâvelerle genişlettiği için bazı araştırmacılar tarafından eserin müellifi olarak gösterilmiştir.[1380] Bu konudaki farklı görüşlerin IV/X. asır gibi erken bir dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. Ebû Talib el-Mekkî (ö. 386/996) ve onu takiben de Muhammed el-Gazâlî (ö. 505/1111), *Kitâbu'l-Ümm*'ün yazarının İmam Şâfi'î değil de öğrencilerinden el-Büveytî olduğunu ve Rebî' b. Süleyman'ın bu eseri el-Büveytî'nin nüshasından naklettiğini ileri sürmüşlerdir.[1381] Bugün elimizde olan nüshanın, daha sonraki asırların ürünü olduğuna dâir görüş belirtenler de olmuştur.[1382] İmam Şâfi'î'nin *er-Risâle* adlı eseri hakkında da benzer tartışmalar mevcuttur. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'l-Vera'* adlı eserinin de, bu eseri derleyen öğrencilerinden Ebû Bekir el-Mervezî'ye (ö. 275/888) âit olduğunu savunanlar vardır.[1383]

Orta Çağ İslâm dünyasında, başkalarının müsvedde halinde kalmış ve bir manada neşredilmemiş eserlerini de sahiplenmek sıkça rastlanılan bir uygulama olmalı ki şâir Mühezzeb Sâlim b. Su'âde el-Hımsî (ö. 618/1221), öldükten sonra şiirlerini ele geçiren kimselerin bu şiirleri kendilerine mâl etmelerinden korktuğundan, bütün şiir müsveddelerini tarihçi İbnü'l-'Adîm'e vermek istemiştir.[1384] Ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî de (ö. 313/925), Belhî adlı bir filozofun müsvedde olarak kalmış bazı eserlerini sahiplenmekle itham edilmiştir.[1385] Sehâvî de, hocası İbn Hacer'in müsveddelerinden yararlanarak bazı eserlerini kaleme aldığı şeklinde tenkide maruz kalmıştır.[1386]

1379 Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*, Leiden, Brill 2015, s. 283-290.

1380 Bu konunun tartışması için bkz. Walter Edward Young, *The Dialectial Forge: juridical disputation and the evolution of Islamic law*, Springer 2017, s. 58-65.

1381 Walter Edward Young, *a.g.e.*, s. 58.

1382 Motzki, a.g.m., s. 175.

1383 Claude Gilliot, "Introduction", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. Lii.

1384 İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, c. IX, s. 4106.

1385 İbn Ebû 'Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 416. İbn Ebû 'Usaybi'a'nın zikrettiği bu filozof 322/934 tarihinde ölen Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî olmalıdır. Bkz. İlhan Kutluer, "BELHÎ, Ebû Zeyd", *DİA*, c. 5, s. 412-414.

1386 Şemsüddin es-Sehâvî, *el-Mekâsıdu'l-Hasene*, önsöz.

Diğer sebep de bu konuda yapılan sahtekârlıklar ve suistimallerdir. Orta Çağ İslâm dünyasında mezhep çatışmalarından dolayı, kabule şayan olmayan bazı görüşleri kabul ettirebilmek gayesiyle ünlü ve güvenilir müelliflere, kendi yazmadıkları eserler isnat edilmiştir.[1387] Tabii ki bu tür suistimallerde, kâr amacı güden müstensihlerin ve verrâkların da önemli bir rolü olmuştur. Verrâkların, müstensihlerin, kitap ticaretiyle uğraşanların veya bazı eserlerin mâliklerinin, daha çok para kazanmak için bu eserlerde yaptıkları tahrif ve tezvirler birçok eserin isminin ve müellifinin adının tespitinde problemler doğurmuştur. Az meşhur olan eserler çok meşhur olan eserlere benzetilerek câzip hâle getirilmeye çalışılmış, böylece meşhur kitaplar ve müellifler daha az meşhur olan kitapların ve müelliflerin yerini almıştır.

Sahte eserler o kadar büyük bir dikkat ve titizlikle uydurulmaktadır ki çoğu kere sahte olduklarına dâir bir kanaat oluşmaktaysa da sahteliklerinin sahanın uzmanları tarafından kesin olarak ispat edilebilmesi uzun yıllar almaktadır. Keykâvus b. İskender b. Kabûs b. Veşnigîr'in 1953 yılında Amerika'ya götürülen *Pendnâme*'sinin bir nüshası o kadar iyi taklit edilmişti ki bu konunun mütehassısı olan R.N. Frye bu nüshanın önemi üzerine bir konferans vermiş ve beş de makale neşretmişti.[1388]

Bu konuda rastlanılan en yaygın uygulama bir eserin mukaddimesindeki müellif ve kitap adını değiştirerek kaynaklarda adı geçen fakat nüshası bulunmayan eserler icâd edilmesidir. Meselâ Muhammed el-Mısrî, *Kitâbu'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*i, mukaddimesindeki bu eserin Se'âlibî'ye âit olduğunu belirten bilgilere güvenerek, kontrol etmeden neşretmiş, daha sonra Hatem Salih ed-Damin tarafından bu kitabın İbnü'l-Cevzî'ye âit olduğu ve daha önce

[1387] W.M. Watt, "The Authenticity of the Works Attributed to al-Ghazâli", *JRAS* (1952), s. 24'te "Matbaanın icadından önce bir eserin az sayıda nüshası mevcutken, bir eseri yazarından başka bir yazara isnat etmek oldukça yaygındı. Sünni doktrine aykırı görüşe sahip bazı yazarlar, eserlerinin yayılmasının engellenmemesi veya sansüre uğramaması için yazdıkları kitapları güvenilir müelliflere mâl etmişlerdir." şeklinde yazmaktadır. Orta Çağ İslâm dünyasında bu konuda rastlanılan bazı örnekler için bkz. F. R. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (Rome, 1947), s. 45-48. Câhız'a nisbet edilen sahte bir eser için bkz: Ch. Pellat, "Encore un apocryphe Djâhizien", *Melanges d'Orientalisme Offerts a Henry Masse*, Tahran 1963, s. 317-326.

[1388] M. Minovi, "Qâbûs-nâma'nın Yeni Nüshası Hakkında", *Şarkiyat Mecmuası* 2 (1957): 105. Frye'nın bu konudaki makaleleri için bkz. *Richard Nelson Frye Festschrift 1*, *Journal of Turkish Studies* 16 (1992).

1979 yılında *Muntahabu Kurreti'l-A'yuni'n-Nevâzir fi'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir* adıyla neşredilmiş olduğu ortaya konulmuştur.[1389] Yine mukaddimedeki kayıtlara dayanılarak Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî'ye (ö. 925) mâl edilen *el-Kâfi fi't-Tıb* adlı eserin ona âit olmadığını, bu eserde ismi geçen bazı şahısların, Râzî'den üç-dört asır sonra geldiklerini, Albert Z. İskender yaptığı bir inceleme sonucu ortaya çıkarmıştır.[1390]

Bazı verrâkların para kazanmak maksadıyla kendi yazdıkları eserleri veya müellifi belli olmayan birtakım eserleri bazı meşhur müelliflere isnad ettiklerini görüyoruz.[1391] İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995?), Abbasiler döneminde, bazı verrâkların para kazanmak amacıyla halkın rağbet ettiği *Binbir Gece Masalları*, hayvan hikâyeleri ve değişik coğrafyalardaki ülkeler gibi konularda aslı esası olmayan eserlerin yazımını teşvik ettiklerini, hatta bazılarının bizzat bu konularda kitap hazırladığını söylemektedir:

> Binbir Gece Masalları ve hurafeler Abbâsoğulları, özellikle de Muktedir döneminde [295-320/908-932] pek rağbetteydi. Bu yüzden verrâklar yalanlarla dolu eserler telîf ettiler. Bunlardan biri İbn Dilan diye bilinen Ahmed b. Muhammed b. Dilan, diğeri de İbn Attâr'dı. Bu şekilde faaliyette bulunan başkaları da vardı. Yukarıda, hayvanları ve diğer yaratıkları konuşturarak hurafelerle [dolu eserler] ve gece hikâyeleri yazan müelliflerden bahsetmiştik. Bunlar Sehl b. Harûn, Alî b. Dâvud, el-Attâbî ve Ahmed b. Ebû Tâhir'dir.[1392]

İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist*'inde yer alan müellifi belli olmayan bu türdeki birçok kitabın, verrâklar tarafından para kazanmak maksadıyla derlenmiş olması muhtemeldir.[1393]

1389 "Kitâbu'el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir, el-Mensûb ile's-Se'âlibî", *el-Mevrid* 15 (Bağdad, 1986), s. 169-175.

1390 "Bibliographical Studies in Medical and Scientific Arabic Work", *Oriens* 25-26, Leiden, 1976, s. 144-147. Bu tür yanlışlıklardan, eserin muhtevasının incelenmesiyle nasıl kaçınılabileceğini Naci Ma'ruf şu makalesinde güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Bkz. "Min Kavâ'idi't-Tahkîki'l-'İlmî. Tevsîkü 'Unvâni'l-Mahtût ve Tahkîku İsmi Müellifihi", *el-Mevrid*, 26, s. 1 (Bağdad, 1993), s. 41-49.

1391 Âbid Süleyman el-Mişvehî, *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtutâti'l-Arabiyye*, Riyad 2001, s. 113-114.

1392 *el-Fihrist*, c. 1 (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978), s. 308.

1393 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *a.g.e.*, 107.

Bazı verrâklar ise meşhur olan müellifler adına eser derleyerek piyasaya sürmüşlerdir. Hammad b. İshâk, babası İshâk b. İbrâhîm'in *Kitabu'l-Eğânî*'nin kaynaklarından biri olan şarkılarla ilgili eserinin son şeklinin babasına âit olmadığını, Bağdad'ın doğusundaki mahallelerden birinde, Han ez-Zibl'de kitapçı dükkânı olan babasının verrâkı Sindî b. Alî ve bir arkadaşı tarafından derlenerek ortaya çıkarıldığını söyler. Muhammed b. Halef Vekî'nin rivâyet ettiğine göre Hammad, "Babam böyle bir kitap telif etmemiştir... Babamın sadece birinci bölümünü yazdığı bu kitabı, babamın ölümünden sonra verrâkı [rivâyete] izni olmadığı hâlde bir arkadaşıyla birlikte derleyerek ortaya çıkardı"[1394] demiştir. Kendi yazdıkları eserleri meşhur müellifler tarafından yazılmış gibi gösterip bu yolla haksız kazanç elde eden verrâklar da vardı.[1395]

Bu arada insanları yanıltarak mutlu olan ve kendilerinin ne kadar zeki olduğunu göstermeye çalışan sahtekârların her devirde bulunduğu da unutulmamalıdır: İbn Miskeveyh 319 (931) yılının vekâyiini sıralarken, Daniyel isimli bir şahsın kendisine geçmiş peygamberlerle ilgili birçok eser uydurduğunu söylediğini nakleder.[1396] Gazzalî başta olmak üzere Orta Çağ'da yaşamış birçok meşhur âlime isnat edilen bazı eserlerin sonradan uydurulduğu ortaya çıkmıştır.[1397]

[1394] Ebû'l-Ferec Isfahanî, *Eğânî*, c. 1 (Kahire [t.y.]), 4; *Mu'cemü'l-Üdebâ*, neşr. İhsân Abbas, c. 2 (Beyrut, 1993), s. 615-616. İbnü'n-Nedim, İshak b. İbrâhîm'in kendisinden *Kitâbu'l-Eğânî*'yi isteyen bir şahsa "Kendisinin telîf ettiğini mi yoksa onun için derlenmiş olanı mı" diye sorduğunu nakleder. *el-Fihrist*, c. 1 (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978), s. 141.

[1395] Âbid Süleyman el-Mişvehî, *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtutâti'l-Arabiyye*, Riyad, 2001, s. 113-114.

[1396] Richard N. Frye, "Islamic Book Forgeries from Iran", - *Islam-wissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum sechzigsten Gebürstag*, ed. Richard Gramlich, Wiesbaden 1974, s. 107.

[1397] W.M. Watt, a.g.m., s. 24-25. Gazzali, Melik Sencer'e yazdığı bir mektupta kendi adına eser uydurmak için en az üç teşebbüs yapıldığını ve bunlardan birinin de başarılı olduğunu söylemektedir. Bkz. A. Khismatulin, "The Art of Medieval Counterfeiting: The Siyar al-Mulûk (The Siyâsat-nâma) by Nizâm al-Mulk and the Full version of the Nasihat al-Mulûk by al-Ghazâlî", *Manuscripta Orientalia* 14, no. 1, Petersburg 2008, s. 1. Bu tür uygulamalar sadece İslâm dünyasına mahsus olmayıp, Antik Çağ'da da başta Aristo olmak üzere bazı düşünürlere, kendilerine âit olmayan eserlerin isnad edildiği görülmektedir. Bkz. Ismail K. Poonawala, "Anonymous Works and their Ascription to Famous Authors: Are They Cases of Mistaken Identitiy of an Outright Forgery?", *Arabica*, c. 62, Leiden 2015, s. 404-419.

Hicrî üçüncü asır müelliflerinden Câhız'ın da bazen yazdıklarını korumak, bazen de daha değerli göstermek için bu yola girdiğini görüyoruz. Câhız "Düşmanlık ve Hased" hakkında yazdığı bir risâlesinde şöyle demektedir:

> Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin "Geri zekâlıların, kitaplarını anlamadıkları halde, çekememezlikleri yüzünden eleştirdikleri" şeklindeki ifâdesinin doğruluğunu deneme ve sınama ile anlamıştım. Kimi zaman kendi ismimle din, fıkıh, siyer, biyografi, hutbeler, haraç, şer'î hükümler ve diğer bilim dallarına ilişkin mükemmel bir eser yazdığımda, ilim ehlinden bir topluluk, onun üstün mükemmel, fasih ve beliğ bir eser olduğunu bildikleri halde, sırf içlerindeki katıksız haset duygusu yüzünden onu eleştirmeye/karalamaya koyuluyorlardı. Onlar bu davranışlarını çoğunlukla, söz konusu kitabım, insanları öne geçirmeye – sona bırakmaya, derecelerini düşürmeye ve yükseltmeye, rağbet edilecek mukâfat vermeye, korkulacak cezâ vermeye kudreti olan bir hükümdar için yazılmış olduğunda sergiliyorlardı. Bu durumda artık onlar kösnümüş develer gibi heyecan duyuyor, eserin kendisi için yazıldığı zâtın nezdinde bu kitabın değerini düşürmeye bir çare bulabilirlerse, işte bu onların amaçladıkları ve istedikleri şey oluyordu. Ancak kitabın ithaf edildiği hükümdar, araştırıcı ve derin bilgi, belağat sahibi, dâhi, ilimde uzman ve zekî bir kimse olur da kitabın değerini düşürmeye bir çare bulamazlarsa, onda işlenen fikirleri çalıyorlar, onun malzeme ve notlarını kullanarak bir kitap yazıyorlar, onu bir başka hükümdara ithaf ederek kendisine yaklaşmak vesilesi ediniyorlardı. Halbuki onlar, o kitap, bana âit olarak, benim adımla çıktığında yermişler ve karalamışlardı.
>
> Kimi zaman ben de içerdiği anlam/fikir ve lafızlar itibariyle önemli ve değerli olmayan bir kitap yazdığımda, onu İbnü'l-Mukaffâ, el-Halîl b. Ahmed, "Beytü'l-Hikmet"in sahibi Selm, Yahya b. Halid el-Bermeki, Külsüm b. Amr el-Attâbî gibi daha önceki asırda yaşamış önemli müelliflere nisbet ediyordum. Bunun üzerine bu kitaptan daha sağlam ve mükemmel olan kitaplarımı karalayan bu topluluk, bu kitabı istinsah etme ve onu benden okumak için bizzat bana geliyorlar, istinsah ediyorlar, üzerinde tartışıyorlar, onun edebî ifâdelerini, örnek olarak içerdiği lafız ve manâları kitaplarında ve diğer yazdıklarında kullanıyorlar ve onu benden o ilim dalının diğer tâliplerine rivâyet ediyorlardı... Onların bu davranışları, bu eser benim adımla çıkmadığı, benim telifim olarak bana nisbet edilmediği içindir.

> Kimi zaman da kitap, benim elimden, lâtif ve mükemmel manâları, yüce ve fasih lâfızları ile sanki söz ve yumuşak bir kayaya kazılmış kitâbe metni gibi çıkıyor, ancak ben onu kendi eserim gibi ortaya çıkardığım takdirde, hasetçilerin karalamasından korktuğum, eserin söz dizimi muntazam, içerdiği sözler güzel olduğu için kendilerine nisbet edilebileceğini düşündüğüm kimselerden de kıskandığımdan, onu, yazarı bilinmeyen kitap cevherlerinin arazları arasında, müellifi müphem ve mechul bir kitap olarak çıkarıyorum. Bir de ne göreyim aynı topluluk kitabın üzerine çöken kum yığını gibi üşüşüyorlar, atların yarış günü hedefe ulaşmada yarış yaptıkları gibi onu okumakta birbiriyle yarışıyorlar.[1398]

Müellif ve kitap isminin doğru tespit edilebilmesi için bazı yollara başvurulabilir: Hicrî birinci asırdan itibaren çeşitli konulardaki rivâyetlerin bir araya toplanmasıyla meydana gelen sahife türünden eserlerin ortaya konulduğu malum olmakla birlikte kitap telifi Hicrî ikinci asırın ikinci yarısında başlamış ve zaman akışı içinde şekil ve muhtevayla ilgili olarak çeşitli değişikliklere uğrayarak devam etmiştir.[1399] Genellikle erken dönemde bu eserler, besmeleden sonra bir rivâyet zinciri ile başlamaktaydı. Daha sonra bu uygulama belli bir ölçüde terk edilmiş ve eserlere doğrudan "kâle'l-musannifu...", "kâle'ş-şeyhu..." diyerek kitabı derleyenin adı zikredilerek başlanılır olmuştur.[1400] Bu yüzden eser ve müellif adını açıkça belirtmek maksadıyla V/XI. asrın sonlarına kadar, genellikle müstensihler, eserin ve müellifin adını yazmanın 1^a sayfasına düzenli bir şekilde yazmışlardır.[1401] İslâmi yazmalarda bu sayfalar bir dereceye kadar kitap kapağı görevi görüyorlardı. Önceleri sadece yazmanın yazıldığı mürekkeple hazırlanan bu başlıklarda, sonraları renkli mürekkepler de kullanılmaya başlanmıştır. Erken dönemde hazırlanmış yazmaların başlarındaki boş sayfalara ve zahriye sayfasına konulan semâ', kırâ'at ve icâzet kayıtları da genellikle eserin adı ve müellifi ile ilgili

---

1398 Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, c. I, yay. haz. Abdülemîr Ali Mühennâ, Dârü'l-Hadase, 1988, s. 242-243.

1399 Salih Ahmed el-Ali, "et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübi'l-Musannefe fi'l-'Uhûdi'l-ûlâ", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Iraki*, Bağdad 1980, 14 vd.

1400 Adam Gacek, "Technical Practices and Recommendations Recorded by Classical and Post-Classical Arabic Scholars concerning the copying and Corrections of Manuscripts", *Les Manuscripts du Moyen-Orient: Essais de Codicologie et Paleographie*, Istanbul-Paris, 1989, 53.

1401 Çeşitli örnekler için bkz. Salahaddin Al-Munajjed, *Le Manuscrit Arabe Jusqu'a Xe S de 1 'H.* Le Caire 1960.

bilgiler içerir. Bu devrede hazırlanan yazmaların müelliflerini tespit ederken müstensihler tarafından elyazmasının 1^a sayfasına konulan eser ve müellif isimlerine ve bu kayıtlara güvenebiliriz. Çünkü bir yazmayı kopya eden müstensih o eseri baştan sona kadar okuduğundan yanlış yapma ihtimali nispeten azdır.

Bu uygulama VI/XII. asırda önemini kaybederek sürmüştür. Ancak daha önce de zikrettiğimiz gibi, özellikle VII/XIII. asırdan sonra, kitap kapağı görevi gören bu başlıklar, eserlerin istinsahından çok sonra kitap sahipleri tarafından hattatlara yazdırılmaya başlanılmıştır. Bu bakımdan V/XI. asırda istinsah edilmiş bir esere, istinsahından bir-iki asır sonra da bu başlıklar yazılmış olabilir. Ancak bu tür başlıklar eserin yazıldığı mürekkep ve yazı cinsi dolayısıyla kolayca teşhis edilebilmektedir.

VIII/XIV. asırdan itibaren eserin adı genellikle elyazmasının 1^b sayfasının başına yerleştirilen tezhipli ser-levhaların içine konulmaya başlanılmıştır. Ancak elyazmalarının hazırlanışında, önce forma haline getirilen kâğıtlar üzerine kitabın metni müstensih tarafından yazılıp sonra da tezhip yapıldığından ser-levha dediğimiz bu başlık kısımları çok kere boş kalmakta, bazen bu boşluğa eserin adı başka kimseler tarafından yazılmakta, bazen de hiç yazılmamaktaydı. X/XVI. asırdan itibaren ise ser-levhalar bir süs olarak kabul edilmeye başlanıldığından, bu bölümlere kitabın ismini yazma âdeti yavaş yavaş kaybolmuştur.[1402]

Bu yüzden ancak V/XI. asrın sonlarına kadar yazmaların 1^a sayfasına müstensihler tarafından yazılan müellif ve eser adıyla ilgili kayıtlara güvenilebilir. Daha sonraki devrelerde yazılan bu tür kayıtlara ve ser-levhalar içine konulan eser isimlerine ise gerekli incelemeleri yapmadan itimat etmemek gerekir.

Yazma eserlerin adını ve müelliflerinin ismini eserin 1^a sayfasına yazma âdeti kaybolduktan sonra, yazmaya sahip olanlardan birinin eserin adı ve müellifiyle ilgili olarak 1^a sayfasına bazı kayıtlar koyması yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Bu uygulamadan dolayı bugün kütüphânelerimizdeki birçok

---

[1402] Yazma eserlerin uğradıkları değişikliklerle ilgili verilen asırları kesin bir bilgi olarak kabul etmemek gerekir. Birçok örnekten hareketle tahmini olarak tespit edilmiştir ve bu tespitlerin çoğu merhum hocamız M. Nihad Çetin'e âittir. Yazma eserler konusunda hemen her şeyi kendisinden öğrendiğimiz M. Nihad Çetin hocamızı bu vesileyle rahmetle anıyorum.

yazmanın başında, eserlerin ve müelliflerinin adlarının değişik bir yazıyla ve genellikle de l[a] sayfasının üst kısımlarına kaydedilmiş olduğunu görürüz.

Yazar ve kitap isminin tespitinde bu tür kayıtlardan yararlanılabilir. Ancak bu tür kayıtların her zaman bizi yanıltabileceğini de unutmamak gerekir.[1403] Çünkü her şeyden önce bu kayıtları yapanların ilmî seviyeleri hakkında bir fikrimiz olmadığından yapılan tespitlerin ne derecede sıhhatli olduğunu bilemeyiz. Ayrıca eserin ve müellifin adı doğru olsa bile tam olarak tespit edildiğinden emin olamayız. Yazma sahiplerinin yaptıkları yanlış isimlendirmeler genellikle bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Eğer müellif adı, eserde açık olarak belirtilmemişse, çoğu kere eserin içinde geçen isimlerden biri müellif zannedilebilmekte ve bu şekilde kayıt düşülmektedir.

Bu yüzden bu isimlendirmeler, başka yollardan doğrulanmadan, güvenilir olarak kabul edilmemelidir. Sadece bu kayıtlara güvenilerek yapılan tespitlerde önemli hatalar yapılabilmekte,[1404] bazen de bu yüzden bazı eserler değişik adlarla[1405] ve başka müelliflere isnat edilerek yayınlanmaktadır; Ebû'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîmî'nin (ö. 944-45) *Kitâbu'l-Mihen* adlı eserini E.G. Browne, *Handlist of Muhammadan MSS of the University of Cambridge* (Cambridge 2009, s. 265-266) adlı katalogunda, X/XVI. asırda yazmanın sahiplerinden biri tarafından l[a] sayfasında yapılan bir kayda

---

1403 Ancak şunu da belirtmekte yarar vardır. Özellikle de devlet adamlarının kurdukları kütüphânelerin koleksiyonlarındaki kitaplarda bu tür uygulamanın oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Meselâ Ragıp Paşa Kütüphânesi'ndeki mevcut birçok eserin isimleri hattatlara yazdırılmıştır. Bu tür başlıklar, yukarıda bahsettiğimiz başlıklara göre daha güvenilirlidir. Çünkü bu işlem muhakkak ki ulemâdan bazı kimselerin nezaretinde yapılmıştır.

1404 Bu konuda iki örnek için bkz. George Saliba, "Early Arabic Critique of Ptolemaic Cosmology: A Ninth-Century Text on the Motion of the Celestial Spheres", *Journal for the History of Astronomy*, c. 25/2, Cambridge 1994, s. 120; G. J. H. Van Gelder, "Ibn Aflah: Author of *Kitâb al-Badi'* Attributed to al-Marginâhî", *Arabica*, c. XXXII/3, Leiden 1985, s. 360-361.

1405 Bu uygulamanın sonucu olarak bazı eserlerin değişik adlarla tanındığını da görebilmekteyiz. Meselâ Vâhidî'nin XV-XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki tarikatları konu edinen eseri "*Kitâb-ı Tevâ'if-i 'Aşere*", "*Hâce-i Cihân Netîce-i Cân*", "*Menâkıb-ı Hâce-i Cihân*" gibi değişik adlarla anılmaktadır. Bkz. Günay Kut, "British Museum'daki Türkçe Yazmalar", *TDAY Belleten*, Ankara 1971, s. 214-215. Abdülvâsî Çelebi'nin İbrâhîm Peygamber hakkındaki mesnevisinin de "*Destân-ı İbrâhîm Nebî*" ve "*Halîl-nâme*" gibi iki değişik adı vardır. Bkz. Günay Alpay, "Abdülvasi Çelebi'nin Eseri ve Nüshaları", *TDAY Belleten*, Ankara 1970, s. 201-226.

dayanarak, Ebi Ca'fer el-Ferevî'ye mâl etmiştir.[1406] Yine böyle bir kayda dayanılarak Ebû Mansûr-ı Matûridî'ye âitmiş gibi gösterilen *Tefsîrü'l-Esmâ ve's-Sıfat* adlı eserin, yapılan bir incelemeden sonra Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye (ö. 1037-38) âit olduğu anlaşılmıştır.[1407] 1[a] sayfasındaki böyle bir kayda dayanılarak C. Brockelman ve E. Blochet tarafından Müslim al-Lahcî'ye mâl edilen bir kitabın daha sonra yapılan bir araştırma neticesinde Ebû Muhammed Yûsuf b. Muhammed el-Hacûrî'ye âit *Kitâbu Ravzati'l-Ahbâr* adlı eserin dördüncü bölümü olduğu ortaya çıkmıştır.[1408] Yakûb el-Kaşkarî'nin *Künnaş* adlı eseri de yine aynı uygulamadan ötürü İbn Serafyûn'a âitmiş gibi gösterilmiştir.[1409] 1936 yılında, Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyârî ve Abdülhafız Şelebî tarafından Ukberî'nin, Mütenebbî *Dîvân*'ının şerhi olarak neşredilen eserin, Mustafa Cevad tarafından, Afîfüddîn Ebi'l-Hasan Alî b. Adlan el-Mevsılî adlı bir müellife âit olduğu ortaya çıkarılmıştır.[1410]

Yazarın ve eserin adını, yazmanın mukaddimesinden veya hâtimesinden çıkarma da bu hususta yaygın olarak kullanılan yollardan biridir. IV/X. asırdan sonra ortaya çıkan mensur yazmalarda genellikle müelliflerin eserlerine Allah'a hamd ve Peygamber'e salavatı içeren "hamdele" ve "salvele" ile başlayıp daha sonra "emma ba'd" veya "ba'd", "ba'dehu" sözcüğünden sonra da genellikle kendi adlarını ve eserlerinin isimlerini zikrettiklerini görüyoruz.[1411] Bu uygulama daha sonraki asırlarda daha da yaygınlık kazanmıştır. Bu tür bir mukaddime taşıyan eserlerin ismini ve müellifini tespitte en güvenilir yol, gerekli bilgileri bu bölümden çıkarmaktır.[1412] Ancak bu uygulama gerekli kontrollerden sonra yapılmalıdır. Mukaddime kısmından elde edilen eser ve müellif adı, eserin başka nüshaları mevcutsa onlarla karşılaştırılarak kontrol edilmeli, biyografik ve bibliyografik eserlerde müellifin adını bulup kendisine bu isimde bir eser isnat edilip edilmediği tespit edilmelidir. Mevcut bazı

1406 M.J. Kister, "The Kitab al-Mihan: A Book on Muslim Martyrology", *Journal of Semitic Studies* 20 (1975), s. 210-211.

1407 Yusûf Ziya Yörükan, "Kitabu Tefsiri'l-Esmâ ve's-Sıfat Hakkında", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, s. 1 Ankara 1952, s. 104-105.

1408 Wilferd Madelung, "The Identity of two Yemenite Historical Manuscripts", *Journal of Near Eastern Studies* 32 (1973), s. 179-180.

1409 Ya'kûb al-Kashkarî, *Book on Medicine, Kunnâsh*, haz. F. Sezgin, Frankfurt 1985, s. 1.

1410 Muhammed Abdullah el-Azzâm, "Leyse li'l-Me'arrî", *'Âlemü'l-Kütüb* 14, Riyad 1993, s. 242.

1411 Ancak "bu fakir ü hakir", "kemine" gibi sözcüklerin arkasına gizlenen müelliflerin sayısı da hiç az değildir.

1412 Bazı müellifler de eserlerinin adını kitaplarının sonunda zikretmektedirler.

örnekler bu bölümde verilen bilgilerin bazen yanıltıcı olabileceğini ortaya koymaktadır. Müellif ve eser adlarının değişik bir mürekkeple yazıldığı eserlerde, müstensihler genellikle bir boşluk bırakmakta ve eseri yazmaya devam etmektedirler. Bazen müstensih bu boşluğu doldurmayı unutmakta ve burası başka bir kimse tarafından kendi tespitine göre doldurulmakta ve bu tespit de bazen yanlış olabilmektedir. Manzum eserlerde ise müellif ismini, eserin başında yer alan bir beyitte zikredebileceği gibi, eserin sonunda, bazen eserinin ismiyle birlikte, bazen de eserinin adını zikretmeksizin verebilmektedir.[1413] Ancak bu konuda dikkatli olunmazsa beyitlerdeki bazı kelimelerin yanlış değerlendirilmesi, ortaya gerçek olmayan bazı müellif isimleri çıkarabilir.[1414] Bu konuda kasıtlı olarak yapılan tahriflerle bazı eserlerin müelliflerinin değiştirildiğini görüyoruz. Meselâ Ahmed-i Rıdvân'a (ö. 1528'den sonra) âit eserler, bazı nüshalarda kullanılan mahlaslara güvenilerek Hayâtî'ye isnat edilmiştir. İsmail Ünver bu konudaki bir incelemesinde bu eserlerin mahlas beyitleri değiştirilerek Hayâtî'ye mâl edildiğini ortaya çıkarmıştır.[1415] Dîvânlarda şairin adı değil de mahlası gazel ve kasidelerin bazı beyitlerinden tespit edilebilir. Eğer adından farklı olarak bir mahlas kullanıyorsa şairin adı tezkirelerden ve diğer biyografik kaynaklardan bulunabilir.

İkinci sebep de yazma eserlerde müellif ve eser adının belirtilmesinde standart bir uygulama olmamasıdır. Bazı eserlerde kitap adı, bazılarında müellifin ismi, bazılarında da her ikisi de zikredilmeyebilir. Birtakım eserlerde

---

[1413] Meselâ Âşık Ahmed'in manzum *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sının son beyti şöyledir:

Câmiü'l-Ahbâr sözüni söyledük
Her birisin sana ma'lûm eyledük

Âmil Çelebioğlu, "Âşık Ahmed'in Câmiü'l-Ahbâr Adlı Manzum Tezkiretü'l-Evliyası", *Türk Kültürü Araştırmaları* 23, s. 1-2 (1985), s. 171.

[1414] Bu konuda Emre'nin *Tercüme-i Pend-i Attâr*'ı güzel bir örnektir. Bazı nüshalarda Emri adı Emre'ye çevrilmiş ve böylece bu eser Edirneli Emri'ye nispet edilmiş, bazı nüshalardaki beyitlerde geçen birtakım kelimeler de yanlış değerlendirilerek bu nüshalar kataloglarda Makali, Saîd ve Cevrî gibi şâirlerin adlarına kaydedilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hasibe Mazıoğlu, "Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid İçin Yapılan Pend-nâme-i Attar Çevirisi", *VIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 2 (Ankara 1981), 1183-1193; Azmi Bilgin, "Nasihatnâme ve Emre'nin Tercüme-i Pend-i Attâr'ı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 93, İstanbul 1994, s. 197-208.

[1415] İsmail Ünver, "Ahmed-i Rıdvan", *Belleten* 50, no. 196 (1987), s. 84-97. Şemseddin Sîvâsî'nin *Süleymaniyye* adlı eserinin aynı şekilde Zileli Hamdi'ye mâl edilmesiyle ilgili olarak bkz. Hüseyin Akkaya, "Şemseddin Sîvâsî'nin Zileli Hamdi'ye Atf Edilen Bir Mesnevîsi *Süleymaniyye*", *Journal of Turkish Studies*, no. 21 (Hasibe Mazıoğlu Armağanı I), Cambridge MA. (1997), s. 221-229.

ise, her ikisi de düzenli bir şekilde verilebilir. Bu hususlaki uygulamalar da çeşitli dönemlerde farklılıklar göstermektedir.

Ayrıca Orta Çağ İslâm dünyasında meşhur müelliflere az tanınan müelliflerin eserlerinin isnâdının oldukça yaygın olduğunu görüyoruz. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, biyografik kaynaklarda 300 civarında eserin müellifi olarak gösterilen Câhız (ö. 255/869) bile gençliğinde bazı kitaplarını, meşhur kimselere isnâd ettiği gibi, daha sonra başka müellifler de Câhız'ın adına eserler kaleme almışlardır.[1416]

Aidiyetin tespitinde Bertels'in de belirttiği gibi, iç tenkit, yani herhangi bir müellifin üslup özelliklerinin tespiti, dönemin dil hususiyetlerinin belirlenmesi, müellifin yaşadığı devrin örf-âdetleri, günlük yaşamla ilgili özellikleri, dünya görüşü ve inanç dünyasının ortaya çıkarılması büyük önem taşır.[1417] Üslup özelliklerinin tespiti oldukça güç ve yorucu bir iştir. Ancak bu güç ve yorucu iş bilgisayarların sağladığı imkânlarla kolaylaştırılabilir.[1418]

1416 Câhız'a isnâd edilen eserler için bkz. Mohsen Zakeri, "Yet Another Pseudo-al-Jâhiz? *Kitâb al-Hijâb* and its Probable Author Ibn al-Marzabân (d. 309/921)", *Journal of Abbasid Studies*, c. III, Brill, Leiden 2016, s. 1-28.

1417 Muhammed Merzuş'un *Nüzhetü'l-Ebsâr fi Fezâ'ili'l-Ensâr* adlı eserinin müellifinin tesbiti, bu konuda güzel bir örnek oluşturmaktadır:

> *Nüzhetü'l-Ebsâr fi Fezâ'ili'l-Ensâr* adlı eserin müellifinin Haseniyye Kütüphânesi'ndeki bir nüshasından hareketle ilk anda kütüphâne kataloğunda bu şekilde kataloglandığından, Muhammed b. Ebü'l-Hasan el-Bekrî el-Endelüsî'ye âit olduğunu düşünmüştüm. Ancak çok geçmeden bende bazı şüpheler oluştu. Sonra biyografi kitaplarından Bekrî'nin hayat hikâyesini araştırdım ve Şafii mezhebinden olduğunu ve Mısır'da doğup öldüğünü tespit ettim. Sonra elimdeki nüshayı incelemeden, bu eseri ona isnad eden kaynakları araştırdım. Sonra kitabı okumaya başladım ve eserin giriş kısmında müellifin, dönemin Endülüs emiri Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Gâlib Billâh'a dua ettiğini, eserin sonunda da Medine halkının mezhebinden övgüyle bahsettiğini gördüm. Son sayfasında da şöyle bir kayıt buldum: Eserin yazımı Gırnata'da 667 tarihinde vuku buldu. Ortaya çıkan şuydu: bu eserin Bekrî'ye nisbeti *Hediyyetü'l-Ârifîn*'deki hatalı bir bilgiden kaynaklanıyordu. Biyografik kaynaklardan öğrendiğimize göre kitabın nisbet edildiği Bekrî 899'da doğmuş ve 952'de ölmüştü. Elimizdeki nüshanın ferağ kaydı ise 667'yi gösteriyordu. Bekrî, Şâfii mezhep ve Mısırlıydı. Bu eserin müellifi ise Maliki mezhebine mensuptu ve Endülüslüydü. Uzun araştırmalardan sonra 535'te doğan ve Muhammed b. Yûsuf el-Gâlib Billâh'ın döneminde yaşayan İbnü'l-Ferrâ'nın bu eserin müellifi olduğunu tespit ettim. "Enşitetü'l-Bâhisîn, Tahkîkü Nisbeti'l-Kitâb ila Sâhibihi" *Ahbâru't-Turâsi'l-İslâmî*, no. 32, Safed 1992, s. 6-7.

1418 Tenkitli metin neşri konusunda bilgisayarların sağladığı bazı kolaylıklar için bkz. D. C. Greetham, *Textual Scholarship*, New York 1994, s. 357-361. Bilgisayarın icadından sonra daha da gelişen stylometry, bir metnin yazarını teşhiste büyük ölçüde yardımcı olabilmektedir. Her ne kadar stylometry, Grekçe metinler üzerinde

Bir eserin bir müellife âidiyetini göstermede biyografik ve bibliyografik kaynaklardan da istifâde etmek gerekir. Meselâ İbnü'n-Nedim veya Yakut el-Hamevî, bir eserin bir müellife âit olduğunu söylüyorsa, muhakkak ki o eserin bu hususa işaret eden bir nüshasına rastlamışlardır. Bazı müelliflerin eserlerinde, yazdıkları kitapların adlarını verdiklerini görmekteyiz. Bu, bir eserin bir müellife isnadında önemli bir kolaylık sağlar.

Bir eserin ismini tespit ve müellife nisbetini doğruladıktan sonra yapılacak ilk iş, elimizde mevcut bulunan nüshaları güvenilirlik derecelerine göre sıralamak olacaktır.

Bir Eserin Nüshalarının Güvenilirlik Derecelerine Göre Sınıflandırılmaları

a. Müellif nüshası

Metin tenkidinde güvenirlilik bakımından nüshaları sıralayacak olursak şüphesiz ki ilk sırada müellif nüshası gelir. Tabii ki bir yazmanın tam manasıyla güvenilir olması, yani müellifinin yazdığı şekliyle günümüze ulaşması bu konudaki en önemli ölçüdür. Yazma eserlerin güvenirlilik derecesi eserin müellifiyle irtibatı derecesine göre artar. Günümüzde müellif nüshası "müellifin kaleme aldığı nüsha" (*holograph*) şeklinde tarif ediliyorsa bu tarif yazma kitabın gelişme sürecinde geçtiği merhaleleri dikkate almadığı için eksiktir. Bilindiği gibi Orta Çağ İslâm dünyasında ilk üç asırda, yani I-III/VII-X. asırlarda, kitapların önemli bir bölümü müellifleri tarafından değil de, müellifin talebeleri, müstemlîler ve verrâklar tarafından kaleme alınıyordu. Daha sonra bu eserler yukarıda belirttiğimiz gibi *semâ'* ve *arz/kırâ'at* yollarıyla müellifin tasdikini alıyor ve bu tasdik de eserin başına veya sonuna konulan kayıtlarla belirtiliyordu. Bu sebeple bir eserin birden fazla müellif nüshası ortaya çıkabiliyordu. Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *Muvatta'* adlı eserini semâ' ve imlâ meclislerinde defalarca okutmuş ve sonra da dinlemiştir. Her defasında ilâveler ve çıkartmalar yaptığı bilinmektedir. Talebelerinden bu eseri 17 kere

uygulama yapmak için geliştirilmişse de, diğer edebî metinlere de uygulanabilmektedir. Bu konudaki uygulamalarla ilgili bir fikir edinebilmek için şu çalışmalara başvurulabilir: Wilfrid Smith, "Computers, Statistics and Disputed Autorship", *Language and the Law*, haz. John Gibbons, New York 1994, 374-413; J.R. Allen, "Methods of Author Identification Through Stylistic Analysis", *The French Review* 47 (1974): 904-916; A. Q. Morton, *Literary Detection, How to Prove Authorship and Fraud in Literature*, New York 1978.

dinleyenler vardır.[1419] Bu eserin bazı öğrencilerinin rivâyetleriyle oluşmuş birçok nüshasından günümüze ulaşan birkaç nüshasının muhtevalarında ciddi farklılıklar vardır.[1420] Kadı 'Iyâz (ö. 544//1150), gördüklerinden ve hocalarından duyduklarından anladığına göre *Muvattâ*'nın farklı rivâyetleri ihtiva eden 20-30 nüshası bulunduğunu söylemektedir.[1421] Bu nüshalar bazen eseri rivâyet eden talebelerin ismiyle de anılıyordu.[1422]

Bir eserin müellif nüshası olduğunu tespitte önemli ipuçları vardır. Bunlardan en önemlisi kitabın sonundaki müellifin yazdığı telif kaydıdır.[1423] Ancak telif kaydı taşımayan bazı nüshalar müellif nüshası olabileceği gibi, telif kaydı taşıdığı halde müellif nüshası olmayan yazmaların da bulunabileceği unutulmamalıdır. Sonunda müellif nüshası olduğunu belirten telif kaydı olmadığı halde müellif nüshası olan eserler, genellikle müellife âit olduğu kesin olarak bilinen yazı örnekleriyle, elimizdeki nüshanın yazısının karşılaştırılmasıyla ortaya konulabilir. Bazen müellifin muâsırı olan âlimlerin yazılı şahitliğiyle de bir nüshanın müellif nüshası olduğu tespit edilebilir. Bazı eserlerin genellikle ilk sayfasında müellifin muâsırları veya daha sonra yaşamış kimseler tarafından, o nüshanın müellif nüshası olduğunu göstermek için "*bi-hattihi, ve hüve bi-hattihi, bi-hatti şârih, bi-hatti müellif*" şeklinde yazılmış ifâdelere rastlanılmaktadır.[1424] Hadis hâfızı ve ensâb âlimi Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm* adlı eserinin bir nüshası[1425] üzerinde "bi-hattı mü'ellifihi Moğultay" kaydı vardır. Nüsha

---

1419 Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtu'l-Kevserî*, c. I, çev. Ebubekir Sifil, İstanbul 2015, s. 280-281.

1420 Bu eserin günümüze ulaşan ve ulaşmayan rivâyetleri için bkz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, "Üsüsü'l-Mufâdala Beyne'n-Nüsah", *Tahkîku Mahtûtâti'l-Fıkh ve 'Usûluhu ve'l-Fetâvâ ve'n-Nevâzil*, Mü'essesetü'l-Furkan, London 2015, s. 78-79.

1421 el-Kâdî 'Iyâd, *Tertîbu'l-Medârik*, II, 89.

1422 *semâniyete defâtir min Muvatta'ı İbn Bükeyr* (no. 64), *Muvatta'u Mâlik b. Enes radıya'llâhu 'anhu rivâyetü Sahnûn ibni Sa'îd (no. 102)*, İbrahim Şebbuh, "Sicillü Kadîm li-Mektebeti Câmii'l-Kayrevân", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. II/2, Kahire 1956.

1423 Bazı telif/semâ'/kırâ'at kayıtları için bkz. Tâmir el-Cibâlî, *Fihrisü'l-Mahtûtâti'l-'Usûl*, Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye, Kahire 2011, s. 315-386.

1424 Bazı örnekler için bkz. Jacqueline Sublet, "Le Manuscrit Autographe: Un Statut Particulier? Des Examples à L'époque Mamelouke", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 173-181.

1425 Feyzullah Efendi 362.

incelendiğinde gerçekten de bu nüshanın Moğultay tarafından yazılmış olduğu görülmektedir.

Bu tür kayıtların önemli bir bölümü doğru ve güvenilirdir. Ancak yine de bilgisizlikten veya bir nüshaya değer kazandırmak için bu tür kayıtları yazacak kimselerin bulunabileceğini de unutmamak gerekir. Meselâ Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbü's-Sınâ'ateyn* adlı eserinin bir nüshasının 1a sayfasında "*Hâzihi'n-nüshatü bi-hatti mü'ellifihâ el-'allâme İbn Hilâl ketebehâ kable vefâtihi bi-sene vâhide*" (Bu nüsha müellifi 'allâme İbni Hilâl'in hattıyladır. Ölmeden bir sene önce yazmıştır)[1426] kaydı bulunmaktadır. Ancak bu nüshanın üzerinde müellif nüshasında olmaması gereken başka bir nüshayla mukabele gördüğünü belirten işaretler bulunmaktadır.

Bir eserin müellif nüshası olarak kabul edilmesi için başka ölçüler de vardır. Daha sonraki yüzyıllarda da, sonunda müellif nüshası olduğuna dâir telif kaydı bulunmayan yazmalar, eğer müellifinden okunduğuna, dinlendiğine veya tashih edildiğine dâir kayıtlar (semâ', arz/kıra'ât, imlâ kayıtları) taşıyorlarsa müellif nüshası olarak (*autograph*) kabul edilmelidirler. Bilindiği gibi, özellikle VI/XII. asra kadar, semâ'/kırâ'at ve imlâ meclislerinde, müellifler tarafından talebelerine yazdırılmış ve müellife okunmuş yazmalar mevcuttur. Bu şekilde meclislerde oluşmuş nüshaların üzerinde, müellife veya müellifi tarafından okunduğuna dâir bir kayıt varsa (kırâ'at kaydı), o nüsha da müellif nüshası olarak kabul edilebilir. Meselâ Makrîzî'nin (ö. 845/1442) bazı risâlelerini ihtiva eden ve müellifin katiplerinden biri tarafından istinsah edilen bir mecmuadaki (Leiden, Or. 560) risâlelerden bir kısmında Makrîzî'nin tashihleri, ilâveleri ve her risâlenin sonunda da bu işlemleri yaptığına dâir bizzat kendisinin yazdığı kayıtlar yer almaktadır.[1427] Böyle bir eser, bizzat müellifin kaleminden çıkmamışsa bile müellif nüshası olarak kabul edilir. Müellif tarafından imlâ edilerek yazdırılmış, arz/kırâ'at yoluyla kontrol edilerek icâzet verilmiş eserleri de müellif nüshası olarak kabul edebiliriz. Ayrıca Orta Çağ İslâm dünyasında birçok âlimin kitaplarını yazan verrâkları ve müstemlîleri olduğunu biliyoruz. Bir müellifin verrâkının veya müstemlîsinin yazdığı eserler de, müellif eserini imlâ yoluyla yazdırdığı ve kontrol ettiği için müellif nüshası sayılabilir. Bu derecelerde olmamakla birlikte münâvele,

---

1426 Köprülü Kütüphânesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü no. 1335, s. 1a.

1427 Jan Just Witkam, "Les Autographes D'al-Makrîzî", *el-Mahtûtâtü'l-Arabî ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, yay. haz. Ahmed Şevki Binebine, Rabat 1994, s. 91-92.

mükâtebe, icâze ve mu'arâza/mukâbele yollarıyla oluşturulan nüshalar da müellif nüshası olarak kabul edilmezse de güvenilir nüshalardır.

Günümüze bazı müellif nüshası eserler müsvedde olarak ulaşmıştır. Bunlardan bir kısmı müelliflerince bir müstensihe istinsah ettirilerek (*tebyîz*) son şekli verilmemiş ve müsvedde olarak kalmıştır. Dil bilgini Ebû Alî İsmâîl b. el-Kāsım b. Ayzûn el-Kalî el-Bağdâdî (ö. 356/967), 5.000 sayfalık *el-Bâri fi 'l-Luğa* adlı bir sözlük yazmış, ancak temize çekemeden ölmüştür.[1428] Ebû Mansur el-Cübbân en-Nahvî'nin *Lisânü'l-'Arab* adlı sözlüğü müsvedde halinde kalmıştır.[1429] Mühezzebü'd-dîn İbnü'l-Hâcib'in eserlerinden çoğu müsvedde olarak kaldıklarından dağılıp gitmişlerdir.[1430] Seyfüddin İbnü'l-Mecd el-Hanbelî de yazdığı çok sayıdaki eserinin müsveddelerini temize çekemeden ölmüştü.[1431] Bu tür eserler eğer günümüze ulaşmışlarsa müellif nüshası muâmelesi görürler.

Diğer taraftan müelliflerinin müsvedde olarak bıraktıkları eserlerden bir kısmı ise müellifin öğrencilerinden biri tarafından temize çekilmiştir. Ebû Bekir er-Râzi'nin (ö. 313/925) tıbba dâir *el-Hâvî* adlı eserine, ölümünden sonra Rey'de bulunan talebeleri, kızının elindeki müsveddelerden düzenleyerek bugünkü şeklini vermişlerdir.[1432] Hanbelî fakihlerinden Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed, hocalarının müsvedde halinde bıraktıkları birçok eserini temize çekmişti.[1433] İbnü'l-Cevzî'nin *el-Birrü ve's-Sıla* adlı eserini 20 Şevval 735/24 Haziran 1335 tarihinde müsveddesinden istinsah eden Yusuf b. Muhammed es-Surremurrî, müellifin müsveddesinin çok problemli olduğunu, yazdığı nüshada birçok ilâveler, çıkarmalar ve düzeltmeler bulunduğunu söyler.[1434] Kadı Burhaneddin Ahmed'in (ö. 800/1398) telifini 4 Şaban 799/3 Mayıs 1397 tarihinde tamamladığı *et-Tercîh fi Şerhi't-Tavdîh* adlı eseri müsvedde halinde kalmış, 19 Rebiü'l-evvel 800/10 Aralık 1397 tarihinde temize çekilmiştir.[1435]

1428 el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 241.
1429 el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. IV, s. 177.
1430 İbn Ebû 'ü, *Uyûnü'l-Enbâ'*, s. 659.
1431 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. VII, s. 179.
1432 İbn Ebû 'Usaybi'a, '*Uyûnü'l-Enbâ*', s. 420, 424.
1433 İbnü'l-Vezir, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, c. VIII, s. 8.
1434 Chester Beatty 3945.
1435 Ragıp Paşa 381.

Bu tür eserler her ne kadar güvenilir olarak kabul edilebilirse de öğrencilerin yapabileceği ilâve ve çıkarmalarla yanlış nakillerden dolayı dikkatli olmak gerekir. Nitekim Yakut el-Hamevî, ünlü lugat âlimi Cevherî'nin *Sıhâh* adlı eserini temize çekemeden müsvedde olarak bırakıp öldüğünü, öğrencilerinden Ebû İshak İbrahim b. Salih el-Verrâk'ın bu eseri temize çekerken birçok yerde fahiş hatalar yaptığını nakletmektedir.[1436]

Bu özellikleri taşıyan nüshalara, bu özelliklerinden dolayı, yani bir şekilde müellifle irtibatları olması dolayısıyla, metin tesisinde fazla müdahale edilmez. Müellifin yaptığı maddi hataların düzeltilip düzeltilmeyeceği ise tartışmalıdır.[1437] Bunların dışındaki diğer nüshaların güvenilirliği ise metin neşri esasları uygulanarak tesbit edilir.[1438]

Sonunda müellife âit telif kaydı bulunan her yazma eseri de müellif nüshası olarak kabul etmemek gerekir. Zira müstensihlerin istinsah için kullandıkları nüshalardaki her türlü kaydı ve bu arada te'lif kaydını da kendi nüshalarına nakletmeleri nâdir rastlanılan bir uygulama değildir. Eğer müstensih bu şekilde istinsah ettiği nüshanın sonuna kendi istinsah kaydını koymazsa karşımıza müellif nüshası gibi görünen bir eser çıkmaktadır. Meselâ İbrahim el-Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur* adlı eserinin birçok nüshasında telif kaydı bulunmaktaysa da bu nüshaların hiçbiri müellif nüshası değildir. Müstensihler yazdıkları nüshaya, müellifin telif kaydını kopyalayıp kendi istinsahlarının tarihini vermemeleri dolayısıyla, ortaya yanıltıcı bir durum çıkmıştır. en-Necati Mahmud b. Ömer en-Nisâbûrî'nin *Besâtînü'l-Fuzelâ ve Reyâhînü'l-'Ukelâ* adlı eserinin bir nüshasının[1439] sonundaki kayda göre de, bu nüsha müellif nüshasıdır ve kütüphâne kataloğunda da bu şekilde belirtilmiştir. Ancak eser incelendiğinde mukabele gördüğü ve "asıl" denilen nüshadan ilâveler yapıldığı görülmektedir. Anlaşıldığına göre müstensih telif kaydını nakletmiş ancak kendisinin istinsah kaydını ilâve etmemiştir. Elimizdeki nüsha eserin birinci cildidir. Muhtemelen ikinci cildin sonunda istinsah kaydı bulunmaktaydı.

1436 Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 658.

1437 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Selahattin Polat, *Metin Tenkidi*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 94-99.

1438 Metin neşri ve esaslarıyla ilgili olarak Selahattin Polat'ın yukarıda belirttiğimiz muhtevalı eserine bakılmalıdır.

1439 Escorial, Manuscritos Arabes 1696.

İbnü's-Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) *ed-Dürrü'l-Masûn* adlı eserinin muahhar bir nüshasının sonundaki 734/1334 tarihli telif kaydı, müstensih kendi kaydını koymadığı için, bu nüshaya müellif nüshası görünümü vermektedir.[1440] Kütüphâne kataloğunda müellif nüshası olarak gösterilen Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs* adlı eseri de, müellif nüshasından istinsah edilmiş bir nüsha gibi gözükmektedir.[1441] Zira bu nüshada da eserin aslından kopya edildiğine dâir kayıtlar bulunmaktadır.

Bu tür uygulamalar çoğunlukla ihmalden kaynaklanabileceği gibi bazı müstensihlerin istinsah ettikleri nüshaya, müellif nüshası olduğu intibâını vererek artı bir değer kazandırıp, daha fazla para kazanma arzusu neticesinde de ortaya çıkabilir. Ayrıca bir nüshaya değer kazandırmak maksadıyla bazı verrâkların ve nüsha sahiplerinin ellerindeki nüshaya, müellif kaydı eklediklerini de her zaman göz önünde bulundurmak gerekir.

Diğer taraftan titiz davranıp telif kaydıyla birlikte istinsah tarihini de belirtmekte hassasiyet gösteren müstensihlerin de bulunduğunu görmekteyiz.[1442] Meselâ Semerkandî'ye âit *Beşârâtü'l-İşârât* adlı eserin VII/XIII. asırda telif ve VIII/XIV. asırda istinsah edilmiş bir nüshasının sonundaki kayıt şöyledir:

"Veka'a'l-ferâğu min telifihi evâhire Rebi'i'l-Evvel sene hamse semânîne sitte mi'e ve min tahrîrihi fi âhiri yevmi'l-Cum'a râbi' 'aşere şehri Muharremi'l-harâm fi sene semâniye erba'în seb'a mi'e ... fi'l-Medreseti'l-Kutbiyye... ve ketebehü'l-'abdü'l-münîb ve'd-dâ'î ile'l-Mücîb Sa'dü'd-dîn et-Tabîb necli'l-merhûm Şemsiddin Muhammed ibni Ebi'l-Berekât et-Tikrîtî 'afâllâhu 'anhu ve rahimehullâhu 'alâ men kara'ehu ve kâle âmîn". (Telifi 685 yılı Rebi'ül-evvel ayının sonunda [24 Ağustos 1286] bitti. İstinsahı ise 748 yılı Muharrem'inin on dördü Cum'ası [26 Nisan 1347] Kutbiyye Medresesi'nde tamamlandı. İstinsahı tövbekâr ve duaları kabul edenin du'acısı merhum Şemseddin Muhammed b. Ebû'l-Berekât et-Tikritî'nin soyundan tabib Sa'deddin gerçekleştirdi. Allah onu bağışlasın ve okuyup da âmin diyene de rahmet etsin).[1443]

1440 Ragıp Paşa 25.

1441 Arthur J. Arberry, *The Chester Beatty Library. A Hand List of the Arabic Manuscripts*, c. I, Dublin 1955, n. 3023.

1442 Başka bir örnek için bkz. Ragıp Paşa 410.

1443 Süleymaniye Ktp. Cârullah Veliyüddin no. 1308, s. 153b. Başka örnekler için bkz. Adana Halk Kütüphânesi 832; Feyzullah Efendi 4, 83.

O yüzden bir eserin sonundaki müellif kaydından hareketle bu eserin müellif nüshası olduğuna karar vermemeli bu kanaati destekleyecek başka deliller de bulmalıdır. Sonunda telif kaydı olmayan bir yazmanın müellif nüshası olduğunu gösterebilecek başka ipuçları da vardır. Her şeyden önce müellif nüshaları müstensihlerin kopya ettikleri nüshalara kıyasla daha düzensizdirler. Müellif nüshası bir eserin her sayfasındaki satır sayısı ve formalardaki (*kerâris)* sayfaların adedi aynı olamayacağı gibi, eserin metninde de ilâveler, düzeltmeler, çizilerek yapılmış iptaller, sonradan doldurulmak maksadıyla yazılmadan bırakılmış boşluklar hatta boş sayfalar da mevcut olabilir.[1444]

Müellif nüshalarında kullanılan kâğıtta da renk, kalınlık filigran/suyolu bakımından farklılıklar görülebilir. Bir nüsha üzerindeki düzeltmeler, o nüshanın müellif nüshası olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. İbn Cemâ'a (ö. 733/1333), Şâfi'inin, bir nüsha üzerindeki düzeltmelerin ve ilâvelerin o nüshanın güvenilirliğine delâlet edeceğini söylediğini nakleder. İbn Cemâ'a'nın bu konudaki diğer bir nakli de, kitap üzerinde yapılan tashihleri kastederek, "Bir kitap kararmadıkça aydınlığa çıkmaz" şeklindedir.[1445] Tabii ki zikrettiğimiz bu ipuçları temize çekilmemiş müellif nüshaları için geçerlidir. Birçok müellif, sağlıklarında eserlerini temize çekmiş veya çektirmiş, ortaya düzenli bir nüsha çıkarmışlardır. Ancak yine de bu nüshalar üzerinde temize çekme/tebyîz işleminden sonra müellif tarafından yapılmış tashihlere rastlamak mümkündür.

Tenkitli metin neşrinde müellif nüshasının ortaya çıkardığı önemli bir problem vardır. Orta Çağ İslâm dünyasında bazı müellifler eserlerini

---

1444 Bir örnek için bkz. Moğultay'ın, *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm* adlı eserinin müellif nüshasından bir sayfa. Feyzullah Efendi 362. Ek. 44. Diğer bir örnekte de (Zeynü'd-din el-Irakî'nin, *Şerhü Süneni't-Tirmizî* adlı eseri, Feyzullah Efendi 364) çizili satırlar ve ilâveler görülmektedir. Ek. 45. İbn Beşküvâl'ın, *el-Ğavâmız ve'l-Mübhemât* adlı eserinin Sıbt İbnü'l-A'cemî tarafından yapılmış ihtisarının günümüze ulaşan nüshası, müellif nüshasıdır ve üzerinde tashihler, tadiller, ilâveler yapıldığı görülmektedir. Muhtemelen bu boyutta tashih ve tadiller olması müellifin eseri 2 ay gibi kısa bir zamanda hazırlamış olması sebebiyledir. Feyzullah Efendi, nr. 496. Ek. 46.

1445 İbn Cemâ'a el-Kinânî, *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-'Âlimi ve'l-Müte'allim*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, t.y., s. 172-173.

yazdırdıktan[1446]/yazdıktan[1447] sonra yeni ilâveler, değiştirmeler yanında bazen de tashih ve çıkarmalar yapmışlardır. Genellikle müellif nüshasının ilk versiyonu[1448] üzerinde yapılan bu işlemler daha sonra bu nüsha temize çekilince ortaya yeni bir müellif nüshası çıkmıştır. Bu yüzden günümüze bazı eserlerin müellif nüshası olarak birden fazla versiyonu ulaşmıştır. Doğal olarak bu iki versiyon arasında ciddi farklılıklar görülür. Böyle durumlarda hangi nüshanın müellifin kaleminden çıkmış eserin son versiyonu olduğu tespit edilmeli ve bu nüsha metin neşrinde esas alınmalıdır.[1449] Yakut el-Hamevî, Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinin iki nüshası olduğunu bunlardan ikincisinin daha doğru ve daha güzel olduğunu söyler.[1450]

b. Müellif nüshasından istinsah edilmiş veya müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalar

Birçok müstensihin, istinsaha esas aldıkları nüshayı, istinsah kaydında belirttiklerini görüyoruz. Müstensihlerin istinsaha esas aldıkları nüshalar arasında müellif nüshaları da bulunmaktadır.[1451] Özellikle eski tarihli

---

1446 V/XI. asra kadar yazdırılarak telif edilen eserlerde böyle problemlerin çıktığı görülüyor. Meselâ İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemhere fi İlmi'l-Luğa* adlı eserini farklı tarihlerde iki defa yazdırdığını biliyoruz. Bkz. İbn Nedim, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedim*, c. I, s. 67.

1447 Zehebî, *Târihu'l-İslâm* adlı eserinin telifini 714/1314 yılında bitirdiğinde ortaya 19 ciltlik bir eser çıkmıştır. Ancak bu tarihten sonra da eserine bazı ilâveler yapmış, hatta II/VIII. asra âit bölümü o kadar genişletmiş ki 726/1326 yılında bu bölümü tekrar kendi hattıyla temize çekmiş ve bunu da eserin sonunda, "Bu bölümü 726 senesinde temize çekmeyi bitirdim" diyerek belirtmiştir. Zehebî'nin diğer eseri *Mu'cemü'ş-Şüyûh*'un da iki müellif nüshası vardır. Bu eserin ikinci versiyonunu ihtiva eden nüshası hacim bakımından birinciden küçüktür. Bu konudaki diğer başka örnekler için bkz. Beşşâr 'Avâd Ma'rûf, a.g.m., s. 80-83.

1448 Burada versiyonu "şekli" anlamında kullanıyorum. Selahattin Polat *Metin Tenkidi* (İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 211) adlı önemli çalışmasında da bu kelimeyi sürüm sözcüğüyle karşılamaktadır. Bu uygun bir tercihtir. Ancak yaygınlık kazanmadığı için versiyonu tercih ettim.

1449 Eymen Fu'âd Seyyid, "Merâhilü Tahkîki'n-Nusûs ve Kavâ'idihâ", *Tahkîkü Mahtûtâti'l-'Ulûmi'ş-Şer'iyye ve 'İlmi'l-Kelâm*, Mü'essesetü'l-Furkân, Kahire 2016, s. 56.

1450 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2118.

1451 Feyzullah Efendi 380, 496, 498, 527, 1503; Escorial, Manuscritos Arabes 1587; Chester Beatty 3307; Ragıp Paşa 363.

yazmalarda müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalara rastlanmaktadır.[1452] Şüphesiz ki bu nüshaların da güvenilirlik dereceleri oldukça yüksektir.

Şüphesiz ki istinsah edilen her nüshada olduğu gibi, müellif nüshasından istinsah edilen nüshalarda da, müstensihlerin dikkatsizliklerinden kaynaklanan birçok eksik ve kusur bulunacaktır. Ancak bu tür eksiklikler ve kusurlar, eserin diğer nüshaları kullanılarak kolayca giderilebilir.

Müellif nüshasından istinsah edilmiş eserlerde şu hususu daima göz önünde bulundurmalıdır. Müellifi hayattayken müellif nüshasından yapılan istinsahlarda, yukarıda belirttiğimiz gibi, müellifin, eserinin ikinci telifini yapıp yapmadığını tespit etmemiz gerekir. Zira müellif ölmeden önce belki de eserini bir daha gözden geçirmiş ve ortaya yeni bir metin koymuştur.[1453] Bizim müellif nüshasından istinsah edildiği için güvenilir bulduğumuz nüsha/nüshalar, eserin son versiyonunu aksettirmediği için müellifin eserini tam olarak aksettirmiyor olabilir.

Mensur eserlerde aynı eserin, müellifi tarafından meydana getirilmiş iki edisyonu bulunabiliyorsa da manzum eserlerde, özellikle de dîvânlarda, böyle bir uygulamaya çok sık rastlanılmamaktadır. Dîvân nüshalarında bazen bizzat şairlerinin, çoğunlukla da müstensihlerin yaptıkları iyileştirmeler yanında görülen en önemli farklılık, ihtiva ettikleri şiir sayısında ortaya çıkmaktadır. Müstensihler ve bu tür eserleri tertip edenler, şâire âit olan veya ona âit olduğunu sandıkları şiirleri istinsah veya tertip ettikleri dîvân nüshalarına almakta bir sakınca görmemişlerdir. Bu yüzden çeşitli nüshalarının muhtevalarında büyük farklılıklar mevcut olan bir dîvân neşredilirken dikkatli davranmak ve özellikle de geç tarihli nüshalardaki ilâvelere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

c. Müellif nüshasından istinsah edilmiş veya müellif nüshasıyla mukabele edilmiş nüshalardan istinsah edilmiş nüshalar

Bu tür nüshalar da güvenlilik sıralamasında öne çıkarlar. Muhammed b. Emirü'l-hac el-Aksarayî, 15 Şevval 935/22 Haziran 1529 tarihinde istinsah ettiği *Tibyânu Me'âni'l-Bedâyi'* adlı eserin istinsah kaydında bu

---

1452 Feyzullah Efendi 197; Chester Beatty 3023

1453 Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, "Üsüsü'l-Mufâdala Beyne'n-Nüsah", *Tahkiku Mahtûtâti'l-Fıkh ve 'Usûluhu ve'l-Fetavâ ve'n-Nevâzil*, Mü'essesetü'l-Furkan, London 2015, s. 78.

nüshayı müellifin nüshasından istinsah edilmiş ve müellife okunmuş bir nüshadan istinsah ettiğini belirtmiştir.[1454] Ancak nakildeki riskleri göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz bir eserin birden fazla müellif nüshası olan versiyonlarının doğuracağı mahzur hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir.

d. Müellifin döneminde istinsah edilmiş semâ'/kırâ'at kaydı taşıyan nüshalar

Özellikle medreselerin yaygınlaşmasından sonra meşhur âlimlerin derslerde kullandıkları, kendilerine veya medresenin kütüphânesine âit eski tarihli nüshalar üzerinde, derslerde okunup dinlendiklerine dâir semâ' ve kırâ'at kayıtları konulmaktaydı. Üzerlerinde 50'ye yakın bu tür kayıt taşıyan nüshalar mevcuttur. Bu nüshalar meşhur âlimler tarafından defalarca okunup dinlendiği için güvenilir olarak kabul edilirler.[1455] Hatîb el-Bağdâdî, semâ' kaydı taşıyan güvenilir nüshaların isteyenlere ödünç olarak verilmesiyle ilgili bazı rivâyetler nakleder.[1456] İbn Hacer'in *Sahih-i Buharî*'ye yazdığı şerhin 845/1441 tarihinde istinsah edilen bir nüshasının ketebe kaydında "*ve kâne'l-ferâğu min kitâbetiha fi meclisi müellifihâ bi'l-Kahireti'l-mahrusa*" (bu nüshanın yazımı Kahire'de müellifinin meclisinde bitti) denilmektedir.[1457] Öyle anlaşılıyor ki eserin müstensihi Muhammed b. Musa, İbn Hacer'in bu eseri okuttuğu derslere devam etmiş ve eseri müellifinin ağzından çıktığı şekilde tespit etmiştir.

Bir eserin eski tarihli nüshaları yukarıda belirttiğimiz gibi, semâ'/kırâ'at kayıtları taşıyorlarsa, güvenilirlik dereceleri artmakla birlikte yine de sadece eski tarihli ve müellifin döneminde istinsah edilmiş olma, bu konuda tek ölçü olmamalıdır. Zira kötü bir nüshadan istinsah edilmiş eski tarihli bir nüshaya karşılık, güvenilir bir nüshadan istinsah edilmiş yeni tarihli bir nüsha daha itimada şâyân olabilir.

1454 Ragıp Paşa 411.

1455 Bu tür kayıtları taşıyan eserlerle ilgili olarak şu çalışmaya bakılabilir: Stefan Leder/Yâsîn Muhammad el-Savvâs/Me'mûn es-Şâğarcî, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dimaşkiya. Les certificats d'audition à Damas.* 550-750/1155-1349, 2 c., Damascus 1996-2000.

1456 Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 240-242.

1457 Escorial, Manuscritos Arabes 1449.

e. Verrâkların ve ulemânın istinsah ettiği eserler

Eserin yazıldığı dönemde veya yakın bir dönemde verrâklar tarafından istinsah edilmiş eserler, metin neşrinde güvenilir olarak kabul edilir. Bilindiği gibi verrâklar, kitap istinsahını bir meslek edindikleri için bu konuda oldukça titiz davranmaktaydılar. Birçoğu da ulemâ sınıfına mensup olan verrâklar bizzat semâ/kırâ'at ve imlâ meclislerine de katılmaktaydılar. Âlimlerin elinden çıkan nüshaların da güvenilirlik dereceleri yüksektir.

VI/XII. asırdan itibaren güzel yazı yazmayı meslek edinmiş hattatların istinsah ettikleri eserler ise, sanat değeri yüksek olmasına karşın, metin neşrinde güvenilir nüsha olarak kabul edilmezler. Bedreddin el-'Aynî (ö. 855/1451) bu hususu şöyle belirtmektedir:

> Bu yanlışlık câhil müstensihlerden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu kitabı istinsah edenlerin çoğu gerçekten de güzel yazı yazan kimselerdir. Genellikle güzel yazı yazanlar câhil kimselerdir. Herhangi konudaki bir kitabı bu konuya vâkıf olan kimseler istinsah etse yapılan yanlışlar azalır. Bu çok açık bir gerçektir.[1458]

Bir eserin ulaşabildiğimiz nüshalarını incelerken her şeyden önce müstensihlerin metinler üzerinde bir nevi redaksiyon yaptıklarını göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu redaksiyonların boyutu, elimizdeki nüshanın müellifin yazdığı metinden uzaklaşma derecesini gösterir. Birçok eserde arkaik/garip kelimeler, yani artık kullanılmayan kelimeler değiştirilmiş ve metinde yer yer iyileştirmeler yapılmıştır. Özellikle muahhar nüshalarda arkaik/garip kelimelerin kaybolmaya başlaması, müstensihlerin metne müdahalelerini ve nüshanın muahhar olduğunu gösteren önemli bir hususdur. Diğer bir husus da, müstensihlerin okuyamadıkları veya anlayamadıkları kelime ve cümleleri dağiştirmeleridir. Bunun yanında müstensihlerin metne ilâveler, bazen de dinen veya siyaseten zararlı olduklarını düşündükleri cümleleri attıklarını da unutmamak gerekir.

Bu yüzden bir eserin müellifi tarafından yazılan şekline ulaşmak için, ya müellifin bizzat yazdığı/yazdırdığı metne sahip olmak veya müellifin yazdığı/yazdırdığı metne mümkün olduğunca yakın bir metne ulaşabilmek gayesiyle, eserin tespit edilen nüshaları üzerinde, tenkitli metin kurallarını

[1458] Bedreddin el-'Aynî, *'Umdetü'l-Kârî*, c. III, s. 107.

titiz bir şekilde uygulamak gerekir. Bu arada birçok kimseye lüzumsuz gelen dipnotlarda verilen nüsha farklılıklarının önemine işaret etmek gerekmektedir. Nüsha farklılıkları, bizi edisyon kritik yapanların tercihlerine bağımlı olmaktan kurtardığı gibi, metin tesisinde de ne derecede başarılı olduklarını gösterir. Her araştırmacı, kendi bilgi birikiminden yararlanarak metne konulan değil de, nüsha farklarında dipnotta gösterilen kelimenin seçiminin daha doğru olabileceğini tespit edebilir ve çoğu kere de bu tespit daha doğru olabilir

Kitapların Çoğaltılması

Orta Çağ İslâm dünyasında matbaa olmadığı için kitapların çoğaltılması farklı kurumlarda farklı yollarla yapılmaktaydı.[1459] Kur'ân-ı Kerim'in istinsahı Medine'de I/VII. asrın son çeyreği gibi erken bir dönemde başlamıştı ve bu şehirde "ashâbu'l-mesâhifin" bulunduğu bir bölge vardı.[1460] Taberî, 54/674 yılında Medine'de vefat eden Huveytib'in evinin "ashâbu'l-mesâhifin" bulunduğu bölgede olduğunu nakleder.[1461] Câhız, "ashâbu'l-Mesâhif'i" Kur'ân müstensihleri olarak açıklar.[1462] Kur'ân'ın istinsahı II/VIII. asrın başlarından itibaren diğer şehirlere de yayılmıştı.

İlk dönemlerde öğrenciler, müstemlîler ve verrâklar bu konuda aktif rol üstlenmişlerdir. Daha sonra kütüphâneler, saraylardaki kitap üretim atölyeleri ve verrâkların yanında kitap çoğaltma işini meslek edinmiş müstensihler devreye girmiştir. Rosenthal'in belirttiği gibi her dönemde İslâm dünyasında kitap çoğaltma işini yapacak yeterli sayıda müstensih mevcut olmuştur.[1463]

1459 A. Sprenger'den beri araştırmacılar kitap halini almış bir yazma eserin çoğaltma işlemini basma olarak değerlendirmekte ve kopya edilen kitapları da basılı eser olarak nitelendirmektedirler. Bkz. A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, c. III, Berlin 1869, s. 93; G. Schoeler, *The Oral*, s. 32. Matbaanın olmadığı bir ortamda matbaanın işlevini üstlenen bir sistemin bu şekilde değerlendirilmesi son derecede yerindedir.

1460 Estelle Whelan, "Forgotten Witness: Evidence for The Early Codification of The Qur'ân", *Journal of the American Oriental Society*, c. 118/1, 1998, s. 10-14.

1461 *Târihu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, c. XI, Dârü't-Türâs, Beyrut 1967, s. 518.

1462 *el-Bursân ve'l-'Urcân*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1989, s. 293.

1463 Fr. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Analecta Orientalia, Roma 1947, s. 2. Rosenthal, Batı'da yaygın olan *pecia* uygulamasının, yani bir eseri formalara/cüzlere bölüp de farklı müstensihlere yazdırma usulünün, Orta Çağ İslâm dünyasında, yeterli sayıda müstensih olduğu için yaygınlaşmadığı kanaatindedir.

Matbaaya ihtiyacın hissedilmemesinde ve İslâm dünyasına matbaanın geç girmesinde bu hususun önemli bir payı vardı.

İlk üç asırda (I-III/VII-IX) kitap çoğaltımında en önemli görevi verrâklar, müstemlîler ve öğrenciler üstlenmişlerdir. Bu dönemde kitap çoğaltılmasında takip edilen en önemli yol semâ', kırâ'at/'arz ve imlâ yoluydu. Ders halkalarında ve meclislerinde dinlenen ve okunan kitabın, dersi takip eden öğrenciler kendi nüshalarını oluşturduklarından, birden fazla nüshası ortaya çıkıyordu. İmlâ meclislerinde ise bu sayı yüzleri aşabiliyordu. Her kopya edilen kitap da yeni nüshaların oluşmasına yol açıyordu. IV/X. asrın sonlarına kadar devam eden bu uygulama sonucunda birçok eserin yüzlerce nüshası ortaya çıkmış ve bu sistem matbaanın görevini üstlenmiştir.[1464]

Münâvele yoluyla da kitap çoğaltılabilmekteydi. Hoca, talebesine, ya kendi kitabının aslını ya da nakletmeye icâzeti olan bir kitabı, "Sana bu kitabın rivâyet hakkını veriyorum" diyerek vermekte, talebe de bu eserin bir kopyasını çıkararak bu kitabı nakletmekte ve yeni nüshaların ortaya çıkmasını sağlamaktaydı.[1465] Vicâde metodu da kitap naklinde ve çoğaltılmasında baş vurulan yollardan biriydi.[1466] Bir müellife âidiyyeti ve mülkiyeti kesin olarak bilinen bir kitabı nakletme ve çoğaltmaya vicâde deniliyordu. Verrâklar ve müstensihler, bu şekilde elde ettikleri kitapların çok sayıda kopyasını çıkarmışlardır.

İslâm coğrafyasının genişlemesi, bilgi birikiminin artması, yeni bilim dallarının ortaya çıkması kitap çoğaltımında ve bilgi aktarımında uygulanan semâ' ve kırâ'at metodunu tek yol olmaktan çıkarmıştır. Onbinlerce kitabın bu yolla nakledilerek çoğaltılmasına izin verilmesi mümkün olmadığından bazı yönleriyle semâ'ya benzeyen icâzet yoluyla izin verme usulü uygulanmaya başlanılmıştır. IV/X. asırdan itibaren icâzet kavramının genişletilmesi ve yazarlarıyla bir araya gelmeden bir kitabın kopya edilme ve nakledilme

---

1464 Müslümanlardan önce de Antik Çağ'da kitap çoğaltımında imlâ metodunun kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. T. C. Skeat, "The Use of Dictation in Ancient Book-Production", *The Collected Biblical Writings of T. C. Skeat*, yay. haz. J. K. Elliott, Brill, Leiden 2004, s. 3-32.

1465 Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, c. I, İstanbul 2015, s. 65.

1466 Bu konuda geniş bilgi ve vicâde şekilleri için bkz. Ebu'l-Yüsr 'Abidin, "Turuku'l-Ahz ve't-Tahammül, el-Vicâde", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk*, c. 36/1, Dımaşk 1961, s. 58-67.

izninin alınabilmesi[1467] sonucunda birçok müellif bütün eserlerinin kopya edilme ve nakledilme hakkını öğrencilerine vermişler ve kitap çoğaltımı da hız kazanmıştır. Ancak icâzet izniyle kitap kopya edilebilmesi, müelliflerin eserleri üzerindeki haklarını korumaya yardım etmiş ve bir bakıma bu uygulama *copyright* görevini üstlenmiştir. V/XI. asır şâirlerinden Harîrî *Makâmât* adlı eserinin nakli için 700 icâzet verdiğini söylemektedir.[1468] Bu sayı, kitap çoğaltımının ne derecede yüksek olduğunu göstermektedir.

Verrâkların kitapların çoğaltılmasında önemli katkıları olmuş, birçok eserin ortaya çıkışında ve okuyucuya ulaşmasında önemli bir rol oynamışlardır. Verrâklar sözlü kitap döneminde eserlerin rivâyet yoluyla naklinde rivâyet zincirlerinde yer aldıkları gibi, kitapların yazıya geçirilme ve çoğaltılma sürecinde ise redaktör ve yayıncı görevini üstlenmişlerdir. Birçok müellif eserlerini verrâklar vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırma imkânı bulmuştur. Verrâkların büyük bölümü ulemâ sınıfından olduğu için ürettikleri nüshalar güvenilir kabul edilmiş ve kitap pazarında rağbet görmüştür.[1469]

Kitapların çoğaltılmasında, hayatını kitap kopya ederek kazanan müstensihlerin de önemli bir rolü vardı. Erken dönemlerde müstensihler, nâsih ve çok yaygın olmasa da kâtip ve muharrir olarak adlandırılıyordu. Verrâklarla bağlantılı çalışan birçok müstensih vardı. H. III/M. IX. asırda verrâklara bağlı olarak çalışan müstensihlerin istinsah ettikleri çok sayıda eser, Bağdâd'daki kitap ticaretini son derecede geliştirmişti.[1470]

Sanat değeri yüksek olan eserlerin çoğaltılmasında çeşitli Müslüman hânedânlarının saraylarındaki atölyeler önemli bir rol oynuyordu. Memlûklu, İlhanlı, Timurlu, Babürlü, Safevi ve Osmanlı saray atölyelerinde çok sayıda

---

1467 Gregor Schoeler, *The Genesis*, s. 123; Jan Just Witkam, "The Human Element Between Text and Reader: The Ijâze in Arabic Manuscript", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 154.

1468 (D. S. Margoliouth-[Ch. Pellat], " Harîrî", *EI*², c. III, s. 221. *Makâmât*'ın bu şekilde oluşmuş ve günümüze ulaşmış bir nüshası için bkz. Alain George, "Orality, Writing and the Image in the *Maqamat*: Arabic Illustrated Books in Context", *Art History*, c. 35/1 (2012), s. 10-37.

1469 Bu konuda geniş bilgi için verrâklar bölümüne bakınız.

1470 Shawkat M. Toorawa, *a.g.e.*, s. 14-15; geniş bilgi için müstensih bölümüne bakınız.

hattat/müstensih görevlendirilmişti.[1471] Bunların büyük bir özenle hazırladıkları değerli birçok eser günümüze ulaşmıştır.[1472] Vezir İbni Hınzabe'nin (ö. 391/1001) sarayındaki çok sayıdaki müstensih için Semerkand'dan her sene kâğıt getirilmekteydi.[1473] Vezir İbn Killisin de (ö. 380/991) Kahire'deki sarayında Kur'ân yanında hadis, tefsir, fıkıh, tıp gibi ilimlerde kitap istinsah eden çok sayıda müstensih vardı. Yemen Resûlî meliki el-Melikü'l-Mü'eyyed Hizebrüddin Davud'un (h. 695/1296-721/1322) sarayında bulunan ondan fazla müstensih istinsah ettikleri kitapları asıllarıyla mukabele ettikten sonra hükümdarın kütüphânesine koyuyorlardı.[1474] Vezir Emînü'd-Devle Ebu'l-Hasan'ın zengin kütüphânesinde birçok müstensih görevliydi. VII/XIII. asrın ortalarında Emînü'd-Devle bir keresinde, İbn 'Asâkir'in 80 ciltlik *Tarihu Dımaşk* adlı eserini istinsah ettirmek istemiş, ancak bir müstensihin bu kadar hacimli bir eseri istinsah etmesinin uzun zaman alacağını düşünmüş ve bu eseri bölerek kütüphânesindeki on verrâka ısmarlamıştır. Bu eserin istinsahı ancak iki yılda tamamlanabilmişti.[1475]

1471 Anna Contadini, *A World of Beasts: A Thirteenth-Century Illustrated Arabic Book on Animals* (the *Kitâb Na't al-Hayawân*) in the Bakhtîshû Tradition, Brill, Leiden 2012, s. 157-159.

1472 Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. J. Grube, E. Sims, "The School of Herat from 1400 to 1450", *The Arts of the Book in Central Asia*, yay. haz. Basil Gray, London 1979, s. 154-158; Sheila Blair, "Patterns of Patronage and Production in Ilhanid Iran. The Case of Rashid al-Din", *The Court of Ilhans 1290-1340*, yay. haz. Julian Raby, Teresa Fitzherbert, Oxford University Press, 1996, s. 39-62; Jonathan M. Bloom, "Mamluk Art", *Mamluk Studies Review*, c. 3, Chicago 1999, s. 44-48; Marie Swietochowski, "The Development of Traditions of Book Illustriation in Pre-Safavid Iran", *Iranian Studies*, c. VII/1-2, Massachusetta 1974, s. 49-65; Zeren Tanındı, "Manuscript Production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscript of Middle East*, c. 5, Leiden 1993, s. 67-98; Zeren Tanındı, "Additions to Illustrated Manuscripts in Ottoman Workshops", *Muqarnas*, c. XVII, Leiden 2000, s. 147-161; Nourane Ben Azzouna, Patricia Roger-Puya, "The Question of the Formation of Manuscript Production Workshops in Iran According to Rashîd al-Dîn Fadl Allah al-Hamadhânî's *Majmû'a Rashîdîyya* in the Bibliothèque nationale de France", *Journal of Arabic Manuscripts*, c. 7, Brill, Leiden, 2016, s. 152-194. Hilâl Kazan, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 2010.

1473 Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, c. VIII, s. 698.

1474 Ömer Rıza Kehhâle, *el-'Ulûmu'l-'Ameliyye fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Dımaşk 1972, s. 291.

1475 İbn Ebû 'Usaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 725.

Kütüphâneler de koleksiyonlarını zenginleştirmek için müstensih veya verrâk istihdam ederek kitap istinsah ettiriyor ve bu şekilde kitapların çoğaltılmasına katkıda bulunuyorlardı. Abbasiler döneminde Beytü'l-Hikme'de yoğun bir istinsah faaliyetinin olduğunu biliyoruz. Endülüs'te, Abdülaziz Mekkenî'nin, kütüphânesi için devamlı olarak kitap istinsah eden altı verrâkı vardı. Ammaroğulları'nın Trablus'taki kütüphânesinde 180 verrâk görevliydi ve bunların otuzu sürekli olarak kitap istinsah etmekteydiler.[1476] Fâtımî halifesi 'Aziz'in Kahire'deki kütüphânesiyle Endülüs'teki Halife II. Hakem'in kütüphânesinde de müstensihler/verrâklar görevlendirilmişti. İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah el-Hemedânî tarafından Tebriz şehrinin kuzey-doğusunda bulunan Sorhab'da XIV. yüzyılın başlarında inşa etirilen Reb'-i Reşîdî Külliyesi'nde görevli müstensihler hadis ve tefsir kitapları yanında külliyenin kurucusu Reşidüddin'in de kitaplarını çoğaltmaktaydılar.[1477]

Ulemâ sınıfına mensup kimseler telif ettikleri kitapların yanında ihtiyaç duydukları kitapları da istinsah etmekteydiler. Birçok âlimin çok sayıda kitap telif ettiklerini biliyoruz. Merzubânî'nin ve Yakut'un yazdıkları sayfa sayısı 30,000'in çok üstündeydi. Taberî'nin günde 14 ve 40 sayfa yazdığına dâir rivâyetler vardır. İbn İyâs'ın naklettiğine göre Celâleddin es-Süyûtî'nin yazdığı kitapların sayısı 600'e ulaşmıştı.[1478] Ulemâ tarafından istinsah edilen kitaplar güvenilir kabul edildiği için büyük rağbet görüyordu. Ulemâdan bir kısmının da hayatlarını kazanmak için müstensih gibi çalışıp kitap istinsahıyla meşgul olduğunu görmekteyiz.[1479] Kıftî, İbnü'l-Heysem'in [ö. 430/1039] yılda üç

1476 Hamid Selim Gendümi, "Varrâkân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhânehâ", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 243.

1477 Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-ı Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, Bildiriler*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2003, s. 118. Nourane Ben Azzouna, Patricia Roger-Puya, "The Question of the Formation of Manuscript Production Work shops in Iran According to Rashîd al-Dîn Fadl Allah al-Hamadhânî's *Majmû'a Rashîdîyya* in the Bibliothèque nationale de France", *Journal of Arabic Manuscripts*, c. 7, Brill, Leiden, 2016, s. 152-194.

1478 Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 38.

1479 Hayyim J. Cohen, biyografik kaynaklarda hayat hikâyeleri verilen ilk 5 asırda (I-V/VII-XI) yaşamış 14.000 âlimin %5'inin verrâklık ve müstensihlikle meşgul olduğunu tespit etmiştir. A.g.m., s 30.

kitap istinsah ettiğini ve elde ettiği gelirle geçindiğini söylemektedir.[1480] Fakih Ahmed b. Ali el-Hutey'e, geçim sıkıntısı çektiği için kitap istinsah ediyordu ve kendisinden bir kitap istinsah etmesi istendiğinde, kitabın cüz'lerini üçe bölüp hanımı ve kızı ile müştereken yazıyorlardı. Bu şekilde birçok kitabı istinsah edip satmışlardır.[1481] Ahmed b. Abdü'd-Dâ'im el-Funduki el-Hanbelî çok süratli kitap istinsah etmekteydi. Bu kitapların bir kısmını kendisi için bir kısmını da satmak için istinsah ediyordu. Günde dokuz cüz, hatta *Kuduri* adlı kitabı bir gecede yazdığı rivâyet edilmiştir. Bir şiirinde hayatı boyunca 2.000 cilt kitap istinsah ettiğini söylemiştir. Bir sayfaya bir kere bakıp kopya edermiş. Bu bilgileri aktaran Safedî, bu şekilde ve süratli yazması nedeniyle çok hata yaptığını söyler.[1482]

İbn Tağriberdî'nin naklettiğine göre Nuveyrî (ö. 733/1334) bir günde üç cüz istinsah ediyordu. İstinsah ettiği 8 *Sahih-i Buhârî* nüshasının her birini oldukça yüksek bir fiyattan, 1.000'er dinardan satmıştı.[1483] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) kendi naklettiğine göre, 2.000 cild kitap yazmış veya istinsah etmişti.[1484] İbn Hallikân İbnü'l-Cevzî'nin istinsah ettiği kitaplarla ilgili şu bilgiyi vermektedir:

> Sayılamayacak kadar çok kitap yazdı. Kendi hattıyla da birçok eser yazdı. İnsanlar bu hususta mübalağa ediyor ve şöyle diyorlardı: "O yazdığı cüzleri topladı ve yaşını hesap ettikten sonra yazdığı cüz sayısını yaşamış olduğu gün sayısına böldü. Her güne 9 cüz düşmekteydi. Bu aklın alamayacağı büyük bir sayıdır."[1485]

1480 Ebu'l-Hasan Cemalüddin Ali b. Yusuf el-Kıftî, *Ahbâru'l-'Ulemâ bi-Ahyâri'l-Hükemâ*, yay. haz. İbrahim Şemsüddin, Beyrut 2005, s. 129.

1481 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'ala Enbâhi'n-Nuhât*, c. I, Kahire 1950, s. 39; Safedi, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VII, yay. haz. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1962, s. 121-122.

1482 Salahüddin Halil b. Aybek b. Abdillah es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VII, yay. haz. Ahmed el-Arnaut-Türkî Mustafa, Beyrut 2000, s. 23; aynı müellif, *Nektü'l-Himyân fi Nüketi'l-'Umyân*, Beyrut 2007, s. 76.

1483 Adam Gacek, "Al-Nuwayrī's Classification of Arabic Scripts", *Manuscript of the Middle East*, no. 2, Leiden 1987, 126 [126-130] (Tağriberdi, *Menhel*, Cairo 1956, I, 361-362).

1484 Adam Gacek, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009, s. 240.

1485 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. III, s. 140.

Yakut el-Hamevî, Arap dili âlimlerinden Yahya b. Muhammed el-Erzenî'nin her gün öğleden sonra Bağdâd'daki Sûku'l-Kütüb'e (kitapçılar çarşısı) gidip Sa'leb'in *Fasîh*'ini istinsah ederek yarım dinara sattığını ve bu parayla da et, meyve ve nebîz denilen bir içki alıp evine döndüğünü nakleder.[1486] Yine Yakut'un naklettiğine göre Sayrafî (ö. 368/978) kitap istinsahından elde ettiği kazancıyla geçinirdi. Ders dışındaki vaktinde her gün istinsah ettiği 10 varaktan 10 dirhem alır ve bu miktar da geçimine kifâyet ederdi.[1487]

Ebû Zekeriyya Yahya b. Adî (ö. 364/975) Hristiyan olmasına rağmen tefsir ve kelâm kitapları istinsah edip satıyordu. İbnü'n-Nedim'in naklettiğine göre iki *Taberî Tefsiri* ve sayısız kelâm kitabı istinsah etmişti. Bir günde yüz veya yüzden biraz az sayfa yazarmış.[1488]

Merâkeşî'nin naklettiğine göre Endülüs ulemâsından Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Bennâ (ö. 646/1249) hüsn-i hatta mâhir bir müstensih idi. Vaktinin büyük bir kısmını kitap istinsahıyla geçirirdi. İşbilye'den başka bir şehre göçtüğünde yazmış olduğu 500 kitabı da beraberinde götürmüştü.[1489]

Orta Çağ İslâm dünyasının Orta Asya'dan Endülüs'e uzanan farklı bölgelerinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, farklı usullerle binlerce kitap üretilmekteydi. Fuat Sezgin'e göre "Arap yazısının karakterinin Arapçanın kolay ve hızlı yazılmasına imkân tanıması" kitapların üretilmesi ve yayılmasında önemli bir rol oynuyordu.[1490] Geniş İslâm coğrafyasının birçok şehrinde kurulan, bazılarının koleksiyonları yüz binleri aşan zengin kütüphânelerin koleksiyonları, bu tür faaliyetler neticesinde oluşmuştu.

1486 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, Beyrut 1993, s. 2830.

1487 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 876.

1488 Abdüsselâm Hârun, *Tahkîkü'n-Nusûs ve Neşrühâ*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1977, s. 23'ten naklen.

1489 İbn 'Abdülmelik el-Ensârî el-Üveysî el-Merâkeşî, *es-Sifrü'l-Hâmis min Kitabi ez-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, yay. haz. İhsan Abbas, Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1965, s. 681-682.

1490 Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden*, İstanbul 2010, s. 248.

Orta Çağ İslâm Dünyasında Kütüphâneler

Orta Çağ İslâm dünyasında kitap telifinin ve kütüphâne tesisinin yoğun bir şekilde görüldüğü Abbasilerin beş asır süren hilafeti süresince (132-656/750-1258), gerek Abbasi halifeleri, vezirleri, âlimleri ve diğer sınıflara mensup şahısların, gerekse de Abbasi hilafetini tanımakla birlikte müstakil devlet tesis etmiş bulunan Büveyhîler ve Selçuklulara mensup kişilerin kurdukları kütüphânelerin tarihî gelişimini kronolojik olarak verebilmek, kaynakların bu konuda yeterli bilgi vermemeleri yüzünden, mümkün olamamaktadır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda da böyle bir yol izlenememiştir. Y. Eché[1491] ve onu takip eden Muhammed Mahir Hammâde[1492] ve Yahya Sâ'atî'nin[1493] eserlerinde takip edilen, kütüphâneleri kuruluş yerine göre sınıflandırma ve kütüphânelerin gelişimini Mescid-Beytü'l-Hikme-Dârü'l-ilim-Medrese ekseninde gösterme sistemi ise, tatmin edici bulunmadığı gibi sınıflandırmada zorlama olduğu yolunda tenkitlere de uğramıştır.[1494] Bu yüzden bu bölümün yazılmasında, Orta Çağ'daki İslâm coğrafyasının karmaşıklığı önemli bir mahzur teşkil etmesine rağmen, belli bir coğrafyada hüküm süren hânedânların ön plâna çıkarıldığı bir yol izlenmiştir. Konunun bu şekilde ele alınmasının okuyucunun zihninde

---

[1491] Youssef Eché, İslâm dünyasında erken devirlerde kütüphânelerin gelişmesinde Beytü'l-Hikme-Beytü'l-İlim devri gibi birbirini takip eden iki devrenin bulunduğunu kabul eder. Bkz: *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967, s. 9-162.

[1492] Muhammed Mahir Hammâde, *el-Mektebât fi'l-İslam*, Beyrut 1998.

[1493] Yahya Mahmud Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988.

[1494] George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 24-27.

İslâm kütüphânelerinin gelişimini daha açık bir şekilde canlandıracağı düşünülmüştür.

Orta Çağ İslâm dünyasında kütüphâneyi ifâde için farklı sözcüklerin kullanıldığını görmekteyiz: *Beytü'l-kütüb, Hizânetü'l-kütüb, Dâru'l-kütüb* ve son dönemlerde *Mektebe* gibi genel isimlerin yanında *Beytü'l-Hikme/ Hazînetü'l-hikme/Hizânetü'l-hikme, Dârü'l-ilm* gibi bünyesinde kurulduğu kurumun özelliklerini aksettiren mecâzî isimler de vardır. Bu isimlerden en yaygın olanı *hizânetü'l-kütüb*dür.[1495]

Tarihî Gelişimi

İslâm dünyasında kütüphânelerin ne zaman ve nerede çıktığına dâir kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte bu tarihi Asr-ı Saadet'e götürme temâyülü vardır. Ancak Asr-ı Saadet'te ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde, Hz. Ebû Bekir devrinde mushaf haline getirilip Hz. Osman devrinde çoğaltılan Kur'ân-ı Kerim nüshaları, Hz. Peygamber'in çeşitli devletlerin reislerine yazdığı mektuplar ve yaptığı andlaşmalar[1496] ve bazı hadis sayfaları[1497] dışında yazılı eser bulunmamaktadır. Bu yüzden Hz. Peygamber'in ibadet yanında öğretim faaliyetlerini de sürdürdüğü Medine'deki mescidinde ve Hulefâ-yı Râşidîn devrinde yaptırılan diğer mescidlerde, eğer kitap dolapları mevcut idiyse, bu dolaplarda Kur'ân ve hadis sayfaları dışında bir eserin yer almadığı muhakkaktır.[1498]

Emeviler, Abbasiler

İslâm âleminde ilk kütüphânelerin, Kur'ân-ı Kerim ve hadislerin etrafında yoğun bir telif faaliyetinin başladığı Emeviler döneminde (41/661-

[1495] Kütüphânelerin farklı dönemlerde çeşitli şekillerde isimlendirilmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman b. Hamd el-Ekriş, "Mine'l-Hizâne ile'l-Mektebe. Mukârebe li-Ta'sîli'l-Istılâh", *Mecelletü Câmiâti'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-Islâmiyye*, no. 35, Riyad 2001, s. 483-587.

[1496] Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966, s. 239; Aynı müellif, *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162; A. S. Qasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University of Peshawer*, no. 6 (1958), s. 1.

[1497] Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri II*, Chicago 1967, s. 10-14.

[1498] Gâzi Hüseyin İnâye, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî fi'l-İslâm*, Beyrut 1990, s. 247-248; İbnü'n-Neccâr, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine 1422 [2001], s. 225.

132/750) aynı zamanda birer okul olarak da görev yapan mescidlerde ortaya çıktığı sanılmaktadır.[1499] Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu devrede bazı âlimlerin de evlerinde önemli sayılabilecek sayıda kitaptan oluşan kütüphâneleri vardı. Hadisci İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Abbâs, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Urve b. Zübeyr, Süfyânü's-Sevrî (ö. 161/777) ve İbn Cüreyc gibi âlimlerin özel kütüphâneleri bu arada zikredilebilir.[1500] Kaynaklar bu âlimlerin kütüphânelerinden bahsederken "deve yükü defter/kitap", "birkaç yük defterler", "tavana kadar çıkan bir oda dolusu kitap" şeklinde ifâdeler kullanırlar.[1501]

İslâm dünyasında kütüphânelerin Hicrî I-II. (Miladî VII-VIII) asırlarda daha çok Beytü'l-Hikme veya Dârü'l-Hikme şeklinde adlandırılan araştırma kurumlarında yer aldığını görmekteyiz. Bu kurumlar Hicrî IV. (Miladî X) asrın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşler ve bu asrın sonlarına doğru yerlerini dârü'l-ilimlere bırakmışlardır. Emeviler devrinde ulemâya ve talebeye açık ilk kütüphânenin Muaviye devrinde (41/661-60/680) Şam'da, bu tür bir araştırma merkezi olan Beytü'l-Hikme'de kurulduğu kabul edilmektedir.[1502] Mes'udî'nin naklettiğine göre bu müessesede hadise, tarihe, biyografiye dâir bazı kitaplarla bu kitapların muhafazasıyla vazifelendirilmiş görevliler bulunmaktaydı.[1503]

Muaviye'nin torunu Halid b. Yezid, kaynakların bildirdiğine göre âlim ve şâir olduğu gibi aynı zamanda da bir kitap meraklısıydı.[1504] Özellikle kimya, tıp ve astroloji sahasındaki eserlere büyük bir ilgi duymakta ve bu konularda

---

[1499] Abdüllatif b. Abdullah, "Neş'etü'l-mektebeti'l-İslamiyye ve tatavvuruha hattâ evâhiri'l-asri'l-Abbâsî", *el-Arab* VII-VIII (1986), s. 487-489.

[1500] N. Abbot, *aynı eser*, s. 49-50; R.S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period", *The American Journal of Semitic Languages*, c. 52 (1935-1936), s. 248-251 ve c. 53 (1935-1937), s. 240-245; M. M. Azamî, *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana 1978, s. 16-17.

[1501] Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri I*, s. 23.

[1502] W. Heffening [J. D. Pearson], "Maktaba", *EI²*, VI, 197; Muhammed Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-mektebât fi'ş-Şam, *el-Muktataf*, c. 74 (1929), 505-506; Yusuf Kandil, "el-Mektebât fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye, Beytü'l-Hikme enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 285.

[1503] *Murûcu'z-zeheb* II, Kahire 1349, s. 72.

[1504] Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 53.

biriktirdiği bazı yabancı eserleri Arapçaya çevirtmekteydi.[1505] Halid b. Yezid, Beytü'l-Hikme'de dedesi Muaviye'nin kurduğu kütüphâneyi devralmış ve zamanla onu daha zengin bir hâle getirmiştir.[1506] Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik'in (86/705-96/715) bu kütüphâneyi teşkilatlandırdığını ve bir kütüphâneciyle bir de müstensih tayin ettiğini görüyoruz.[1507] Sem'anî'nin *Kitabu'l-Ensâb*'ında geçen bir kayıttan bu kütüphânede görevli kütüphânecinin adının Sa'd olduğunu öğrenmekteyiz. Eché'ye göre, görevi sâhibü'l-mesâhif olarak belirtilen Sa'd, adı günümüze ulaşan ilk Müslüman kütüphânecidir.[1508]

Halife Velid b. Abdülmelik'ten sonra da tercüme ve telif faaliyetleri devam etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in de (99/717-101/720) bu faaliyete katkıda bulunduğu ve ayrıca da bu kütüphânede mevcut kitapların yeni bir tasnife göre kataloğunu hazırlattırdığı rivâyet edilmektedir.[1509]

Hilafet 132/750 tarihinde Abbasilere geçtiğinde, ilk Abbasi halifesi olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh, Emeviler devrinde gelişmeye başlayan ilmî ve kültürel faaliyetlere pek vakit ayıramadığından, kısa süren saltanatında telif sahasında bir inkişaf görülmedi. 136/754 yılında halife olan kardeşi Ebû Cafer el-Mansûr'un devrinde ise (136/754-158/775) telif sahasında büyük bir gelişme görüldüğü gibi tercüme faaliyetlerine de önem verildi. Mes'ûdî (ö. 345/956), Mansûr'un yabancı dillerden Arapçaya kitap tercüme ettiren ilk Abbasi halifesi olduğunu belirtir. Mes'ûdî'ye göre Mansûr, ilm-i nücâma çok meraklı olduğu için astroloji ve astronomi sahasında eserler vermiş Nevbaht ve âilesinden bazı kimseleri Grekçeden, Pehleviceden, Süryaniceden bazı eserlerin tercümesi için görevlendirmiştir.[1510] el-Mansur, 148 (765) tarihinde Bağdad'a gelen Corcis b. Cibril'e de birçok tıbbî eseri

---

[1505] Muhammed Rüstem Divan, "el-Mektebât fi'l-'âlemi'l-Arabî ve'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît", *el-Mevrid*, c. IX/4 (1981), s. 284; R. S. Mackensen, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period-Concluded", *AJSL*, 54 (1937), s. 52-55.

[1506] Youssef Eché, *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967, s. 13-14; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm*, c. 5, Dımaşk 1927, s. 184; el-Cübûrî, Yahya Vehîb, *Beytü'l-Hikmeti ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006, s. 29-30.

[1507] Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 172.

[1508] Eché, *aynı eser*, s. 18; M. Lesley Wilkins, "Islamic Libraries to 1920", *Encyclopedia of Library History*, yay. haz. A. Wiegand Wayne ve Donald G. Davis, New York 1994, s. 299.

[1509] Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *Islamic Culture*, c. 56/4 (1982), s. 305.

[1510] el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, yay. haz. Es'ad Dâğır, IV, 223.

tercüme ettirmiştir.[1511] İbn Haldun'un naklettiğine göre Mansur, Bizans imparatoruna bir mektup göndererek kendisine tercüme edilmek üzere fen ilimleri sahasında yazılmış bazı eserler göndermesini istemiş, o da halifeye Euclides'in kitabıyla, fizikle ilgili birkaç eser göndermiştir.[1512] Bu devirde Grekçe, Latince, Süryanice, Pehlevice ve Farsçadan birçok eser Arapçaya çevrilmiştir. Bu faaliyetlerin tabii bir neticesi olarak Mansur'un sarayında zengin bir kütüphâne vücuda gelmiştir.[1513] Halife Mehdi devrinde de devam eden telif ve tercüme çalışmalarında özellikle astroloji konusundaki eserlere önem verildiğini görüyoruz.

Harun Reşid (h. 170/786-193/809), daha sonra oğlu Me'mûn'un devrinde en üst noktasına ulaşacak olan ilmî faaliyetlerin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuştur. Özellikle papirüs yanında kâğıdın yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlanması ve Harun Reşid tarafından 178/794 yılında Bağdad'da bir kâğıt fabrikası kurdurulması[1514] telif faaliyetlerinin yoğunlaşmasına, kitap ticaretinin gelişmesine ve kütüphânelerin zenginleşmesine yol açmıştır.

Abbasiler devrinde bir süre ilmî faaliyetlerin merkezi haline gelen Beytü'l-Hikme Harun Reşid tarafından Bağdad'da kuruldu.[1515] Harun Reşid, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sarayda kurduğu zengin kütüphâneyi de bu kuruma naklettirdi[1516] ve böylece Beytü'l-Hikme'nin ana koleksiyonu bu şekilde oluşturuldu.[1517] Çeşitli dillerden tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü bu araştırma merkezinde zengin bir koleksiyondan oluşan bir de kütüphâne bulunmaktaydı. Bu yüzden bazı kaynaklarda bu müesseseden Hizânetü'l-hikme veya Hizânetü Kütübi'l-hikme şeklinde de bahsedildiği görülmektedir. Bu kütüphânede mevcut kitaplar arasında Arapçaya çevrilmek üzere toplanmış olan Grekçe, Süryanice, Farsça kitaplar büyük bir yekûn

---

1511 el-Cübûrî, *Beytü'l-Hikme*, s. 33.

1512 Eché, *aynı eser*, s. 21.

1513 Gorgis Avvâd, *Hazâinü'l-kütübi'l-kadîme fi'l-Irak*, Beyrut 1986, s. 104.

1514 Osman Ersoy, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963, s. 12; J. Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton, 1984, s. 61.

1515 Eché, *aynı eser*, s. 23-27.

1516 Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 54.

1517 Es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'ü ilmiyye İslâmiyye ve mektebât 'ala ğırâri Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihu'l-Arabî*, no 49, Bağdad 1994-1995, s. 47.

tutmaktaydı. Kaynaklarda, Harun Reşid'in kitap temini için özellikle Bizans'a düzenlettirdiği seferlerden bahsedilir.[1518]

Beytü'l-Hikme'nin en verimli devri Halife Me'mûn'un hilafetine (198/813-218/833) rastlar. Bu devrede özellikle felsefe ve fen bilimleri sahalarında yazılmış eserlerin Arapçaya çevrilmesine çalışılmıştır. Huneyn b. İshak, Yakub b. İshak el-Kindî, Muhammed b. Musa el-Harizmî ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, tercüme ve telif eserleriyle müteâkip devrin felsefî ve ilmî çalışmalarına zemin hazırlamışlardır.[1519]

İslâm kaynaklarında halife Me'mûn'un Beytü'l-Hikme kütüphânesini zenginleştirmek için Bizans imparatorlarıyla tesis ettiği münâsebetlerle ilgili çeşitli rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre Me'mûn, Bizans imparatoruna bir mektup yazarak kendisine felsefeyle ilgili kitaplar göndermesini istemiş, Bizans imparatoru da ona Eflatun'un, Aristo'nun, Hipokrat'ın, Galen'in, Euclides'in ve Batlamyus'un eserlerini göndermiştir.[1520] Diğer bir rivâyette de Me'mûn'un Bizans'a Haccâc b. Yusuf b. Matar, Yahya b. Batrik, Selman ve diğer bazı kimselerden oluşan bir ilim heyeti gönderdiği ve bu heyetin seçtikleri bazı kitapları Bağdad'a getirdikleri bildirilir.[1521]

Beytü'l-Hikme'nin koleksiyonunda tercüme için temin edilmiş eserler yanında halife Me'mûn adına telif edilmiş eserler ve kütüphâne müstensihleri tarafından kopya edilmiş kitaplar da önemli bir yekûn tutmaktaydı.[1522] Bu koleksiyonun önemli yönlerinden birisi de Mutezilî görüşleri aksettiren çok sayıda eseri ihtiva etmesiydi. Bilindiği gibi halife Me'mûn kelâmî mezheplerden Mutezile'nin görüşlerini benimsemiş ve onların görüşlerini

---

[1518] Hammâde, *aynı eser*, s. 56-57; Mustafa Demirci, "Antik Yunan Kitaplarının Abbâsîler Bağdad'ına Yolculuğu", *İslamiyat*, c. VII/2, Ankara 2004, s. 55; el-Cübûrî, *Beytü'l-Hikme*, s. 34-35.

[1519] Fikret Işıltan, "Me'mun", *İA*, c. 7, s. 699; L. E. Goodman, "Translation of Greek Materials into Arabic", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, yay. haz. M. J. L. Young ve dğr. Cambridge 1990, s. 484-485.

[1520] Eché, *aynı eser*, s. 28; George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh 1990, s. 81.

[1521] Eché, *aynı eser*, s. 28. Bizans imparatoru, önce Me'mûn'un istediği Grekçe yazmaları göndermekte isteksiz davranmışsa da papazların, "Bu kitapların gittiği ülkelerde, görüş ayrılıkları ve fitne çoğalır", demeleri üzerine istenilen kitapları Bağdad'a göndermiştir. Bkz: Mustafa Demirci, a.g.m., s. 56.

[1522] Eché, *aynı eser*, s. 36-37.

bazen de kuvvet kullanarak yaymaya çalışmıştı.[1523] Bu yüzden Beytü'l-Hikme bir süre, Mutezilî fikirlerin propogandasının yapıldığı bir ilim merkezi olarak da faaliyet göstermiştir.[1524]

Beytü'l-Hikme'nin kütüphânesinin tam manasıyla halka açık bir kütüphâne olduğunu söylemek güçtür. Ancak tarihî kaynaklarda, mütercimler ve Beytü'l-Hikme araştırmacıları dışında bazı kimselerin de bu koleksiyonlardan yararlandığı belirtildiğine göre bu kütüphânenin sınırlı bir şekilde okuyucuya açık olduğu söylenebilir. Kütüphâne, *sâhibü Beyti'l-Hikme*'nin kontrolü altında çalışmaktaydı.[1525] Burada görevli kütüphânecilerin de *hâzin* diye adlandırıldıklarını görmekteyiz.

Mu'tasım devrinde (218/833-227/842) hilafet merkezinin Bağdad'dan Samerra'ya taşınması ve bilemediğimiz başka sebepler yüzünden Beytü'l-Hikme bir araştırma merkezi olma hüviyetini kaybetmiş ve bir süre varlığını sadece kütüphâne olarak sürdürmüştür.[1526] Zehebî gibi bazı tarihçilerin bu müesseseden *Hizânetü'l-Me'mûn* (Me'mûn'un Kütüphânesi) diye bahsetmeleri bu sebepten olsa gerektir. IV/X. asrın sonlarına kadar bu kütüphânenin faaliyette bulunduğuna dâir rivâyetler varsa da kaynaklarda bu tarihten sonra *Hizânetü'l-Me'mûn*'dan hiçbir şekilde söz edilmez. Bu kütüphânenin akıbeti konusunda kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Y. Eché, bu kütüphânenin muhtemelen halifelerden birinin kütüphânesine katılmış veya Mutezile mezhebine son darbeyi indiren Selçuklular tarafından dağıtılmış olabileceğini söyler.[1527] Kalkaşandî ise Moğol istilasında bu kütüphânenin de diğer kütüphânelerle birlikte yok olduğunu bildirmektedir.[1528] Nasîrüddin Tûsî'nin

---

[1523] F. Işıltan, "Me'mun", *İA*, c. 7, 699; Eché, *aynı eser*, s. 53; R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda"; *AJSL* 51 (1934-1935), s. 87-88.

[1524] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Institutions of Science Education", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 387.

[1525] Yusuf Kandil, "el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye, Beytü'l-Hikme Enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 294-295.

[1526] Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb*, s. 181.

[1527] Eché, *aynı eser*, s. 57.

[1528] Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 66-67. Beytü'l-Hikme ile ilgili geniş bilgi için bkz: Hızır Ahmed Atâullah, *Beytü'l-Hikme fi asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, t.y. Beytü'l-Hikme'nin akıbetiyle ilgili farklı görüşler için bkz: M.-G. Balty-Guesdon, "Le Bayt al-Hikma de Baghdad", *Arabica*, c. XXXIX/2, Leiden 1992, s. 131-150.

bu kütüphâneden 400.000 yazmayı alıp İlhanlı topraklarına taşıdığına dâir rivâyetler de mevcuttur.[1529]

Harun Reşid'in ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermekî'den kaynaklar, âlim ve sanatkârların hamisi olması yanında, zengin kütüphânesi dolayısıyla da övgüyle bahsederler.[1530] Ebû Osman b. Ömer onun, zamanının en zengin kütüphânelerinden birine sahip olduğunu söyler. Bu kütüphâne özellikle Grekçe ve Farsça yazmalar bakımından oldukça zengindi. Yahya b. Halid'in kütüphânesini zenginleştirmek için önemli miktarda para sarf ettiği rivâyet edilir. Bermekîlerin düşüşüyle bu kütüphâne müsâdere edilerek Beytü'l-Hikme'ye katılmıştır.[1531]

Me'mûn devrinde Beytü'l-Hikme'de çalışan âlimlerden Yahya b. Ebû Mansur'un oğlu Ali b. Yahya el-Müneccim (ö. 275/888), Bağdad yakınlarındaki Kerker'de bulunan konağında kurduğu kütüphâneye Hizânetü'l-hikme adını vermişti.[1532] Beytü'l-Hikme modelinde kurulan bu kütüphâneye İslâm ülkesinin her tarafından âlimler gelir, özellikle felsefe ve astronomi konularında oldukça zengin olan koleksiyonundan serbestçe yararlanırlar[1533] ve bütün masrafları Ali b. Yahya tarafından karşılanırdı.[1534] Kaynaklarda, Horasanlı ünlü astronomi bilgini Ebû Ma'şer el-Müneccim'in hac için Mekke'ye giderken daha önce ününü duyduğu bu kütüphâneye uğradığı, ilmî araştırmalara dalıp hacca gidemeden ömrünün son yıllarını burada geçirip öldüğü nakledilir.[1535]

[1529] Jonathan Lyons, "Bayt al-Hikmah", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 94.

[1530] Gulâm-Rıza Fedâyî Irakî, "Evvelü kitâb ve mektebe fi târihi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ulûm ve'l-İnsâniyye*, c. III/3-4, Tahran 1992, s. 52.

[1531] Kabir Ahmad Khan, a.g.m., s. 307; Gorgis Avvad, *aynı eser*, s. 177-178.

[1532] Eché, *aynı eser*, s. 58; Hammâde, *aynı eser*, s. 87; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 182.

[1533] Abdüllatif b. Abdullah Dihiş, "Neş'etü'l-mektebeti'l-islamiyye ve tatavvuruha hatta evahiri'l-asri'l-Abbâsî", *el-Arab*, no. 7-8 (1986), s. 496.

[1534] Muhammed Hüseyin Zebîdî, "el-Merâkizü's-Sekâfiyye fi'l-Irak fi'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmisi'l-Hicrî", *el-Müerrihu'l-Arabî*, c. 20 (1981), s. 207-208.

[1535] Sh. Inayatullah, "Bibliophilism in Medieval Islam", *Islamic Culture*, XII/2 (1938), s. 160.

Ali b. Yahya el-Müneccim, halife Mütevekkil'in kâtibi ve başmüşaviri Türk asıllı Feth b. Hakan[1536] (ö. 247/861) için de bir kütüphâne kurmuştu. Ali b. Yahya bu kütüphâneyi kurarken istinsah ettirdiği ve satın aldığı eserlerin dışında kendi kütüphânesinden de bir miktar kitap getirmişti.[1537] Kaynaklar Feth b. Hakan'ın da edib ve şâir olduğunu,[1538] bütün boş vakitlerinde olduğu gibi hatta halifeyle olan görüşmeleri sırasında bile, fırsat bulduğunda cübbesinin yeninden çıkardığı bir eseri mütalaa ettiğini naklederler.[1539] Hizânetü'l-hikme diye adlandırılan ve İbnü'n-Nedim'in, "Hiçbir kütüphânede bu kadar çok, bu kadar güzel eser görmedim", diye bahsettiği bu kütüphânenin[1540] sahibinin öldürülmesinden sonra dağıldığı sanılmaktadır.

Benî Musa diye tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan kardeşlerin felsefe, hendese, astronomi ve mekanik konusunda birçok eser biriktirdiklerine dâir çeşitli rivâyetler varsa da bir kütüphâne kurduklarına dâir herhangi bir bilgi mevcut değildir.[1541]

Halife Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil'in vezirliğinde bulunmuş olan Muhammed b. Abdülmelik b. Zeyyât'ın da Samerra'da zengin bir kütüphânesi olduğunu, Câhız'ın ve diğer kaynakların rivâyetlerinden öğrenmekteyiz. İbn Ebu Usaybia'nın naklettiğine göre İbn Zeyyat her ay kitap tercüme ve istinsahı için bin dinar harcamaktaydı. Onun için kitap tercüme edenler arasında Yuhanna b. Maseveyh, Cibrail b. Buhtişu ve Buhtişu b. Cibrail gibi ünlü bilginler bulunmaktaydı. İbn Zeyyat'ın 233'te (848) halife Mütevekkil tarafından katlinden sonra bu kütüphânenin müsadere edildiği sanılmaktadır.[1542]

Radî Bi'llah'ın (322/934-329/940) halife olmadan önce bir kütüphânesi olduğunu, hilafet mevkiine geçtikten sonra da bu kütüphâneyi oldukça zenginleştirdiğini Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitabu'l-Evrâk*'ındaki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz.[1543] Sûlî'nin de çok zengin bir kütüphâneye sahip olduğunu

---

[1536] Olga Pinto, "Feth b. Hakan", çev. H. D. Yıldız-Neyire Milani, *İ. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 27 (1973), s. 42.

[1537] Hammâde, *aynı eser*, s. 87.

[1538] O. Pinto, a.g.m., s. 49.

[1539] Eché, *aynı eser*, s. 59.

[1540] Eché, *aynı eser*, s. 60'dan naklen.

[1541] Eché, *aynı eser*, s. 60-62.

[1542] G. Avvâd, *aynı eser*, s. 178-180; Kabir Ahmed Khan, a.g.m., s. 307.

[1543] G. Avvâd, *aynı eser*, s. 115-117'den naklen; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 200-201.

Hatîb el-Bağdadî, Yakut el-Hamevî gibi bazı müelliflerin rivâyetlerinden öğreniyoruz. Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiğine göre Sûlî'nin büyük bir evi dolduracak kadar kitabı vardı. Raflara dizilmiş olan bu kitaplar konularına göre de farklı renkte derilerle ciltlenmişti. Yakut da bu kitapların çok güzel bir şekilde tasnif edilmiş olduğunu ve Sûlî'nin herhangi bir kitaba ihtiyacı olduğu zaman hizmetçisine şu kitabı getir dediğini rivâyet eder.[1544]

Bağdad'ın batısındaki İbn Ebî Avf mıntıkasında Garsü'n-ni'me diye tanınan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'î'nin 452/1060 tarihinde kurduğu kütüphâne kısa bir ömre sahip olmasına rağmen önemli ilmî faaliyetlere sahne olmuştur.[1545] Müstakil bir binada kurulan bu kütüphânenin koleksiyonunda mevcut kitapların miktarı konusunda 1.000-4.000 arasında değişen farklı rivâyetler vardır.[1546] Nizâmiye'nin açılışından sonra, okuyucularının bu kütüphâneye kayması dolayısıyla Garsü'n-ni'me, kütüphânesini kapatmıştır.[1547] İbnü'l-Cevzî'ye göre ise kütüphânede görevli İbnü'l-Aksâsî kitapların üzerindeki vakıf kayıtlarını silerek satmış, böylece bu kütüphâne dağılıp gitmiştir.[1548]

Basra'da İbn Ebû Beka'nın (ö. 499/1105) kurduğu kütüphâne hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz.[1549] Zehebî'nin nakline göre bu kütüphânede 12.000 cilt kitap mevcuttu. Kaynaklarda darü'l-ilm, darü'l-kütüb, hizânetü'l-kütüb gibi farklı şekillerde adlandırılan bu kütüphâne bedevîler tarafından yağmalanarak yok edilmiştir.[1550]

Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın ünlü veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdad'da kurduğu medrese ve kütüphâne (459/1067), diğer medrese ve kütüphânelere

---

[1544] G. Avvâd, *aynı eser*, s. 218-219'dan naklen.

[1545] Eché, *aynı eser*, s. 140; Yahya Mahmud Sâ'atî, *el Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 47; İhsan Abbas, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edeb ve't-Tarih*, c. I, Beyrut 2000, s. 440-441.

[1546] G. Avvâd, *aynı eser*, s. 238-239; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 46.

[1547] Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *Islamic Culture*, c. III/2 (1929), s. 216.

[1548] Ali Sevim, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp *Uyûnü't-Tevârîh*'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TTK. Belgeler*, c. XIV/18, Ankara 1992, s. 7.

[1549] Abdüllatif b. Dihiş, *aynı eser*, s. 496.

[1550] Eché, *aynı eser*, s. 128; İsmail E. Erünsal, "İslâm Dünyasında Bir Kütüphâne Türü Olarak Dârü'l-İlimlerin Ortaya Çıkışı", *Prof. Dr. Osman Ersoy'a Armağan*, Ankara 1990, s. 73.

öncülük etmiştir. Bu tarihten sonra İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde birçok medresenin kurulduğunu ve bu medreselerin çoğunda da farklı sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon teşekkül ettiğini görüyoruz. Bağdad'da Ciliyye, İbn Hübeyre, Fahriyye, Cevziyye, Ubeydullah, Beşiriyye, Mesûdiyye ve Mustansıriyye adlarıyla kurulan medreselerde birer kütüphânenin bulunduğunu çeşitli kaynakların rivâyetlerinden öğrenmekteyiz.[1551] Ebû Said Muharremî (ö. 513/1119) tarafından kurulan ve talebelerinden Abdülkadir Cîlî (ö. 561/1165) tarafından genişletilen Cîliyye medresesinde, kurucularının bağışladığı kitaplar yanında, ulemâdan Ebû'l-Fadl b. Nasr ve Ebû'l-Hasan el-Betaihî gibi şahısların vakfettikleri eserler de bulunmaktaydı.[1552] Ubeydullah Medresesi'ndeki kütüphânenin 10.000 dinardan değerli kitapları Bağdad'daki 725/1325 yılındaki sel felâketinde sular altında kalmıştı.[1553]

Vezir İbn Hübeyre 557/1161 tarihinde yaptırdığı medresesine özel koleksiyonundaki eserlerin bir kısmını bağışlamıştı. Bir vezir âilesine mensup olan Fahru'z-zaman Ebü'l-Fadl Mesud b. Ali'nin (ö. 578/1182) Bağdad'ın Me'mûniyye semtindeki medresesinde her ilim dalıyla ilgili zengin bir koleksiyon bulunmaktaydı. Müverrih ve fakih İbnü'l-Cevzî, medresesindeki kütüphânesine kendi eserleri dışında birçok kitap vakfetmişti. Beşiriyye ve Mesudiyye medreselerinde de önemli sayılacak sayıda kitaptan oluşan birer koleksiyon mevcuttu.

Önde gelen Abbasi halifelerinden Nâsır Lidini'llah'ın (575-622/1180-1225) zengin bir kütüphânesi ve birçok hayratı vardır.[1554] Ubeydullah Medresesi'nde, Nizâmiye Medresesi'nde, Darü'l-Müsennâ'da, hanımı Selçuka Hatun'un türbesinde ve Bağdad'ın batısındaki Harîmü't-Tâhirî'de inşa ettirdiği Ribat'ta ve Ribâtü'l-Merzübâniyye'de de birer kütüphâne kurduğunu görüyoruz. Ubeydullah Medresesi'ndeki kütüphâne 725/1324 tarihinde Bağdad'ın bir sel felaketine uğraması sonucu yok olmuştur.[1555] Halife Nâsır, Bağdad Kalesi'nde inşa ettirdiği Dârü'l-Müsennâ'ya da, özel kütüphânesinden Ebû Reşid Mübeşşir b. Ahmed'in seçtiği bir koleksiyonu

---

[1551] Eché, *aynı eser*, s. 180-184.

[1552] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 80; Eché, *aynı eser*, s. 180; Angelika Hartmann, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225)*, Berlin 1975, s. 256-259.

[1553] İbnü'l-Verdî, *et-Târih*, c. II, Beyrut 1996, s. 268.

[1554] Angelika Hartmann, *aynı eser*, s. 198-201.

[1555] Eché, *aynı eser*, s. 184.

naklettirmiş ve burada bir kütüphâne te'sis etmiş[1556] ayrıca 584/1188 tarihinde vefat eden hanımı Selçuka Hatun için Bağdad'ın batısındaki Basra kapısında yaptırdığı türbede de bir kütüphâne kurmuştur.[1557] Yakut el-Hamevî bu kütüphânede el-Ferezdakî'nin otuz ciltlik *Kitabu'd-Düvel fi't-Tarih* adlı eserini gördüğünü nakleder.[1558] Halifenin özel koleksiyonundan getirilen eserlerden oluşan bu kütüphâneye saray görevlilerinden Necmü'd-devle 500 kitap vakfetmiştir.[1559] İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre halife Nâsır, Harîmü't-Tâhirî'de kurduğu kütüphâneye en güzel kitaplarını nakletmişti.[1560] Ayrıca Ribâtü'l-Merzübâniyye'ye de halifenin Kur'ân-ı Kerim nüshaları ve bazı değerli eserler vakfettiği bilinmektedir.[1561]

Nizâmiye'den sonra Bağdad'da kurulan en önemli medrese kütüphânesi halife Mustansır Billâh'ın (623/1226-640/1242) Mustansırıyye Medresesi'nde tesis ettiği kütüphânedir. Zehebî, Mustansır Billâh'dan bahsederken "eşi, benzeri olmayan Mustansıriyye'nin vâkıfı demektedir.[1562] Medresenin 625/1228 tarihinde inşâsına başlanılmış ve 631 yılının Cemâzie'l-âhirinde (Mart 1234) inşâsı bitmiştir.[1563] Dört mezhebin esaslarına göre öğretim yapmak için kurulan bu medreseye halife ilk elde özel kütüphânesinden seçtirttiği 160 yük kitap göndertmiştir.[1564] Devlet görevlileri de bu kütüphâneye birçok kitap bağışlamıştır.[1565] Medresenin imâretinin doğusunda yer alan bu kütüphâne "Hizânetü'l-kütüb" diye adlandırılmaktaydı.[1566] Kaynaklar bu kütüphânenin çok zengin bir koleksiyona sahip olduğu konusunda fikir birliğindedirler.

1556 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 120-121; Hammâde, *aynı eser*, s. 85; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 208.

1557 A, S. Quasimi, "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University Peshawer*, no. 6 (1958), s. 7.

1558 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 158; Eché, *aynı eser*, s. 115.

1559 G. Avvad, *aynı eser*, s. 158.

1560 Y. Sâ'atî, *aynı eser*, s. 108; Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçûkî*, Bağdad 1965, s. 399; Hammâde, s. 113.

1561 Eché, *aynı eser*, s. 189.

1562 ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XVI, s. 369.

1563 İbnü'l-Füvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s. 14; ez-Zehebî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, c. III, s. 209.

1564 ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XLVI, s. 6.

1565 Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions*, Beirut 1989, s. 18.

1566 İbnü'l-Füvatî, *a.g.e.*, s. 14.

Burada bir süre hâfız-ı kütüblük yapan İbnü'l-Fuvatî,[1567] bu kütüphânenin dünyada eşi görülmemiş derecede zengin bir koleksiyona sahip olduğunu söylemektedir.[1568] Kaynakların nakillerinden anlaşıldığına göre kütüphânede 80.000 cildin üzerinde kitap mevcuttu.[1569] Halife Mustansır, Mustansırıyye Kütüphânesi'nin kuruluşunda burada mevcut koleksiyonun tanzim ve tertibi görevini Harîmü't-Tâhirî ribatının Şeyhi Abdülaziz b. Dülef'le (ö. 637/1239), saraydaki kütüphânesinin hâfız-ı kütübü Abdülaziz b. Dülef'in oğlu İbn Ziyaeddin Ahmed'e (ö. 640/1242) verdi.[1570] Bunların geliştirdikleri sistem sayesinde hâfız-ı kütüb yardımcısı istenen kitabı kolaylıkla bulabiliyordu.[1571] Kütüphânenin büyük birkaç ciltten oluşan bir kataloğu bulunmaktaydı.[1572]

Mustansırıyye Kütüphânesi'nin personel kadrosu nâzır, hâfız-ı kütüb (*hâzin*) ve hâfız-ı kütüb yamağından (*münavil*) oluşmaktaydı.[1573] Bu kütüphânede görev yapan hâfız-ı kütüblerin büyük çoğunluğu devrin meşhur âlimleriydi.[1574] Hatîb el-Bağdadî'nin yazısının güzelliği ve ilmi dolayısıyla övdüğü Ali b. Yusuf el-Kütübî, bu kütüphânenin ilk hâfız-ı kütübüydü ve 5 Receb 631/6 Nisan 1234 tarihinde yapılan açılış merâsiminde halife tarafından kendisine bir hil'at ihsân edilmişti.[1575] Abdülaziz b. Dülef el-Bağdadî (ö. 637/1239), Ebu'l-Hasan Ali b. el-Enceb de (ö. 674/1275), bu kütüphânede bir süre hâfız-ı kütüblük yapmıştı.[1576] Yukarıda da belirttiğimiz

---

[1567] Naci Maruf, "Ulemâü Mustansırıyye", *Mecelletü Külliyeti'l-Adab*, c. I (1959), s. 319; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 243.

[1568] Hammâde, 142'den naklen.

[1569] Sami al-Sakkar, "The Mustansırıyyah Madrasah and its Role ln Islamic Education", *Arabian and Islamic Studies*, London 1983, s. 124; Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *el-Medresetü'l-Müstansıriyye: Evvelü câmiatin fi'l-âlemeyni'l-Arabî ve'l-İslamî*, Dârü'l-Verrâk (Alwarrak Publishing), 2008, s. 41.

[1570] Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab*, s. 196.

[1571] Hammâde, *aynı eser*, s. 142.

[1572] Muhammed Kandil el-Baklî, "el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Fehârisühâ", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye*, c. 50, Kahire 1982, s. 150-151.

[1573] Bu görevlere tayin edilen şahıslar için bkz. İbnü'l-Füvatî, *a.g.e.*, s. 14.

[1574] Naci Maruf, a.g.m., s. 318-319; Sami al-Sakkar, a.g.m., s.124; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitab*, s. 198-199.

[1575] Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *Târihu'l-Medreseti'l-Mustansırıyye fi Bağdad*, Bağdad 2013, s. 92.

[1576] Ebu'l-Feth el-Yunînî, *Zeylü Mir'âti'z-Zemân*, c. III, Darü'l-Kitâbi'l-İslâmî. Kahire 1992, s. 147; ez-Zehebî, *el-İber fi Haberi men Ğaber*, c. III, s. 232; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. L, s. 161.

gibi bu kütüphânede hâfız-ı kütüblük yapanlardan biri de ünlü tarihçi İbnü'l-Füvâtî (ö. 723/1323) idi.[1577]

Medrese görevlileri arasında müderristen sonra en yüksek maaş alan hâfız-ı kütübdü.[1578] Zehebî, Mustansıriye Medresesi için yapılan vakfın son derecede zengin olduğunu ve 5 cüz tutan vakfiyesini gördüğünü söylemektedir.[1579] Vakfiyede belirtildiğine göre hâfız-ı kütüb aylık 10, nâzır 3 ve hâfız-ı kütüb yamağı 1 dinar ücret almaktaydılar. Her üç görevlinin ayrıca günlük et ve ekmek tayinleri de vardı.[1580]

Halife Mustansır vakfiyesinde, kütüphâneden yararlanacak kişilere çeşitli kolaylıklar yanında kalem, kâğıt, mürekkep gibi kitap istinsahı için lüzumlu malzemelerin teminini de şart koşmuştu.[1581] Devrinde büyük bir üne kavuşan bu kütüphâne, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerin ve devlet adamlarının bir ziyaretgâhı olmuştu.[1582]

Mustansıriyye Kütüphânesi Bağdad'ın 656 (1258) tarihinde Moğollar tarafından zaptı sırasında büyük kayıplara uğradı. Moğol askerleri yağmaladıkları kitapların bir kısmını satıp bir kısmının da ciltlerini çıkartıp atlarına takım yapmada kullandılar. Bu kitapların bir bölümü de Hülâgû'nun maiyyetinde bulunan Nasîrüddin Tûsî tarafından Merağa'ya götürüldü.[1583] 828 (1424) tarihinde vefat eden İbn Anbe, Mustansıriyye Medresesi'nden bahsederken burada hiçbir kitabın kalmadığını söyler.[1584] Kaynaklarda bu kütüphânede bulunan bazı eserlerden bahsedilir. Kâtip Çelebi, Hatîb el-Bağdadî'nin müellif hattı olan 14 ciltlik *Târihu Bağdâd* adlı eserini bu kütüphânede gördüğünü söylediğine göre daha sonraki dönemlerde bu medresede yeni bir koleksiyon oluşmuştu. Kaynaklarda bu

---

[1577] ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, c. IV, s. 190. Bu kütüphânede hâfız-ı kütüblük, müşriflik ve münâvillik yapanların bir listesi için bkz. Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *a.g.e.*, s. 92-97.

[1578] Eché, *aynı eser*, 177; Sâlim el-Âlûsî, "Vesâ'ikü'l-Evkaf (el-Vesâ'ikü'l-Vakfiyye), *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Iraki*, c. 53, no. 1, Bağdad 2006, s. 233-234.

[1579] ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XLVI, s. 7.

[1580] Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 42.

[1581] Muhammed Hüseyin Assaf, "el-Medresetü'l-Mustansıriyye fi Bağdad", *Faysal*, c. 51 (1981), s. 116.

[1582] Eché, *aynı eser*, s. 174 -176.

[1583] Sami al-Sakkar, a.g.m., s. 124.

[1584] Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *el-Medresetü'l-Müstansıriyye: evvel câmia fi'l-âlemeyni'l-Arabi ve'l-İslami*, Dârü'l-Verrâk (Alwarrak Publishing), 2008, s. 41.

kütüphânede mevcut olduğu belirtilen başka bazı eserlerin de isimlerine rastlanılmaktadır.[1585] Bu kütüphâneye âit olduğu bilinen ve günümüze ulaşan tek kitap Zemahşeri'nin *Rebîü'l-Ebrâr* adlı eseridir.[1586]

Bağdad'da Abbasi hilafetinin son dönemlerinde kurulmuş başka bazı kütüphâneler de bulunmaktaydı. Halife Musta'sım'ın kütüphânesinden İbnü'l-Fuvatî övgüyle söz eder.[1587] İbnü'l-Mâristaniyye (ö. 599/1202) tarafından Şâkiriyye mahallesinde kurulan dârü'l-ilm pek uzun ömürlü olmamıştır.[1588] Halife Nâsır'ın vezirlerinden İbnü'l-Kassab (ö. 592/1195) aynı zamanda iyi bir hattatdı ve Hayyatîn sokağında kurduğu kütüphâneye vakfettiği kitapların üzerlerine vakıf kayıtlarını kendi eliyle yazmıştı.[1589] Fakih ve muhaddis Şerif Ali b. Ahmed ez-Zeydi (ö. 575/1180) Bağdad'ın doğusundaki Dinarü's-sağir denilen mahalde yaptırdığı mescide kitaplarını da vakfederek bir kütüphâne kurmuştu.[1590] Bu kütüphâneye Ebû'l-Hayr Sabih b. Abdullah el-Habeşî, Ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammed ed-Dımaşkî, el-Uleymî (574/1129) ve Yakut el-Hamevî gibi âlimler de kitaplarını bağışlayarak mevcut koleksiyonu zenginleştirmişlerdi.[1591] Son Abbasi Halifesi Musta'sım'ın vezirlerinden Müeyyidü'd-din Alkami'nin 644'da (1246) kurduğu kütüphânesinde 10.000 cilt kitap mevcuttu[1592] ve İbn Kesîr'in naklettiğine göre devrin şâirleri bu kütüphâneyi öven şiirler yazmışlardı.[1593]

1585 Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *a.g.e.*, s. 97-101.

1586 Bibliothéque Nationale, 5985. Bkz. Corcis Avvad, Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 50.

1587 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *aynı eser*, s. 211-212; 'İzzüddîn 'İbn Şeddâd, *el-'A'lâku'l-Hatîre*, s. 170.

1588 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVII, 67; es-Safedî, *el-Vâfî*, c. XIX, s. 258; İbnu'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, c. VI, s. 553; Eché, *aynı eser*, s. 129.

1589 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 183.

1590 Eché, *aynı eser*, s. 185; Hammâde *aynı eser*, s. 91; Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçuki*, Bağdad 1965, s. 399.

1591 G. Avvâd. *aynı eser*, s. 155-156; A. S. Qasimi, a.g.m., 7; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 68.

1592 Hammâde, *aynı eser*, s. 92; Eché, *aynı eser*, s. 198.

1593 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 186-187.

Endülüs

İslâmın ve İslâm kültürünün yayılma ve gelişmesi Doğu'da Abbasiler tarafından gerçekleştirilirken Batı'da da bu görevi Endülüs Emevileri üstlendi. I. Abdurrahman (138/756-172/788) tarafından siyasi bir hareket olarak başlatılan faaliyetler neticesinde, İspanya'da varlığını üç asır sürdürecek kuvvetli bir İslâm hânedânı doğdu. İdari, iktisadi ve ictimai sahalarda başlangıçta Emevi tesirinde şekillenen gelişmeler bir süre sonra kendine mahsus rengini ve özelliklerini kazandı. Kültür sahasında ise bu tesir daha da bâriz bir şekilde ortaya çıktı. Endülüs Emevileri, kendi kültür müesseselerini kurmaya başlayınca Doğu'dan Batı'ya, uzun yıllar süren ulemâ akınıyla, özel kütüphânelerle birlikte Doğu'daki kitap pazarlarında tedâvül eden birçok yazma eser Endülüs'teki yeni sahiplerinin koleksiyonlarına intikal etti. Silahlara, atlara ve bazı eşyaya tanınan gümrük muâfiyeti, kitaplar için de tanınınca ortaya önemli bir ticari faaliyet çıktı. Birçok tâcir Doğu'ya giderek önemli sayıda kitap getirip Kurtuba (Cordoba), İşbîliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), Gırnata (Granada) gibi kültür merkezlerinin kitap çarşılarında sattılar.[1594] Bunun yanında müstensihler tarafından her yıl binlerce eser kopya edildi. Emevi hilâfetinin sona erişinden sonra ortaya çıkan mülûku't-tavâif döneminde bulundukları bölgelerde idareyi ele geçiren küçük hânedânlar döneminde de kültür alanındaki bu gelişmeler devam etti ve Endülüs Emevilerinin kurdukları zengin kütüphânelerin koleksiyonları bu emirliklerin hüküm sürdükleri İşbiliye (Sevilla), Meriyye (Almeria), Batalyevs (Badejoz), Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Saragossa), Belensiye (Valencia) gibi şehirlerdeki kütüphânelere intikal etti.[1595]

Her ne kadar bazı kaynaklarda ve araştırmalarda bu gelişmenin sonucu Endülüs'te yüzlerce halka açık vakıf kütüphânesinin doğduğu belirtilmekteyse de[1596] "Müslüman İspanyada Kütüphâneler ve Kitap Meraklıları" üzerinde

---

[1594] Sa'd b. Abdullah Beşerî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 187-190.

[1595] Muhammed İbrahim Zağrut, "Mektebetü'l-Ümeviyyîne'l-İslâmiyye fî Kurtuba ve Te'sirühâ'l-Fikrî fî Şu'ûbi Garbî Ûrubba", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, no. VI, Riyad 1986, s. 340.

[1596] Hâmid eş-Şâfi'î Diyâb, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-Endelüs*, Dâru Kubâ', Kâhire 1998, s. 97-99.

önemli bir inceleme yayınlayan Julian Ribera y Tarrago[1597] bazı mescid ve medrese kütüphâneleri istisna edilirse bu devrede ortaya çıkan kütüphânelerin çoğunun özel kütüphâne olduğunu söylemektedir.[1598] Zira Endülüs'te bu dönemde soylular ve servet sahipleri arasında zengin bir kütüphâneye sahip olma moda haline gelmişti.[1599] Soylular kütüphâneleri ve kütüphânelerindeki nadir eserlerle övünmekteydiler.[1600]

Endülüs'te kurulan önemli mescid kütüphâneleri arasında, I. Abdurrahman'ın Kurtuba'da 170'te (786) yaptırdığı Ulucâmi'deki kütüphâne ile Mâleka'daki (Malaga) Ulucâmi'de İbnü'l-Lüb el-Mâlikî'nin ve İşbîliye'deki Ulucâmi'de İbn Mervân el-Bâcî'nin kurdukları kütüphâneleri zikretmek gerekir. Kurtuba Ulucâmii'ndeki kütüphâne, kısa zamanda kültürel faaliyetlerin merkezi haline geldi ve burada tıp, astronomi ve matematik

---

1597 "Bibliôfolos y Bibliotecas en la Espana Musulmana", *Disertaciones y Opuscules* I, Madrid 1928, s. 181-218.

1598 Julian Ribera, "el-Mektebat ve hüvâtü'l-Kütüb fi İsbanya'l-İslamiyye", çev. Cemal Muhammed Muhriz, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, IV-V, Kahire 1958-1959, s. 77; Hâmid eş-Şâfi'î, Diyâb, *a.g.e.*, s. 101-103.

1599 Makkarî'de bu konuda dönemin ulemâsından Hadramî'nin naklettiği ilginç bir anekdot vardır:

> Kurtuba'da bulunduğum sırada kitapçılar çarşısına gider aramakta olduğum bir kitabı elde etmeye çalışırdım. Nihayet bir gün bu eserin güzel yazılı ve ciltli bir nüshasına rastladım ve çok sevindim. Müzayede başlayınca fiyatını artırmaya başladım. Ancak her artırmamın sonunda tellal tekrar bana artırılmış bir fiyatla geri dönüyordu. Artık kitap değerini çoktan aşmıştı. Tellala dönerek bu kitabı değerinin üzerine çıkaranı bana göstermesini istedim. Üzerinde değerli elbiseler olan bir adamı işaret etti. O şahsa yaklaşarak, "Allah mertebenizi yüceltsin ey aziz fakih! Eğer bu kitabı ille de almak istiyorsanız ben çekileyim. Zira kitap değerinin çok üzerine çıktı", dedim. Bana dönerek, "Ben din bilgini değilim, kitabın neye dâir olduğunu da bilmiyorum. Ancak bir kütüphâne kurdum ve bu kütüphâneyle şehrin soyluları arasında ün yapmak istiyorum. Kitaplarımın arasında tam da bu kitabın sığacağı kadar bir boşluk kaldı. Cildinin ve yazısının güzelliğini görünce fiyatına aldırmadan bu kitabı almak istedim. Bende para Allaha şükür çok", dedi. Hadramî diyor ki ben de kızgınlıkla şöyle demek ihtiyacını hissettim, "Evet para senin gibilerde var. Allah cevizi dişi olmayana veriyor. Bu kitapda ne olduğunu bilen ve ondan istifade etmek isteyen ben ama benim param yok. Bu da benim o kitaba erişmemi engelliyor."

Ahmed bin Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb*, yay. haz. İhsan Abbas, c. 1, Beyrut 1968, s. 463.

1600 Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 462; Muhammed İbrahim Zağrut, a.g.m., s. 338-339.

gibi ilimler de tahsil edilmeye başlandı.[1601] Kurtuba Ulu Câmi kütüphânesi, bu şehrin II. Ferdinand tarafından 634 (1237) yılında zaptı sırasında yok edilmiştir. Makkarî'nin rivâyetine göre yakılan kitaplar arasında Halife Osman'ın ünlü mushafı da bulunmaktaydı.[1602]

Müslüman İspanya'da kurulan en önemli kütüphâne şüphesiz Kurtuba'daki saray kütüphânesiydi. Halife I. Muhammed (h. 238/852-273/886) tarafından tarafından kurulan bu kütüphâne başlangıçta oldukça yavaş gelişmişse de Halife II. Abdurrahman (h. 206/822-238/852), III. Abdurrahman (h. 300/912-350/961) ve özellikle de II. Hakem devrinde (350/961-366/976) büyük bir gelişme göstermiş ve Orta Çağ İslâm dünyasının en büyük kütüphânelerinden biri haline gelmiştir.[1603] II. Abdurrahman özellikle felsefe, astronomi, tıb, kimya ve diğer tabii bilimler konularında Grekçe, Pehlevice ve Süryaniceden Arapçaya çevirilen eserlere büyük bir ilgi duyuyordu. Bu tür eserlerin nüshalarını elde etmek için büyük miktarda paralarla adamlarını Bağdad'a göndermişti. İbn Hayyân, II. Abdurrahman'ın bu tür kitapları Endülüs'e getiren ilk halife olduğunu söylemektedir.[1604] Bizans imparatoru, II. Abdurrahman'la bir anlaşma yapmak istediğinde, hediye olarak Dioscorides'in *De materia medica*'sı'nın altın mürekkeple yazılmış ve resimlenmiş bir nüshasıyla Orosius'un Latince eserlerini göndermişti.[1605] Bir yıl kadar sonra da Dioscorides'in eserini

---

[1601] Juan Vernet, Julio Samso, "The Development of Arabic Science in Andulisia", *Studies in the Making of Islamic Science: Knowledge in Motion*, c. 4, yay. haz. Muzaffar Iqbal, Ashgate, Surrey 2012, s. 24. Kurtuba Ulu Câmii'nde kitaplar mihrabın sağında ve solunda yer alan kitap dolaplarına yerleştirilmişti. Muhammed Menûnî, "Nemâzicün min Enzimeti'l-Hizânâti'l-Umûmiyyeti bi'l-Mağribi'l-Vasît", *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 634.

[1602] Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987, s. 54-55.

[1603] S. M. İmamüddin, "Hispano-Arab Libraries, Books and Manuscripts", *Journal of the Pakistan Historical Society* VII/2 (1959), s. 106; Muhammed İbrahim Zağrut, a.g.m., s. 337.

[1604] Miquel Forcada, "Books from Abroad: The Evolution of Science and Philisophy in Umayyad al-Andalus", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 5, Brill, Leiden 2017, s. 55-59.

[1605] Hâmid eş-Şâfi'î Diyâb, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-Endelüs*, Dâru Kubâ', Kâhire 1998, s. 109.

Arapçaya tercüme etmesi için Bizans'tan Endülüs'e Nicholas adlı bir keşiş gönderilmiştir.[1606]

II. Hakem, Endülüs Emevi halifeleri içinde ilmî faaliyetlere en fazla ilgi gösteren hükümdar olarak tanınır[1607] Babası III. Abdurrahman'ın 49 yıl süren hükümdarlığı, herhalde Hakem'e saraydaki vaktini kültürel faaliyetlere sarf etmeye imkân sağlamıştır. İbn Hayyân (ö. 498/1105), İslâm tarihinde, II. Hakem kadar kitaba bu derecede tutkuyla bağlanan başka bir hükümdarın olmadığını nakletmektedir.[1608] Zehebî, kitap toplama dışında başka bir şeyden haz almazdı demektedir. II. Hakem, öğretime büyük ehemmiyet vermiş ve Kurtuba medresesi onun zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Doğu'daki önemli kültür merkezlerine gönderdiği adamları vasıtasıyla birçok kitap satın aldırarak saray kütüphânesini zenginleştirmiştir.[1609] Ebu'l-Ferec el-Isfahanî'ye 1.000 altın göndermiş ve o da yeni telif ettiği *Kitâbu'l-Eğânî*'yi Irak'ta henüz kimse görmemişken Endülüs'e yollamıştı.[1610]

II. Hakem hükümdar olduğunda, sarayda babası III. Abdurrahman'dan kalan kütüphâne dışında iki önemli koleksiyon daha vardı. Bunlardan biri kardeşi Muhammed'e, diğeri de kendisine âitti. II. Hakem bu üç koleksiyonu birleştirerek ünlü saray kütüphânesini vücuda getirmiştir.[1611] Kaynaklar

---

[1606] Nike C. Koutrokou, "Highlights in Arab-Byzantine Cultural Relations (IXth-XIth Centuries A. D.), *Cultural relations between Byzantium and the Arabs*, yay. haz. Yacoub Yousef Al-Hijji, Vassilios Christides, Athens ; Kuwait: Institute for Graeco-Oriental and African Studies and Dar al-Athar al-Islamiyyah, 2007, s. 99-100.

[1607] Robert Hillenbrand, "Medieval Cordoba as a Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, neşre hazırlayan: Salma Khadra Jayyusi, Leiden 1992, s. 120; Hans Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures: A Historical and Bibliographical survey*, Brill, Leiden 2012, s. 193-194; Abdullah b. Muhammed Ali b. Haydar Ali, "el-Halîfetü'l-Endelüsî el-Musekkaf (el-Mustansıru'l-Ümevî ve Cühûduhu's-Sekâfiyye)", *Dirâsât Endelüsiyye*, no. 44, Tunus 2010, s. 5-38.

[1608] Ann Chrystys, *Christians in Al-Andalus 711-1000*, London 2010, s. 137.

[1609] R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL* 51, (1935), s. 108; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 189; Mansur Muhammed Serhân, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 64-65; Sa'd Abdullah Sâlihi, *el-Hayatü'l-ilmiyye fi Asri'l-Hilâfeti fi'l-Endelüs*, Mekke 1997, s. 116-117.

[1610] Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, yay. haz. İhsan Abbas, Beyrut, y.y. s. 386; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-Hulleti's-Siyerâ*, c. I, yay. haz. Hüseyin Munis, Dârü'l-Ma'ârif. Kahire 1985, s. 202.

[1611] S. M. İmamüddin, a.g.m., s. 104.

burada 400.000 eserin mevcut olduğunu bildirmektedir.[1612] Makkarî, bu kütüphânedeki koleksiyonla ilgili olarak İbn Hazm'ın, Saray'ın kütüphânecisinden şu bilgiyi aldığını nakletmektedir:

> Kitapların isimlerinin yazıldığı fihristlerin sayısı kırk dörttü. Her fihrist 20 varaktan oluşuyordu. Bunlarda sadece kütüphânedeki divanların isimleri kayıtlıydı.[1613]

Bu kütüphâne, bulunduğu yer dar geldiği için taşınması gerektiğinde yeni yapılan bir binaya ancak altı ayda taşınabilmişti.[1614] Saray kütüphânesinde, kütüphâneciler dışında satın alma yoluyla temin edilemeyen kitapları istinsah eden müstensihler, müzehhibler ve mücellidler de görevlendirilmişti.[1615]

II. Hakem'den sonra tahta geçen oğlu II. Hişam, henüz on dört yaşında olduğundan devletin idaresi hâcib el-Mansûr b. ibn Ebu Âmir'e kaldı. Mansûr, iktidarı elinde tutabilmek için, II. Hakem'in bazı davranışlarından ve düşünce alanındaki serbestliğe taraftar olmasından rahatsız olan kesimin temsilcileri olan fakihleri memnun etmek gerektiğini gördü. Saraya çağırdığı fakihlerin temsilcilerine, kütüphânede gördükleri zararlı kitapları seçip yakmalarını söyledi. Onlar da felsefe, mantık, astronomi kitaplarını seçtiler ve bir kısmını yakıp bir kısmını da kuyulara atıp üzerlerini toprakla kapladılar.[1616] Mansur'un bu davranışı neticesinde saray kütüphânesi büyük bir zarar gördü.[1617]

[1612] Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 395; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma (D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, c. I, Ankara 1963, s. 16; Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *aynı eser*, s. 120.

[1613] Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, yay. haz. İhsan Abbas, Beyrut, y.y., s. 385-386.

[1614] J. Ribera, a.g.m., s. 87.

[1615] Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 386; David Wasserstein, "The Library of al-Hakam II al-Mustansır and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East*, no. 5, Leiden 1993, s. 101; Abdurrahman Ekrish, "Books and Libraries in the Iberian Peninsula", *Arab Journal for Librarianship and Information Science*, c. 10/1, London 1990, s. 23.

[1616] P. S. Van Koningsveld, "Christian-Arabic Manuscripts From the Iberian", *al-Qantara*, c. XV/2, Madrid 1994, s. 440-441.

[1617] Mackensen, a.g.m., s. 109-110; Hammâde, *aynı eser*, 125; Wasserstein a.g.m., s. 103.

Saray kütüphânesi Mansur'un ölümünden sonra ikinci bir felakete uğradı. Kurtuba'nın Berberîler tarafından kuşatılması sırasında askerlerinin aylıklarını ödemek için şehrin valisi Vâdıh, saray kütüphânesindeki bazı kitapları sattı. Berberîlerin şehri ele geçirmesinden sonra da saray kütüphânesi tekrar yağmalandı.[1618] Endülüs'ün ve Mağrib'in çeşitli şehirlerine dağılan bu kütüphânenin kitapları, sonunda Ferdinand ve Isabella'nın Müslümanlara karşı uyguladıkları eritme politikası neticesinde yok oldu. Saray kütüphânesinin dışında Endülüs'ün diğer şehirlerinde de devlet adamlarına, âlimlere ve zenginlere âit kütüphâneler bulunmaktaydı. Değerli bir kütüphâneye sahip olmak özellikle de zenginler arasında moda olmuştu.[1619]

Kurtuba'da İbn Futays âilesine âit büyük bir kütüphâne vardı. Müstakil bir binaya sahip olan bu kütüphânede, kütüphânecinin dışında altı müstensih görevlendirilmişti.[1620] İbn Futays müzayedelerde bir kitabı almak için genellikle değerinin birkaç katı fiyat verir, yine de alamazsa ödünç alarak kütüphânedeki müstensihlerine istinsah ettirirdi. Kütüphânesinden hiçbir kitabı ödünç olarak vermez, eğer vermek zorunda kalırsa o kitabın istinsah ettirdiği nüshasını verirdi.[1621] İbn Futays'ın bu değerli kütüphânesi dahilî karışıklıklar sırasında torunlarından biri tarafından bir ay süren müzâyedeyle satılmış ve bu satıştan 40.000 kasimî dinar elde edilmişti.[1622] Yine Kurtuba'da Ebü'l-Velid İbnü'l-Mevsil'in kurduğu kütüphâne, özellikle hat değeri yüksek eserler bakımından zengindi. Öldüğünde bu kitaplardan bazısı, sekiz sayfası bir dinar gibi oldukça yüksek bir fiyata satılmıştır.[1623] Endülüs'te mevcut kütüphâneler arasında Kasım b. Sa'dan, Ebû Muhammed Abdullah Tuleytulî, Ebû Ali el-Gassanî, Muhammed b. Yahya el-Gâfikî, İbn Hazım, Yahya b. Malik b. Aiz, İbnü's-Sabûnî, Ebû Bekir b. Zekvan, İbn Avn el-Maarri, İbn Muhtar, Muhammed b. Yusuf, İbn Meymûn, Âişe binti Ahmed, Mücâhid el-Âmirî ve Muzaffer b. Eftas'a âit kütüphâneleri de zikretmek gerekir.[1624]

1618 Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 386; J. Ribera, a.g.m., s. 96-97.

1619 P. Hitti, *History of the Arabs*, London 1970, s. 563-564.

1620 Stephan Roman, *aynı eser*, s. 189.

1621 Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *aynı eser*, s. 124.

1622 J. Ribera, a.g.m.,90-91, İmamüddin, a.g.m., 107; Hillenbrand, a.g.m., s. 121.

1623 İmamüddin, a.g.m., s. 107.

1624 J. Ribera, a.g.m., s. 91-92; Mustafa Behcet Müneccid, "et-Ta'lim fi'l-Endelüs fi'l-Karni'l-hâmis li'l-Hicrî", *Âdâbu'r-Râfideyn* X (1979), s. 248-249; İmamüddin, a.g.m., s. 107-108; Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşerî, *aynı eser*, s. 126-127.

Kurtuba ve Gırnata başta olmak üzere yüzlerce kitap koleksiyonuna sahip olan Endülüs şehirleri, İspanyol istilasına uğradıklarında, kütüphânelerde mevcut kitapların bir kısmı dahilî karışıklıklar neticesi yağmalanıp satılmış ve bunların önemli bir bölümü de Kuzey Afrika'ya götürülmüştü. Kalanların çoğu da katoliklerin taassubundan kurtulamamıştır. Gırnata'da binlerce kitap Isabella ve Ferdinand'ın emirleriyle şehrin büyük meydanlarında yakıldı. Rivâyet edildiğine göre Kardinal Ximénez de Cisneros, İslâm kültürünün izlerini silmek için olanca gayreti ile çalıştı ve Biberrambla meydanında düzenlenen bir kutlamada, bir milyonun üzerinde kitap yaktırdı.[1625] Diğer şehirlerde de durum farklı olmamıştır. II. Philip (1556-1598), ülkesinde Endülüs'ten kalan yazma eserleri bir araya getirmek istediğinde sadece 2.500 kadar kitap toplayabildi. Bu eserler bugünkü Escurial Kütüphânesi'nin temelini oluşturdu.[1626]

Kuzey Afrika

Kuzey Afrika'daki Murabıtlar ve Muvahhidler İspanya ile olan münâsebetleri geliştirdikleri gibi her iki hânedân da Endülüs Emevi Devleti'nin dağılmasından sonra bu ülkenin belli bölgelerine de hükmettiler. Dolayısıyla Endülüs'te oluşan zengin kitap mirasına da varis oldular. Endülüs kütüphânelerinin zengin koleksiyonlarından bir kısmı bu dönemde olduğu gibi Endülüs'te Mülûku't-Tavâif döneminin sona ermesinden sonraki Müslüman

---

[1625] Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 192; Muhammed İbrahim Zağrut, "Mektebetü'l-Emeviyyîne'l-İslâmiyye fî Kurtuba ve Te'sirühâ'l-Fikrî fî Şu'ûbi Garbî Ûrubba", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, no. VI, Riyad 1986, s. 340.

[1626] P. Hitti, *History of Arabs*, s. 564. İspanya'ya 1787 yılında elçi olarak gönderilen Ahmed Vasıf Efendi ziyaret ettiği bu kütüphâneyi şöyle anlatmaktadır:

> Ve Eskorya didikleri asl bir manastır olmağla derûnunda kütübhânesi var. Memleket-i Endelüs'e Frenk müstevli oldukta, kütüb-i ehl-i İslâm'ı cem' ve manastırda iki mahalle vaz' itmişler. Biri muhterik olmuş ki on iki bin cilde karîb imiş. Şimdi mevcud olan beş bin cilde karîb olmağla basma esâmî-i kütüb risâlesi tahsil olundu. Ve kütüb-i ehl-i İslâmı tabaka-i 'ulyâda ve kendi kitabları tabaka-i süflâda idi. Kitablarumuz ziyâret olundu. On kadar eski hatt ile mesâhif-i şerîf var idi. Fıkıh ve Kelâm ve Ehâdise dâir kütüb bî-hadd idi. Hayli mütehassir ve müteessif olduk.

Ethan L. Menchinger, "The Sefaretname of Ahmed Vasıf Efendi to Spain", *International Journal of History Studies*, c. 2/3, Samsun 2010, s. 364.

göçü esnasında da Kuzey Afrika'daki çeşitli şehirlere aktarıldı.[1627] Ağlebîler tarafından kurulan Kayrevân şehri, çeşitli hânedânlar döneminde Kuzey Afrika'nın en önemli kültür merkezi oldu. Bazı kaynaklarda "Mağrib'deki dârü'l-ilm" olarak anılmaktadır.[1628]

Kaynaklarda İdrisî Sultanı IV. Yahya'nın,[1629] (h. 292/905-314/926) Murabitî Sultanı Ali b. Yusuf'un, (h. 500/1106-537/1142) Ağlebî Sultanı II. İbrahim'in (h. 261/875-289/902) ve Zîrî Sultanı Muiz b. Bâdis'in[1630] (h. 406/1016-454/1062) kütüphânelerinden söz edilmektedir. Ağlebî sultanı II. İbrahim, Kayrevân yakınında kurmuş olduğu Rakkade şehrinde 264/877 tarihinde Beytü'l-Hikme olarak adlandırılan bir de kütüphâne te'sis etmişti.[1631] Burada çeşitli ilimlerden çok sayıda kitabın yanında Grekçeden, Pehlevîceden ve Süryaniceden çevrilmiş eserler de bulunmaktaydı. Bu dönemde Kuzey Afrika'da kitap temini zor olduğundan II. İbrahim, senede bir veya iki defa Bağdad'a, Dımaşk'a ve Fustat'a adamlarını göndererek kitap satın aldırıyor ve kütüphânenin koleksiyonunu zenginleştiriyordu.[1632] Bu kütüphânede

---

[1627] Julian Ribera, "el-Mektebat ve Hüvâtü'l-Kütüp fi İsbanya'l-İslamiyye", çev. Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. V/1, Kahire 1959, s. 92-94; Stephan Roman, *aynı eser*, s. 193.

[1628] Ebû Bekr Muhammed b. el-Velîd b. Muhammed el-Kureşî et-Turtûşî, *el-Havâdis ve'l-Bide'*, c. I, yay. haz. 'Alî b. Hasen el-Halebî, 1998, s. 65, 71.

[1629] Latifa Benjelloun-Laroui, *Les Bibliothèques au Maroc*, Paris 1990, s. 22; Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 22; Muhammed Said Huneşî, "Târihu Hazâ'ini'l-Kütüb fi'l-Mağribi'l-Aksâ ve Zikru Ba'di Fehârisihâ", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. 18/72, Dubai 2010, s. 168-169.

[1630] Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi İfrikiyye*, c. I, Mekke 2001, s. 256.

[1631] Es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'ü İlmiyyeti İslâmiyye ve Mektebâtü 'ala Gırârî Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihu'l-Arabî*, no. 49, Bağdad 1994-1995, s. 47-48; Beşir Ramazan et-Telîsî, *el-İttticâhâtu's-Sekâfiyye fi Bilâdi Garbi'l-İslâmî: Hilâle'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî / el-'âşir el-Milâdî*, Beyrut 2003, s. 407-409; Ahmed et-Tuveylî, "Beytü'l-Hikmeti bi'l-Kayrevan mine'l-'Ahdi'l-Ağlebî ile'l-'Ahdi's-Sanhecî", *Beytü'l-Hikme beyne Bağdad ve'l-Kayrevân. et-Tevâsulu's-Sekâfiyyü'l-'Arabiyyi'l-İslâmî*, Tunus 2011, s. 21-33. Merrâkuşî (ö. 647/1249) bu kurumdan dârü'l-ilm olarak bahseder. Bkz. el-Merrâkuşî, 'Abdulvahid b. 'Alî et-Temîm, *el-Mû'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, c. I, yay. haz. Salâhaddin el-Hevârî, Beyrût 2006, s. 255.

[1632] Muhammed Muhammed Zeytun, *el-Kayrevân ve Devrühâ fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Menâr, Kâhire 1988, s. 410.

parşömen yanında kâğıda da yazılı kitaplar mevcuttu.[1633] Birçok araştırmacının Kuzey Afrika'da kurulmuş ilk araştırma kurumu olarak tavsîf ettikleri bu merkezin[1634] çalışma düzeni ve organizasyonu hakkında kaynaklarda, maalesef kitap istinsahı için verrâkların görevlendirildiği ve bunlara kütüphâne içinde özel bir mekân tahsis edildiği, kütüphânede meşhur âlimlerin ders verdikleri, kurumun idari sorumluluğunun *sâhibü Beyti'l-hikmeye* verildiği[1635] dışında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır.[1636]

Kaynaklarda Murabitî sultanı I. Yusuf'un (h. 453/1061-500/1106), kitaba ve özellikle felsefe konusunda yazılmış eserlere büyük bir ilgi duyduğu nakledilir.[1637] I. Yusuf, felsefeye dâir bütün kitapların Merakeş'teki sarayında bulunan kütüphânesinde toplanmasını emretmiş ve özellikle de İspanya'dan getirttiği eserlerle sarayında zengin bir kütüphâne meydana getirmişti.[1638] Fas'ta 462 (1070) yılında kurduğu câmide de bir kütüphâne tesis etmişti. Oğulları Ali b. Yusuf ve İbrâhim b. Yusuf, bilhassa Endülüs'ten gelen kitaplarla babalarının sarayda topladığı koleksiyonu zenginleştirmişlerdir.[1639] Ali b. Yusuf'un, Merakeş'teki adını taşıyan câmiinde de (Câmiu İbn Yusuf) bir kütüphâne bulunmaktaydı.[1640] Diğer Murabıtî hükümdarlarının ve devlet adamlarının bağışlarıyla oldukça zenginleşen bu kütüphâne, varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.[1641]

1633 Yusuf b. Ahmed Havâle, *el-Hayatu'l-'İlmiyye fi İfrikiyye. el-Mağribibü'l-Ednâ Münzü İtmâmi'l-Feth ve Hattâ Muntasıfi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî* 90-450 *h.*, doktora tezi, c. I, Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Mekketü'l-Mükerreme, 2000, s. 254.

1634 Yusuf b. Ahmed Havâle, a.g.t., c. I, s. 161.

1635 Fatıma Abdülkadir Rıdvan, *Medînetü'l-Kayrevân fi 'Ahdi'l-Ağâlibe 184h.-296h.*, doktora tezi, Câmiâtü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1991, s. 264.

1636 el-Habib Bincanî, *el-Kayrevân 'Abre 'Usûri İzdihâri'l-Hadareti'l-İslâmiyyeti fi'l-Mağribi'l-'Arabî*, Dâru't-Tunûsiyye 1968, s. 163.

1637 Muhammed el-Menûnî, *Fehârisü Mahtutati'l-Hizâneti'l-Haseniyye*, Rabat 1983, s. I-II; Hasan Abdülvehhab, "el-İnâyetü bi'l-Kütübi ve Cem'iha fi'l-İfrikiyyeti't-Tûnisiyye", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabî*, c. I/1, Kahire1955, s. 74; Abdülhâdâ Tâzî, *Câmiü'l-Karaviyyin*, I, Beyrut, 1972, s. 123.

1638 Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 37; Muhammed Said Huneşî, a.g.m., 169.

1639 Latifa Benjelloun-Laroui, *aynı eser*, s. 23-24; Ahmed-Chouqui Binebine, *aynı eser*, s. 37-38.

1640 es-Sıddık Bi'l-Arabî, "Hizânetü İbn Yûsuf ve Mahtûtâtuhâ. Nazrat Tarihiyye", *el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fi'l-Garbi'l-İslâmî*, Dârü'l-Beydâ 1990, s. 77-93; aynı müellif, *Fihrisü Mahtûtâti Hizâneti İbni Yûsuf bi-Merâkeş*, Beyrut 1994.

1641 Muhammed Said Huneşî, a.g.m., s. 170.

Muvahhidî hükümdarı Abdülmü'min b. Ali'nin (527/1133-558/1163) hem Merakeş hem Endülüs'teki sarayında kütüphânesi vardı. İbn Fadllullah el-Ömerî'nin naklettiğine göre Abdülmü'min her gün saraydaki kütüphânesine gider, sır kâtibinden çeşitli ülkelerden gelen kitaplar hakkında bilgi alır, kütüphânenin ihtiyaç duyduğu kitapların neler olduğunu sorardı.[1642]

Oğlu Ebû Ya'kub Yusuf (h. 558/1163-580/1184) büyük bir kitap meraklısıydı ve Merrâkuşî'nin rivâyetine göre sarayında, II. Hakem'in Endülüs'te kurduğu kütüphâne kadar zengin bir koleksiyon oluşturmuştu. Ebû Yusuf Ya'kub el-Mansûr (580/1184-595/1199), sağladığı önemli eserlerle bu koleksiyonu daha da zenginleştirdiği gibi Merakeş'te yaptırdığı medreselerde de kütüphâneler tesis etmişti.[1643] Ancak I. Abdülvâhid b. Yusuf'un hal'i sırasında (621/1224) çıkan karışıklıklarda saray kütüphânesindeki kitapların çoğu yağmalanmıştır.[1644] I. Abdülvâhid'den sonra tahta çıkan Ebû Muhammed Abdullah el-Âdil'in geri kalan kitapları yeni bir düzene koydurarak teşkilatlandırdığı kütüphâne, Merînîler'in hâkimiyeti ele geçirmesine kadar varlığını sürdürmüştür.[1645]

Muvahhidîler devrinde kurulan medreselerin bir kısmında kütüphâneler ve kitap koleksiyonları mevcuttu. Ancak kaynakların yetersizliğinden bu kütüphâneler hakkında bir bilgi sahibi olamıyoruz. Kaynaklarda sadece Yakub el-Mansur, Ebû'l-Hasan eş-Şarî (576/1180-649/1251), Abdürrahim b. Melcum, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya, Muhammed b. İsa el-Mûminânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Subaî, İbnü's-Sakr ve İbn Ğolanda'nın kurdukları kütüphânelerden söz edilir.[1646] Bu kütüphânelerden medrese kütüphânesi olan ilk ikisi halka da açık oldukları için Mağrib'de kurulan ilk umûmî kütüphâne örnekleri olarak kabul edilir.[1647]

İbn Fazlullah el-Ömerî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde, Merakeş'te Muvahhidî hükümdarı Yakup el-Mansur'un, sarayının yanındaki meydanda yaptırdığı medresede büyük bir kütüphâne kurduğunu,[1648] Merakeş'teki

---

1642 İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, c. IV, Abudabi 1423, s. 162.

1643 Latifa Benjelloun-Laroui, *aynı eser*, s. 25-28.

1644 Latifa Benjelloun-Laroui, *aynı eser*, s. 29-30.

1645 Muhammed el-Menuni, *aynı eser*, s. II.

1646 Muhammed el-Menunî, *el-Ulûm ve'l-Âdâb ve'l-Fünûn 'ala Ahdi'l-Muvahhidîn*, Tetvan 1950, s. 281-286.

1647 Ahmed-Chouqui Binebine, *aynı eser*, s. 51.

1648 Muhammed el-Menunî, *aynı eser*, 279'dan naklen.

câmi'inde de bir kütüphânesi olduğunu nakleder.[1649] eş-Şarî diye maruf Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Ğafikî de Sebte'de kurduğu medreseye ömrü boyunca topladığı kıymetli kitaplardan oluşan zengin koleksiyonunu vakfetmişti.[1650] İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374) *Mi'yâru'l-İhtiyâr* adlı eserinde bu kütüphâneden "Hizânetü Kütübi'l-Ulûm" şeklinde bahseder. Bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre bu kütüphâne IX/XV. asrın başlarında varlığını sürdürmekteydi.[1651] Muvahhidîler devrinde ayrıca Karaviyyin Câmii'nde mevcut kütüphâne ve kitap koleksiyonlarına yenileri katılmıştır.[1652] Muvahhidîler döneminde Endülüs'te kurulan özel kütüphânelerden Abdülmün'im Muhammed (ö. 597/1201), İbnü Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), İbnü'l-Aşşâb (ö. 637/1239) ve İbnü'l-Bennâ el-İşbilî'nin (ö. 646/1248) kütüphâneleri koleksiyonlarının zenginliğiyle dikkat çekerler.[1653]

Muvahhidîlerden sonra Mağrib'de hâkimiyeti eline geçiren ve Fas'ta hüküm süren Merînî hânedânına mensup hükümdarların birçoğunun sarayında kütüphâneleri mevcuttu. Bazı rivâyetlerden Sebte Emiri Ebû'l-Kasım el-Azfî ve Sebte Kadısı Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed'in de kütüphâneleri olduğunu öğrenmekteyiz.[1654] Merînî hükümdarlarından Ebû Yusuf Ya'kub (656/1258-685/1286), Karaviyyin Câmii'nin yanında Medresetü'l-Halfaviyyîn'i/Medresetü's-Saffârîn'i kurduğunda, burada bir de kütüphâne tesis etti. Bu kütüphânedeki koleksiyonun önemli bir kısmını Ebu Yusuf, Kastilya kralıyla 684/1285 tarihinde yaptığı anlaşmaya koydurduğu bir madde ile sağlamıştı. Nakledildiğine göre anlaşmadan sonra İspanya'dan Fas'a, özellikle Kastilyalıların Kurtuba'dan yağmaladıkları 13 katır yükü kitap gönderilmişti.[1655]

Aynı hânedâna mensup hükümdarlardan Ebû İnan Fâris de (749/1348-759/1359) Kayrevan'daki Ağlebîler döneminde yaptırılan

---

[1649] Latifa Benjelloun-Laroui, *aynı eser*, s. 28.

[1650] Muhammed Said Huneşî, a.g.m., s. 172.

[1651] Muhammed el-Menunî, *aynı eser*, s. 281'den naklen.

[1652] Abdülbaki Tazî, *Câmiu'l-Karaviyyin* I, (1972), s. 123-124.

[1653] Yusuf b. Ali b. İbrahim el-Arinî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-Endelüs fi'l-Asri'l-Muvahhidîn*, Riyad 1995, s. 137-138.

[1654] Muhammed el-Menunî, *Fehârisü Mahtûtati'l-Hizâneti'l-Haseniyye*, Rabat 1983, s. IV.

[1655] Robert Ignatius Burns, *Islam Under Crusaders, Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton University Press, Princeton 1973, s. 193.

Karaviyyin Câmii'nde bir kütüphâne kurduğunda, Medresetü'l-Halfaviyyin'in zengin koleksiyonunu da buraya nakletti.[1656] Karaviyyin Câmii Kütüphânesi'nin kapısının üzerindeki kitabeden, Cemâzie'l-evvel 750 (Temmuz 1349) tarihinde yaptırılan bu kütüphâneye hükümdarın çeşitli İslâmi ilimlere dâir birçok kitap vakfettiğini ve burada mevcut kitapların kütüphâne dışına çıkarılmasını yasakladığını öğreniyoruz.[1657] İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber* adlı eserini tamamladığında 799 (1396) tarihinde bu kütüphâneye vakfetmiştir.[1658]

Karaviyyin Câmii'nde, vakfedilen koleksiyonlarla birçok kütüphâne kurulmuş, Muvahhidîler, Zîrîler ve Merinîler devrinde kurulan bu kütüphânelere Vattasîler ve Sa'dîler devrinde de yenileri eklenmiştir.[1659] Özellikle Zirî hânedânına mensup birçok hanım, Karaviyyîn kütüphânesine önemli koleksiyonlar bağışlamışlardır.[1660] Bu devirde burada mevcut kütüphânelerin sayısının otuz üçe yükseldiğini görmekteyiz.[1661] Karaviyyin Câmii Kütüphânesi özellikle mushaf bakımından çok zengindi. Ebu 'İnân Fâris, Şevvâl 750/Aralık 1349 tarihinde mihrabın yanındaki bir yerde mushaflar için bir mekân yaptırmış ve buraya vakfettiği birbirinden değerli mushafların üzerine vakıf kayıtlarını bizzat kendisi yazmıştı. Mushaflara tahsis edilen bu kütüphâne asırlarca varlığını sürdürmüştü.[1662] Seyyah Abderî (ö. 688/1289'dan sonra), Karaviyyin Câmii'ndeki kütüphâneye gittiğini ve burada kendisine büyük boyda Kûfî hattıyla (*bi-hatti'l-Meşrikî*) bazıları altınla yazılmış mushaflar gösterildiğini, Hz. Osman'a âit olduğu rivâyet edilen, Abdullah b. Ömer'in yazmış olduğu mushafı da gördüğünü söylemektedir.[1663]

1656 Latifa Benjelloun-Laroui, *aynı eser*, s. 137.

1657 İbnü'l-Hayyat, "Mektebetü Câmii'l-Karaviyyîn 'abre't-Târih", *el-Mecelletü'l-Mağribiyye li't-Tevsik ve'l-Ma'lûmât*, no. 3, (1985), s. 11; Muhammed el-Menûnî, "Nemâzicün min Enzimeti'l-Hizânâti'l-Umûmiyye bi'l-Mağribi'l-Vasît", *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 646-647.

1658 Maya Shatzmiller, *The Berbers and the Islamic State: The Marînî Experience in Pre-Protectorate Morocco*, Princeton 2000, s. 102; Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebe*, s. 72.

1659 Ahmed-Chouqui Binebine, *aynı eser*, s. 93.

1660 Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi İfrîkiyye*, c. I, Mekke 2001, s. 255-256.

1661 Abdülhadi Tâzî, *Câmiu'l-Karaviyyîn* II, (1973), s. 452-453.

1662 Ali Hamid Mâhî, *el -Magrib fi asri's-sultan Ebî İnan el-Merînî*, Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, Dârülbeyzâ, 1986, s. 206-207.

1663 Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi İfrîkiyye*, c. I, Mekke 2001, s. 253.

Günümüze ulaşan en eski mushaflardan önemli bir bölümü Karaviyyin Câmii Kütüphânesi'nden gelmektedir.

Merinîler döneminde Karaviyyîn Câmii'nin civarında kurulan Medresetü'l-Mahzen, Medresetü'l-Attârîn, Medresetü's-Sıhrîc, Medresetü'l-Misbahiyye ve Medresetü'l-İnâniyye'de[1664] ve Miknâs'taki Câmi-i Kebîr'de[1665] de birer kütüphâne mevcuttu.

Hafsî hükümdarlarından Ebû Fâris Abdülaziz b. Ahmed el-Hafsî'nin (796/1394-837/1434) Tunus'ta Zeytuniyye Câmii'nde kurduğu kütüphânede 30.000 civarında kitap vardı.[1666] Ebû Abdullah Muhammed el-Muntasır bu kütüphâneye bir miktar kitap vakfetmiş ve talebelere kolaylık sağlamak için de kütüphânenin yerini değiştirmiştir.[1667] Aynı câmide Osman b. Muhammed el-Mansur 839 (1535) tarihinde başka bir kütüphâne kurmuştur.[1668] Müteakip yıllarda da Zeytuniye Câmii'ne çeşitli kitap vakıfları yapılmıştır.

Fâtimîler

Kuzey Afrika'da kurulan Fâtimî hânedânı kısa zamanda Mısır'ı ele geçirdi. Şiî mezhebinin hararetli bir savunucusu olan Fâtimîler, devletlerinin ismini de Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'nın adından almışlardı. İsmâilîliği ve kültürünü yaymak için İslâm dünyasının her yanına dâîler gönderdikleri gibi Kahire'de de bu dâîleri eğitmek için ilmî müesseseler kurdular.[1669] Bu ilmî müesseselerin bir bölümünü de kütüphâneler oluşturdu. İslâm dünyasındaki kütüphânelerin en zengin örnekleri Fâtimîler döneminde ortaya çıktı.[1670]

Kahire'nin Fâtimîler tarafından zaptından (358/969) bir yıl sonra, Cevher es-Sıkıllî tarafından temeli atılan, inşaâtı 361/972 yılında tamamlanan

---

[1664] Latifa Benjelloun-Laroui, *aynı eser*, s. 133-135.

[1665] Fatıma el-Aysâvî, "Mektebetü'l-Câmi'i'l-Kebîr bi-Miknâs", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 43/1, Kahire 1999, s. 51-59.

[1666] Tâhâ Veli, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 574.

[1667] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 73.

[1668] Tâhâ Veli, *aynı eser*, s. 574.

[1669] Muhammed İskenderânî, "el-Medrese ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fâtimî ve'l-Eyyûbî", *el-İctihâd*, no. 4, Beyrut 1989, s. 150-152; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fi Mısr. Tefsîr Cedîd*, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire 1992, s. 383.

[1670] Mansur Muhammed Serhan, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 59.

Ezher Câmii'ni, Halife Azîz-Billâh (h. 365/975-386/996) bir medreseye dönüştürdü.[1671] Bu kurum, kısa zamanda İmâmî-Şiî öğretisinin önemli merkezlerinden biri haline geldi.[1672] Ezher'de, ileriki dönemlerde Halife Hâkim bi-Emrillâh ve diğer halifelerin gayretleriyle gelişen kütüphânenin temelinin bu dönemde atıldığı sanılmaktadır. Makrîzî'nin naklettiğine göre Halife Hâkim, Dârü'l-ilm'deki kitapların yarısını Ezher Câmii'ne naklettirmişti.[1673] Ezher'deki kütüphâneye Fâtimîler döneminde büyük ehemmiyet veriliyor olmalı ki 517 (1123) yılında önemli bir dâî'd-duât olan Ebû'l-Fahr Sâhib bu câmiye hatib ve kütüphâneci (hâzin) olarak tayin edilmiştir.[1674] Minberin yakınındaki bir odada bulunan kitaplar câmi genişletilirken bu odanın yıkılması üzerine câmideki revakların arasına yerleştirildi.

Halife Muiz-lidînillâh (341/953-365/975) ve Azîz-Billâh devirlerinde vezâret mevkiinde bulunan Yakup b. Killis (ö. 381/991) sadece idari ve iktisadi alanlarda değil kültür sahasındaki görüşleri, tavsiyeleri ve icrâatlarıyla da bu halifeler üzerinde son derece tesirli olmuştur.[1675] Aslen bir Yahudi olan İbn Killis, sadece İslâm'ı kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda İsmâilî mezhebinin prensiplerini de benimsemiş ve bu mezhebin önemli kaynaklarından bazılarını da telif etmiştir.[1676] Vezâret mevkiine geçişinden itibaren her pazartesi ve çarşamba günleri sarayında, devrinin fakihlerini, filologlarını, şâirlerini ve hâfızlarını toplar onlarla ilmî meseleleri münâkaşa ederdi. Sarayındaki müstensihler de birçok önemli eseri istinsah etmekte ve İbn Killis'in kütüphânesini zenginleştirmekteydiler.[1677] İbn Killis, kütüphâne personeline, müstensihlere ve mücellidlere her ay 1.000 dinar ödemekteydi.[1678]

1671 Ghulam Ali Allana, "Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt", *Sind Quarterly*, c. 14/4 (1986), s. 31.

1672 Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 69.

1673 *el-Ezher: Tarihuhu ve Tatavvuruhu*, Kahire 1403, s. 225.

1674 Muhammed Abdü'l-Mün'im Hafâcî, *el-Ezher fî Elf Âm*, c. I, Beyrut 1988, s. 60.

1675 De Lacy O'leary, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1923, s. 99-119.

1676 Paul E. Walker, "Libraries, Book Collection and Production of Texts by the Fatimids", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 4, Brill, Leiden 2016, s. 12.

1677 Gaston Wiet, "Rechérches sur les bibliothèques egyptienne aux Xe et XIe siècles", *Cahiers de Civilization Medievale*, c. 6 (1963), s. 5-6.

1678 Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago 1981, s. 7.

Ulemâya açık olan kütüphâne, İbn Killis'in ölümünden sonra, Halife el-Aziz-Billâh tarafından saray kütüphânesine naklettirilmiştir.

Halife el-Aziz Billah'ın hilâfeti süresince (365/975-386/996), özellikle dirâyetli vezir İbn Killis'in gayretleri sonucu dahilde sükûn ve huzur temin edildiği gibi iktisadi bakımdan da önemli gelişmeler sağlandı. el-Aziz'in de, babası el-Muiz gibi, mimari eserler yaptırmaya büyük meyli vardı ve Kahire'de birkaç câmi ve saray inşa ettirdi.[1679]

Kaynaklarda el-Aziz'in kitaba olan düşkünlüğüne ve onun zamanında saray kütüphânesinin son derece zengin bir hâle geldiğine dâir çeşitli rivâyetler vardır.[1680] el-Aziz, *Taberî Tarihi*'nin bir nüshasını satın almak için 100 dinar gibi oldukça yüksek bir meblağ ödemiş, ancak daha sonra bu kitabın, biri müellif nüshası olmak üzere 20'den fazla nüshasının kütüphânesinde bulunduğunu görmüştü.[1681] Tarihçi Yahyâ b. Ebû Tay, bu kütüphânenin dünyanın harikalarından biri olduğunu ve İslâm âleminde bundan daha büyük bir kütüphânenin görülmediğini nakleder.[1682] Kalkaşandî İslâm âlemindeki üç önemli kütüphâneden birini Fâtimîlerin saray kütüphânesi olduğunu söyler. el-Aziz devrinde sarayda hâfız-ı kütüblük görevinde bulunan Ebü'l-Hasan Ali eş-Şâbüştî (öl: 390/1000), bu kütüphâne hakkında önemli bilgiler vermekte ve sarayın kırk odasının bu kütüphâneye tahsis edildiğini söylemektedir. Kaynaklar, koleksiyonda mevcut kitapların sayısı hakkında 200.000 ile 2.000.000 arasında değişen rakamlar verirler.[1683] Kaynaklardaki bilgileri mukayese eden Hasan İbrahim Hasan, Fâtimîler hakkındaki doktora tezinde, bu rakamın 600.000 civarında olması gerektiği sonucuna varmıştır.[1684] Bu kütüphânede birçok eserin çok sayıda nüshası bulunmaktaydı. Kitaplar duvarları kaplayan raflara konularına göre ayrılarak yerleştirilmişti. Tarihçi

---

[1679] De Lacy O'leary, *aynı eser*, s. 115, 120.

[1680] R. G. Khoury, "Une description fantastique des fonds de la bibliotheque royale, Hizanat al-kutub au Caire", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants*, ed. by. Rudolph Peters, Leiden 1981, s. 123 vd.

[1681] A. Mez, *The Renaissance of Islam*, Almancadan çeviren Salahuddin Khuda Bakhsh ve D. S. Margoliouth, Patna 1937, s. 172; Boaz Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography*, Brill, Leiden 2004, s. XXVI-XXVII.

[1682] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabîyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 238'den naklen.

[1683] Hızır Ahmed Ataullah, *el-Hayatu'l-fikriyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtimî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1989, s. 165.

[1684] Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, Kahire 1981, s. 430.

Müsebbihî'nin naklettiğine göre, bir gün Halife el-Aziz'in huzurunda Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-Ayn* adlı eserinden bahsedildiğinde, halife kütüphânecisine bu eseri getirmesini söylemiş, o da *Kitabu'l-Ayn*'ın biri müellif nüshası olmak üzere otuz nüshasını getirmişti.[1685] Diğer bir vesileyle de bu kütüphânede İbn Düreyd'in *Kitabu'l-Cemhere*'sinin yüz nüshasının bulunduğunu öğreniyoruz.[1686] Saray kütüphânesinde kütüphânecilerin dışında iki müstensih ve iki de ferrâş görevlendirilmişti.[1687]

Saray kütüphânesi çeşitli tarihlerde büyük kayıplara uğramıştır. Fâtımî ekonomisinin kötüye gitmesi sonucu oluşan krizde, askerler ve görevlilerin maaşlarını ödemek için Safer 461 (Kasım 1068) tarihinde, saray kütüphânesinin kırk bölümünden gelen çeşitli ilim dallarına âit kitaplar müzâyede yoluyla satılmaya başlanmıştır. Bu bölümlerden birinde eskilerin ilimlerine âit (*'ulûm-ı kadîme*) 18.000 kitap bulunmaktaydı.[1688] Vezir Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ca'fer el-Mağribî, divanında çalışan adamlarının alacaklarına karşılık 25 deve yükü kitap götürmüştü.[1689] Ancak sarayın iç bölümündeki kütüphâne bu yağmalamalardan kurtulmuşsa da[1690] Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin 567 (1171) yılında Kahire'yi fethinden sonra onun varlığı da sona ermiştir.[1691]

Halife Hâkim Biemrillâh'ın 395'te (1005) Kahire'de Beytü'l-Hikme/dârü'l-hikme modelinde kurduğu dârü'l-ilm/dârü'l-hikme, kuruluşunda Sünnî

1685 Eymen Fu'âd Seyyid, *aynı eser*, s. 238'den naklen.

1686 Gaston Wiet, a.g.m., s. 6; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, 56/4, (1982), s. 309.

1687 Hammâde, *aynı eser*, s. 117.

1688 Paul E. Walker, "Libraries, Book Collection and Production of Texts by the Fatimids", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 4, Brill, Leiden 2016, s. 12.

1689 Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 12.

1690 Zeki Muhammed Hasan, *Künûzu'l-Fâtimiyyîn*, Kahire 1937, s. 29.

1691 Yağmalardan arda kalan kitaplar, Selahaddin-i Eyyûbî'nin emriyle yıllarca süren müzayedelerle satılmıştır. Bkz: Eymen Fu'âd Seyyid, a.g.m., s. 13. Tarihçi Ebu Şâme'nin naklettiğine göre, müzayedelerde kitaplar pahalı fiyatlarla satılmaya başlanınca kitapçılar, Selahaddin-i Eyyûbî'nin, sarayın sorumlusu olarak tayin ettiği vezir Bahaeddin Karakuş'u kandırarak kitapları raflardan indirtmişler ve ciltleri birbirine karışan değerli eserleri, eksik oldukları bahanesiyle ucuz fiyatlarla satın almışlardır. Zeki Muhammed Hasan, *Künûzü'l-Fâtimiyyîn*, Kahire 1937, s. 33'ten naklen.

bir araştırma kurumu özelliklerine sahiptiyse de,[1692] daha sonraları İsmailî propagandaların yönlendirildiği bir merkez haline gelmiştir.[1693] Hâkim, bu kuruma Sünnî bir görünüm vermek için büyük çaba göstermiş ve bazı icrâatlarıyla kendisinin de Mâlikî mezhebini benimsediği intibâını vermiştir.[1694]

Dârü'l-ilmde kütüphânenin okuma salonunun yanında toplantı ve dersler için ayrı bölümler vardı.[1695] Burada yapılan ilmî toplantılara zaman zaman halife el-Hâkim de katılırdı.[1696] Kuruluşunun ilk yıllarında burada yapılan toplantılara iştirak edenler arasında başta devrin ünlü muhaddisi Abdülğani b. Said b. Ali b. Bişr Ebû Muhammed olmak üzere Ebu Üsâme, Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Mukrî' gibi birçok Sünnî âlim de bulunmaktaydı.[1697] Youssef Eché'ye göre, el-Hâkim'in bu müesseseye Sünnî bir görünüm vermesinin iki sebebi vardı; birincisi şiddetli İsmailî propoganda neticesinde isyan edecek hâle gelen Sünnî Kahire halkını yatıştırmak, ikincisi ise bu müessesede okutulacak felsefe dersleriyle İsmailî propogandaya bir zemin hazırlamaktı.[1698]

Ancak Dârü'l-ilm'in Sünnî bir karakter aksettirmesi uzun sürmemiş ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) naklettiğine göre, "Kuruluşundan üç-dört sene sonra Zilkâde 399/Temmuz 1009 tarihinde Hâkim, burada görevlendirdiği Ebu Üsâme ve Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Mukrî' gibi Sünnî âlimleri öldürtmüş,[1699] kitap istinsahına gelenlere de bu kurumun kapılarını

1692 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 185; Paul E. Walker, a.g.m., s. 14.

1693 Eché, *aynı eser*, s. 75-77; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 185; Paul E. Walker, a.g.m., s. 14. Dârü'l-ilmin ilk kuruluş yıllarında burada çalışan hocaların çoğunun Sünnî oluşu tarihçileri şaşırtan bir husus olmuştur. Bkz: Paul E. Walker, *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, London 2002, s. 44.

1694 İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, IV, 222.

1695 "Mescid", *İA*, c. 8, s. 50.

1696 S. R. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propaganda", *AJSL*, c. 51. (1934-1935), s. 100; G. Wiet, a.g.m., 8; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Beytü'l-Hikmeti ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006, s. 61.

1697 Ebû Sehl Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Herevî, *İsfâru'l-Fasîh*, c. I, yay. haz. Ahmed b. Sa'îd b. Muhammed Kaşâş, Medîne/1420 h. s. 81, 85; Eché, *aynı eser*, s. 80-81.

1698 Eché, *aynı eser*, s. 76, 90, 96-97.

1699 İbnu'l-'Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, c. V, s. 2376; İbn Hallikân, *Vefiyâtu'l-A'yân*, c. I, s. 372; ez-Zehebî, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, c. II, s. 196; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât*, c. I, s. 489.

kapatmıştır."[1700] Dârü'l-ilm, el-Hâkim'in ölümünden sonra tamamen İsmailî propogandacıları (dâi) yetiştiren, İsmailî propagandaların yönlendirildiği bir merkez haline gelmiş ve dâi'd-duâtların kontrolü altına girmiştir.

el-Hâkim, büyük bir özenle inşa ettirdiği ve döşettiği Dârü'l-ilm'deki zengin kütüphânenin koleksiyonundaki eser sayısının 120.000-200.000 arasında olduğuna dâir farklı rivâyetler vardır. Kaynaklar, kuruluşunda, bu kütüphânede mevcut her ilim dalından eserlerin genellikle Sünnî görüşü aksettiren kitaplar olduğunu belirtirler.[1701] Kütüphânede mevcut kitapların büyük bir bölümü saray kütüphânesindeki zengin koleksiyondan sağlanmıştı.[1702] Kitaplar konularına göre tasnif edilerek yerleştirimiş ve her bölümün üzerine konularını belirten levhalar konulmuştu.[1703]

Her sınıftan insana açık olan dârü'l-ilm kütüphânesi[1704] başlangıçta halife el-Hâkim'in özel bütçesinden sağlanan gelirle desteklenmekteydi. 400 (1009) tarihinde el-Hâkim bütün hayratı için bir vakıf kurduğunda dârü'l-ilme de bu vakfın gelirlerinden 257 dinar ayırdı. Bu paranın sarf yerlerinin de zikredildiği vakfiyede kâğıt için 90, hâfız-ı kütübün maaşı için 48, kitapların tamiri kaybolan sayfalarının yenilenmesi için 12, hademe için 15, kâğıt, kalem ve mürekkebi müstensihlere ve okuyuculara tevzi edecek memur için de 12 dinar tahsis edildiğini görüyoruz.[1705] Tarihçi Müsebbihî'nin naklinden de, halka açık olan bu kütüphâneye gelen okuyuculara istinsah için gerekli olan kâğıt, kalem, mürekkep ve hokkaların ücretsiz sağlandığını öğrenmekteyiz. Vakfiyede kâğıt alınması için diğer harcama kalemlerinden oldukça yüksek, 90 dinar gibi bir meblağ ayrılması, bu kütüphânede yoğun bir istinsah faaliyetinin gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Makrîzî'nin bir rivâyetinden öğrendiğimize göre halife el-Hâkim, kuruluşundan bir müddet sonra dârü'l-ilmdeki kitapların büyük bir bölümünü

[1700] İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 71; el-Yâfi'î, *Mirâtu'l-Cenân*, s. 341.

[1701] Eché, *aynı eser*, s. 78; Gaston Wiet, a.g.m., s. 7.

[1702] Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 41.

[1703] Necvâ Kemal Keyri, *Hayâtu'l-'Amme fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtimî (358-567/969-1171)*, Kahire 2004, s. 510.

[1704] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabîyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 234-235.

[1705] J. Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton 1984, s. 114.

başta Ezher olmak üzere üç câmiye göndermiştir.[1706] Muhtemelen bu kitaplar dârü'l-ilmin Sünnî bir karaktere sahip olduğu dönemde ihtiva ettiği eserlerdi.

Halife ez-Zâhir (411/1021-4271036) ve Mustansır (427/1036-487/1094) dönemlerinde dârü'l-ilmde dikkat çekecek bir ilmî faaliyet olmadığı görülmektedir. V/XI. asrın ortalarında çıkan iktisadi krizde maaşları ödenmeyen askerler ve görevliler saray kütüphânesi yanında dârü'l-ilmi de yağmalamıştır. (Safer 461/Kasım 1068).[1707]

Dârü'l-ilm, 513 (1119) tarihinde, muhtemelen Nizarî İsmailî mezhebinin mensuplarının faaliyetleri dolayısıyla vezir Emirü'l-Cüyûş Efdal b. Bedr el-Cemâlî tarafından kapatılmışsa da 517 (1123) yılında vezir Me'mûn el-Batâihî'nin gayretleriyle başka bir binada tekrar açılmıştır.[1708] Fâtimîlerin saltanatına Eyyûbîler tarafından son verilinceye kadar dârü'l-ilm, hem bir kütüphâne hem de bir propaganda merkezi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.[1709]

Halife el-Hâkim, dârü'l-ilmde kurduğu kütüphâne dışında 402 (1011) tarihinde Kahire'de inşa ettirdiği câmide de bir kütüphâne tesis etmiş ve Fustat'taki Amr b. el-Âs Câmii'ne çok sayıda mushaf ve kitap bağışlamıştır.[1710] Ayrıca Kudüs'teki mevcut kiliselerden birinde yine halife el-Hâkim tarafından bir dârü'l-ilm kurulduğuna dâir rivâyetler vardır.[1711]

Fâtimîler devrinde kurulan kütüphâneler arasında Medrese-i Fahriyye Kütüphânesi[1712] ile Vezir Efdal b. Bedrü'l-Cemalî[1713] ve İbn Fâtik'in[1714]

[1706] Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, Kahire 1981, s. 435.

[1707] H. Halın, "Al-Azhar, Dâr al-'İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 104.

[1708] Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr fi Zikri'l-Hıtati ve'l-Âsâr*, neşre hazırlayan: Eymen Fu'âd Seyyid, London 1416, s. 301-303; Eché, *aynı eser*, s. 93-95; Mackensen, a.g.m., s. 102; G. Wiet, a.g.m., s. 9.

[1709] P. K. Hitti, *History of The Arabs*, s. 628; Paul Ernest Walker, "Fatimid Institutions of Learning", *Fatimid History and Ismaili Doctrine*, Ashgate-Variorum, Hampshire 2008, s. 26.

[1710] Eché, *aynı eser*, s. 263; Hammâde, *aynı eser*, s. 84.

[1711] İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. XI, s. 17; Eché, *aynı eser*, s. 122-123.

[1712] Ghulam Ali Allana, *Development of Libraries*, s. 34.

[1713] Abdullah Sâlih b. İsa, "el-Mektebetü'l-İslamiyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtimî", *Âlemü'l-kütüb*, c. VI/4 (1985), s. 506; Paul E, Walker, a.g.m., s. 16-17.

[1714] S. M. İmamüddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 36; Hammâde, *aynı eser*, s. 94.

kurdukları kütüphâneleri ve Fustat'taki dârü'l-ilm kütüphânesini[1715] de zikretmek gerekir. Vezir Efdal'in kütüphânesinde 500.000 kitaptan oluşan bir koleksiyon bulunduğu rivâyet edilmektedir.[1716]

Eyyûbî hükümdarı Selahaddin-i Eyyûbî, 567 (1171) tarihinde Kahire'yi fethedip Fâtimî saltanatına son verdiğinde İsmailî propogandasının merkezi haline gelmiş olan bazı kütüphâneleri dağıttı;[1717] daha önce halife Mustansır devrinde de (427/1036-487/1094) büyük kayıplara uğramış bulunan saray kütüphânesinin, Fâtimî saltanatı süresince devam eden varlığı da sona erdi.[1718] İbn Kesir'in nakline göre, Selahaddin-i Eyyûbî bu zengin kütüphâneden 100.000 veya 120.000 cilt kitabı veziri Kadı'l-Fâdıl'a (ö. 596/1200) verdi.[1719] Ebû Şame'nin naklettiğine göre ise Kadı'l-Fâdıl bu kitapları satın almış,[1720] geri kalan kitaplar ise yıllarca süren müzayedelerde satılmıştır.[1721] İbn Ebû Tayy,

---

[1715] Eché, *aynı eser*, s. 126.

[1716] Paul E. Walker, *a.g.e.*, s. 33.

[1717] Birçok araştırmacı, Selahaddin-i Eyyûbî'nin Fâtimîlere âit kütüphâneleri yakarak ortadan kaldırdığını söylemekteyseler de, Fozia Bora bu görüşün temelsiz olduğunu, kaynakların bu konuda verdikleri rivâyetleri kullanarak ortaya koymuştur. Bkz: "Did Salâh al-Dîn Destroy the Fatimids' Books? An Historiographical Enquiry", *Journal of Royal Asiatic Society*, seri 3, c. 25/1, London 2015, s. 21-39. Lutz Richter-Bernburg, Müslümanların İskenderiye Kütüphânesi'ni 21/642 tarihinde yaktıkları iddiasıyla ilgili olarak, tarihî kaynakları kullanarak ulaştığı "kurgu, kurgudan başka bir şey değil" şeklindeki sonucu açıklarken Selahaddin-i Eyyûbî'nin de aynı şekilde asılsız ithamlara maruz kaldığını belirtir. Bkz: "The Library of Alexandria in Post-Fatimid Fiction and Reality", *Continuity and Change in The Realms of Islam*, yay. haz. K. D'hulster, J. Van Steenbergen, Leuven-Paris-Dudley, MA. 2008, s. 542-544. Bernard Lewis'e göre, İskenderiye Kütüphânesi'ni Hz. Ömer'in emriyle Amr b. el-Âs'ın yaktığı iddiasını ilk defa ortaya atan Abdüllatif el-Bağdadî, büyük bir Selahaddin-i Eyyûbî hayranıydı ve bu iddiayı ortaya atarak kitap yakma gibi medenî toplumlarda hiç de hoş karşılanmayan bir icrâatı, Hz. Ömer'in de gerekli olduğu için yaptığını söyleyerek Selahaddin-i Eyyûbî'yi yapılan ithamlar karşısında mazur göstermeye çalışmaktadır. "The Arab Destruction of the Library of Alexandria: Anatomy of a Myth", *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?*, yay. haz. Mostafa El-Abbadi and Omnia Mounir Fathallah, Brill, Leiden 2008, s. 213-219.

[1718] Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 86.

[1719] Eché, *aynı eser*, s. 249.

[1720] Mackensen, a.g.m., s. 99.

[1721] İbn Fadlillâh el-'Umerî, *Mesâliku'l-'Ebsâr*, XXIV, 134; Hammâde, *aynı eser*, s. 120-121.

Kadı Fâdıl'ın bazı kitapları ucuza kapatmak için cilt kapaklarını söktürdüğü ve düşük fiyatlarla satın aldığını rivâyet etmektedir.[1722]

Eyyûbîler

Fâtimî halifelerinin İsmailî mezhebini ve kültürünü yaymak için gösterdiği gayretler sonucunda, Mısır'da bu mezhep hâkim bir duruma geldiği gibi, İslâm dünyasının diğer bölgelerine gönderilen dâîler de bu mezhebin görüşlerini yaymaya başladılar. Bu yüzden devletini Fâtimî Devleti'nin enkazı üzerine kuran Selahaddin-i Eyyûbî, İslâm dünyasına hâkim olmaya çalışan İsmailî propogandalarıyla mücadelenin önemini görüp, Sünnî görüşü kuvvetlendirip yaymak için, medreselerin tesisine büyük önem verdi.[1723] Yemen'den Diyarbekir'e kadar geniş bir bölgeye yayılan Eyyûbîler devrinde medreseler, artık bir eğitim kurumu olarak en küçük şehirlere kadar yayıldı. Orta Çağ İslâm âlemindeki tedris sistemi dikkate alınacak olunursa, bu medreselerin hemen hepsinde şu veya bu büyüklükte bir kütüphâne olması gerekmektedir. Ancak kaynaklar genellikle büyük koleksiyonlardan oluşan kütüphâneler hakkında bilgi verdiğinden, bu konudaki malumatımız sadece belli sayıdaki kitabı ihtiva eden medrese kütüphânelerine inhisar etmektedir.

Selahaddin-i Eyyûbî'nin veziri Kadı'l-Fâdıl, kaynakların belirttiğine göre büyük bir kitap meraklısıydı ve Orta Çağ'da İslâm âleminde mevcut kitap meraklılarının arasında ilk sırayı almaktaydı. Kitaplarının önemli bir bölümünü Fâtimîlerin saray kütüphânesinden sağlamıştı.[1724] Kaynaklar yukarıda belirttiğimiz gibi Kadı'l-Fâdıl'ın bu kütüphâneden 100.000 veya 120.000 kitap aldığını naklederler.[1725] Selahaddin-i Eyyûbî'nin Âmid'i

---

[1722] Lutz Richter-Bernburg, "The Library of Alexandria in Post-Fatimid Fiction and Reality", *Continuity and Change in The Realms of Islam*, yay. haz. K. D'hulster, J. Van Steenbergen, Leuven-Paris-Dudley, MA. 2008, s. 543'ten naklen.

[1723] Selahaddin-i Eyyûbî, Kahire'yi fethettiğinde, saray kütüphânesini dağıtmasının ve bir İsmâilî propoganda merkezi haline gelmiş olan Ezher Câmii'ni ikinci plâna düşürmesinin temelinde bu sâikin yattığı söylenebilir. Bkz: Muhammed İskenderânî, "el-Medreseti ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fâtimî ve'l-Eyyûbî", *el-İctihâd*, no. 4, Beyrut 1989, s. 152-154. Mısır fethedildiğinde Eyyûbîler, Kahire ve Fustat'ta 24, Feyyum'da da 2 medrese kurmuşlardır. Bkz. İskenderânî, a.g.m., s. 154.

[1724] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabîyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 241-242.

[1725] Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51, (1934-1935), s. 99.

aldığında sadece bu şehirdeki 1.040.000 kitap ihtiva ettiği rivâyet edilen kütüphâneyi almakla yetindiği[1726] ve bu zengin kütüphâneden Kadı'l-Fâdıl'ın da 70 yük kitap götürdüğü nakledilir. Birçok müstensihin yazdıkları eserlerle de zenginleşen Kadı'l-Fâdıl'ın özel kütüphânesindeki kitapların sayısını bir milyona kadar çıkaran müellifler de vardır.[1727]

Eyyûbîler devrinde kurulan en zengin medrese kütüphânesi, Kadı'l-Fâdıl tarafından Kahire'deki medresesinde tesis edilmiştir. Kadı'l-Fâdıl, 580 (1184) yılında Kahire'de kendi adıyla anılan medresesini kurduğu zaman, özel koleksiyonundan ayırdığı 100.000 kitabı burada teşkil ettiği kütüphâneye koydu.[1728] Bazı araştırıcılar bu rakamın biraz mübalağalı olduğunu ileri sürerler.[1729] Makrîzî'nin yaşadığı devre (1364-1442 m.) ulaşmayan bu kütüphânenin çeşitli ihmaller yanında 694'te (1295) Mısır'da baş gösteren kıtlık sırasında talebelerin bazı kitapları satması neticesinde de büyük kayba uğradığı ve daha sonra ödünç alınan kitapların iâde edilmemesi yüzünden zamanla yok olup gittiğine dâir rivâyetler vardır.[1730] İbnü'l-Kıftî, bu kütüphâneye âit bir kataloğu gördüğünü söylemektedir.[1731] Eyyûbîler devrinde Mısır'da kurulan diğer kütüphâne el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in Kahire'de 621 (1224) tarihinde kurduğu Dârülhadis'te bulunmaktaydı.[1732]

Eyyûbîler zamanında Şam'daki medrese sayısında büyük bir artış görüldü. Zengîler devrinde yapılan birçok medreseye yenileri eklendiği gibi, daha önce inşâsına başlanıp da tamamlanamayan medreseler de tamamlandı. Bu devrede bu medreselerin çoğunda olduğu gibi câmilerde, türbelerde de kütüphâneler kuruldu. Bu câmiler arasında Câmiü'l-Emevi'nin önemli bir yeri vardır. Kurulduğu tarihten itibaren bir ilim ve kültür merkezi olan bu câmide birçok kitap birikmişti.[1733] Eyyûbîler devrinde yeni ilâveler oldu.

[1726] E. Honigmann, "Nûr-ed-din", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, (1964), s. 361.

[1727] Eché, *aynı eser*, s. 251.

[1728] Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 183-184.

[1729] Eché, *aynı eser*, s. 252-253.

[1730] Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakıye minhâ Şey'ün?", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 14-15; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 233.

[1731] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabîyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire,1997, s. 241-242.

[1732] Eché, *aynı eser*, s. 254-255.

[1733] Ghanem, *aynı eser*, s. 45.

Devrin büyük âlimlerinden Taceddin Ebû'l-Yümn el-Kindî, topladığı değerli kitapları Maksuretü İbn Sinan'a konulmak üzere vakfetmişti.[1734] Bu vakfın fihristini gören Ebû Şâme, koleksiyondaki kitapların 771 cilt olduğunu ve bunların Kur'ân, hadis, fıkıh, luğat, şiir, nahiv, sarf ve ulûm-ı evâile dâir eserler olduğunu söyler.[1735] Ebû Şâme ayrıca kendi devrinde, bu eserlerin bir bölümünün kaybolmuş olduğunu da nakleder.

Şerefüddin İbn Urve de (ö. 620/1223) kitaplarını câminin doğu kısmında Meşhedü Urve diye anılan bölüme konulmak üzere vakfetmiştir.[1736] Hadis tedris edilen bu bölümde kitaplar iki dolaba yerleştirilmişti. Câmiü'l-Emevi içindeki bazı koleksiyonlar el-Melikü'l-Muazzam İsa (ö. 656/1258) devrinde Şam kadısı Cemaleddin Yunus b. Bedran'ın teklifi üzerine bir araya toplanmış ve Meşhedü Urve'nin doğu ve batısına konulan kitap dolaplarına yerleştirilmişlerdi.[1737] Şam'ı daha sonraki bir tarihte ziyaret eden İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1348) burada kitaplarla dolu birçok dolap gördüğünü söyler.[1738]

Câmiü'l-Emevi kompleksinin içinde yer alan ve Nureddin Zengî tarafından inşa, Selahaddin-i Eyyûbî tarafından ihya edilen Kellase Medresesi'nde İbnü'l-Kadı'l-Fâdıl Ahmed b. Abdurrahim (ö. 643/1245) daha önce babası Kadı'l-Fâdıl tarafından kurulan kütüphânenin yanında bir kütüphâne kurmuştur.[1739] Takiyüddin Abdurrahman el-Yeldânî de kitaplarını bu kütüphâneye bağışlamıştır. Türbetü'l-Eşrefiyye'nin inşasından sonra bu kütüphâne Câmiü'l-Emevi'deki büyük kütüphâneye katılmıştır.[1740]

Câmiü'l-Emevi'nin kuzey köşesinde el-Melikü'l-Eşref (578-635/1182-1237) tarafından yaptırılan Türbetü'l-Eşrefiyye'de bir kütüphâne mevcuttu.[1741]

[1734] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 70; Ghanem, *aynı eser*, s. 50; Eché, *aynı eser*, s. 206-207; Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fi Tarihil-Medâris*, Dımaşk 1948, s. 484.

[1735] Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 334.

[1736] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 70; Ghanem, *aynı eser*, s. 51; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 82.

[1737] Eché, *aynı eser*, s. 206.

[1738] Eché, *aynı eser*, s. 205.

[1739] Yahya Vehîb el-Cübûrî, *Beytü'l-Hikme ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2006, s. 107-108.

[1740] Ghanem, *aynı eser*, s. 47; Eché, *aynı eser*; 47; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 93.

[1741] Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 293.

İbn Hallikân bu kütüphâneden, Hizânetü'l-Eşrefiyye diye söz eder.[1742] Bu kütüphânenin XIII. yüzyılda yapılan bir fihristi, sonundan birkaç yaprağı eksik olarak günümüze kadar gelmiştir. Zamanımıza ulaşan en eski kütüphâne fihristlerinden biri olan bu fihristten anlaşıldığına göre, kütüphânede bugün mevcut olmayan epeyce değerli eserin nüshası bulunmaktaydı.[1743]

Eyyûbîler devrinde Şam'da inşa edilen en eski medreselerden biri Âdiliyye Medresesi'dir. Nureddin Zengî tarafından yapımına başlanan bu medrese Melikü'l-Âdil Seyfeddin tarafından tamamlattırıldığından Medresetü'l-Âdiliyye ismiyle anılmaktaydı.[1744] İbn Hallikân (ö. 681/1282) bu medresenin kütüphânesinde 665 Şevvalinde/Temmuz1267 *Kitabu't-Takrib*'in 6 cildini gördüğünü söylemektedir.[1745] Kutbeddin Nisaburî'nin (ö. 578/1182) talebe-i 'ulûma vakfettiği kitaplar da bu medreseye taşınarak eyvan bölümüne konulmuş ve burada bir kütüphâne kurulmuştur.[1746] İbn Teymiye, ömrünün sonlarında kitaplarını bu medreseye taşıttırmıştı.[1747]

Kâfûr b. Abdullah el-Hüsâmî Şibhü'd-devle'nin (ö. 623/1226) Tûra Nehri üzerinde,[1748] Zekiyyüddin b. Revaha'nın Câmi-i Emevi'nin doğusunda Babu'l-Ferâdis'te,[1749] Necmüddin Bedraî'nin yine Babu'l-Ferâdis'te,[1750] Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudame el-Hanbelî'nin (ö. 607/1210) Sâlihiyye'de,[1751] Takiyüddin b. Şehinşah'ın Câmi-i Emevi'nin kuzeyinde[1752] kurdukları medreselerde de birer kütüphâne mevcuttu. Şam'daki türbelerden

---

1742 Eché, *aynı eser*, s. 204; Ghanem, *aynı eser*, s. 48-50.

1743 R. Şeşen, *aynı eser*, s. 335. Bu kütüphânenin oluşumuyla ilgili Konrad Hirschler örnek bir çalışma ortaya koymuş ve günümüze ulaşan kataloğunun da neşrini ve tahlilini yapmıştır: *Medieval Damascus. Plurality and Diversity in an Arabic Library. The Ashrafiyya Library Catalogue*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.

1744 Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 359.

1745 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 200.

1746 Eché, *aynı eser*, s. 209; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 361.

1747 İbn Teymiyye, Ebu'l-'Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), *en-Nubuvvât - İbn Teymiyye*, c. I, yay. haz. Abdulaziz b. Ṣâlih et-Tavyân, Riyâd 1420/2000, s. 79.

1748 Ghanem, *aynı eser*, s. 123; Eché, *aynı eser*, s. 209.

1749 Ghanem, *aynı eser*, s. 124; Eché, *aynı eser*, s. 210.

1750 Nuaymî, *ed-Dâris*, 205; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 85; Ghanem, *aynı eser*, s. 126; Eché, *aynı eser*, s. 210.

1751 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 81; Ghanem, *aynı eser*, s. 118.

1752 R. Şeşen, *aynı eser*, s. 327; Ghanem, *aynı eser*, s. 122-123.

el-Melikü'l-Eşref Musa'nın veziri Mecdüddin el-Behnesâî'nin (ö. 628/1230) türbesinde de bir kütüphâne bulunmaktaydı.[1753]

Eyyûbîler devrinde Şam'da kurulan Eşrefiyye-i Şam ve Ziyâiyye-i Muhammediyye dârülhadislerinde de birer kütüphâne vardı; Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Eşref Musa, Şam'da 634 (1236-1237) tarihinde yaptırdığı medresesinde[1754] değerli kitaplardan oluşan bir de kütüphâne kurmuştu. Vakfiyesinde aylık onsekiz dirhem ücret alan hâfız-ı kütübün ve kütüphâne nâzırının yapacakları işler tafsilatlı bir şekilde belirtilmiştir.[1755] Bu kütüphâneye devrin âlimlerinden birçoğu kitaplarını vakfetmişlerdir.[1756] Moğol istilasında tahrip edilen medrese bir süre sonra tekrar ihya edilmiş ve yapılan bağışlarla burada tekrar bir kütüphâne kurulmuştur.[1757]

Devrin ünlü muhaddislerinden Ziyaeddin el-Makdisî (ö. 643/1245) Câmi-i Muzafferî'nin doğusunda ve Kâsyun Dağı'nın eteklerinde kurduğu kendi adıyla anılan dârülhadisinde,[1758] önemli bir kısmını kendi istinsah ettiği eserlerden oluşan bir de kütüphâne tesis etmiştir.[1759] Daha sonra yapılan çeşitli vakıflarla büyük ölçüde zenginleşen bu kütüphânede birçok eski tarihli yazma ile Tevrat ve İncil'in nüshaları da vardı.[1760] Özellikle hadis konusunda ihtiva ettiği eserler bakımından büyük bir önemi hâiz olan bu kütüphâne, Moğol istilasında büyük kayıplara uğramış ve bilemediğimiz bir tarihte Ömeriyye Medresesi'ne nakledilmiş, XIX. asrın sonlarında da Zâhiriyye Kütüphânesi'ne katılmıştır.[1761]

Eyyûbîler devrinde Şam'da bir de hastahâne kütüphânesi kurulmuştur. Şeyhületibba Mühezzebü'd-din b. Abdurrahman b. Ali Dehver (ö. 628/1231), Câmi-i Emevi'nin güneyindeki evini kütüphânesiyle birlikte vakfederek bir

---

[1753] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 81; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 215.

[1754] Ernst Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture III", *Ars Islamica*, c. XI-XII (1988), s. 58.

[1755] Eché, *aynı eser*, s. 214.

[1756] Eché, *aynı eser*, s. 215; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 85; Ghanem, *aynı eser*, s. 84-89

[1757] Eché, *aynı eser*, s. 216.

[1758] Nuaymî, *ed-Dâris*, 91-92; Muhammed Muti' el-Hâfız, *Dârü'l-Hadisi'z-Ziyâ'iyye ve Mektebetühâ bi-Salihiyyeti Dımaşk*, Beyrut 2006, s. 261-273.

[1759] Eché, *aynı eser*, s. 221-233.

[1760] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 84.

[1761] Ghanem, *aynı eser*, s. 101; Şâkir Mustafa, "Âlü Kudâme ve's-Sâlihiyye", *Havliyyâtü Külliyeti'l-Âdâb*, c. 3, Küveyt 1982, s. 85-88.

tıp medresesi haline getirmiştir (621/1244).[1762] Bu kütüphânede çoğu tıpla ilgili olmak üzere 500 civarında eser vardı.[1763]

Şam'ın en büyük ribatlarından Hankah-ı Sumeysatiyye'de eskiden beri mevcut olan kütüphâne, Eyyûbîler devrinde yapılan yeni kitap vakıflarıyla daha da zenginleşmiştir.[1764] Bu devrede mevcut koleksiyona katılan kitapların çoğu Halep Câmii Kütüphânesi'nden gelmişti; Selahaddin-i Eyyûbî, Halep'i aldığında Ebû Said Muhammed b. Abdullah Bündehî'ye Halep Câmii Kütüphânesi'nden istediği kitapları almasını söylemiş o da buradan ve daha önce de Fâtimî sarayından aldığı kitapları Sumeysatiyye hankahına vakfetmiştir.[1765]

Halep'te de Eyyûbîler devrinde Zâhiriyye ve Şerefiyye medreselerinde birer kütüphâne bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Selahaddin-i Eyyûbî'nin oğullarından biri tarafından Zâhiriyye medresesinde, diğeri ise Şerefüddin Abdurrahman el-Acemî (ö. 658/1259) tarafından kendi adıyla anılan medresesinde kurulmuştu.[1766]

Nureddin Ali b. Selahaddin el-Eyyûbî (ö. 622/1225), Mekke'de 594 (1197) tarihinde yaptırdığı Ribâtu Rebî'de bir de kütüphâne kurmuştur.[1767] Daha sonraki tarihlerde bu ribata bazı kitap vakıflarının yapıldığını görmekteyiz.[1768] Mekke'de bulunan Ribatu'l-Havzî, Ribâtu's-Sultan Şâh Şucâ', Ribatu İbnü'z-Zemen, Ribatu'l-Muvaffak ve Ribatu'ş-Şarâbî'de de birer kütüphâne mevcuttu.[1769]

[1762] R. Şeşen, *aynı eser*, s. 335; Ghanem, *aynı eser*, s. 145-150; Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 127.

[1763] Eché, *aynı eser*, s. 236.

[1764] Eché, *aynı eser*, s. 236; Ghanem, *aynı eser*, s. 135-137.

[1765] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 113; R. Şeşen, *aynı eser*, s. 334.

[1766] Eché, *aynı eser*, s. 244-245; Anne-Marie Edde, *La Principaute Ayyoubide d'Alep* (579/1183-658/1260), Stuttgart 1999, s. 403.

[1767] Hüseyin Abdülaziz Şâfiî, *el-Erbita bi-Mekkete'l-Mükerreme münzü'l-bidayet ve hatta nihayeti'l-asri'l-Memlûkî: Dirâse târihiyye hadâriyye*, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, Riyad, 2005, s. 79-80.

[1768] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 109-110; Hâlid Muhsin Hassân el-Câbirî, *el-Hayatu'l-'İlmiyye fi'l-Hicâz Hilâle 'Asri'l-Memlûkî. 648-923 h-1250-1517 m.*, Müessesetü'l-Furkan, Riyad 2005, s. 304-305.

[1769] Hüseyin Abdülaziz Şâfii, *a.g.e.*, s. 252-253.

Kudüs'ün fethinden sonra Selahaddin-i Eyyûbî ve diğer Eyyûbî hükümdarları bu şehirdeki mescidlerde ve Nasiriyye, Nehaviyye gibi medreselerde kütüphâneler kurmuşlardır.[1770]

Hamdânîler

Kaynaklar el-Cezire ve Suriye bölgesinde bir süre hüküm süren Hamdânîler devrinde kurulan iki önemli kütüphâneden söz ederler. Bunlardan birincisi şâir ve âlim Ebû'l-Kasım Cafer b. Muhammed b. Hamdan el-Mavsilî (240-323/854-935) tarafından Musul'da kurulmuştu. Bu kütüphâne, Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre, herkese açık bir vakıf kütüphânesiydi.[1771] Her ilim dalında önemli eserleri ihtiva etmekteydi ve özellikle de, kurucusunun ilgi alanı dolayısıyla felsefe ve astronomi konusundaki eserler bakımından oldukça zengindi.[1772] Haftanın her günü okuyuculara açıktı.[1773] Aynı zamanda bir araştırma merkezi olduğu için dârü'l-ilm diye adlandırılan bu müessese, Orta Çağ İslâm dünyasında kurulan dârü'l-ilmlerin de ilk örneği olarak kabul edilmektedir.[1774] Araştırıcılar bu özellikleri dolayısıyla bu kütüphânenin, kelimenin tam mânâsıyla halka açık ilk kütüphâne olduğu görüşündedirler.[1775] Bu kütüphâne hakkında kaynaklardaki bilgiler, kurucusunun, düşmanlarının tertibleri neticesinde Musul'u terk edip Bağdad'a gidişiyle son bulur.[1776] 552 (1157) yılında Ebû'l-Kasım Ali b. Muhacir bu müessesenin arsası üzerine bir dârülhadis yaptırmış, daha sonraki bir tarihte de oğlu Elvan b. Muhacir aynı yerde bir Şafiî medresesi kurdurmuştur.[1777]

[1770] Es'ad Talas, "Dûru Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtutatiha", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî*, c. XX. (1976), s. 234-235; Rıbhî Mustafa 'Alyan, "el-Mektebât fi Medineti'l-Kuds", *'Âlemü'l-Kütüb*, c. 23/1-2, 2001-2002, s. 23.

[1771] Yakut el Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VII, Kahire 1936, s. 193; Muhammed Hüseyin Zebidi, "el-Merâkizü's-Sekâfiyye fi'l-Irak", *el-Müerrihu'l-Arabî*, 20 (1981), s. 213.

[1772] M. Hüseyin Zebidi, *aynı eser*, s. 213.

[1773] Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 35-38.

[1774] Said ed-Divecî, *Târihu'l-Mevsıl*, Musul 1982, s. 192.

[1775] Eché, *aynı eser*, 99.

[1776] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 36.

[1777] Nikita Elisseef, *Nûr Ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades* (511-569/1118-1174), Damas 1967, s. 107.

Bu kütüphânelerden ikincisi Seyfü'd-devle b. Hamdânî (333/944-356/967) tarafından Halep'te kurulmuştur.[1778] Zehebî'nin naklettiğine göre bu kütüphânede, Seyfü'd-devle ve başkaları tarafından vakfedilmiş on bin cilt kitap bulunmaktaydı.[1779] Kaynaklarda bu kütüphânenin kuruluşundan bir asır sonra yandığına,[1780] Şiîlerle Sünnîler arasında çıkan bir çatışma sırasında yağma edildiğine[1781] dâir değişik rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre de 460 (1068) yılında İsmâiliyye aleyhindeki bazı kitaplardan dolayı, İsmâilîler bu kütüphâneyi basıp kütüphânecisini asmışlar ve kitapları yakmışlardır.[1782] Her ne kadar bu kütüphâne, kaynaklarda dârü'l-ilm olarak adlandırılmamaktaysa da, Orta Çağ'da İslâm dünyasında V/XI. asrın ortalarına kadar kurulan kütüphânelerin dârü'l-ilm karakterini taşıdığını nazar-ı itibara alarak Youssef Eché, dârü'l-ilm olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.[1783]

Ammaroğulları

Yarım asır kadar (462/1070-503/1109) Trablusşam ve civarında hüküm süren Ammâroğullarından kaynaklar Trablusşam'da kurdukları dârü'l-ilm dolayısıyla övgüyle söz ederler. Her ne kadar, Zehebî'nin nakline göre dârü'l-ilmin kuruluşundan önce bu şehirde bazı kütüphâneler bulunmaktaysa da[1784] bunlardan hiçbiri dârü'l-ilm kadar şöhret kazanmamıştı.[1785] IV. (X.) yüzyılın sonlarında şehri ziyaret eden Ebu'l-A'lâ el-Ma'arrî'nin buradaki kütüphânelerden yararlandığı bilinmektedir. Ancak bazı araştırmacılar el-Ma'arrî'nin dârü'l-ilmi de ziyâret ettiğini söylemektelerse de bu tarihen mümkün değildir. Çünkü el-Ma'arrî 449/1057 tarihinde ölmüştü.[1786]

[1778] Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 121-122.

[1779] Muhammed Rağıb et-Tabbah, "Dûru'l-Kütüb fi Haleb, Kadimen ve Hadisen", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî*, XV/7-8, (1937), s. 300.

[1780] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 499; Eché, *aynı eser*, s. 130.

[1781] Muhammed Rağıb, a.g.m., s. 301; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatu'ş-Şâm*, c. 5, Dımaşk 1927, s. 186.

[1782] ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XIII, 369; Tarrâzî, *aynı eser*, c. I, s. 121-122; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 202.

[1783] Eché, *aynı eser*, s. 131.

[1784] Eché, *aynı eser*, s. 117.

[1785] Abdullah Muhlis, "Hizanetü Âli'l-Mağribî fi Trablusşam", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî*, XVIII/3-4 (1943), s. 123; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fi Trablus eş-Şâm*, Beyrut 1972, s. 45-46.

[1786] Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *a.g.e.*, s. 46-47.

Şehrin Fâtimî valisinin ölümü üzerine bağımsızlığını ilan eden kadı Ebû Talib Hasan b. Ammâr, devletinin merkezi yaptığı Trablusşam'da mensup olduğu Şiî mezhebinin akidesini yaymak ve propagandacı (dâî) yetiştirmek için 472/1079 senesinde, Kahire'dekine benzer, zengin bir kütüphâneye sahip dârü'l-ilm'in temelini attı. Dârü'l-ilm, Kâhire'deki gibi medrese ve kütüphâneden oluşuyordu. Başta Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed ibn Ammâr olmak üzere diğer Ammârî emirleri de bu kütüphâneyi çok zengin bir hâle getirdiler.[1787] Dârü'l-ilim, İslâm dünyasında o kadar şöhret kazandı ki, Trablus bir dönem Medînetü Dâri'l-ilim diye anıldı. İslâm kaynaklarında ve yapılan araştırmalarda bu kütüphânedeki kitap sayısı hakkında 100.000 ve 3.000.000 gibi oldukça farklı rakamlar mevcuttur.[1788] Youssef Eché, 3.000.000 rakamının râvisi olan İbn Ebu Tayy'ın Şiî olması dolayısıyla, bu konuda mübalağa etmiş olabileceğini belirtir ve Nüveyrî'nin naklettiği 100.000 rakamını daha makul bulduğunu söyler.[1789] Muhammed Kürd Ali'ye göre de 3.000.000 rakamı bu şehirdeki bütün kütüphânelerde bulunan kitapların sayısını ifâde etmektedir.[1790]

Bazı kaynaklar kütüphânedeki mushaf sayısını 50.000, tefsir sayısını da 20.000 olarak verir. Yine kaynakların naklinden, buradaki eserlerin Hâkim Biemrillâh'ın saray kütüphânesindeki gibi konularına göre farklı odalarda muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.[1791]

Tarihçi İbnü'l-Furat (ö. 807/1404) bu kütüphâneden bahsederken, "Trablusşam'daki dârü'l-ilmin benzeri dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir", der ve şöyle devam eder, "Bu kütüphâne dünyanın harikalarından biriydi. Burada görevli 180 müstensihten otuzu gece ve gündüz devamlı çalışırdı. Benî Ammâr'ın İslâm dünyasının her yerinde mevcut adamları, satın aldıkları kitaplarla dârü'l-ilm kütüphânesini zenginleştirmişlerdi. Dünyanın her

---

[1787] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 48. Ebu'l-Hasan Ali, 472/1079 tarihinde bu kütüphânenin binasını da yenilemiştir.

[1788] Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *a.g.e.*, s. 55-57.

[1789] Eché, *aynı eser*, s. 118. Kitap sayısı hakkında verilen farklı sayıların tartışması için bkz: Ömer Abdü's-Selâm Tedmürî, "Mektebetü Benî 'Ammâr fi Trablus eş-Şâm, el-Müsemmâ Dârü'l-İlm", *el-Fikrü'l-İslamî*, c. III/10, Safed 1972, s. 73-77.

[1790] *Hıtatu'ş-Şâm*, c. II, s. 197.

[1791] Dârü'l-İlim hakkında geniş bilgi için bkz: Ömer Abdü's-Selâm Tedmürî, "Dârü'l-İlm fî Trablus eş-Şâm Hilâle'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî", *'Âlemü'l-Fikr*, c. XII/3, Safed 1981, s. 257-300; Aynı müellif, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fi Trablus eş-Şâm*, Beyrut 1972; Aynı müellif, *Lübnan, mine's- siyâdeti'l-Fatimiyye hatte's-sukûti bi-yedi's-Salibîyyîn*, Trablus 1994, s. 223-302.

yerinden bu akademiye talebeler ve hocalar gelirdi. Benî Ammâr zamanında ilmin bütün şubeleri, özellikle de İmamî doktrini gelişmişti. Benî Ammâr bu doktrine mensuptu."[1792]

Kütüphânede Arapça eserlerin yanında Latince, Grekçe, Farsça ve Sanskritçe eserler de vardı. Maalesef bu kadar zengin bir koleksiyona sahip olan bu kütüphâne uzun ömürlü olamamıştır. Trablusşam'ın 503 (1109) tarihinde Haçlılar tarafından işgalinde dârü'l-ilm, Hristiyanlar tarafından önce yağmalanmış sonra da yakılmıştır.[1793]

Olga Pinto, dârü'l-ilimin yakılışının Müslüman kaynaklarında canlı bir şekilde tasvir edilip Hristiyan tarihçilerinin bu konudan hiç bahsetmemesinden hareketle Lammens'in, Müslüman tarihçilerin böyle davranarak, İskenderiye Kütüphânesi'nin yakılmasına benzer bir hadiseyi Haçlılara mâl etme gayretinde olabileceklerini ileri sürdüğünü nakleder. Pinto bu iddiaya cevâben, İslâm kültürünü çok az tanıyan ve ondan nefret eden Haçlıların her zaman ve her yerde kütüphâne tahrip ettikleri için bu olayın Hristiyan tarihçilerin dikkatini çekmemiş olabileceğini söyler.[1794]

Zengîler

Musul ve Halep merkez olmak üzere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm süren Zengîler (521/1127-629/1222) en parlak dönemlerini Nureddin Mahmud b. Zengî döneminde (541-569/1146-1174) yaşamışlardır. Babasının ölümünden sonra Zengîler devletinin Şam ve Halep koluna hükmeden Nureddin Zengî'den İbnü'l-Esir, Hülefâ-yı Râşidîn ve Ömer b. Abdülaziz'den sonra gelen en adil ve salih hükümdar şeklinde bahsetmektedir.[1795] Nureddin Zengî seferlerden elde ettiği ganimetleri ve servetini devletinin imarına harcamış ve Şam, Hıms, Hama, Halep ve Baalbek'te câmiler, medreseler, hastahâneler, kervansaraylar yaptırmıştır. Devrinde kurulan 42 medreseden hemen hemen yarısı Nureddin Zengî'ye âittir.[1796] İslâm dünyasında bu asırda kurulan medreselerde, kütüphânenin medresenin

---

[1792] Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, c. III/2 (1929), s. 236'dan naklen.

[1793] Nina Jidejian, *Tripoli Through the Ages*, Beirut 1980, s. 48.

[1794] O. Pinto, a.g.m., s. 237.

[1795] K. V. Zettersten, "Nur-ed-Din", *İA*, c. 9, s. 361'den naklen.

[1796] Nikita Elisseef, *Nûr Ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades* (511-569/1118-1174), Damas 1987, s. 759.

tamamlayıcı bir bölümü haline geldiği bilinmektedir.[1797] Bu bakımdan gerek Nureddin'in gerekse de diğer zevâtın kurdukları medreselerde, muhakkak ki bir miktar kitap bulunmaktaydı. Ancak kaynaklarda bunların sadece birkaçı zikredilmektedir.

Nureddin Zengî, Halep'i aldığı zaman bu şehirde sadece bir medrese bulunmaktaydı. Nureddin bu şehirde, Hanefîler için bir Şafiîler için de üç medrese kurdu.[1798] Kaynaklar bu medreselerden Hanefî medresesinde, 543 (1148) tarihinde Nureddin'in bir de kütüphâne kurduğunu nakletmektedirler.[1799] Zehebî, hükümdarın birçok değerli kitap vakfettiğini rivâyet etmektedir.[1800] Ünlü tarihçi İbn Asâkir'in öğrencilerinden Muhammed b. Ali b. Yasir el-Ceyyanî el-Endülüsî'nin bir süre burada hâfız-ı kütüblük yaptığı bilinmektedir.[1801] Ebû Bekir er-Rainî, Muhammed b. Şârih (ö. 563/1167), Ebû Bekir b. Ahmed ez-Zâhir (ö. 553/1158) ve Ahmed b. Mahmud b. İbrahim İbnü'l-Cevherî (ö. 643/1245) gibi bazı âlimler kitaplarını bu kütüphâneye vakfetmişlerdir.[1802] İzzeddin İbn Şeddâd'ın devrinde (ö. 684/1285) bu kütüphâne mevcut olmadığına göre,[1803] Zehebî'nin yakıldı diye bahsettiği on bin ciltlik kütüphâne bu olabilir.[1804]

Nureddin Zengî 549 (1154) tarihinde Şam'ı aldığında burada on bir medrese bulunmaktaydı. Bu on bir medreseye altısı Nureddin tarafından olmak üzere on bir yeni medrese eklendi.[1805] Nureddin Zengî'nin Şam'da İbn Asâkir için kurmuş olduğu dârü'l-hadis, bu nev'i medreselerin ilk örneği olarak kabul edilir.[1806] Bazı yazma eserlerin üzerindeki vakıf kayıtlarından,

---

1797 N. Elisseef, *aynı eser*, s. 761.

1798 N. Elisseef, *aynı eser*, s. 757.

1799 Filip di Tarrâzî, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I, Beyrut 1947, s. 122-123.

1800 Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. II, s. 509.

1801 Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, c. II, s. 157; Muhammed Kurd Ali, "el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'ş-Şam", *el-Muktataf*, c. 74 (1929), s. 508.

1802 Eché, *aynı eser*, s. 243.

1803 Eché, *aynı eser*, s. 243.

1804 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 47.

1805 Elisseef, *aynı eser*, s. 757-758.

1806 Nuaymî, *ed-Dâris*, s. 99-100; Ernst Herzfeld, "Damascus: Studies in Architecture I", *Ars Islamica*, c. IX/1 (1968), s. 49-53.

bu medresede Nureddin Zengî'nin bir kütüphâne kurduğu anlaşılmaktadır.[1807] Kaynakların bildirdiğine göre bu kütüphâneye ulemâdan Ahmed b. Muhammed el-Cevherî, Şemseddin Abdullah b. Ahmed b. el-Hulvanî (ö. 675/1276) kitaplarını vakfetmişlerdir.[1808] Nureddin Zengî'nin Şam'da 563 (1167) tarihinde kurmuş olduğu el-Medresetü'n-Nuriyyetü'l-Kübrâ'da da bir kütüphâne mevcuttu.[1809] Nuaymî, Nureddin'in buraya birçok kitap vakfettiğini söyler.[1810] Nureddin'in kabri de bu medresede bulunmaktadır.[1811]

Nureddin Zengî'nin kurmuş olduğu üç hastahâneden Şam'dakinde bir de kütüphâne bulunmaktaydı.[1812] Kitabesinden anlaşıldığına göre Bîmâristân-i Nurî (Mâristân-i Nurî) diye adlandırılan bu hastahâne 549 (1154) yılında tamamlanmıştı.[1813] Kütüphâne, hastahânenin eyvan kısmındaki iki bölmede yer almaktaydı. Kaynaklarda burada, Ebû'l-Mecd b. Ebü'l-Hakem'in, Nureddin'in hastahâneye vakfettiği tıbba dâir kitapları okuttuğu bildirilmektedir.[1814] Nureddin Zengî'nin Baalbek'te yaptırdığı Medresetü'n-Nuriyye'de de bir kütüphâne vardı.[1815]

Zengîlerin Musul ve Halep'te hüküm süren koluna bir süre hükmeden Nureddin Arslanşah (589-607/1193-1211), Musul'da Şafiîler için yaptırdığı medresede bir de kütüphâne kurmuştu.[1816]

Nasirüddin Mahmud'dan sonra Zengîlerin idaresini ele geçiren ve Musul'da bir süre hüküm süren vezir Bedreddin Lü'lü, sarayında zengin bir kütüphâne vücuda getirmişti. Tarihçi İzzeddin İbnü'l-Esîr, meşhur eseri *el-Kâmil*'i onun isteğiyle yazdığı gibi, zaman zaman sarayına giderek ahvâl-i âlemden haberdar olması için kendisine eski tarihleri de okurdu.[1817]

[1807] I. E. Ghanem, *Zur Bibliothekgeschichte von Damascus 1115-1516*, Bonn 1969, s. 82-84; Eché, *aynı eser*, s. 212.

[1808] Eché, *aynı eser*, s. 212-213.

[1809] Ghanem, *aynı eser*, s. 107-108.

[1810] Nuaymî, *ed-Dâris*, 608.

[1811] Ernst Herzfeld, a.g.m,. s. 40-41.

[1812] Elisseef, *aynı eser*, s. 838, 843: Ghanem, *aynı eser*, s. 144.

[1813] Ernst Herzfeld, a.g.m., s. 2-3.

[1814] G. Avvad, *aynı eser*, s. 26; Eché, *aynı eser*, s. 235; Yahya, *aynı eser*, s. 107.

[1815] Hasan Nasrullah, *Târihu Baalbek*, Beyrut 1984, s. 734.

[1816] G. Avvad, *aynı eser*, s. 127.

[1817] G. Avvad, *aynı eser*, s. 128-129.

Memlûklar

İki buçuk asır süren Memlûk saltanatı süresince Mısır, Suriye ve Irak'ta yaptırılan birçok câmi ve medresede kütüphâneler kurulduğu gibi daha önce yapılmış olan bu tür müesseselere kitap koleksiyonları da vakfedilmiştir. Ayrıca bazı türbe, zâviye ve ribatlarda da kütüphâneler tesis edildiği görülmektedir.[1818]

Eyyûbîler devrinde Kahire'de kurulan medreselere, VII/XIII. asrın ortalarından itibaren, Memlûklar tarafından yenileri eklenmiştir. Hükümdarların yanı sıra devlet adamları, âlimler ve ticaret erbâbı, çoğunluğu Kahire'de olmak üzere, ülkenin çeşitli bölgelerinde birçok medrese kurmuşlardır.[1819] Çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre bu medreselerden Vezir Sâhib Bahâeddin Ali b. Hennâ'nın 654'te (1256) kurduğu Sâhibiyye, el-Melikü'z-Zâhir Baybars el-Bundukdârî'nin 662'de (1264) kurduğu Zâhiriyye, el-Melikü'l-Mansûr Kalavun'un 683'te (1284) kurduğu Mansûriyye, Emîr Seyfeddin Mengütimur'ın 698'de (1299) kurduğu Mengütimuriyye, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un 703'te (1304) kurduğu Nâsıriyye, Emîr Alâaddin Taybars'ın 709'da (1309) kurduğu Taybarsiyye ve Seyfeddin Âl Melik el-Cevgândâr'ın 719'da (1319) kurduğu Melekiyye medreselerinde birer kütüphâne bulunmaktaydı.[1820] Makrîzî, Karasunguriyye, Ebûbekriyye, Sâbıkiyye ve Cemâliyye medreselerinde de birer kütüphâne olduğunu söylemektedir.[1821]

el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın 662 (1263) tarihinde tamamlanan[1822] medresesindeki Zâhiriyye Kütüphânesi iki kısma ayrılmıştı ve alttaki kısma "beytü'l-kütübi'l-esfel" denilmekteydi. Makrîzî bu kütüphânenin kendi

---

[1818] Fahruddin Falih, "et-Ta'lim fi Zilli Devleti'l-Memâlik", *Âdâbu'r-Rafideyn*, c. X (1979) s. 394; Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 20; Ali es-Seyyid Ali Mahmud, "Mektebâtü'l-Kuds fi Asri Selâtini'l-Memâlik", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lumâti'l-Arabiyye*, c. IV/4, London 1984, s. 8-9.

[1819] Seyyid en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fi Mısr: el-Asri'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 87-100.

[1820] Eché, *aynı eser*, s. 255-256; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 85; Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 15-35.

[1821] İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 11-12, İstanbul 1997, s. 32.

[1822] İsmail Yiğit, a.g.m., s. 32.

devrinde de mevcut olduğunu söylemektedir.[1823] el-Melikü'z-Zâhir Baybars adına Şam'da 677/1278 tarihinde yaptırılan medresede de bir kütüphâne bulunduğunu, bu medresenin vakfiyesindeki bir kayıttan öğrenmekteyiz.[1824] Salihiyye'deki Ömeriyye Medresesi'ne çeşitli tarihlerde kitap bağışları yapılmış ve burada bir kütüphâne oluşturulmuştu. İbnü'l-Mibred, bağışlamış olduğu 5.000 kitabın bir de kataloğunu hazırlamıştı.[1825]

el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigîr, 703 (1304) yılında meydana gelen zelzelede harap olan Câmi-i Hâkim'i tamir ettirdiğinde, burada bir de kütüphâne kurmuştur. Ahmed b. Tolun'un Kahire'deki câmisinde tesis ettiği kütüphâne, el-Melikü'l-Mansûr Lâçin tarafından düzenlenmiş ve zenginleştirilmiştir.[1826] Kahire'deki câmilerden Câmi-i Zâhirî, Câmi-i Hatîrî ve Câmi-i Özbek Eşrefî'de de birer kütüphâne bulunmaktaydı.[1827] Vakfiyesinden öğrenildiğine göre el-Melikü'n-Nâsır Ferec b. Berkuk'un 812'de (1409) Kal'atülcebel'de yaptırdığı Câmiu'l-ebyaz'da bir kütüphâne vardı. Sultan Nâsır, bu koleksiyondaki kitapların çoğunu öldürttüğü Cemaleddin Üstâdâr'ın kütüphânesinden temin etmişti.[1828] Bâbüzüveyle'de, Sultan el-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin 822'de (1419) tesis ettiği Câmiü'l-Müeyyedî'deki kütüphâne, Memlûklar devrinde kurulan en zengin câmi kütüphânesidir.[1829]

VIII/XIV. asırda Kahire'de kurulan medreselerden, Sarğatmaşiyye (756/1355), Hicâziyye (761/1360), Kazasker (762/1361), Beşîriyye (761/1359), Lukalâniyye (762/1360), Seyfeddin Olcay (768/1367), Subaykiyye (776/1374), Cey (768/1367), Eşref Şaban (778/1376), Zâhiriyye

---

[1823] Eché, *aynı eser*, s. 255. Bu kütüphâne hakkında geniş bilgi için bkz: Muhammed Züheyr el-Bâbâ, "el-Medresetü'z-Zâhiriyye ve Mektebetühâ", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye bi-Dımaşk*, c. 71/1, Dımaşk 1996, s. 181-195.

[1824] Gary Leiser, "The Endowment of the Al-Zahiriyya in Damascus", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, c. XXVII/1 (1984), s. 44; Ghanem, *aynı eser*, s. 128-130.

[1825] Şâkir Mustafa, *Âlü Kudâme ve's-Salihiyye*, Safed 1982, s. 83-84.

[1826] Seyyid en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fî Mısr:el-Asri'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 83.

[1827] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 71, 73; Eché, *aynı eser*, s. 264.

[1828] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabîyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 251.

[1829] Seyyid en-Neşşâr, *aynı eser*, s. 86.

(788/1386), Eşrefiyye (825/1422), Gavriyye (909/1503), Cevheriyye ve Mahmudiyye medreselerinde birer kütüphâne vardı.[1830]

Bu medrese kütüphâneleri arasında en ünlüsü Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Ustâdâr ez-Zahirî'nin 797/1395'te, Mahmudiyye medresesinde kurmuş olduğu Mahmudiyye Kütüphânesi'dir.[1831] Makrîzî bu kütüphâneden bahsederken, "Mısır ve Şam diyarında misli yoktur... Burada her fenden kitap mevcuttur" demektedir.[1832] Sehâvî'den öğrendiğimize göre, bu kütüphânenin hâfız-ı kütübü el-Fahr Osman et-Tâğî, vâkıfın dışarıya kitap ödünç vermeme şartına uymayıp da kütüphânedeki kitapların onda bir kadarını (400 cilt) zâyi ettiğinde, 826 (1423) tarihinde görevinden azledilmiş ve İbn Hacer el-Askalanî, kütüphânedeki kitaplar çok değerli olduğundan, kitaplara nezaret etme işini üzerine almıştır. İbn Hacer, kütüphâne için biri alfabetik, diğeri konularına göre olmak üzere iki katalog hazırlamış, kendi kitaplarını da bu kütüphâneye bağışlamıştır.[1833] Yine Sehâvî'den öğrendiğimize göre, Celâleddin Süyûtî, eserlerinin çoğunu Mahmudiyye Kütüphânesi'ndeki eserlerden yararlanarak yazmıştır.[1834] Celâleddin Süyûtî'nin ayrıca, bu kütüphâneden ödünç kitap verilmesiyle ilgili olarak yazdığı "el-Bezlü'l-Mechûd fi Hizâneti Mahmud" adlı bir risâlesi vardır.

Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Ustâdâr, Melikü'l-Eşref Şaban b. Hüseyin b. Kalavun'un (h. 764/1363-778/1376) Kahire'de kurduğu medrese ve kütüphânenin adını da değiştirmiş, burada da kendi adıyla anılan bir medrese ve kütüphâne kurmuştur. Bu medrese bir süre sonra Melikü'n-Nâsır Ferec b. Berkuk tarafından lağvedilip yerine Nâsiriyye Medresesi kurulmuştur.[1835]

[1830] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 85-89; Eché, *aynı eser*, s. 256-257; Muhammed Kemaleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısr: Devletü'l-Memâliki'l-Cerâkise*, Beyrut 1990, s. 76-77; Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992, s. 196-197.

[1831] Muhtarüddin Ahmed, "Mahmûd b. Ali el-Ustâdâr ez-Zâhirî", *Mecelle-i 'ulûm-i İslamiyye*, c. I/1, (1960), s. 123-146.

[1832] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 88'den naklen; Eymen Fuad Seyyid, *Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye: Tarihuhâ ve Tatavvuruhâ*, Kahire 1996, s. 16.

[1833] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 255-256'dan naklen.

[1834] Fu'âd Seyyid, "Nassânı Kadîmâni fi İ'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. IV/1, (1958), s. 128-129'dan naklen.

[1835] Eché, *aynı eser*, s. 258-259; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 88-89.

Medine'deki Şihabiyye, (726/1326) medresesinde de, burada ders veren müderrislerin ve ziyaretçilerin yaptıkları kitap vakıflarıyla, zengin bir kütüphâne oluşmuştu.[1836] Sehâvî bu kütüphânede, "Sayılamayacak derecede çok kitap bulunduğunu" söyler.[1837] Memlûk sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay (h. 872/1468-901/1496) Mekke'de, Mescidü'l-Haram'ın yanında kurduğu medrese ve ribatta birer kütüphâne yaptırmıştır.[1838] Sultan Kayıtbay, 884/1479 tarihinde yapımı tamamlanan medresede kurduğu kütüphâneye bir de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir.[1839] XVI. asır müelliflerinden Kutbüddin Nehrevâlî Mekke'deki Eşrefiyye Medresesi'nin kütüphânesinde bulunan zengin koleksiyondaki nefis yazmaların çoğunun ödünç verme neticesinde kaybolduğunu ve kütüphânede sadece 300 cilt eser kaldığını ve kendisinin büyük bir çaba harcayarak ödünç alınan bazı kitapları tekrar kütüphâneye kazandırdığını Mekke tarihiyle ilgili eserinde nakleder.[1840] Kayıtbay'ın Medine'deki medresesinde de bir kütüphâne bulunmaktaydı.[1841]

Sultan Kayıtbay, Kudüs'teki Eşrefiyye Medresesi'ni 887'de (1482) tamir ettirdiğinde burada da zengin bir koleksiyona sahip bir kütüphâne kurmuştur.[1842] Daha önce bu medresede çeşitli tarihlerde kurulmuş üç kütüphâne mevcuttu.[1843] Sultan Berkuk da Kahire'de 788 (1386) yılında iki saray arasında inşa ettirdiği

---

[1836] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 86.

[1837] Adnan Muhammed Fâyiz Hârisî, *İmâretü'l-Medrese fi Mısr ve'l-Hicâz: Fi'l-Karn 9h-15m, Dirâse ve Mukârene*, Mekke 1418/1997, s. 394.

[1838] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 90 ve 112; Nâsır Abdullah Sultan el-Berekâtî, "et-Tatavvuru't-Târihî li-Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf", *el-Usûr*, c. II/2, London 1987, s. 323; Hâlid Muhsin Hassan el-Câbirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005, s. 307.

[1839] İsmail Ahmed İsmail, "Medresetü's-Sultan Kayıtbay fi'l-Mescidi'l-Haram", *el-Arab*, c. XIV/l-2, Riyad 1979-1980, s. 88; Doris Behrens-Abouseif, "Qayıtbay's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribat and Dashishah", *Mamluk Studies Review*, c. II, Chicago 1998, s. 71.

[1840] *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274, s. 225; İsmail Ahmed İsmail, a.g.m., s. 88.

[1841] Halid Muhsin Hassan el-Câbirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilale'l-Asri'l-Memlûkî*, London 2005, s. 307.

[1842] Ali es-Seyyid Ali Mahmud, "Mektebâtü'l-Kuds, fi Asri Selâtini'l-Memâlîk", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lumâti'l-Arabiyye*, c. IV/4, London 1984, s. 9.

[1843] Mervân Abdülhâfız Ebu'r-Rebî', *Evkâfu Beyti'l-Makdis ve Eserühâ fi't-Tenmiyeti'l-İslâmiyye*, Amman 2005, s. 116-117.

medreseye birçok kitap vakfederek bir kütüphâne tesis etmişti.[1844] Memlûklar devrinde Mısır'da kurulan medreselerden Aytmış el-Bagasî, Antabî ve Malikiyye medreselerinde de birer kütüphâne bulunduğunu kaynaklardaki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz.[1845]

Orta Çağ'da İslâm devletlerinde kurulan hastahâne kütüphânelerine Memlûklar da bir yenisini ilâve etmişlerdir. el-Melikü'l-Mansur Kalavun'un yaptırdığı hastanenin içinde yer aldığı külliyede, bir de kütüphâne bulunmaktaydı.[1846] Kütüphâneye tayin edilen hâfız-ı kütüb, aylık 40 dirhem ücret alıyordu[1847] ve kendisine beş yardımcı verilmişti. Bu kütüphâneye ünlü hekim İbnü'n-Nefis de kitaplarını bağışlamıştı.[1848] Makrîzî ve Cebertî'nin nakillerinden, bu kütüphânedeki kitapların bir kısmının kaybolduğunu, bir kısmının da çıkan bir yangında yandığını öğreniyoruz.[1849]

Memlûklar devrinde yaygın medrese kütüphâneleri yanında câmilerde de kütüphâneler tesis edilmişti. I. Baybars'ın, Kahire dışındaki câmisinde kurduğu kütüphâneye devrin ulemâsından Yahyâ b. Abdülvehhâb b. Abdürrahîm ed-Demenhûrî (ö. 721/1321) kitaplarını bağışlamıştı. Emîr İzzeddin Aydemir'in Bulak'ta 737'de (1337) yaptırdığı câmisinde ve Şemseddin el-Vâsıtî'nin yine Bulak'taki câmisinde de birer kütüphâne vardı.[1850]

Yemen Bölgesi: Resûlîler, Zeydîler

Yemen bölgesi, tarih boyunca birkaç Müslüman hânedânın hâkimiyeti altında yaşamış ve bu hânedânlardan özellikle Resulîler ve Zeydîler devrinde, bölgenin kültür hayatında büyük bir canlanma görülmüştür. Küçük kasabalara kadar yayılan câmiler ve medreselerde birçok kütüphâneye de yer verilmiştir. Bunların İslâm dünyasının uğradığı istilâ hareketlerinden etkilenmemesi ve

---

[1844] Ulrich Haarmann, "Mamluk Endowment Deeds As a Source For the History of Education in Late Medieval Egypt", *Al-Abhath*, c. XXVIII, Beyrut 1980, s. 36; Şehabettin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 117-118.

[1845] Eché, *aynı eser*, s. 258; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 89; Leonor Fernandes, "Mamluk Politics and Education: The Evidence from Two Fourteenth Century Waqfiyya", *Annales Islamologiques*, c. XXIII, Caire 1987, s. 92.

[1846] Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 17-19.

[1847] Eché, *aynı eser*, s. 260.

[1848] Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 107.

[1849] Eché, *aynı eser*, s. 261.

[1850] Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 16.

Yemen bölgesinde yetişen birçok âlimin eserlerini ihtiva etmesi önemli bir husustur. Bu sayede asırlarca karanlıkta kalmış birçok değerli eser, bugün biraz fakirleşmiş olsalar da, Yemen kütüphânelerinde ortaya çıkmaktadır. Mu'tezilî ve İsmailî mezhebi ile ilgili önemli eserler bu kütüphâneler sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.

Çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre Câmi-i San'a, Câmi-i Zebîd, Mescid-i Eşâir (Zebid), Câmi-i Muzaffer (Taiz), Câmi-i İmam Hâdî (Sa'de), Câmi-i İbb, Câmi-i Ravza, Kubbet-i Talha, (San'a), Kubbetü'l-Mehdi (San'a) ve Câmiü'z-Zafirî'de (Zebîd) kütüphâneler mevcuttu.[1851] Özellikle Taiz ve Zebîd bölgelerinde toplanan medreselerde önemli kütüphâneler bulunmaktaydı. Resulî sultanlarından el-Melikü'l-Müeyyed Davud'un 672 (1273) yılında Taiz'de kurduğu medresede, zengin bir koleksiyondan oluşan bir de kütüphâne vardı.[1852] Kaynaklar burada mevcut kitap sayısını yüz bin olarak verirler.[1853] Kütüphânede görevli on müstensihin istinsah ettiği eserler de, mukabele işlemi tamamlandıktan sonra koleksiyona katılırdı. Davud b. Muzaffer'in kitaba olan düşkünlüğünü bilenler, ona hediye olarak çeşitli eserleri takdim etmekte ve karşılığını fazlasıyla almaktaydılar. Yakut'un hattıyla *Kitabu'l-Egânî*'nin bir nüshası hediye edildiğinde câize olarak bir rivâyete göre 200 diğer bir rivâyete göre de bin Mısır dinarı vermişti.[1854]

Resûlî sultanlarından el-Melikü'l-Eşref İsmail'in 800 (1398) tarihinde Taiz'de, el-Melikü'z-Zâhir Yahya b. İsmail'in yine aynı şehirde yaptırdıkları Eşrefiyye ve Zâhiriyye medreselerinde çeşitli ilim dallarındaki kitaplardan oluşan kütüphâneler vardı.[1855] Zimâr'da 947 (1540) tarihinde İmam Şerefüddin'in veya oğullarından Emir Şemseddin'in yaptırdığı medresede (Medresetü'ş-Şemsiyye), ulemâdan bir zatın kurduğu zengin kütüphâne önce kitapları ödünç alıp getirmeyen ulemânın davranışları daha sonra da bu bölgeyi ele geçiren Ebû Fârig'in yağmalaması sonucu yok olup gitmiştir.[1856] Taiz'de kurulan Medresetü'r-Reşidiyye, Medresetü'l-Cevher, Medresetü'l-Abbasiye, Medresetü's-Selâme ve Zebîd'de kurulan Medresetü'l-Ömeriyye,

---

[1851] İsmail b. Ali el-Ekva', "et-Türâsü'l-Fikrî fi Gâbiri'l-Yemen ve Hâdirihi", *Mecelletü'l-Mecmâi'l-Lugati'l-Arabiyye'l-Ürdünî*, IV/11-12 (1981), s. 80-81.

[1852] Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988, s. 85.

[1853] İsmail b. Ali el-Ekva', a.g.m., s. 79-80.

[1854] İsmail b. Ali el-Ekva', *el-Medârisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1986, s. 203.

[1855] İsmail b. Ali el-Ekva', *aynı eser*, s. 268, 296; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 89.

[1856] İsmail b. Ali el-Ekva', *aynı eser*, s. 371.

Medresetü İbnü'l-Cellâd, Medresetü Mehâlibiyye, Medresetü Müzcâde ve Medresetü Rıdvaniyye'de kütüphâneler mevcuttu.[1857] Cened'deki Mikâil, İbb'deki Esediyye ve Nüzzâriyye, Habalî'deki Beni Hadar ve Zi-Ya'mi'deki İbni Battal medreselerinde de kütüphâneler bulunduğunu tarihî kaynaklardaki çeşitli rivâyetlerden öğrenmekteyiz.[1858]

Büveyhîler

İran'ın güney ve batı bölgeleriyle Irak'ta hüküm süren Büveyhî hânedânının özellikle Irak kolu, kültür sahasında ortaya koyduğu faaliyetlerle de temâyüz etmiştir. Muizü'd-devle'nin (334/945-356/967) veziri Ebû Muhammed el-Mühellebî'nin sarayı, âlimlerin, şâirlerin ve sanatkârların muntazaman toplandıkları bir yer haline gelmişti.[1859] Muizü'd-devle'nin oğulları Bahtiyar ve Habeşî, büyük bir kitap meraklısıydılar. Bahtiyar'a karşı başkaldıran Habeşî yenilip de serveti müsadere edildiğinde kütüphânesinden 15.000 cilt kitap çıkmıştı.[1860]

Rüknü'd-devle'nin oğlu Adudü'd-devle (367/978-372/983), siyasi alandaki başarılarının yanında, ülkesinin imarı konusunda yaptığı faaliyetler ve kültür sahasında gerçekleştirdiği hizmetleriyle de tanınır.[1861] Devrinde özellikle matematik, astronomi ve tıp alanlarında, Abdurrahman es-Sûfî, Ebû'l-Kasım Antâkî, Ali b. Abbas el-Mecûsî, Cebrail b. Buhtişu gibi dehalar yetişmiştir. Kitaba da çok düşkün olan Adudü'd-devle, Şiraz'daki sarayında çok zengin bir koleksiyondan oluşan bir kütüphâne kurmuştu. Bu kütüphâneyi Adudü'd-devle'nin sağlığında ziyaret eden ünlü coğrafyacı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'ye göre mütevelli, hâzin ve müşrif tarafından yönetilen bu kütüphânede kitaplar, bir holün iki tarafında yer alan odalardaki raflarda konularına göre sıralanmıştı ve her kısmın müstakil bir fihristi

---

[1857] İsmail b. Ali el-Ekva', *aynı eser*, s. 31, 194, 240, 248, 252, 253, 318, 322; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 87.

[1858] İsmail b. Ali el-Ekva', *aynı eser*, s. 35, 124, 127, 348; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 86.

[1859] Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta 1964, s. 169-170.

[1860] Mafizullah Kabir, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D., *IC*, c. XXIII/1 (1959), s. 31; Heribert Busse, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq*, (945-1055), Weisbaden 1969, s. 524; G. Avvâd, *aynı eser*, s. 223.

[1861] Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, s. 170.

bulunmaktaydı.[1862] Makdisî, kütüphânede Adudü'd-devle'nin zamanına kadar telif edilmiş bütün kitapların mevcut olduğunu söylemektedir.[1863] Adudü'd-devle'nin sağlığında, fakihlerden Fars eyaleti kadısı Ebû Mansûr eş-Şîrâzî bu kütüphânede hâfız-ı kütüblük yapmıştı.[1864] Ünlü hattat İbnü'l-Bevvâb'ın bu kütüphânede bir süre görev yaptığını da Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiği bir anekdottan öğreniyoruz.[1865]

Necef'teki Hz. Ali'nin meşhedinde mevcut olan kütüphâneye çeşitli zamanlarda sultanlar, emirler, vezirler ve âlimler tarafından önemli miktarda kitap bağışlanmıştı. Bu kitapların büyük bir bölümü müellif nüshası ve eski tarihli eserlerdi. Adudü'd-devle'nin bu kütüphâneye de önemli sayıda kitap bağışladığı bilinmektedir.[1866] Adudü'd-devle Bağdad'da yaptırdığı hastanede de bir kütüphâne kurmuştu.[1867]

Makdisî, Adudü'd-devle devrinde, İbn Sevvâr adlı bir zat tarafından Basra ve Râmhürmüz'de iki kütüphâne kurulduğunu nakleder.[1868] Y. Eché'nin dârü'l-ilm sınıfına soktuğu Basra'daki kütüphâne, İbn Nedim'de Hizânetü'l-vakıf, Makdisî'de ise dârü'l-kütüb şeklinde geçer. Mu'tezilî fikirleri yaymak için tesis edilmiş bu iki kütüphâneden Basra'dakinde, bu mezhebin doktrinini öğreten bir şeyh de bulunmaktaydı.[1869] Makdisî ayrıca bu kütüphânelere yapılan vakıfların mutezile mezhebini öğrenmek isteyen kişilere bazı imkânlar da sağladığını kaydeder.[1870] Yine Makdisî'nin rivâyetinden, Basra'daki kütüphânenin daha zengin olduğunu ve daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap

---

1862 S. M. İmamüddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 30; Ali Hasan Godaban, *el-Büveyhiyyûn fi Fâris*, Beyrut 2014, s. 294-295.

1863 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 126-129'den naklen; Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *IC*, c. 56/4, (1982), s. 308.

1864 Hammâde, *aynı eser*, s. 111-113.

1865 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XIX, s. 186.

1866 Muhammed Hüseyin Zebîdî, "el-Merâkizü's-Sekâfiyye fi'l-Irak", *el-Müerrihu'l-Arabî*, c. 20 (1981), s. 213.

1867 Hammâde, *aynı eser*, s. 145; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 107.

1868 *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden 1906, s. 413; Heribert Busse, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq*, (945-1055), Wiesbaden 1969, s. 524.

1869 Makdisî, *aynı eser*, s. 413; Eché, *aynı eser*, s. 100; Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabîyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 236.

1870 R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51, (1935-1936), s. 88.

ettiğini öğreniyoruz.[1871] İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Cevzî 483 (1090) yılı vekayiini zikrederlerken Basra'nın, bu yılın Cemâzie'l-evvelinde mehdilik iddia eden bir müneccimin taraftarlarınca yakıldığını ve bu sırada iki de kütüphânenin yok edildiğini söylerler.[1872] Araştırıcılar bu iki kütüphâneden birinin İbn Sevvâr'ın kütüphânesi olduğu görüşündedirler.[1873] Mackensen, *Ahsenü't-Tekâsim*'in, müellifi tarafından yapılmış bazı ilâveleri hâvi bir nüshasındaki bir kayıttan hareketle, İbn Sevvâr'ın Mutezilî fikirleri yaymak için Rey'de de bir kütüphâne kurmuş olabileceğini söyler.[1874]

Büveyhî vezirlerinden Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in Rey'deki ünlü kütüphânesinin hâfız-ı kütübü, tarihçi İbn Miskeveyh idi. İbnü'l-Amîd'in kütüphânesinde her fenden çok değerli ve nadir kitaplar bulunmaktaydı.[1875] İbnü'l-Amîd, kütüphânesi için temin etmek istediği kitapları satın alamazsa istinsah ettirirdi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu kütüphânedeki kitaplar 100 deve yükü tutmaktaydı.[1876] İbn Miskeveyh'in naklettiğine göre, Sâmânî askerleri İbnü'l-Amîd'in sarayını yağmaladıklarında, kitapları dışında her şeyini alıp götürmüşlerdi. İbnü'l-Amîd, kitaplarının yerinde durduğunu görünce İbn Miskeveyh'e, "Gidenlerin yerini doldurmak mümkündür. Kitaplarımın yerini ise tutacak bir şey yoktur" diyerek sevincini belli etmiştir.[1877] İbnü'l-Amîd'in kütüphânesi daha sonra Sâhib b. Abbâd'a geçmişti.[1878]

İbnü'l-Amîd'in yanında yetişen Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbad (ö. 385/995) diye maruf olan İsmail b. Abbad'ın Rey'de kurduğu 160 bin ciltlik[1879] kütüphânenin kataloğu 10 cilt tutmaktaydı.[1880] Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre Beyhakî, bu on ciltlik kataloğu gördüğünü

[1871] Muhammed Hüseyin https://www.xixtube.info/pron/antique/ https://www.xixtube.info/pron/antique/, "el-Merâkizü's-Sekafiyye...", s. 213.

[1872] G. Avvâd, *aynı eser*, s. 139'dan naklen.

[1873] Eché, *aynı eser*, s. 101; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids", *IC*, c. III/2, (1929), s. 225; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 37.

[1874] Mackensen, a.g.m., s. 90.

[1875] Hammâde, *aynı eser*, s. 88.

[1876] Heribert Busse, *aynı eser*, s. 529.

[1877] Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, "Merâkizü's-Sekâfiyye...", s. 206-207.

[1878] Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 8.

[1879] Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*, s. 5.

[1880] Eché, *aynı eser*, s. 324.

söylemiştir.[1881] Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansur, Sâhib b. Abbad'a kendi hizmetine girmesi için gizlice haber gönderdiğinde o, "Dört yüz devenin, belki de daha fazlasının taşıyamayacağı kitaplarımı nasıl naklederim" diyerek özür dilemiştir.[1882] Kendisi de âlim ve şâir olan Sâhib b. Abbad, sarayında devrinin en ünlü âlimlerini ve sanatkârlarını toplamıştı.[1883] Devrinde yazılan birçok eser ona ithaf edildiği gibi bu eserlerin müellif nüshaları da Sâhib b. Abbad'ın kütüphânesinde bulunmaktaydı.[1884] Beyhakî'nin naklettiğine göre Gazneli Mahmud 420 (1029) tarihinde Rey'i aldığında ona Sâhib b. Abbad'ın kütüphânesinde Rafizîlikle ilgili bazı kitapların bulunduğu bildirilmiş o da bu kütüphânedeki ilm-i kelâmla ilgili kitapların seçilerek yakılmasını emretmiştir.[1885] Muhtemelen bu kütüphânedeki kitapların bir kısmı da Gazneli Mahmud tarafından Gazne'ye götürülmüştür. Rey'i, bu hadiseden bir asır sonra ziyaret eden Selame b. Gıyas'ın rivâyetinden anlaşıldığına göre, kitapların bir kısmı ise Rey'de bırakılmıştı ve kütüphâne varlığını sürdürmekteydi.[1886] Moğol istilası bu kütüphânenin de varlığına son vermiş olmalıdır.[1887]

Şerefü'd-devle ve Bahaü'd-devle'nin vezirlerinden Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in, Bağdad'ın batısındaki Kerh Mahallesi'nde iki surun arasında 383 (993) tarihinde kurduğu kütüphâne, aynı zamanda bir tedris müessesesiydi.[1888] İbni Şâkir el-Kütübî, İbni Kesir ve Aynî bu müessesenin İslâm dünyasında kurulan ilk vakıf medrese olduğunu ileri sürerler.[1889] Zehebî ve Safedî, bizzat Sâbur'un bu kurumu dârü'l-ilm olarak adlandırdığını söyler.[1890] Yakut el-Hamevî, "bu kütüphânedeki kadar değerli ve güzel kitap başka bir

---

[1881] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, 697.

[1882] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, 697; Hammâde, *aynı eser*, s. 89-90.

[1883] M. A. Muid Khan, "As-Sahib ibn Abbad as a Writer and Poet", *IC*, c. XVII/2 (1943), s. 176-205.

[1884] R. S. Mackensen, a.g.m., s. 90-91.

[1885] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, II, 697; R. S. Mackensen, a.g.m., s. 93.

[1886] R. S. Mackensen, a.g.m., s. 94.

[1887] Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*, s. 76-82.

[1888] Kâzım Müdürşâneci, "Kütüphâne-i Şâpur b. Erdeşîr", *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm*, Meşhed 1995, s. 84-94.

[1889] Eché *aynı eser*, s. 115 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 38; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 188.

[1890] Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. VIII, s. 510; es-Safedî, *el-Vâfî*, c. XV, s. 46.

kütüphânede yoktur. Kitapların hepsi ünlü âlimlerin hattıyladır demektedir".[1891] Bu koleksiyonda ünlü hattat İbn Mukle'nin hattıyla 100 mushaf mevcuttu.[1892] Bu kütüphânede ilk kuruluşunda çeşitli ilim dallarından 10.400 kitap vardı.[1893] Daha sonra bu sayı, yapılan bağışlarla ve âlimlerin eserlerinin birer nüshasını kütüphâneye vermeleriyle artmıştı. Ancak kütüphâneye bağışlanan her kitap kabul edilmemekteydi.[1894] Kütüphânenin idaresi Şiîlerin elinde olmakla birlikte müderrislerin önemli bir kısmı Hanefî mezhebine mensuptu.[1895]

Sâbûr b. Erdeşir'in kütüphânesi kurulduktan kısa bir süre sonra, ulemâ ve şuarânın toplandığı bir merkez haline geldi.[1896] Ünlü şâir Ebû'l-'Ala el-Ma'arrî, Bağdad'da bulunduğu süre zarfında burada çalışmış ve o sırada bu kütüphânenin hâfız-ı kütübü olan Ebû Mansur'la dostluk kurarak risâlelerinden birini ona ithaf etmiştir. Kasidelerinden birinde de Ebû'l-'Ala'nın bu kütüphâneye temas ettiği görülüyor.[1897] Kaynakların rivâyetlerinden anlaşılacağı üzere bu kütüphânede nâzır ve hâfız-ı kütüb olarak çalışan kimselerin çoğu devrin ünlü âlimleriydi.[1898] Dârü'l-ilm'in 70 yıl kadar süren hayatına Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in 451 (1059) tarihinde Bağdad'a girişi sırasında[1899] çıkan bir yangın son vermiştir.[1900] Safedî, Tuğrul Bey'in veziri Âmidü'l-Mülk Kündürî'nin, kütüphânedeki kitapları gözden geçirip değerlilerini alıp Horasan'a götürdüğünü, bir kısmının da yağmalandığını ve kalanların da yangında yok olduğunu nakletmektedir.[1901] Ancak Garsu'n-

---

[1891] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 534

[1892] es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. XV, s. 46.

[1893] İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 166.

[1894] Eché, *aynı eser*, s. 103-104; A. Metz, *el-Hadaretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-râbi'i'l-hicrî*, çev. Muhammed Abdülhadi Ebu Rîde, Beyrut 1967, s. 329-330.

[1895] İhsan Abbas, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edeb ve't-Tarih*, c. I, Beyrut 2000, s. 438-439.

[1896] Hammâde, *aynı eser*, s. 130-132; Mafizullah Kabir, a.g.m., s. 33.

[1897] es-Safedî, *el-Vâfî*, XV, 46; Muhammed Hüseyin Zebîdî, "el-Merâkizü's-Sekâfiyye...", s. 210-211.

[1898] Eché, *aynı eser*, s. 108-111; Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 187-188.

[1899] Yakut el-Hamevî bu tarihi 447/1055 olarak vermektedir. *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, s. 534.

[1900] Eché, *aynı eser*, s. 116; Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 29.

[1901] es-Safedî, *el-Vâfî*, XV, 46; G. Avvâd, *aynı eser*, s. 145; Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig...*, s. 527. Bu kütüphâne hakkında geniş bilgi almak için bkz: Kâzım Müdürşâneci, *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm*, Meşhed 1995, s. 84-94; Ahmet Güner,

ni'me es-Sâbî, yangından çok önce de kütüphâne koleksiyonunun kayıplar verdiğini söylemektedir.[1902]

Devrinin en ünlü Şiî âlimi ve Sâbûr b. Erdeşîr'in damadı Şerif er-Radî'nin (ö. 406/1015), Bağdad'da kurduğu dârü'l-ilmin içinde, "hizânetü dâri'l-ilm" diye adlandırılan bir kütüphâne mevcuttu.[1903] İbn Ebû Tayy, Şerif Radî'nin kardeşi, âlim ve şâir Şerif el-Murteza'nın (436/1044) Bağdad'daki evini dârü'l-ilm haline getiren ve müzâkere ve münakaşa meclisleri tertipleyen ilk kişi olduğunu söyler.[1904] Şerif Murteza'nın bu kurumda kurmuş olduğu kütüphânede de 80.000 ciltlik bir koleksiyon bulunduğuna dâir rivâyetler vardır.[1905]

İzzü'd-devle Ebû Kâlicâr'ın vezirlerinden Ebû Mansur b. Şah Merdan'ın Basra'da kurduğu kütüphâne, bu şehirde tesis edilen en eski kütüphânelerden biriydi. İbnü'l-Esir'in nakline göre, bu kütüphânede nefis kitaplar mevcuttu.[1906] Ahsâ bedevilerinin 348 (959) tarihinde Basra'yı yağmalamaları sırasında bu kütüphâne yok olmuştur.[1907]

Büveyhî vezirlerinden Kıvamü'd-devle İmadü'd-din Ebû Mansur el-Adil ibni Mafenne'nin (ö. 433/1041) Firâzâbâd'da kurduğu kütüphânede mevcut kitap sayısını İbnü'l-Cevzî 19.000, İbnü'l-Esir ve İbn Kesir ise 7.000 olarak verirler.[1908] Bu kütüphânede ünlü hattat İbn Mukle'nin hattıyla 4.000 varak mevcuttu.[1909] Isfahan'daki Câmi-i Kebîr'de Vezir Ebû'l-Abbas Ahmed ed-Dabbî'nin kurduğu kütüphânedeki çeşitli ilimlere dâir kitapların kataloğu üç büyük cilt tutmaktaydı.[1910]

.....

"Sâbûr b. Erdeşîr ve Dârü'l-İlmi", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. XIII-XIV, İzmir 2001, s. 65-92.

1902 *el-Hefevâtu'n-Nâdire*, yay. haz. Sâlih el-Eşter, Dımaşk, t.y., s. 35.

1903 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 231; Mafizullah Kabir, a.g.m., s. 33.

1904 İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, IV, 223.

1905 Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig...*, 528; G. Avvâd, *aynı eser*, s. 234-235

1906 G. Avvâd, *aynı eser*, s. 139.

1907 Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, a.g.m., s. 214.

1908 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 45; Heribert Busse, *aynı eser*, s. 528.

1909 Mafizullah Kabir, a.g.m., s. 32.

1910 Zenûbe Nâdî Mürsî, "Edvâ' 'Alâ Ba'di Mezâhiri'l-Hadareti fi Medineti Isfahan fi'l-Ahdi'l-Büveyhî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb, Câmiâtü'l-Kahire*, c. 58, no. 4, Kahire 1998, s. 201; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 112.

Büveyhîler devrinde kurulan kütüphâneler arasında Adudü'd-devle'nin oğlu Şerefü'd-devle'nin Şiraz'da ve Mecdü'd-devle'nin Rey'de kurdukları kütüphâneleri de saymak gerekir.[1911]

Sâmânîler

Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde iki asır kadar bir zaman hüküm süren Sâmânîler döneminde Horasan, Buhara, Herât ve Merv gibi şehirlerde kurulan medreselerde kütüphâneler de mevcuttu.[1912] Ebû'l-Fadl Ubeydullah b. Ahmed el-Mîkâlî, Nişâbur'da bir kütüphâne kurmuştu. Abdurrahman Sülemî'nin Nişâbur'daki tekkesine bitişik bir de kütüphânesi vardı. İbnü'l-Esir Kazvin'deki, Süyûti de Merv'deki bir câmide bulunan kütüphânelerden söz ederler.[1913]

Sâmânîlerin hükümet merkezleri olan Buhara'da kurdukları zengin kütüphâneden de tarihî kaynaklar çeşitli vesilelerle bahsederlerse de bu konudaki bilgilerimizin çoğunu Sâmânî Hükümdarı Nuh b. Mansur devrinde (365-387/976-997) bu kütüphânede bulunmuş ve bir süre burada çalışmış olan İbn Sînâ'ya borçluyuz. Herkese açık olmayan bu kütüphâneden İbn Sînâ, bir imamî propagandacısı (dâî'si) olan oğlunun tavassutuyla Nuh b. Mansur'u tedavi edip iyileştirdiği için özel bir müsadeyle yararlanabilmişti.[1914] İbn Sînâ bu kütüphâneyi şöyle tasvir etmektedir:

> Çok odalı bir eve girdim; her odada kitap sandıkları üst üste yığılmıştı. Bir odada Arapça kitaplar ile şiir kitapları, başka bir odada fıkıh kitapları ve bu şekilde her odada bir ilme âit kitaplar vardı. Eski yazarların kitaplarının (*Kitâbu'l-evâ'il*) fihristini okudum ve bana lazım olanlarını aldım. Adları bile birçok kimse tarafından bilinmeyen kitaplar gördüm. Bundan önce ve sonra bu kadar büyük sayıda kitabı bir arada hiçbir zaman görmedim.

[1911] Büveyhîler dönemi kütüphâneleri için ayrıca bkz: Ahmet Güner, "Büveyhi Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphâneleri", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. XIII-XIV, İzmir 2001, s. 35-63.

[1912] Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 107-115.

[1913] İhsan Zennûn es-Sâmirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye, Zemenü's-Sâmâniyyîn*, Beyrut 2001.

[1914] Hammâde, *aynı eser*, s. 109-110; Muhammed Hasan Abdülkerim el-İmâdî, *Horasan fi'l-Asri'l-Gaznevî*, Yermuk 1997, s. 254.

> Bu kitapları okudum ve faydalandım ve herkesin kendi ilmindeki değerini öğrenmiş oldum.[1915]

Bu kütüphâneyi İbn Sina'nın, elde ettiği bilgilerin başka kimseler tarafından öğrenilmemesi için yaktığına dâir mevcut rivâyetler[1916] Müslüman müellifler ve araştırmacılarca kabule layık görülmemiştir.[1917]

Gazneliler

Sâmânîlerin sınırlarında teşekkül etmeye başlayan Gazneli Devleti, tam bağımsızlığını Sultan Mahmud devrinde kazandı. Gazneli Mahmud "kâfirlerin çekici" olarak şöhret kazanması yanında,[1918] İslâm dünyasında Sünnî akidenin müdafii olarak da tanındı. 420 (1029) tarihinde Rey'i, Büveyhîlerden aldığında, şehrin hâkimi Mecdü'd-devle'yi sürdü, bazı Batinî ve İsmailîleri katletti, birtakım Rafizî kitaplarını da yaktırttı. Bu arada Sâhib b. Abbad'ın yüz bin ciltlik kütüphânesi de büyük zarar gördü. *Tarih-i Beyhak*'da, Sultan Mahmud Rey'e geldiğinde kendisine bu kitapların Rafizî ve münkirlerin eserleri olduğu söylendiği ve onun da kelâm ilmiyle ilgili bazı kitapları yaktırdığı nakledilir.[1919] Ancak kaynaklar, Mahmud'un zararsız gördüğü binlerce kitabı da başşehir Gazne'ye götürdüğünü söylerler. Mahmud, Rey'den, Isfahan'dan, Deylem'den ve fethettiği diğer şehirlerden getirdiği kitaplarla Gazne'de yaptırdığı medresede bir kütüphâne kurmuştur.[1920]

1915 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 15.

1916 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 32; Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 110; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. I, Ankara 1963, s. 18.

1917 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasides", *IC*, c. III/2, (1929), s. 218; Hammâde, *aynı eser*, s. 110.

1918 C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 226, çev. E. Merçil - M. İpşirli, İstanbul 1980.

1919 R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL*, c. 51, (1934-1935), s. 93.

1920 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 35; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 46.

Gazneliler döneminde Nişâbur'da Sultan Mahmud'un kardeşi Nasr b. Sebük Tegin tarafından tesis edilen Sa'diyye Medresesi'nde bir kütüphâne mevcuttu. Yine bu şehirdeki Ebû Sa'îd, Beyhakiyye, Hoca Mîrek ve İsferâyîniyye medreselerinde de birer kütüphâne vardı.[1921] Gazne şehrinde, Sultan II. Mes'ûd'un kurduğu kütüphânenin bir süre hâfız-ı kütüblüğünü yapan şâir Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, divanında yer alan çeşitli şiirlerde kütüphânenin koleksiyonunun zenginliğine ve düzenine temas eder.[1922] Gazneli Mahmud'un kütüphânesiyle şehirdeki diğer medrese ve câmi kütüphâneleri, 550 (1155) yılında Gazne'yi alan Gur Sultanı Alâaddin Hüseyin tarafından tahrip edilmiştir.[1923]

Harizmşâhlar, Gurlular, İsmailîler

Harezm bölgesinde, Harizmşahlar devletinin hüküm sürdüğü devrede (1097-1231), Merv, Mervu'r-rûd, Gürgenç gibi bazı şehirlerde kütüphâneler mevcut olduğunu Yakut el-Hamevî ve İbnü'l-Esir gibi müelliflerin rivâyetlerinden öğrenmekteyiz. Moğol istilasından önce Merv'de üç yıl kalan ve yazacağı eserleri için malzeme toplayan Yakut, bu şehirde kendi zamanında bazıları câmi, medrese ve hankahlarda bazıları da müstakil binalarda olmak üzere on kütüphâne bulunduğunu söyler. Yakut'a göre, bu kütüphânelerden genellikle rehin vermeden ödünç alınabiliyordu ve kendisi de 616 (1219) yılında Moğol tehdidi yüzünden bu şehirden ayrılıncaya kadar bundan oldukça yararlanmıştı.[1924]

Hârizm hükümdarlarından Hârizmşah Atsız ile Hârizmşah Muhammed ilim erbabını eser telifine teşvik için büyük gayret sarf etmişler ve Hârizm'de birer kütüphâne kurmuşlardır.[1925] Hârizmşah Muhammed'in kütüphânesi, 616'da (1219) Moğol istilâsı sırasında yakılıp yağmalanmıştır. Harizmşah Tekiş'in veziri Nizâmü'l-Mülk Mesud (ö. 596/1200) Harizm'de yaptırdığı

1921 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*, s. 38; Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 116-122.

1922 Bazı örnekler için bkz: Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*, s. 33.

1923 Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids", *IC*, c. 3/2 (1929), s. 226.

1924 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*. s. 42-43; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978, s. 216 ; Hammâde, *aynı eser*, s. 127-128.

1925 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 142-144.

medresede bir de kütüphâne kurmuştu.[1926] Gürgenç ulemâsından Şihabeddin Hivekî, Şafiî Câmii yakınında, Nesevî'nin deyimiyle, "Önce ve sonra emsâli görülmemiş" büyük bir kütüphâne yaptırdı. Şihabeddin Hivekî, Moğol istilasında bu kitaplardan ancak en değerlilerini kurtarabilmiş, diğerleri yok olup gitmiştir.[1927]

Gurlular döneminde Herât şehrinde yüzlerce medrese olduğu kaynaklarda zikredilir. Bu medreselerden birçoğunda kütüphânenin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Gur hükümdarlarından Alâaddin Cihânsûz ve Şehâbeddin Gurî'nin birer kütüphânesi mevcuttu. Sultan Gıyaseddin Gurî, 597 (1201) yılında Mescid-i Câmi-i Herât'ı tamir ettirince burada bir kütüphâne tesis etmişti.[1928] İbnü'l-Esir, Gurî Gıyaseddin'in sarayında oturan ve 1206'da vefat eden şâir Fahreddin Mübarek Şah b. Hasan el-Mervu'r-Rûdî'nin içinde kitaplar ve satranç oynamaya mahsus yerler bulunan bir han yaptırdığını ve burada âlimlerin kitap okuduğunu, cahillerin de satranç oynadığını nakleder.[1929]

İsmailîlerin merkezi olan Alamut'ta da zaman içinde farklı coğrafyalardaki Batinîlerin gönderdikleri değerli kitaplarla zengin bir kütüphâne teşekkül etmişti.[1930] Hülâgû Han bu bölgeyi ele geçirdiğinde kütüphâneyi ortadan kaldırmak istediyse de, Ata Melik Cüveynî'nin ricâsı üzerine sadece İsmailî mezhebiyle ilgili kitapların ayrılıp yakılmasını emr etti.[1931]

1926 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 81'den naklen.

1927 Barthold, *aynı eser*, s. 526.

1928 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 137-140.

1929 Barthold, *aynı eser*, s. 526; Rüknüddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 22.

1930 İsmâilî literatürü için bkz. Samer Traboulsi, "Transmission of Knowledge and Book Preservation in Tayyibî Ismâilî Tradition", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 4, Leiden, Brill 2016, s. 22-35.

1931 Rükneddin Hümâyûn Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 46-48; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. I, Ankara 1963, s. 19.

İlhanlılar, Timurlular

XIII. yüzyılda İran, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan İlhanlı hükümdarı Hülâgû, özellikle Şam, Bağdad, Kahire, Semerkand, Buhara, Merv ve Nişâbur gibi İslâm dünyasının önemli merkezlerinde bulunan kütüphânelerdeki kitapların bir bölümünü yaktırdı bir kısmıyla da Merağa'daki rasathânesinde büyük bir kütüphâne vücuda getirdi.[1932] Tarihçi İbnü'l-Fuvatî burada on yıl kadar çalıştı.[1933] Kaynaklarda bu kütüphânenin kitap mevcudu 400.000 olarak gösterilir.[1934] Bu kütüphâne İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'id'in ölümü ve İlhanlı Devleti'nin zayıflamasından sonra Ak Koyunlu ve Celayir Oğulları tarafından yağmalanmıştır.[1935] İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın da Tebriz yakınlarındaki külliyesinde bir kütüphâne vardı.[1936]

İlhanlı vezirlerinden Reşidüddin Fazlullah'ın VIII/XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinin kuzey-doğusundaki Sorhab'da inşa ettirdiği Reb'-i Reşîdî'de de biri külliye içerisindeki mütevelli evininin yakınında (Beytü'l-kütüb), diğeri de medrese eğitiminin yapıldığı yerde (Dârü'l-kütüb) olmak üzere iki kütüphâne mevcuttu.[1937] Kütüphânenin yanında kitapçılık sanatıyla meşgul olan hattatlar, nakkaşlar, mücellidler ve musavvirlere âit atölyeler bulunmaktaydı.[1938] Bu kurumun 713 (1314) tarihli vakfiyesinde, külliyede bulunan kütüphâneyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. İki kütüphâneci, bir münâvil-i kütüb ve bir de mübâdil-i kütübden oluşan bir personel kadrosuna

---

1932 Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*, s. 50-52; Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhâne-hâ-yı Azerbeycan*, Tebriz, t.y., s. 4-5; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 151-153.

1933 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 243.

1934 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, 2. bs., Ankara 1988, s. 194, 205.

1935 Hümâyûn-Ferruh, *aynı eser*, s. 52.

1936 Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhânehâ-yı Azerbeycan*, Tebriz, t.y., s. 10; Haneda Masashi, "Gâzâniyya in Tabrîz", *The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, c. II, Tokyo, s. 283-299; Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 181.

1937 Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhânehâ-yı Azerbeycan*, Tebriz, t.y., s. 5-10; Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine âit Yeni Bir Kaynak", *T.T.K. Belleten*, LXX, no. 258, Ankara 2006, s. 511. Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhânlı Şehir Modeli: Rab'i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 209-210.

1938 Karl Jahn, "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. IV/3-4, İstanbul 1971, s. 32.

sahip olan bu kütüphâneden bir ay süreyle depozit karşılığı ödünç kitap alınabilmekteydi.[1939] 60.000 civarında kitap ihtiva etmekte olan bu kütüphâne kurucusunun idamından sonra yağmalanmıştır.[1940]

Şeyh Safiyüddin'in (ö. 735/1334) türbesindeki kütüphâne bu tarikat mensuplarının ve Şah Abbas'ın vakfettiği kitaplarla oldukça zenginleşmişse de Erdebil şehrinin çeşitli tarihlerdeki işgallerinde bazı kayıplar vermiş ve 1828 Rus işgalinden sonra da değerlileri seçilerek St. Petersburg'a götürülmüştür.[1941]

Moğolların bir bakıma devamı olan Timurlular'da, diğer Moğol hükümdarlıklarının aksine kültür ve sanat alanında büyük bir inkişâf görüldü. Çağatay Türkçesi ile eser veren birçok şâir ve nâsir yetişti. Timur, Semerkand'daki câmiinde bir kütüphâne kurduğu[1942] gibi Timur'un oğullarından Şahruh da (1405-1447) Herât'ta 813'te (1412) yaptırdığı medresede zengin bir kütüphâne kurmuştu. Oğlu Baysungur'un Herât'taki kütüphânesindeki sanat değeri yüksek birçok eser aynı padişah tarafından kurulan atölyelerde hazırlanmıştı.[1943] Bu atölyelerde çalışan sanatkârların yaptıkları faaliyetlerle ilgili olarak hazırlanan bir rapor (*arzadaşt*) bize eserlerin hazırlanışıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir.[1944] Şahruh'un diğer oğlu

---

[1939] Muhammed Taki Dâniş-Püjûh, "Gencûr u Bernâme-i o. Nigâhî be-Vakfnâmehâ-yı kitâbhânehâ, Şerâ'it be-Emânet-giriften-i Kitâbhâ ve Hukuk ve Mezâyâ-yı Kitâbdârân-i Güzeşte ve Usûl-i Vezâ'if-i ânân", *Hüner ü Merdüm*, no. 124-125, Tehran 1973, s. 37-41.

[1940] Bu konuyla ilgili geniş bilgi Osman G. Özgüdenli'nin mezkûr makalesinde bulunmaktadır.

[1941] Hümâyûn-Ferruh, *a.g.e.*, s. 54-56; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 32; Osman G. Özgüdenli, "Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 375-387; Ali Sinan Bilgili, "Devletlik Pir; Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî Vakfı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, no. 49 Ankara 2009, s. 47-94.

[1942] Abbas Key Meniş, "Kitâbhânehâ-yı İran der-Devre-i Tîmuriyân", *Dâniş*, no. 42, İslâmâbâd 1995, s. 102 ; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 47.

[1943] Meniş, a.g.m., s. 104-106; O. F. Akimushkin, "The Library-Workshop (Kitâbkhâna) of Baysunghur-Mîrzâ in Herât, *Manuscripta Orientalia*, c. III/1, Helsinki 1997, s. 14-24; Nakib Nakavî, "Seyrî der-Kitâbhanehâ-yı İslâmî", *Mişkât*, no. 21, Meşhed 1367/1989, s. 170-172.

[1944] Bu rapor merhum M. Kemal Özergin tarafından yayınlanmıştır: "Timurlu Sanatına Dâir Eski Bir Belge, Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, c. VI, İstanbul 1976, s. 471-518. Bu kütüphânedeki faaliyetlerle ilgili olarak ayrıca bkz:

Uluğ Bey de Semerkand'daki rasathânesinde bir kütüphâne tesis etmişti.[1945] Timur'un torunlarından Halil Sultan'ın Taşkent'teki kütüphânesi şehrin ilim hayatını canlandırmıştı.[1946] Özellikle de Hüseyin Baykara'nın saltanatında (875/1470-912/1506) Timurlu kültürünün en parlak dönemi yaşandı. Baykara'nın kütüphânesinde dönemin en meşhur hattatları nakkaşları çalışmaktaydı.[1947]

Selçuklular, Anadolu Selçukluları

Selçuklular onuncu asrın sonlarına doğru Müslüman olup İslâm dünyasına girdiklerinde bir süre Mâveraünnehr'de çatışan kuvvetlerin hizmetinde asker oldular. Bu alanda gösterdikleri birçok başarıdan sonra Bağdad'a girerek Abbasi halifelerini Şiî Büveyhîlerin vesâyetinden kurtardılar[1948] ve askerliğin yanında kültür sahasında da varlıklarını ortaya koymaya başladılar. Kaynaklarda Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l-Mülk el-Kündürî'nin, Selçuklu ordusu Bağdad'a girdiğinde Büveyhî veziri Sabur b. Erdeşir'in yağmalanan kütüphânesinden binlerce kitap aldığı ve bunlarla bir kütüphâne tesis ettiği nakledilirse de Kündürî'nin kütüphânesi hakkında kayda değer bir bilgi verilmez.[1949]

Askerî başarılarının yanında dinî ve fikrî sahada da faaliyet göstermeye başlayan Selçuklular, Şiî düşünceye karşı Sünnî düşüncenin hâkimiyetini sağlamaya çalıştılar ve Büveyhîler ve Fâtimîler döneminde bazıları birer Şiî propaganda merkezi haline gelmiş olan dârü'l-ilmlerin karşısına Sünnî fikirleri ve inançları öğretecek ve yayacak medrese modelini çıkardılar.[1950] İslâm

.....

Thomas W. Lentz-Gleen D. Lowry, *Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington 1989, s. 159-236.

[1945] A. Sayılı, *aynı eser*, s. 226, 281.

[1946] Meniş, a.g.m., s. 107.

[1947] Nakib Nakavî, a.g.m., s. 173-174.

[1948] C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 147.

[1949] Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selcuki*, Bağdad 1965, s. 395.

[1950] Genellikle birçok araştırmacı tarafından kabul gören "dârü'l-ilmlerin Şiî ve ehl-i sünnet karşıtı fikirlerin propaganda merkezi haline geldikleri" görüşü, biraz abartılıdır. Zira bu kurumlar Büveyhîlerden sonra da kurulmaya devam edilmiştir: İbn Sivar (ö. 496/1 1037 ve Ebü'l-Beka (ö. 499/1 106) Basra'da, İbnü'l-Mâristiniyye (ö. 599/1202) Bağdad'da birer dârü'l-ilm kurmuşlardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Leonardo Capezzone, "Madrasa Sunnite versus Dâr al-'ilm Chiite? En marge du

dünyasında her ne kadar Selçuklulara gelinceye kadar medrese fonksiyonunu gören bazı öğretim müesseseleri vardıysa da ilk teşkilâtlı ve düzenli medreseler Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından tesis edildi.[1951] Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nin Nişâbur, Belh, Musul, Herât, Merv, Basra, İsfahan ve Tohâristan gibi şehirlerinde birçok medrese kurdu.

Nizâmülmülk'ün Selçuklu İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerinde kurduğu Nizâmiye medreselerinin en ünlüsü Bağdad'da kurulan Nizâmiye Medresesi'dir. Halifenin sarayının yakınlarında 457 (1064) yılında yapımına başlanan medrese 459 (1067) yılında tamamlandı ve büyük bir merasimle açıldı.[1952] Bu medresenin bir bölümünde dârü'l-kütüb/dârü'l-ilm diye adlandırılan bir kütüphâne kurulmuştu. 462 (1070) tarihinde hazırlanan vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu kütüphânede bir hâfız-ı kütüb bir de bir müşrif görevlendirilmişti.[1953] Medrese tamamlandığında Nizâmü'l-Mülk, Ebu Zekeriyya et-Tebrîzî'yi hâfız-ı kütüp olarak tayin etti.[1954] Kaynaklarda koleksiyonunun zenginliğinden ve bu koleksiyonda çok değerli kitaplar bulunduğundan bahsedilirse de kitap sayısı hakkında bir rakam verilmez. Çeşitli rivâyetlerden zaten zengin bir koleksiyona sahip olan bu kütüphânenin sonraki devirlerde yapılan bağışlarla daha da zenginleştiği anlaşılmaktadır.[1955]

510 (1116) tarihinde medresenin yakınında çıkan bir yangın dolayısıyla kütüphâne boşaltılmış ve daha sonra yeniden yapılan raflara kitaplar zarar görmeden tekrar yerleştirilmiştir.[1956] 589 (1193) tarihinde Abbasi Halifesi Nâsır Lidinillah, Nizâmiye Medresesi'nde yeni bir kütüphâne inşa ettirmiş

.....

Kitâb al-Nakd sur les politique culturelles et les images historiographiques entre les époques bouyide et seldjoukide", *Le Shî'isme İmâmite Quarante Ans Apres. Hommage À Etan Kohlbberg*, Brepols, Turnhout 2009, s. 117-130.

1951 R. S. Mackensen, "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *Library Quarterly*, c. 2 (1932), s. 295; Hammâde, *aynı eser*, s. 135-136.

1952 Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", *Şarkıyat Mecmuası*, no. 26, İstanbul 2015, s. 85-99.

1953 Eché, *aynı eser*, s. 169; G. Avvad, *aynı eser*, s. 149.

1954 Zekeriyyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 340.

1955 G. Avvad, *aynı eser*, s. 147-148; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374, s. 176-181.

1956 Eché, *aynı eser*, s. 169.

ve bu kütüphâneye kendi özel koleksiyonundan seçtiği eşi bulunmaz binlerce kitabı taşıtmıştı.[1957]

Nizâmiye Medresesi'nin Moğol istilasında pek fazla bir zarara uğramadığı nakledilir. Eyyûbîlerin Hama kolu hükümdarı ve tarihçi el-Melikü'l-Mansur (ö. 617/1221), bu medresede bulunan hizânetü'l-kütübden bahsettiğine göre[1958] VI/XIII. asırda kütüphâne faaliyetini sürdürmekteydi. Ancak İbnü'l-Cevzî zamanında da (ö. 597/1200) 6.000 kitaba sahip olduğunu bildiğimiz bu kütüphâneden zamanımıza herhangi bir eser ulaşmamıştır.[1959] Nizâmülmülk'ün, Isfahan'da kurduğu medresedeki kıymetli eserlerden oluşan kütüphâne ise[1960] 542 (1147) yılında çıkan bir isyanda yakılmıştır.[1961] Nizâmülmülk'ün Nişâbur'da kurduğu medresede de bir kütüphâne vardı ve bu medresede Ebû Hamid Gazâlî bir süre ders vermişti.[1962] Bâherzî, bu medresenin kütüphânesinde Ebu Ali el-Kâfî el-Ummânî el-Mecûsî'nin divanının bir nüshasını bulduğunu söylemektedir.[1963] İbn Nasır b. İmrân el-Ensârâ en-Nisâbûrî de (ö.512/1118) bir süre burada görev yapmıştı.[1964] Nizâmülmülk'ün Isfahan'daki medresesi kütüphânesinden Cemâleddîn el-Kıftî, İbn Mâseveyh'in bir eserinin bir nüshası dolayısıyla bahseder.[1965]

Selçuklular devrinde Serahs, Nişâbur, Merv, İsfahan, Hemedan, Herât, Sâve, Rey, Belh, Bağdad, Basra, Musul ve Buhara gibi şehirlerde kurulan medreselerin çoğunda birer kütüphâne bulunmaktaydı.[1966] Yakut

---

1957 en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXIII, 312; Angelika Hartmann, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225)*, Berlin 1975, s. 199-200.

1958 el-Melik el-Mansûr, *Midmâru'l-Hakâik*, s. 120.

1959 G. Avvad, *aynı eser*, s. 150-151.

1960 Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374, s. 224-225; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 114.

1961 Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphâneleriyle İlgili Bir Deneme", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 396; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 37.

1962 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 38; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 37.

1963 Dumyetü'l-Kasr, c. I, s. 120.

1964 İbnu's-Salâh, *Tabakâtu'l-Fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, I, 478.

1965 *Ahbâru'l-'Ulemâ'*, s. 245.

1966 Gulam Faruk Nilâb Rahîmî, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361, s. 125-133; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 259-260.

kendi zamanında sadece Merv'de on kütüphâne bulunduğunu nakleder. Bu kütüphânelerin çoğu Selçuklular devrinde kurulmuştu. Sultan Sencer'in şarabdârı Azizüddin Ebû Bekir ez-Zencânî'nin kurduğu Aziziye Kütüphânesi'nde 12.000 cilt kitap bulunmaktaydı.[1967] Aynı şehirde bulunan ve Hizânetü'l-Kemâliyye diye adlandırılan kütüphânenin kimin tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Nizâmülmülk'ün bu şehirde kurduğu Nizâmiye Medresesi'nde de bir kütüphâne mevcuttu.[1968] Şerefü'l-Mülk Muhammed b. Mansur el-Müstevfî (ö. 494/1099) Merv'de kurduğu medresesine nefis kitaplar vakfetmişti.[1969] Sultan Sencer'in kaynaklarda zikredilen kütüphânesi de muhtemelen bu şehirde bulunmaktaydı. Ebû Ali Hasan b. Ali el-Kattân'ın Merv'de tesis ettiği kütüphâne 536 (1142) yılında Hârizmşah Atsız'ın askerleri tarafından yağmalanmıştı. Muînüddin Ebû Bekir es-Sem'ânî ile Şihâbeddin es-Sem'ânî'nin de Merv'de birer kütüphâne kurdukları bilinmektedir. Ayrıca kaynaklarda bu şehirde Hatuniyye, Mecdü'l-mülk, Zamîriyye adlı kütüphâneler bulunduğuna dâir rivâyetler yer alır.[1970]

Abdullah b. Ahmed b. Hamduye çeşitli ilim merkezlerinden, özellikle de Gazne'den satın aldığı kitaplarla Merv'de yaptırdığı ribatında bir kütüphâne kurmuştu.[1971] Muhammed b. Sa'd ed-Dibaci el-Mervezî (ö. 609/1213) bu şehirdeki Camiü'l-Ekber'de bulunan kütüphânede hâfız-ı kütüblük yapmıştı.[1972] Cemaleddin el-Kıftî, Yakut'un kendisine, Merv'e gittiğinde bu camii de ziyaret ettiğini ve burada çok güzel bir koleksiyonu olan bir kütüphâne gördüğünü söylediğini nakleder.[1973] Belh'te de Ebû Sa'îd Halîl b. Ahmed b. İsmâil'in tesis ettiği medresede bir kütüphâne vardı.

Yakut, Sâve şehrinden bahsederken, bu şehrin 617 (1220) tarihine kadar mamur olduğunu ve daha sonra Tatar kâfirleri (Moğollar) tarafından tahrip edildiğini, bu arada dünyada misli görülmemiş bir kütüphânenin de

---

1967 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *a.g.e.*, s. 43; Hammâde, *aynı eser*, s. 84; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978, s. 216.

1968 Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sîrât-ı İlmî ve İctimâ'î-i ân*, Tehran 1374, s. 240-242.

1969 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 39; Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 79; Merçil, a.g.m., s. 398.

1970 Rüknüddin Hümâyûn-Ferruh, *a.g.e.*, s. 39.

1971 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 40.

1972 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. III, s. 76.

1973 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Üdebâ*, c. VI, s. 2538.

yağmalanarak yok edildiğini söyler.[1974] Bu kütüphâne, müstevfî Muvaffakü'd-dîn Ebû Tahir Hâtunî tarafından Save Câmii'nin avlusunda kurulmuştu ve zengin kitap koleksiyonu yanında, güzel hat örneklerini ve astronomi ile ilgili aletleri de ihtiva etmekteydi.[1975]

Câmi-i İsfahan ve Câmi-i Nişâbur'daki kütüphânelerin varlığından da Yakut'un ve İmadeddin el-Kâtib el-İsfahanî'nin rivâyetleri dolayısıyla haberdar olmaktayız.[1976] Nişâbur'daki kütüphâneler, İlhanlı hükümdarı Gazan Han bu şehri ele geçirdiğinde yakılmıştır.[1977] Serahs şehrinde, Horasan Kadılkudâtı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî bir hankah yaptırmış ve burada bir kütüphâne kurmuştu. Senâî onun için yazdığı bir kasidede bu kütüphâneyi de över. Ayrıca Beyhakî, bu şehirde zengin bir kütüphâne bulunduğundan söz ederse de kütüphânenin kurucusu hakkında bilgi vermez. Kirman Selçuklu meliklerinden Muğisüddin Muhammed de (ö. 551/1156) Kirman'da bir kütüphâne yaptırıp beş bin kitap vakfetmişti.[1978] Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra bu hânedânın hüküm sürdüğü bölgelerdeki birçok kütüphâne iç karışıklıklar sırasında büyük zarara uğramışlardır.[1979]

Anadolu Selçukluları devrinde kurulan medreselerin birçoğunda kütüphâne mevcuttu.[1980] Çeşitli vakıf kayıtlarından Selçuklu sultanlarının ve ümerâsının da özel kütüphâneleri olduğunu öğrenmekteyiz.[1981] Anadolu Selçukluları devrinde bir ilim ve irfan merkezi haline gelen Konya'da ilk Selçuklu kütüphânesini Şemseddin Altun-Apa kurmuştur. II. Kılıç Arslan'ın

---

1974 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 49'dan naklen.

1975 Zekeriyyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 387. E. Merçil, a.g.m., s. 398.

1976 Yahya Sâ'atî, *aynı eser*, s. 67-68.

1977 Rükneddin Hümâyûn Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 37-38; E. Merçil, a.g.m., s. 398.

1978 Erdoğan Merçil *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 178.

1979 Rüknüddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 34-35.

1980 Müjgan Cunbur, "Selçuklu Devri Konya Kütüphânesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 41; Mustafa Can, "Selçuklular Devri Konya Kütüphâneleri Tarihçesi", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, c. II/1 (1986), s. 51; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 92; Oktay Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, s. 147.

1981 S. Ünver, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphâneler", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, s. 8-10.

oğlu Rükneddin Süleyman Şah zamanında, 598 (1202) tarihinde yazılan vakfiyesine göre, Altun-Apa Medresesi'nde[1982] bir kütüphâne kuran Şemseddin Altun-Apa, vakıf mütevelli ve nâzırının her yıl kütüphâne için ayrılan vakıf gelirlerinden 100 dirhem ile gerekli kitapları satın almalarını ve mevcut koleksiyonu zenginleştirmelerini şart koşmuştur. Ayrıca bu vakfiyeyle rehin karşılığı medrese dışına ödünç kitap vermeyle ilgili bir şart daha konulmuştur.[1983]

Selçuklu döneminin ünlü bilginlerinden Sadreddin Konevî'nin Konya'da Şeyh Sadreddin Mahallesi'ndeki hankahında da bir kütüphâne mevcuttu. İmâretin 673 (1274) tarihini taşıyan Arapça kitabesinde, burada kurulan dârü'l-kütüb ve vakfedilen kitaplarla ilgili şartların vakfiyede açıklandığı belirtilmiştir.[1984] Câminin batısında yer alan kütüphânede, Sadreddin Konevî'nin şahsi kitapları yanında, kendisinin ve üvey babası Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin elyazısıyla bazı eserleri bulunmaktaydı.[1985] Vakfiyesi bulunamadığından kuruluş sırasında koleksiyonda mevcut eserleri tam olarak bilememekteyiz. Ancak Konya vakıf defterinde Sadreddin Konevî Kütüphânesi'ndeki kitapları gösteren 888 (1483) tarihli bir sayım kaydında, yüz yetmiş kitabın isimlerinin verildiği bir liste vardır.[1986] Bu listenin yardımıyla kütüphânenin muhtevası hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Muzaffer Bürücirdî'nin Sivas'ta yaptırdığı Bürûciyye Medresesi'nde (670/1271),[1987] Eminüddin Mikâil'in Sivrihisar'da Ulucâmii yanında (673/1274)[1988] Siraceddin Urmevî evladından Bedreddin Mahmud'un zevcesi Kutlu Melek Hatun'un yaptırmış olduğu dârü'l-huffâzında, Emirü'l-hac-oğlu

---

1982 İlk mütevellisinin İplikçi-oğullarından olması dolayısıyla İplikçi-oğlu Medresesi diye de adlandırılır.

1983 Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42 (1947), s. 202; M. Cunbur, a.g.m., 41-42; M. Can, a.g.m., s. 51.

1984 Mehmet Önder, *Mevlânâ Şehri Konya*, Ankara 1971, s. 117, 121.

1985 M. Cunbur, a.g.m., s. 42.

1986 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphâneleri Tarihi II; Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphâneleri*, Ankara 1988, s. 30.

1987 Rıdvan Nâfiz-Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, Ankara 1928, s. 112; Sadi S. Kucur, *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre-*, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi 1993, s. 36; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphâneleri*, İstanbul 2012, s. 35-40.

1988 Hacer Sibel Ünalan, *a.g.e.*, s. 146-152.

Müstevfî Ebû's-Sena Mahmud'un da Nizâmiye hankahında, birer kütüphâne kurduklarını çeşitli vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz.[1989]

Selçuklu vezirlerinden Sahip Ata'nın Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurduğu medreselerde birer kütüphâne mevcut olduğu S. Ünver'in bazı yazma eserlerin üzerlerindeki vakıf kayıtlarını incelemesiyle ortaya çıkmıştır.[1990] Sahip Ata'nın, III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1266-1284) Sivas'ta yaptırdığı Gök Medrese'de[1991] ve Konya'daki Karatay Medresesi'nde de birer kütüphâne bulunmaktaydı.[1992]

Anadolu Selçuklu Devleti'nin inkirazından sonra bu bölgede teşekkül eden beyliklerde kısa zamanda ilim ve fikir hayatında önemli gelişmeler ortaya çıktı ve bu beyliklerin hüküm sürdükleri bölgelerde, gerek Mâverâünnehir'den gerekse de Hicaz, Irak ve Mısır gibi bölgelerden gelen veya bu merkezlerde öğrenim gören ulemâ, eğitim kurumlarının oluşmasında önemli bir rol oynadılar. Bu gelişmenin tabii bir neticesi olarak kütüphânelerin de teessüsü kaçınılmazdı. Ancak medreselerin bünyelerinde kurulan bu kütüphâneler mütevâzi koleksiyonlarıyla sadece talebelere hizmet verebilmekte idi. Kastamonu'da Çandarlı İsmail Bey,[1993] Atabey Gâzi[1994] ve Muzafferüddin

---

1989 M. Cunbur, a.g.m., 42. Kutlu Melek Hatun'un vakfettiği kitaplardan birinin (Konya Yusufağa Kütüphânesi no. 4812) üzerindeki vakıf kaydı için bkz: Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler", *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya 1999, s. 49; a.g.m., *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, İstanbul 2008, s. 136-138.

1990 S. Ünver, a.g.m., s. 10.

1991 VGMA. 604, s. 67-72. Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, c. 1, Ankara 1969, s. 92-94; Ö. Soysal, *Türk Kütüphâneciliği II*, s. 55-58.

1992 Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *TTK Belleten*, c. XII, no. 45 (1948), s. 80; Özer Soysal, *Türk Kütüphâneciliği*, c. IV, Ankara 1999, s. 56.

1993 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1969, s. 138; Yaşar Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Beyliği-Candar-Oğulları Beyliği*, Ankara 1988, s. 116-117; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", X. *Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. III, Ankara 1991, s. 1041-1047. Hâfız-ı kütübünün kadılığa geçişi dolayısıyla yeni bir hâfız-ı kütüb tayini için yapılan 21 Ramazan 1150 tarihli vakıf kaydı için bkz: Kastamonu ŞS. 35, s. 195.

1994 Mehmed Behcet, *Kastamonu Âsâr-ı Kadîmesi*, İstanbul 1341, s. 101.

Gâzi,[1995] Uluborlu'da Alâeddin Bey,[1996] Birgi'de Aydınoğlu Mehmed Bey,[1997] Kırşehir'de Cacaoğlu Nureddin Bey,[1998] Niksar'da Yağı Basan,[1999] Diyarbakır'da Zinciriyye ve Hatuniyye,[2000] Beyşehir'de Eşrefoğlu,[2001] Manisa'da İshak Bey,[2002] Kütahya'da Yakup Çelebi[2003] ve İshak Fakih (725/1325),[2004] ve Buruciyye[2005] medreselerinde birer kütüphâne bulunmaktaydı. Pervaneoğullarından Muînüddin Süleyman'ın beyliğin merkezi olan Sinop'taki kütüphânesi oldukça zengin bir koleksiyona sahipti.[2006] Eretna Beyi Hacı Şadgeldi Paşa ve oğlu Emir Ahmed'in de özel kütüphâneleri olduğu bilinmektedir.[2007]

Diğer taraftan İran Azerbeycanı'nda, Irak'ta ve Anadolu'nun doğusunda hüküm süren Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde, İslâm dünyasının önemli ilmî merkezlerine yakınlıklarından dolayı önemli sayıda kitaba sahip kütüphâneler ortaya çıkmıştır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları İran coğrafyasındaki birçok öğretim kurumunda mevcut kütüphânelerdeki kitapları

1995 Fâzıl Çifçi, *Kastamonu Câmileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*, Ankara 1995, s. 258; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, *Kastamonu'da Bayramîlik ve Şemsizâde Ailesi*, Ankara 2005, s. 62-63.

1996 Böcüzâde Süleyman Sâmi, *Kuruluşundan Günümüze Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s. 97.

1997 Hüseyin Rahmi Ünal, *Birgi (Tarihi, Tarihî Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, Ankara 2001, s. 180-181.

1998 Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1959, s. 99.

1999 Özer Soysal, *Türk Kütüphâneciliği*, c. IV, Ankara 1999, s. 44-45.

2000 Ö. Soysal, *aynı eser*, c. IV, s. 46-49.

2001 Ö. Soysal, *aynı eser*, c. IV, s. 76-77.

2002 Sadık Karaöz, *Manisa İli Kütüphâneleri*, Manisa 1974, s. 17.

2003 Ara Altun, "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Bir Deneme", *Kütahya*, İstanbul 1981-1982, s. 302-304; A. Osman Uysal, *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimarî Eserleri*, Ankara 2006, s. 126-127.

2004 VGMA. 608, s. 296; Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974, s. 108-110; Ara Altun, a.g.m., s. 315; A. Osman Uysal, *aynı eser*, s. 163; Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphâneleri*, İstanbul 2012, s. 62-66.

2005 Rıdvan Nâfiz-Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, Ankara 1928, s. 112; Sadi S. Kucur, *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre-*, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi 1993, s. 36.

2006 Rüknüddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347, s. 75.

2007 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s. 218.

kendi merkezlerine taşımış ve kütüphâneler tesis etmişlerdir. Karakoyunlu hükümdarlarından Kara Yusuf ve Cihanşâh'ın saraylarında kıymetli eserlerden oluşan kütüphâneleri vardı.[2008] Molla Câmii, Cihanşâh'ın kütüphânesine kendi eserlerinin bir takımını göndermişti.[2009] Sanata ve sanatkârlara yakın ilgi gösteren[2010] Akkoyunlu hükümdarlarından Hamza Bey, Uzun Hasan, Halil ve Yakub'un saraylarındaki kütüphânelerinde dönemin sanatkârlarının hazırladıkları eserler önemli bir yekûn tutmaktaydı.[2011] Otlukbeli Savaşı'ndan sonra da Uzun Hasan'ın kitaplarının bir kısmı İstanbul'a getirilmişti.[2012]

Osmanlılar

İslâm dünyasındaki zengin kütüphânelerin çoğu çeşitli sebeplerle büyük kitap kayıplarına uğramış, bir kısmı da tamamen ortadan kalkmıştır.[2013] Maalesef bu kadar zengin bir kültür mirasını ihtiva eden İslâm dünyasındaki kütüphânelerin büyük bir kısmı başta Haçlılar olmak üzere Moğollar[2014] ve Sicilya'da barbarlar, İspanya'da da katolik krallar ve din adamları tarafından tahrip edilmiş[2015] ve Osmanlı Devleti'nin kurulduğu döneme âit kaynakların zikrettikleri birkaç milyon civarındaki eserden çok azı günümüze gelebilmiştir. Bu yüzden Orta Çağ İslâm dünyasında örneklerine çokça rastlanan onbeş-yirmi bin ciltlik kütüphâneleri Osmanlı döneminde görmek pek mümkün olamamaktadır. Bu konuda yaptığım bir çalışmada görüleceği gibi Osmanlı vakıf kütüphânelerinin en zenginleri bile beş-altı bin civarında kitap ihtiva

---

2008 Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 49.

2009 Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 125; Aziz Devlet-âbâdî, *Kitâbhânehâ-yı Azerbeycan*, Tebriz, t.y., s. 17-18.

2010 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s. 224-227.

2011 *Aynı eser*, s. 126-127.

2012 Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, s. 99.

2013 Ali Asğar Şîrî, "'İlel-i Ufûl-ı Kitâbhânehâ-yı İslâmî", *Âyîne-i Pejûheş*, c. IV, no. 22, Kum 1994, s. 6-11.

2014 Müfîd Âlü Yâsîn, "Masîrü Kütübi Bağdad 'inde'l-İhtilâli'l-Moğolî 656/1258", *el-Belâğ*, c. II/1, Kâzımiyye, 1966, s. 43-55; Nakib Nakavî, "Seyrî der-Kitâbhanehâ-yı İslâmî", *Mişkât*, no. 21, Meşhed 1367/1989, s. 158-164.

2015 Elmer D. Johnson, *A History of Libraries in the Western World*, New York 1965, s. 95-97; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 19.

etmekteydiler.[2016] XIX. asrın sonlarında yapılan bir sayımda, Osmanlı coğrafyasında mevcut kütüphânelerdeki kitap sayısının yüz elli bin civarında olduğu görülmektedir.[2017] Bu miktarın en az yarısının XV. asırdan sonra telif veya istinsah edildiği göz önüne alınacak olunursa tahribattan kurtulan ve günümüze ulaşabilen eserlerin sayısının yüz binin altında olması gerekir. Bu rakam da İslâm kültür mirasının uğradığı kaybın ne derecede büyük olduğunu gösterir.

Osmanlılarda kütüphâneler çok mütevâzi bir başlangıç yapmıştır. Bizans sınırında konuşlanan bu beyliğin kültürel alanlarda bir varlık göstermesi de oldukça uzun bir zaman almıştır. Bu beyliğin ilk dönemleriyle ilgili bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. Osmanlı Devleti'ne adını veren Osman Gâzi'nin saltanat yıllarının kültür tarihi bir yana, siyasi tarihini ve kronolojisini bile kesin çizgilerle tespit etmek mümkün olamamaktadır. Bu devirde ilmî müesseselerin varlığına dâir kaynaklarda herhangi bir kayıta rastlanılmıyor. P. Wittek'in de belirttiği gibi, Selçuk-Bizans hudut boylarındaki gâzi topluluklarından meydana gelen bu beylik için en önemli mesele "gaza" yani mukaddes harpti.[2018] Osman Gâzi'nin Bizans'la mücadele içinde geçen devri, muhtemelen ilmî sahalardaki gelişmelere şâhid olamadı. Aslında siyasi bakımdan bir varlık göstermeye yeni başlayan bir beylikte, kültürel faaliyetlerin dikkat çekici bir seviyede olmaması tabiî idi. Ayrıca Osmanlıların ilk yerleştikleri bölgelerin ve Bizans'tan aldıkları toprakların kendileriyle ortak bir kültür mirasına sahip olmayan bölgeler oluşu da, bu sahadaki gelişmenin yavaş seyretmesine sebebiyet vermiştir.[2019]

Osmanlıların ilk devirlerindeki ilim ve kültür hayatı konusunda en önemli kaynak olan *Şakâ'ik-i Nu'maniyye*'de, Sultan Osman devri ulemâsı bölümünde sadece iki âlimin bulunması da bu devirdeki ilmî faaliyetin

---

[2016] *Osmanlılarda Kütüphâneler ve Kütüphânecilik*, Timaş Yayınları, 2016, s. 385.

[2017] Tevfik Güran (haz.), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı*, Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 5, Ankara 1997, s. 117.

[2018] P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", çev. Halil İnalcık, *Belleten*, c. VII, Ankara 1943, s. 559

[2019] Ârif, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ", *Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I/2, İstanbul 1332-1334, s. 140-141. Daha sonra görüleceği gibi, Osmanlılarda ilmî faaliyetin gelişmesi ve yaygınlaşması, ancak belirli bir kültür birikimine sahip ve ilmî müesseselerini kurmuş olan Germiyanoğulları gibi beyliklerle temasa geçmelerinden ve bu beyliklerin bir kısmını kendi topraklarına katmalarından sonra mümkün olabilmiştir.

henüz belirli bir seviyeye ulaşmadığını gösterir.[2020] Bu yüzden henüz ilmî müesseselerin kurulamadığı bu devirde kitap ve kütüphâneden söz etmek mümkün görünmemektedir.[2021]

Orhan Gâzi, babası Osman Gazi'nin ölümü üzerine tahta geçtiğinde, Osmanlı Beyliği siyasi bakımdan kendini komşularına kabul ettirmiş ve Bizans'tan aldığı topraklar üzerinde istikbal için ümit veren bir devlet doğmaya başlamıştı. Artık bu beyliğe, Osman Gâzi devrinde olduğu gibi, Anadolu'nun diğer beyliklerinden yalnız gâziler değil, Mevlânâ Sinan ve Kara Alâaddin gibi ilim erbabı da gelmekteydi. Birkaç sene sonra İznik fethedildiğinde, burada Osmanlıların ilk medresesi kuruldu ve müderrisliğine de Davud-ı Kayserî getirildi (1331).[2022]

Şüphesiz ki bu ilk medrese ile birlikte, öğretim için gerekli olan bazı kitaplar da temin edilmişti. Fakat bir kütüphâneden, yani o devrin anlayışına göre bir kitap dolabından ya da kitap için ayrılmış bir odadan ve kütüphâneciden söz etmek için elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. İsmet Parmaksızoğlu, verdiği bir konferansta, her ne kadar Orhan Gâzi'nin Bursa, İzmit ve İznik'in fethinden sonra bu şehirlerde yaptığı hayır eserleri içinde birer de kitap odası tesis ettiğini söylemekteyse de,[2023] bu görüşü destekleyecek herhangi bir kayıt veya belge bulamadığımızdan, şimdilik bu müesseselerde kütüphâne kurulduğu fikrini kabul etmek mümkün olamamaktadır. İncelenen vakfiye ve muhasebe kayıtlarında da bu kurumlarda kütüphâne ve kütüphânecinin mevcudiyetini gösterecek bir işaret yoktur.[2024] Bu devirde

---

2020 Taşköprülü-zâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, neşreden Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 4-6.

2021 Neşrî, Osman Gâzi'nin miras olarak bıraktığı eşyanın bir listesini vermektedir. Listeden anlaşılacağı üzere bu gâzi pâdişahın hiçbir kitabı olmadığı gibi diğer eşyası da, sade bir hayat için gerekli olan tuzluk, kaşıklık vs. ve fethettiği topraklardan ibaretti. *Kitab-i Cihânnümâ*, c. I, hazırlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara 1949, s. 147.

2022 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classicial Age 1300-1600*, London 1973, s. 166.

2023 İsmet Parmaksızoğlu, "Türk Kütüphânelerinde Gelişmeler", *Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. XXIII/2 (1974), s. 88.

2024 İznik'teki medresesi için Sultan Orhan'ın 841 tarihli vakfiyesi, VGMA, Haremeyn 14, s. 359-360; Eleklü, tabi'-i Söğüt vakf-i imâret-i Orhan Bey, Belediye Ktp. (Atatürk Kitaplığı) Mc. O. 117/1, s. 38b; Vakf-i Câmi'-i Orhan Bey der İznik, Belediye Ktp. Mc. O. 117/1, s. 38b; Sultan Orhan'ın Bursa'daki Câmi, imaret,

İznik'te kurulan diğer medreselerde ve Bursa medreselerinde de kütüphâne bulunduğuna dâir herhangi bir bilgiye sahip değiliz.[2025] Selçuklularda ve Anadolu beyliklerinde yaygın olan "medrese kütüphâneleri"nin, Osmanlı Beyliği'nde de, medreselerin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkması gerektiği ileri sürülebilirse de, yukarıda da belirtildiği gibi ilim adamı ihtiyacının hemen hemen tamamını dışarıdan sağlayan[2026] ve henüz kitap ticaretine ve üretimine yeni geçilen bir cemiyette bu gelişmenin beklenildiğinden daha uzun bir süreye ihtiyaç gösterdiği görülmektedir.

I. Murad devrinde (1362-1389) Edirne'nin de fethiyle Osmanlı hâkimiyetinin kendini Rumeli'de de hissettirmeye başlaması, Anadolu'da da bazı beyliklere âit yerlerin alınması ve diğer beyliklerle de dostane münâsebetlere girişilmesi sonucu, bu beyliklerden Osmanlı ülkesine, Orhan Bey devrinde başlayan ulemâ akını hızlandı. Ayrıca bazı Osmanlı âlimleri de o devrin ilim merkezlerine giderek bilgilerini artırmaya çalıştılar. Bursa kadısı Mevlânâ Mahmud'un Horasan ve Mâverâünnehir'e, Molla Fenârî'nin de

medrese ve mektebinin vakıf muhasebe defteri, BOA. MAD. 5645; Manastır ve İznik medreseleri, Yenice ve Geyve Câmiileri muhasebe defteri, BOA. MAD. 5457.

2025 Lala Şahin Paşa'nın Bursa'daki medresesinin vakfiyesi, VGMA. 732, s. 74-75; Süleyman Paşa'nın İznik'teki medresesinin vakfiyesi, BOA. MAD. 22, s. 164; Taraklı'daki câmi ve medresesinin muhasebe bilançosu, BOA. MAD. 626, s. 139-140. E. H. Ayverdi, (*Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul 1966, s. 207-208) Yenişehir'deki Süleyman Paşa Medresesi'nde bir kütüphânenin yerini yaptığı restitüsyon plânı denemesinde göstermekteyse de, bu medreseye âit muhasebe defterinde kütüphâneyle ilgili bir kayıda rastlanmamaktadır. Bkz. BOA. MAD. 626, s. 29-30. Muhtemelen E. Hakkı Ayverdi'nin bahsettiği bu kütüphâneye, küçük bir koleksiyona sahip olduğu için bir hâfız-ı kütüp tayin edilmemişti veya bu kütüphâne daha sonraki tarihlerde kurulmuştu. Mefail Hızlı, bu medreseyle ilgili makalesinde önce "Süleyman Paşa, yirmi beş odalı, yarısı ahşap diğer yarısı ise kâgir bir medrese binası ile bu kurumun ayrılmaz parçası olan, daha çok eski ve değerli eserlerden oluştuğu anlaşılan bir kütüphâneyi bu kente kazandırmıştı" demekteyse de daha sonra da "Bununla birlikte kütüphânenin inşâ tarihi net olarak bilinmemekte olup daha sonraki dönemlerde bunun medreseye eklenmiş olması da mümkün görünmektedir" şeklinde bir yorum yapmaktadır. Bkz: "Yenişehir'de Bir Osmanlı Üniversitesi: Şehzade Süleyman Paşa Medresesi", *Bursa Araştırmaları*, yıl 7, sayı 25, Bursa 2009, s. 58-60. Ayrıca bkz: Özdemir Şarman, *Bursa Yenişehir 1301-2001*, Bursa 2001, s. 89.

2026 Halil İnalcık'ın da belirttiği gibi (*aynı eser*, s. 166), kuruluş devrinde bir hükümdar veya kumandan bir medrese kurmak istediğinde genellikle müderris olarak Anadolu'nun Konya, Kayseri gibi kültür merkezlerinden veya İslâm dünyasının İran, Suriye, Türkistan gibi ilim muhitlerinden âlimler davet ederdi.

Mısır'a gidip bir süre öğrenim gördükten sonra tekrar Anadolu'ya döndükleri görülmektedir.[2027] Bu seyahatler neticesinde gelişen bir ilim alışverişinin yanında, Anadolu'ya bilhassa Şam, Mısır, Mâveraünnehr ve Horasan'dan bir kitap akımı da başladı. Öldüğünde geride 10.000 cildlik bir koleksiyon bıraktığı nakledilen[2028] Molla Fenârî, muhtemelen kütüphânesini, yaptığı ilmî seyahatlerle zenginleştirmişti.[2029] Bunun yanında Osmanlı medreselerinden yetişen ilim adamlarının da bu devirde eser vermeye başlamaları ve bu eserlerin kopyalarının meydana getirilmesiyle de artık Osmanlı ülkesinde bir kitap birikiminin başladığı görülmektedir. Ancak bütün bu müsbet gelişmelere rağmen I. Murad devrinde kurulan öğretim kurumlarında ve ibâdet yerlerinde bu kitaplardan oluşan koleksiyonların varlığından söz edebilmemizi sağlayacak ne tarihî bilgilere ne de vesikalara sahibiz. Bunu ancak, bu kurumlarda bir kütüphâne teşkil edecek sayıda kitap bulunmamasıyla ve bunun tabiî bir neticesi olarak da böyle bir görev için herhangi bir tayinin yapılmamasıyla izah edebiliriz.[2030] Molla Fenârî'yle ilgili olarak *Şakâ'ik*'in naklettiği bir kayıt, Bursa ve İznik gibi şehirlerin birer ilim merkezi haline gelmesi ve bu şehirlere Anadolu dışındaki ve içindeki ilim merkezlerinden büyük bir ulemâ göçünün başlamasına rağmen, öğretim kurumlarında hâlâ kitap sıkıntısı çekildiğini göstermektedir: Taşköprîzâde'nin bildirdiğine göre, Molla Fenârî'ye kadar medrese talebeleri Cuma ve Salı günleri tatil yapıyorlardı. Molla Fenârî bu tatil günlerine Pazartesi'ni de ekledi. Çünkü medrese talebeleri, o devirde büyük bir şöhret kazanan Sa'deddin Teftâzânî'nin eserlerini okumak istemelerine rağmen satın almak için bu eserlerin nüshalarını bulamamışlar ve kendi kitaplarını yazmaya başlayıp da vakitleri yetmeyince, Molla Fenârî tatil günlerini üçe çıkarmıştır.[2031]

Yıldırım Bâyezid'in hükümdarlığı yıllarında (1389-1402) Osmanlılar yeni fetihlerle Balkanlar'da tamamen yerleştiği gibi, Anadolu tarafında da

---

2027 *Şaka'ik*, s. 14-23.

2028 *Şaka'ik*, s. 25. Bu devir için oldukça büyük bir rakam olduğundan ihtiyatla kabul etmek gerekir.

2029 Molla Fenârî'nin kütüphânesinden çıkan bazı kitaplar bugün Veliyüddin Efendi kütüphânesinde bulunmaktadır. Bkz. S. Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 3.

2030 Bu devrin en önemli ilmî kuruluşu olan I. Murad'ın Bursa'da kurduğu imâret ve medresesinde hâfız-ı kütüb bulunmamaktadır. Bkz. Belediye Ktp. Mc.117/1, s. 21-22.

2031 *Şakâ'ik*, s. 27-28.

hüküm süren beyliklerin çoğu Osmanlı Devleti topraklarına katıldı. Bunu, Kütahya, Manisa ve Kastamonu gibi eski kültür merkezlerindeki ilmî muhitin ve bu muhitle birlikte bu ilim merkezlerindeki kütüphâneler dışında kalmış kitapların[2032] ve özel koleksiyonların, bu yeni devletin merkezine doğru harekete geçmesi takip etti. P. Wittek'in de belirttiği gibi, Anadolu müstakil beylerin hâkimiyeti altında kaldıkça, bu bölgelerden ulemâ ve şehirli dalgası, ne yeter derecede serbest olarak, ne de tatmin edici bir ölçüde gelebilirdi.[2033]

Yıldırım Bâyezid zamanında dışarıdan gelen âlimlerin yanında yerli âlimlerin sayısındaki artma dikkati çekmektedir.[2034] Artık bir ilim ve kültür merkezi haline gelen Bursa'da, daha önce kurulan beş medreseye bu devrede, Ali Paşa, Ebû İshak, Gülçiçek Hatun, Eyne Bey, Eyne Bey Subaşı, Ferhâdiye, Molla Fenârî, Vâiziyye ve Yıldırım medreseleri eklenmiştir.[2035]

Bu medreselerden Eyne Bey Subaşı Medresesi'nde, üst katta, müstakil bir kütüphâne odası vardı.[2036] Medresenin vakfiyesi bulunamadığından kütüphânenin idaresi ve koleksiyonu hakkında bilgi edinilememiştir.[2037] Diğer medreselerde ve bu arada Yıldırım Bâyezid tarafından yaptırılan Ulu Câmii'de, bu dönemde bir kütüphâne bulunduğunu belirten herhangi bir kayıt veya vesikaya rastlanılmamıştır.[2038] Bursa'nın Timur istilasına uğraması,

---

2032 "Osmanlı hududu Anadolu'da genişlediği zaman Anadolu beylerinden alınan yerlerdeki ilmî, ictimai bütün kurumları, mevcut vakıf şartlarıyla tanımalarından dolayı bu kurumlar eski faaliyetlerini muhafaza ve devam ettirmişlerdir." İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1972, s. 523.

2033 P. Wittek, a.g.m., s. 563.

2034 *Şakâ'ik*, s. 22-58. Menşe'leri belirtilen 19 âlimden onbiri Osmanlı ülkesinde yetişmiş, sekizi ise dışarıdan gelmiştir.

2035 M. Lütfü Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 102-115.

2036 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I*, İstanbul 1966, s. 444 (Ayverdi I).

2037 Bu medreseyi 1085/1674 tarihinde tamir ettiren es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa bir mikdar da kitap vakfetmiş ve bir de hâfız-ı kütüp tayin etmiştir. Bkz: Bursa ŞS. B.107, s. 138a-b. 1969 yılında Bursa'daki kütüphânelerde mevcut kitaplar bu medreseye taşınılarak burada Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphânesi adıyla merkezî bir kütüphâne oluşturulmuştur. Bkz: Seyit Akdoğan, "İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphânesi", *Bursa'nın Tarihî Mahalleleri*, c. I, yay. haz. Neslihan Dostoğlu, Yusuf Oğuzoğlu, Aziz Elbas, Bursa 2011, s. 266-270.

2038 E. H. Ayverdi (I, s. 401), Ulu Câmii için "Burada kütüphâne tesis olunmuş" denmekteyse de burada bir kütüphâne kurulması oldukça geç bir devirde gerçekleştirilmiştir.

şehrin ilk dönemlerinin tarihi hakkında vesikalara dayanarak bilgi edinmeyi güçleştirmiştir. Bu istila sonucunda, muhtemelen o devirde mevcut bazı kitap koleksiyonları ve kütüphâneler de yok olmuştur.

Yıldırım Bâyezid devrinde Bursa dışında, başka şehirlerde de medreseler kurulduğu görülüyor.[2039] Bu medreselerden Eyne Bey Subaşı'nın Balıkesir'de kurmuş olduğu medresede[2040] bir kütüphânenin varlığından, hâfız-ı kütüplüğüne yapılan bir tayin dolayısıyla haberdar olabiliyoruz.[2041] Bir kütüphânesi olduğunu bildiğimiz ikinci medrese ise Bolu'da Yıldırım Medresesi'dir. Her ne kadar medrese görevlileri arasında bir hâfız-ı kütübe rastlanılmıyorsa da[2042] geç devir evkaf kayıtlarında, böyle bir kütüphânenin mevcudiyetinden kesinlikle söz edilmektedir.[2043]

Yıldırım Bâyezid'in Ankara Savaşı'ndaki mağlubiyetini (804/1402) takip eden fetret devrinde ve iç savaşdan galip çıkan Çelebi Mehmed'in hükümdarlığı yıllarında, (1403-1421) Osmanlı Devleti'nde siyasi alanda olduğu gibi, kültür ve ilim sahasında da bir gelişmeden ziyade, bir toparlanma söz konusudur. Çelebi Mehmed devrinde, başta Bursa olmak üzere bazı şehirlerde ilmî müesseseler kurulmuşsa da, bunlarda bir kütüphâne olup-olmadığını bilememekteyiz. Sadece Merzifon'da, 820 (1417) yılında tamamlanan Çelebi Mehmed Câmii ve medresesine mücellid tayini dolayısıyla yapılan bir kayıtta geçen "eczâ'-i şerîfe'nin ve kütüb-i fıkhıyyenin cildlerini tamir için yevmî iki akçe ile mücellid olan..." ifâdesinden, bu kurumda bir kütüphâne olduğunu tahmin etmekteyiz.[2044] Süheyl Ünver, Çelebi

---

2039 M. L. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 161-207.

2040 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, s. 331.

2041 Ruus kaydından anlaşıldığına göre hâfız-ı kütüb günde bir akçe ücret almaktaydı. BOA, Ruus 64, s. 295.

2042 *Ayverdi I*, s. 381.

2043 Turgut Kut Arşivi'nde bulunan iki vesikada bu kütüphâneden "Cennet-mekân Sultan Yıldırım Bâyezid Han Hazretleri'nin cümle-i hayratından olup ahîren müceddeden inşâ olunan kütüphâneye.." ve "Yıldırım Bâyezid Han Hazretleri'nin ihyâkerdesi olan kütüphâneye..." şeklinde söz edilmektedir. T. Kut Arşivi, Kütüphâneler Dosyası. Bolu Şer'i Sicilleri'ndeki 26 Zilka'de 1288 (5 Şubat 1872) tarihli bir kayıtta bu kütüphânede mevcut 276 kitabın isimleri verilmektedir. Bkz: Bolu ŞS. 951, s. 5-6. Muhakkak ki bu liste kütüphânede zaman içinde biriken koleksiyonu ihtiva etmektedir.

2044 Belediye Ktp. Mc. O. 70, s. 335.

Mehmed'e âit olduğunu söylediği mülkiyet kayıtlarını taşıyan bazı kitapların mevcudiyetinden hareketle, bu pâdişahın özel bir kütüphânesi olduğunu ileri sürmektedir.[2045]

II. Murad devrinde (1421-1451) sağlanabilen siyasi birlik ve istikrara kavuşmuş müesseseler ve Edirne'nin hükümet merkezi olması Osmanlı kültür hayatının canlanmasına vesile oldu.[2046] Osmanlı ilim ve fikir hayatı, bu Osmanlı sultanı devrinde büyük bir gelişme gösterdi.[2047] Adına birçok eser telif edilen[2048] II. Murad, Latifî'nin naklettiğine göre, haftanın iki gününü ulemâ ve şuarâ ile sohbet ederek geçirirdi.[2049]

Abdurrahman Hibrî, Sultan II. Murad'ın, gördüğü bir rüya üzerine, 833 (1430) yılında Tunca Nehri kenarında Darü'l-hadîs Medresesi'ni kurduğunu nakletmektedir.[2050] Bu medresenin 23 Şaban 838 (24 Mart 1435) tarihinde düzenlenen Arapça vakfiyesinde, medresedeki müderris ve talebeler için fıkıh, hadis, tefsir ve diğer ilimlere dâir bazı kitaplar vakfedildiği belirtilmişse de bir hâfız-ı kütüb tayin edilmemiştir.[2051] Ancak bu vakfa âit Rebiü'l-evvel 894-Şaban 896 (Ocak 1489-Haziran 1491) tarihli bir muhasebe defterinde, vakfın artan gelirlerinden ücret alanlar (*zevâid-horan*) arasında Sinan adlı bir hâfız-ı kütübün adı geçmekte ve günlük iki akçe ücret aldığı bildirilmektedir.[2052] Demek ki vakfiyede olmamasına rağmen, sonradan

---

2045 "Çelebi Sultan Mehmed'in Hususî Kütüphânesi", *TKDB*. XIX/4 (1974), s. 291-295. Süheyl Ünver, Çelebi Mehmed'in kütüphânesine âit eserlerin üzerinde "Mâlikühü veliyyü'l-hamîd (!) Mehemmed bin Bâyezid" şeklinde bir temellük kaydı olduğunu söyler. A. Süheyl Ünver, *İstanbul Risâleleri*, c. 4, yay. haz. İsmail Kara, İstanbul 1995, s. 103. Ayrıca bkz: Hacer Sibel Ünalan, *Anadolu'daki Türk Kütüphâneleri*, İstanbul 2012, s. 57-61.

2046 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire* and *Modern Turkey I*, Cambridge 1976, s. 142.

2047 Halil İnalcık, "Murad II", *İA*, c. 8, s. 613.

2048 Uzunçarşılı bu eserlerin bir listesini vermektedir. Bkz. *Osmanlı Tarihi*, I, s. 539-542.

2049 "Rivâyet iderler ki fart-i terğîb ü tahrîk içün haftada iki gün ulemâyı ve şuarâyı cem' ve kendüyi samîm-i dilden iz'an ü iltifatla ser-ta-pâ sımâh u sem' idüp mübaheseye bâ'is olsun içün her fende nice mübâhis tayin iderler imiş." Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, yay. haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 138.

2050 M. Bilge, *Medreseler*, s. 140'dan naklen.

2051 TSA. D. 7081.

2052 Belediye Ktp. Mc. O. 91, s. 263, 270.

bir hâfız-ı kütüblük görevi ihdas edilmiştir.[2053] 1134 (1722) tarihli bir muhasebe raporundan öğrendiğimize göre de yine vakfın zevâidinden almak üzere günlük beş akçe ücretli bir mücellid tayin edilmiştir.[2054] Vakfiyesinde bildirildiğine göre, bu kütüphâne sadece talebelerin ve hocaların istifâdesine açıktı. Koleksiyondaki 71 cild kitabın hemen hepsinin de Arapça oluşundan, ilmiye sınıfı dışındaki kimselerin bu kütüphâneden yararlanmalarının zaten söz konusu olamayacağını anlamaktayız.[2055]

II. Murad devrinde Edirne'de kurulduğunu tespit edebildiğimiz iki kütüphâne vardır. Bunlardan ilki bir câmi kütüphânesidir ve Gâzi Mihal Bey tarafından, 825 (1422) tarihinde, inşâ ettirdiği câmiinde kurulmuştur. Vakfiyesini tespit edemediğimiz bu câmide bir hâfız-ı kütübün görevli bulunduğunu bir ruus kaydından öğreniyoruz.[2056]

Bu kütüphânelerden ikincisini Fazlullah Paşa, 839 (1435-1436) yılında yaptırdığı mescidde kurmuştur. Bu kütüphânede günlük üç akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmişti.[2057] Koleksiyonu hakkında bilgimiz olmadığından bu kütüphânenin yakınındaki bir medresenin öğrencilerinin kitap ihtiyaçlarını karşılamak için mi yoksa mahalle halkına kitap temini maksadıyla mı kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Arşiv kayıtlarına göre bu kütüphâne, 1191 (1777) yılında faaliyetini sürdürmekte idi.[2058]

Bu devrede Edirne dışında da bazı kütüphâneler kurulmuştur. Serhad beyi İsa Bey'in babası İshak Bey'in, 848'de (1445) Üsküp'teki medresesi içinde kurduğu kütüphâne, bugüne kadar ortaya çıkan vesikalara bakılacak olursa, eski Yugoslavya topraklarında kurulan en eski kütüphânedir.[2059]

[2053] Belki de görevin ihdası, II. Murad'ın vakıflarının kuruluşundan sonraki bir tarihde yeniden düzenlenmesi ve teşkilatlandırılması sırasında yapılmıştır.

[2054] Selahattin Yıldırım, "Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârü'l-hadisi", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. Levent Doğan, Edirne, t.y., s. 699; BOA. EV. HMH. 2663, s. 3a.

[2055] TSA. D. 7081.

[2056] BOA. Ruus 64, s. 145.

[2057] BOA. Ruus 13.

[2058] Muhtelif tarihlerde hâfız-ı kütüb tayini için bkz: BOA. Ruus 13; BOA. Cevdet-Maârif 2598; BOA. Ruus 94, s. 674.

[2059] Hasan Kaleşi, "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphâneleri", *Türk Kültürü* IV/38, Ankara 1965, s. 169; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, İstanbul 1972, s. 357-360; VGMA. 632/8, s. 428-431: BOA. Kepeci-Ruus 217, s. 29; Dr. Hasan Kaleşi, *Nejstarijı Vakufskı Dokumentı u Jugoslavijı na*

Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey'in Bursa, Bergama ve Biga'daki vakıfları için değişik tarihlerde düzenlediği vakfiyeleri ve vakıf kayıtları vardır; Zilka'de 843 (Nisan 1440) tarihinde hazırlanan en eski tarihli vakfiyesine göre Umur Bey, Bergama'da yaptırdığı medreseye, müderrisinin ve talebelerinin yararlanmaları için bazı Arapça eserlerle Bursa'daki câmii'ne, câmi'e gelen cemâatin okumaları için 41 cild Türkçe kitap vakfetmiştir.[2060] Umur Bey bu vakfiyede, vakfettiği kitapların kesinlikle medresesinden ve câmiinden dışarı çıkarılmamasını istemiş ve câmiinin müezzinin günlük bir akçe ücretle aynı zamanda hâfız-ı kütüb olarak görev yapacağını belirtmiştir.[2061]

853 (1449) tarihinde yapılan Arapça bir vakıf kaydında ise Umur Bey, kitaplarının rehin alınmadan hiç kimseye ödünç verilmemesini ve asla Bursa şehrinin dışına çıkarılmamasını istemektedir.[2062] Umur Bey'in kitaplarıyla ilgili üçüncü vakıf kaydını, vakfetmiş olduğu *Enfesü'l Cevâhir* adlı bir tefsirin son sayfalarında bulmaktayız.[2063] Umur Bey bu kayıtta, "altmış pâre kitaplarının" adlarını teker teker saymış ve muhafazası, kullanılması ve kontroluyla ilgili olarak şu şartları koymuştur:

> dahi şart itdiler ki bu kitablar merhum ataları İmaret Mescidi'nde ola, anda kim şeyh olursa bu kitablara nâzır ve hâfız ola. Talebeden ve huffazdan ve gayrından bu mescidde ve imaretde kim sâkin olursa bu kitablardan şart-ı vakf üzere eminlikle intifa' ideler. Ve bu mekândan gayrı yirde olan ehl-i ilm intifâ' itmeye meger ki emin kişiler zâmin ve kefil ola. Ve eger kimse zâminsiz ve kefilsüz bu kitablara taarruz iderse kendü iki cihanda mel'un ve intifa' haram ola. Ve dahi şart itdiler ki kendüler mâdâm ki kayd-ı hayattadur bu kitablardan seferde ve hazarda intifâ' ideler ve kendülerden sonra mezkûr imarete kim şeyh olursa bu kitablara daima

Arapskom Jezıku, Pristina 1972, s. 89-109. Bu kütüphânedeki kitaplar muhtemelen 1689 tarihinde Üsküp yakıldığında yok olmuştur. Bkz: Hasan Djilo, "Islamic Manuscripts in Macedonia", *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Balkans, Sofia, April 21-23, 2000*, İstanbul 2002, s. 46.

2060 VGMA. 591, s. 181-182.

2061 VGMA. 591, s. 182. Bursa ŞS. A.91, s. 47.

2062 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulu Câmi no. 435, s. 1a.

2063 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulu Câmi no. 436, s. 329a-b. Bilebildiğim kadarıyla bu vakıf kaydına ilk olarak dikkat çeken [Rahmi] Namdar Karatay'dır: "Bursa'da Omurbey Vakıfnamesi ve Yeni Bulunan Mühim Bir Vesika", *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, no. 35 (1941), s. 16-18.

> hıfz u nazar ide, altı ayda bir defa bu kitabları hisab ide. Bu mekânda kim sâkin olursa intifâ' idüb vâkıfın duasına leyl ü nehâr meşgul olalar.[2064]

Görüldüğü gibi bu vakıf kaydıyla Umur Bey, kitaplarının babasının mescidi ve imaretinde muhafaza edilmesini ve imaret şeyhinin hâfız-ı kütüb olarak da vazife yapmasını isteyerek daha önceki vakfiyesinde bulunan bazı şartları değiştirmektedir.

Umur Bey 859 (1454) tarihinde hazırlattığı son vakfiyesiyle bir araya topladığı bütün vakıflarına son şeklini vermiştir. Bu vakfiyenin biri taş üstüne kazılmış, iki nüshası vardır. Câmi'in kapısının iki yanına yerleştirilmiş olan taş vakfiyeden[2065] anlaşıldığına göre Umur Bey'in son düzenlettiği vakfiyesi 859 Muharrem'inde (Aralık 1454) Arapça olarak yazılmış ve aynı yılın Cemâzie'l-âhir'inde, önemli kısımları Türkçeye tercüme edilerek taş üstüne kazılıp yerine konulmuştur. Vakfiyenin Arapça düzenlenen orijinal nüshası ise bugün Atatürk Kitaplığı diye anılan eski Belediye Kütüphânesi'nde Muallim Cevdet yazmaları arasında bulunmaktadır.[2066] Boyu 5,15 metre, eni 27,5 cm. olan bu nüsha, Bursa kadısı Molla Hüsrev'in tasdikini ve imzasını taşımaktadır.

Umur Bey'in vakfettiği kitaplarla ilgili olarak yaptığı son düzenlemeleri bu iki vakfiyede bulmaktayız. Arapça vakfiyede Umur Bey, vakfiyesinin arkasında isimleri yazılı olan kitaplarının, istifade edebilecek herkese vakfedildiğini belirtmekte ve bu kitapları muhafazaya memur edilen mütevellinin, arzu edenlere istedikleri kitapları verip geri almasını şart koşmaktadır.[2067] Ancak Arapça vakfiyede sayıları 300 cilde ulaşan kitapların[2068] nereye konulacağı açık olarak belirtilmemiştir. Bu konuya Türkçe taş

[2064] Aynı yer.

[2065] Taş vakfiyenin çeşitli tarihlerde bazı araştırmacılar tarafından yapılmış neşirleri vardır. En son ve en doğru okunuş rahmetli Ekrem Hakkı Bey'e âittir: *Ayverdi* II, s. 339-340.

[2066] Belediye Kütüphânesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. Vakfiyeler no. 38. Vakfiyenin bu nüshası daha önce bilinmemekteydi. Atatürk Kitaplığı müdürü Erol Özbilgen Bey'le kütüphânenin deposunda inceleme yaparken vakfiyenin bu nüshasının bir sandık içinde bulunduğunu gördüm.

[2067] Aynı yer.

[2068] Kitapların bir listesi şu makalede verilmiştir: Tim Stanley, "The Books of Umur Bey", *Mukarnas*, c. 21, Leiden 2004, s. 323-331.

vakfiyenin açıklık getirdiğini görüyoruz: "ve kitablarum tafsil ile vakf itdüm. Amma câmi'den taşra çıkmaya."[2069]

Vakfiyelerinin ve vakıf kayıtlarının incelenmesinden anlaşıldığına göre Umur Bey, yirmi yıla yakın bir süre içinde kütüphânesiyle ilgili olarak birkaç düzenleme yapmış ve bu arada kitaplarının sayısını da 300 cilde çıkarmıştır. Muhtemelen bu sayı sonraları daha da artmıştır. Zira Bursa'da Eski Eserler Kütüphânesi'nin Ulu Câmii Bölümü'nde (no.1715) Umur Bey'in 861 (1456) yılında vakfettiği bir kitap bulunmaktadır.[2070]

Umur Bey'in vakfiyelerine ve yaptığı vakıf kayıtlarına, kitaplarının korunması, kullanılması ve kontrolüyle ilgili olarak birbirinden farklı bazen de çelişen şartlar koyduğunu görüyoruz. Muhtemelen bunun önemli sebeplerinden biri, Osmanlı Devleti topraklarında henüz kütüphâne kurma konusunda uyulacak bir geleneğin teşekkül etmemiş olmasıdır.

Edirne'nin hükümet merkezi olmasından sonra II. Murad tarafından burada, Üç Şerefeli Câmii'nin avlusunda yaptırılan Saatli Medrese, kısa zamanda Osmanlı medreseleri arasında ilk sıralara yerleşti ve İstanbul'da Sahn-ı Semân Medreselerinin kurulmasından sonra da bir süre önemini korudu.[2071] İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey, Mevlânâ Yarhisar-zâde ve Müftü Ahmed Paşa b. Hızır Bey gibi ünlü âlimlerin görev yaptığı bu medresede, bir kütüphâne bulunduğunu muhasebe kayıtlarında hâfız-ı kütüblük için tayin edilen iki akçelik yevmiyeden anlıyoruz.[2072] Medresenin vakfiyesi bulunamadığından vakfedilen kitapların sayısı ve koleksiyonunun özelliği bilinmemektedir. 994 (1586) tarihinde yapılan bir kayıta göre, kuruluşundan bir süre sonra Sultan II. Murad'ın câmi, medrese ve Darülhadîs vakıfları birleştirilmiş, medrese ve dârü'l-hadisteki iki hâfız-ı kütüblükten biri kâtib-i hâfız-ı kütüb görevine çevrilmiştir.[2073] Bu tarihte

---

[2069] *Ayverdi* II, s. 339'daki taş vakfiye.

[2070] Murat Yüksel, "Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları", *Türk Dünyası Araştırmaları* XXXI, İstanbul 1984, s. 143.

[2071] Şehabettin 'Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1913, s. 11-12.

[2072] Belediye Kütüphânesi (Atatürk Kitaplığı), Mc. O. 91, s. 146; Ömer Lütfü Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* I/2, Ankara 1965, s. 322.

[2073] BOA. MAD. 5455, s. 18. Abdurrahman Hibrî Efendi, Kanunî devrinde Rüstem Paşa'nın bu vakfın gelirleriyle ilgili bazı düzenlemeler yaptığını bildirmektedir. Bkz.

hâfız-ı kütüblüğü câminin hatibi Ali, kâtib-i kütüblüğü de imamı Seyyid Ahmed yapmaktadır.[2074]

II. Murad, birinci saltanatı ile ikinci saltanatı arasındaki iki yıllık devreyi Manisa'da geçirmiştir. İ. Parmaksızoğlu, bu süre zarfında Pâdişah'ın imar hareketleriyle meşgul olduğunu ve sarayda da bir kütüphâne kurduğunu söylemektedir.[2075] II. Mehmed'in de şehzâdeliği sırasında Manisa'da sarayda bulunuyorken bazı kitaplara sahip olduğu bilinmektedir. Bunlardan Fâtih'in mührünü taşıyan bir mikdarı zamanımıza kadar gelmiştir.[2076] II. Murad'ın Manisa sarayında kurduğu söylenen kütüphâne, muhtemelen Fâtih'in şehzâdeliğinde burada kurduğu kütüphânenin bir devamıydı.

II. Murad devri vezirlerinden Saruca Paşa, 846 (1442-1443) yılında Gelibolu'da kurduğu imâret ve medresesine, talebelerin yararlanmaları için 19 cildden oluşan küçük bir kitap koleksiyonu vakfetmişti. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, ders kitaplarından meydana gelen bu koleksiyonun korunması için medresede bir hâfız-ı kütüb görevlendirilmemişti.[2077] II. Murad'ın şarabdarı Hamza Bey'in Bursa'da adını verdiği bir mahalle ile câmi, medrese, kütüphâne ve türbesi bulunmaktaydı.[2078]

Osmanlı döneminde tespit edilebilen kuruluş devri kütüphânelerinin genellikle ya medreselerde ya da câmilerde kurulduğu görülüyor. Bunun

.....

M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 214.

2074 BOA. MAD. 5455, s. 12.

2075 İsmet Parmaksızoğlu, "Manisa Kütüphâneleri", *TKDB*. VIII/1 (1959), s. 19. S. Ünver de II. Murad adına yazılmış birkaç kitaptan hareketle böyle bir kütüphânenin mevcut olduğu görüşünü savunmaktadır. Bkz. "İkinci Selime Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphâneleri Hakkında", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 301-303.

2076 S. Karaöz, *Manisa Kütüphâneleri*, Ankara 1974, s. 19. Bugün Manisa Kütüphânesi Muradiye Bölümü'nde bulunan 185, 186, 192, 216, 218, 225, 453, 478, 492, 495, 496, 506, 525, 526, 541, 639, 691, 709, 783, 985, 1355, 1342, 1766, 1831, 1899, 1912, 1924, 1978, 2329, 2751 ve 2821 no.lu kitaplar Fâtih'in mührünü taşımaktadır.

2077 Gökbilgin, *Edirne*, s. 248-252; 925 (1519) yılında yapılan tahrirde bu kitaplardan 7 cildinin kaybolduğu görülüyor. Bkz: BOA. Tapu Defteri 75, s. 497.

2078 İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Hayırlar ve Vakıflar (H. 1060, Miladî 1650'den sonra)*, İstanbul 1950, s. 150-151.

tespit edebildiğimiz tek istisnası Yazıcı-oğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde bulunan kütüphânedir. Eldeki belgelere göre türbe kütüphânelerinin ilki sayabileceğimiz bu kütüphânenin koleksiyonu ile ilgili olarak tek bildiğimiz şey, Yazıcı-oğlu Mehmed Efendi'nin eserlerinin de burada saklandığıdır. 1124 (1712) yılında Manisa kadılığına tayin edilen Telhîsî-zâde Mustafa Efendi'nin Cerîde'sine[2079] düştüğü bir nottan öğrendiğimize göre, Telhîsî-zâde Gelibolu'dan geçerken bu türbeye uğramış ve burada müellif nüshası olan *Muhammediye*'yi görmüştür:

> Ramazan başı Pazar 1124 [2 Ekim 1712]
>
> ... Gelibolu önüne lenger-endâz olup ol anda taşra hurûc ve Yazıcı Efendi hazretleri türbe-i şerifelerine varılup merkad-i münevverlerinde ba'de'd-du'a nüsha-i musannif ki meşhûr-ı âlemdür li'llahi'l-hamd ziyaretleri müyesser olunup.[2080]

Zilkâde 1180 (Mart 1767) tarihli bir tamir raporunda bu türbe-tekkeden bahsedilirken "iki bab oda ve bir kitabhâne ve bir sofa ve divânhâne" denildiğine göre bu tarihte tekke içinde kitaplar için tahsis edilmiş bir oda bulunmaktaydı.[2081] Bir ruus kaydından da, bu kitapların hâfız-ı kütüblüğünün hasbî, yani karşılıksız olarak yapıldığını öğreniyoruz.[2082]

Osman Nuri Peremeci, Şahabeddin Paşa'nın ve II. Murad'ın Filibe'de birer kütüphâneleri olduğunu kaynak belirtmeden söylemektedir.[2083] Şahabeddin Paşa'nın vakfının 1041-1051 (1632-1641) tarihli muhasebe defterinde medrese görevlileri arasında günlük 2 akçe yevmiye alan bir hâfız-ı kütübden bahsedilmektedir.[2084]

Görüldüğü kadarıyla Osmanlıların kuruluş döneminde kütüphânelerin gelişmesi için gerekli ortam teşekkül etmemiştir. Bilindiği gibi kütüphâneler, ekonomik düzeyi ve halkın okuma-yazma oranı yüksek ve kitap ticaretinin

---

[2079] *Ceride* ve yazarı için bkz: İsmail E. Erünsal, "Telhîsî-zâde Mustafa Efendi Ceridesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* II, İzmir 1984, s. 37-42.

[2080] BOA. Kepeci 7500, s. 32.

[2081] BOA. MAD. 3160, s. 618-619.

[2082] BOA. Cevdet-Maârif 5043.

[2083] *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul 1942, s. 191.

[2084] Hatice Oruç, Kayhan Orbay, "Filibe'de Şehâbeddin Paşa Vakfı 1632-1641 (1041-1051)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 18, İstanbul 2011, s. 47.

belli bir düzeye ulaştığı toplumlarda hızlı bir gelişme gösterebilmektedir.[2085] Bu dönemde rastladığımız kütüphâne örneklerinin ortak özelliği, bu kütüphânelerin medrese ve mescidlerin bünyesinde yer almaları, küçük bir koleksiyona sahip olmaları ve bulundukları kurumun bir odasında bir veya birkaç dolapta muhafaza edilmeleridir. Ayrıca bu koleksiyonların korunması için tayin edilen görevliye düşük bir ücret verildiği ve genellikle bu görevin kütüphânenin kurulduğu hayır kurumunda vazifeli kimseler tarafından yapıldığı, bazen de kütüphâne için hiçbir görevli tayin edilmediği görülmektedir. Koleksiyonlardaki kitapların azlığının nitelikli personel kullanımını gerektirmediği anlaşılmaktadır. Kütüphânecinin en önemli görevi istenilen kitabı okuyucuya vermek ve sonra da geri alıp yerine koymaktı.

Osmanlıların ilk döneminde kurulan kütüphânelerin çok azının vakfiyelerine ulaşabildiğimiz için koleksiyonlarının ne tür kitaplardan oluştuğunu bilemiyoruz. Ancak bu kütüphânelerin hemen hemen hepsi medrese öğrencilerine hizmet etmek için kurulduklarından, koleksiyonlarını da, medresede okunan derslerin şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Kütüphânelerin satın alma veya başka yollarla kitap temini kısıtlı olduğu için, koleksiyonlarındaki kitap sayıları, eğer kütüphâne kurucu yeni bağışlar yapmazsa, sabit kalmaktaydı.

Bu dönem kütüphânelerindeki kitaplar devamlı kullanıldıkları için muhakkak ki yıpranmaktaydılar. Ancak bu döneme âit mevcut birkaç vakfiyede ders kitabı oldukları için sıklıkla kullanılan kitapların yıprandığı veya kaybolduğu durumlarda ne gibi bir işlem yapıldığına dâir de herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Teşkilâtı

Vakıf sistemi yaygınlaşmadan önce kütüphâneler, kurucuları ve kurucuların tayin ettiği kişiler vasıtasıyla yönetiliyordu. Kütüphânelerin masrafları da yine kurucuları ve âilesi mensupları tarafından karşılanıyordu. Vakıf sistemi yaygınlaşınca, kütüphâneler de bu sistem dahilinde fonksiyonlarını icrâ eden bir kurum haline geldiler. Bunun tabiî sonucu olarak diğer bütün vakıf kurumlarında olduğu gibi, vakıf kütüphânelerinde de, vakıf nâzırları vakfın dolayısıyla da kütüphânelerin idaresinden sorumlu oldular. Genellikle nâzırlar

[2085] Michael H. Harris, *History of Libraries in the Western World*, London 1999, s. 5.

devlet adamları ve ulemâ sınıfına mensup kimseler arasından seçilmekteydi. Ancak farklı nitelikleri olan kurumların nâzırları kurumun özellikleri göz önünde bulundurularak seçilebilmekteydi; Kahire'deki Dârü'l-İlm'in nâzırı, İsmâilî mezhebinin ileri gelenlerinden *dâi'd-du'ât* idi.[2086] Bağdad'daki Beytü'l-Hikme kütüphânesi, *sâhibü Beyti'l-Hikme*'nin,[2087] Ağlebî sultanı II. İbrahim'in, Kayrevân yakınındaki Rakkade şehrinde 264/877 tarihinde kurduğu Beytü'l-Hikme, *sâhibü Beyti'l-hikme*'nin,[2088] Trablus'taki dârü'l-ilm kütüphânesi ise *sâhibü dâri'l-ilm*'in[2089] kontrolü altında çalışmaktaydı. Nâzırlar vakıfları, tayin ettikleri mütevelliler vasıtasıyla yönetmekteydiler.

Kütüphâne Personeli

Muhakkak ki İslâm dünyasında kurulan kütüphânelerde kitapların korunması, istifâdeye sunulması için gerekli işlemleri yapmak ve okuyucu hizmetlerini yürütmek üzere bazı personel görevlendirilmişti. Ancak kaynaklarda bu hususta önemli bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu dönemden günümüze çok az kütüphâne vakfiyesi ulaştığından kütüphânede ne tür personel görevlendirildiği, bu personelin nitelikleri, görevleri gibi konularda doyurucu bir bilgiye ulaşmak mümkün olamamaktadır.

Kütüphâne hizmetlerini yürüten personel arasında kaynaklarda en çok zikredilen hâzin veya hâzinü'l-kütübdür. Kütüphâneciler farklı dönemlerde ve farklı muhitlerde hâzin veya hâzinü'l-kütüb dışında farklı isimlerle de adlandırılmıştır. Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404) Kahire'deki Mahmudiye Kütüphânesi'nin kütüphânecisinden şâhid (*şâhidü'l-Hizâne*) şeklinde söz eder.[2090] el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un 703'te (1304) kurduğu Nâsıriyye Medresesi Kütüphânesi kütüphânecisi de bir belgede "şâhidü hizâneti'l-kütüb" şeklinde anılmıştır.[2091] Osmanlı döneminde

---

2086 Paul Ernest Walker, "Fatimid Institutions of Learning", *Fatimid History and Ismaili Doctrine*, Ashgate-Variorum, Hampshire 2008, s. 23-24.

2087 Yusuf Kandil, "el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye, Beytü'l-Hikme Enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 294-295.

2088 Fatıma Abdülkadir Rıdvan, *Medînetü'l-Kayrevân fi 'Ahdi'l-Ağâlibe 184h.-296h.*, doktora tezi, Câmiâtü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1991, s. 264.

2089 İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, II, 275.

2090 Takiyüddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Fehd, *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Tabâkâti'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 137.

2091 Seyyid en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fî Mısr: el-Asrü'l-Memlûki*, Kahire 1993, s. 137.

de kütüphâneciden hâfız-ı kütüb, emîn-i kütüb, zâbit-i kütüb şeklinde bahsedildiğini görüyoruz.

Sübkî (ö. 756/1355), mesleklerle ilgili eserinde hâzinin görevlerini şöyle sıralamaktadır:

> Hâzinin, kitapları koruması, harap olanları tamir ettirmesi, dağınık olanları ihtiyaç olduğunda bir araya getirmesi, ehil olmayanlara kitap vermekte cimrilik etmesi, muhtac olanlara karşı cömertce davranması ve kitap almaya gücü yetmeyenlere de kitapları ödünç vermesi gerekir. Ancak birçok vâkıf, kitaplarının kütüphâne dışına çıkarılmasını, değeri kadar rehin alınması şartına bağlamıştır. Bu doğru ve geçerli bir şarttır. Hâzin, rehin almadan kitapların kütüphâne dışına çıkarılmasına müsâade edemez. Bu konuda fetvalar da vardır.[2092]

İmam Ebû Hanife Medresesi kütüphânecisi Ziyaeddin Ebü'l-Fadl Ahmed b. Mesud et-Türkistânî ile ilgili bir belgede, hâzinin görevleri şöyle sayılmaktadır: "Kitapların fihristini hazırlamak, eğer mevcutsa daha önceki fihristlerle karşılaştırmak; kitapları kolayca ulaşılacak şekilde tertip ve tasnif etmek; kütüphânenin ve kitapların temizliğini sağlamak; ödünç verilen kitapları geri almak; tamire muhtaç kitapları tamir ettirmek; kitaplardan yararlanmayı sağlamak ve rehin almadan dışarıya ödünç kitap vermemek."[2093]

Memlûk sultanı Ferec b. Berkuk'un vakfiyesinde hâzinin nitelikleri ve görevleri daha detaylı bir şekilde verilmiştir:

> [Hâzin] güvenilir, dikkatli, kütüphâne hizmetlerini yerine getirmeye kâdir, kitapların düzenlenmesinde bilgi sahibi olmalı ve kitapları korumalı. Kitapları kontrol edip yerlerine yerleştirmeli. Eğer kütüphâneye gelip kitap talep eden kimse, istediği kitabı okuyup istifâde edebilecekse ve güvenilir ve medrese içinden biriyse, elinden bir makbuz alıp istediği kitabı vermeli ve kitabı geri getirdiğinde de makbuzunu iâde etmeli. Unutabileceğinden bir kitap bir kimsede uzun zaman durdurulmamalı ve geri istenilerek alınmalı. Eğer yeni bir kitap almak isterse önceki uygulama yapılmalı.

2092 es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1986, s. 87-88.

2093 Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire 2001, s. 382-383.

> Eğer kitap isteyen medrese dışından biriyse kesinlikle vermemeli ve hiçbir kitabı medrese dışına çıkarttırmamalı.[2094]

Memlûk sultanı el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Laçin (h. 1296-1299), hâzinin görevlerine kitapları temiz tutması ve tozlarını almasını da ilâve eder.[2095]

Konrad Hirschler, Eşrefiye Kütüphânesi kataloğu üzerindeki önemli çalışmasında "Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi Orta Çağ Arap kütüphânelerinin de kütüphânecilerinin, kaynaklara girecek kadar meşhur olmadıklarından, pek azının adlarının bilmekteyiz"[2096] demekteyse de kaynaklarda birçok hâzinin yanında diğer kütüphâne personeli olan müşrif ve münâvilin de adlarının geçtiklerini görmekteyiz.[2097] Meselâ Naci Ma'ruf[2098] ve Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî,[2099] Mustansıriyye Medresesi Kütüphânesi'nde hâzin, müşrif ve münâvil olarak çalışmış birçok isim tespit etmiştir.[2100]

Hâzinü'l-kütübün ne tür niteliklere sahip olması kimlerden seçildiği konusunda mevcut birkaç vakfiyede, doğru, dürüst, kitaplar konusunda bilgi sahibi olması gibi bazı şartlar vardır. Kaynaklarda hâzinü'l-kütüb olarak zikredilen bazı kimselerden, bu görevi genellikle ulemâ sınıfından kimselerin yaptıkları anlaşılmaktadır.[2101] Beytü'l-Hikme'de görevli Sehl b. Harun ünlü bir kelâmcıydı. Kadı en-Nu'mân ilk üç Fâtimî halifesinin kütüphânecisiydi ve

---

2094 Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûru'l-Vüstâ*, Kahire 2001, s. 384-385.

2095 Seyyid en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fi Mısr: el-Asrü'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 192.

2096 Konrad Hirschler, *Medieval Damascus. Plurality and Diversity in an Arabic Library. The Ashrafiyya Library Catalogue*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 41.

2097 Bazı örnekler için bkz. Abdurrahman b. Hamd el-Ekriş, "Mine'l-Hizâne ile'l-Mektebe. Mukârebe li-Ta'sîli'l-Istılâh", *Mecelletü Câmiâti'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-Islâmiyye*, no. 35, Riyad, 2001, s. 526-529.

2098 Nâci Ma'ruf, *Târihu 'Ulemâ'i'l-Mustansıriyye*, c. II, Kahire 1976, s. 334-361.

2099 Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *Târihu'l-Medreseti'l-Mustansırıyye fi Bağdad*, Bağdad 2013, s. 92-97.

2100 Kaynakların bu konuda verdikleri bazı kayıtlar için bkz. Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûru'l-Vüstâ*, Kahire 2001, s. 376-379.

2101 Ribhi Mustafa Elayyan, "History of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries", *International Library Review*, no. 22, 1999, s. 130. Bazı örnekler için bkz: Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1996, s. 148-151.

bu görevini 335/946 tarihine kadar sürdürmüştü.[2102] Ezher'deki kütüphâneye 517 (1123) yılında önemli bir dâiü'd-duât olan Ebû'l-Fahr Sâhib kütüphâneci (hâzin) olarak tayin edilmişti.[2103] Bağdad'daki Nizâmiye Medresesi'ndeki kütüphânenin hâfız-ı kütübü fakih Sa'îd b. Muhammed er-Rezzâz'dı.[2104] Nişâbur'daki Nizâmiye Medresesi'nin hâzini Ebu Sehl el-Kütübî de bir verrâktı.[2105] Bağdad'daki dârü'l-ilm'in hâzini Abdüsselâm el-Basrî muhaddisti.[2106] Bağdad'daki Mustansıriyye Medresesi Kütüphânesi'nin hâfız-ı kütüplerinin de ulemâ sınıfına mensup kimseler oldukları görülmektedir.[2107] İbn Miskeveyh ve Şabüştî gibi ünlü tarihçilerin de dönemin kütüphânelerinde hâzin olarak görev yaptıklarını biliyoruz.[2108]

Kütüphâne personeli arasında hâzinü'l-kütübe yardımcı olmak üzere münâvil ve müşrif de görevlendirilmiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın VIII/XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinin kuzey-doğusundaki Sorhab'da inşa ettirdiği Reb'-i Reşîdî'deki kütüphânede *mübâdil-i dârü'l-kütüb*ün de görevlendirildiğini görüyoruz. Kütüphânede ne iş yaptığını bilmediğimiz bu görevlinin yıllık maaşı 130 dinardı. Bu maaşın, kütüphânecinin maaşının dört katı olduğunu[2109] dikkate alarak, bunun önemli bir görev olduğunu söyleyebiliriz. Ciltleri eskiyen ve yıpranan kitapları ciltlemek için muhakkak ki kütüphânelerde mücellidler de görevlendirilmişti. Bazı vakfiyelerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre mücellidi olmayan kütüphânelerin kitapları dışarıya gönderilerek ciltletilmekteydi.[2110] Müstakil

---

2102 Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago 1981, s. 12.

2103 Muhammed Abdü'l-Mün'im Hafâcî, *el-Ezher fî Elf Âm*, c. I, Beyrut 1988, s. 60.

2104 İbn 'Asâkir, *Mu'cemu'ş-Şuyûh*, I, 385.

2105 İbn 'Asâkir, *Mu'cemu'ş-Şuyûh*, II, 960.

2106 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, VII, 73.

2107 Nâci Ma'ruf, *Târihu 'Ulemâ'i'l-Mustansıriyye*, c. II, Kahire 1976, s. 334-361; Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, *Târihu'l-Medreseti'l-Mustansıriyye fi Bağdad*, Bağdad 2013, s. 91-95.

2108 Başka örnekler için bkz. Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire 2001, s. 376-379.

2109 Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhânlı Şehir Modeli: Rab'i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, Dünya Basımevi, İstanbul 2003, s. 118.

2110 Seyyid en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fî Mısr: el-Asru'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 192.

binası olan kütüphânelerin temizliği ve tamiri için görevlendirilmiş personel de mevcuttu.[2111]

Mevcut bilgiler dikkate alındığında İslâm dünyasındaki kütüphânelerde, zengin koleksiyonlarına mukabil dar bir personel kadrosunun olduğu görülmektedir. Gerçek tablonun böyle olmaması gerekir. Bunun sebebi muhtemelen bu kütüphânelerle ilgili olarak yeterli bilgimizin olmayışıdır.

Kütüphâne Koleksiyonları

Kütüphâne koleksiyonları genellikle kütüphânenin kuruluşunda teşekkül ettirilmekteydi. Vakıf kütüphânelerinde bağışlanan kitapların isimleri vakfiyede veya ek olarak hazırlanmış bir fihristte belirtilmekte, bazı kütüphâne kurucuları da kitapların üzerine vakıf olduğunu belirten mühürler basmakta veya kayıtlar koymaktaydılar.[2112] Orta Çağ İslâm dünyasında mevcut kütüphâne vakfiyelerinin, bir iki istisnâ dışında, hepsi son döneme, yani Memlûklar dönemine âittir. Bu yüzden bu döneme kadarki kütüphânelerin koleksiyonları ve koleksiyonlarının oluşumuyla ilgili yeterli bilgiye ulaşamamaktayız.

Bazı kütüphâne kurucuları, kütüphânenin kuruluşundan sonra da bağışladıkları yeni kitaplarla koleksiyonu zenginleştirmekteydiler. Mevcut kütüphânelere diğer devlet adamlarının da kitap bağışlayarak koleksiyonları zenginleştirdiklerini görmekteyiz. Abbasi halifesi Mustansır Billah, Bağdad'daki medresesinde kurduğu kütüphâneye, ilk elde özel kütüphânesinden seçtirttiği 160 yük kitap göndertmiş[2113] daha sonra da kitap göndermeye devam etmiştir. Devlet görevlileri de bu kütüphâneye birçok kitap bağışlamıştır.[2114]

Çok meşhur olan bazı kütüphâneler dışında diğer kütüphâne koleksiyonlarında ne kadar kitap olduğuna dâir kaynaklar bilgi vermezler. Kaynakların kitap sayılarını verdiği kütüphâneler arasındaki meşhur kütüphânelerde bulunan kitap sayılarıyla ilgili olarak verilen rakamlar

---

2111 Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûru'l-Vüstâ*, Kahire 2001, s. 376.

2112 Geniş Bilgi için bkz. Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1996, s. 131-143.

2113 ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XLVI, s. 6.

2114 Hisham Nashabe, *Muslim Educational Institutions*, Beirut 1989, s. 18.

ise, oldukça mübalağalı gözükse de, bu kütüphânelerin oldukça zengin bir koleksiyona sahip olduklarını göstermesi bakımından kayda değerdir. Orta Çağ İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde mevcut bazı kütüphânelerin koleksiyonlarıyla ilgili olarak kaynakların verdikleri kitap sayıları şöyledir:

Seyfü'd-devle el-Hamdânî'nin (333-356/944-967) Halep'te kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 10.000.

Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in Bağdad'ın batısındaki Kerh Mahallesi'nde iki surun arasında 383/993 tarihinde kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 10. 400.

Şerif er-Radî'nin (ö. 406/1015) Bağdad'da kurduğu dârü'l-ilmin içindeki kütüphânenin kitap sayısı: 80.000.

Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) Rey'de kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 100.000-160.000.

Büveyhî vezirlerinden Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in Rey'deki kütüphânesindeki kitap sayısı: 100 deve yükü.

Büveyhî vezirlerinden İbni Mafinne'nin (ö. 433/1041) Firuzâbâd'da kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 7.000-19.000.

Garsü'n-ni'me diye tanınan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'î'nin 452 (1060) tarihinde Bağdad'da kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 1.000-4.000.

İbn Ebî Beka'nın (ö. 499/1105) Basra'da kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 12.000.

Endülüs Emevileri döneminde Kurtuba'daki saray kütüphânesinde bulunan kitap sayısı: 400.000-600.000

Fâtimî halifesi el-Hâkim'in, Kahire'deki dârü'l-ilmde 395/1005'te kurduğu kütüphânedeki mevcut kitap sayısı: 120.000-200.000 arası.

Vezir Efdal b. Bedrü'l-Cemalî'nin Kahire'de kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 500.000.

Fâtimîlerin Kahire'deki saray kütüphânesindeki mevcut kitap sayısı: 1.600.000

Kadı'l-Fâdıl'ın Kahire'deki medresesinde 580/1184 yılında kurduğu medresesindeki kitap sayısı: 100.000.

Hafsî hükümdarlarından Ebû Fâris Abdülaziz b. Ahmed el-Hafsî'nin (796-837/1394-1434) Tunus'ta Zeytuniyye Câmii'nde kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 30.000.

Halife Mustansır'ın, 631/1233 tarihinde Bağdad'da kurduğu Mustansıriyye Kütüphânesi'ndeki kitap sayısı: 80.000.

Abbasi Halifesi Musta'sım'ın vezirlerinden Müeyyidü'd-din Alkamî'nin 644'da (1246) Bağdad'da kurduğu kütüphânesindeki kitap sayısı: 10.000.

el-Melikü'l-Eşref (h. 578/1182-635/1237) tarafından yaptırılan Türbetü'l-Eşrefiyye'deki kitap sayısı: 2.000.

Şeyhületıbba Mühezzebü'd-din b. Abdurrahman b. Ali Dahvar'ın (ö. 628/1231) Şam'da kurduğu tıp medresesindeki kitap sayısı: 500.

Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Ustâdâr ez-Zahirî'nin 797/1395'te Mahmudiyye Medresesi'nde kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 4.000.

Merağa Rasathânesi Kütüphânesi'ndeki kitap sayısı: 400.000.

Ammaroğulları'nın Trablus'taki dârü'l-ilmde kurduğu kütüphânedeki kitap sayısı: 3.000.000.

İlhanlı vezirlerinden Reşidüddin Fazlullah'ın VIII/XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinin kuzey-doğusundaki Sorhab'da inşa ettirdiği Reb'-i Reşîdî'deki kütüphânedeki kitap sayısı: 60.000.

Sultan Sencer'in şarabdârı Azizüddin Ebû Bekir ez-Zencanî'nin Merv'de kurduğu Aziziye Kütüphânesi'ndeki kitap sayısı: 12.000.

Kütüphâne Koleksiyonlarının Zenginleştirilmesi

Kütüphâne koleksiyonlarının zenginleştirilmesinde satın almanın ne derecede etkili olduğunu bilememekteyiz. Vakıf muhasebeleri veya kütüphâne bütçelerine sahip olmadığımız için birkaç istisnâ dışında, kitap alımı için yıllık herhangi bir miktarda para tahsis edildiğini söylemek de mümkün değildir. Altun-Apa/İplikçi-oğlu Medresesi'nde bir kütüphâne kuran Şemseddin Altun-Apa, vakıf mütevelli ve nâzırının her yıl kütüphâne için ayrılan vakıf gelirlerinden 100 dirhem ile gerekli kitapları satın almalarını ve mevcut koleksiyonu zenginleştirmelerini şart koşmuştur.[2115] Kaynaklarda

[2115] Osman Turan, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42, Ankara 1947, s. 202

bazı kütüphâne kurucularının adamlarını İslâm dünyasının önemli kültür merkezlerine göndererek kitap satın aldıklarına dâir bazı nakiller bulunmaktadır.

Kütüphâne koleksiyonlarını zenginleştirmekte en yaygın usul, kütüphâne kurucusunun âile fertlerinden veya toplumun diğer kesimlerinden kimselerin yaptıkları kitap bağışlarıydı. Özellikle Şam'daki Emeviyye ve Kayrevân'da Kayrevân Câmii gibi büyük câmilerle Ezher gibi eğitim kurumlarındaki kütüphâneler, koleksiyonlarını bu yolla zenginleştirdikleri gibi, bu kurumların çeşitli bölümlerinde sadece bağışlarla oluşturulmuş müstakil koleksiyonlar da bulunmaktaydı. Ağlebî sultanı II. İbrahim, Kayrevân yakınında kurmuş olduğu Rakkade şehrinde 264/877 tarihinde yaptırdığı kütüphânesi için[2116] senede bir veya iki defa Bağdad'a, Dımaşk'a ve Fustat'a adamlarını göndererek kitap satın aldırıyor ve kütüphânenin koleksiyonunu zenginleştiriyordu.[2117]

Kütüphâne koleksiyonlarını zenginleştirmede istinsahın da önemli bir payı vardı. Kaynaklardan öğrendiğimize göre birçok kütüphânede müstensihler görevlendirilmişti. Endülüs Emevi halifesi II. Hakem'in saraydaki kütüphânesinde satın alma yoluyla temin edilemeyen kitapları istinsah eden müstensihler bulunmaktaydı.[2118] Endülüs'teki İbn Futays'ın kütüphânesinde 6 müstensih görevliydi.[2119] Fâtımî veziri Yakub b. Killis kütüphânesinde çalışan kütüphânecilerle müstensih ve mücellidlere her ay

---

[2116] Es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'ü İlmiyye İslâmiyye ve Mektebâtü 'ala Gırâri Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihu'l-Arabî*, no. 49, Bağdad 1994-1995, s. 47-48; Beşir Ramazan et-Telîsî, *el-İtticâhâtu's-Sekâfiyye fi Bilâdi Garbiyyi'l-İslâmî: Hilâle'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî / el-'âşir el-Milâdî*, Beyrut 2003, s. 407-409; Ahmed et-Tuveylî, "Beytü'l-Hikme bi'l-Kayrevan mine'l-'Ahdi'l-Ağlebî ile'l-'Ahdi's-Sanhâcî", *Beytü'l-Hikme beyne Bağdad ve'l-Kayrevân. et-Tevâsulu's-Sekâfiyyi'l-'Arabiyyü'l-İslâmî*, Tunus 2011, s. 21-33.

[2117] Muhammed Muhammed Zeytun, *el-Kayrevân ve Devrühâ fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Menâr, Kâhire 1988, s. 410.

[2118] Makkari et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, c. I, s. 386; David Wasserstein, "The Library of al-Hakam II al-Mustansır and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East* no. 5, Leiden 1993, s. 101.

[2119] Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 189.

1.000 dinar ödemekteydi.[2120] Kurtuba'nın doğusundaki mahallelerde Kûfî hatla Kur'ân istinsah eden 170 kadın müstensih vardı.[2121]

Tarihçi İbnü'l-Furat Trablusşam'daki dârü'l-ilmde görevli 180 müstensihten 30'unun gece gündüz çalıştıklarını söylemektedir.[2122] Resulî sultanlarından el-Melikü'l-Müeyyed Davud'un 672 (1273) yılında Taiz'de kurduğu kütüphânede de 10 müstensih görevliydi.[2123] Selahaddin-i Eyyûbî'nin veziri Kadı'l-Fâdıl'ın kütüphânesinin zenginleşmesinde müstensihlerin önemli bir rolü olmuştu.[2124]

Saray kütüphâneleri diğer ülkelerin hükümdarlarının gönderdikleri kitaplarla ve müsâdere yoluyla da zenginleşmekteydi.

Kütüphâne Binaları ve Kütüphânelerin İç Düzenlemesi

Orta Çağ İslâm dünyasında müstakil kütüphâne binalarının mevcudiyeti hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Kaynaklarda Sabur b. Erdeşir'in ve Ebu'l-Hasan Muhammad b. Hilâl es-Sâbi'î'nin satın aldıkları evlerde kütüphâne kurduklarına dâir rivâyetler vardır.[2125] Ammar oğullarının Trablus'ta kurdukları zengin kütüphânenin muhakkak ki müstakil bir binası vardı. Bu dönemde kütüphâneler genellikle mescid, câmi, medrese gibi kurumlarla Beytü'l-Hikme ve dârü'l-ilm gibi araştırma merkezlerinde kurulmuştu. Evlerde özel kütüphâneler, saraylarda da sultanların kütüphâneleri bulunmaktaydı. Mescidlerdeki ve medreselerdeki kütüphânelerin bir kısmı bu kurumların bir odasına yerleştirilmiş kitap raflarından ibaretti.

Kaynaklardaki bazı rivâyetlerden öğrendiğimize göre müstakil binası olan kütüphânelerde kitaplar, geniş bir alana yerleştirilmeyip konularına göre müstakil odalara konulmuştu ve bu odaların kapılarında, içindeki

---

[2120] Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago 1981, s. 7.

[2121] François Déroche, *Islamic Codicology, an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqân Publications, London 2006, s. 187.

[2122] Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *IC*, c. III/2 (1929), s. 236'dan naklen.

[2123] İsmail b. Ali el-Ekva', *el-Medârisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1986, s. 203.

[2124] Eché, *aynı eser*, s. 251

[2125] Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1996, s. 143-144.

kitapları gösteren fihristler bulunmaktaydı.[2126] Yusuf 'Iş'e göre Orta Çağ İslâm dünyasındaki kütüphânelerdeki kitap yerleştirilen odalar kilitlenmekteydi.

İslâm dünyasındaki bazı kütüphânelerin iç düzenlemeleriyle ilgili kaynaklarda az da olsa bir mikdar bilgi bulmak mümkündür. Bu dönemde kütüphânelerdeki kitaplar, ciltlerinin eğrilerek bozulmaması, kitapların arasına kitap kurtlarının girmesini önlemek maksadıyla günümüzde olduğu gibi kütüphâne raflarına dikey olarak değil de yatay olarak ve üst üste yerleştirilmekteydiler. Kitapların isimleri kolayca bulunmalarını temin maksadıyla genellikle kitabın rafta dışa gelen kısmındaki alt bölümüne yazılmaktaydı.

Kaynaklardaki bazı nakillerden anladığımıza göre kitaplar raflara belli bir sisteme göre yerleştirilmekteydi. Bu konuda dikkate alınan en önemli husus kitabın konusu olmaktaydı. Muhtemelen rafların başlarına da, aranan kitabın kolayca bulunabilmesi için konu başlıklarını belirten işaretler konulmaktaydı. Fâtımî halifesi el-Aziz'in saraydaki kütüphânesinde kitaplar bu kütüphânede hâfız-ı kütüblük görevinde bulunan Ali Şâbüştî'nin (öl: 390/1000) naklettiğine göre konularına göre kırk odaya yerleştirilmişti ve halife, kütüphânecisinden Halil b. Ahmed'in *Kitabü'l-Ayn* adlı eserini getirmesini istediğinde, kütüphâneci kolayca bu eserin otuz nüshasını getirmişti.[2127] Büveyhî hükümdarı Adudü'd-devle'nin Şiraz'daki sarayındaki kütüphânesini ziyaret eden ünlü coğrafyacı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'ye göre bu kütüphânede kitaplar, bir holün iki tarafında yer alan odalardaki raflarda konularına göre sıralanmıştı ve her kısmın müstakil bir fihristi bulunmaktaydı.[2128] Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansur'un kütüphânesinde çalışan İbn Sînâ da, birçok odayı kaplayan bu kütüphânedeki kitapların konularına göre ayrıldığını ve her odada bir ilme âit kitapların bulunduğunu söylemektedir.[2129]

Kitapların raflara yerleştirilmesinde kitap boyları da dikkate alınmakta ve mümkün olduğunca aynı boydaki kitaplar bir araya getirilmeye

---

[2126] Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire 2001, 373-374.

[2127] Eymen Fu'âd Seyyid, *aynı eser*, s. 238'den naklen.

[2128] S. M. İmamüddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 30; Ali Hasan Godaban, *el-Büveyhiyyûn fi Fâris*, Beyrut 2014, s. 294-295.

[2129] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 15.

çalışılmaktaydı. Câmiü'l-Emevi'nin kuzey köşesinde Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref (578-635/1182-1237) tarafından yaptırılan Türbetü'l-Eşrefiyye'deki kütüphânenin kitapları da, kataloğundan anlaşıldığına göre, kitap boyları dikkate alınarak raflara yerleştirilmişti.[2130] es-Sûlî'nin öğrencilerinden Ebu Bekir b. Şâzân, es-Sûlî'nin zengin bir kütüphânesinin bulunduğunu ve kütüphânesindeki her raftaki kitapların ciltlerinin farklı renklerde olduğunu naketmektedir.[2131]

Kütüphâne binalarının kaç katlı olduğunu bilemiyoruz. Sadece Takiyyüddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Fehd'in naklinden öğrendiğimize göre Zâhiriyye Kütüphânesi'nin alt ve üst katı bulunmaktaydı.[2132] Bağdad'daki Mansuriye Medresesi Kütüphânesi de altında bir dehliz olduğuna göre yüksek bir yapıydı.[2133]

Kataloglama ve Kataloglar

Her ne kadar kaynaklarda birçok kütüphânenin kataloglarının hazırlandığına veya bulunduğuna dâir kayıtlar varsa da, bu katalogların birkaçı hâriç diğerleri günümüze ulaşmamıştır. Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (99-101/717-720), Beytü'l-Hikme kütüphânesinde mevcut kitapların yeni bir tasnife göre kataloğunu hazırlattırdığı rivâyet edilmektedir.[2134] Halife Me'mun bir kitabı bulmak için kütüphânesinin fihristini istemiş ve aradığı kitabın ismini fihristte görmeyince, "Bu kitap fihristte nasıl olmaz?" diye sormuştur. İbnü'l-Kıftî, 435/1043 yılında Kadı Ebu Abdullah el-Kudâ'î ve verrâk İbn Halef'in, vezir Ebu'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Cürcânî tarafından, Kahire'deki kütüphânenin kataloğunu yapmakla görevlendirildiğini nakletmektedir.[2135] Kıftî, bu kütüphânenin Kahire'deki hangi kütüphâne

---

[2130] Bu kütüphânenin kataloğunun neşri ve geniş bir tanıtımı için bkz. Konrad Hirschler, *Medieval Damascus. Plurality and Diversity in an Arabic Library. The Ashrafiyya Library Catalogue*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.

[2131] Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Ṭâhir Ṭayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, RutledgeCurzon, London 2005, s. 23.

[2132] *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Ṭabakâti'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 93.

[2133] Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûru'l-Vüstâ*, Kahire 2001, s. 374.

[2134] Kabir Ahmad Khan, "Library Movement in the Muslim World", *Islamic Culture*, c. 56/4 (1982), s. 305.

[2135] *Ahbâru'l-'Ulemâ*, c. I, s. 321.

olduğunu söylememektedir. Ancak eserinin başka bir yerinde Kadı Fadıl'ın Kahire'deki kütüphânesinin bir kataloğunu gördüğünü söylediğine göre[2136] söz edilen kütüphâne, bu kütüphâne olabilir. Adudü'd-devle, Şiraz'daki sarayındaki kütüphâneyi gören ünlü coğrafyacı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'ye göre bu kütüphânede kitaplar, bir holün iki tarafında yer alan odalardaki raflarda konularına göre sıralanmıştı ve her kısmın müstakil bir fihristi bulunmaktaydı.[2137]

Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre Beyhakî, Büveyhî vezirlerinden Sâhib b. Abbad (ö. 385/995) diye maruf olan İsmail b. Abbad'ın Rey'de kurduğu kütüphânenin on ciltlik kataloğunu gördüğünü söylemiştir.[2138] Isfahan'daki Câmi-i Kebîr'de, Vezir Ebû'l-Abbas Ahmed ed-Dabbî'nin kurduğu kütüphânenin kataloğu üç büyük cilt tutmaktaydı.[2139] İbnü'l-Fuvatî, Fahreddin Ebi İshak İbrahim b. Hüseyin el-Bağdadî el-Edîb'den bahsederken, "714/1314 yılında Medresetü'l-Beşîriyye'nin güzel bir kataloğunu yaptığını" söylemektedir.[2140] Taceddin Ebû'l-Yümn el-Kindî'nin, Câmiü'l-Emevi'deki Maksuretü İbn Sinan'a konulmak üzere vakfettiği değerli kitaplarının fihristini gören Ebû Şâme, koleksiyondaki kitapların 771 cilt olduğunu ve bunların Kur'ân, hadis, fıkıh, luğat, şiir, nahiv, sarf ve ulûm-ı evâile dâir eserler olduğunu söyler.[2141]

İbnü'l-Mibred, Salihiye'deki Ömeriye Medresesi'ne bağışladığı 5.000 kitabın bir de kataloğunu hazırlamıştı.[2142] Mustansıriyye Kütüphânesi'nin (631/1233) büyük birkaç ciltten oluşan kataloğu sâyesinde kütüphâne hâzininin yardımcısı (*münâvil*), istenilen kitabı kolaylıkla bulabiliyordu. İbn Hacer, Kahire'deki Mahmudiye Kütüphânesi'nin biri alfabetik, diğeri

---

[2136] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 241-242.

[2137] S. M. İmamüddin, *Some Leading Muslim Libraries of the World*, Bengladesh 1983, s. 30; Ali Hasan Godaban, *el-Büveyhiyyûn fî Fâris*, Beyrut 2014, s. 294-295.

[2138] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, II, 697.

[2139] Zenûbe Nâdî Mürsî, "Edvâün 'Ala Ba'di Mezâhiri'l-Hadareti fi Medineti Isfahan fi'l-Ahdi'l-Büveyhî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb, Câmiâtü'l-Kahire*, c. 58, no. 4, Kahire 1998, s. 201; Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381, s. 112.

[2140] Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1996, s. 154'ten naklen.

[2141] Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 334.

[2142] Şâkir Mustafa, *Âlu Kudâme ve's-Salihiyye*, Safed 1982, s. 83-84.

konularına göre olmak üzere iki kataloğunu hazırlamış, kendi kitaplarını da bu kütüphâneye bağışlamıştı.[2143] Süyûtî de Mahmûdiyye Kütüphânesi'nden istifade ettiğini ve İbn Hacer'in yaptığı bu kütüphânedeki 4.000 kitaba âit alfabetik fihristi gördüğünü söylemektedir.[2144]

Kaynaklarda bahsedilen bu kataloglardan hiçbiri günümüze ulaşmadığından özellikleri hakkında bir fikre sahip değiliz. Acaba bu kataloglar okuyucuların kullanımı için mi hazırlanmıştı, yoksa kütüphânenin demirbaş defteri miydi? Her ne kadar elimizde iki görüşten birini destekleyecek bir veri yoksa da, sonraki asırlarda yapılan uygulamalara bakarak bu katalogların, kütüphânelerin kolleksiyonlarını tespit eden demirbaş defteri niteliğinde listeler olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemden günümüze ulaşabilen iki katalogdan birincisinin de bu nitelikte olması bu tahmini kuvvetlendirmektedir.

Günümüze ulaşabilen kataloglardan birincisi Kayrevan Câmii Kütüphânesi'ne âit olup bu kütüphânede 693/1293 tarihinde mevcut olan kitapların bir kısmını ihtiva etmektedir. Günümüze ulaşan on bir yapraklık bir parşömen üzerine yazılmış bu kataloğun ilk iki yaprağı kaybolmuştur.[2145] Bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu katalog bir sayım sonucu ortaya çıkmıştır.[2146] Katalogdaki bazı kayıtlardan, kütüphâneye âit daha eski tarihli başka bir katalog daha bulunduğu anlaşılmaktadır.[2147] Ancak bu katalog/sayım defteri günümüze ulaşmamıştır.

Katalogdaki kitapların çoğunu mushaflar ve Kur'ân-ı Kerim cüzleri oluşturmaktadır. 125 kitabın 72'si Kur'ân, Tefsir ve Hadis kitapları, 33'ü de Mâlik b. Enes'in iki eseri ve şerhleridir.[2148] Kitap tavsifinde oldukça detaya gidilmiş yazının cinsi, parşömen veya kâğıt üzerine yazıldığı belirtilmiş, cilt, tezhip ve kitapların boyutu hakkında da bilgi verilmiştir. Sayfadaki satır

---

[2143] Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 255-256'dan naklen.

[2144] *et-Tehaddüs*, s. 165; *el-Kâvî*, c. II, s. 950. *DİA*, XIX, s. 515'ten naklen.

[2145] İbrahim Şebbuh, "Sicillü Kadîm li-Mektebeti Câmii'l-Kayrevân", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. II/2, Kahire 1956, s. 342.

[2146] Kataloğun sonunda bu hususa işaret eden bir kayıt mevcuttur.

[2147] "*hâkezâ vücide fi's-sicilli'l-mezkûr*" (no. 16-17, 19-22, 24-26, 34-35, 37, 44-47, 54-57, 70-71, 86, 114, 123).

[2148] E. Voguet, "L'inventaire des Manuscrits de la Bibliothèque de la Grande Mosquée de Kairouan (693/1293-4)", *Arabica*, c. L/4, Leiden Brill 2003, s. 532-544.

sayısı, mushaf nüshalarında sure isimlerini, ayet sayılarını, hizipleri, aşirleri gösteren tezhiplerin yazımında kullanılan mürekkeplerin renkleri, altın suyuyla yazılmış başlıklar ve yapılmış tezhipler de genellikle belirtilmiştir. Altınla yazılan mushaflara da işaret edilmiştir. Bazen eserlerin yazarları ve vakfedilen eserlerden bir kısmının, kimin tarafından vakfedildiğinin de belirtildiği görülmektedir.[2149]

Günümüze ulaşan ikinci kataloğ Şam'da, Câmiü'l-Emevi'nin kuzey köşesinde, Eyyûbîlerden el-Melikü'l-Eşref (578-635/1182-1237) tarafından yaptırılan Türbetü'l-Eşrefiyye'deki kütüphâneye âittir.[2150] Konrad Hirschler'in kanaatine göre bu katalog 670/1270'lerde büyük bir ihtimalle, bu kütüphânenin hâzini/kütüphânecisi el-Ensârî tarafından, hem kendinin hem de okuyucuların kütüphâneyi kullanmasını kolaylaştırmak için hazırlanmıştı.[2151] 2.000'in üzerinde kitap ihtiva eden katalog alfabetik olarak düzenlenmiş, ancak her harfin altında kitap boylarına ve konulara göre de bir sıralama yapılmıştır.

Kanaatime göre bu katalog okuyucuların kütüphâneyi kullanırken yararlanmaları maksadıyla değil de, kütüphânecinin ihtiyaç duyulan kitabı kolayca bulması için düzenlenmişti. Kataloğu kullanarak okuyucuların istedikleri kitabı bulabileceklerini düşünmek de biraz "modern" olacaktır. Eğer okuyucular tarafından kullanılmış olsaydı bu katalog günümüze, bu kadar temiz ve yıpranmadan gelemezdi diye düşünüyorum. Eserlerin fiziki özelliklerinin verilmemiş olması da bu kataloğun herhangi bir sayımda kullanılmak maksadıyla hazırlanmamış olduğunu göstermektedir. Kataloğun üzerinde herhangi bir sayımda kullanıldığını gösteren kayıtlar da bulunmamaktadır.[2152] Belirli aralıklarla konulan "*sahh*" işareti, katalog

---

[2149] "*mektûbun 'aleyhâ tahbîsü'l-fakih es-Süyûrî*" *(no. 76-77, 110)*; "*mektûbun 'aleyhâ tahbîsü el-mü'ezzin Ebî Sâlih*" (no. 79); " *cemî'ühâ tahbîsü's-Süyûrî*" (no. 87); "*tahbîsü Ebi Sa'îd es-Sebtî*" (no. 106, 108); "'*aleyhi mektûbun zikrü't-tahbîs 'alâ Câmi'i'l-Kayrevân*" (no. 102), "*habesehü Ebu Sa'îd es-Sebtî bi-medineti Kayrevân*"(s. 104).

[2150] Konrad Hirschler Bu kataloğu geniş bir incelemeyle yayınlamıştır: *Medieval Damascus. Plurality and Diversity in an Arabic Library. The Ashrafiyya Library Catalogue*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.

[2151] Hirschler, *a.g.e.*, s. 61-62.

[2152] Hirschler, bu kataloğun kütüphâne sayımında da kullanılmak üzere hazırlandığı görüşündedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 85.

hazırlandığında kitap adlarının doğru yazılıp yazılmadığını kontrolde konulmuş olmalıdır.

Yararlandırma

Memlûklara kadar kütüphânelerin açık olduğu haftanın günlerini ve saatlerini bilemiyoruz. Ancak aydınlatma problemi dolayısıyla erken dönem kütüphânelerinin, haftanın bazı günlerinde, güneşin doğuşundan bir saat sonra açılıp güneşin batışından bir saat önce kapandığını söyleyebiliriz.

Memlûklu döneminde ise kütüphânelerin açık olduğu gün ve saatleri vakfiye ve belgelere dayanarak tespit etmek mümkün olabilmektedir. Vakfiyelerden anlaşıldığına göre bu dönemde kütüphânelerinin iki, üç, dört gün açılmasını isteyen vâkıflar vardır. Sultan Gavrî'nin kütüphânesi haftada iki gün, Cevher Lala'nın üç gün, Sultan Berkuk'un beş gün açılmaktaydı. Medresetü'l-Mahmudiyye Kütüphânesi'nin kütüphânecisi İbn Hacer el-Askalanî, kütüphâneyi her gün açmaktaydı.[2153] Yukarıda belirttiğimiz gibi kütüphânelerin çalışma saatleri güneşin doğuşuna ve batışına göre düzenlenmekteydi. Bunun tek istisnâsı Medresetü Sorğutmaşiyye Kütüphânesi'ydi. Bu medresenin vakfiyesine göre, kütüphâne, medresedeki talebelerin istifâdesi için gece ve gündüz açık olacaktı.[2154]

Kütüphânelerden yararlandırmada bir kısıtlama olup olmadığını bilemiyoruz. Şüphesiz ki dârü'l-ilm ve beytü'l-hikme karakterindeki kütüphâneler sadece araştırmacılara açıktı. Diğer kütüphânelerden yararlandırmada bir sınırlama olmamalıdır. Memlûk dönemine âit birçok vakfiyede "Müslümanların istifâdesi için" şeklinde kayıtlar bulunmaktadır. Ancak bu kütüphânelerin koleksiyonları göz önünde bulundurulduğunda, ulemâ, talebeler ve bürokratlar dışındaki halk kesiminin bu kütüphânelerden yararlanmaları da pek mümkün gözükmemektedir.

Kütüphânede okuma yanında istinsah faaliyetleri önemli bir yer tutmaktaydı. Fâtımî halifesi el-Hâkim'in, 395'te (1005) Kahire'de beytü'l-hikme/dârü'l-hikme modelinde kurduğu dârü'l-ilm/dârü'l-hikme'nin vakfiyesine, kütüphâneye gelen okuyucuların kitap istinsahında kullanacakları kâğıt, mürekkep ve kalemlerin temininde harcanmak üzere

[2153] Seyyid en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fî Mısr: el-Asru'l-Memlûkî*, Kahire 1993, s. 198.
[2154] Seyyid en-Neşşâr, *a.g.e.*, s. 199.

bir mikdar para koyduğu görülmektedir.[2155] Vakfiyede kâğıt alınması için diğer harcama kalemlerinden oldukça yüksek, 90 dinar gibi bir meblağ ayrılması, bu kütüphânede yoğun bir istinsah faaliyetinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Abbasi halifesi Mustansır da, Bağdad'da 631 (1233) yılında yapımı tamamlanan medresesinde kurduğu kütüphânenin vakfiyesinde, kütüphâneden yararlanacak kişilere çeşitli kolaylıklar yanında kalem, kâğıt, mürekkep gibi kitap istinsahı için lüzumlu malzemelerin teminini de şart koşmuştu.[2156]

Memlûklu döneminde bazı kütüphâne vakfiyelerinde kütüphâne hâzininin kütüphâneye mütalaa ve kitap istinsahı için gelen kimselere istedikleri kitabı vereceğine dâir kayıtlar vardır.[2157]

Ödünç Verme

İslâm dininin ilmi yaymayı ve dolayısıyla ödünç kitap vermeyi teşvik etmesi,[2158] kütüphâne kurucularının, kitaplarının ödünç verilmesine izin vermemeleri halinde İslâm'ın bu emrine karşı çıkmış olacakları endişesiyle, ilk dönemlerde vakfiyelerine bu konuda kesin olarak yasaklayıcı hükümler koymalarını engellemiştir.[2159] Ancak bir süre sonra ödünç verme yoluyla kütüphânelerin kitap kaybına uğramaları,[2160] bazı kütüphâne kurucularını,

---

[2155] J. Pedersen, *The Arabic Book*, Princeton 1984, s. 114.

[2156] Muhammed Hüseyin Assaf, "el-Medresetü'l-Mustansıriyye fi Bağdad", *Faysal*, c. 51 (1981), s. 116.

[2157] Seyyid en-Neşşâr, *a.g.e.*, s. 201.

[2158] F. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Rome 1974, s. 9-10 (Analecta Orientalia 24); Fuad Seyyid, "Kütüphânelerden Kitap İâre Edilmesi Hususunda Eski İki Vesika", çev. İ. Parmaksızoğlu, *TKDB*. VII/3-4 (1959), s. 10-12.

[2159] Youssef Eché, *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967, s. 383-386.

[2160] Kadı el-Fadıl'ın Kahire'deki medrese kütüphânesinde bulunan kitaplar ödünç verilme yoluyla büyük kayıplara uğramıştır. Bkz. Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 14-15. XVI. asır müelliflerinden Kutbüddin Nehrevâlî, Mekke'deki Eşrefiyye Medresesi'nin kütüphânesinde bulunan zengin koleksiyondaki nefis yazmaların çoğunun ödünç verme neticesinde kaybolduğunu ve kütüphânede sadece 300 cilt eser kaldığını nakletmektedir. Bkz. *Kitâbu'l-İ'lâm bi-A'lâmi Beyti'llâhi'l-Harâm*, haz. Wüstenfeld, Göttingen 1274, s. 225. Cemâleddin el-Üstâdâr'ın Kahire'deki medresesinde kurduğu kütüphânenin kütüphânecisi el-Fahr Osman et-Tâğî, vâkıfın dışarıya kitap ödünç vermeme şartına uymayıp

vakfiyelerine ödünç vermeyi kısıtlayan maddeler koymaya zorlamıştır.[2161] Bununla birlikte bu konuda uzun süre yerleşmiş bir uygulama ortaya çıkmamış, bazı kütüphâne kurucuları ödünç vermeyi yasaklarken bazıları da bu konuda herhangi bir kısıtlama koymamışlardır.[2162] Yakut el-Hamevî, Merv'de mevcut on kütüphâneden rehin vermeden ödünç alınabildiğini söylemektedir.[2163] İlhanlı vezirlerinden Reşidüddin Fazlullah'ın VIII/XIV. yüzyıl başlarında Tebriz şehrinin kuzey-doğusundaki Sorhab'da inşa ettirdiği külliyesindeki kütüphâneden bir ay süreyle rehin karşılığı kitap alınabilmekteydi.[2164] Umur Bey de, Bursa'da mescidinde kurduğu kütüphânenin vakfiyesinde, kitaplarının rehin alınmadan kimseye ödünç verilmemesini, verilenlerin de Bursa şehrinin dışına çıkarılmasına müsâde edilmemesini istemiştir.[2165]

Ödünç verme denilince genellikle kitapların kütüphânenin bulunduğu kurumun dışarısına çıkarılması anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Orta Çağ İslâm dünyasında medrese öğrencileri medrese yapıları içinde bir bölgede kalmakta ve kütüphânenin kitaplarından serbestçe yararlanmaktaydılar. Kütüphâne içinde okuyucuların kullanabilecekleri bir okuma odasının ne derecede yaygın olduğunu bilemiyoruz. Câmilerde ise okuma mekânları câmilerin içlerinde bulunmakta ve kitaplar câmi dışına çıkarılamamaktaydı. Karaviyyin Câmii'nde, Cemâzie'l-evvel 750 (Temmuz 1349) tarihinde yaptırılan kütüphânenin kitâbesinde, burada mevcut kitapların kütüphâne dışına çıkarılmasının yasakladığı belirtilmektedir.[2166] Ödünç vermenin

.....

kütüphânedeki kitapların onda bir kadarını (400 cilt) zâyi etmiştir. Bkz. Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire,1997, s. 255-256'dan naklen.

2161 Y. Eché, *aynı eser*, s. 390-391.

2162 Yahya Sâ'atî, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1996, s. 156-161.

2163 Rükneddin Hümâyûn-Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ve Kitâbhânehâ-yı Umûmî*, c. I, Tehran, t.y., s. 42-43; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978, s. 216 ; Hammâde, *aynı eser*, s. 127-128.

2164 Muhammed Taki Dâniş-Püjûh, "Gencûr u Bernâme-i o. Nigâhî be-Vakfnâmehâ-yı kitâbhânehâ, Şerâ'it be-Emânet-giriften-i Kitâbhâ ve Hukuk ve Mezâyâ-yı Kitâbdârân-i Güzeşte ve Usûl-i Vezâ'if-i ânân", *Hüner ü Merdüm*, no. 124-125, Tehran 1973, s. 37-41.

2165 Bursa Eski Eserler Ktp. Ulu Câmi no. 435, s. 1a.

2166 İbnü'l-Hayyat, "Mektebetü Câmii'l-Karaviyyîn 'abre't-Tarih", *el-Mecelletü'l-Mağribiyye li't-Tevsik ve'l-Ma'lûmât*, no. 3, (1985), s. 11; Muhammed el-Menûnî, "Nemâzic min Enzimeti'l-Hizânâti'l-Umûmiyyeti bi'l-Mağribi'l-Vasît", *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrut 1999, s. 646-647.

uygulandığı kütüphânelerde, ödünç verilen kitabın değeri kadar bir rehin talep edilmekteydi.

İslâm kütüphânelerinde kitapların kütüphâne dışına çıkarılmasının önlenmesi yönündeki tedbirlerin ne derecede uygulanabildiği bilinmemektedir. XVI. asrın ortalarında Mısır'da meydana gelen bir hâdise, ödünç vermeye karşı çıkma çabalarının bazen başarıya ulaşamadığını göstermektedir: Büyük İslâm âlimi Suyûtî (ö. 911/1565), Kahire'deki Mahmudiye Medresesi Kütüphânesi (797/1395) vakfiyesinde, kitapların dışarıya çıkarılmayacağına dâir bir kayıt bulunmasına rağmen, hocalarından ikisinin bu kütüphânenin kitaplarını evlerine götürdüklerini görünce, bu derecede âlim kimselerin vâkıfın koyduğu şartlara aykırı bir iş yapmayacaklarını düşündüğünden, bu konuyu inceler ve "vâkıf'ın izni olmadığı hallerde dahi, bazı şartlar dahilinde ödünç kitap alınabileceği" neticesine varır. Süyûtî, bu konudaki görüşlerini açıkladığı *Bezlü'l-Mechûd fî Hizâneti Mahmûd* adlı risâlesinde, bu kütüphâneden bir kitabın ödünç alınabilmesi için, alınacak kitabın nüshalarının diğer kütüphânelerde bulunması ve ödünç alınan kitabın lüzumundan fazla elde tutulmaması gerektiğini belirtmiştir.[2167] Endülüs ulemâsından Venşerisî'nin de (ö. 914/1508) zaruret olduğunda titiz ve dikkatli okuyuculara kütüphâne dışında istifade etmek üzere ödünç kitap verilebileceğina dâir bir fetvâsı vardır.[2168]

Eğitim ve öğretimle ilgili eserlerde kitapların ödünç verilirken uyulması gereken esaslara temas edildiğine göre kitap ödünç verme uzun süre uygulanmıştır. Memlûklu dönemi kütüphâneleri vakfiyelerinde genellikle medrese içinde ödünç vermeye önemli bir kısıtlama getirilmediği, medrese dışına kitap çıkarılmasına ise bazı durumlarda ve bazı kurallara uymak şartıyla izin verildiği görülmektedir. Ancak kesinlikle dışarıya kitap ödünç verilmemesini isteyen vakıf kurucuları da vardır.[2169]

[2167] Süleymaniye Ktp. Fâtih Bölümü 5294/6, s. 43a-44a. Beni bu nüshanın varlığından haberdar eden merhum hocam Nihad Çetin Bey'i rahmetle anıyorum.

[2168] Avner Giladi, "Three Fatâwâ on "Lending Libraries" in North Africa and Spain", *Arabica*, c. XLIV/1, Leiden 1997, s. 142.

[2169] Seyyid en-Neşşâr, s. 203-209.

Orta Çağ İslâm Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları: Talebeler, Müstemlîler, Verrâklar, Müstensihler ve Sahaflar

Orta Çağ İslâm dünyasında kitap üretimi, matbaa ve yayıncı olmadığı için, her iki kurumun görevlerini üstlenen verrâklar, müstemlîler, müstensihler ve talebeler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bunlardan müstemlîler ve verrâklar I-II/VII-VIII. asır gibi oldukça erken bir dönemde ortaya çıkmış, müstensihler telif faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı III/IX. asırdan itibaren kitap üretimine katkıda bulunmaya başlamışlardır. Müstemlîler ve verrâklar aynı fonksiyonu yani kitap istinsahını icrâ etmektelerse de statülerinde ve istinsah işlemini gerçekleştirmelerinde bazı farklılıklar vardır. Ancak Ebu Bekir el-Verrâk Muhammed b. İsmail el-Müstemlî ve Ahmed b. Abdullah b. el-Hasen gibi her iki işi birlikte yerine getiren müstemlî/verrâklar da vardır.[2170] Talebeler ise ilk asırdan itibaren kitap üretiminin içinde bulunmuşlardır.

Talebeler

Talebeler her zaman kitap üretimine katkıda bulunmuşlarsa da esas fonksiyonlarını sözlü kitap döneminde icrâ etmişlerdir. İlk dönemde semâ'/kırâ'at meclislerine, ders halkalarına katılarak dinledikleri kitapları ezberleyerek ve rivâyet hakkı için icâzet alarak başkalarına nakletmişler ve sözlü kitabın oluşmasına ve yayılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Sözlü kitaptan yazılı kitaba geçiş sürecinde de talebelerin büyük katkıları olmuş, birçok âlimin kitabına talebeleri son şeklini vermişlerdir. İmam Şâfi'î

[2170] İbnu'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XIV, 110.

(ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı âlimlerin kitapları talebelerinden bazıları tarafından oluşturulmuş ve nakledilmiştir.

İmlâ meclislerine katılan talebeler, yazıya geçirdikleri eserleri kontrol ettirdikten sonra kitap haline getirmişler ve başkalarına rivâyet ederek nüshalarının çoğalmasına katkıda bulunmuşlardır. İstinsah faaliyetlerine da tabii ki talebeler, en azından okuyacakları kitapların nüshalarını temin etmek için katılmışlardır.

Verrâklar

Kitap istinsahıyla uğraşan, kitap ve kitap yazımıyla ilgili yazı malzemelerini satan ve cilt yapan meslek mensupları, verrâk tabiriyle anılmaktaydı.[2171] Verrâkların icra ettikleri meslek ise "virâka" olarak tanımlanmaktaydı. Aynı kökten türetilen "*yüverriku*" fiili "yazıyor, istinsah ediyor" anlamında kullanıldığından,[2172] tabakat kitaplarında, ilk dönemlerdeki nâsih/müstensihlerin verrâk olarak tanımlandığı görülmektedir.[2173] Verrâkların yaptıkları işler arasında cilt yapımı da bulunduğu[2174] için, bazı kaynaklarda mücellitler de verrâk olarak adlandırılabilmektedir.[2175] Verrâklığı istinsah, tashih ve teclid şeklinde tanımlayan İbn Haldun, bu mesleğin "umrana"

[2171] Osmanlı döneminde sahhâf yerine verrâk kelimesinin kullanılmasına pek rastlanmamaktadır. Sadece Köprülü vakfiyesinde bu kelimenin çoğulu olan "verrâkûn" kitap istinsahıyla uğraşanlar bağlamında geçmektedir: "talebe-i ilim ve verrâkûn varup hizâne-i mezkûrede mutalaa ve istinsah idüp". Özer Soysal, *Türk Kütüphâneciliği*, c. II, Ankara 1998, s. 205.

[2172] "*ve kâne yüverriku fi dükkâni 'Allân eş-Şu'ûbî*". Ya'kutu'l-Hamevî, *İrşâdü'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911; "*yüverriku fi'l-hadari*", İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 44. Biyografik kaynaklardaki diğer örnekler için bkz. Hâle Şâkir, *el-Verrâk ve'l-Verrâkûn fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire 2004, s. 139-141.

[2173] George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 221.

[2174] François Déroche'nin tespit ettiği iki Kur'ân nüshasındaki istinsah kayıtlarına göre kendilerini verrâk olarak tanımlayan Ali b. Ahmed ve Osman b. Hüseyin, yazdıkları mushafları tezhiplemiş ve ciltlemişlerdir. *Islamic Codicology: an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London 2005, s. 187-188.

[2175] Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, Chicago 1981, s. 10; Mühenned Ahmed Sâlim, *Ehlü'l-Kalem ve Devrühüm fi Hayati's-Sekafiyyeti fi Medineti Dımaşk*, Dımaşk 2005, s. 361; Hâle Şâkir, *a.g.e.*, s. 147-148.

tâbi olduğunu, ileri medeniyet seviyesine sahip olan şehirlerde ve bölgelerde büyük bir gelişim gösterdiğini söylemektedir.[2176]

Verrâk tabirinin farklı dönemlerde farklı anlamlar ifâde ettiğini görüyoruz. Kaynakları okurken verrâk ve virâka tabirlerinin hangi tarihlerde kullanıldığını tespit etmek ve bu sözcükleri ona göre anlamlandırmak gerekmektedir. Birçok araştırmada bu husus dikkate alınmayıp[2177] I-II/VII-VIII. asırda yaşamış ve verrâk olarak adlandırılmış bir kimseninin kitap veya kâğıt ticaretiyle uğraştığı söylenebilmektedir. Bu iki asırda yaşamış bir kimse verrâk olarak adlandırılıyorsa ya mushaf istinsah eden veya kitap telifinde yazarlara yardımcı olan (Ferrâ'nın verrâkı..... gibi) bir kimse kasdediliyor demektir. Bu istinsah işlemi I/VII. asrın sonlarında ortaya çıkmış ve genellikle de *yüverriku* fiiliyle tanımlanmıştır. Tabakat kitaplarında birçok kimsenin kitap istinsahıyla hayatını kazandığı *yüverriku ve ye'külü min kesbi yedihi* (yazıyor ve eliyle kazandığını yiyordu), *yüverriku li'n-nâsi bi'l-ücreti* (insanlara ücreti karşılığında yazıyordu) şeklinde ifâde edilmiştir. Müteakip asırlarda da sadece kitap istinsahıyla uğraştığı halde verrâk olarak tanımlanan birçok kişi vardır. Nitekim Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed er-Râfi'î (ö. 623/1226) VII/XIII. asır gibi geç bir dönemde, verrâkı "yazan ve istinsah eden" şeklinde tanımlamaktadır.[2178] Bu yüzden verrâkın asırlar dikkate alınmadan yapılan görev tanımları yanıltıcı olabilmektedir.

Erken dönemlerde, özellikle de Hicrî ilk iki asırda verrâk tabiri kitap, genellikle de mushaf istinsah eden kimseler için kullanılmaktaydı. Makrîzî'ye göre, Matar b. Meymun'un (ö. 129/746) verrâk diye anılmasının sebebi mushaf yazmasıydı.[2179] İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebu Abdullah Esbağ b. Zeyd el-Verrâk'tan (ö. 159/776) bahsederken "*ve kâne yektubü'l-mesâhif*" (mushaf yazardı) demektedir.[2180] Buharî de 157/774 yılında Esbağ'ın mushaf yazdığını söylemektedir.[2181] Sem'ânî (ö. 562/1166), verrâkı şöyle tarif etmektedir:

[2176] İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c. II, İstanbul 1991, s. 980.

[2177] Hayrullah Said, *Mevsu'atü'l-Virâka ve'l-Verrâkîn fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, c. II, Beyrut 2011, s. 259-261; Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyü'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 147.

[2178] *et-Tedvîn*, c. I, s. 160.

[2179] el-Makrîzî, *Muhtasaru'l-Kâmil*, s. 732.

[2180] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VII, s. 312.

[2181] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-'Evsat*, II, 132.

el-Verrâk: Mushaf, hadis kitapları ve daha başka kitaplar yazan kimselere verilen ad. Bağdad'da *varak* yani kâğıt satan kimselere de verrâk denilir.[2182]

Murtaza Zebîdî ve Fîrûzâbâdî de verrâkı, kitap istinsahıyla meşgul olan kimseler diye tanımlamaktadır. İbnü'n-Nedim, ilk dönemlerde mushaf yazan verrâkların isimlerini vermektedir.[2183]

İbn Sîrîn (ö. 110/729) rüya tabirleriyle ilgili kitabında "ücret karşılığı mushaf yazan" kimselerden bahsettiğine göre verrâklar başlangıçtan itibaren yazdıkları mushaf karşılığında ücret almaktaydılar.[2184]

I/VII. asırda verrâklar Kur'ân-ı Kerim'in ve hadislerin istinsahıyla meşgul olurken,[2185] II/VIII. asrın sonlarından itibaren ise dinî kitapların yanında tarih, edebiyat ve tabakatla ilgili eserleri de kopya etmeye başlamışlardır. Nitekim İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892), Abdürrezzâk b. Hümâm'ın, "Bu kitapları bize verrâklar yazdı" dediğini nakletmektedir.[2186] Cevherî, *reculün verrâk*'ı "yazan kimse" diye tanımlamaktadır.[2187]

Özellikle de II/IV. asırlarda, birçok verrâkın ulemâ sınıfından olduğunu görüyoruz. Bu gelenek müteâkip asırlarda da devam etmiştir. İbnü's-Sâbûnî (ö. 680/281) verrâkı tarif ederken kitap alıp satanlar, şeyhlerimizden/hocalarımızdan bir cemâat demektedir.[2188] Biyografik kaynaklarda, İslâmi ilimlerin çeşitli dallarında özellikle de hadis sahasında eserler vermiş birçok verrâkın biyografilerine rastlamak mümkündür.[2189] İbn Sa'd (ö. 230/845),

---

[2182] es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 300. es-Sübkî de (ö. 771/1350) verrâkı kâğıt satan bir meslek mensubu olarak algılamakta ve zararlı ve lüzumsuz kitap yazanlara kâğıt satmaması gerektiğini söylemektedir. *Mu'idü'n-Ni'am ve Mübidü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1986, s. 102.

[2183] İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 10.

[2184] İbn Sîrîn, *Tefsîru'l-Ahlâm*, I, 76.

[2185] Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. II, Chicago 1967, s. 46; Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâka ve Eşherü A'lâmi'l-Verrâkîn*, Riyad 1995, s. 30. İlk asırda mushaf yazan verrâklarla ilgili bilgi için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 67-68.

[2186] İbn Ebû Hayseme, *et-Târihu'l-Kebîr*, c. I, yay. haz. İsmail Hasan Hüseyin, Riyad, 1997, s. 330.

[2187] el-Cevherî, *es-Sıhâh*, c. IV, Beyrut 1987, s. 1564.

[2188] *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, s. 107.

[2189] Bazı isimler için bkz. Nuri Topaloğlu, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları*, İzmir 1999, s. 64-68.

ilk iki asırda yaşamış Sa'îd b. Muhammed el-Verrâk es-Sakafî, Musâvir el-Verrâk, Abdullah el-Verrâk, Matar b. Tahmân el-Verrâk (ö. 125/743), İsmail b. Ebân el-Kûfî el-Verrâk, Esbağ b. Zeyd el-Verrâk, Abbas b. Gâlib el-Verrâk gibi eser vermiş verrâklardan söz etmektedir.[2190] Rivâyet zincirlerinde de I-II/VII-VIII. asırda yaşamış birçok verrâkın yer aldığı görülür.[2191] İlk üç asırda yaşamış verrâklar, tabakat kitaplarında meşgul oldukları kitap ticareti dolayısıyla değil de râvi olmaları dolayısıyla yer almışlardır. Verrâklar arasında birçok şâir de vardır.[2192]

Verrâkların en önemli faaliyet alanlarından istinsah, sadece kitap kopya etmeyi değil de ders okutan âlimlerin derslerinde tutulan notları bir araya getirip kitap oluşturma faaliyetini de içermekteydi.[2193] Bu sebeple söylenenlerin doğru olarak tespiti de verrâkların dikkat etmesi gereken önemli bir hususstu. Nitekim biyografik kaynaklarda birçok verrâkın bu hususstaki titizliğine vurgu yapılmaktadır.[2194] Yalnızca kitap istinsahıyla değil, aynı zamanda tashihiyle ve müsvedde halindeki bir eseri düzenleyip temize çekmekle de meşgul olmaları dolayısıyla, verrâkların bir nevi editörlük görevi yaptıklarını söylemek de mümkündür.[2195] Lügat âlimi İsmail b. Hammâd el-Cevherî, (ö. 400/1009'dan önce) *Kitâbu's-Sıhâh* adlı sözlüğünü tamamlayamadan

---

2190 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, c. I, s. 192, 352, c. IV, s. 19, c. V, s. 300, c. VIII, s. 8.

2191 Meselâ bkz: Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü Eş'âri'l-'Arab*, s. 34; el-Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlu'l-'Arab*, s. 10, 21, 33; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, c. XI, s. 404; el-Leys b. Sa'd, *'Aşara Ehâdîs*, s. 77; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, c. I, s. 140, 158.

2192 es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. V, s. 507-518; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. I, s. 176, 179, 239, c. II, s. 27, 277, c. III. s. 168, c. IV, s. 79, 135, c. X, s. 128, c. XV, s. 130, c. XXIV, s. 74; el-Merzubânî, *Mu'cemu'ş-Şu'arâ'*, s. 403, 463; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, s. 358; Cemâlüddîn el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 204.

2193 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 37, c. XIV, s. 155, 283.

2194 Tabakat kitaplarında verrâkların biyografileri verilirken güvenilir olup-olmadıkları sika, sadûk, za'îf şeklinde belirtilir. Meselâ bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XIII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2001, s. 444, 567, c. IV, s. 67, c. V, s. 12, 92, c. VI, s. 212, c. VII, s. 129, c.VIII, s. 602, c. XII, s. 287, 506. Ayrıca bkz. Hâle Şâkir, *el-Verrâk ve'l-Varrakûn fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire 2004, s. 143-145.

2195 Mühenned Ahmed Sâlim, a.g.m., s. 362; Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wirakah Stationery During the Middle Ages*, basılmamış doktora tezi, The University of Michigan 1985, s. 170; Hamid Selim Gendümi, "Varrakân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhânehâ", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 244-247.

müsvedde halinde bırakmış, talebelerinden verrâk Ebu İshak İbrahim b. Sâlih temize çekerek esere son şeklini vermiştir.[2196]

Bundan dolayı, bu meslek mensuplarının belli bir ilmî seviyeye ulaşmış olmaları gerekiyordu. Safedî, İbn Tayfûr'dan (ö. 280/893) bahsederken "uzmanlaştıktan sonra kitapçılar çarşısının doğu kısmına yerleşti" demektedir.[2197] Orta Çağ İslâm dünyasında verrâklık yapan, aynı zamanda eser müellifi olan birçok ünlü âlim ve şâir bulunmaktadır.[2198] Tirmizî (279/892), Dineverî (282/895), Ebu Hayyan Tevhidî (414/1023), Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), İbn Tayfur ve *Fihrist* gibi önemli bir bibliyografik eserin yazarı olan İbnü'n-Nedim de (ö. 385/995 ?) bir verrâktı.

Verrâklar bir eserin telif sürecindeki imlâ, semâ', kırâ'at ve icâzet gibi önemli safhaları gerçekleştirmişler ve birçok eserin ortaya çıkışında[2199] ve okuyucuya ulaşmasında önemli bir rol oynamışlardır. İlk asırlarda telif edilmiş eserlerin rivâyet zinciri içinde birçok verrâkın adına rastlamak mümkündür.[2200] Bazı şâirlerin sözlü olarak rivâyet edilen şiirlerinin derlenerek divanlarının ortaya çıkarılmasında da verrâkların önemli bir payı vardır. Meselâ Cehşiyârî'nin (ö. 331/942) verrâkı Ahmed b. Ahmed b. Ahi'ş-ş-Şâfi'î, Buhturî'nin ve diğer bazı şâirlerin de divanlarını tertib etmiştir.[2201] Birçok müellif, çeşitli usullerle telif ettikleri eserlerini verrâklar vasıtasıyla rivâyet

---

[2196] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 658.

[2197] es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VII, s. 7.

[2198] Bazı örnekler için bkz. Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 2-17; Muhammad Faris Jamil, a.g.t., s. 160-162. Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabiyyi'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 167-230. Hâle Şâkir, *a.g.e.*, s. 187-197; Hayrullah Saîd, *Verrâkû Bağdad fî asri'l-Abbasi*, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye, Riyad 2000, s. 441-550. Verrâk lakabıyla anılan bazı âlimler için bkz. Abdülbasıt b. Yusuf Garib, *et-Turfe fi-men Nüsibe mine'l-Ulemâi ila Mihne ev Hirfe*, Riyad 2000, s. 194-197.

[2199] *Mu'cemü'l-Üdebâ*'daki bir kayıttan öğrendiğimize göre verrâklar müelliflere kaynak temininde de yardımcı olmaktaydılar: Tarihçi Taberî, Verrâk Hüseyin b. Hubeyş'ten, kıyas hakkında telif edilmiş eserleri temin etmesini istemiş, o da bu konuda yazılmış otuz küsur eser toplayıp Taberî'ye vermişti. Taberî, bu eserleri kısa bir sürede inceledikten sonra iâde ettiğinde, üzerlerinde okuduğunu gösteren kırmızı mürekkeple yapılmış işaretler olduğu görülmüştü. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2462.

[2200] Es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584-586.

[2201] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 188.

ve istinsah ettirdikleri[2202] gibi, yine verrâklar bazı müelliflerin ölümlerinden sonra, âilelerinden veya başka yollardan elde ettikleri eserleri de istinsah yoluyla çoğaltmışlardır. Taberî'nin telif edip imlâ yoluyla kimseye okutmadığı 500 varaklık *Edebü'n-Nüfûsi'l-Ceyyide ve'l-Ahlaki'n-Nefîse* adlı dört ciltlik eserini, verrâk Ebu Said Ömer b. Ahmed Dineverî, muhtemelen çoğaltmak gayesiyle almış; ancak Şam'a götürürken soyulduğundan iki cildini kaybetmiş, geriye eserin sadece iki cildi kalmıştır.[2203] Ebü'l-Kasım el-Bağavî el-Verrâk, içlerinde babasının ve dedesinin kitaplarıyla Yahya b. Saîd el-Ümevî'nin *Meğâzî* adlı eserinin bulunduğu yüzlerce eseri istinsah edip sattığını söyler.[2204] Verrâklar, özellikle de IV/X. asırdan itibaren dükkânlarında birçok eserin güvenilir nüshalarını bulundurup isteyenlere orjinallerini veya kopyalarını satarak ticari faaliyetlerini sürdürmekteydiler.[2205]

Sem'ânî'ye (ö. 562/1166) göre ise başlangıçta verrâk tabiri sadece mushaf ve hadisler ile diğer eserleri kopya eden kimseler için kullanılmakla birlikte, daha sonra Bağdad'da kâğıt satanlar da bu şekilde adlandırılmıştır.[2206] Öyle anlaşılıyor ki, verrâk tabirinin zamanla kullanım alanı genişlemiş ve yukarıda da belirttiğimiz yazı malzemeleri ve kitap alım-satımı da verrâkların faaliyet alanlarına girmiştir. III/IX. asırdan itibaren verrâk tabiri kitap satan kimseler için de kullanılmaya başlanmıştır. Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071) verrâk İbnü Tunc'un, Bağdad'da Bâbu't-Tâk'da kitap sattığını söylemektedir.[2207] Yakut el-Hamevî, İbn Nedim'den bahsederken "...Verrâktı. Kitap satıyordu." demektedir.[2208] V/XI. asırdan itibaren kitap ticaretiyle uğraşan kimselere verrâk yanında kütübî nisbesinin de verildiği görülmektedir;[2209] Ebu'l-Me'âlî

2202 Bazı örnekler için bkz. Abbot, c. II, s. 47.

2203 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2460.

2204 Abbot, c. I, s. 47.

2205 Abbot, c. II, s. 48.

2206 Es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584; Muhammad Faris Jamil, a.g.t., s. 133-134'ten naklen.

2207 *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 93.

2208 *Mu'cemü'l-Üdeba*, c. XVIII, Beyrut 1936-1938, s. 17.

2209 George Makdisi (*The Rise of Colleges*, s. 222) kütübî ve verrâk kelimesinin kullanımları arasında bir fark olduğunu, kütübînin mevcut kitapları satan kimseler, verrâkın ise sadece kitap satmakla değil aynı zamanda kitap üreten meslek mensuplarının olabileceğinin düşünülebileceği doğrultusunda bir varsayımda bulunmakta ancak daha sonra bu iki kelimenin söz konusu farklılığa dikkat edilmeden birbirinin yerine kullanılabildiği tespitini yapmaktadır. Makdisi'nin verrâk ve kütübî kelimelerinin kullanımıyla ilgili yaptığı varsayım temellendirmek mümkün

el-Kütübî (ö. 550/1155), Ebu Amr Osman b. Saîd el-Mâlikî el-Kütübî (ö. 633/1235), Abdülkerim b. İbrahim el-Kütübî, Muhammed b. Ömer el-Kameri el-Kütübî, Ahmed b. Muhammed Ebu'l-Abbas el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, Ahmed b. İbrahim el-Kütübî. Kesin bir ayırım olmamakla birlikte kütübî nisbesine daha çok Mısır bölgesinde rastlanmaktadır.

Kaynaklarda, Osmanlı ve İran sahasında kitap üreticileri ve satıcıları için kullanılan sahhâf kelimesine, Arap dünyasında da, kitap ticaretiyle uğraşan kimseleri belirtmek için kullanıldığına çok az da olsa rastlanır: Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Mücellid en-Nâsih es-Sahhâf,[2210] *el-Hâfız Ebu Muhammed el-Burcî ve kâne sahhâfen*,[2211] Ebu Mutî' Muhammed b. Abdülvâhid es-Sahhâf en-Nâsih.[2212] Bir hadis kitabının rivâyet zincirinde bu eseri 493/1100 tarihinde Isfahan'daki Câmi-i Atik'te dinleyen mezkûr Ebu Mutî' Muhammed'in adı zikredilir.[2213]

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığına göre, verrâklık mesleği üç dönem geçirmiştir: 1. İstinsah dönemi. 2. Yazı malzemelerinin satışı ve kitapların ciltlenmesi dönemi. 3. Kitap satışı dönemi. Ancak belirtmek gerekir ki bu üç dönem birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamıştır. Meselâ ilk üç asrı kapsayan istinsah döneminde de kitap satışına rastlandığı gibi, daha ziyade IV/X. asırdan itibaren yoğunlaşan kitap satışı döneminde de, istinsah faaliyetlerinin devam ettiği görülür. Kâğıdın, İslâm ülkelerinde imâl edilmeye başlanılmasından sonra, verrâk dükkânlarında satıldığına dâir kaynaklarda nadir de olsa bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Diğer yazı malzemelerinin ticareti ile ilgili olarak maalesef önemli bir bilgiye sahip değiliz. Cilt yapımı ile ilgili olarak kaynaklardaki mevcut bilgilerden anlaşıldığına göre verrâkların bir kısmı cilt yapımında da uzmanlaşmışlardı.

.....

olmadığı gibi kütübînin verrâka göre daha şumullu bir kelime olduğu bazı örnekler dikkate alındığında açıktır. İmâdüddin el-İsbehânî, bir şâirin şiirlerinin güzelliğinden bahsederken, "Mısır'dan bazı kütübiyyîn bize böyle bildirdiler" demektedir. Bkz. *Harîdetü'l-Kasr*, s. 771. Ancak Şam'da ve Kahire'de kitap satan esnafla kâğıt satan esnâfın bulundukları çarşıların farklı isimlendirildikleri görülmektedir: *sûku'l-kütübiyyîn*, *sûku'l-verrâkîn*.

2210 Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XIV, s. 187.

2211 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. XXXVI, s. 84.

2212 Zehebi, *el-'İber fi Haberi men Ğaber*, c. II, s. 375.

2213 Zâhiriyye Ktp. 1771, s. 80b.

Emeviler döneminde muhakkak ki bu mesleği icra eden ve verrâk unvanını taşıyan bazı kimseler bulunmaktaydı. Ancak bu dönemle ilgili kaynakların yetersiz olması dolayısıyla Emeviler döneminde yaşamış verrâklar ve faaliyetlerine dâir doyurucu bilgilere ulaşmak mümkün olamamaktadır. Şüphesiz ki, yazı malzemesi olarak kullanılan taş, kemik, bitki yaprakları ve derilerin temininin güçlüğü ve Mısır papirüsünün de pahalı olması, bu mesleğin Emeviler döneminde kayda değer bir gelişme göstermesini engellemiştir.[2214] Pahalı olması dolayısıyla resmî belgelerin yazıldığı papirüslerin silinerek yeni belgeler oluşturulduğunu biliyoruz.[2215] Bu dönemde verrâkların en önemli uğraşıları Kur'ân ve Hadis rivâyetlerinden oluşan sahifeleri istinsah etmekten ibaretti.

Her ne kadar kâğıdın kullanımı Hz. Ömer devrine kadar götürülebiliyorsa da, kültür alanında gerçekleşen çok önemli gelişmeler II/VIII. asrın ikinci yarısında kâğıdın İslâm coğrafyasında imâl edilmeye ve yaygın olarak kullanılmaya başlanılması sonucu ortaya çıkmıştır.[2216] Kısa zamanda Semerkand'da başlayan kâğıt imâli, İslâm coğrafyasının Horasan, Bağdad, Şam, Trablus, Halep, Hama ve Kahire gibi önemli kültür merkezlerine ve Endülüs'e yayılmış;[2217] bu bölgelerde kâğıt fabrikaları ve imâlâthâneleri açılmış, ucuzlayan kâğıt fiyatları, bu yazı malzemesinin kitap telifinde kullanılmasını teşvik etmiş ve yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Abbasiler dönemindeki İslâm rönesansının oluşmasında kâğıdın önemli bir payı olmuş ve çeşitli konularda telif ve istinsah edilen binlerce eser sayesinde, 10.000-100.000 arasında koleksiyonlar ihtiva eden önemli kütüphâneler ortaya çıkmıştır. Verrâklık mesleğinin gelişmesinde de kâğıdın İslâm coğrafyasında imâl edilmesi en önemli âmil olmuştur.

2214 Muhammad Faris Jamil, a.g.t., s. 99-100, 150.

2215 S. Khuda Bukhsh, "The Book-Trade Under The Caliphate", *Studies: Indian and Islamic*, Delhi 1927, s. 47.

2216 'Âbid Süleyman el-Mişvehî, *Ticâretü'l-Mahtûtât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 83.

2217 Louis André, "Papier", *Dictionnaire encyclopédique du Livre*, c. III, yay. haz. Pascal Fouché, Paris 2011, s. 102.

Verrâk/Kitapçı Çarşıları (Sûku'l-Verrâkîn/Sûku'l-Kütübiyyîn)

Verrâklık mesleği, telif ve tercüme faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasıyla birlikte Abbasiler döneminde büyük bir gelişme göstermiş ve altın çağını yaşamıştır. Kur'ân ve hadis çalışmalarının yanında, gramer, tarih, edebiyat, felsefe ve temel bilimler konularında yazılan eserlerin istinsahı ve satışı, yazı malzemelerinin de ticaretine büyük bir ivme kazandırmış ve çeşitli şehirlerde istinsah ettikleri veya ettirdikleri kitapların ve kırtasiye ürünlerinin satışını yapan birçok kitapçı dükkânı açılmıştır. Oldukça erken bir dönemde, II/VIII. asrın sonlarında Bağdad'da verrâk dükkânlarının bulunduğu bilinmektedir.

Bağdad

İslâm dünyasının en önde gelen ilim ve kültür merkezi olmasından dolayı Bağdad'da, kitap ticareti çok gelişmişti. Halife Mansur (h. 136-158/754-775) tarafından Bağdad'ın kuruluşunda şehir merkezinde sur içinde yer alan çarşılar, bir süre sonra halife tarafından sur dışında yaptırılan Kerh bölgesine taşınmıştı.[2218] Sur içinde yer alan çarşılar arasında bir kitapçılar çarşısının olup olmadığını bilemiyoruz. Kerh çok geçmeden batı Bağdad'ın büyük bir ticaret merkezi oldu. Yakubî, burada her esnaf gurubunun kendine mahsus bir caddesi olduğunu, bir esnaf gurubunun diğeriyle kesinlikle karışmadığını ve birbirlerine âit malları da satmadıklarını belirtir.[2219]

Bu bölgedeki Harrâni Kemeri'nden (*Tâku'l-Harrânî*) Yeni Köprü'ye (*Kantaratü'l-Cedîde*) giden yolun iki tarafına kâğıt satıcılarıyla kitap satıcıları yerleştirilmişti ve bu sebepten bu çarşı *Sûku'l-Verrâkîn* diye anılmaktaydı.[2220] Harunu'r-Reşid (170-193/786-809) ve Halife Me'mun (198-218/813-833) dönemlerinde Beytü'l-Hikme'de verrâk olarak çalışan 'Allân eş-Şu'ubî'nin aynı zamanda *Sûku'l-Verrâkîn*'de kitap istinsah ettiği ve sattığı, bir de verrâk dükkânı bulunduğuna göre,[2221] Kerh'teki kitapçılar çarşısını teşekkülü oldukça eski bir tarihe gitmektedir. Hatîb el-Bağdadî de, Abdülmü'min b. İdris'in

[2218] G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, s. 26, 65.

[2219] Yakubî, *el-Büldân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422, s. 36.

[2220] Strange, s. 92.

[2221] Ya'kutu'l-Hamavî, *İrşâdü'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911, s. 67.

(ö. 228/842), rivâyet ettiği eserleri semâ' ve kırâ'at yoluyla elde etmeyip Bağdad'daki kitapçılar çarşısından satın aldığı eserlerden naklettiği için ağır tenkitlere maruz kaldığını bildirir.[2222] Yakubî (ö. 294/907), III/IX. asrın sonlarında Bağdad'da yüzden fazla verrâk dükkânı olduğunu söylemektedir.[2223]

Kaynaklarda Bağdad'daki kitap ticaretinden bahsedilirken bazen *sûku'l-verrâkîn* denilerek[2224] bir yer belirtilmezken, bazen de çarşının bulunduğu yere *Tâku'l-Harrânî*, *Bâbu't-Tâk*, *Kasru'l-Vaddâh*, *Kerh* gibi bölgeler zikredilerek işaret edilir. Meselâ Ca'fer b. Ahmed el-Mervezî (ö. 274/887) öldüğünde kitapları *Tâku'l-Harranî*'de satılmıştı.[2225] Hatîb el-Bağdadî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Verrâk'ın (ö. 392/1002) *Babu't-Tâk*'da verrâk olup kitap sattığını söylemektedir.[2226] Ebu Hayyan et-Tevhîdî (ö. 414/1023), *Bâbu't-Tâk ve Bâbu'l-Harrânî*'de yapılan felsefi müzâkere ve mübâheselerden bahseder.[2227] Hatîb el-Bağdadî, İbnü Tunc'un (ö. 392/1002), *Bâbu't-Tâk*'ta verrâk olduğunu ve kitap sattığını nakletmektedir.[2228] Ebu'l-Kâsım Hâris b. Ali el-Verrâk, *Kasru'l-Vaddâh*'ın batısında kitap satıyor ve istinsah ediyordu.[2229] Tenûhî, Bağdad'da oturan bir kişiden bahsederken "*verrâken bi-kasri Vaddâh*" (*Kasrı Vaddâh*'ta verrâktı) demektedir.[2230]

[2222] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XI, s. 134.

[2223] Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldan*, yay. haz. M. J. De Goeje, Leiden 1892, s. 245. Ayrıca bkz. G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 92.

[2224] "*kâne lehü hânûtun bi-Bağdad yebî'ü'l-kütüb*" (Bağdad'da dükkânı vardı kitap satardı) şeklinde kayıtlar da vardır. Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidal*, c. III, s. 450. İbn Nedim, Ebu Tahir Tayfur'dan bahsederken, "bir süre mektep hocalığı yaptıktan sonra Bağdad'ın doğusundaki verrâklar çarşısında (*Sûku'l-Verrâkîn*) kitap telifi, istinsahı ve ticaretiyle uğraştığını" söyler. Bkz. *el-Fihrist*, c. I, s. 146; *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 283. Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfûr and Arabic Writerly Culture, A Ninth-century Bookman in Baghdad*, London 2005, s. 51-56.

[2225] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 777. Yakut el-Hamevî, Tâku'l-Harrânî'nin, Bâbu'l-Kerh Caddesi'ne kadar uzandığını söylemektedir. (*Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 5) Herhalde Kerh'teki kitapçılar çarşısı denildiğinde de aynı çarşı kastediliyor olmalıdır.

[2226] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 93.

[2227] Ebu Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukabesât*, yay. haz. Muhammed Tevfik Hüseyin, Beyrut 1989, s. 127 ve 143.

[2228] *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 93.

[2229] İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 219.

[2230] *el-Ferec Ba'de'ş-Şidde*, c. III, s. 264.

Kaynaklarda farklı yerlerdeki verrâk dükkânlarından bahsedilmesinden dolayı Bağdad'da birkaç yerde kitapçılar çarşısı olduğu şeklinde bir kanaat oluşmuştur.[2231] Ancak bu isimlerle anılan yerlerin Bağdad'da bulundukları bölgeleri dikkate aldığımızda şehrin sadece iki bölgesinde kitapçı çarşısı olduğu ortaya çıkmaktadır: Batısındaki Kerh'te ve doğusundaki Bâbu't-Tâk'ta. Kerh çok geniş bir bölgeyi kaplamakta, Kasru'l-Vaddâh ve Tâku'l-Harrânî de bu bölgenin sınırları içinde yer almaktadır.[2232] Bâbu't-Tâk, şehrin doğusunda yer almakta[2233] ve kitap ticareti yanında çeşitli kültürel etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Harun Reşid zamanında Bâbu't-Tâk'ın köprüye yakın bölümü şâirlerin toplanma yeriydi (meclisü'ş-şu'arâ) ve halife de burada şâirlerin okudukları şiirleri dinlemekten çok hoşlanmaktaydı.[2234]

Endülüs'teki ilmî hayatın gelişiminde ve kitap temininde Bağdad'ın önemli bir yeri vardı. Endülüs Emevi halifelerinden II. Abdurrahman, özellikle felsefe, astronomi, tıb, kimya ve diğer tabii bilimler konularında Grekçe, Pehlevice ve Süryaniceden Arapçaya çevirilen eserlere büyük bir ilgi duyuyordu. Bu tür eserlerin nüshalarını elde etmek için büyük miktarda paralarla adamlarını Bağdad'a göndermekteydi. [2235] II. Hakem de babasının izinden giderek Bağdad'dan kitap alımını sürdürmüştü. [2236]

Hatîb el-Bağdadî, Bağdad'daki kitapçı dükkânlarının kitaplarla dolu olduğunu kaydetmekte,[2237] Ebu Hayyan et-Tevhidî de (ö. 414/1023),

---

2231 Lütfullah Kârî, *el-Virâka ve'l-Verrâkûn fî Tarihi'l-İslâmî*, Dârü'r-Rifâ'î 1983, s. 23-24; 'Âbid Süleyman el-Mişvehî, *Ticâretü'l-Mahtûtât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 90-91.

2232 G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 92.

2233 G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 178.

2234 G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 218.

2235 Miquel Forcada, "Books from Abroad: The Evolution of Science and Philisophy in Umayyad al-Andalus", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 5, Brill, Leiden 2017, s. 55-59.

2236 R. S. Mackensen, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda", *AJSL* 51, (1935), s. 108; Stephan Roman, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990, s. 189; Mansur Muhammed Serhân, *el-Mektebât fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997, s. 64-65. II. Hakem, Ebu'l-Ferec el-Isfahanî'ye, yazımını yeni bitirdiği kitabı *el-Eğânî*'yi başkaları görmeden kendisine göndermesi için bir adamıyla yüklü miktarda para göndermişti. Bkz: Sa'd Abdullah Sâlihi, *el-Hayatü'l-ilmiyye fî Asri'l-Hilâfeti fi'l-Endelüs*, Mekke 1997, s. 116-117.

2237 *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 399.

Bağdad'da kitap ticaretinde hiç durgunluk olmadığını nakletmektedir.[2238] Ebu'l-Fütûh el-Mısrî, 400/1009'dan önce geldiği Bağdad'da, adı sanı duyulmamış kitaplar satın almıştı.[2239] Büveyhî devlet adamı ve tarihçisi Ebu İshak İbrahim es-Sâbi'nin, Bağdad'daki bir verrâkla yazışmaları vardır. es-Sâbi' bu mektuplardan birinde ismini zikretmediği verrâka, kütüphânesinde bulunan *Ahbâru Isfahân* adlı eserin gönderdiği eksik olan cildini aldığını bildirmektedir.[2240]

Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin, Bağdad'daki zengin kitapçılar çarşısından, eserinin telifinde kullandığı birçok müellif veya müstensih hattı eserleri satın aldığına dâir kaynaklarda çeşitli rivâyetler vardır.[2241] Herhalde bu kitap bolluğundan dolayı verrâk Ebu'l-Fadl Sadaka b. Ali el-Kütübî, Bağdad'dan İrbil'e kitap götürüp satmaktaydı.[2242] İbnü'l-Adîm'in naklettiğine göre şâir ve nahiv âlimi Sâlim b. Mekkî b. Muhammed el-Hımsî (ö. 612/1215), sık sık geldiği Bağdad'dan satın aldığı kitapları Şam'a götürüp satardı.[2243] Bağdad'da kitap satın alınabilen, okunabilen, kitap istinsahı için sipariş verilebilen hânut veya dükkân denilen kitapçı dükkânları açılmıştı. Bu dükkânları işleten verrâklar, istenilen kitapları ya bizzat istinsah ediyorlar veya bu işi kendileri için çalışan müstensihlere yaptırıyorlardı. III/IX. asırda verrâkların ve verrâklara bağlı olarak çalışan müstensihlerin istinsah ettikleri çok sayıda eser, Bağdad'daki kitap ticaretini son derecede geliştirmişti.[2244] 'Allân eş-Şu'ûbî'nin dükkânında Füruzan adlı bir genç müstensih olarak çalışıyordu. Ali b. Ahmed b. Ebû Dücâne de bu çarşıda kitap istinsahıyla meşgul olan verrâklardan biriydi.[2245] Yakut el-Hamavî, Yahya b. Muhammed el-Erzenî'nin (ö. 415/1024) her gün ikindi vakti Bağdad'daki *sûku'l-kütüb*'e gidip Sa'leb'in

---

2238 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 1934.

2239 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 372.

2240 Klaus Hachmeier, "The Letters of Abû Ishâk Ibrahim al-Sâbi'. A Large Buyid Collection Established from Manuscripts and Other Sources", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. LXIII, Beyrut 2010-2011, s. 139.

2241 Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medineti's-Selâm*, c. XIII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrouth 2001, s. 339; Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 15.

2242 İbnu'l-Mustevfî el-İrbilî, *Târîhu İrbil*, I, 378.

2243 *Buğyetü't-Taleb*, c. IX, s. 4165.

2244 Shawkat M. Toorawa, *a.g.e.*, s. 14-15.

2245 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1644.

Fasih'ini istinsah ederek yarım dinara sattığını ve bu parayla da et, meyve ve nebîz denilen bir içki alıp evine döndüğünü nakleder.[2246]

Bağdad'daki kitapçı çarşıları ulemânın ve üdebânın en önemli uğrak yeriydi. Yakut el-Hamevî, Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin (284-356/897-967) ulemâdan biriyle, kitapçılar çarşısındaki (*Sûku'l-Verrâkîn*) bir dükkânda buluştuğunu nakleder.[2247] İbnü'n-Neccâr, Bedr Kapısı'ndaki kitapçılar çarşısında şâir İbn Devvâs ile, [2248] İmâdüddin el-Isfahânî de 551/1156 yılında Ahmed b. Muhammed b. Şümey'a ile[2249] karşılaştığını söylemektedir.

Bağdad'ın kitap ticaretindeki önemi uzun asırlar devam etmiş olmalı ki Kalkaşendî (ö. 821/1418) Bağdad'ın kitap telif ve istinsahının ve ticaretinin en önemli merkezi olduğunu söylemektedir.[2250]

Kahire

Kahire, Orta Çağ İslâm dünyasının önemli kitap merkezlerinden biriydi. Bugün Kahire'nin bir bölgesi haline gelmiş olan Fustat'ta, Tulunoğulları ve İhşidîler döneminde dükkânlarında münâzaralar ve mübâheselerin yapıldığı büyük bir verrâklar çarşısı bulunmaktaydı.[2251] Verrâk esnâfının yoğun olarak bulunduğu bu çarşı, Amr b. As Câmii'nin civârındaydı.[2252] Yakut el-Hamevî, bu çarşının, bu bölgede, câmi yakınlarında, Kanâdil Sokağı'nda bulunduğunu söylemektedir.[2253]

Fustat, kâğıt imâl edilen önemli merkezlerden biriydi. *Varaku'l-Mansurî* denilen kâğıt çeşidi bu şehirde üretilmekteydi.[2254] Gramerci el-Vellâd (ö.

[2246] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2830.

[2247] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 112.

[2248] es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. II, s. 85.

[2249] İmâdüddin el-Isfehânî, *Harîdetü'l-Kasr*, s. 68.

[2250] *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 517. Hâle Şâkir s. 200'den naklen.

[2251] Safi Ali Muhammed, *el-Hareketü'l-İlmiyye ve'l-Edebiyye fi'l-Fustat*, Kahire 2000, s. 73. Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 54.

[2252] Filib di Tarrazi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hafikayn*, c. III, Beyrut 1948, s. 911.

[2253] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 145. "*Zukâku'l-Kanâdil: mahalletün bi-Mısr meşhûretün, fîhâ sûku'l-kütüb*". İbn Abdü'l-Hak, *Merâsidü'l-İttilâ' 'alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, c. II, Beyrut 1412, s. 668.

[2254] Safi Ali Muhammed, *Mudûnü'l-Mısrı's-Sınâ'iyye*, Kahire 2000, s. 198.

263/877) III/IX. asrın ilk yarısında Mısır'a giderek burada yerleştikten sonra çocuklarıyla burada uzun yıllar verrâklık yapmıştı. Vellâd, gramere dâir birçok eseri Bağdad'dan Mısır'a getirip satarak bu bölgede söz konusu ilim dalındaki geleneğin teşekkülünde de önemli bir rol oynamıştı.[2255] Abdü'l-Mü'min b. Abdurrahman 'İzzü'd-Din el-Kâtib de (ö. 741/1340) Halep'ten Kahire'ye göçmüş ve burada kitap ticaretiyle uğraşarak büyük bir servet edinmişti.[2256] Kahire'deki kitapçılar çarşısındaki kitap ticareti çok gelişmiş olmalı ki Safedî, 'İzzü'd-din el-'Acemî'nin, bu çarşıya devamlı gittiğini ve satın aldığı kitapları Şam'a gönderdiğini söylemektedir.[2257] Hüseyin b. Ali el-Kütübî, 891/1486 tarihinde öldüğünde, dükkânındaki kitaplar çok fazla olduğu için taneyle değil de sayıyla satılmıştı.[2258] İbnü'l-Kıftî, Mısır verrâklarında, Ebu'l-Esved ed-Dü'eli'nin Hz. Ali'den naklettiği nahve dâir bir cüz'ü gördüğünü söylemektedir.[2259]

Kaynaklarda, Memlûklar döneminde Kahire'de verrâk ve kütübîlerin bulunduğu birçok kitap çarşısının varlığından söz edilmektedir.[2260] Memlûklu tarihçisi Makrîzî'nin (ö. 845/1442) yaşadığı dönemde, kâğıt satıcıları *verrâk*, kitap satıcıları da *kütübî* olarak adlandırılmaktaydı. Verrâkların (kâğıt satıcıları) ve kütübiyyînin (kitapçılar) ayrı çarşıları vardı. Öyle anlaşılıyor ki, Şam'da olduğu gibi Kahire'de de verrâklar ikiye ayrılmış, kâğıt satanlar *Sûku'l-Verrâkîn*'e, kitap satanlar ise *Sûku'l-Kütübiyyîn*'e yerleşmişlerdi. İbnü'l-İmâd, Sultan Berkuk'un baştabibi Fethüddin Fethullah b. Mu'tasım'ın tıptaki bilgi ve tecrübesinden bahsederken, bir gün *Sûku'l-Kütübiyyîn*'de kitap istinsah eden bir şahıs için, bugün ölür dediğini ve gerçekten de o şahsın o gün öldüğünü nakleder.[2261] İbn Hacer'in naklettiğine göre, Burhaneddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) evinden pek çıkmaz, çıktığında da doğru *Sûku'l-kütüb*'e gider, kitapçılardan hiçbir şey satın almaz gün boyunca okur, önemli şeyleri not eder ve eve dönünce de aldığı notları telif ettiği kitaplarda kullanırdı.[2262] 780/1378

2255 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 14, 36.

2256 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. III, s. 225.

2257 es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. XIX, s. 163.

2258 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. III, s. 150.

2259 El-Kıfti, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 40.

2260 Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 12-13.

2261 *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, c. IX, yay. haz. Abdülkadir el-Arnaût-Mahmud el-Arnaût, Beyrut 1993, s. 180.

2262 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. V, s. 134.

tarihli bir kayıtta Kâhire'deki sûku'l-kütübiyyînde Celâleddin Muhammed b. Ahmed'in okuduğu şiirden söz edilir.[2263]

Makrîzî çeşitli vesilelerle, kâğıt satıcılarının çarşılarından (*Sûku'l-Verrâkîn*) sadece isimlerini zikrederek geçerken[2264] kitapçılar çarşısıyla (*Sûku'l-Kütübiyyîn*) ilgili şu ayrıntılı bilgiyi verir:

> Sûku'l-Kütübiyyîn: Bu çarşı, Sâğa ve Salihiyye Medresesi arasındadır. Sanırım ki 700 (1301) tarihinden sonra ihdas edilmiştir. Mâristân-ı Mansûrî vakfına bağlıdır. [Kitapçılar Çarşısı] Daha önceleri, eski Mısır'da [Fustat'ta] Amr b. Âs Câmii'nin doğu tarafında, Amr'ın evi civârındaki Zukaku'l-Kanâdil'in baş taraflarındaydı. 780 (1378) yılından sonraki bir tarihte bazı kalıntılarını görmüştüm. Ancak şimdi tamamen kaybolmuştur ve yerini bile tayin etmek güçtür. Kitapçılar Çarşısı (Sûku'l-Kütübiyyîn), daha sonra Akmar Câmii'nin yanındaki Sûku'd-Decâcîn ile Ruknü'l-Muhallak'ın yanındaki Sûku'l-Husariyyîn arasında bulunan hana nakledilmiştir.[2265] Buradaki hanın altındaki meskenler dolayısıyla oluşan rutubetten kitaplar zarar görünce, kitapçılar aynı mahaldeki bugünkü yerlerine geçtiler.[2266] Bu çarşı ilim sahiplerinin bir buluşma yeriydi.[2267]

Makrîzî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, verrâkların son yerleştiği yer Câmi-i Ezher civârında bulunmaktaydı.[2268]

Kahire'nin diğer bölgelerinde herhalde verrâk dükkânları bulunmaktaydı. Makrîzî, Kahire'de *Sûku'l-Verrâkîn*'in dışında bir de eski kâğıtçılar çarşısının (*Sûku'l-Verrâkîne'l-Kadime*) ve Hakim Câmii'nin yakınlarında da, verrâklara âit bir bölgenin (*Hâretü'l-Verrâkîn*) bulunduğunu

---

2263 Feyzullah Efendi 264, s. 12b.

2264 Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, c. I, Bulak 1270, s. 297, 374, 376; c. II, s. 16, 86, 89, 90. İbn Dokmak, *el-İntisâr*, c. I, Beyrut, t.y, s. 19, 44, 61, 95; c. II, s. 38.

2265 Makrîzî, 832/1429 yılı havâdisini zikrederken Mâristânü'l-Mansûrî'nin yenilenmek için yıkıldığında, sûku'l-kütübün de yıkıldığını söylemektedir. Bu tarihten sonra *sûku'l-kütüb* bahsedilen yerine geçmiş olmalıdır. Bkz. el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. VII, s. 193.

2266 Makrîzî, 833/1430 tarihinde kitapçılardan bir kısmının Bâbu Züveyle'nin dışındaki Kaysariyya Çarşısı'nda (Kapalıçarşı) bir kısmının da civardaki hanlarda yerleştiklerini söylemektedir. Bkz. el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. VII, s. 246.

2267 Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, s. 102; A. Raymond et G. Wiet, *Les Marchés du Caire*, Traduction annotée du Texte Maqrizî, Kahire 1979, s. 189.

2268 Makrîzî, *a.g.e.*, c. I, s. 374.

belirtir.[2269] İbn Hacer, 757/1356 yılında ölen Mahmud b. Abdulhamid el-Verrâk'ın kitapçı dükkânının Salihiyye'de bulunduğunu nakletmektedir.[2270] Sehâvî, Ahmed b. Muhammed el-Kâhirî el-Kütübî'nin, kitapçı dükkânının, Sorğutmaşiyye Medresesi'nin altında olduğunu bildirir.[2271]

Safedî, Ala'addin el-Usfûnî'den bahsederken önce Kus'taki kitapçılar çarşısında daha sonra da Kahire'deki kitapçılar çarşısında bulunduğunu söyler.[2272] Öyle anlaşılıyor ki Sa'îd'deki (yukarı Mısır'da) bu bölgede de bir verrâklar çarşısı vardı. İbnü's-Sâbûnî, Ebu Amr Osman b. Sa'îd el-Kütübî'nin 633/1235'te burada öldüğünü nakletmektedir.[2273]

Mekke

Mekke'de kitap ticareti yapan verrâkların ne zaman ortaya çıktığını bilemiyoruz. Ancak kitap yazımıyla, özellikle de Kur'ân istinsahıyla meşgul olan verrâklar çok erken bir dönemde ortaya çıkmış olmalıdır. Ezrakî (ö. 250/846), Mekke'nin alt bölgelerindeki *Dâru Mısr*'da verrâkların bulunduğunu söylemektedir.[2274] Ezrakî döneminde kitap ve kitap malzemesi ticareti henüz gelişmiş olmayacağı için bahis mevzuu edilen verrâklar, kitap istinsahıyla meşgul olan kimseler olmalıdır.

Mekke, Memlûklular döneminde önemli ölçüde kitap ticaretine sahne olmuştu ve bu kutsal şehirde birçok verrâk dükkânı bulunmaktaydı.[2275] Muhammed el-Harîrî el-Basrî, mektep hocasıyken verrâklık yapmaya başlamış, sonra gözleri görmez olunca mesleğini bırakıp evine çekilmiştir.[2276]

[2269] Makrîzî, *a.g.e.*, c. I, s. 373, 376.

[2270] İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. VI, s. 85.

[2271] *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. II, s. 207.

[2272] *el-Vâfî*, c. XX, s. 130.

[2273] *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, s. 76.

[2274] el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, yay. haz. Rüşdi es-Sâlih Melhas, Dârü'l-Endelüs, Beyrut 1983, c. II, s. 263.

[2275] Abdülaziz b. Râşid es-Süneydî, "el-Verrâkûn ve Eserühüm fi'l-Hayâti'l-İlmiyye fi Mekkete Hilâle'l-Asri'l-Memlûkî", *Âlemü'l-Kütüb*, c. 25, no. 1-2, Mekke 2002, s. 3-56; Hâlid Muhsin Hassân el-Câbirî, *el-Hayatu'l-'İlmiyye fi'l-Hicâz Hilâle 'Asri'l-Memlûkî. 648-923 h-1250-1517 m.*, Müessesetü'l-Furkan, Riyad 2005, s. 285-287.

[2276] es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. X, s. 120.

Kaynakların nakillerinden anlaşıldığına göre verrâklar uzun süre Mekke'de, *Dâru Mısr*'da ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[2277]

Kuzey Afrika/Endülüs

Kayrevân'da II/VIII. asrın sonlarında 'Ukbe b. Nâfi' Câmii yakınlarında verrâklara tahsis edilmiş müstakil bir çarşı (*sûku'l-verrâkîn*) mevcuttu.[2278] Kuzey Afrika'da Fas ve Merakeş de kitap alışverişlerine sahne olan önemli birer kültür merkeziydi.[2279] Endülüs'teki ve Mısır'daki zengin kütüphânelerden bazılarının koleksiyonları çeşitli yollarla bu bölgedeki kitap çarşılarına ulaşmıştı.[2280] Murâbıtlar döneminde Fas'ta bir verrâklar çarşısı vardı. Ancak verrâklık altın dönemini Muvahhidîler döneminde yaşamıştı. Karaviyyîn Câmii'nin kapılarından birinin adı Bâbu'l-Verrâkîn'di. Muvahhidî hükümdarları Yakub el-Mansur (1184-1199) ve oğlu Muhammed en-Nâsır (1199-1214) döneminde Fas şehrinde 400 kâğıt imâlâthânesi bulunmaktaydı.[2281] XVI-XVII. yüzyıllarda Fas'ta kitap ticareti oldukça gelişmişti. Bölgenin önemli şehirlerinde her hafta, özellikle medreselerin bulunduğu bölgelerde kitap müzâyedeleri yapılmaktaydı.[2282] Leo Africanus, XVI. asırda Fas'ta 30 sahafın bulunduğunu nakleder.[2283]

2277 Abdülvehhâb b. İbrahim, *el-Ulemâü ve'l-Üdebâü'l-Verrâkîn fi'l-Hicâz fi'l-Karni'r-Râbi' 'Aşere'l-Hicrî*, Tâif 2002, s. 42.

2278 Hasan Hüsnü Abdülvehhâb, "el-Berdî ve'r-Rıkk ve'l-Kâğıd fi İfrikiyyeti't-Tunisiyye", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. II/1, Kahire 1956, s. 38.

2279 Charles C. Stewart, "A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa", *Hespéris Tamuda*, c. XI, Rabat 1970, s. 244.

2280 Julian Ribera, "el-Mektebât ve Hevâtü'1-Kütüb fî İsbanya'l-İslâmiyye", çev. Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'1-Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye*, c.V/1, Kahire 1959. s. 92-94; H. Halım, "Al-Azhar, Dâr al-'İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehrenstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 104-105; Eymen Fuad Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 12-13.

2281 Muhammed el-Menunî, *Târihu'l-Virâkati'l-Mağribiyye*, Rabat 1991, s. 21, 27.

2282 Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 62-63.

2283 Charles C. Stewart, a.g.m., s. 244'ten naklen.

Endülüs'te, özellikle de İşbiliyye ve Kurtuba şehirleri kitap ticaretinin geliştiği önemli bölgelerdendi. Endülüslü dil ve edebiyat âlimi Abdullah b. es-Seyyid el-Batalyevsî (ö. 521/1127)) babasının kendisine ticaret yapmak için verdiği parayı, Kurtuba'daki kitapçılar çarşısında nasıl harcadığını ve ilim yoluna nasıl girdiğini şöyle anlatır:

> Benim ilim yoluna girişim şöyle olmuştur. Babam servet sahibi bir kimseydi. Bana ticarete girmem için bir mikdar para verdi. Kurtuba'ya gittim ve tesadüfen çarşıdan geçerken insanların bir halka olup kitap satışı yaptıklarını gördüm. Ben de kitaplara baktım ve bazılarını beğendim. Satmak için 200 dinarlık kitap aldım. Ancak daha sonra bu kitaplar çok güzel satmasam diye düşündüm ve çoğunu kendim için ayırdım. Sonra bunları okumaya başladım, ancak bir şey anlayamadım, içime darlık geldi. Bazı talebelere hangi ilim benim için daha uygun dedim onlar da edebiyat dediler. Bu konuda hangi kitap daha meşhurdur dedim. *Kitâbu'l-'Ayn* dediler ve bir hocadan bu kitabı okumağa başladım.[2284]

Halife Hakem el-Mustansır Billâh saraydaki kütüphânesini zenginleştirmek için adamlarını çeşitli memleketlere göndermekteydi. Makkarî onun kitap satın almaları için büyük paralarla birçok tüccarı çeşitli ülkelere gönderdiğini, Kurtuba'daki sarayında istinsah ve cilt yapmada mâhir birçok kişiyi görevlendirdiğini söyler.[2285] Hilafeti döneminde (350-366/961-976), İspanya'ya birçok verrâkın da gelip yerleştiği bilinmektedir.[2286] Kâğıt imâlâtı da Endülüs'te oldukça gelişmişti. Şâtıbe'de (Jativa) üretilen çok kaliteli kâğıtlar "Şâtıbî" diye adlandırılmaktaydı.[2287] Yakut el-Hamevî, Şatıbe'den bahsederken, bu şehrin, yetiştirdiği âlimlerle ve imâl edip diğer şehirlere gönderdiği kâğıtlarla temayüz ettiğini söyler.[2288] Abdülaziz Mekkenî'nin, kütüphânesi için devamlı olarak kitap istinsah eden altı

2284 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1528.

2285 eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, yay. haz. İhsân Abbas, Beyrut 1968, s. 385-386.

2286 Halid b. Abdülkerim b. Hammud Bekr, *en-Neşâtü'l-İktisadî fi'l-Endelüs fi Asri'l-İmâre*, Riyad 1993, s. 208. Endülüslü bazı verrâklar için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, *a.g.e.*, s. 69-70.

2287 Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain*, Cambridge 1995, s. 195.

2288 Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 197-198.

verrâkı vardı. Öldüğünde kitapları Kurtuba'da düzenlenen ve yaklaşık olarak bir sene süren müzâyedelerde satılmış ve 40 bin dinar gelir elde edilmişti. Endülüs ulemâsının, özellikle de hac ziyaretleri dolayısıyla önemli ilim merkezleri olan şehirlere uğradıklarında, bu şehirlerdeki verrâklardan birçok eser satın alarak ülkelerine götürdüklerini biliyoruz. Zehebî, Kurtuba kadısı Münzir b. Sa'îd'in hac dönüşü çok sayıda kitap getirdiğini nakleder.[2289]

Ahmed b. Halef b. Yusuf b. Fartun Gırnata'da verrâklık yapmaktaydı.[2290] Belensiye de (Valencia) kitap ticaretinin yoğunluk kazandığı merkezlerden biriydi.[2291] İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) Muhammed b. İsmail b. Halfûn el-Ezdî ile 626 Ramazan'ında (Temmuz 1229) Belensiye'deki verrâklar çarşısında karşılaştığını nakletmektedir.[2292] Belensiye'de bir verrâk dükkânı olan Muhammed b. Süleyman b. Sîdârî'nin (ö. 548/1153) babası da verrâktı.[2293] Muhammed b. Abdullah et-Tucibî (ö. 606/1209) ve Abdullah b. İbrahim el-Verrâk da (ö. 611/1214) Belensiye'de verrâklık yapmaktaydı.[2294]

Şâm

İbn Asâkir (ö. 571/1176), Şam'daki mescidlerden bahsederken, bunlardan birinin eski verrâklar çarşısının yakınında olduğunu söylediğine göre[2295] Şam'da kitapçılara âit birden fazla çarşı bulunmaktaydı. Şam'da verrâklar, İbn Batuta'nın (ö. 770/1369) bu şehre geldiği tarihlerde Emeviyye Câmii'nin bulunduğu bölgede toplanmışlardı. İbn Battuta, Şam'la ilgili gözlemlerini aktarırken, Emeviyye Câmii'nin doğusundaki Bâb-ı Ceyrûn diye adlandırılan kapısına karşı gelen bölgede, kitap satan kitapçılarla (*Havânitü'l-Kütübiyyîn*), kâğıt, kalem ve mürekkep satan verrâkların (*Sûku'l-Verrâkîn*), ayrı ayrı çarşılarda bulunduklarını söyler.[2296] Muhibbî de bir kitap

---

2289 Yahya Mahmud Sâ'âtî, "Melâmihü min Tarihi Ticâreti'l-Kütübi fi'l-İslâm", *el-'Usûr*, c. I, London 1986, s. 78.

2290 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. I, s. 63.

2291 Sa'd b. Abdullah Bişrî, *a.g.e.*, s. 207.

2292 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 141.

2293 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 15.

2294 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 95, 287.

2295 *Târihu Medîneti Dımaşk*, c. II, Beyrut 1996, s. 313.

2296 İbn Battuta, *Rıhle*, tahkik: Ali el-Muntasır el-Kettânî, Beyrut 1985, s. 107.

müzâyedesi dolayısıyla Emeviyye Câmii'nin kuzey duvarının arkasındaki kitapçı dükkânlarından söz eder.[2297]

Şam'daki kitapçılar çarşısı birkaç defa yangın felaketine uğramıştır. 21 Ramazan 681/1282 tarihinde Keçeciler Çarşısı'nda çıkan yangın kitapçılar çarşısına da sirâyet etmiş, Şemseddin İbrahim el-Cezerî el-Kütübî'nin (ö. 700/1300) dükkânındaki çok sayıdaki cüz ve evrak dışında 15.000 cilt kitap da yanmıştı.[2298] Safedî, aynı yangından bahsederken, Keçeciler Çarşısı yakınındaki kitapçılar çarşısında büyük bir dükkânda kitap ticareti yapan İbrahim el-Cezerî'nin dükkânındaki bütün kitapların yandığını söyler ancak yanan kitapların sayısını 5.000 olarak verir.[2299] İbnü'l-İmâd'ın naklettiğine göre 26 Şevval 740 (25 Nisan 1340) tarihinde Şam'da çıkan büyük bir yangın da, kitapçılar çarşısına kadar ulaşmış ve kâğıtçılar çarşısı da bu yangında yanmıştı.[2300] Memlûk hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk döneminde 795/1392 yılında çıkan bir yangında kitapçılar çarşısı tekrar yanmışsa da kısa zamanda eski haline döndürülmüştür.[2301]

İbn Futeys diye tanınan Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed el-Kureşî (ö. 350/961), bu çarşıda verrâklık yapmıştı.[2302] Michael Chamberlain, Şam'daki kitapçıların her Cuma günü toplandıklarını söylemekteyse de,[2303] bu bilgiye kaynak olarak gösterdiği Safedî'de bu konuda farklı bir bilgi yer aldığı görülmektedir; es-Safedî'nin naklettiğine göre, Muhammed b. el-'Azâzî (ö. 730/1329) her Cuma, muntazaman keçeciler çarşısı yakınındaki kitapçılar çarşısına gider ve çok değerli kitaplar satın alırdı.[2304]

2297 *Hülasatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, c. 1, Kahire 1284, s. 101.

2298 en-Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, c. XXXI, s. 89; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. II, s. 163.

2299 es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. V, s. 223.

2300 İbn İmâd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 222. Ayrıca bkz. Zehebî, *el-'İber fi Haberi men Ğaber*, c. IV, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 117.

2301 el-Busrevî, *et-Târih*, c. I, Dımaşk 1408, s. 91.

2302 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 474.

2303 Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 135.

2304 es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr*, c. IV, s. 559.

Buhara ve Semerkand

Buhara ve Semerkand'da da büyük bir verrâklar çarşısı vardı. Bu şehirlerde kâğıt ticareti de çok gelişmişti. Semerkand'daki kâğıt satıcılarının bulunduğu büyük hana, çeşitli ülkelerden kâğıt ticareti yapan tüccarlar gelmekteydi.[2305] Isfahan'da kâğıtçılar, ciltciler ve kitap satıcıları büyük bir meydanın batısında yer almaktaydılar.[2306]

Basra

Kaynaklardaki rivâyetlerden anladığımıza göre III/IX. asırda Basra'da kitap ticareti oldukça gelişmişti. İbnü'-Nedim'in naklettiğine göre Câhız (ö. 255/868), Basra'da kiraladığı verrâk dükkânlarında, geceyi kitap okuyarak geçirirdi.[2307] İbn Düreyd (ö. 321/933), İbn Sikkît'in mantığa dâir bir eserinin tedrisiyle ilgili rivâyetinde Basralı verrâklardan bahsetmektedir.[2308] Basralı bir verrâk, Halil'in (ö. 175/791) *Kitabu'l-'Ayn* adlı eserini Horasan'dan bu şehre getirip 50 dinara satmıştı.[2309] Horasanlı Ebu Recâ Matr b. Tahmân, Basra'da verrâklık yapmaktaydı.[2310] Hatîb el-Bağdadî, Basra'daki verrâklar çarşısında Ebu'l-Ayna (ö. 282/895) ile bir kitap tellâlının arasında geçen hadiseyi uzun uzadıya nakleder.[2311] Zeyd b. Rifâ'a el-Haşimî ve arkadaşları, felsefi görüşlerini yaymak için yazdıkları risaleleri "Resâ'ilü İhvâni's-Safâ" adıyla derleyip Basra'daki verrâklar çarşısında dağıtmışlardı.[2312]

Halep

İslâm dünyasının en eski kültür merkezlerinden Halep'te muhakkak ki gelişmiş bir kitap ticareti mevcuttu. Ancak bu şehirdeki kitap ticareti ve

---

[2305] İhsân Zennûn es-Sâmirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Zemeni's-Sâmâniyyîn*, Beyrut 2001, s. 61.

[2306] İrec Efşar, "Sahhâfî ve Mücellidgerî", *Nâme-i Bahâristan*, c. III/2, Tahran 1381, s. 331.

[2307] *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 116; *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, Beyrut 1993, s. 2101.

[2308] *el-Fihrist*, c. I, s. 58.

[2309] *el-Fihrist*, c. I, s. 42.

[2310] Abbot, c. II, s. 16.

[2311] *Târihu Bağdâd*, c. IV, yay. haz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2001, s. 287-288.

[2312] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, Beyrut 1993, s. 1336.

verrâklar çarşısıyla ilgili kaynaklar önemli bir bilgi vermemektedirler. İbnü'l-Kıftî'nin naklettiğine göre yazısının güzelliğiyle ve imlâsının sıhhatıyla tanınan Ebû Cerâde Halep'teki verrâklar çarşısında verrâklık yapmaktaydı.[2313] İbnü'l-Kıftî, Halep verrâklarından müellif nüshası kitaplarla ünlü müstensihlerin istinsah ettikleri eserler satın almıştı.[2314]

Kûfe

Ünlü şâir Mütenebbi, gençliğinde sık sık Kûfe'deki verrâklar çarşısına gider ve verrâkların derledikleri kitapları okurdu.[2315] İbn 'Ukde, Kûfe'de verrâklık yapmaktaydı.[2316] Muhammed b. Hüseyin b. Humeyd, Kûfe Câmii'nin verrâklar çarşısına açılan kapısı dışında verrâklık yapmaktaydı.[2317] Bu kapı da *Bâbu'l-Verrâkîn* diye anılmaktaydı.[2318]

Bursa

Osmanlı Devleti'nin ilk başşehri olan Bursa'da medreselerin oluşması ve ilmî hayatın gelişmesiyle XIV-XV. asırlarda muhakkak ki kitap ticaretiyle uğraşan bir esnaf gurubu ortaya çıkmıştır. Fakat bunun ne zaman başladığını tespit etmek mümkün değildir. Şehrin yaşadığı istila ve tahripler, ilk dönemleri hakkındaki kaynaklara erişmemizi mümkün kılmamaktadır.

Osmanlılar tarafından fethinden itibaren Bursa, hem bir başşehir hem de İslâm dünyasının yeni kültür merkezlerinden biri olarak hızla gelişmiş ve XV. yüzyılın ilk yarısında şehirdeki medrese sayısı 21'e ulaşmıştı. Bu asırda İslâm dünyasının tanınmış pek çok âlimine ev sahipliği yapan Bursa, yeni bir ilim merkezi olarak kitap akışının, istinsah ve telif faaliyetlerinin de yoğunlaştığı bir şehir haline gelmiştir. Mübalağalı bir rakam olmakla beraber, Bursa'da hem müderris hem de kadı olarak görev yapmış olan Molla Fenârî'nin (ö. 1431) on bin kitabının olduğunun rivâyet edilmesi, XV.

[2313] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, Kahire 1952, s. 286.
[2314] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 20.
[2315] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. IV, s. 324.
[2316] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. V, s. 219.
[2317] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 234.
[2318] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 147.

yüzyılda Bursa'ya, dikkate değer bir kitap akışının olduğunu düşündürebilir. Ancak Timur istilasında şehrin maruz kaldığı tahribat, kitap sayısını önemli ölçüde azaltmış olmalı ki bu şehirde ölenlerin terekelerindeki kitap miktarı, Edirne ve Kastamonu'ya göre oldukça düşüktür. Meselâ Şevval 915-Cemazielâhir 917 (Ocak 1510-Eylül 1511) tarihleri arasındaki Bursa'ya âit bir *Muhallefat Defteri*'nde bulunan 210 terekenin sadece ikisinde kitap bulunmaktadır.[2319]

Bursa'daki kitap ticaretiyle ilgili en erken kayıtlar XV. asra âittir. Floransalı seyyah Bernardo Michelozzi 1498 yılında Bursa'yı ziyaret ettiğinde 9 adet Grekçe el yazması satın aldığını söylerse de[2320] bu tür yazmaları şehrin sahaflarından satın almış olması uzak bir ihtimaldir. Bursa sahaflarıyla ilgili en erken kayıt Nizâmeddin b. Mevlana Muhyiddin'e âittir. Bu sahafın evâsıt-ı Zilhicce 867 (Ağustos 1463) tarihli tereke kaydında, üç lugat dışında 22 kitap, bir miktar cüz, kalemler ve misvaklar vardır.[2321] Erken dönem Bursa Şer'î Sicilleri'nde, kitap ticaretiyle uğraşan esnafın terekelerinde kitap yanında hemen hemen daima kalem, kâğıt gibi yazı malzemelerine, misvaklara farklı türlerden eşyalara da rastlanılmaktadır.

Bursa'da kitap ticaretiyle meşgul olan esnafın XVI. asırda bir çarşıda toplandığı ve bu çarşıdan da Sahaflar Çarşısı şeklinde bahsedildiği görülmektedir. İlk dönemlerde Bursa'da bir çarşı oluşturacak kadar sahafın bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Az sayıdaki sahaf esnafının yerleşmiş olduğu bölgeyi tespit etmek de mümkün olmamaktadır. Mevcut sahaflar muhtemelen kültürel ve ticari faaliyetin yoğunlaştığı tek yer olan Ulu Câmii civarına yerleşmiş olmalıdır.

Verrâk Dükkânları

Kaynaklarda verrâk dükkânlarından hânût veya dükkân şeklinde bahsedilir. Verrâk dükkânları şehirlerin belli bir noktasında kendilerine mahsus çarşılarında kümelenmekteydi. Verrâk dükkânlarının fiziki yapısı, içindeki eşyalar ve döşenmesi hakkında kaynaklar, doğrudan herhangi bir bilgi

[2319] Bursa ŞS. A- 31, s. 1b-2a; 86a-b.

[2320] Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, çeviren Serdar Alper, İstanbul 2004, s. 24.

[2321] Bursa ŞS. A-1, s. 54a-b.

vermezler. Bir verrâk dükkânının ne büyüklükte olduğunu bilemiyoruz. Ancak Şam'daki verrâklar çarşısında 21 Ramazan 681/23 Aralık 1282 tarihinde çıkan bir yangında, sadece bir dükkânda yanan kitap sayısının 5.000/15.000 olması[2322] buradaki dükkânların veya bazı dükkânların oldukça büyük olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan âlimlerin, şâirlerin, felsefecilerin çarşıdaki dükkânlarda toplanmaları da bu dükkânların yeterli büyüklükte olduğunu ve en azından sedir gibi eşyalarla donaltıldığını göstermektedir.

Bölge iklimi gündüz vakti ticari faaliyetleri yürütmeye uygun olmadığı için muhtemelen verrâk dükkânları da sabahleyin ve ikindiden sonra açılmakta ve geç vakitlere kadar açık olarak kalmaktaydı. Fâtimî halifesi el-Hâkim, Kahire'de dükkânların gece de açılmasını emretmişti.[2323]

Dükkânlardaki meclisler de gece yarılarına kadar devam ediyordu. Yakut el-Hamevî, Ebu'l-Ganâ'im Habeşî'nin (ö. 565/1169) 20 yıl boyunca her gece evinden pek de uzak olmayan kitapçılar çarşısına gittiğini söylemektedir.[2324] Saatlerce süren meclislerde şüphesiz ki bazı ikrâmlar, en azından da çay ikrâmı yapılmakta ve bunun temini için de dükkânlarda kapkacak bulundurulmaktaydı.

Verrâklar, dükkânlarında bulunan kitaplar yanında ihtiyaç duyulan kitapları da müşterileri için temin etmekteydiler. Verrâklarla irtibatlı çalışan müstensihler bulunmaktaydı. Firuzan adlı bir genç, verrâk 'Allân eş-Şu'ûbî'nin (ö. 218/833'ten sonra) Bağdad'daki dükkânında müstensih olarak çalışmaktaydı.[2325] Özellikle verrâkların ellerindeki imlâ yoluyla, semâ'/kırâ'at usuluyle yazılmış güvenilir nüshalara önemli bir talep olmaktaydı. Âlimlerin verrâkları bu konuda diğer verrâklara göre daha avantajlıydılar. Çünkü genellikle telif edilen bir eserin ilk nüshasına sahip olmaktaydılar. Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Kitâbu'l-Ma'âni*'sini imlâ yoluyla yazan verrâkları, bu eserin bir kopyasını almak isteyenlerden her beş varak için bir dinar istemişler, araya Ferrâ'nın girmesi sonucunda on varağı bir dinara yazmayı kabul etmişlerdi.[2326]

[2322] en-Nüveyri, *Nihayetü'l-ereb fî fünuni'l-edeb*, c. XXXI, s. 89; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. II, s. 163; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefiyât*, c. V, s. 223.

[2323] en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXVIII, s. 176.

[2324] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 803; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. XI, s. 220.

[2325] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Üdebâ*, IV, 1631.

[2326] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2814.

Verrâkların kitap satışı yanında dükkânlarındaki kitaplardan âlimlerin ücretli veya ücretsiz olarak yararlandırdıklarını da görüyoruz. Câhız'ın Basra'daki verrâk dükkânlarını kiralayıp geceyi kitap okuyarak geçirdiği bilinmektedir.[2327] Burhaneddin ez-Zerkeşî, (ö. 794/1392) Kâhire'de gittiği kitapçılar çarşısında (*Sûku'l-kütüb*) kitap satın almaz, gün boyunca okuduğu kitaplardan notlar alırdı.[2328] Verrâk Hüseyin b. Hubeyş, Taberî'ye kıyas hakkındaki eserini yazmak için ihtiyaç duyduğu otuz küsur eser vermiş, Taberî bu eserleri kısa bir sürede inceledikten sonra iâde etmiştir.[2329] Hüseyin b. Hubeyş'in bunun karşılığında bir ücret alıp-almadığını bilemiyoruz.

İbn Hacer'in bir naklinden anlaşıldığına göre verrâklar çarşısında kitap da kiralanmaktaydı. İbn Hacer, kezzâb, deccâl diye nitelendirdiği Ahmed b. Abdullah el-Bekrî'den bahsederken, çarşıda *Kitâbu İntikali'l-Envâr*, *Re'sü'l-Ğûl*, *Sırru'd-Dehr*, *Kitâbu Gelendice*, *Hurûbu'l-İmâm 'Ali* gibi kitaplarının kiralandığını söylemektedir.[2330] Bunlar ulemâ sınıfına değil de halka hitap eden kitaplardır.

Verrâkların bulunduğu çarşılardaki dükkânlar âlimlerin, şâirlerin ve ediplerin toplantı mekânlarıydı.[2331] Söz konusu çarşılarda bulunan dükkânlarda yapılan toplantılarda ilmî ve edebî meseleler müzâkere edilir, çeşitli konularda fikir alışverişinde bulunulurdu.[2332] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Bağdad'ın çarşılarını anlatırken "âlimlerin ve şâirlerin toplantı yaptıkları büyük bir verrâklar çarşısı" olduğunu söyler.[2333]

Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre özellikle de şâirler ve şiirle meşgul olanlar kitapçı çarşılarında buluşmaktaydılar. İbnü'l-Kıftî, Abdullah b. Hâni'i'l-Ezdî'den (ö. 230/845) bahsederken, "Bağdad'da bir

---

2327 *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 116; *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, Beyrut 1993, s. 2101.

2328 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. V, s. 134.

2329 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2462.

2330 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, c. I, s. 509.

2331 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XIV, s. 398.

2332 İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, c. II, s. 199; es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr*, c. III, s. 182, c. IV, s. 473; İbnü'l-Kıfti, *Ahbâru'l-'Ulemâ*, c. I, s. 71, 314; Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâka ve Eşherü A'lâmi'l-Verrâkîn*, Riyad 1995, s. 35; Hayrullah Sa'îd, "Rüvvâdu Sûki'l-Verrâkîn", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Türâs*, no. 19, Dubai 1997, s. 21-24.

2333 Cemâlüddin Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali eş-şehîr bi-İbni'l-Cevzî, *Menakıbu Bağdâd*, Bağdad 1342, s. 6.

dükkânı vardı. Kitap istinsah ederdi. Önemli edipler dükkânında toplanır, edebî konularda müzâkereler ve mubâheseler yaparlardı" demektedir.[2334] *Dellâlü'l-kütüb* diye tanınan Sa'd el-Verrâk b. Ali, aynı zamanda bir şâirdi. Dükkânında edebî sohbetler yapılırdı.[2335] Verrâk İbn Ebû Şakîka, şâirlerin, babasının Bağdad'daki dükkânında toplandıklarını, bu şâirler arasında Ebu Nüvâs ve Ebu'l-Atahiyye gibi ünlü şâirlerin de bulunduğunu nakletmektedir.[2336] İbn Şâkir el-Kütübî, şâir ve edîb İbn Kellâse'yi sık sık kitapçılar çarşısında gördüğünü nakleder.[2337] Safedî, Kahire'deki kitapçılar çarşısında sık sık rastladığı şâir Ca'fer b. Sa'leb Üdfüvî'nin (ö. 748/1347) şiirlerinden nakillerde bulunmaktadır.[2338] Kadı Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ali el-Ensârî, Ebu'l-Me'âlî Sa'd b. Ali b. Kasım el-Kütübî'nin Bağdad'daki dükkânında, yazmış olduğu, okunurken dudaklar birbirine değmeyen bir şiiirini okuduğunu nakleder.[2339] Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib el-Isfehânî, aynı dükkânın kapısında rastladığı bir gencin (Ebu'l-Ferec Muhammed b. el-Hüseyin) 25. 000 beyit ve *Makâmât* adlı bir kitap yazdığını söylediğini ve bir kasidesini okuduğunu nakletmektedir.[2340]

Yakut el-Hamevî'nin, *Kitâbu'd-Diyârât*'tan naklettiği bir anekdottan öğrendiğimize göre, Ruha'daki (Urfa) Sa'id adlı verrâkın dükkânında edebiyat meclisleri tertip edilmekte, burada Şam'dan ve Mısır diyarından gelen şâirler de şiirlerini okumaktaydılar.[2341] İbnü'l-Hâcib el-Mısrî, Kahire'deki kitapçılar çarşısında rastladığı es-Safedî'ye bazı şiirlerini okumuştu.[2342] Sehâvî de kitapçılar çarşısında defalarca buluştuğu Harirî'nin kendi ağzından şiirlerini dinlemişti.[2343] *Mu'cemü'l-Üdebâ*'da, bir verrâk dükkânında, *Kitabu'l-Eğânî* yazarı Ebu'l-Ferec el-Isfehânî ile şâir Ebu'l-Hüseyin Ali arasında bir beyit üzerinde yapılan mübâhese anlatılır.[2344] Ebû Nüvâs, Ebü'l-Atahiye, Di'bil

---

[2334] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, Kahire 1952, s. 134.
[2335] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 23.
[2336] İbnu'l-Mu'tezz, *Tabakâtu'ş-Şu'arâ'*, s. 207.
[2337] İbn Şâkir el-Kütbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, c. III, s. 93.
[2338] es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr*, c. II, s. 153.
[2339] İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb*, c. IX, s. 4253.
[2340] Cemâleddin el-Kıftî, *el-Muhammedûn mine'ş-Şu'arâ*, s. 213.
[2341] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, Beyrut 1993, s. 425.
[2342] es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VIII, s. 106.
[2343] Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. I, s. 240.
[2344] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1713.

ve aynı zamanda bir verrâk olan Amr b. Abdülmelik verrâklar çarşısına sıkça giden şâirlerdendi.[2345]

Verrâklar çarşısı birçok âlimin/edîbin çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Makrizî, Kahire'deki kitapçılar çarşısının ilim sahiplerinin buluşma yeri olduğunu söylemektedir.[2346] İbnü'l-Veddâ'nın Bağdad'daki kitapçı dükkânı da, ulemânın buluşma yeriydi.[2347] Tâceddin Ebü'l-Hasan, Kâhire'deki Kitapçılar Çarşısı'nda, Radıyyüddin Ebü'r-Rıza Ahmed el-Kayserânî'den, 632 Rebiü'l-evvel'inde (Aralık 1234), *Kitâbu Şurûti E'immeti'l-Hams*'ı, okumuştu.[2348] İbn Düreyd, Basra'daki verrâklar çarşısında, bir verrâkın İbn Sikkit'in *Islahu'l-Mantık* adlı eserini okurken gördüğünü söylemektedir.[2349] Ebü'l-Ferec el-Isfehânî (ö. 357/968) verrâklar çarşısına gider, verrâk dükkânlarında kitapları gözden geçirir, tanınmış ulemâ ve üdebâ ile sohbetler eder, kitaplarının telifi için gerekli notları aldıktan sonra evine dönerdi.[2350] Ebü'l-Ferec Isfehânî bu telif tarzı dolayısıyla muasırlarınca çok şiddetli tenkit edilmiştir. İbn Tabâtaba, Nevbahtî'nin şöyle dediğini nakleder, "Ebü'l-Ferec Isfehânî insanların en yalancısıdır. Dükkânları kitaplarla dolu verrâklar çarşısına gider, çok şey satın alır evine taşır sonra onlardaki bütün rivâyetleri kendine mâl eder."[2351] Hatîb el-Bağdadî, Mütenebbî'nin ilminin kaynağının verrâklardaki defterler olduğunu söyler.[2352] Ebu Hayyan et-Tevhîdî (ö. 414/1023), *Mukabesât* adlı eserinde[2353] verrâklar çarşısında, Bâbu't-Tak[2354] ve Bâbu'l-Harrânî'de[2355] yapılan felsefi müzâkere ve mübâheselerden bahsetmektedir.

2345 Merzubânî, *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, Kahire 1935, s. 218. Abbot, c. II, s. 47'den naklen.

2346 Makrîzî, *a.g.e.*, c. II, s. 102; A. Raymond et G. Wiet, *Les Marchés du Caire*, Traduction annotée du Texte Maqrizî, Kahire 1979, s. 189.

2347 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 13.

2348 Kasım b. Yusuf et-Tücîbî, *el-Bernâmec*, Libya 1981, s. 146.

2349 El-Kıfti, İnbahu'r-Ruvat, C. II. S. 370.

2350 Ebu'l-Ferec Isbahanî, *Mekâtilü't-Talibiyyîn*, c. I, Önsöz s. 11.

2351 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XI, s. 398.

2352 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. V, s. 164.

2353 Ebu Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukabesât*, yay. haz. Muhammed Tevfik Hüseyin, Beyrut 1989, s. 127 ve 143. Bu bilgiden Lutfullah Karî, *a.g.e.*, s. 30-31 vasıtasıyla haberdar oldum.

2354 "*bi-Bâbi't-Tak bi'l-Verrâkîn*", *a.g.e.*, s. 127. *Bâbü't-Tak* verrâklar çarşısının kapılarından biri olmalı. Hatîb el-Bağdadî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Verrâk'ın (ö. 392/1002) *Babu't-Tâk*'da verrâk olup kitap sattığını söylemektedir. *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 93.

2355 "*fi Taki'l-Harranî fi'l-Verrâkîn*", *a.g.e.*, s. 143.

Kitapçı çarşıları zamanla entellektüellerin ve seçkin zümrenin devam ettikleri birer kültür merkezi haline gelmiştir. Muhtemelen ihvân-ı safâ mensupları fikir ve görüşlerini anlatmak ve yaymak için kitapçı çarşılarının uygun bir ortam olduğunu düşünmüşlerdi. Safedî, İhvân-ı Safâ müntesiplerinin yazdıkları *Resâ'ilü İhvâni's-Safâ* adlı eserleri, yazar adı koymadan çoğaltıp, görüşlerini yaymak için kitapçılar çarşısında bedava dağıttıklarını nakleder.[2356]

Bazı verrâkların dükkânlarında meşru olan ticaret yanında, bol para kazanmak gayesiyle meşru kabul edilmeyen birtakım faaliyetlerde bulunduklarını görüyoruz. İbnü'n-Nedim, Abbasiler döneminde bazı verrâkların para kazanmak amacıyla halkın rağbet ettiği *Binbir Gece Masalları*, hayvan hikâyeleri ve değişik coğrafyalardaki ülkeler gibi konularda aslı esası olmayan eserlerin yazımını teşvik ettiklerini, hatta bazılarının bizzat bu konularda kitap hazırladığını söylemektedir:

> *Binbir Gece Masalları* ve hurafeler Abbasoğulları, özellikle de Muktedir döneminde pek rağbetteydi. Bu yüzden verrâklar yalanlarla dolu eserler telif ettiler. Bunlardan biri İbn Dilan diye bilinen Ahmed b. Muhammed b. Dilan, diğeri de İbn Attar'dı. Bu şekilde faaliyette bulunan başkaları da vardı. Yukarıda, hayvanları ve diğer yaratıkları konuşturarak hurafelerle [dolu eserler] ve gece hikâyeleri yazan müelliflerden bahsetmiştik. Bunlar Sehl b. Harun, Ali b. Davud, el-Attâbî ve Ahmed b. Ebû Tahir'dir.[2357]

İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist*'inde yer alan ve müellifi belli olmayan bu türdeki birçok kitabın, verrâklar tarafından para kazanmak maksadıyla derlenmiş olması muhtemeldir.[2358]

et-Taberânî, verrâkların, muhakkak ki alıcısı çok olduğu için, seci'li ve belli günlere mahsus, ancak Hz. Peygamber'e veya sahabe ve tâbi'îne isnâdı zayıf dualardan oluşan mecmu'alar da derlediklerini söylemektedir.[2359]

Bazı verrâklar daha fazla para kazanmak gayesiyle eser istinsahında gerekli titizliği göstermemekte ve ortaya güvenilir olmayan nüshalar

---

[2356] es-Safedî, *el-Vâfî*, XV, 31.

[2357] *el-Fihrist*, c. I, s. 308.

[2358] Yahya Vehîb el-Cübûrî, *a.g.e.*, s. 107.

[2359] et-Taberanî, *ed-Du'a*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c, I, Beyrut, 1413, s. 22. Ayrıca bkz. İbnü'l-İmam, *Silâhu'l-Mü'min*, c. I, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993, s. 26.

çıkmaktaydı. Ezherî (ö. 370/981) eserini yazarken "verrâkların bozduğu eserlere" iltifat etmediğini belirtir.[2360]

Verrâkların yaptıkları gayrımeşru işlerden bir diğeri ise meşhur olan müellifler adına eser derleyerek piyasaya sürmekti. Hammad b. İshak, babası İshak b. İbrahim el-Mevsilî'nin, *Kitabu'l-Eğânî*'nin kaynaklarından biri olan şarkılarla ilgili eserinin son şeklinin, babasına âit olmadığını, Bağdad'ın doğusundaki mahallelerden birinde Han ez-Zibl'de kitapçı dükkânı olan, babasının verrâkı Sindî b. Ali ve bir arkadaşı tarafından derlenerek ortaya çıkarıldığını söyler. *Ahbâru'l-Kudât* müellifi Muhammed b. Halef Vekî'nin rivâyet ettiğine göre de Hammad, "Babam böyle bir kitap telif etmemiştir... Babamın sadece birinci bölümünü yazdığı bu kitabı, babamın ölümünden sonra verrâkı [rivâyete] izni olmadığı halde bir arkadaşıyla birlikte derleyerek ortaya çıkardı"[2361] demiştir.

Bazı verrâklar bir eseri daha pahalı satabilmek için müellifi huzurunda okunmadığından semâ' veya icâzet kaydı taşımayan eserlere, bu tür kayıtlar düşmek,[2362] az tanınan bir müellifin eserini meşhur bir müellife isnad etmek, eski tarihli istinsah kayıtları oluşturmak[2363] ve istinsah ettikleri eserlere ilâveler yapmak[2364] gibi meşru olmayan bazı işlere tevessül edebiliyorlardı. Meşhur hattatların istinsah ettikleri eserler, yüksek fiyatlarla satıldığından, bunların taklitlerini yazdırıp satmak da kitap piyasasında rastlanılan kötü uygulamalardan bir diğeriydi.[2365] Müzevvir lakaplı Muhammed el-Ahdeb (ö. 371/981), herhangi bir hattatın eserini o kadar ustalıkla taklit edebilirdi ki, hattatın kendisi bile bu taklit eseri kendi eserinden ayırt edemezdi.[2366] Sehavî'nin naklettiğine göre, Muhammed b. Muhammed el-Harizî, kitapları

2360 el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, c. I, s. 34.

2361 Ebu'l-Ferec Isfahanî, *Eğânî*, c. I, Kahire, t.y., s. 4. *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. II, Beyrut 1993, s. 615-616. İbn Nedim, İshak b. İbrahim'in kendisinden *Kitabu'l-Eğânî*'yi isteyen bir şahsa "Kendisinin telif ettiğini mi yoksa onun adına derlenmiş olanı mı?" diye sorduğunu nakleder. *el-Fihrist*, c. I, s. 141.

2362 Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VIII, s. 189.

2363 Hatîb el-Bağdâdî, İbn Dost'un, istinsah ettiği kitapları, toprak altında tutarak, eski nüshalarmış intibaını vermeye çalıştığını söyler. *Târihu Bağdâd*, c. VI, s. 45-46.

2364 *Târihu Bağdâd*, c. VI, s. 382.

2365 Yakut, İbnü'l-Adim'in eski kâğıtlara İbnü'l-Bevvâb'ın hattını taklit ederek yazdığı eserleri pahalı fiyatlardan sattığını nakleder. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2086.

2366 George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and The Christian West*, Edinburgh 1990, s. 271.

ve hattatlarını tanıma konusunda derin bilgisi olan bir verrâktı. Ucuz fiyata aldığı kitapların üzerine "şunun hattıyla" diye bir kayıt koyar ve o kitabı yüksek bir fiyata satarak önemli bir kazanç sağlardı.[2367] İbn Hacer, yazısının güzelliğiyle şöhret bulmuş İbnü'l-Vahid'in, yazdığı ciltsiz ve tezhipsiz mushafları 1.000 dirheme sattığını, kendi yazısını taklit eden öğrencilerinin yazdıkları mushafları da 400 dirheme satın alıp son sayfasına "İbnü'l-Vahid yazdı" kaydını düşüp 1.000 dirheme sattığını nakleder.[2368] Nahivci Hasan b. Abdullah Sayrafî, kendisinden bir kitap istendiğinde talebelerine yazdırır ve sonuna bir harfini bile görmediği halde "Hasan b. Abdullah der ki bu kitab bana okundu ve tashih edildi" kaydını koyar ve yüksek fiyata satardı.[2369] Bazı verrâklar da kendi yazdıkları eserleri meşhur müellifler tarafından yazılmış gibi gösteriyorlar ve bu yolla haksız kazanç elde ediyorlardı.[2370]

Şâir Ebu'l-Hasan el-Kindî aynı zamanda verrâklık da yapmaktaydı. Küşâcim'in divanını istinsah ettiğinde, arası bozuk olduğu iki şâirin beğenilen şiirlerinden bazılarını da yazdığı nüshaya ilâve ediyor, böylece hem divanın hacmini büyüterek pahalı satıyor hem de bu iki şâirin, Küşacim'in şiirlerini çalmakla itham edilmelerine imkân sağlıyordu.[2371]

Kaynaklarda verrâklardan alışveriş yapan bazı müşterilerin de uygunsuz davranışlarından söz edilir. Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre Abdullah b. Ahmed b. el-Haşşâb (ö. 567/1171) kitapçılar çarşısına gider ve satın almak istediği bir kitabın bir sayfasını kimseye fark ettirmeden keser ve kitabı eksik diye ucuz fiyata satın alırdı.[2372] Zehebî, İbnü'n-Neccâr'dan naklen bu konuyu daha detaylı nakleder:

> İbnü'l-Haşşâb daima kitapçılar çarşısına gider ve herhangi bir kitap müzâyede yoluyla satışa çıkarıldığında eğer almak istiyorsa, kitabı incelemek için alır, okur gibi yapar ve fark ettirmeden bir sayfasını kesip

---

[2367] Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâka ve Eşherü A'lâmi'l-Verrâkîn*, Riyad 1995, s. 46'dan naklen.

[2368] Âbid Süleyman el-Mişvehî, "Ahlakiyyâtu Mihneti'l-Viraka fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, c. 15 (Âdâb), Riyad 2003, s. 421.

[2369] Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 893.

[2370] Âbid Süleyman el-Mişvehî, *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, Riyad 2001, s. 113-114.

[2371] Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 1343.

[2372] Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1495.

bu kitabın bir sayfası eksik diye bağırır ve kitabı ucuza kapatırdı. Sonra evine gider ve eksik sayfayı yerine koyardı.[2373]

Verrâk Dükkânlarındaki Kitaplar

Verrâk dükkânlarındaki kitapların sayıları, bölgelere ve dönemlere göre değişmekteydi. İslâm dünyasının önemli kültür merkezleri olan Kahire, Halep, Şam gibi şehirlerdeki kitapçı çarşıları, IV/X-VI/XII. asırlarda son derecede zengindiler. Bu çarşılardan bahsederken kaynaklar, kitaplarla dopdolu demektedirler. Kaynaklarda, 21 Ramazan 681/23 Aralık 1282 tarihinde Şam'daki kitapçılar çarşısında çıkan yangında, sadece bir dükkânda yanan kitap sayısının 5.000, 15.000 gibi rakamlarla belirtilmesi de[2374] bu zenginliğin derecesini gösterir.

Verrâklar dükkânlarındaki kitapları nerelerden sağlamaktaydılar? İlk dönemlerde dolaşımda çok az kitap olduğu için en önemli kaynak, kitap istinsahıydı. Verrâkların büyük bir kısmı istinsah faaliyetlerine katıldıkları gibi dükkânlarında müstensihler çalıştırmakta, ayrıca da kendileriyle irtibatlı olarak çalışan müstensihleri de bulunmaktaydı. Kaynaklarda verrâkların kitap istinsahıyla ilgili birçok rivâyet vardır. Sem'ânî, yazısı çok güzel olan Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Verrâk'ın ölünceye kadar kitap istinsah ettiğini (*yüverriku*) söyler.[2375] Hüseyin b. Ca'fer b. Muhammed el-Ğazzî el-Verrâk, Bağdad'da yıllarca kitap istinsah etmiştir.[2376] 'Allân el-Verrâk eş-Şu'ûbî, Şâm'daki dükkânında kitap istinsah ediyor ve dükkânında Firûzân adlı bir genç de müstensih olarak çalışıyordu.[2377] Verrâk İbn Ebû Dücâne'nin (ö. 384/994) her ne kadar güzel bir yazısı varsa da yazdıklarında çok hata yapıyordu. Bağdad'da bulunan dükkânında çok sayıda kitap istinsah etmişti.[2378]

Dolaşımdaki kitap sayısı artıp da kitaplar şu veya bu şekilde el değiştirmeye başlayınca verrâklar kitap alım satımına aracılık etmeye

---

[2373] Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, c. XXXIX, s. 2.

[2374] en-Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, c. XXXI, s. 89; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. II, s. 163.

[2375] *el-Ensâb*, c. XII, s. 488.

[2376] İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. XIV, s. 47.

[2377] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, IV, 1631.

[2378] es-Safedî, *el-Vâfî*, XX, 98.

başlamıştır. Bu dönemde en önemli kaynak terekeler olmuştur. Zeynüddin el-Irakî (ö. 806/1404), hadis âlimi Moğultay b. Kılıç öldüğünde terekesinde aradığı bir kitabı bulduğuna göre[2379] ölen kimselerin eşyalarıyla birlikte kitapları da tespit ediliyor ve genellikle de satılıyordu. Terekeler, verrâklar yanında kitap meraklılarının da ilgi odağı oluyor ve kitap meraklıları peşinde oldukları bir kitabı terekelerde arıyorlardı. Ahmed b. Hanbel öldüğünde terekesinde, eserlerinde sık sık nakiller yaptığı İmam Şâfi'î'nin *Risâle*'sinin, eski ve yeni versiyonları çıkmıştı.[2380]

İbnü'l-Kıftî, terekelerde satılan bazı kitaplardan söz eder.[2381] Muhammed b. Abdurrahman b. Şâme'nin terekesindeki istinsah etmiş olduğu *Sahihayn*, 1.000 dirhem gibi yüksek bir fiyata müşteri bulmuştur.[2382] Muhammed el-Gâfikî 433/1041 tarihinde öldüğünde terekesinde bulunan değerli kitaplar çok büyük paralara satılmıştır.[2383] Yahya b. Ali b. Muhammed'in terekesinde bulunan değerli kitapların satışından 1.000 dinar elde edilmişti.[2384] İbn Hallikân bir tereke satışında alınan bir kitaptan bahsetmektedir.[2385] Genellikle terekelerde çıkan kitap sayısı yukarıdaki örneklerde olduğu gibi belirtilmemiştir. Ancak İbn Kundus'un terekesi bir istisnadır. es-Sehâvî, İbn Kundus'un, "İki yüz civarında eser istinsah ettiğini ve öldüğünde de terekesinden 700 cilt kitap çıktığını" nakleder.[2386] Muhammed b. el-Mufaddal b. Fadlullah'ın (ö. 719/1319) terekesinde de 400 mushaf çıkması, terekelerin kitap ticaretine ne derecede katkıda bulunduğunu gösterir.[2387]

Verrâklar da dükkânlarındaki kitapların önemli bir bölümünü terekelerin satışından temin ediyorlardı. Sehâvî, Kahire'deki kitapçılar çarşısında verrâklık yapan ve Sükkerî diye tanınan Abdüllatif b. Muhammed b. Muhammed el-Muhib el-Kütübî'nin dükkânındaki çok sayıdaki kitap

---

2379 Takiyüddin Ebu'l-Fazl Muhammed b. Fehd, *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, s. 92-93; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, c. VI, s. 73.

2380 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 326.

2381 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. IV, s. 168.

2382 İbn Receb, *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*, c. IV, Riyad, 2005, s. 371.

2383 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. I, s. 312

2384 es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. X, s. 237.

2385 *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. V, s. 195.

2386 es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. XI, s. 23.

2387 es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. V, s. 268.

yanında, terekelerden aldığı cüzleri birleştirerek eksik kitapları nasıl tamamladığını şöyle anlatır:

> Abdüllatif b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Muhib el-Kâhirî el-Kütübî, Sükkerî diye tanınır. Yaşlı bir ihtiyardı. Fazilet sahibi talebeleri vardı... En çok kitabı olan kitapçılardandı. Bu kitaplar içinde bir araya getirilmiş birçok fasikül/forma ve kopuk vaziyette birçok cüz' bulunuyordu. O bunları terekelerden alıyor, mum ve benzeri şeyler ışığında geceler boyu uykusuz kalarak birbirinden tamamlıyor. Bununla birlikte o bundan büyük bir yarar sağlamıyordu. Bu konuda çok para harcadı. Bütün bunları ucuza satıyordu. [2388]

Kitap Müzâyedeleri

Verrâklar, dükkânlarında kitap sattıkları gibi müzâyedeler de düzenliyorlardı.[2389] Muhakkak ki müzâyedelerin önemli bir kısmında terekelerden çıkan kitaplar satılıyordu. Biyografik kaynaklardan öğrendiğimize göre, kitap müzâyedelerini tellallar, satılacak kitapları, verilen fiyatı zikrederek dükkân dükkân dolaştırarak ya da bir yere toplanmış alıcıların incelemesine sunarak gerçekleştiriyorlardı.[2390] Yakut el-Hamevî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Yahya b. Şirzâd'dan, Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin *Kitabu'l-Eğânî* adlı eserinin müsveddesinin verrâklar çarşısında müzâyede ile (*bi'at fi'n-nidâ*) nasıl satıldığını nakleder.[2391] Tellallar müzâyedelerde sattıkları kitapların özelliklerini belirtmeye ihtimam gösteriyorlardı.[2392] İbnü'l-Kıftî, Yusuf b.

[2388] Şemsuddîn es-Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi'*, IV, 338.

[2389] Bazı örnekler için bkz. Yahya Mahmud Sâ'âtî, "Melâmih min Tarihi Ticâreti'l-Kütübi fi'l-İslâm", *el-'Usûr*, c. I, no. 1, London 1986, s. 74-75.

[2390] Kitap satışları bazen açık artırmayla (nidâ, çağrı yoluyla) yapılırdı. İnsanlar halka şeklinde otururlar, kitap yüksek sesle tanıtılır, teklifler birbirini izlerdi. Normal bir satış işleminde alıcı, satıcının verdiği fiyatı ufak ufak indirmeye çalışırken, açık artırmada fiyat tedricen yükselirdi. Genel itibarıyla konuşacak olursak, açık artırma seyrek görülen bir durum değildi.
Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul 2012, s. 59. Biyografik kaynaklardaki müzâyedelerle ilgili bilgiler için bkz. es-Safedî, *A'yânu'l-'Asr*, c. IV, s. 559; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. VII, s. 231; Hâle Şâkir, *a.g.e.*, s. 205-209.

[2391] *İrşâdü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911, s. 164.

[2392] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. III, s. 391.

Hurrezâd Nüceyrümî'den bahsederken, yazısının güzel olmamakla beraber yazdıklarının çok güvenilir olduğunu ve bu yüzden müzâyedelerde tellal bir kitap için "Nüceyrümî'nin hattıyla" dediğinde, müzâyedeye katılanların [dikkat kesilerek] başlarını kaldırdıklarını söyler.[2393] Câhız, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'a hediye ettiği Sibeveyh'in eserini Bağdad'daki bir kitap mezatından almıştır.[2394] Muhibbî, edip ve şâir Ebu Bekir b. Mansur b. Berekât el-Ömerî'nin, Emeviyye Câmii'nin kuzey duvarı yönündeki kitap çarşısında yapılan bir müzâyedede, Hanbeli Kadısı Ahmed b. Muhammed eş-Şüveykî'den satın aldığı Harîrî'nin *Makâmât*'ı ve Safedî'nin *Lezzetü's-Sem'* adlı kitapları konusunda İsmail en-Nablusî ile arasında geçen çekişmeyi tafsilatlı bir şekilde anlatır.[2395] Hatîb el-Bağdadî de Bağdad'daki bir kitap müzâyedesinde Ali b. Muhammed el-Fasihî ile Ebu Zekeriyya Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tebrîzî arasında geçen sohbeti renkli bir şekilde nakleder.[2396]

İbn Ebû Usaybi'a'nın naklettiğine göre İbn Sînâ, daha meşhur olmadığı dönemde bir gün ikindi üzeri Verrâklar Çarşısı'na gitmişti. Tellal satışa çıkardığı bir kitabı İbn Sînâ'ya gösterip almasını tavsiye etmişti. İbn Sînâ almak istemeyince tellal, "Bu kitabı al, sahibinin paraya ihtiyacı var; üç dirhem gibi ucuz bir fiyat istiyor" diyerek ısrar edince, İbn Sînâ kitabı almıştı. Eve gidince, kitabı incelemiş ve Fârabî'nin *Mâ-ba'de't-Tabî'a* adlı eseri olduğunu görünce çok sevinmişti.[2397]

Müzâyedeleri tellallar gerçekleştiriyorlardı. Ancak bazı verrâklar da, müzâyedelerde tellalllık yaptıklarından dolayı, tellal olarak adlandırılmaktaydılar.[2398] İşleri iyi gitmediği için verrâklığı bırakıp tellallığa başlayan kitap satıcıları da vardır. Sehâvî'nin naklettiğine göre Ahmed b. Sadaka

---

2393 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. IV, s. 66-67.

2394 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. IV, Kahire 1973, s. 8.

2395 *Hülâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, c. I, Kahire 1284, s. 101-102.

2396 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. V, Beyrut 1993, s. 1966.

2397 *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etıbbâ*, c. II, Kahire 1882, s. 3-4; *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. III, Beyrut 1993, s. 1071; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. I, s. 103; İbnü'l-Kıftî, *İhbaru'l-Ulema*, c. I, s. 305.

2398 İbn 'Arefe, *et-Tefsîr*, c. II, Beyrut 2008, s. 261; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. II, s. 356. Bazı verrâk-dellâllar için bkz. Hayrullah Saîd, *Verrâkû Bağdad fi asri'l-Abbasi*, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye, Riyad 2000, s. 305-306; Nâzım Reşîd, "Sa'd b. Aliyyü'l-Hazîrî, el-Mülekkab bi-Dellâli'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye*, c. XXXIII, no. 1, Küveyt 1989, s. 169-195.

b. Takî el-'İzzî, sûku'l-kütübdeki dükkânını doğru dürüst çalıştıramayınca kapatmış ve tellallığa geçmiştir.[2399]

Sübkî, tellalların dikkat etmesi gereken şeyleri şöyle sıralar: "Dellâlü'l-kütübler dinî bir kitabı, ehil olmayan, tenkit ve zemm için alacak kimseye satmamalı. Sapık mezheplerin, müneccimlerin kitaplarıyla Antere hikâyeleri ve diğer yalanlarla dolu kitapları da satmamalı. Bir kâfire mushaf ve dinî kitapları satması da helal olmaz."[2400]

Makkarî'nin *Nefhü't-Tıb*'ında, bir kitap müzâyedesiyle ilgili olarak dönemin ulemâsından Hadramî'nin naklettiği ilginç bir anekdot vardır:

> Kurtuba'da bulunduğum sırada kitapçılar çarşısına gider, aramakta olduğum bir kitabı elde etmeye çalışırdım. Nihayet bir gün bu eserin güzel yazılı ve ciltli bir nüshasına rastladım ve çok sevindim. Müzâyede başlayınca fiyatını artırmaya başladım. Ancak her artırmamın sonunda dellâl tekrar bana artırılmış bir fiyatla geri dönüyordu. Artık kitap değerini çoktan aşmıştı. Dellâla dönerek bu kitabı değerinin üzerine çıkaranı bana göstermesini istedim. Üzerinde değerli elbiseler olan bir adamı işaret etti. O şahsa yaklaşarak, "Allah mertebenizi yüceltsin ey aziz fakih! Eğer bu kitabı ille de almak istiyorsanız ben çekileyim. Zira kitap değerinin çok üzerine çıktı" dedim. Bana dönerek, "Ben din bilgini değilim, kitabın neye dâir olduğunu da bilmiyorum. Ancak bir kütüphâne kurdum ve bu kütüphâneyle şehrin soyluları arasında ün yapmak istiyorum. Kitaplarımın arasında tam da bu kitabın sığacağı kadar bir boşluk kaldı. Cildinin ve yazısının güzelliğini görünce fiyatına aldırmadan bu kitabı almak istedim. Bende para Allah'a şükür çok" dedi.
>
> Hadramî diyor ki, ben de kızgınlıkla şöyle demek ihtiyacını hissettim: "Evet para senin gibilerde var. Allah, cevizi dişi olmayana veriyor. Bu kitapda ne olduğunu bilen ve ondan istifade etmek isteyen ben, ama benim de param yok. Bu da benim o kitaba erişmemi engelliyor."[2401]

Ticari faaliyetlerinden dolayı verrâkların ne tür bir denetime tâbi olduklarını bilemiyoruz. Çarşı-pazardaki ticari faaliyetlerin düzenlenmesinden ve fiyatların tespitinden bahseden hisbe kitapları, verrâklarla ilgili hususlara

---

[2399] Sehâvî, *Dav'u'l-Lâmi'*, c. I, s. 319.

[2400] *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Beyrut 1986, s. 110.

[2401] Ahmed bin Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb*, yay. haz. İhsân Abbas, c. 1, Beyrut 1968, s. 463.

hiç değinmezler. Öyle anlaşılıyor ki verrâklar kitap fiyatlarını tespitte bir denetime tâbi değildiler.[2402] Verrâkların sattıkları kitapların konularıyla ilgili bir denetime tâbi tutulup-tutulmadıklarına dâir de kaynaklarda kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Taberî, Abbasi halifesi el-Mu'tazid Billâh döneminde (279-289/892-902), bazı kitapların satışına yasak getirildiğini belirtir. Taberî, 279/892 yılı olaylarını zikrederken, "[Mu'tazid], müneccimleri ve kıssahânları yasakladı. Kitap satıcılarına da kelâm, felsefe ve cedelle ilgili kitapları satmamaları tenbih edildi" der.[2403] Zehebî, Halife el-Muktedir Billâh'ın döneminde, Hallac'ın öldürülmesinden (317/929) sonra, "Verrâklardan bir kısmının toplatılıp Hallac'ın kitaplarından hiçbirini alıp-satmayacaklarına dâir yemin ettirildiğini" nakleder.[2404] Muvahhidî hükümdarı el-Mansur zararlı olduklarını düşündüğü için ülkesindeki mantık ve felsefe kitaplarının yok edilmesini istemiş ve veziri Hafidü Ebû Bekr b. Züher de kitapçılarda ve başka yerlerde bulunan bu tür kitapları toplatmıştı.[2405] Kitap satışının yasaklanmasıyla ilgili VIII/XIV. asır Kahire'sinden de ilginç bir örnek vardır. İbn Hacer el-Askalanî'nin naklettiğine göre, dönemin meşhur hadis âlimlerinden Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) yazdığı *el-Vâdıhu'l-Mübîn fi men Üstişhide mine'l-Muhibbîn* adlı eserin baş kısımlarında müstehcen cümleler olduğu iddiasıyla Şeyh Selahaddin el-'Alâ'î, kadı Muvaffakuddin el-Hanbelî'ye şikâyette bulunmuş, kadı da bu eserin kitapçılarda satılmasını yasaklamıştır.[2406]

[2402] Lütfullah Kârî, *a.g.e.*, s. 60.

[2403] Taberî, *et-Târih*, c. X, s. 28; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, Beyrut 1983, s. 552.

[2404] *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XIV, s. 341. Hallac, katline fetva verildiğinde suçsuz olduğunu isbat etmek için deliller getirirken, "Benim sünnet hakkındaki kitaplarım verrâklarda mevcuttur" demiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ebnâ'i'z-Zamân*, c. II, yay. haz. İhsân Abbas, Beyrut 1994, s. 145.

[2405] İbn Ebû 'Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, c. I, s. 523; İbn Fadlullah el-'Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. IX, Ebu Dabi 1423, s. 272.

[2406] İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, c. VIII, s. 124. Bu olayın arka plânı için bkz. Monica Balda-Tillier, "The forbidden Passion: Mughultây's Book on the Martyrdom of Love and its Censorship", *Al-Qantara*, c. XXXV/1, Madrid 2014, s. 187-212.

Verrâkların Kitap Telif ve İstinsahına Katkıları

Yukarıda belirttiğimiz gibi verrâklar, kitap istinsahında ve telifinde önemli bir rol oynamışlardır. Verrâklar II/VIII-IV/X. asırlarda bir eserin telif sürecindeki imlâ, semâ', kırâ'at ve icâzet gibi önemli safhaları gerçekleştirmişler ve birçok eserin ortaya çıkışında ve okuyucuya ulaşmasında önemli bir fonksiyon icrâ etmişlerdir. Bu dönemde telif edilmiş eserlerin rivâyet zinciri içinde birçok verrâkın adına rastlamak mümkündür.[2407] II/VIII. asrın sonlarında başlanılarak Bağdad'da kitap satın alınabilen, okunabilen, kitap istinsahı için sipariş verilebilen *hânût* veya *dükkân* denilen kitapçı dükkânları açılmıştı. Bu dükkânları işleten verrâklar, istenilen kitapları ya bizzat istinsah ediyorlar veya bu işi kendileri için çalışan müstensihlere yaptırıyorlardı. Meselâ Ali b. Ahmed b. Ebi Dücâne bu çarşıda kitap istinsahıyla meşgul olan verrâklardan biriydi.[2408]

Verrâklar, özellikle de IV/X. asırdan itibaren dükkânlarında birçok eserin güvenilir nüshalarını bulundurup isteyenlere orjinallerini veya kopyalarını satarak ticari faaliyetlerini sürdürmekteydiler.[2409] Bazı eserlerin rivâyet hakkını almak için uzun mesafeler katetmeyi de göze alan verrâklar, derslerde veya ders dışında ulaştıkları âlimlerin söylediklerini kaydedip daha sonra tuttukları notlardan oluşan eseri, ders veren âlimin huzurunda okuyup doğruluğunu tasdik ettirirler ve böylece o eserin güvenilir bir nüshasını ortaya koymuş olurlardı. Bu yüzden ulemânın yanında çalışan verrâkların istinsah ettikleri eserler büyük bir rağbet görmekteydi. Cehşiyârî'nin verrâkı Ahmed b. Ahmed b. Ahi eş-Şafi'î'den Yakut şöyle bahseder, "Bir kısım âlimlerin onun istinsah ettiği eserlerden nakiller yapmakla övündüklerine şâhid oldum. Onun yazısını gördüm, görünüşü güzel değildi ama yazdıkları sağlam ve güvenilirdi.[2410]

Sehâvî, Abdullah b. Ahmed el-Kâhirî eş-Şâfi'î'nin verrâklıkla hayatını kazandığını, güzel yazısı olduğunu ve çok sayıda eser istinsah ettiğini nakleder.[2411] Verrâkların birçoğu ulemâ sınıfından olduğu için istinsah ettikleri eserler

---

[2407] es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584- 586.

[2408] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, Beyrut 1993, s. 1644.

[2409] Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. II, Chicago 1967, s. 48.

[2410] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 188.

[2411] Şemsüddin es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. 5, s. 7.

güvenilir olarak kabul edilmekteydi. Yakut el-Hamevî, verrâk Ahmed b. Muhammed ibni binti'ş-Şâfi'î'den şöyle bahsetmektedir:

> doğru ve yanlışsız yazardı. Yazdıklarına ve naklettiklerine güvenilirdi. İstinsah ettiklerinden sadece Taberî'nin *Tefsîrü'l-Kur'ân* adlı eserini gördüm. Sonunda kendisini şöyle zikretmişti: Cehşiyârî'nin verrâkı Ahmed b. Muhammed ibni binti eş-Şâfi'î.[2412]

Özellikle müellifine okunarak başkalarına nakletmek için icâzet alınmış eserler daha değerli ve güvenilir olarak kabul edildiği için verrâklar istinsah ettikleri eserlerin icâzetine sahip olmaya özen gösterirlerdi. Aynı zamanda bir verrâk olan Yakut el-Hamevî, tarihçi İbnü'l-'Adim'in *el-Ahbâru'l-Müstefâde fî Zikri Beni Ebî Cerâde* adlı eserini, müellifine okuduğunu ve nakletmek için icâzet aldığını nakleder.[2413]

Verrâkların kitap telifine birkaç şekilde katkıda bulunduklarını görüyoruz. Özellikle devlet adamları, bir âlime belli bir konuda kitap yazdırmak istediklerinde verrâklardan bu hususta hizmet almaktaydılar. Halife Me'mun, ünlü dil bilgini ve müfessir Ferrâ'dan Arap grameri konusunda bir eser yazmasını istediğinde ona bir oda, cariyeler ve hizmetçiler tahsis edip bütün ihtiyacını karşıladıktan sonra, verrâkları gönderip söylediklerini kaydetmelerini istemiş ve Ferrâ iki senede *Kitabü'l-Hudûd* adlı eserini telif etmişti.[2414]

Bilindiği gibi ilk asırlarda kitap telif usullerinden biri imlâ yolu idi[2415] ve bu şekilde telif edilen eserlerden bir bölümü bundan dolayı "Emâlî" adını taşımaktaydı. İbn Düreyd, Sa'leb, Zeccâc, Enbârî, Kâlî, İbnü'l-Hâcib, İbn Hacer ve Ebü'l-A'lâ el-Ma'arrî bu metotla eser telif etmiş müelliflerden

---

2412 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 454.

2413 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2069.

2414 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, Beyrut 1993, s. 2814; İbn Hallikân, c. VI, s. 177; Habib Zeyyât, "el-Virâka ve'l-Verrâkûn fi'l-İslâm", *el-Maşrık*, c. 41, s. 311.

2415 Kâtib Çelebi imlâyı şöyle tarif eder: Âlim ve etrafında ellerinde mürekkep ve diğer yazı malzemeleriyle talebeler oturur ve âlim, Allah'ın kendisine bahşettiği ilimden konuşmaya başlar ve talebeler söylediklerini yazarlar ve yazdıkları kitap olur. Bu şekilde yazılan kitaplara imlâ ve emâli denilir. *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, yay. haz. Kilisli Rifat Bilge ve Şerefettin Yaltkaya, İstanbul 1941, sütun 161. Emâlî sahibi müellifler için bkz. *a.g.e.*, sütun 161-166.

birkaçıdır.[2416] Verrâklar imlâ meclislerine katılıp okutulan eserin nüshalarını elde ediyorlardı. Bazı şâirlerin sözlü olarak rivâyet edilen şiirlerini derleyerek divanlarının ortaya çıkarılmasında da verrâkların önemli bir payı vardır. Meselâ Cehşiyârî'nin verrâkı Ahmed b. Ahmed b. Ahi eş-Şafi'î, Buhturî'nin ve diğer bazı şâirlerin de divanlarını tertib etmiştir.[2417]

Verrâklar, ünlü âlimlerin derslerine katılıp aldıkları notları, derse katılan diğer öğrencilerin notlarıyla da karşılaştırıp müellifin/şeyhin de tasvibini aldıktan sonra okutulan eserin bir nüshasını ortaya koymakta ve daha sonra bu eserleri istinsah ederek satmaktaydılar.[2418] Ünlü âlimlerin derslerini takip edip kitap haline getiren verrâklar -bir bakıma- günümüzün editörlerinin ve yayıncılarının işlevlerini yerine getirmekteydiler. Birçok müellif, çeşitli usullerle telif ettikleri eserlerini verrâklar vasıtasıyla rivâyet ve istinsah ettiriyorlar ve böylece okuyucuya ulaştırıyorlardı.[2419] Verrâklar bazı müelliflerin ölümlerinden sonra, âilelerinden veya başka yollardan elde ettikleri eserlerini de istinsah yoluyla çoğaltmışlardır. Taberî'nin telif edip imlâ yoluyla kimseye okutmadığı 500 varaklık *Edebü'n-Nüfûsi'l-Ceyyide ve'l-Ahlaki'n-Nefîse* adlı dört ciltlik eserini, verrâk Ebu Said Ömer b. Ahmed Dineverî muhtemelen çoğaltmak gayesiyle almış; ancak Şam'a götürürken soyulduğundan iki cildini kaybetmiş, geriye bu eserin sadece iki cildi kaldığı[2420] için ancak bu iki cildi çoğaltabilmiştir. Ebu'l-Kasım el-Bağavî el-Verrâk, içlerinde babasının ve dedesinin kitaplarıyla Yahya b. Said el-Ümevî'nin *Meğâzî* adlı eserinin bulunduğu yüzlerce eseri istinsah edip sattığını söyler.[2421]

Verrâklar semâ'/kırâ'at, imlâ, münâvele ve vicâde gibi yollarla oluşturdukları eserlerden kopya ettikleri nüshaları belli bir ücret karşılığında satışa sunmaktaydılar. Hatîb el-Bağdadî ve Yakut el-Hamevî bu konuyla ilgili olarak ilginç bir olay nakletmektedir. Halife Me'mun ünlü gramerci Ferrâ'yı bazı eserler telifi için Bağdad'a getirttiğinde Ferrâ tefsirle ilgili kitabını bir ders halkasında imlâ yoluyla yazdırmaya başlamıştır:

[2416] Habib Zeyyât, a.g.m., s. 312.

[2417] *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 188; es-Safedî, *el-Vâfî*, c. VI, s. 144.

[2418] Jamil, a.g.t., s. 173.

[2419] Bazı örnekler için bkz. Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. II, s. 47.

[2420] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2460.

[2421] Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. II, Chicago 1967, s. 47.

> [Ferrâ] *Kitâbu'l-Me'anî*'yi imlâ etmeye başladı. Derslerinde iki de verrâkı bulunuyordu: Seleme b. Âsım ve Ebu Nasr b. el-Cehm. Ebu Ubeyde şöyle rivâyet etmiştir: *Kitâbu'l-Me'anî*'nin imlâsı için toplananları tespit etmek istediysek de başaramadık. Sadece kadılardan seksen kişi vardı. [Ferrâ], kitabın yazılışını bitirene kadar derslerini sürdürdü ve imlâ işi bitince verrâklar eseri para kazanmak amacıyla sakladılar ve şöyle dediler: Biz bu kitabı ancak beş sayfa istinsah etmemiz karşılığında bize bir dinar verecek kimselere gösterebiliriz. İnsanlar bu hususta Ferrâ'ya şikâyette bulununca, Ferrâ verrâkları çağırdı ve bu hususu sordu. Verrâklar biz derslere bir fayda sağlamak için katıldık. Bu kitaba insanların büyük rağbeti var, bırak da bundan yararlanalım [dediler]. Ferrâ, bırakın insanlar kitaba ulaşsınlar da, siz de onlar da faydalansın dediyse de verrâkları ikna edemedi. Bunun üzerine, "Size göstereceğim" dedi ve insanlara, daha önce yazdırdığı bu kitabı tekrar daha geniş bir biçimde ve yeni açıklamalarla imlâ ettireceğini duyurdu. Derse başlayınca sadece "el-Hamdü'yü" yüz sayfada açıkladı. Bunun üzerine verrâklar uzlaşmaya yanaştılar ve on sayfayı bir dirheme istinsah etmeye başladılar.[2422]

Kaynaklarda birçok âlimin, derslerini takip ederek yazdıklarını kitap haline getiren özel verrâklarının bulunduğu belirtilir.[2423] Kıftî'nin naklettiğine göre İshak b. el-Cüneyd el-Bezzâz el-Basrî el-Verrâk, "Verrâku İbn Düreyd" diye tanınmıştı.[2424] İbn Düreyd'in yanında çalışan başka verrâklar da vardı. Ali b. Ahmed Ebu'l-Hasan ed-Düreydî de bu verrâklardan biriydi. Safedî'nin nakline göre İbn Düreyd'in ölümünden sonra kitapları ona geçmişti.[2425] Câhız, Davud Isfahanî, Huneyn b. İshak, Vakidî, Ferrâ, Cehşiyârî, Ebu Zür'a er-Râzî, Ebî Hümâm, Ali b. Kutrub ve Müberred'in de özel verrâkları olduğu bilinmektedir.[2426] Hatîb el-Bağdadî, verrâk Abdülaziz b. Abdullah'ın (ö.

2422 Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI (İhsân Abbas neşri), s. 2814; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XIV, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2002, s. 155.

2423 Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XI, s. 445-446; Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtat*, c. I, Kahire 1997, s. 155-156; Qazi Ahmadmian Akhtar, "The Art of Warakat During The Abbasid Period", *Islamic Culture*, c. IX, no. 1, London 1935, s. 132.

2424 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 255.

2425 es-Safedî, *el-Vâfî*, c. XX, s. 99.

2426 es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 304, 306; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI, 2488; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. V, s. 261, c. XI, s. 163.

345/956) Mısırlı ulemânın verrâklığını yaptığını söylemektedir.[2427] Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Eyyüb (ö. 228/842), Fadl b. Yahya b. Hâlid b. Bermek'in verrâkıydı.[2428]

Hükümdarların ve devlet adamlarının da istedikleri kitapları istinsah ettirmek için özel verrâklar istihdam ettikleri bilinmektedir. Endülüs Emevi halifelerinden II. Hakem'in (h. 350-366/961-976) sadece sarayında değil, İslâm dünyasının önemli şehirlerinde de verrâkları vardı nâdir kitapları halife için istinsah ederlerdi.[2429]

Zenginlerin de özel verrâkları vardı. 'Âmir b. İbrahim'e Nu'mân b. Abdullah'ın kitaplarını niçin yazmadığı sorulunca, "Onlar zengindi. Onların verrâkları vardı" demiştir.[2430]

Talep olunan eserleri istinsah ederek veya ettirerek satışa sunmak da verrâkların önemli uğraşılarından biriydi. İbn Hacer, verrâk 'Allân eş-Şu'ûbî'nin, "Dükkânında yazıp sattığını" söylemektedir.[2431] Biyografik kaynaklarda birçok kimsenin "*yüverriku...*" (yazıyor) denilerek bu işle meşgul olduğu belirtilir. *Yüverriku, yensehu* (istinsah ediyor) anlamında kullanılmaktadır.[2432] Verrâk Ebu Muhammed 'Afif b. el-Mübârek (ö. 575/1179) "*yüverriku li'n-nâsi bi'l-ücreti*" (insanlara ücret karşılığında kitap yazardı).[2433] Sem'anî, verrâklar arasında Tahir b. Ahmed b. Muhammed el-Verrâk kadar güzel hat yazan verrâk bulunmadığını ve ölünceye kadar da istinsahı sürdürdüğünü söyler.[2434] Verrâkların bir kısmı sayfa başı ücret almakta, bir kısmı ise yevmiye ile çalışmaktaydı. İbn Hacer, Muhammed b. Halef'ten, verrâkların yevmiye ile de çalıştıklarını gösteren şu hadiseyi nakletmektedir:

[2427] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. X, 455.

[2428] es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 301; Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, I, 431-432.

[2429] İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-Hulleti's-Siyerâ*, c. I, yay. haz. Hüseyin Munis, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1985, s. 202.

[2430] Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Isbehânî, *Tabakatü'l-Muhaddisîn bi-Isbahan*, c. II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1992, s. 83; Ebu Nu'aym, *Ahbâru Isbahân*, c. I, s. 462.

[2431] "*Kâne yüverriku fi dükkânin ve yebi'u*". İbn Hacer el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, IV, 187, c. V, s. 471.

[2432] İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, c. IX, s. 60.

[2433] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, yay. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî c. XVII, s. 196.

[2434] es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, 488.

> Haris b. Ebû Üsâme'ye uğradığımda evinin holünde birçok verrâk olduğunu gördüm. O, verrâkların isimlerini ve karşısına iki dirhem olan ücretlerini yazıyordu. Benim de ismimi yaz dedim, yazdı.[2435]

Verrâklık yapan Muhammed b. Ahmed b. Abdülbaki b. Mansur, büyük bir talep olduğu için, bir yıl içinde Müslim'in hadis külliyatını yedi kere yazdığını söyler.[2436] Şâfi'î mezhebinin kurucusu Muhammed b. İdris eş-Şafi'î, İmam-ı A'zam'ın meşhur öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kitaplarını okumak için istinsah ettirmek isteyince, kâtibine yüz dinar vermiş; verrâkları toplayarak istinsahı bir gecede tamamlatmasını istemiş ve verrâklar da istinsah işini bir gecede bitirmişlerdir.[2437]

İsmail b. Subeyh el-Kâtib, Harunu'r-Reşid zamanında, Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâyı (ö. 207/822) Basra'dan Bağdad'a getirttiğinde, verrâklık yapan Esrem'i (Ali b. el-Muğire, ö. 232/885) bir eve kapayıp kapıyı üstünden kilitlemiş ve kendisine Ebu Ubeyde'nin eserlerini vererek istinsah etmesini istemiştir. Bu hadiseyi nakleden Ebu Mishel Abdü'l-Vehhâb diyor ki, "Ben ve bir grup arkadaşım bu hususta Esrem'e yardımcı olduk. O, bize kapının altından istinsah edilecek kitabın sayfalarını ve gerekli olan kâğıdı veriyor ve acele etmemizi söylüyor, biz de verilen sayfaları yazıp zamanında teslim ediyorduk. Esrem de istinsah edilen kitapları [kontrol için] Ebu Ubeyde'ye okuyordu."[2438] Ahmed b. el-Hutey'e Ebu'l-Abbas, yazısının güzelliğiyle şöhret bulmuştu. Hanımı ve kızı da onun yazısını fark edilmeyecek bir ustalıkla taklit edebiliyorlardı. Kendisinden bir kitap istinsah etmesi istendiğinde kitabın cüzlerini üçe bölüp yazıyorlardı. Bu şekilde birçok kitabı istinsah edip satmışlardır.[2439]

Verrâklar eser istinsahında farklı yazı şekilleri kullanmakla birlikte, aslında kendilerine mahsus verrâkî hattı diye adlandırılan ve muhakkak yazısına benzer bir hat geliştirmişlerdi. Kaynaklarda bazı kitaplardan bahsedilirken bu hat ile yazıldıklarını belirtmek için "*bi-hatti'l-verrâkîn*" gibi

---

[2435] İbnü'l-Hacer el-Askalanî, *Lisânü'l-Mîzân*, c. II, Beyrut 1971, s. 158.

[2436] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 2357.

[2437] *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. VI, Beyrut 1993, s. 2397.

[2438] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, s. 1970-1971.

[2439] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'ala Enbâhi'n-Nuhât*, c. I, Kahire 1950, s. 39; Safedi, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VII, yay. haz. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1962, s. 121-122.

ifâdeler kullanılır.[2440] Muhakkak yazısındaki harfler gibi yayvan harflere sahip olan bu yazı çeşidinin kullanılmasını Habib Zeyyat, verrâkların daha fazla kâr etme amacı gütmesiyle ilişkilendirmektedir.[2441] Bu tür bir yazıyla yazılan eserler, diğer yazı çeşitleriyle yazılan eserlere göre daha hacimli olmakta ve verrâklar bu nüshaları daha yüksek fiyatlara satabilmekteydiler. Verrâkların kendilerine ısmarlanan eserler için sayfa başına ücret aldıkları düşünülürse, neden söz konusu yolu tercih ettikleri anlaşılabilir. İbn Asâkir, Hüseyin b. Ahmed en-Nisaburî'nin kendi hattıyla 1.300 cüz olan *Müsned*'inin, verrâkların hattıyla 3.000 cüz tuttuğunu, Hüseyin en-Nisaburî'nin on küsur cüzde yazdığı Ebu Bekir es-Sıddık'ın *Müsned*'ini de verrâkların 60'ın üzerinde cüze çıkardıklarını nakleder."[2442]

Verrâkların kütüphânelerde de kitap istinsahıyla görevlendirildiği görülmektedir. Abbasi veziri Ebu'l-Fadl'ın kütüphânesinde birçok verrâk görevliydi.[2443] Fâtımî halifesi 'Aziz'in Kahire'deki kütüphânesiyle İspanya'daki Halife Hakem'in kütüphânesinde de verrâkların görevlendirildiğini biliyoruz. Ammaroğulları'nın Trablus'taki kütüphânesinde 180 verrâk görevliydi ve bunların otuzu sürekli olarak kitap istinsah etmekteydiler.[2444] VII/XIII. asrın ortalarında Eyyûbîlerin Dımaşk kolu hükümdarlarından el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Hayş'ın veziri Eminü'd-devle Ebu'l-Hasan b. Gazzâl'ın kütüphânesinde birçok verrâk görev yapmaktaydı. İbnü'l-Gazzâl bir keresinde İbn Asakir'in 80 ciltlik *Tarihü Dımaşk*'ını istinsah ettirmek istediğinde, çok hacimli olan bu eseri mümkün olduğunca kısa bir zamanda yazdırmak için bölerek kütüphânesindeki on verrâka ısmarlamış ve bu eserin istinsahı ancak iki yılda tamamlanabilmişti.[2445]

İlk asırlarda, genellikle ilim adamı olan verrâklarca yürütülen istinsah faaliyetine, zamanla Arap yazısının gelişmesi ve tekamül ederek estetik bir hüviyete bürünmesiyle birlikte ünlü hattatlar da katılmaya başlamışlardır. Özellikle halifelerin ve devlet adamlarının, kütüphâneleri için estetik değeri

---

[2440] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. VIII, s. 299.

[2441] Habib Zeyyât, a.g.m., s. 319.

[2442] İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, c. VI, s. 2740; İbn 'Asâkir, *Târihu Dımaşk*, c. XIV, s. 295.

[2443] *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. II, Beyrut 1993, s. 787.

[2444] Hamid Selim Gendümi, "Varrâkân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhânehâ", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 243.

[2445] *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etıbbâ*, c. II, Kahire 1882, s. 236.

olan yazma eserler ısmarlamaları, verrâkları ünlü hattatlarla işbirliği yapmaya sevk etmiştir. Bazı verrâkların da sanat değeri yüksek olan eserler vücuda getirdiklerini biliyoruz.[2446] Fakat şunu da belirtmekte yarar vardır ki, ünlü hattatların yazdıkları eserler, estetik bakımından belli bir üstünlüğe sahipse de, metnin doğruluğu bakımından ilk asırlarda âlim, verrâk ve müstensihler tarafından istinsah edilen eserlere göre daha az güvenilirdir.

Verrâkların Kazançları, Kitap Fiyatları

Verrâkların ticari hayatları ve servetleriyle ilgili herhangi bir belge mevcut değildir. Ancak tabakat kitaplarındaki birtakım kayıtlardan, bazı verrâkların eser istinsahından ve kitap satışından, hayatlarını rahat bir şekilde sürdürecek paralar kazandıklarını öğrenmekteyiz.[2447] İbn Heysem, Euclid'in geometriye dâir kitabıyla Batlamyus'un *Almagest* adlı eserinin Arapça tercümelerini istinsah ederek bir yıllık nafakasını temin etmekteydi.[2448] Yakut el-Hamevî, Hasan b. Şihab el-Ukberî'nin verrâklık yaparak 25.000 dirhem kazandığını, 5 dirhem vererek aldığı kâğıtlara üç gecede Mütenebbi Dîvânı'nı yazdığını ve 200 dirheme veya en az 150 dirheme sattığını söylediğini nakleder.[2449] İbn Hacer'in naklettiği bir rivâyetten öğrendiğimize göre, Hâris b. Üsâme (ö. 282/895) yanında çalıştırdığı verrâklara günlük iki dinar ücret ödemekteydi.[2450] Bu, III/IX. asır için mütevazi bir rakamdır.[2451]

İbn Hacer, İbn Şâkir el-Kütübî'nin çok fakir olduğunu; ancak kitap ticaretine girdikten sonra büyük bir servet edindiğini söylemektedir.[2452] Verrâklığı bırakıp da kadılığa geçen Ali b. el-Hüseyin b. Harb el-Bağdadî,

---

2446 Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 203; François Déroche, "Copier des manuscripts: remarques sur le travail du copiste", no. 99-100, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Paris 2002, s. 135.

2447 Abdü's-Settâr el-Halvaci, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, Cidde 1989, s. 121.

2448 Qazi, a.g.m., s. 132-133.

2449 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsan 'Abbas neşri), c. II, s. 866.

2450 İbnü'l-Hacer el-Askalanî, *Lisânü'l-Mîzân*, c. II, Beyrut 1971, s. 158.

2451 Muhammad Abdul Jabbar Beg, "A Contribution to the Economic History of The Caliphate: A Study of The Cost of Living and The Economic Status of Artisans in Abbasid Iraq", *The Islamic Quarterly*, c. XVI/1-2, London 1972, s. 163-164.

2452 *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. III, s. 451. Yahya Vehîb Cübûrî, *a.g.e.*, s. 123'ten naklen.

kadılıktan ayda 120 dinar kazanmasına rağmen verrâklığı terk ettiği için pişman olduğunu belirtmiştir.[2453]

Bununla birlikte kaynaklardaki bazı nakillerden öğrendiğimize göre birçok verrâk istinsah yoluyla yeterli para kazanamamaktan şikâyetçiydiler. Nişâbur'da 50 yıl verrâklık yapan Ebu Hatem en-Nisaburî'nin şu beyitleri söylediği rivâyet edilir.

> Verrâklık makbul olmayan bir meslektir
> Mahrumluktur, hastalıkla dolu bir hayattır
>
> Yaşarsam yiyecek bir şey olmadan yaşarım
> Ölürsem bir kefenim olmadan ölürüm[2454]

Ebu Mansur es-Se'âlibî de (ö. 429/1038), bir verrâkın ağzından verrâkların durumunu şöyle nakleder:

> Bir verrâka sürûr ve neşe nedir diye sordular. Şöyle cevap verdi: Parşömen, kâğıt, parlak mürekkep ve açılmış bir kamış kalem. Kendi durumu sorulduğunda da şöyle cevap verdi: Geçimim, rızkım bir mürekkep hokkasından daha dar, bedenim bir cetvelden daha ince, bulunduğum mevki, makam, camdan daha kırılgan, yüzüm zaç yağından daha siyah, nasibim kalem ucundan ince ve dar, elim kamıştan daha zayıf, yediklerim mazı yaprağından daha acı ve kör talih de bana arap zamkı gibi yapışmış.[2455]

Ünlü verrâklardan Ebu Hayyan et-Tevhidî'nin de (ö. 400/1009) verrâklık sanatını, uğursuzluk sanatı olarak tarif ettiği rivâyet edilir. Endülüslü şâir Abdullah b. Sâre eş-Şenterinî, dönemin hükümdarlarından gerekli ilgiyi görmeyip de mali sıkıntıya düşünce verrâklık yapmaya başlamıştı. Verrâklıkta da umduğunu bulamadığından şu beyitleri söylemiştir:

> Verrâklık hayırsız bir meslektir
> Onun yaprakları ve meyveleri mahrumiyettir

[2453] Abdü's-Settâr el-Halvaci, *a.g.e.*, s. 121-122.

[2454] Hâle Şâkir, *a.g.e.*, s. 179'dan naklen. Diger bazı örnekler için bkz. *a.g.e.*, s. 177-182; *Verrâkû Bağdâd*, s. 280-286.

[2455] Ebu Mansur Se'âlibî, *Kitâbu Hâssu'l-Hâss*, Mektebet'l-Hayat, Beyrut, t.y., s. 69.

Bu işi yapanları terziye benzettim
Çıplakları giydirir ama kendisi çıplaktır[2456]

Buna karşılık, yaptığı işten memnun olan verrâklar da vardır. Sem'anî'nin naklettiğine göre ölmek üzere olan bir verrâka ne arzu edersin diye sorduklarında, "Güzel yazı yazabilecek bir kalem, akıcı bir mürekkep ve [cilt yapmak için] ince bir deri" diye cevap vermiştir.[2457]

Kaynaklarda nadir de olsa bazı kitapların kaça satıldığına dâir bilgilere rastlanılmaktadır. Yazma eserlerin kâğıdı, cildi, tezhibi ve yazısı yanında istinsah edenin ilmî seviyesi de fiyatı etkilediğinden kaynaklardaki rakamlardan hareketle Orta Çağ İslâm dünyasında kitapların ucuz veya pahalı olduğuna dâir bir kanaate varmak mümkün olamamaktadır. Ancak sanat eseri olan veya önemli bir âlim tarafından yazılmış eserlerin çok yüksek fiyatlardan alıcı bulduklarını görüyoruz.

Verrâkların mesleklerini nasıl icra ettiklerine dâir kaynaklarda önemli bir bilgi bulunmamaktadır. Abdurrahman b. Ahmed b. Misk es-Sehavî'nin (ö. 1025/1616) bu konuda yazmış olduğu *Tenvîkü'n-Nitaka fi 'İlmi'l-Viraka* adlı eseriyle,[2458] Ebu Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) "Fi Medhi'l-Viraka" adlı risalesi[2459] günümüze ulaşmamıştır. Yakut, Ebu Zeyd Belhî'nin Ebu Bekir b. el-Müstenir'e yazmış olduğu *Fî Zemmi'l-Mu'allimîn ve'l-Verrâkîn* adlı bir risalesi daha olduğunu söyler.[2460] Biyografik kaynaklarda bulunan verrâklara dâir hayat hikâyelerinden hareketle, birtakım bilgilere ulaşmak mümkün olmakla birlikte, verrâklık mesleğinin mahiyetini bütün boyutlarıyla anlamaya yetecek ölçüde tatmin edici tasvirlere rastlamak mümkün olamamaktadır. Bu konuya en geniş yer veren, kendisi de bir verrâk olan Yakut el-Hamevî'dir. *Mu'cemü'l-Üdebâ* adlı eserinde yer verdiği 1.142 biyografiden ellisi verrâklara âittir.[2461] Câhız'ın da yazmış olduğu bilinen, fakat bugün mevcut olmayan

---

[2456] Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 204.

[2457] es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, Beyrut 1981, s. 164.

[2458] Habib Zeyyât, "el-Virâka ve'l-Verrâkûn fi'l-İslâm", *el-Maşrık*, c. 41, s. 306.

[2459] İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 138.

[2460] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 275.

[2461] Ya'kut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 48; Ribhî Mustafa Aliyyân, "Hareketü'l-Verrâkîn fi'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî*, c. XV, no. 41, Amman 1991, s. 134.

verrâkları öven ve yeren iki risalesi, muhtemelen biyografik kaynaklarda rastlanılan verrâklarla ilgili anekdotlardan oluşmaktaydı.

Mâlikî fakihlerinden İbnü'l-Hâc diye tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abderî el-Fâsî'nin (ö. 737/1337) *Kitâbu'l-Medhal ilâ Tenmiyeti'l-A'mâl* adlı eserinde verrâklarla ilgili "Fasl fî Niyyeti'l-Verrâk ve Keyfiyetiha ve Tahsiniha" başlığını taşıyan kısa bir bölüm vardır.[2462] Abderî girişte Kur'ân-ı Kerim'in, hadislerin, fıkıh ve diğer İslâmi ilimlerle ilgili eserlerin yazıldığı varak kelimesinden verrâk kelimesinin türemiş olması dolayısıyla bu mesleğin mübarek bir meslek olduğunu, bu meslek mensuplarının da İslâmi ilimlere hizmet etme niyetiyle çalışırlarsa ibadet etmiş gibi büyük ecr ü sevap alacaklarını belirtir. Verrâkın, evinden çıkarken böyle bir niyetle çıkması, dükkânına gidince de kâğıdı (varakı) böyle hayırlı işlerde kullanacak kimselere satması, Antere, Battal gibi yalan dolu hikâyelerin ve hezeliyâtla ilgili eserlerin yazımında kullanacak kimselere ise satmaması gerektiğini belirttikten sonra, uzun uzadıya kâğıdın ne türden işlerde ve nasıl kullanılması gerektiğine dâir birtakım bilgiler verir (s. 79-80). Kâğıdı satarken müşteriyi kandırmaması, destesi, rengi, parlaklığıyla ilgili hususlarda doğru bilgi vermesi, kaliteli kâğıtla kalitesizi karıştırmaması hususunda verrâkları uyarır (s. 81-82).

Abderî, müstensihlerin istinsah sırasında uyması gereken hususlarla ilgili olarak bazı bilgiler verdikten sonra, mücellitliğin de dinî ilimlerle ilgili eserlerin muhafazasına yardımcı olduğu için kutsal bir meslek olduğunu belirtir. Mücellidin, dükkânına sağ ayağıyla dua ederek girmesi, çalışmaya başlamadan önce, eğer dükkânı müsaitse, iki rekât namaz kılması, çalışırken de yönünü kıbleye dönmesi hususunda uyarılarda bulunduktan sonra mücellidin yaptığı işi fiyatlandırırken kullanacağı malzemenin kendisine mi, yoksa müşteriye mi âit olacağını belirtmesinin önemi üzerinde durur (s. 87-89).

Abderî, mücellidin cilt yaparken dikkat etmesi gereken hususlarla ilgili olarak da şu bilgileri verir. "Mücellid [cilt kapağının yapımında] kullanacağı kâğıdın üzerinde Kur'ân, hadis veya melek ve enbiyâ isimleri yazılmamış olmasına dikkat etmelidir. Bu kesinlikle câiz değildir. Eğer üzerinde âlimlerin, selef-i sâlihînin isimleriyle, şer'î ilimlerin metinleri yazılmışsa mekrûh olmakla birlikte câizdir. Üzerinde hesab olan kâğıtları kullanmak da, eğer bu hesapların kaybolması bazı kimseleri mağdur etmeyecekse, câizdir. Mücellit, cüzlerin

[2462] *el-Medhal li-İbni'l-Hâc*, c. IV, Kahire 1981, s. 83.

ve sayfaların sırasını karıştırmamaya dikkat etmelidir. Birbirini takip eden cüz ve sayfaları belirleyecek kadar bilgi sahibi olmalı ve bu derecede bilgisi olmayan kimselerle çocukları yanında çalıştırmamalıdır. Eğer bu konuda bir hatası olursa aldığı parayı iade etmelidir" (s. 90).

Abderî daha sonra ne tür kitapların ciltlerinin yapılmaması gerektiği üzerinde durur, "Mücellit bâtıl dinlere dâir kitapları ciltlememelidir. Çünkü bunu yaptığında, bu kitaplardaki batıl fikirlerin yayılmasına yardım etmiş olur. Eğer kendisine getirilen kitabın semâvî kitaplardan Tevrat, İncil ve Zebur olduğunu anlarsa ciltlememelidir. Çünkü bu kitaplar tahrif ve tebdil edilmişlerdir. Süryanî, İbranî ve benzer dillerde getirilen kitapları da ciltlememelidir" (s. 90-91). Abderî, mücellitin, altın veya gümüşten yapılan kalem kutularına mahfaza yapmaması gerektiği üzerinde de durur (s. 91).

Abderî, maalesef, verrâkların sadece yazı malzemesi satışı ve kitap ciltleme gibi yaptıkları işlerden ikisi üzerinde durur. Kitap satışıyla ilgili hususlarda ise hiçbir bilgi vermez.

XIV. asır müelliflerinden Tâcü'd-din Abdü'l-Vehhâb es-Sübkî de (ö. 771/ 1370) *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam* (Beyrut 1986) adlı eserinde verrâkların kâğıt satışı dolayısıyla yaptıkları ticari faaliyetlere kısaca yer vermekle birlikte, o da kitap satışıyla ilgili faaliyetlerine hiç temas etmez. Sübkî'ye göre verrâklık en güzel mesleklerden biridir. "Bu işle uğraşanlar, kendilerine mushaf, ilmî eserler ve belgelerin yazımına yardımcı olma gibi bir görev bahşedildiği ve ilim adamlarıyla beraber olma şansı verildiği için Allah'a şükretmelidirler. Verrâklar [kâğıt satarken], ilmî kitap yazacakları tercih etmeli, asılsız şeyler, bid'at ve yalan haberler ihtiva eden eserler yazacaklarını bildiği kişilere kâğıt satmamalıdır" (s. 102).

Verrâklar İslâm'ın ilk asırlarında, yukarıda görüldüğü üzre, dinî, edebî, felsefi konuların ve tarihleri oluşturan rivâyetlerin oluşum ve aktarım sürecinde çok önemli bir rol oynadıkları gibi, bu birikimin yazıya geçirilmesinde, yazı için gerekli malzemenin temininde ve yazılan eserlerin çoğaltılmasında ve satışa sunulmasında da önemli görevler ifa etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda telif ve istinsah edilen eserleri ilim taliplerine ulaştırmak için açtıkları dükkânlar ve bu dükkânların oluşturduğu çarşılar ilmî, felsefi ve edebî sohbetlerin ve müzâkerelerin gerçekleştirildiği birer kültür merkezlerine dönüşmüştür.

Müstensihler

Kitapların çoğaltılmasında, hayatını kitap kopya ederek kazanan müstensihlerin de önemli bir rolü vardı. Erken dönemlerde müstensihler, nâsih ve çok yaygın olmasa da bazen kâtip ve muharrir olarak adlandırılıyordu. Verrâklarla bağlantılı çalışan birçok müstensih vardı. H. III/M. IX. asırda verrâklara bağlı olarak çalışan müstensihlerin istinsah ettikleri çok sayıda eser, Bağdad'daki kitap ticaretini son derecede geliştirmişti.[2463] Eymen Fu'âd Seyyid, istinsah faaliyetlerinin Bağdad, Kahire, Halep, Şam ve Kurtuba gibi şehirlerde genellikle verrâklar çarşısında (*sûku'l-verrâkîn*) yer alan verrâk dükkânlarında gerçekleştirildiğini söylemektedir.[2464]

İbnü'n-Nedim ilk müstensihlerle ilgili şu bilgiyi vermektedir:

> İslâm'ın ilk dönemlerinde ilk Kur'ân istinsah eden, yazısının güzelliğiyle tanınan Halid b. Ebi'l-Heyyâc'dır. Onun istinsah ettiği bir Kur'ân nüshasını gördüm. Sa'd, onu Velid b. Abdülmelik [hilâfeti 86-96/705-715] için Kur'ân, şiir ve ahbâr yazmakla görevlendirdi. O, Peygamber mescidi'nin kıble duvarındaki "*ve'ş-Şemsi ve duhahâ*" ayetinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan kısmı altınla yazmıştır. Rivâyet edildiğine göre Ömer b. Abdülaziz ondan aynı şekilde bir Kur'ân yazmasını istemiş Halid b. Ebü'l-Heyyâc da büyük bir itina ile güzel bir Kur'ân nüshası yazmıştır. Ömer bu nüshayı görünce çok beğenmiş ancak ücretini çok pahalı bulduğu için almamıştır.[2465]

İbnü'n-Nedim, bu rivâyetten sonra da istinsahla uğraşan birçok müstensihin ismini zikretmektedir. Yakut el-Hamevî, İbnü'l-Hâzin'in (ö. 502/1108) 500 Kur'ân-ı Kerim ve 3 *Eğânî* istinsah ettiğini nakleder.[2466] Safedî'nin (ö. 764/1363) naklettiğine göre Endülüslü hattat İbn Ğattos Muhammed b. Abdullah (ö. 610/1213) hayatı boyunca 1.000 mushaf istinsah etmiştir ve çok dikkatli bir müstensih olduğundan istinsah ettiği mushafların

---

2463 Shawkat M. Toorawa, *a.g.e.*, s. 14-15.

2464 Ayman Fu'ad Sayyid, "Le rôle des conservateurs des *khâzâ'in al-kutub* dans la reproduction des manuscrits arabes", *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts*, yay. haz. Judith Pfeiffer, Manfred Kropp, Beyrut 2007, s. 197.

2465 *el-Fihrist*, s. 9.

2466 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 1105.

kenarlarında herhangi bir düzeltme yoktur.[2467] Ebü'l-Hasan Cündişâpurî (ö. 355/966), Ebu Bekir el-Emevi el-İşbilî (ö. 575/1179, İsmail el-Cevâlikî (ö. 575/1179, Ebu'l-Hasan el-Ezdî el-Ğırnatî (ö. 639/1241) ve Ebu'r-Rebî' Süleyman el-Belensî (ö. 634/1236) kitap istinsahında titizlikleriyle tanınan müstensihlerdendir.[2468] Yakut el-Hamevî'nin naklettiğine göre, Gazneli hiciv şâiri Ebu Ca'fer Muhammed b. İshak ez-Zevzenî'nin (ö. 463/1070) okunaklı ve güzel bir yazısı vardı ve edebî konulardaki kitapları istinsah etmekteydi. Ebu Mansur es-Se'âlibî'nin beş ciltlik *Kitâbu Yetîmetü'd-Dehr* adlı eserini güzel bir hatla yazmış ve bu eser 30 dinara satılmıştı.[2469] Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1362), İbn Sa'd'ın naklettiğine göre, 500 civarında kitap istinsah etmişti.[2470] 'Abdü'l-Ğaffâr b. Muhammed b. Abdülkâfî'nin (ö. 732/1351) fıkıh, hadis ve diğer dinî ilimlerde istinsah ettiği eserlerin sayısı 500'ü aşmıştı.[2471] Cemâlüddin Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrem'in (ö. 711/1311) oğlu, babası öldüğünde kendi hattıyla 500 civarında kitap bıraktığını nakleder.[2472] Babasının bıraktığı mirası kumarda kaybeden Ahmed b. Süleyman el-Bağdadî, hayatını sürdürebilmek için çok sayıda kitap istinsah etmişti.[2473]

İstinsah edilen kitaplar arasında ilk sırayı Kur'ân-ı Kerim almaktadır. 500 hatta 1.000 mushaf yazan müstensihler vardır. Mushaf yazımı müstensihler için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Her ne kadar ücret karşılığı mushaf yazımının câiz olmayacağına dâir görüşler bulunmaktaysa da birçok âlim, bu konuda ücret almanın meşru olduğuna dâir görüş bildirmişler ve asırlar boyu da bu uygulama sürmüştür.

Sadece Müslümanlardan değil Hristiyanlardan da birçok müstensih vardı. Ebu Davud es-Sicistânî'nin naklettiğine göre, Aşere-i Mübeşşere'den Abdurrahman b. 'Avf, (ö. 32/653) Hîreli bir Hristiyana yazdırdığı bir Kur'ân nüshası için 60 dinar, tâbiînden Abdurrahman b. Ebû Leyla ise (ö. 40/661)

[2467] es-Safedi, *el-Vâfi*, c. III, s. 280. Safedî'nin naklettiğine göre İbn Ğattos, kırk günlük veya daha uzak mesafeden gelen biri için yazdığı bir mushafta daha sonra bir yanlış yaptığı hususunda bir şüpheye düşerse bu kadar uzak bir mesafeyi kateder, gider mushafı geri alır ve gerekiyorsa düzeltme/düzeltmeleri yapardı.

[2468] Ömer Rıza Kehhâle, *el-'Ulûmu'l-'Ameliyye fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Dımaşk 1972, s. 294.

[2469] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2428.

[2470] İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. II, s. 209.

[2471] İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. III, s. 185.

[2472] İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. VI, s. 15.

[2473] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2542.

70 dinar ödemişti.[2474] Alkama b. Kays'a bir Hristiyan bir Kur'ân nüshası yazmıştı.[2475] Yahya b. 'Adî'nin (ö. 363/974), Ebu'l-Ferec Corcis b. Yuhanna'nın (ö. 400/1010), Yahya b. Sa'îd el-Mesihî'nin (ö. 589/1193), İbnü'l-Matran'ın ve İbrahil b. Yuhanna'nın çok sayıda kitap istinsah ettiğini biliyoruz.[2476]

Nâdir de olsa kaynaklarda bazı kadın müstensihlerden de bahsedilmektedir.[2477] İspanya'da Emeviler döneminde Kurtuba'nın doğusundaki mahallelerde Kûfî hatla Kur'ân istinsah eden 170 kadın müstensih vardı.[2478] Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, iki hanım müstensihten söz etmektedir: Meryem binti'l-Mukrî' Ebu'l-Kasım b. Ahmed (ö. 826/1423) ve Fatıma bintü'n-Nefîs Muhammed b. Abdülmü'min el-Behnesî (ö. 786/1384). Fâsî, Fatıma'nın hadise ve diğer ilimlere âit birçok kitap istinsah ettiğini nakletmektedir.[2479]

Müstensihlerin istinsah ettikleri eserler verrâkların ve ulemâ sınıfından kimselerin yazdıkları eserlere göre daha az güvenilir kabul ediliyordu. Müstensihlere kitap başına, cüz başına ve sayfa başına ücret ödenmekteydi. Biyografik kaynakların nakillerinden anlaşıldığına göre müstensihler, yaptıkları iş karşılığında tatmin edici bir ücret almaktaydılar. II/VIII. asırda bir sayfa yazımı için 1/10 dirhem, III/IX. asırda 1/5 dirhem, IV/X. asırda ise 1 dirhem alıyorlardı.[2480] Yakut'un naklettiğine göre Sayrafî (ö. 368/978) kitap istinsahından elde ettiği kazancıyla geçinirdi. Ders dışındaki vaktinde her gün istinsah ettiği 10 varaktan 10 dirhem alır ve bu miktar da geçimine

---

2474 İbn Ebi Davud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, s. 300.

2475 Adam Gacek, "The Copying and Handling of Qur'âns; Some Observations on the *Kitab al-Masâhif* by Ibn Abî Dâ'ud al-Sicistânî", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 240.

2476 Ömer Rıza Kehhâle, *el-'Ulûmu'l-'Ameliyye fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Dımaşk 1972, s. 292-292.

2477 Selahaddin el-Müneccid, "Women's roles in the art of Arabic calligraphy", *The Book in the Islamic World*, New York 1995, s. 141-148; Z. M. Abbas, "Nisâu Hattâtât", *el-Mevrid*, c. XV/4, Bağdad 1986, s. 141-148.

2478 François Déroche, *Islamic Codicology, an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Al-Furqân Publications, London 2006, s. 187.

2479 Carine Juvin, "Calligraphy and writing activities in Mecca during the medieval period (twelfth--fifteenth centuries)", *Proceeding of the seminar for Arabian Studies*, c. 43, Oxford, 2013, s. 154.

2480 Hayyim J. Cohen, "The Economic Backround and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam", *JESHO*, c. XIII/1, Brill, Leiden 1970, s. 30.

kifâyet ederdi.[2481] Hatîb el-Bağdadî'nin naklettiği bir rivâyetten anladığımıza göre de, III/IX. asrın ilk yarısında bir müstensih yazdığı bir cüz için üç dirhem almıştı.[2482] Ebü'l-'Abbas el-Ahvel, yüz varağı yirmi dirheme yazmaktaydı.[2483]

Kaynaklarda istinsah ettikleri kitapları oldukça yüksek fiyatlardan satan bazı müstensihlerden de söz edilir. Yakut el-Hamevî, Hasan b. Şihab el-Ukberî'nin 5 dirhem vererek aldığı kâğıtlara üç gecede *Mütenebbi Dîvânı*'nı yazdığını ve 200 dirheme veya en az 150 dirheme sattığını söylediğini nakletmektedir.[2484] Zekeriyya Kazvinî (ö. 682/1283) Sâve'den bahsederken, bu şehrin mensuplarından Kadı Ömer b. Sehlân'ın ilim yapmak istediğinde herhangi bir görevi olmadığından geçim sıkıntısı çektiğini, fakat çok güzel bir yazısı olduğu için o sıralarda çok revaçta olan İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı eserinden üç nüsha yazıp her birini 100 dinara satıp elde ettiği parayı da kumaş ticareti yapan bir arkadaşına verdiğini ve uzun zaman bu paranın geliriyle geçindiğini söylemektedir.[2485]

Müstensihler kitap istinsahını sipariş üzerine mi yazmaktaydılar? Bir verrâka bağlı olarak veya kendi evlerinde, dükkânlarında müstakil çalışan müstensihler genellikle Kur'ân ve halkın rağbet ettiği bazı kitaplar hariç diğerlerini bir talep olduğunda istinsah etmekteydiler. Kütüphânelerde, saray atölyelerinde çalışan müstensihler ise çalıştıkları kurumun ihtiyaç duyduğu eserleri istinsah etmekteydiler. Müstensihler kitap istinsah ederken masa, rahle üzerinde değil de bir şilte veya zemine oturup dik duruma getirdikleri dizlerinin üzerine koydukları bir altlık üzerinde yazmaktaydılar.

Kaynaklarda müstensihin, istinsah sırasında nelere dikkat etmesi ve ne şekilde davranması konusunda bazı bilgiler bulunmaktadır. İstinsah faaliyetleri mushaf yazımıyla başladığından, müstensihlerin istinsah sırasında abdestli olmaları bir gelenek haline gelmiştir. Sübkî (ö. 771/1370) müstensihlerin dikkat etmeleri gereken bazı hususları şöyle sıralamaktadır:

> İnsanları saptıracak bid'at ehlinin kitaplarını yazmamalıdır. Zaman kaybına sebebiyet veren ve bir faydası olmayan *Anter Kıssası* ve benzer kitapları da yazmamalı. Bunlara ihtiyaç da yoktur. Arsız, terbiyesiz

[2481] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 876.
[2482] Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, c. V, s. 558.
[2483] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Üdebâ*, VI, 2489.
[2484] *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 866.
[2485] *Âsâru'l-Bilâd*, s. 387.

> kimselerin yazdıkları cinsî münâsebetin şekilleri, içki çeşitleri gibi insanları tahrik eden konuları işleyen kitaplar da böyle. Bu konuda müstensihleri uyarırız çünkü dünya onları cezbeder, akıllarını başlarından alır da bu yola girerler. Çünkü bu tür kitapları istinsah ettirmek isteyenler, ilmî kitapları istinsah ettirenlere göre daha fazla ücret verirler. Müstensihin dünya için dinini satmaması gerekir.
>
> Allah'tan korkmayan bazı müstensihler [satır ve sayfa üzerine değil de] kitabın tamamı üzerine anlaşma yaptıklarında, işi çabuk bitirmek için acele edip kitaptan bir yerleri atlayabilirler. Bu ilme zarar verdiği için hâinliktir.[2486]

Sübkî, böyle problemlerin çıkmaması için anlaşmanın sayfa ve satır adedi üzerinden yapılmasının ve kullanılacak mürekkebin cinsinin de belirtilmesinin yararlı olacağını belirtmektedir.

Sübkî müstensihin bir yanlış yaptığında doğacak zararların nasıl karşılanacağı konularına da girmekte ve bu arada bu konuda babasından istenen bir fetvayı da nakletmektedir:

> Babamdan şu konuda bir fetva istediler; eğer bir müstensih belli bir ücret karşılığında yazmayı kabul ettiği bir kitabı, bir sene yazmayıp ve bu arada da yazısını güzelleştirse, acaba yazısını güzelleştirdiği için ek bir ücret veya anlaşmanın feshini taleb edebilir mi? Babam şöyle cevap verdi ikisini de yapamaz. Anlaştıkları ücreti kabul etmesi gerekir.[2487]

İbnü'l-Hâc diye tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abderî el-Fâsî'nin (ö. 737/1337) *Kitâbu'l-Medhal ilâ Tenmiyeti'l-A'mâl* adlı eserinde müstensihlerin dikkat etmesi gereken başka hususlara da işaret eder.[2488] İbnü'l-Hâc, müstensihliğin manevi kazanç bakımından verrâklıktan daha fazla getirisi olduğunu söyledikten sonra, dinî ilimler dışındaki kitapların ve özellikle de yalanlarla dolu Battal ve Antere kıssalarının, mizahi eserlerin istinsahının uygun olmadığını belirtmektedir. İbnü'l-Hâc, müstensihin harfleri açık ve okunaklı yazmasını, özellikle de noktalı harflerin noktalarını

2486 es-Sübkî, *Mu'idü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1986, s. 101-102.

2487 Sübkî, *a.g.e.*, s. 102.

2488 *el-Medhal li-İbni'l-Hâc*, c. IV, Kahire 1981, s. 83-85.

koymada çok dikkatli davranması gerektiğini söylemektedir. Çünkü en hayırlı yazı okunabilen yazıdır.

İbnü'l-Hâc, müstensihin kullanacağı mürekkep üzerinde de durmakta ve kâğıdı tahrip eden veya kâğıt üzerinde yayılıp harflerin birbirine karışmasına sebep olan mürekkeplerin kullanılmaması konusunda uyarılarda bulunmaktadır. İbnü'l-Hâc, müstensihin kitap istinsah ederken abdestli olması üzerinde de durmakta, mushaf yazımı dışında devamlı abdest almanın zor olması halinde, müstensihin başlangıçta abdest almasını, ancak mushaf yazımında daima abdestli olması gerektiğini bildirmektedir.

Diğer kaynaklarda müstensihlerin istinsah sırasında dikkat etmeleri gereken başka bazı hususlara da dikkat çekilmektedir. Hatîb el-Bağdadî, Hz. Peygamber'in ismi yazıldıkta, ardından *sallla'llahu 'aleyhi ve sellem* yazılmasının gerekliliği hususunda birçok rivâyet nakletmektedir.[2489] Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk, Hz. Peygamber'den, "Kim benim ismimi yazdıktan sonra ardından bana salât u selâm yazarsa yazdığı şey okundukça ona daima sevap gider" şeklinde bir hadis rivâyet etmiştir.[2490] Hatîb el-Bağdadî, "Ahmed b. Hanbel'in birçok hadiste, Hz. Peygamber'in isminden sonra *sallla'llahu 'aleyhi ve sellem* yazmadığını gördüm. Ulaştığım bilgilere göre o Hz. Peygamber'in isminden sonra sözlü olarak *sallla'llahu 'aleyhi ve sellem* demekteydi. Ancak bu konuda Ahmed b. Hanbel'e geçmiş imamlar karşı çıkmışlardır" demektedir.[2491]

Müstensihlerin dikkat etmesi gereken hususlardan biri de isimlerin yazımıdır. Müstensih, satır sonuna geldiğinde Abdullahı, Abd ve Allah, Abdurrahmanı, Abd ve er-Rahman şeklinde ayırmamalı. Satırın sonunda *kâle Resûl* ve müteakip satırın başında da *Allahu sallla'llahu 'aleyhi* yazmamalı.[2492]

Müstensihlerin en önemli görevlerinden biri de istinsah ettikleri nüshayı, istinsaha esas aldıkları nüshayla (*asl*) karşılaştırmaktı. Bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardan biri yanlışlıkla iki kere yazılan harf veya kelimenin nasıl düzeltileceğiydi. Bir görüşe göre ikinci yazılan iptal edilmeli, çünkü doğru olan birincidir. Diğer bir görüşe göre de en açık ve en güzel yazılan bırakılmalı diğeri iptal edilmelidir.[2493] Yanlış yazılan bir kelimeyi

---

[2489] Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-Ahlaki'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, c. I, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983, s. 268-276.

[2490] Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, c. I, s. 270.

[2491] Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, c. I, s. 271.

[2492] Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, c. I, s. 268.

[2493] Hatîb el-Bağdadî, *a.g.e.*, c. I, s. 275-276.

kazımamalı (*kaşt*), üstünü çizmeli ki altında yanlış yazılan kelime görülsün. Eğer bahis konusu olan bir cümle ise, silinecek veya atılacak cümlenin başına *lâ* sonuna da *ilâ* konulmalıdır.[2494] *Darb* denilen bu işlemin başka farklı şekilleri de vardı.[2495] Yanlışlıkla çizilen bir kelimenin üzerine *sahh* yazılarak bu yanlışlık giderilirdi.

Müstemlî

Kaynaklarda üç farklı işi yapan kimseler müstemlî şeklinde tanımlanmıştır. Genelde imlâ meclislerine katılan ve imlâ edilen kitabı yazan herkese müstemlî denilmekle birlikte, kaynaklarda müstemlî kelimesi ayrıca, iki farklı işi yapan meslek mensupları için de kullanılmıştır: Birincisi imlâ meclislerinde okunan veya anlatılanları mecliste bulunanlara duyurmak için tekrar edenler; ikincisi ise bir âlimin yanında bulunup imlâ ettiği eserleri yazanlar.

Bizim burada üzerinde duracağımız müstemlî kelimesinin ikinci kullanılışı olup bir âlimin yanında bulunup onun eserlerini yazan kimseleri belirtmek içindir. Ancak kaynaklarda geçen *müstemlî* sözcüğünün her zaman hangi anlamda kullanıldığını, yani bir âlimin sekreterliğini mi yoksa imlâ meclisinde şeyhin/âlimin söylediklerini katılanlara duyuran kimseyi mi kastettiğini ayırd etmek güçtür.[2496] Bu yüzden kaynakların nakillerine dayanarak bu meslek mensuplarının özelliklerini ortaya koymak güçleşmektedir.

Verrâklar gibi müstemlîlik de bir meslek haline gelmiştir. Kitap yazımında mâhir oldukları için bazı müelliflerin yanlarında çalışan ve "...nun müstemlîsi" şeklinde tanımlanan özel müstemlîler vardı. Birçok âlimin eseri, bu müstemlîlerin kaleminden çıkdığı şekilde günümüze ulaşmıştır. Mesleği verrâklık olan bazı kimselerin de para kazanmak için bu fonksiyonu icrâ ettikleri görülmektedir.[2497] Tabakat kitaplarında hem verrâk ve hem de müstemlî olarak anılan bazı kimseler vardır: Ebu Bekir Muhammed b. İsmail

---

[2494] Kadı 'Iyâd b. Musa el-Yahsubiy, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970, s. 170-172.

[2495] Gacek, *A Vademecum*, s. 48.

[2496] Max Weisweiler, "The Office of Mustamlî in Arabic Scholarship", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 186.

[2497] Ebû Ahmed el-'Askerî, *Âhbâru'l-Musahhifîn*, s. 51.

el-Müstemlî el-Verrâk (ö. 378/988),[2498] Ahmed b. Abdullah b. el-Hasen el-Müstemlî el-Verrâk,[2499] Ebu Yakub İshak b. Yakub el-Verrâk el-Müstemlî el-Kefersûsî.[2500]

Biyografik kaynaklarda bu iki tür görevden birini yaptıkları için müstemlî olarak anılan yüzlerce kişinin biyografilerine rastlanır.[2501] Kaynaklarda adı geçen müstemlîler arasında dönemin önemli âlimleri de bulunmaktadır. ez-Zeccâcî, bir mecliste, Hammad b. Seleme'nin müstemlîsi olan ünlü gramerci Sibeveyh'in, Hammad'ın yanlışını nasıl düzelttiğini nakleder.[2502] Bağdad kadısı, önemli hadisçilerden Hayyan b. Bişr de, yanlışını düzelten müstemlîsini hapsettirmişti.[2503] Ancak müstemlîler arasında işinin ehli olmayan beceriksiz kimseler de bulunmaktaydı. İbnü'l-Enbârî, müstemlîsi Ebu 'Ubeyde Keysân'dan mizahi bir dille şöyle bahseder:

> Keysân, benim söylediğimden başka bir şey duyar, duyduğundan başka yazar, yazdığından başka bir şey okur ve okuduğundan farklı bir şey ezberler.[2504]

Asırlarca bir müellifin yanında veya imlâ meclislerinde görev yapan müstemlîlerle ilgili kaynaklardaki kayıtların, X/XVI. asırda sona erdiği görülmektedir.[2505] Bu da imlâ meclislerinin bu tarihten sonra devam etmediğini göstermektedir.

[2498] Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. II, s. 388.

[2499] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XIV, s. 110

[2500] Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 470.

[2501] Meselâ bkz. Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, c. I, s. 434, c. II, s. 77, c. IV, s. 132, 214, 277, 428, c. IX, s. 185, c. X, s. 246, 257, 259, c. XI, s. 24, 537, c. XII, s. 460, c. XIV, s. 24, 89, c. XIV, s. 407; Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 309; Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, c. I, s. 100, c. II, s. 65; Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, s. 93, 96, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. I, Beyrut 2011, s. 374, 523; Belazurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. I, yay. haz. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996, s. 166; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, yay. haz. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Beyrut 1993, c. XV, s. 11, c. XVI, s. 230, c. XVII, s. 23, c. XIX, s. 119, c. XXI, s. 225. Max Weisweiler, anılan makalesinde (s. 201-207) kaynaklarda geçen müstemlîlerin bir listesini vermiştir. Ancak bu makalenin yazıldığı 1930'larda birçok kaynak eser henüz neşredilmediği için bu liste oldukça eksiktir.

[2502] *Meclisü'l-Ulemâ*, c. I, yay. haz. Abdüsselâm Harun, Riyad 1983, s. 188.

[2503] Ebû Ahmed el-'Askerî, *Âhbâru'l-Musahhifîn*, s. 39.

[2504] Ebu Sa'd Mansur el-Âbî, *Nesrü'd-Dürri fi'l-Muhâdarât*, c. V, s. 160.

[2505] G. H. A. Juynboll, "Mustamlî", *EI²*, c. VII, s. 726.

Bibliyografya

Kaynak Eserler

Abdurrahman b. Ebû Hatim Muhammed, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1952.

Abdüllatif el-Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, Kahire 1286/1869.

Abdü's-Settâr el-Helvacî, 'Ali 'Abdü'l-Muhsin Zeki "'Umdetü'l-Küttâb ve 'Uddetü Zevî'l-Elbâb", *Mecelletü Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. XVII/1, Kahire 1997, s. 44-172.

el-Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Huseyn er-Râzî, *Nesru'd-Durri fi'l-Muhâdarât*, yay. haz. Hâlid 'Abdulğanî Mahfût, Beyrût 1424/2004.

el-'Aclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. 'Abdullâh b. Sâlih el-Kûfî, *es-Sikât*, y.y. 1405/1984.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 3 c., yay. haz. Vasiyyullâh b. Muhammed 'Abbâs, Riyâd 1422/2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Vera'-Rivâyetü'l-Mervezî*, yay. haz. Semîr b. Emîn ez-Zuheyrî, Riyâd 1418/1997.

el-'Alâ' el-Bâhilî, Ebü'l-Cehm el-'Alâ' b. Mûsâ b. 'Atiyye el-Bağdâdî, *el-Cüz'*, yay. haz. 'Abdurrahîm b. Muhammed b. Ahmed el-Kaşkarî, Riyâd 1420/1999.

Asad b. Mûsâ (132-212/750-827), *Kitâb az-Zuhd*, yay. haz. Raif Georges Khoury, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976.

el-'Askerî, Ebû Ahmed el-Hasan b. 'Abdullâh b. Sa 'îd b. İsmâîl, *Âhbâru'l-Musahhifîn*, yay. haz. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâ'î, Beyrût 1406/1985.

el-Beğavî Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed, *Mu'cemu's-Sahâbe*, 5 c., yay. haz. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cekenî, Küveyt 1421/2000.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 13 c., yay. haz. Suheyl Zekkâr ve dğr. Beyrût 1417/1996.

_____, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul 1987.

el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr b. 'Abdulhâlik el-Basrî, *el-Bahru'z-Zehhâr*, yay. haz. Mahfûzurrahmân Zeynullâh v.dğr., Medîne 1988/2009.

el-Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, Beyrût 1403.

el-Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm, *et-Târîhu'l-' Evsat*, yay. haz. Mahmûd İbrahim Zâyid, Haleb, Kahire 1397/1977.

el-Câhız, Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr, *el-Buhalâ'*, Beyrût 1419/1998.

_____, *el-Hayevân*, 7 c., Beyrût 1424/2003.

_____, *el-Mehâsin ve'l-'Ezdâd*, Beyrût 1423/2002.

_____, *Resâilü'l-Câhız*, c. I, yay. haz. Abdülemîr Ali Mühennâ, Dârü'l-Hadase, 1988.

_____, *et-Tebsıra bi't-Ticâre fî Vasfi mâ Yustazraf fi'l-Büldân mine'l-Emti'ati'r-Refi'a ve'l-A'lâki'n-Nefise ve'l-Cevâhiri's-Semîne*, yay. haz. Hasan Hasanî 'Abdulvehhâb et-Tûnusî, Kâhire 1414/1994.

Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, yay. haz. Mustafa es-Sekkâ ve dğr. Kahire 1938.

Cemâlü'd-dîn el-Kıftî, Ebû'l-Hasan Cemâluddîn 'Alî b. Yûsuf el-Kıftî, *Ahbâru'l-'Ulemâ' bi Ahbâri'l-Hükemâ'*, yay. haz. İbrâhîm Şemsuddîn, Beyrût 1426/2005.

ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Ömer, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif - ed-Dârekutnî*, 5 c., yay. haz. Muvaffak b. 'Abdillâh b. 'Abdulkâdir, Beyrût 1406/1986.

ed-Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlü'd-Dîn Muhammed b. Mûsâ b. 'Îsâ b. 'Alî, *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2 c., Beyrût 1424.

Ebû 'Alî el-Kaysî, el-Hasan b. 'Abdullah, *İzâhu Şevâhidi'l-İzâh*, 2 c., Beyrût 1408/1987.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Muânese*, Beyrût 1424 h.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîrü'ddîn el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, yay. haz. Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrût 1420.

Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Hasen b. 'Abdullâh b. Sehl b. Sa'îd, *et-Telhîs fî Ma'rifeti Esmâi'l-Eşyâ'*, Dimeşk 1996.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî *el-Mühezzeb fî Fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, 3 c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût t.y.

Ebû Mushir 'Abdül'a'lâ b. Mushir b. 'Abdül'a'lâ b. Ebû Zerme el-Ğassânî ed-Dımaşkî, *Nushatü Ebî Mushir*, yay. haz. Mecdî Fethî es-Seyyid, I, Tanta 1410 h.

Ebû Sehl Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Herevî, *İsfâru'l-Fasîh*, yay. haz. Ahmed b. Sa 'îd b. Muhammed Kaşâş, Medîne 1420 h.

Ebû Zur'a er-Râzî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhûdühû fi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, 3 c., Medine 1402/1982.

Ebû'l-Bekâ', Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî el-Hanefî, *el-Külliyyât*, yay. haz. 'Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî, Beyrût, t.y.

Ebü'ş-Şeyh, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed el-'Isbahânî, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-'Isbahân ve'l-Vâridîne 'aleyhâ*, 4 c., yay. haz. 'Abdulğafûr 'Abdülhak Hüseyn el-Belûşî, 4 c., Beyrût 1412/1992

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî, *Tehzîbü'l-Luğa*, 8 c., yay. haz. Muhammed 'Avd Mir'ab, Beyrût 2001.

el-Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ğassânî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr*, 2 c., yay. haz. Rüşdî es-Sâlih Melhas, Beyrût 1403/1983.

el-Ferrâ', Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. 'Abdillâh ed-Deylemî, *Me'ânî'l-Kur'ân*, yay. haz. Ahmed Yûsuf en-Necâtî v.dğr., Dârü'l-Mısriyye, t.y.

_____, *Ma'ânî'l-Qur'ân*, yay. haz. Ahmed Yusuf Necati, Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire 1955.

el-Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyân el-Fârisî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, yay. haz. Ekrem Zîyâ el-'Ömerî, 3 c., Beyrût 1401/1981.

el-Hâfız el-müerrih Muhammed b. Ali İbn Tolun ed-Dımaşkî, *Nevâdirü'l-İcâzât ve's-Semâ'ât*, yay. haz. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk 1988.

el-Hâlidiyyân, Ebû Bekir el-Hâlidiyyân Muhammed b. Hâşim el-Hâlidî ve Ebû 'Osmân Sa'îd b. Hâşim el-Hâlidî, *et-Tühaf ve'l-Hedâyâ*, yay. haz. Sâmi Dehhân, Kahire 1956.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir 'Ahmed b. 'Alî b. Sâbit b. 'Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlakı'r-Râvî ve Âdâbı's-Sâmi'*, 2 c, yay. haz. Mahmud et-Tahhân, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad 1983.

_____, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, yay. haz. Ebû 'Abdullâh es-Sevrakî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî, Medîne, t.y.

_____, *el-Fakih ve'l-Mütefukkih*, 2 c., Dârü İbni'l-Cevzî, Riyad 2000.

_____, *el-Kifâye fi Ma'rifeti 'Usûli 'İlmi'r*-Rivâye, yay. haz. Ebu İshak İbrahim b. Mustafa Âli Bahce'd-Dimyâtî, Kahire 2003.

_____, *er-Rıhle fi Talebi'l-Hadîs*, yay. haz. Nureddin Itır, Dımaşk 1975.

_____, *Takyîdü'l-'İlm*, yay. haz. Yusuf el-'Îş, Dımaşk 1949.

el-Hâzin, Ebû'l-Hasen'Alâ'u'd-Dîn 'Alî b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şeyhî, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'ânî't-Tenzîl*, yay. haz. Muhammed 'Alî Şâhîn, Beyrût 1415H.

el-Heysemî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebû Bekr b. Süleymân, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, 10 c., yay. haz. Hüsâmeddîn el-Kudsî, 1414/1994.

İbn 'Abdülhâdî, Muhammed b. Ahmed b. 'Abdülhâdî ed-Dımaşkî, *Tenkîhü't-Tahkîk*, Riyâd 1428/2007.

İbn 'Abdülmelik el-Ensârî el-Üveysî el-Merâkeşî, *es-Sifrü'l-Hâmis min Kitabi'z-Zeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, yay. haz. İhsan Abbas, Dârü's-Sekâfe, Beyrût 1965.

İbn 'Âdil, Ebû Hafs Sirâcü'd-Dîn 'Ömer b. 'Alî b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dımaşkî en-Nu'mânî, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, 20 c., yay. haz. 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avvid, Beyrût 1419/1998.

İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasan b. Hibetu'llâh, *Mu'cemü'ş-Şüyûh*, 3 c., yay. haz. Vefa Takiyüddin, Darü'l-Beşâir 2000.

_____, *Târihu Dımaşk*, 80 c., yay. haz. 'Amr b. Ğurâme el-'Amrevî, 1415/1995.

İbn Battuta, *Rihletü İbn Battuta*, yay. haz. Ali Muntasır el-Kettânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1985.

İbn Cemâ'a el-Kinânî, *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-'Âlim ve'l-Müte'allim*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, t.y.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-Luğa*, 3 c., yay. haz. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Beyrût 1408/1987.

İbn Ebû Dâvûd, Ebû Bekr 'Abdullâh b. Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, yay. haz. Muhammed b. 'Abduh, Kahire 1423/2002.

İbn Ebû Hayseme, *et-Târihü'l-Kebîr*, 4 c., yay. haz. İsmail Hasan Hüseyin, Riyad, 1997.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî, *el-Musannef*, 7 c., yay. haz. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyâd 1409.

İbn Ebû 'Usaybi'a, *Üyûnü'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etıbbâ*, yay. haz. Nizâr Rıza, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrût t.y.

İbn Fadlu'llâh el-'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. I-XXVII, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1988-1990.

İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 27 c., Mecma'u's-Sekâfî, Abudabi 1423.

İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 6 c., yay. haz. Muhammed Abdülmuîd, Haydarabad 1972.

_____, *Lisânü'l-Mîzân*, 7 c., yay. haz. Dâiretü'l-Ma'ârifi'n-Nizâmiyye, Beyrût 1390/1971.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 7 c., yay. haz. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrût 1968-1978.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî el-Mavsılî, *Sûretü'l-'Ard*, 2 c., Beyrût, t.y.

İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Ümevî el-İşbîlî, *el-Fehrese*, yay. haz. Muhammed Fevâd Mansûr, Beyrût 1419/1998.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, 2 c., yay. haz. Mustafâ es-Sekkâ v.dğr., Mısır 1375/1955.

_____, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, 2 c., yay. haz. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd, Beyrût 1975.

İbn İshâk, *es-Sîre*, yay. haz. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, yay. haz. 'Alî Şîrî, y.y. 1408/ 1988.

_____, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 8 c., yay. haz. Sâmî b. Muhammed Selâme, y.y. 1420/1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Me'ânî'l-Kebîr fi Ebyâti'l-Me'ânî*, 3 c., yay. haz. Sâlim el-Kerenkevî v.dğr, Haydarâbâd - Dekkan 1368/1949.

_____, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, yay. haz. Ahmed Sakr, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1978.

_____, *Risâletü'l-Hat ve'l-Kalem el-Mensûbe ilâ İbn Kuteybe*, yay. haz Hâtem Sâlih ed-Dâmin, Beyrût 1989.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. 'Alî Cemâlüddîn b. Manzûr er-Ruveyfi'î, *Lisânü'l-'Arab*, 15 c., Beyrût 1414/1993.

İbn Mende, Muhammed b. İshak, *Kitâbü'l-İcâze, Selâsü Resâ'il fi'l-İcâze fi'l-Hadis*, yay. haz. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Amman 2015.

İbn Miskeveyh, Ebû 'Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve't-Te'âkibü'l-Himem*, 7 c., yay. haz. Ebû'l-Kâsım İmâmî, Tahrân 2000.

İbn Nâsıruddîn ed-Dimeşkî, Muhammed b. 'Abdillâh el-Kaysî eş-Şâfi'î, *Tavdîhü'l-Müştebih fi Zabti Esmâi'r-Rüvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*, 10 c., yay. haz. Muhammed Na'îm el-'Araksûsî, Beyrût 1414/1993.

İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî, *et-Tabakâtu'-Kübrâ - Mütemmimü's-Sahâbe - et-Tabakatü'r-Râbi'a*, yay. haz. 'Abdül'azîz 'Abdullâh es-Selûmî, Tâif 1416/1995.

_____, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8 c., yay. haz. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ, Beyrût 1410/1990.

_____, *Tabakatü'l-Kübrâ*, 10 c., yay. haz. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001.

İbn Sîde, Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhassas*, yay. haz. Halîl İbrâhim Ceffâl, 5 c., Beyrût 1417/1996.

İbn Sîrîn, Ebû Bekir Muhammed b. Sîrîn el-Basrî el-Ensârî, *Tefsîrü'l-Ahlâm = Müntehabü'l-Kelâm fi Tefsîri'l-Ahlâm*, 2 c., y.y. 1359/1940.

İbn Şâzân el-Hasen b. Halef, *es-Sânî min Eczâ'i Ebî 'Alî b. Şâzân*, y.y. 2004.

İbn Tayfûr, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ebû Tâhir b. Tayfûr, *Belâğâtü'n-Nisâ'*, Kâhire 1326/1908.

İbn Teymiyye, Ebü'l-'Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. 'Abdilhalîm el-Harrânî, *Mecmû'ü'l-Fetâvâ - İbn Teymiyye*, yay. haz. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medîne 1416/1995.

_____, *en-Nübüvvât*, yay. haz. Abdülaziz b. Sâlih et-Tavyân, Riyâd 1420/2000

İbn Vahşiyye, Ebû Bekir, *Kitâbü'l-Filâhatü'n-Nebatiyye*, c. 7. yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1984.

İbn Yûnus, Ebû Sa'îd 'Abdurrahman b. 'Ahmed b. Yûnus es-Sadefî, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*, 2 c., Beyrût 1421/2000.

İbnü'l-Fakîh, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *el-Buldân*, yay. haz. Yûsuf el-Hâdî, Beyrût 1416/1996.

İbnü'l-Müstevfî el-İrbilî, el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek b. Müvehheb el-Lahmî, *Târîhu İrbil*, 2 c, yay. haz. Sâmî b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr, I-II, 'Irâk 1400/1980.

İbnü'l-Mu'tezz, Ebû'l-'Abbâs 'Abdullâh b. Muhammed, *Tabakâtu'ş-Şu'arâ'*, yay. haz. 'Abdussettâr 'Ahmed Ferrâc, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire, t.y.

İbnü 'Abdü'l-Ber, Ebû 'Ömer Yusuf, *Câmiu Beyâni'l-'İlm ve Fadlihi*, 2 c., yay. haz. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dârü İbni'l-Cevzî, Riyad 1994.

İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 12 c., yay. haz. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, t.y.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-'Ümem*, 19 c., yay. haz. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ, Mustafâ 'Abdülkâdir 'Atâ, Beyrût 1412/1992.

_____, *Sıfatu's-Safve*, 2 c., yay. haz. Ahmed b. 'Alî, Kâhire 1421/2000.

_____, *Târîhu Beyti'l-Makdis*, yay. haz. Muhammed Zeynühüm Muhammed 'Azb, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire, t.y.

_____*Menakıbu Bağdâd*, Bağdâd 1342.

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. 'Abdullâh b. Ebû Bekr el-Kâdî el-Belensî, *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ*, yay. haz. Hüseyin Munis, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1985.

_____, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla*, 4 c., yay. haz. 'Abdüsselâm el-Herrâs, Lübnân 1995.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzeddin'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrût, t.y.

İbnü'l-Esîr, Mecdü'd-Dîn Ebû's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, 5 c, yay. haz. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrût 1399/1979.

İbnü'l-Füvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a*.

İbnü'l-Verdî, Ebu Hafs Ömer b. Muzaffer, *et-Târih*, 2 c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1996.

İbnü'l-Vezir, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, 9 c., Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrût 1994.

İbnü'n-Neccâr el-Bağdadî, *Zeylü Târihi Bağdâd*, c. XVI-XXIV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.

İbnü'n-Nedim, *Kitâbü'l-Fihrist li'n-Nedim*, yay. haz. Rıza Teceddüd, Tahran 1393/1973.

İbnü's-Salâh, 'Ebû 'Amr 'Osmân b. 'Abdirrahmân Takıyyüddîn İbni's-Salâh, *Ma'rifetü Envâ'i 'Ulûmi'l-Hadîs= Mukaddime*, yay. haz. Nûreddîn 'Itr, Beyrût 1406/1986.

İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. 'Alî b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, yay. haz. 'Abdülkâdir Muhammed Mâyû, Beyrût 1418/1997.

İbrâhîm b. Sa'd, Ebû İshâk İbrâhîm b. Sa'd b. İbrâhîm b. 'Abdirrahmân b. 'Avf ez-Zührî, *el-Cüz'*, yay. haz. Hallâf Mahmûd 'Abdüssemî', Beyrût 1423/2002.

el-Kâdî 'İyâd, Ebû'l-Fadl 'Iyâd b. Mûsâ b. 'Iyâd el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti 'Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, yay. haz. es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-turâs, Kahire 1970.

_____, *el-Ğunye fî Şuyûhi'l-Kâdî 'İyâd*, yay. haz. Mâhir Zuheyr Cerrâr, y.y. 1402/1982.

_____, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik*, yay. haz. İbn Tâvît et-Tancî v. dgr, 1965-1983.

el-Kalkaşandî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî, *Meâsirü'l-İnâfe fi Me'âlimi'l-Hilâfe*, 13 c., yay. haz. 'Abdüssettâr Ahmed Ferâc, Kuveyt 1985.

_____, *Subhu'l-A'şâ*, 15 c., yay. haz. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1987.

el-Kıftî, Ebû'l-Hasan Cemâlüddîn 'Alî b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ 'Enbâhi'n-Nuhât*, 4 c., yay. haz. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire, Beyrût 1406/1982.

el-Kindî, Ebû 'Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Mısrî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, yay. haz. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'îl, 'Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût 1424/2003.

el-Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Ensârî el-Hazrecî, *el-Câmi' li'Âhkâmi'l-Kur'ân*, 20 c., yay. haz. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Ettafeyyiş, Kahire 1384/1964.

Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Sa'îd el-Ğirnâtî *el-İhâta fi Ahbâri Ğırnâta*, 4 c., Beyrût 1424/2003.

Lutfullah Kâri, "Zînetü'l-Ketebe. Te'lifü Ebi Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî", *Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, no. 16, Riyad 1432, s. 211-232.

el-Makdisî, Ebû 'Abdullah Şemsü'd-Dîn Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-'Ekâlîm*, Beyrût 1411/1991.

el-Makdisî Muvaffaku'd-Dîn, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Küdâme el-Cemâ'îlî, *el-Kâfî fî Fıkhi'l-İmâm Ahmed*, 4 c., y.y. 1414/1994.

Makkâri et-Tilimsânî, Ebü'l-'Abbâs Şihâbüddîn 'Ahmed b. Muhammed b. 'Ahmed, *Ezhâru'r-Riyâd fî Ahbâri'l-Kâdî 'İyâd*, yay. haz. Mustafâ es-Sekkâ, İbrâhîm el-Ebyârî, 'Abdul'azîm Şelebî, 5 c., Kâhire 1358/1939.

_____, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Râtîb*, 8 c., yay. haz. İhsan 'Abbâs, Beyrût 1968.

el-Makrîzî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdülkâdir el-Hüseynî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-'Âsâr*, 4 c., Beyrût 1418.

_____, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, 8 c., yay. haz. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ, Beyrût 1418/1997.

Mâlik b. Enes, Mâlik b. Enes b. Mâlik el-'Asbahî el-Medenî, *el-Muvattâ'*, yay. haz. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, 8 c., Ebû Dabî 1425/2004.

_____, *el-Müdevvene*, 4 c., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1415/1994.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, 6 c., yay. haz. es-Seyyid b. 'Abdilmaksûd b. 'Abdurrahîm, Beyrût, t.y.

Merrâküşî, 'Abdülvahid b. 'Alî et-Temîm, *el-Mû'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, yay. haz. Salâhaddin el-Hevârî, Beyrût 2006.

el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan 'Alî b. el-Hüseyn b. 'Alî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 4 c., yay. haz. Es'ad Dâğır, Dârü'l-Hicre, Kum, t.y.

_____, *Mürûcu'z-zeheb*, 4 c, yay. haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1964.

el-Minhâcî, Muhammed b. Ahmed b. 'Alî b. 'Abdulhâlik el-'Asyûtî eş-Şâfi'î, *Cevâhirü'l-'Ukûd*, Beyrût 1417/1996.

el-Mizzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî 'Esmâi'r-Ricâl*, 35 c., yay. haz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrût 1400/1980.

Muhammed b. Hâzimî, *Kitâbü'l-İcâze, Selâsü Resâ'il fi'l-İcâze fi'l-Hadis*, yay. haz. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Amman 2015.

Muhammed 'İsa Salihiyye, "*Risâle fi Kal'i'l-Âsâr mine's-Siyâb ve Ğayrihâ li-Ya'kub b. İshak el-Kindî*", *MMMA*, c. 30/1, Küveyt 1986, s. 83-111.

Muiz b. Badis b. Mansur es-Sanhâci el-İfrîkî, *Umdetü'l-küttâb ve uddetu zevi'l-elbâb*, 454/1062, Mecmaü'l-Buhusi'l-İslâmiyye, Meşhed 1989.

Müslim, Ebû'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Müsnedü's-Sahîhü'l-Muhtasar bi Nakli'l-'Adl 'ani'l-'Adl ilâ Resûlillâh*, 5 c., yay. haz. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî, Beyrût, t.y.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, yay. haz. Yahya el-Haşşâb, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrût 1983.

Nefes-zâde İbrahim, *Gülzâr-ı Savâb*, yay. haz. Kilisli Muallim Rif'at Bey, İstanbul 1939.

en-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Murâdî en-Nahvî, *'Umdetü'l-Küttâb*, yay. haz. Bessâm 'Abdü'l-Vehhâb el-Câbî, y.y. 1425/2004.

en-Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Horâsânî *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10 c., yay. haz. Hasan 'Abdülmün'îm, Beyrût 1421/2001.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Şerhü'n-Nevevî 'alâ Müslim*, 18 c., 9 ciltte, Beyrût 1392/1972.

en-Nüveyrî, Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. 'Abdülvehhâb b. Muhammed b. 'Abdüddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 33 c., Kahire 1423.

er-Râğıb el-Isfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, yay. haz. Safvân 'Adnân ed-Dâvûdî, Dımaşk, Beyrût 1412H.

er-Râzî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıbb*, 7 c., Beyrût 1422/2002.

er-Râzî, İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *Tefsîrü'l Kur'âni'l-'Azîm*, yay. haz. Es'ad Muhammed et-Tayyib, y.y. 1419/1998.

es-Sabî, Hilâl b. el-Muhassin, *Tuhfetü'l-Ümerâ' fî Târîhi'l-Vüzerâ'*, yay. haz. 'Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-A'yân, t.y.

_____, *Rüsûmü Dâri'l-Hilâfe*, yay. haz. Mihail 'Avvâd, Beyrût 1986.

es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. 'Abdillâh, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 29 c., yay. haz. Ahmed el-Arnâût ve Türkî Mustafâ, Beyrût 2000.

_____, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*, 3 c., yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 1990.

es-Sayrafî, Ebu Sa'îd, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, yay. haz. Fuad Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science, Frankfurt 2010.

es-Se'âlibî, Ebû Mansûr 'Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl, *Fıkhu'l-Luğa ve Sırru'l-'Arabiyye*, yay. haz. 'Abdürrezzâk el-Mehdî, 1422/2002.

es-Sehâvî, Şemsüddîn, Ebû'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Ğâye fî Şerhi'l-Hidâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, yay. haz. Ebû 'Â'iş 'Abdülmün'im İbrâhîm, y.y. 1422/2001.

_____, *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, 4 c., Beyrût, t.y.

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdülkerîm b. Muhammed, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1981.

_____, *Kitâbu Edebi'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, yay. haz. Ahmed Muhammed Abdurrahman Muhammed Mahmud, Cidde 1993.

es-Semîn el-Halebî, Ebü'l-'Abbâs Şihâbü'd-dîn Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdüddâîm, *ed-Dürrü'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 11 c., yay. haz. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dımaşk, t.y.

es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ b. 'Abdullâh, *Edebü'l-Küttâb*, yay. haz. Muhammed Behcet el-Eserî, Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1341.

_____, *el-Evrâḳ, Kısmu Ahbâri'ş-Şu'arâ'*, 3 c., Kahire 1425/2004.

es-Suyûtî, Celâleddin 'Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Tedrîbü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, yay. haz. Ebu 'Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. 'Uveyde, Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, Beyrût 1996.

_____, *Buğyetü'l-Vü'ât fî Tabakâti'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nühât*, 2 c., yay. haz. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrût, t.y.

_____, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 8 c., Beyrût, t.y.

_____, *el-Hasâisü'l-Kübrâ*, 2 c., Beyrût, t.y.

_____, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, 2 c., Beyrût 1424/2004.

_____, *Hüsnü'l-Muhadara fî Tarihi Mısr ve'l-Kahire*, 2 c., yay. haz. Muhammed 'Ebu'l-Fadl Ibrahim, Mısır 1387/1967.

_____, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 4 c., yay. haz. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, y.y. 1394/1974.

es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1986.

es-Süheylî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. 'Abdullâh b. Ahmed, *er-Ravzu'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebevîyye*, 7 c., yay. haz. 'Ömer 'Abdusselâm es-Selâmî, Beyrût 1421/2000.

Şihâb el-Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Ömer el-Mısrî el-Hanefî, *Reyhânetü'l-Elibbâ ve Zehretü'l-Hâyâti'd-Dünyâ*, yay. haz. 'Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 1386/1967.

et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *el-Mu'cemu's-Sağîr = er-Ravdu'd-Dânî*, 2 c., yay. haz. Muhammed Şekûr Mahmûd, Beyrût, 'Ammân 1405/1985.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Câmi'ü'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 24 c., yay. haz. 'Ahmed Muhammed Şâkir, 1420/2000.

_____, *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk ve Sılatu Târîhi't-Taberî*, 11 c., Beyrût 1387/1967.

Takiyyüddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Fehd, *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1998.

Tefsîrü garibi'l-Muvatta li-Ahmed b. İmrân el-Ahfeş, yay. haz. Taha b. Ali Busrih et-Tunusi, Erva bint Muhammed el-Muhtar el-Lafî, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslami (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London 2016.

et-Tenûhî, el-Muhassin b. 'Alî, *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, 8 c., y.y. 1391/1971.

et-Turtûşî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Velîd b. Muhammed el-Kureşî, *el-Havâdis ve'l-Bide'*, yay. haz. 'Alî b. Hasen el-Halebî, 1998.

Yahyâ b. Ma'în, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn, *Târihu İbn Ma'în, Rivâyetü'd-Dûrî*, 4 c., yay. haz. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mekke 1399/1979.

_____, *Târihu İbn Ma'în, Rivâyetü İbn Muhriz*, 2 c., yay. haz. Muhammed Kâmil el-Kassâr, Dimeşk 1405/1985.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh, *el-Büldân*, Beyrût 1422.

_____, *Kitabü'l-Büldan*, yay. haz. M. J. De Goeje, Leiden 1892.

Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî *Mu'cemü'l-'Udebâ= 'İrşâdü'l-'Erîb 'ilâ Ma'rifeti'l-'Edîb*, 7 c., yay. haz. İhsân 'Abbâs, Beyrût 1414/1993.

_____, *Mu'cemü'l-Üdebâ fî 'ışrine cüz'*, 20 c., Mısır, t.y.

_____, *İrşâdü'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, London 1911.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân b. Kâymâz, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, 4 c., yay. haz. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd, Beyrût, t.y.

_____, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ'*, 25 c., yay. haz. Şu'ayb el-Arnâvut v.dğr., 1405/1985.

_____, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 4 c., Beyrût 1419/1998.

_____, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, 15 c., yay. haz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrût 2003.

_____, *Târihu'l-İslâm*, 52 c., yay. haz. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Beyrût 1993.

Zekeriyyâ el-Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût, t.y.

ez-Zübeyr b. Bekkâr, ez-Zübeyr b. Bekkâr b. 'Abdullâh el-Kureşî el-Esedî, *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ*, yay. haz. Mahmûd Muhammed Şâkir, y.y. 1381H.

Araştırmalar

Abbas, İhsan, *Buhûs ve Dirâsât fi'l-Edeb ve't-Tarih*, c. I, Beyrût 2000.

Abbas, Z. M., "Nisâu Hattâtât", *el-Mevrid*, c. XV/4, Bağdad 1986, s. 141-148.

Abbot, Nabia, *The Rise of the North Arabic Script and its Kurânic Development, with a full Description of the Kur'ân Manuscripts in the Oriental Institute*, The University of Chicago Press, 1939.

_____, *Studies in Arabic Literary Papyri I-III*, The University of Chicago Press, 1957-1972.

Abdul Jabbar Beg, Muhammad, "A Contribution to the Economic History of The Caliphate: A Study of The Cost of Living and The Economic Status of Artisans in Abbasid Iraq", *The Islamic Quarterly*, c. XVI/1-2, London 1972, s. 140-167.

Abdullah b. Muhammed Ali b. Haydar Ali, "el-Halîfetü'l-Endelüsî el-Musakkaf (el-Mustansıru'l-Emevî ve Cühûduhu's-Sekâfiyyeti)", *Dirâsâtu Endelüsiyye*, no. 44, Tunus 2010, s. 5-38.

Abdullah Sâlih b. İsa, "el-Mektebetü'l-İslamiyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtimî", *Âlemü'l-kütüb*, c. VI/4 (1985), s. 504-507.

Abdülfettâh Ebu Ğudde, *el-İsnâd mine'd-Dîn ve Safha Müşrika min Târihi Semâ'ı'l-Hadîs 'İnde'l-Muhaddisîn*, Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, Haleb 1992.

Abdülkadir Ahmed Abdülkadir, *San'atu'l-Hat ve'l-Mahtûtât ve'l-Virâka ve'l-Fehrese*, Dârü'l-Vesâ'ik, Dımaşk 2006.

Abdüllatif b. Abdullah, "Neş'etü'l-mektebeti'l-İslâmiyye ve tatavvuruha hatta evâhiri'l-asri'l-Abbâsî", *el-Arab* VII-VIII (1986), s. 487-496.

Abdülvehhâb b. İbrahim, *el-Ulemâü ve'l-Üdebâü'l-Verrâkîn fi'l-Hicâz fi'l-Karni'r-Râbi' 'Aşere'l-Hicrî*, Tâif 2002.

Abdüsselâm Hârun, *Tahkikü'n-Nusûs ve Neşrühâ*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1977.

Abdüttevvab, Ramazan, "Min Tecrübeti fi Tahkiki Nisbeti'l-Kitab ve Tevsiki Unvanihi", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. 34/1-2, Kahire 1990, s. 1-24.

Adamson, Peter, *Philosophy in the Islamic World: a History of Philosophy Without Any Gaps*, Oxford University Press, 2016.

Afshar, "The Use of Paper in Islamic Manuscripts as Documented in Classical Persian Texts", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 77-91.

_____, Iraj, "Manuscript and Paper Sizes Cited in Persian and Arabic Texts", *Makâlât ve Dirâsât Mühdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 559-673.

Afşar, İrec, "'Arz dans la tradition bibliothéconomique irano-indienne", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*", yay. haz. François Déroche, Paris 1997, s. 331-343.

_____, "Inscriptions on the Cover of Islamic Manuscripts: An Introductory Study", *Manuscripta Orientalia*, c. X/1, St. Petersburg 2004, s. 42-51.

_____, "Makâm-ı Encâme der-Nüsha", *Nâme-i Bahâristân*, c. III/1, no. 5, Tahran 2002, s. 39-100.

_____, "Şi'rhâ-yı Pâyân-ı Nüsha", *Hüner ü Merdüm*, c. 12/139, Tahran 1974, s. 7-19.

_____, "Sahhâfî ve Mücellidgerî", *Nâme-i Bahâristan*, c. III/2, Tahran 1381.

_____, *Kâğıd der-Zindegî ve Ferheng-i Îrânî*, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2011.

Aga-Oglu, Mehmet, *Persian Bookbindings of The Fifteenth Century*, University of Michigan Press, 1935.

Ahmed Abdurrezzâk Ahmed, "Neş'etü'l-Hatti'l-'Arabî ve Tatavvuruhu 'ale'l-Mesâhifi", *Mesâhifü San'a*, yay. haz. Sabah es-Sâlim es-Sabâh, Dârü'l-Âsâri'l-İslâmiyye, Küveyt 1985, s. 31-40.

Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslâm*, c. 2, Mektebetü'l-Üsre, Kahire 2003.

Ahmed Muhammed el-Evtânî, *Dımaşk fi'l-'Asri'l-Eyyûbî 570-658/1147-1260*, Dırâsâtü't-Telvîn, Şam 2007.

Ahmed Muhammed Nûr-Seyf, *'İnâyetü'l-Muhaddisîn bi-Tevsîki'l-Merviyyât ve Eserü Zâlike fi Tahkiki'l-Mahtûtât*, Dârü'l-Me'mûn li't-Turâs, Beyrût 1987.

Ahmed Ramazan Ahmed, *el-Îcâzât ve't-Tevkî'âtü'l-Mahtûtat fi'l-'Ulûmi'n-Nakliyye ve'l-'Akliyye mine'l-Karni 4 H./10 M. ilâ 10 H./16 M.*, Vezâretü's-Sekâfe, Kahire 1986.

Ahmed, Munir-ud-Din, *Muslim Education and the Scholars' Social Status upto 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in The Light of Ta'rîkh Baghdad*, Verlag, Der Islam, Zürich 1968.

_____, "Muslim Education Prior to the Establishment of Madrasah", *Islamic Studies*, c. 26/4, London 1987, s. 321-347.

Akhtar, Qazi Ahmadmian, "The Art of Warakat During The Abbasid Period", *Islamic Culture*, c. IX, no. 1, London 1935, s. 131-143.

Akimushkin, O. F., "Textological Studies and the Critical Text Problem", *Manuscripta Orientalia* c. I/2, Helsinki 1995, s. 22-29.

Akimushkin, Oleg F., "The Library-Workshop (Kitâbkhâna) of Baysunghur-Mîrzâ in Herât", *Manuscripta Orientalia*, c. III/1, Helsinki 1997, s. 14-24.

Akimushkin, Oleg F., Anatol A. Ivanov, "The Art of Illumination", *The Book in Central Asia*, yay. haz. Basil Gray, Serindia Publications, UNESCO 1979.

Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA*, c. 21, s. 393-399.

el-Ali, Salih Ahmed, "et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübi'l-Musannefe fi'l-'Uhûdi'l-ûlâ", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Iraki*, Bağdad, 1980.

Ali Hamid Mâhî, *el-Magrib fi asri's-sultan Ebî İnan el-Merini*, Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, Dârülbeyzâ 1986.

Ali es-Seyyid Ali Mahmud, "Mektebâtü'l-Kudüs fi Asri Selâtini'l-Memâlik", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-Ma'lumâti'l-Arabiyye*, c. IV/4, London 1984, s. 6-11.

Alić, Salih H., "Problem kratica u arabskim rukopisima", *Prilozi*, c. XXVI, Sarajevo 1976, s. 199-212.

'Aliyyan, Rıbhî Mustafa, "Hareketü'l-Verrâkîn fi'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî*, c. XV, no. 41, Amman 1991, s. 131-159.

_____, "el-Mektebât fi Medineti'l-Kuds", *'Âlemü'l-Kütüb*, c. 23/1-2, 2001-2002, s. 21-30.

Allana, Ghulam Ali, "Development of Libraries During the Fatimid Caliphate in Egypt", *Sind Quarterly*, c. 14/4 (1986), s. 31-37; 51-56.

el-'Almavî, "Kitaplarla ilişkinin adabı üzerine", Takdim ve çeviri: M. Cüneyt Kaya, *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni*, no. 60, İstanbul 2006, s. 58-66.

Alpaslan, Ali, "Nesta'lik", *DİA*, c. 33, s. 11-15.

Alpay, Günay, "Abdülvâsi Çelebi'nin Eseri ve Nüshaları", *TDAY Belleten*, Ankara 1970, s. 201-226.

Altıkulaç, Tayyar, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme, İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 2015.

el-Âlûsî, Sâlim, "Vesâ'ikü'l-Evkaf (el-Vesâ'ikü'l-Vakfiyye), *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Iraki*, c. 53, no. 1, Bağdad 2006, s. 227-250.

'Alyûh, Hüseyin Abdürrahim, "el-Kitâbâtü'l-Eseriyyeti'l,'Arabiyye", *Mecelletü't-Tarihiyyeti'l-Mısriyye*, c. XXX-XXXI, Kahire 1083-1984, s. 203-259.

Amar, Zohar, "The History of The Paper Industry in al-Sham in The Middle Ages", *Towns and Material Culture in The Medieval Middle East*", Brill, Leiden 2002, s. 119-134.

Amar, Zohar, Azriel Gorski, Izhar Neumann, "The Paper and Textile Industry in the Land of Israel and its Raw Materials in Light of an Analysis of the Cairo Genizah Documents", *From a Sacred Source. Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, Cambridge Genizah Studies Series, Volume I, Brill, Leiden 2011.

Ambros, Arne, "Beobachtungen zu Aufbau und Funktionen der gereimten klassisch-arabischen Buchtitel", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 80, Wien 1990, s. 13-58.

Arberry, Arthur J., *The Chester Beatty Library. A Hand List of the Arabic Manuscripts*, c. I, Dublin 1955.

Arıtan, Ahmet Saim, *Karamanoğulları Cild San'atı*, Konya 2008.

el-Arinî, Yusuf b. Ali b. İbrahim, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-Endelüs fi'l-Asri'l-Muvahhidîn*, Riyad 1995.

Arnold, Thomas W., Adolf Grohmann, *The Islamic Book*, The Pegasus Press, 1929.

Ashtor, Eliyahu, "Le Proche-Orient au Bas Moyen Age. Une Région sous-développée", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992.

_____, "Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages, An Example of Technological Decline", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992, s. 226-280.

_____, "The Economic Decline of the Middle East During the Later Middle Ages-An Outline", *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, yay. haz. B. Z. Kedar, Variorum Press, 1992, s. 253-286.

el-Asma'î, Muhammed Abdülcevâd, *Tasvîr ve Tecmilü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-İslâm*, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1962.

Assaf, Muhammed Hüseyin, "el-Medresetü'l-Mustansırıyye fi Bağdad", *Faysal*, c. 51 (1981), s. 112-117.

Atâullah, Hızır Ahmed, *el-Hayatu'l-fikriyye fi Mısr fi'l-Asri'l-Fatimî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1989.

_____, *Beytü'l-hikmeti fi asri'l-Abbâsiyyîn*, Kahire, t.y.

Ateş, Ahmet, "Metin Tenkidi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası* c. 7-8/1, İstanbul 1940-1942, s. 253-267.

Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

'Avvâd, Corcis, Mustafa Cevad, *el-Medresetü'l-Müstansıriyye: evvelü câmiatin fi'l-âlemeyni'l-Arabi ve'l-İslâmî*, Dârü'l-Verrak (Alwarrak Publishing), 2008.

'Avvâd, Corcis, "el-Varak evi'l-Kâğıd. Sınâ'atuhu fi'l-Usûri'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk*", c. 23/3, Dımaşk 1948, s. 409-438.

_____, *Akdemü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye fi Mektebâti'l-'Âlem*, Bağdad 1982.

_____, *Hazâinü'l-kütübi'l-kadîme fi'l-Irak*, Beyrût 1986.

Aydın, Arafat, "Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Daru'l-Hadisler, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dârü'l-Hadisler (08-09 Eylül 2012): Sempozyum Kitabı*, Samsun: Ceylan Ofset, 2013, s. 103-126.

Aydınlı, Abdullah, "İmlâ", *DİA*, c. 22, s. 225-226.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversity, İstanbul 2001.

Aydoğdu, Rukiye, "Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclislerinin Yeri ve Önemi", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-hadisler*, yay. haz. Muhittin Düzenli, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2011, s. 89-102.

Aynur, Hatice (yay. haz.), *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XII. Metin Neşri: problemler, tespitler, öneriler*, İstanbul 2017.

el-Aysâvî, Fatıma, "Mektebetü'l-Câmi'i'l-Kebîr bi-Miknâs", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 43/1, Kahire 1999, s. 51-59.

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana 1978.

_____, *Küttâbü'n-nebi (s.a.v)*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 2003.

el-A'zamî, Velîd, " el-Medresetü'l-Bağdâdiyye ve Devrühâ fi Tatvîri'l-Hatti'l-'Arabî", *Dirâsâtu 'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, c. I/1, Bağdad 1983, s. 173-190.

Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of Khwarazamshahs*, Karachi 1978.

Al-Azmeh, Aziz, *The Emergence of Islam in Late Antiquity, Allah and his People*, Cambridge University Press, 2014.

el-Azzâm, Muhammed Abdullah, "Leyse li'l-Me'arrî", *'Âlemü'l-Kütüb*, c. 14 Riyad 1993, s. 242-262.

Baalbaki, Ramzi, *The Legacy of the Kitâb*, Brill, Leiden 2008.

_____, *The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*, Leiden, Brill 2015.

el-Bâbâ, Muhammed Züheyr, "el-Medresetü'z-Zâhiriyye ve Mektebetühâ", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye bi-Dımeşk*, c. 71/1, Dımaşk 1996, s. 181-195.

Bâdahdem, Mâcid b. 'Abbud, *Sınâ'atü'l-Kitâb ve'l-Kitâbe fi'l-Hicaz: 'Asrü'n-Nübüvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, c. II, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, Mekke 2006.

Baker, Don, "A note on the expression '...a manuscript on Oriental paper'", *Manuscripts of the Middle East*, no. 4, Brill, Leiden 1989, s. 67-68.

el-Baklî, Muhammed Kandil, "el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Fehârisühâ", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye*, c. 50, Kahire 1982, s. 148-154.

Balda-Tillier, Monica, "The forbidden Passion: Mughultây's Book on the Martyrdom of Love and its Censorship", *Al-Qantara*, c. XXXV/1, Madrid 2014, s. 187-212.

Balty-Guesdon, M.-G., "Le Bayt al-Hikma de Baghdad", *Arabica*, c. XXXIX/2, Leiden 1992, s. 131-150.

Bat-Yahouda, Monique Zerdoun, *Les encres noires au Moyen-âge (Jusqu'à 1600)*, éditions du C.N.R.S., Paris 1983.

Bausi, Alessandro, Jost Gibbert, "Digital and scientific approaches to oriental manuscript studies", *Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction*, yay. haz. Alessandro Bausi, COMSt, Hamburg 2015.

Beeston, A. F. L. "Backround Topics", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, yay. haz. A. F. L. Beeston v.dğr., Cambridge University Press, 1983.

Behrens-Abouseif, Doris, "Qayıtbay's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribat and Dashishah", *Mamluk Studies Review*, c. II, Chicago 1998, s. 61-71.

Beit-Arié, Malachi, "Quantative Typology of Oriental Paper Patterns", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 41-53.

Bekr, Halid b. Abdülkerim b. Hammud, *en-Neşâtü'l-İktisadî fi'l-Endelüs fi Asri'l-İmâre*, Riyad 1993.

Bella, Marco di, "An attempt at a reconstruction of early Islamic bookbinding: The box binding", *Care and Conservation of Manuscripts 12, Proceedings of the twelfth international seminar held at the Univirsity of Copenhagen 14th-16th October 2009*, Copenhagen 2011, s. 99-115.

Ben Azzouna, Nourane, Patricia Roger-Puya, "The Question of the Formation of Manuscript Production Workshops in Iran According to Rashîd al-Dîn Fadl Allah al-Hamadhânî's *Majmû'a Rashîdîyya* in the Bibliothèque nationale de France", *Journal of Arabic Manuscripts*, c. 7, Brill, Leiden 2016, s. 152-194.

Benin, Ahmed Şevki, "et-Ta'kibiyye fi'l-Mahtûti'l-'Arabî", *'Âlemü'l-Kütüb*, c. XIV, Riyad 1993, s. 519-523.

Benjelloun-Laroui, Latifa, *Les Bibliothèques au Maroc*, Paris 1990.

Benson, Jake, "Satisfying an Appetite for Books. Innovation, production, and Modernization in Later Islamic Bookbinding", *Persian Language, Literature and Culture*, yay. haz. Kamran Talattof, Routledge, London 2015, s. 365-394.

Berekât, Mustafa, "Hattu'l-'Arabî. Usûluhu, Envâ'uhu, Hattâtuhu, Kadâyâhu", *Mecelletü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, c. V/1, Riyad 2000, s. 4-117.

el-Berekâtî, Nâsır Abdullah Sultan, "et-Tatavvuru't-Târihî li-Mektebeti'l-Haremi'l-Mekkiyyi'ş-Şerîf", *el-Usûr*, c. II/2, London 1987, s. 321-334.

Berkey, Jonathan P., "Women and Islamic Education in the Mamluk Period", *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*, yay. haz. Nikki Keddie and Beth Baron, New Haven 1991, s. 143-57.

_____, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo. A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, 1992.

Beşerî, Sa'd b. Abdullah, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993.

Bhayro, Siam, "On the Problem of Syriac "influence" in the Transmission of Greek Science to the Arabs: The Cases of Astronomy, Philisophy and Medicine", *Intellectual History of the Islamicate World*, no. 5, Brill, Leiden 2017, s. 211-227.

Bilgili, Ali Sinan, "Devletlik Pir; Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî Vakfı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli*, no. 49, Ankara 2009, s. 47-94.

Bincanî, el-Habib, *el-Kayrevân 'Abre 'Usûri İzdihâri'l-Hadareti'l-İslâmiyyeti fi'l-Mağribi'l-'Arabî*, Dâru't-Tunûsiyye 1968.

Binebine, Ahmed-Chouqui, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992.

Bişrî, Sa'd b. Abdullah, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endelüs*, Riyad 1993.

Blair, Sheila S., "Patterns of Patronage and Production in Ilhanid Iran. The Case of Rashid al-Din", *The Court of Ilhans 1290-1340*, yay. haz. Julian Raby, Teresa Fitzherbert, Oxford University Press, 1996, s. 39-62.

_____, "Color and Gold: The Decorated Papers Used in Manuscripts in Later Islamic Times", *Muqarnas*, c. 17 (2000), s. 24-36.

_____, *Islamic Calligraphy*, The American University in Cairo Press, 2006.

_____, "Kufîc", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, yay. haz. Kees Versteegh, Brill, Leiden 2007, s. 597-602.

_____, "Une brève histoirre des portraits d'auteurs dans les manuscrits islamiques", *De la figuration humaine au portrait dans l'art islamique*, yay. haz. Houair Touati, Brill, Leiden 2015, s. 31-62.

Bloom, Jonathan M., "Mamluk Art", *Mamluk Studies Review*, c. 3, Chicago 1999, s. 31-58.

_____, "The Introduction of Paper to the Islamic Lands and The Development of the Illustrated Manuscript", *Muqarnas*, c. XVII, Leiden 2000, s. 17-23.

_____, *Paper Before Print, The History and Impact of Paper in the Islamic World*, Yale University Press, 2001.

_____, "The Muslim Community of Fustat", *A Cosmopolitain City. Muslim, Christians, and Jews in Old Cairo*, yay. haz. Tsha Vorderstrasse, Tanya Treptow, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015.

Bobo, Mesud, "el-'Arabiyye ve Zuhuru'l-İslâm", *Dirâsat Tarihiyye*, c. 16/51-52, Dımaşk 1995, s. 1-25.

Bolelli, Nusrettin, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri (Hicri II.-V. Asır)*, yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991.

Bongianino, Umberto, "Maghribî round scripts and the Qur'ân. The Origin of Western Qur'ânic scripts", *TIMA symposium*, Cambridge 14 May 2014.

Bora, Fozia, "Did Salâh al-Dîn Destroy the Fatimids' Books ? An Historiographical Enquiry", *Journal of Royal Asiatic Society*, seri 3, c. 25/1, London 2015, s. 21-39.

Bosch, Gulnar K., 'The staff of the scribes and implements of the discerning: An excerpt", *Ars Orientalis*, c. 4, University of Michigan 1961, s. 1–13.

Bosch, Gulnar v.dğr., *Islamic Bindings and Bookmaking*, The University of Chicago, Chicago 1981.

Bosworth, Edmund, "A Mediaeval Islamic Prototype of the Fountain Pen ?", *Medieval Arabic Culture and Administration*, Variorum Press, London 1982, s. 229-234.

Brinquis, Maria Carmen Hidalgo, "Spanish watermarks of the 14th and 15th centuries: The great unknown", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 203-215.

Briquel-Chatonnet, Françoise, "De l'arameen a l'arabe; quelques reflexions sur la genese de l'ecriture arabe", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 135-149.

Briquet, C.-M., "Le Papier Arabe au Moyen Âge et sa Fabrication", *Briquet's Opuscula IV*, Hilversum, Holland 1955, s. 162-170.

_____, "Recherches Sur Les Premiers Papiers Employés en Occident et en Orient du Xe au XIVe Siècle", *Briquet's Opuscula IV*, Hilversum, Holland 1955, s. 129-158.

Burns, Robert Ignatius, *Islam Under Crusaders, Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton University Press, Princeton 1973.

Burton, Audrey, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Richmond, Surrey 1997.

Busse, Heribert, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Iraq, (945-1055)*, Weisbaden 1969.

el-Câbirî, Hâlid Muhsin Hassân, *el-Hayatu'l-'İlmiyye fi'l-Hicâz Hilâle 'Asri'l-Memlûkî. 648-923 h-1250-1517 m.*, Müessesetü'l-Furkan, Riyad 2005.

Capezzone, Leonardo, "Madrasa Sunnite versus Dâr al-'ilm Chiite? En marge du *Kitâb al-Nakd* sur les politique culturelles et les images historiographiques entre les époques bouyide et seldjoukide", *Le Shî'isme İmâmite Quarante Ans Apres. Hommage À Etan Kohlbberg*, Brepols, Turnhout 2009, s. 117-130.

Cevâd 'Alî, *el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 20 c., 1422/2001.

Chabbouh, İbrahim, "Two New Sources on The Art of Mixing Ink", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 59-76.

Chamberlain, Michael, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge University Press, 2002.

Chrystys, Ann, *Christians in Al-Andalus 711-1000*, London 2010.

el-Cibâlî, Tâmir, *Fihrisü'l-Mahtûtâti'l-'Usûl*, Ma'hedü'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye, Kahire 2011.

Cohen, Hayyim J., "The Economic Backround and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam", *JESHO*, c. XIII/1, Brill, Leiden 1970, s. 16-61.

Comerro, Viviane, *Les traditions sur la constitution du mushaf de 'Uthmân*, Orient-Institut Beirut 2012, s. 63-73.

Constable, Olivia Remie, Trade and Traders in Muslim Spain, Cambridge 1995.

_____, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge University Press, 2004.

Contadini, Anna, *A World of Beasts: A Thirteenth-Century Illustrated Arabic Book on Animals (the Kitâb Na't al-Hayawân) in the Bakhtîshû Tradition*, Brill, Leiden 2012.

Cook, Michael, "The Stemma of The Regional Codices of The Koran", *Graeco-Arabica*, c. 9-10, Athena 2004, s. 89-104.

Coşan, Esad, "Bazı yazmalarda görülen bilmeceli tarih kayıtları", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, no. 2, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1975, s. 55-65.

_____, "Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Tarih Kayıtları II", *Akademik Makaleler*, yay. haz. Necdet Yılmaz, İstanbul 2009, s. 97-102.

Crone, Patricia, *Mekkan Trade and The Rise of Islam*, Princeton University Press, 1987.

el-Cübûrî, Yahya Vehîb, "es-Suhuf ve'l-Karâtîs fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye Hatte'l-Asri'l-'Abbâsiyyi's-Sânî", *el-Menâre*, c. I/1, Amman 1996, s. 55-88.

_____, *el-Kitâb fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1998.

_____*Beytü'l-hikmeti ve Dûrü'l-İlm fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrût 2006.

Çavdar, Tûba, "Kebîkeç", *DİA*, c. 25, s. 161-162.

Çelebioğlu, Âmil, "Âşık Ahmed'in Câmiü'l-Ahbâr Adlı Manzum Tezkiretü'l-Evliyası", *Türk Kültürü Araştırmaları* 23, s. 1-2 (1985), s. 171-187.

Çelik, Murat, *Osmanlı Medreseleri ile Avrupa Üniversitelerinin İşleyişleri Bakımından Mukayeseleri (1450-1600)*, yayınlanmamış doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2015.

Çetin, M. Nihad, "Aklam-ı Sitte", *DİA*, c. 2, s. 276-280.

_____, "Ahbar", *DİA*, c. 1, s. 487.

_____, "Arap/Yazı, *DİA*, c. 3, s. 276-282.

_____, "İslâm'da Paleografyanın Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 1-10; 219-230.

_____, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, yay. haz. M. Uğur Derman, IRCICA, İstanbul 1992, s. 14-32.

Çıpan, Mustafa, "Dîvân İncelemelerine Farklı Bir Bakış ve Teklifler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 1 (1994), s. 109-117.

Dağar, Yusuf Es'ad, "er-Rukûk, Parchemins" *el-Kitab*, c. VIII, no. 7, Kahire 1949, s. 190-196.

Daiber, Hans, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures: A Historical and Bibliographical Survey*, Brill, Leiden 2012.

ed-Dâmin, Hâtem Sâlih, "Kitâbu'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir, el-Mensûb ile's-Se'âlibî", *el-Mevrid* 15, Bağdad 1986, s. 169-175.

_____, "Risâletü'l-Hatti ve'l-Kalem el-Mensûbe ilâ İbni Kuteybe", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-Irakî*, c. 39/4, Bağdad 1988, s. 262-292.

D'Ancona, Cristina, "Greek into Arabic", *The Encyclopedia of Islam Three*, 016/1, Brill, Leiden 2016, s. 116-134.

Demirci, Mustafa, "Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu", *İslâmiyât*, c. VII/2, Ankara 2004, s. 43-60.

Derman, F. Çiçek, "Türk Tezyînatındaki Istılah ve Tâbir Kargaşasına Dâir", *M. Uğur Derman, 65 Yaş Armağanı*, yay. haz. İrvin Cemil Schick, Sabancı Üniversitesi 2000, s. 253-260.

Derman, M. Uğur, "Divit", *DİA*, c. 9, s. 450-451.

_____, "Eski Mürekkepçiliğimiz", *İslâm Düşüncesi*, c. I/2, İstanbul 1967, s. 97-112.

_____, "Kâğıda Dâir", *İslâm Düşüncesi*, c. 2, no. 5, İstanbul 1968, s. 341-344.

_____, "Hokka", *DİA*, c. 18, s. 216-218.

_____, "Kalemtraşlar", *P. Dergisi*, no. 11, İstanbul 1998, s. 128-131.

_____, "Kalem", *DİA*, c. 24, s. 245-247.

_____, "Kalem", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXI, s. 149-153.

_____, "Mıstar ve Kağıt Makasları", *İlgi*, c. 13, no. 27, İstanbul 1979, s. 32-35.

_____, "Nesih", *DİA*, c. 33, s. 1-3.

_____, "Ta'lik", *DİA*, c. 39, s. 507-508.

Déroche, François, "Les Manuscripts arab datés du IIIe/IXe siécles", *Revue des Études Islamiques*, no. 55-57, Paris 1987-1989, s. 343-379.

_____, *The Abbasid Tradition. Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, Azimuth Editions, Oxford 1992.

_____, "L'Emploi du Parchemin Dans les Manuscrits Islamiques", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 17-57.

_____, "Les Études Paléographie des Écritures Livresque Arabes: Quelques Observations", *al-Qantara*, c. XIX/2, Madrid 1998, s. 365-381.

_____, "Copier des manuscripts: remarques sur le travail du copiste", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, no. 99-100, Paris 2002, s. 133-144.

_____, *Islamic Codicology, An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, çev. Deke Dusinberre ve David Radzinowicz, yay. haz. Isa Waley, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 2005.

_____, *Qur'ans of the Umayyads. A First Overview*, Brill, Leiden 2014.

ed-Desûkî, Muhammed Ali, "Tatavvuru'l-Hatti'l-'Arabî", *Sahîfetü Dâri'l-'Ulûm*, Kahire c. XII/3, Kahire 1946, s. 37-54.

Devlet-âbâdî, Aziz, *Kitâbhâne-hâ-yı Azerbeycan*, Tebriz, t.y.

Di'bul, Muvaffak, Muhammed Merâyâtî, Mervân el-Bevvâb, "'İlmü't-Ta'miye ve İstihrâcu'l-Mu'ammâ 'İnde'l-'Arab", *Sekâfetü'l-İlm 'İnde'l-'Arab: Kadîmen ve Hâzıran*, Tunus 2008, s. 109-126.

Diem, Werner, "Three Remarkable Arabic Documents from the Heidelberg Papyrus Collection (First-Third/Seventh-Ninth Centuries), *From Bawit to Marw: documents from the medieval muslim world [International Society for Arabic Papyrology Conference, 2006, İskenderiye, Mısır]*, yay. haz. by Andreas Kaplony, Daniel Potthast, Cornelia Römer, Brill, Leiden 2015.

Dietrich, Albert, "Zu den mit *ad-dîn* zusammengesetzten Islamischen Personennamen", *ZDMG*, c. 110, München 1960, s. 45-54.

Dihiş, Abdüllatif b. Abdullah, "Neş'etü'l-mektebeti'l-islamiyye ve tatavvuruha hatta evahiri'l-asri'l-Abbasi", *el-Arab*, no. 7-8 (1986), s. 489-496.

Divan, Muhammed Rüstem, "el-Mektebât fi'l-'âlemi'l-Arabi ve'l-İslami fi'l-asri'l-vasît", *el-Mevrid*, c. IX/4, Bağdad 1981, s. 284-291.

Diyâb, Hâmid eş-Şâfi'î, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-Endelüs*, Dâru Kubâ', Kâhire 1998.

Donner, Fred M., "Fragments of Three Umayyad Official Documents", *The Heritage of Arabo-Islamic Learning. Studies Presented to Wadad Kadi*, Brill, Leiden 2016, s. 28-41.

Dölen, Emre, *Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi*, Seka Kağıt Müzesi Yayınları, Kocaeli 2015.

Dreibholz, Ursula, "Research on Early Islamic Book Covers and Book Structures in San'â", Yemen Update. *Bulletin of the American Institute for Yemeni Studies*, no. 32, Westbury, NY. 1993, s. 7-8.

_____, "Treatment of Early Islamic Manuscript Fragments on Parchement. A Case History: the find of Sana'a, Yemen", *The Conservation and Preservation of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yusuf Ibish, George Atiyeh, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1996, s. 131-145.

_____, "Some aspects of early Islamic bookbindings from the Great Mosque of Sana'a, Yemen", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 15-34.

Ducène, Jean-Charles, "Une Attestation de l'Emploi de l'encre de Calmar ou de Seiche (Sépia) en Mediterranée Musulmane au VIe/XIIe Siècle", *Arabica*, c. LII/1, Brill, Leiden 2005, s. 140-145.

Dukan, Michèle, 'De la difficulté à reconnaître des instruments de réglure: planche à régler (mastara) et cadre-patron', *Scriptorium*, c. 40/2 (1986), s. 247-261.

Duran, Gülnur, "Serlevha", *DİA*, c. 36, s. 568-569.

Duri, A. A., *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev. ve yay. haz. Lawrence I. Conrad, Pninceton University Press, 1983.

Dutton, Yasin, "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts", *Journal of Qur'anic Studies*, c. I/1; c. II/1, School of Oriental and African Studies, 1999, 2000, s. 115-140; 1-24.

Ebied, R. Y. Young, M. J. L., "New Light on The Origin of The Term Baccalaureate", *The Islamic Quarterly*, c. XVIII/1-2, London 1974, s. 3-7.

Ebu'l-Yüsr 'Abidin, " Turuku'l-Ahz ve't-Tahammül, el-Vicâde", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi-Dımaşk*, c. 36/1, Dımaşk 1961, s. 58-67.

Ebu'r-Rebî', Mervân Abdülhâfız, *Evkâfu Beyti'l-Makdis ve Eserühâ fi't-Tenmiyeti'l-İslâmiyye*, Amman 2005.

Eché, Youssef, *Les Bibliothèques Arabes*, Damas 1967.

Edde, Anne-Marie, *La Principaute Ayyoubide d'Alep* (579/1183-658/1260), Stuttgart 1999,

Ekrish, Abdurrahman, "Books and Libraries in the Iberian Peninsula", *Arab Journal for Librarianship and Information Science*, c. 10/1, London 1990, s. 20-27.

el-Ekva', İsmail b. Ali, "et-Türâsü'l-Fikrî fi Gâbiri'l-Yemen ve Hâdirihi", *Mecelletü'l-Mecmâi'l-Lugati'l-Arabiyye'l-Ürdünî*, IV/11-12 (1981), s. 77-91.

_____, İsmail b. Ali, *el-Medârisü'l-İslamiyye fi'l-Yemen*, Beyrût 1986.

Elad, Amikam, "The Earliest Syrian Writers on the Arab Conquests", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, no. 28, Jerusalem 2003, s. 40-64.

Elayyan, Ribhi Mustafa, "History of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries", *International Library Review*, no. 22, 1999, s. 119-135.

Elisseef, Nikita, *Nûr Ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades* (511-569/1118-1174), Damas 1967.

Elton Daniel, N., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Bibliotheca Islamica, Chicago 1979.

Emine, Muhammed İzzet, "el-Hicecü'ş-Şer'iyyetü li'l-Ümerâi ve's-Selâtîni ve Ehemmiyetühâ fi'd-Dirâsâti'l-Vesâ'ikiyye ve't-Târihiyye", *er-Rûznâme*, c. 10, Kahire 2012, s. 139-194.

Emiroğlu, Nagihan, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiü'l-Muzafferî Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, no. 37, İSAM, İstanbul 2017, s. 43-65.

Endress, Gerhard, "Die Wissenschaftliche Literatur", *Grundriss der Arabischen Philologie, Band II: Literaturwissenschaft*, yay. haz. Helmut Gätje, Wiesbaden 1987, s. 400-493.

Eren, Mehmet, Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 20, Konya 2005, s. 19-28.

Ersoy, Osman, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963.

Erünsal, İsmail E., "Reddâde", *DİA*, c. 34, s. 515.

_____, *Osmanlılarda Kütüphâneler ve Kütüphânecilik*, Timaş Yayınları, 2016.

Es'ad et-Tayyib, "Min Ahvâli'n-Nüssâh fi Türâsine'l-'Arabiyyi'l-İslâmî", *Türâsünâ*, c. VII/4, Müessesetü Âli Beyt 1992, s. 90-104.

el-Esed, Nasırüddin, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetüha't-Tarihiyye*, Kahire 1978.

Ettinghausen, Richard, "Near Eastern Book Covers and Their Influence on European Bindings" *Ars Orientalis*, c. 3, University of Michigan 1959, s. 113-131.

_____, "Manuscript Illumination", *A Survey of Persian Art*, c. 5, yay. haz. Arthur Uphham Pope, Soroush Press, Tehran 1977, s. 1937-1974.

Ezkâyî, Pervîz, "Risâle-i Hat Der-Beyân-ı Renghâ-yı Elvân", *Hüner ü Merdüm*, no. 85, s. 51-57.

Fahmy, Aly Mohamed, The Value of Papyri in the Study of the History of Egypt under Arab Rule", *Abr-Nahrain*, c. XII, Brill, Leiden 1971-1972, s. 85-93.

Falih, Fahruddin, "et-Ta'lim fi Zilli Devleti'l-Memâlik", *Âdâbu'r-Rafideyn*, c. X (1979) s. 381-403.

Fani, Sara, "Manuali Sulla Tecniche di Legatura dei Libri (sec. XI-XVII)", *Quaderni di Studi Arabi*, no. 3, Roma 2008, s. 201-218.

Farmer, H. G., "Ghosts: An Excursus on Arabic Musical Bibliographies", *Studies in Oriental Music*, c. 1, Frankfurt 1986, s. 392-399.

Fatehi, Enayatollah -Nezhad, "Amâlî", *Encyclopedia Islamica*, c. III, Brill, Leiden 2011, s. 653-659.

Fatıma Abdülkadir Rıdvan, *Medînetü'l-Kayrevân fi 'Ahdi'l-Ağâlibe 184h.-296h.*, doktora tezi, Câmiâtü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1991.

Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arka Planı: Semerkant Matematik-Astronomi Okulu", *Derin Yapı*, İstanbul 2015, s. 15-90.

Ferhat, Halima, "Le livre instrument de savoir et objet de commerce dans le Maghreb médiéval", *Atti del Seminario Internazionale L'elaborazione Del Sapere Tra IX e XIV Secolo: Esperinze Nel Mondo Arabo E Nell'area Italiana*, Palermo 1992.

Fernandes, Leonor, "Mamluk Politics and Education: The Evidence from Two Fourteenth Century Waqfiyya", *Annales Islamologiques*, c. XXIII, Caire 1987, s. 87-98.

Fiema, ZbvigniewT. ve dğr., "Provincia Arabia: Nabataea, the Emergence of Arabic as a Written Language, and Graeco-Arabica", *Arabs and empires before Islam*, yay. haz. by Greg Fisher, Oxford University Press, 2015, s. 373-433.

Forcada, Miquel, "Books from Abroad: The Evolution of Science and Philisophy in Umayyad al-Andalus", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 5, Brill, Leiden 2017, s. 55-85.

Frankel, Miriam, "Cairo Geniza: General Survey and History of Discovery", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, c. I, Brill, Leiden 2010, s. 534-543

Frye, Richard N., "Islamic Book Forgeries from Iran", *Islam-wissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum sechzigsten Geburstag*, ed. Richard Gramlich, Wiesbaden, 1974. s. 106-109.

Gacek, A., "The Use of 'kabîkaj' in Arabic Manuscripts", *Manuscripts of Middle East*, c. I, Leiden 1986, s. 49-51.

_____, "Nuwayrî's classification of Arabic scripts", *Manuscripts of The Middle East*, c. 2, Brill, Leiden 1987, s. 126-130.

_____, "Ownership statements and seals in Arabic manuscripts", *Manuscripts of the Middle East*, c. 2, Leiden 1987, s. 88-95.

_____, "Technical Practices and Recommendations Recorded by Classical and Post-Classical Arabic Scholars concerning the copying and Corrections of Manuscripts", *Les Manuscripts du Moyen-Orient: Essais de Codicologie et Paleographie*, Istanbul-Paris, 1989, s. 51-60.

_____, Early Quranic Fragments, *Fontanus*, c. III, McGill University 1990, s. 45-64.

_____, "Arabic Bookmaking and Terminology as portrayed by Bakr al-Ishbilî in his Kitâb al-taysîr fî sinâ'at al-tasfîr", *Manuscript of the Middle East*, no. 5, Ter Lugt Press, Leiden 1993, s. 107-113.

_____, "A Yemeni Codex..., *Makâlât ve Dirâsât Mühdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 643-657.

_____, "The Copying and Handling of Qur'âns; Some Observations on the Kitab al-Masâhif by Ibn Abî Dâ'ud al-Sicistânî", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 229-251.

_____, "Abbreviations", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, yay. haz. Kees Versteegh, Leiden 2006, s. 1-5.

_____, *Arabic Manuscripts, A Vademecum for Readers*, Brill, Leiden 2009.

Gadban, Ali Hasan, *el-Büveyhiyyûn fî Fâris*, Beyrût 2014.

Gânim, Ahmed Selim, "Vakfü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye ve Dirâse fi'l-Enmât ve'd-Delâle", *Evkaf*, no. 12, Kuveyt 2007, s. 15-36.

Gardner, K. B., "Three Early Islamic Bookbindings", *The British Museum Quarterly* c. 26, No. 1/2, London 1962, s. 28-30.

Garib, Abdülbasıt b. Yusuf, *et-Turfe fi-men Nüsibe mine'l-Ulemâi ila Mihne ev Hirfe*, Riyad 2000.

Gendümi, Hamid Selim, "Varrakân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhânehâ", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 239-248.

George, Alain, "The Geometry of early Qur'anic manuscripts, *Journal of Qur'anic Studies*, c. IX/1, Edinburgh University Press, 2007, s. 78-110.

_____, "Calligraphy, Colour and Light in the Blue Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, c. XI/1, Edinburgh University Press, 2009, s. 75-125.

_____, *The Rise of Islamic Calligraphy*, Saqi Books, London 2010.

_____, "Orality, Writing and the Image in the *Maqamat*: Arabic Illustrated Books in Context", *Art History*, c. 35/1 (2012), s. 10-37.

_____, "Coloured Dots and The Question of Regional Origines in Early Qur'ans (Part I), *Journal of Qur'anic Studies*, c. 17/1, Edinburgh University Press, 2015, s. 1-44; (Part II), *Journal of Qur'anic Studies*, c. 17/2, s. 75-102.

Giladi, Avner, "Three Fatâwâ on "Lending Libraries" in North Africa and Spain", *Arabica*, c. XLIV/1, Leiden 1997, s. 140-143.

Claude Gilliot, "Introduction", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012.

Gilliot, Claude, "Die Schreib- und/oder Lesekundigkeit in Mekka und Yathrib/ Medina zur Zeit Mohammeds", *Schlaglichter. Die beiden ersten islamischen Jahrhunderte*, yay. haz. Markus Gross, Karl-Heinz Ohlig, Berlin 2008, s. 293-319.

_____, "La Transmission des sciences religieuses", *États, Sociétés et Cultures du Monde Musulman Médiéval X^e-XVe Siécle*, 2 c., Press, Universitaires de France, 2000, s. 327-351.

Godefroid de Callatay, Sébastian Moureau, "A Milestone in the History of Andalusî Bâtinism: Maslama b. Qâsım al-Qurtubî's Rihla in the East", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 5, Brill, Leiden 2017, s. 86-117.

Goitein, S. D, "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Society, *Journal of the American Oriental Society*, c. 80, no. 2, American Oriental Society 1960, s. 91-100.

_____, *A Mediterranean Society: Economic Foundations*, c. I, University of California Press, Berkeley 1967.

_____, "The Working People of The Mediterranean Area During The High Middle Ages", *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill, Leiden 1968.

_____, Mordechai A. Friedman, *India Traders of The Middle Ages: Documents From The Cairo Geniza*, Brill, Leiden 2008.

Goldziher, I. [S. A. Bonebakker], "Idjâza", *EI*², c. III, s. 1021-1022.

_____, *Muslim Studies*, c. 2, Almancadan çeviren: C. R. Barber ve S. M. Stern, George Allen and Unwin Ltd., London 1971.

_____, "Read Anew: Islam and Parsisim", *Early Islam: a critical reconstruction based on contemporary sources*, yay. haz. Karl-Heinz Ohlig, Prometheus Books, 2013, s. 339-356.

Goodman, L. E., "Translation of Greek Materials into Arabic", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, yay. haz. M. J. L. Young ve dğr. Cambridge 1990, s. 484-485.

Gottschalk, H. L. "Abû 'Ubayd al-Kasım b. Sallâm", *EI*², c. I, s. 157.

Gottscher, Leandro, "Ancient Methods of Parchment-Making. Discussion on Recipes and Experimental Essays", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. I, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 41-56.

Goudarzi, Mohsen, "San'a 1 and the Origins of the Qur'an", *Der Islam*, c. 87, Berlin 2012.

Gökçe, Aziz, "Kebikeç'in Aslı Faslı: Kebikeç Adı Üzerine Bir Araştırma", *Kebikeç*, c. 20, no. 42, Ankara 2016, s. 33-35.

Görke, Andreas, "Teaching in 5th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abû'-Fawâris Tirâd b. Muhammad al-Zaynabî and their audience", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 93-118.

Graham, William A., "Traditionalism in Islam: An Essay in Interpretation", *Islamic and comparative religious studies: selected writings William A. Graham*, yay. haz. John Hinnels, Asgate, Surrey 2010.

Gratzl, Emil, "Book Covers", *A Survey of Persian Art*, c. V, yay. haz. Arthur Upham Pope, Tehran 1977, s. 1975-1988.

Grohmann, Adolf, "Djild", *EI²*, c. II, s. 540-541.

_____, "The Problem of dating early Qur'âns", *Der Islam*, c. XXXIII/3, 1958, s. 213-231.

Grohmann A., CL. Huart, "Kâghad", *EI²*, IV, s. 419-420.

Gruendler, Beatrice, *The Development of The Arabic Scripts, From the Nabatean Era to The First Islamic Century According to Dated Texts*, Scholars Press, Atlanta, Georgia 1993.

_____, "Early Arabic Philologists. Poetry's Friends or Foes?", *World Philology*, yay. haz. Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman, Ku-ming Kevin Chang, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2015, s. 92-113.

Guesdon, Marie-Geneviève, "Les réclames dans les manuscrits arabes datés antérieurs à 1450", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 65-75.

Gulâm-Rıza Fedâyî Irakî, "Evvelü kitâb ve mektebe fi târihi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ulûm ve'l-İnsâniyye*, c. III/3-4, Tahran 1992, s. 45-54.

Gully, Adrian, *The Culture of Letter-Writing in Pre-Modern Islamic Society*, Edinburgh University Press, 2008.

Gutas, Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society, 1nd-4th/8th-10th centuries*, Routledge, London1999.

Güleç, Hasan, "Fezârî, Ebu İshak", *DİA*, c. 22, s. 539.

Güner, Ahmet, "Büveyhi Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. XIII-XIV, İzmir 2001, s. 35-63.

Haarmann, Ulrich, "Mamluk Endowment Deeds As a Source For the History of Education in Late Medieval Egypt", *Al-Abhath*, c. XXVIII, Beyrût 1980, s. 31-45.

_____, "Rather the Injustice of the Turks than the righteousness of the Arabs", *Studia Islamica* 68, Paris 1988, s. 61-77.

Habibullah 'Azîmî, "Kâğıd der-Nüsha-Şinâsî ve Kitâb-perdâzi-yi Nusah-i Hattî", *Âyîne-i Mîrâs*, c. VI, no. 42, Tahran 2008, s. 161-185.

Hafâcî, Muhammed Abdü'l-Mün'im, *el-Ezher fî Elf Âm*, c. I, Beyrût 1988.

Hakim, Avraham, "The Biblical Annunciation Made to 'Umar b. al-Hattâb: The Religious Legitimation of the Early Islamic Conquests", *JSAI*, c. 42, Jerusalem 2015, s. 120-150.

Haldane, Duncane, *Islamic Bookbindings in the Victoria and Albert Museum*, The World of Islam Festival Trust, London 1983.

Halevi, Leor, "Christian Impurity versus Economic Necessity: A Fifteenth-Century Fatwa on European Paper", *Speculum* 83, 2008, s. 917-945.

Halife, Şaban Abdülaziz, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire 2001.

Halın, H., "Al-Azhar, Dâr al-'İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehranstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 99-109.

el-Halvacî, Abdüssettâr "el-Kitâbu'l-'Arabiyyi'l-Mahtût fi Neş'etihi ve Tatavvurihi ilâ Âhiri'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. XIII/2, Kahire 1967, 287-317.

_____, "el-Lemesâtü'l-Fenniye fi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye", *ed-Dâre*, c. 2/2, Riyad 1976, s. 40-59.

Hamidullah, Muhammed, "Some Arabic Inscriptions of Medinah of the Early Years of Hijrah", *Islamic Culture*, c. XIII (1939), s. 425-439.

_____, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966.

_____, *Six originaux des lettres du Prophète de l'islam: étude paléographique et historique des lettres du Prophète*, Tougui, Paris, 1985.

_____, *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye*, Beyrût 1985.

_____, *Kur'ânı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993.

Hammâde, Muhammed Mahir, *el-Mektebât fi'l-İslâm*, Beyrût 1998.

Hârisî, Adnan Muhammed Fâyiz, *İmâretü'l-Medrese fi Mısr ve'l-Hicâz: Fi'l-Karn 9h-15m, Dirâse ve Mukârene*, Mekke 1418/1997.

Harris, Michael H., *History of Libraries in the Western World*, London 1999.

Hartmann, Angelika, *an-Nâsır li-Dîn Allâh (1180-1225)*, Berlin 1975.

Hasan Hüsnü Abdülvehhâb, "el-Berdî ve'r-Rakk ve'l-Kâğıd fi Ifrikiyyeti't-Tunisiyye", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. II/1, Kahire 1956, s. 34-45.

Hasan, Ca'fer Hâdî, "Tarikatü Târihi İbni Kemâl Paşa fi'l-Mahtûtâti'l-İslâmî", *Âlemü'l-Kütüb*, c. VII/2, Riyad 1986, s. 164-170.

_____, "Nümûzecün mine't-Tarihi bi'l-Küsûr fi'l-Mahtûti'l-'Arabî", *MMMA*, c. 32/2, Kahire 1988, s. 393-402.

Hasan, Hasan İbrahim, *Târihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, Kahire 1981.

Hasan, Zeki Muhammed, *Künûzu'l-Fâtimiyyîn*, Kahire 1937.

al-Hassan, Ahmad Y.- Donald R. Hill, *Islamic Technology*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.

el-Hatîb, Muhammed 'Accâc, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988.

Havâle, Yusuf b. Ahmed, *el-Hayatu'l-'İlmiyye fi İfrikiyye. el-Mağribibü'l-Ednâ Münzü İtmâmi'l-Feth ve Hattâ Muntasıfi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî* 90-450 *h.*, doktora tezi, c. I, Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Mekketü'l-Mükerreme, 2000.

_____, *el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi İfrikiyye*, c. I, Mekke 2001.

Healey, J., "Nabatean to Arabic; Calligraphy and script development among the pre-Islamic Arabs", *Manuscripts in the Middle East*, c. 5, 1990-1991, s. 41.

Heck, Paul L., "Scrolls", *Encyclopaedia of the Qur'ân*, c. IV, yay. haz. Jane Dammen Mc. Auliffe, Brill, Leiden 2004, s. 569-571.

Heffening W. [J. D. Pearson], "Maktaba", *EI*^{2}, c. VI, s. 197.

Heilo, Olof, *Eastern Rome and the Rise of Islam. History and Prophecy*, Routledge, London 2016.

Herzfeld, Ernst, "Damascus: Studies in Architecture III", *Ars Islamica*, c. XI-XII (1946), s. 1-71.

_____, "Damascus: Studies i n Architecture I", *Ars Islamica*, c. IX/1 (1968), s. 49-53.

Hilali, Asma, "Coran, hadith et textes intermédiaires. Le genre religieux aux débuts de l'Islam", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. LXIV, Beyrût 2012, s. 29-44.

_____, "Was the San'a' Qur'ân Palimsest a Work in Progress?", *The Yemeni Manuscript Tradition*, yay. haz. David Hellenberg, Brill, Leiden 2015, s. 12-27.

_____, *The Sanaa Palimpsest. The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH.* Oxford University Press, 2017.

Hillenbrand, Robert, "Manuscript Books, Binding of: Islamic", *Dictionary of Middle Ages*, c. VIII, yay. haz. Joseph R. Strayer, New York 1989, s. 98-100.

_____, "Medieval Cordoba as a Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, neşre hazırlayan: Salma Khadra Jayyusi, Leiden 1992, s. 120; Hans Daiber, *Islamic Thought in the Dialogue of Cultures: A Historical and Bibliographical survey*, Brill, Leiden 2012, s. 193-194.

Hinds, Martin, Hamdi Sakkout, "A Letter from the Governor of Egypt concerning Egyptian-Nubian Relations in 141/758", *Studia Arabica et Islamica: Festschrift for Ihsan Abbâs on His Sixtieth Birthday*, yay. haz. Wadad el-Qâdî, Syracuse University Press, 1981, s. 209-229.

Hirschler, Konrad, "Reading certificates (*samâ'ât*) as a prosopographical source: Cultural and social practices of an elite family in Zangid and Ayyubid Damascus", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011. s. 73-92.

_____, *The Written World in the Medieval Arabic Land. A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh University Press, 2012.

_____, *Medieval Damascus. Plurality and Diversity in an Arabic Library. The Ashrafiyya Library Catalogue*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.

Hitchcock, Richard, *Muslim Spain Reconsidered From 711 to 1502*, Edinburgh University Press, 2014.

Hitti, P., *History of the Arabs*, London 1970.

Hoernle, A. F. Rudolf, "Who Was the Inventor of Rag-Paper?", *The Journal of Royal Asiatic Society*, October 1903, s. 663-684.

Hoffman, E. R., "The Author Portrait in Thirteenth-Century Arabic Manuscripts: A New Islamic Context for a Late-Antique Tradition", *Mukarnas*, c. 10 (1993), s. 6-20.

Howard, Michael C., *Transnationalism in ancient and medieval societies: the role of cross-border trade and travel*, McFarland & Company, 2012.

Hoyland, Robert, "The Earliest Attestation of the *Dhimma* of God and His Messenger and Rediscovery of P. Nessana 77 (60s AH/680 CE)", *Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor of Professor Patricia Crone*, yay. haz. Behnam Sadeqhi v.dğr. Brill, Leiden 2015, s. 51-71.

Huff, Toby E., *The Rise of Early Modern Science. Islam, China, and the West*, Cambridge University Press, 2003.

Humbert, Geneviève, "Le ğuz' dans les manuscrits arabes médiévaux", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 77-86.

_____, "Papiers Non Filigranés au Proche-Orient Jusqu'en 1450. Essai de Typologie", *Journal Asiatique*, c. 286/1, Paris 1998, s. 1-54.

Huneş, İdham Muhammed, "Envâu'l-Hatti'l-'Arabî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, c. 59/1, Kahire 2015, s. 231-278.

Huneşî, Muhammed Said, "Târihu Hazâ'ini'l-Kütübi fi'l-Mağribi'l-Aksâ ve Zikrü Ba'di Fehârisihâ", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Turâs*, c. 18/72, Dubai 2010, s. 168-181.

Hunter, Dard, *Papermaking. The History and Technique of an Ancient Craft*, Dover Publications, New York 1974.

Hümâyûn-Ferruh, Rükneddin, *Tarihçe-i Kitâbhâne-i İran ez-sadr-i İslâm tâ Asr-i Künûnî*, Tehran 1347.

Hüseyin Abdülaziz Şafii, *el-Erbita bi-Mekkete'l-Mükerreme münzü'l-bidayat ve hatta nihayeti'l-asri'l-Memluki: dirase tarihiyye hadariyye*, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, Riyad 2005.

Hüseyin Emin, *Tarihü'l-Irak fi'l-Asri's-Selcukî*, Bağdad 1965.

I Petrosyan, Ye., "The Author and The Book: The Turkish Translation of Sa'dî's *Gülistan*", *Manuscripta Orientalia*, c. VIII/4, St. Petersburg 2002, s. 3-20.

Ibn Khaldun, *The Muqaddima, An Introduction to History*, c. 2, çev. Franz Rosenthal, Routledge and Kegan Paul, London 1958.

İbrahim, Abdüllatif, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962.

İmamüddin, S. M., "Hispano-Arab Libraries, Books and Manuscripts", *Journal of the Pakistan Historical Society* VII/2 (1959), s. 101-119.

_____, "*Some Leading Muslim Libraries of the World*", Bengladesh 1983.

Inayatullah, Sh., "Bibliophilism in Medieval Islam", *Islamic Culture*, XII/2 (1938), s. 154-169.

Irigoin, Jean, "Paper, Introduction of", *Dictionary of Middle Ages*, c. IX, yay. haz. Joseph R. Strayer, New York 1989, s. 390.

_____, "Les Papiers Non Filigranés. Etat Présent des Recherches et Perspectives D'Avenir", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. I, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 265-312.

_____, "Une série de filigranes remarquable: les noms de papetiers de Fabriano (début du XIVe siècle)", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 137-147.

Işıltan, Fikret, "Me'mun", *İA*, c. 7, s. 699.

İbnü'l-Hayyât, "Mektebetü Câmii'l-Karaviyyîn 'abre't-Tarih", *el-Mecelletü'l-Mağribiyye li't-Tevsîk ve'l-Ma'lûmât*, no. 3, (1985), s. 11-18.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Institutions of Science Education", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 386-397.

el-İkriş, Abdurrahman b. Hamd, "Mine'l-Hizâne ile'l-Mektebe. Mukârebe li-Ta'sîli'l-Istılâh", *Mecelletü Câmiâti'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-Islâmiyye*, no. 35, Riyad 2001, s. 483-587.

el-İmâdî, Muhammed Hasan Abdülkerim, *Horasan fi'l-Asri'l-Gaznevî*, Yermuk 1997.

İnâye, Gâzi Hüseyin, *Menâhicü'l-bahsi'l-ilmî fi'l-İslâm*, Beyrût 1990.

İskender, Albert Z., "Bibliographical Studies in Medical and Scientific Arabic Work", *Oriens* 25-26, Leiden 1976, s. 144-147.

İskenderânî, Muhammed, "el-Medrese ve'd-Devle fi'l-Asreyni'l-Fatimî ve'l-Eyyûbî", *el-İctihâd*, no. 4, Beyrût 1989, s. 150-154.

İsmail, Ahmed İsmail, "Medresetü's-Sultan Kayıtbay fi'l-Mescidi'l-Haram", *el-Arab*, c. XIV/l-2, Riyad 1979-1980, s. 85-90.

İzzeddin, Muhammed Kemaleddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fi Mısr: Devletü'l-Memâliki'l-Çerâkise*, Beyrût 1990.

James, David, *Qur'ans and Bindings from Chester Beatty Library*, London 1980.

Jamil, Muhammad Faris, *Islamic Wiraqah "Stationary" During The Early Middle Ages*, basılmamış doktora tezi, The University of Michigan 1985.

Jidejian, Nina, *Tripoli Through the Ages*, Beirut 1980.

Jones, Alan, "The Word Made Visible: Arabic Script and the Comitting of the Qur'ân to Writing", *Texts, Documents and Artefacts. Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*, yay. haz. Chase F. Robinson, Brill, Leiden 2003, s. 1-16.

Jouhari, Mustapha, "Notes et documents sur la ponctuation dans les manuscrits arabes", *Arabica*, no. 56, Brill, Leiden 2009, s. 315-359.

Julian Raby-Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century*, yay. haz. Tim Stanley, Azimuth editions, London 1993.

Juvin, Carine, "Calligraphy and writing activities in Mecca during the medieval period (twelfth--fifteenth centuries)", *Proceeding of the seminar for Arabian Studies*, c. 43, 2013, s. 153-166.

Juynboll, G. H. A., "Mustamlî", *EI²*, c. VII, s. 725-726.

_____, "On the Origines of Arabic Prose: Reflections on Authenticity", *Studies on the first century of Islamic society*, yay. haz. G. H. A. Juynboll, Southern Illinois University Press, 1982, s. 161-175.

Kabir, Mafizullah, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period-946 A.D. to 1055 A.D., *IC*, c. XXIII/1 (1959), s. 30-36.

_____, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad* (334/946-447/1055), Calcutta 1964.

Kandemir, Yaşar, "el-Müsned", *DİA*, c. 32, s. 104-105.

Kandil, Yusuf, "el-Mektebât fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye, Beytü'l-Hikmeti Enmüzecen", *Beytü'l-Hikmeti'l-Abbâsiyye*, c. I, Bağdad 2001, s. 284-304.

Kapar, Mehmet Ali, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, c. 12, s. 14-16.

Karabacek, Joseph von, *Arab Paper*, çev. Don Baker ve Suzy Dittmar, Islington Books Ltd., London 1995.

Kârî, Lütfullah, *el-Virâka ve'l-Verrâkûn fi Tarihi'l-İslâmî*, Dârü'r-Rifâ'î 1983.

_____, "el-Hibrü ve'l-Midâd fi Kütübi's-Sınâ'âti'ş-Şâmile", *MMMA*. c. 55/1, 2001, s. 79-108.

Kâşâ, Süheyl, "el-Hibrü ve Edevâtü'l-Kitâbeti fi't-Türâsi'l-'Arabî", *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, c. IX/5, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-Fünûn, Bağdad 1978, s. 1-36.

Kavakçı, Yusuf Ziya, *İslâm Araştırmalarında Usul*, Ankara 1991.

Kayaoğlu, İ. Gündağ, "Divitler", *M. Uğur Derman, 65 Yaş Armağanı*, yay. haz. İrvin Cemil Schick, Sabancı Üniversitesi 2000, s. 353-368.

Kazan, Hilâl, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 2010.

Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016.

Kenderova, Stoyanka, "De la Bibliothèque Privée à la Bibliothèque Publique-Les Inscriptions de la Donation du Livre à Titre de Waqf", *Studies in Arabic*

and Islam, Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamists, Halle 1998, Paris 2002, s. 71-80.

Kehhâle, Ömer Rıza, *el-'Ulûmu'l-'Ameliyye fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye*, Dımaşk 1972.

el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Makâlâtu'l-Kevserî*, c. I, çev. Ebubekir Sifil, İstanbul 2015.

Keyri, Necvâ Kemal, *Hayâtu'l-'Amme fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtimî (358-567/969-1171)*, Kahire 2004.

Khalil 'Athamina, "Al-Nabiy al-Umiyy: An Inquiry into the Meaning of a Quranic Verse", *Der Islam*, c. 69/1, Hamburg 1992, s. 69-70.

Khan, Geoffrey, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge University Press, 1993.

_____, "Arabic Papyri", *The Codicology of Islamic Manuscripts*, yay. haz. Yasin Dutton, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 1995, s. 1-16.

_____, "Documents arabes du début de l'Islam, récemment découverts dans le Khorasan", *Documents et histoire, Islam, VIIe-XVIe siécle*, yay. haz. Anne Regourd, Librarie de Droze, Genéve 2013, s. 175-196.

Khan, Kabir Ahmad, "Library Movement in the Muslim world", *Islamic Culture*, c. 56, no. 4 (1982), s. 303-316.

Khismatulin, A., "The Art of Medieval Counterfeiting: The Siyar al-Mulûk (The Siyâsat-nâma) by Nizâm al-Mulk and the Full version of the Nasihat al-Mulûk by al-Ghazâlî", *Manuscripta Orientalia* 14, no. 1, Petersburg, 2008, s. 3-31.

Khoury, Raif Georges, "Une description fantastique des fonds de la bibliotheque royale, Hizanat al-kutub au Caire", *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants*, ed. by. Rudolph Peters, Leiden 1981, s. 123-140.

_____, "Pour Une Nouvelle Compréhension de la Transmission des Texts dans les Trois Premiers siècles Islamiques", *Arabica*, c. XXXIV/2, Brill, Leiden 1987, s. 181-196.

_____, "L'importance des plus Vieux Manuscrits Arabes Historiques sur Papyrus Conservés à Heidelberg, pour l'Histoire de la Langue Arabe et de la Culture des Premiers Siècles Islamiques", *Quaderni di Studi Arabi*, c. 15, Madrid 1997, s. 5-20.

_____, "L'Apport Specialemant Important de la Papyrology dans la Transmission et la Codification des Plus Anciennes Versions des Mille et une Nuit et D'autres Livres des Deux Premiers Siecles Islamiques", *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn ve Lennart Sundelin, Brill, Leiden 2004, s. 63-95.

_____, "Papyrus", *EI*², VIII, s. 261-286.

Khuda Bukhsh, S., "The Book-Trade Under The Caliphate", *Studies: Indian and Islamic*, Delhi 1927, s. 46-53.

Kılıç, Atabey "Günümüzde Metin Neşri ve Problemleri Üzerine Düşünceler", *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni*, haz. Ahmet Günşen, Kırşehir, 2004, s. 331-345.

Kister, M. J., "The Kitab al-Mihan: A Book on Muslim Martyrology", *Journal of Semitic Studies* 20 (1975), s. 210-218.

_____, "*...Lâ taqra'û'l-qur'âna 'alâ'l-mushafiyyîn wa-lâ tahmiyû'l-'ilma 'ani'l-sahafiyyîn*...Some Notes on the Transmission of Hadîth", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 22, Jerusalem 1998, s. 127-162.

Klaus, Hachmeier, "The Letters of Abû Ishâk Ibrahim al-Sâbi'. A Large Buyid Collection Established from Manuscripts and Other Sources", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, c. LXIII, Beyrût 2010-2011, s. 107-222.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1980.

Kohlberg, Etan, *A Medieval Muslim Scholar at Work. Ibn Tâvûs and His Library*, Brill, Leiden 1992.

Koutrokou, Nike C., "Highlights in Arab-Byzantine Cultural Relations (IXth-XIth Centuries A. D.)", *Cultural relations between Byzantium and the Arabs*, yay. haz. Yacoub Yousef Al-Hijji, Vassilios Christides, Athens ; Kuwait: Institute for Graeco-Oriental and African Studies and Dar al-Athar al-Islamiyyah, 2007, s. 85-102.

Köksal, M. Fatih, "Metin Neşrinin Ana Esasları", *Türklük Bilimi Araştırmaları* c. 17, no. 31, 2012, s. 179-209.

Krenkow, F., "The Use of Writing for the Preservation of Ancient Poetry", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/ Variorum, London 2012.

Kucur, Sadi S., *Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları-Vakfiyelere Göre-*, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi 1993.

el-Kuşeyri, İ'timad Yusuf, *Fennü'l-Teclîd 'Inde'l-Müslimîn*, Bağdad 1979.

Kut, Günay, "British Museum'daki Türkçe Yazmalar", *TDAY Belleten* Ankara1971, s. 214-215.

Kutluer, İlhan, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, c. 5, s. 412-414.

el-Kündürî, Abdullah b. Muhammed, *Hutûtu'l-'Ulemâ mine'l-Karni'l-Hâmis ile'l'Âşiri Hicrî*, Beyrût 2014.

Laufer, Berthold, *Sino-Iranica. Chinese Contribution to the History of Civilization in Ancien Iran with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*, Field Museum of Natural History Publication 201, Anthropological Series, c. XV/3, Chicago 1919.

Le Léannec-Bavavéas, Marie-Thérèse, "Zigzag et filigrane sont-ils incompatibles? Enquête dans les manuscrits de la Bibliothèque nationale de France", *Bibliologia* 19, *Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 119-134.

Le Strange, G., *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924.

Lecker, Michael, "Notes about Censorship and Self-Censorship in the biography of the Prophet Muhammad", *Al-Qantara*, c. XXXV/1, Madrid 2014, s. 233-254.

Lecker, Michael, "Zayd b. Thâbit, 'a Jew With two Sidelocks': Judaism and Literacy in Pre-Islamic Medina (Yathrib)", *Jews and Arabs in-Pre-and Early Islamic Arabia*, Ashgate Publishing Company, Surrey 1998, s. 259-273.

Lecomte, Gérard, "A Propos de la Résurgence des Ouvrages D'Ibn Qutayba sur le Hadît aux VIe/XIIe et VIIe/XIIIe Siècles. Les Certificats de Lecture du *K. Ğarîb al-Hadit* et *du K. Islah al-Ğalat fi Ğarîb al-Hadit* li-Ebi 'Ubeyd al-Qâsım b. Sallâm", *Bulletin D'Études Orientales*, c. XXI, Damas 1968, s. 366-398.

Leder, Stefan, "Spoken Word and Written Text: Meaning and Social Significance of the Institution of Riwâya", *Islamic Area Studies Working Paper Series* 31, Tokyo 2002, s. 1-16.

_____, "Understanding a text through its transmission: Documented *samâ'*, copies, reception", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 59-72.

Leder, Stefan /Yāsīn Muḥammad el-Savvās / Me'mūn es-Ṣāğarcī, *Mu'cemü's-semā'āti'd-Dimaşkīya. Les certificats d'audition à Damas.* 550-750/1155-1349, 2 c., Damascus 1996-2000.

Leiser, Gary, "The Endowment of the Al-Zahiriyya in Damascus", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, c. XXVII/1 (1984), s. 33-55.

Lentz Thomas W., Gleen D. Lowry, *Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington 1989, s. 159-236.

Levey, Martin, "Medieval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology", *Transactions of the American Philosophical Society*, c. 52/4, Yale University, Philadelphia 1962, s. 1-79.

Levey, Martin, Miroslav Krek, Husni Haddad, "Some Notes on the Chemical Technology in an Eleventh Century Arabic Work on Bookbinding", *ISIS*, c. 47, no 149, Massachusetts 1956, s. 239-243.

Lewis, Bernard, " The Arab Destruction of the Library of Alexandria: Anatomy of a Myth", *What Happened to the Ancient Library of Alexandria?*, yay. haz. Mostafa El-Abbadi and Omnia Mounir Fathallah, Brill, Leiden 2008, s. 213-219.

Lindstedt, Ilkka, "The Transmission of al-Madâ'ini's Historical Material to al-Balâdhurî and al-Tabarî: A Comparison and Analysis of two Khabers", *Studia Orientalia*, c. 114, Helsinki 2013, s. 41-63.

Lings, Martin, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, World of Islam Festival Publication, London 1976.

Lyons, Jonathan, "Bayt al-Hikmah", *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science and Technology in Islam*, c. I, yay. haz. İbrahim Kalın, Oxford 2013, s. 90-95.

Maas, Paul, Barbara Bordalejo, Jun Just Witkam, *Stemmatik: Tenkitli Metin Neşrinde Soy-Ağacı Yaklaşımı*, çev. Murteza Bedir, İstanbul 2001.

Ma'ânî, Ahmed Gülçîn, "Yek Risâle-i Nefîs ve Kühensâl-i Hünerî", *Neşriye-i Dânişgede-i Edebiyât-ı Tebrîz*, c. XIV, Tebriz 1341, s. 287-303.

Mackensen, R. S., "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *Library Quarterly*, c. 2 (1932), s. 290-303.

_____, "Moslem Libraries and Sectarian Propoganda"; *AJSL* 51 (1934-1935), s. 83-113.

_____, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period", *The American Journal of Semitic Languages*, c. 52 (1935-1936), s. 245-253 ve c. 53 (1935-1937), s. 239-250.

_____, "Arabic Books and Libraries in the Umaiyad Period-Concluded", *AJSL*, 54 (1937), s. 41-61; c. 56, s. 149-157.

Madelung, Wilferd, "The Identity of two Yemenite Historical Manuscripts", *Journal of Near Eastern Studies*, c. 32 (1973), s. 179-180.

Mâhî, Ali Hamid, *el-Magrib fî asri's-sultan Ebî İnan el-Merînî*, Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, Dârülbeyzâ 1986.

Mahir, Banu, "İslâm Kitap Sanatı Tezhip Tasarımına Büyük Selçuklu Dönemi Katkılarının Bir Örneği", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, c. II, Konya 2001, s. 105-111.

Makaqten, Mohammed, "Writing Materials in Pre-Islamic Arabia", *Journal of Semitic Studies*, c. XLIII/2 (1998), s. 287-310.

Makdisi, George, *The Rise of Colleges*, Edinburgh University Press, 1981.

_____, *The Rise of Humanism in Classical Islam and the Christian West*, Edinburgh 1990.

Malczycki, William Matthews, "A Qurânic Amulet on Papyrus: P. Utah. Ar. 342", *Documents and the History of the Early Islamic World*, yay. haz. Alexander T. Schubert, Petra M. Sijpesteijn, Brill, Leiden 2006, s. 236-246.

_____, *Literary Papyri From The University of Utah Arabic Papyrus and Paper Collection*, yayınlanmamış doktora tezi, University of Utah, 2006.

_____, "The Papirüs Industry in the Early Islamic Era", *JESHO*, no. 54, Brill, Leiden 2011, s. 185-202.

Maniaci, Marilena, "Arabic Codicology", *Comparative Oriental Manuscript Studies. An Introduction*, yay. haz. Alessandro Bausi, COMSt, Hamburg 2015.

Ma'rûf, Beşşâr 'Avvâd, "Üsüsü'l-Mufâdala Beyne'n-Nüseh", *Tahkikü Mahtûtâti'l-Fıkh ve 'Usûluhu ve'l-Fetâvâ ve'n-Nevâzil*, Mü'essesetü'l-Furkan, London 2015.

Ma'tuk, Salih Yusuf, *Cühûdu'l-Mer'eti fi Rivâyeti'l-Hadis*, Beyrût 1997.

Mavroudi, Maria, "Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages: Searching for the Classical Tradition", *Speculum*, c. 90/1, Ocak 2015, s. 28-59.

Melchert, Christophert, "The Etiquette of Learning in the Early Islamic Study Circle", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012.

Menchinger, Ethan L., "The Sefaretname of Ahmed Vasıf Efendi to Spain", *International Journal of History Studies*, c. 2/3, Samsun 2010, s. 351-367.

el-Menûnî, Muhammed, *el-Ulûm ve'l-Adâb ve'l-Fünûn 'ala Ahdi'l-Muvahhidîn*, Tetuan 1950.

_____, *Fehârisü Mahtûtati'l-Hizâneti'l-Haseniyye*, Rabat 1983.

_____ *Târihu'l-Virâkati'l-Mağribiyye*, Rabat 1991.

_____, "Nemâzic min Enzimeti'l-Hizânâti'l-Umûmiyyeti bi'l-Mağribi'l-Vasît", *Kabesün min 'Atâ'i'l-Mahtûti'l-Mağribî*, c. II, Beyrût 1999, s. 632-650.

Merçil, Erdoğan, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphâneleriyle İlgili Bir Deneme", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 393-399.

Merzuş, Muhammed, "Enşitetü'l-Bâhisîn, Tahkîkü Nisbeti'l-Kitâb ila Sâhibihi" *Ahbâru't-Turâsi'l-İslâmî*, no. 32, Safed 1992, s. 6-7.

Mesahifü San'a, Darü'l-Asari'l-İslamiyye, Kuveyt 1985.

el-Meşhedânî, Muhammed Câsim Hammâdî, *Târihü'l-Medreseti'l-Mustansıriyye fi Bağdad*, Bağdad 2013.

Metz, A., *el-Hadâretü'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-râbi'i'l-hicri*, çev. Muhammed Abdülhadi Ebu Rîde, Beyrût 1967.

Mevâlidî, Mustafa, "Hallü Ta'miyeti't-Târih bi'l-Küsûr", *MMMA*, XXXIX/2, Kahire 1996, s. 213-255.

Mez, A., *The Renaissance of Islam*, Almancadan çeviren: Salahuddin Khuda Bakhsh ve D. S. Margoliouth, Patna 1937.

Mısrî, Mahmud, "Ta'sîlü Kavâ'idi Tahkîki'n-Nusûs 'inde'l-Müslimîn: Târihü Tahkiki'l-Mahtûtât beyne'l-'Arab ve'l-Garb", *Tahkîkü Mahtûtâti'l-'Ulûmi'ş-Şer'iyye ve 'İlmi'l-Kelâm*, Mü'essesetü'l-Furkân, Kahire 2016, s. 9-49.

Mirza, Saralı Zubair, "The Peoples' Hadith: Evidence for popular Tradition on Hadith as Physical Object in the First Centuries of Islam", *Arabica*, c. 63, Brill, Leiden 2016, s. 30-63.

_____, *Oral Tradition and Scribal Conventions in the Documents Attributed to The Prophète Muhammad*, yayınlanmamış doktora tezi, The University of Michigan 2010.

_____, el-Mişvehî, Âbid Süleyman, *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtutâti'l-Arabiyye*, Riyad 2001.

_____, *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, Riyad 2001.

_____, "Ahlakiyyâtu Mihneti'l-Viraka fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, c. 15 (Âdâb), Riyad 2003.

_____, "el-'Unvân fi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye", *'Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, c. 11/2, Riyad 2006, s. 320- 325.

_____, "el-Hibr ve'l-Midâd fi't-Türâsi'l-'Arabî", *MMMA*. c. 55/1, Küveyt 2011, s. 109-165.

_____, *el-Mahtûtâtü'l-'Arabiyye. Müşkilât ve Hulûl*, Mektebetü'l-Melik 'Abdil'Aziz, Riyad 2011.

_____, *Ticâretü'l-Mahtûtât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011.

Mohammadi-Malayeri, Mohammad, *Iranian civilization and culture before Islam and its impact on Islamic civilization and Arab literature*, çev. Shahrokh Mohammadi-Malayeri, New Delhi, Manohar 2012.

Morrow, John Andrew, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World*, Angelico Press, 2013.

Motzki, Harald, "The Author and His Work in The Islamic Literature of The First Centuries: The Case of 'Abd al-Razzâk's Musannaf", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 28, Jerusalem 2003, s. 171-201.

Mourad, Suleiman A., James Lindsay, *The Intensification and reorientation of sunni jihad ideology in the crusader period: Ibn 'Asākir of Damascus (1105-1176) and his age, with an edition and translation of Ibn 'Asākir's the forty hadiths for inciting jihad*, Brill, Leiden 2015.

Mouton, Jean-Michel, Dominique Sourdel, Janine Sourdel-Thomine, *Mariage et Séparation à Damas au Moyen Âge. Un Corpus de 62 Documents Juridique Inédites entre 337/948 et 698/1299*, Paris 2013.

Muhammed b. 'Azzûz, *Buyûtâtu'l-Hadîs fi-Dımaşk*, Dımaşk 2004.

_____, *Cühûdu'l-Mer'eti'd-Dımaşkiyye fi Rivâyeti'l-Hadîsi'ş-Şerîf*, Dımaşk 2014.

Muhammed Hasan Recebi, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381.

Muhammed Kürd Ali, "el-Kütüb ve'l-mektebât fi'ş-Şam, *el-Muktataf*, c. 74 (1929), s. 500-515.

_____, *Hıtatü'ş-Şâm*, c. 5, Dımaşk 1927.

Muhammed Muti' el-Hâfız, *Dârü'l-Hadîsi ez-Ziyâ'iyye ve Mektebetühâ bi-Salihiyyeti Dımaşk*, Beyrût 2006.

Muhlis, Abdullah, "Hizanetü Âli'l-Mağribî fi Trablusşam", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî*, XVIII/3-4 (1943), s. 123-130.

Muhtarüddin Ahmed, "Mahmûd b. Ali el-Ustâdâr ez-Zâhiri", *Mecelle-i 'Ulûm-i İslamiyye*, c. I/1, (1960), s. 123-146.

Al-Munajjed, Salahaddin, *Le Manuscrit Arabe Jusqu'a Xe S de 1 H. Le Caire*, 1960.

Muranyi, Miklos, "Geniza or Hubus: Some Observations on The Library of the Great Mosque in Qayrevân", *JSAI*, c. 42, Jerusalem 2015, s. 183-199.

Mustafa, Şâkir, *Âlü Kudâme ve's-Salihiyye*, Safed 1982.

Müfid Âlü Yâsîn, "Masîrü Kütübi Bağdad 'inde'l-İhtilâli'l-Moğolî 656/1258", c. II/1, *el-Belâğ*, Kâzımiyye 1966, s. 43-55.

el-Müneccid, Mustafa Behcet, "et-Ta'lim fi'l-Endelüs fi'l-Karni'l-hâmis li'l-Hicrî", *Âdâbu'r-Râfideyn* X (1979), s. 239-270.

el-Müneccid, Salahüddin, "İcâzâtu's-Semâ' fi'l-Mahtûtâti'l-Kadîme", *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabî*, c. I/2, Kahire 1955, s. 232-251.

_____, *Dirâsât fi Tarihi'l-Hatti'l-Arabî Münzü Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Emevî*, Beyrût 1972.

_____, "Women's roles in the art of Arabic calligraphy", *The Book in the Islamic World*, New York 1995, s. 141-148.

el-Münîf, Abdullah b. Muhammed, "Dirâsetün Fenniyye li-Devâti 'Osmaniyye", *Mecelletü Mektebeti'l-Melik Fehd el-Vataniyye*, Riyad 1996, s. 141-151.

Müdürşâneci, Kâzım, "Kütüphâne-i Şâpur b. Erdeşîr", *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm*, Meşhed 1995, s. 84-94.

Müdürşâneci, Kâzım, *Kitâb ve Kitâbhâne der-İslâm*, Meşhed 1995.

Mürsî, Zenûbe Nâdî, "Edvâ 'ala Ba'di Mezâhiri'l-Hadâre fi Medineti Isfahan fi'l-Ahdi'l-Büveyhî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, Câmiâtü'l-Kahire, c. 58, no. 4, Kahire 1998, s. 185-240.

Nâci, Hilâl, *İbn Mukle Hattâten ve Edîben ve İnsânen*, Bağdad 1991.

_____, "Min Kavâ'idi't-Tahkiki'l-'İlmî. Tevsîku 'Unvâni'l-Mahtût ve Tahkîkü İsmi Müellifihi", *el-Mevrid*, 26/1, Bağdad, 1993, s. 41-49.

Nâci Ma'ruf, *Târihu 'Ulemâ'i'l-Mustansıriyye*, 2 c., Kahire 1976.

Nadiye Haseni Sakar, *el-İlm ve menâhicü'l-bahs fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Kahire 1991.

en-Nakşibendî, Seyyid Nâsır, "Menşe'ü'l-Hatti'l-'Arabî ve Tatavvuruhu", *Sümer*, c. III/1, Bağdad, 1947, s. 129-142.

Nallino, M., "Abu'l-Faradj al-Isbahânî, *EI*², c. I, s. 118.

Nashabe, Hisham, *Muslim Educational Institutions*, Beirut 1989.

Nasr, Seyyed Hossein, "Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and The Written Word", *Journal of Islamic Studies* 3/1 (1992), s. 1-14.

Nâzım Reşîd, "Sa'd b. Aliyyü'l-Hazîrî, el-Mülekkab bi-Dellâli'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye*, c. XXXIII, no. 1, Küveyt 1989, s. 169-195.

Necefî, Seyyid Mahmud Mar'aşî, "Kebikec der-Nüshahâ-yı Hattî", *Mîrâs-ı Şihâb*, c. 16/1, Kum 2010, s. 3-30.

Nehmé, Laïla, "New dated inscriptions (Nabataean and pre-Islamic Arabic) from a site near al-Jawf, ancient Dûmah, Saudi Arabia", *Arabian Epigraphic Notes*, no. 3 (2017), s. 121-164.

en-Nemle, Ali b. İbrahim, *el-Virâka ve Eşherü A'lâmi'l-Verrâkîn*, Riyad 1995.

en-Neşşâr, Seyyid, *Târihü'l-Mektebât fî Mısr: el-Asrü'l-Memlûkî*, Kahire 1993.

Noseda, Sergio Noja, "Paregra to the Volumes of Sources de la Transmission Maniscrite de Texte Coranique Thus Far Published and in Course of Publication", *Results of Contemporary Research on the Qur'ân, The Question of a Historia-Critical Text of the Qur'ân*, yay. haz. Manfred S. Kropp, Beirut 2007, s. 157-164.

Noth, Albrecht, *The Early Arabic Historical Tradition. A Source-Critical Study*, Almancadan çeviren: Michael Bonner, The Darvin Press, Princeton, New Jersey 1994.

en-Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed, *ed-Dâris fi Tarihil-Medâris*, Dımaşk 1948.

Nöldeke, Theodor, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser, Otto Pretzl, *The History of the Qur'ân*, çeviren ve yay. haz. Wolfgang H. Behn, Brill, Leiden 2013.

Ofir Haim, Michael Shenkar, Sharof Kurbanov, "The Earliest Arabic Documents Written on Paper: Three Letters From Sanjar-Shah (Tajikistan)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 43, Jerusalem 2016, s. 141-191.

Ohta, Alison, "Binding Relationships: Mamluk, Ottoman and Renaissance Book Bindings", *The Renaissance and the Ottoman World*, yay. haz. Anna Contadini, Claire Norton, Ashgate, Surrey 2013, s. 221-230.

Oikonomides, Nicolas, "Writing Materials, Documents, and Books", *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, c. 2, yay. haz. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks studies, Washington 2002, s. 589-592.

Okuyucu, Nail, *Şâfi'î Mezhebinin Teşekkül Süreci*, İsam Yayınları, İstanbul 2015.

O'leary, De Lacy, *A Short History of the Fatimid Khalifate*, Delhi 1923.

Orsatti, Paola, "Le Manuscript Islamique: Caractéristique Matérielles et Typologie", *Ancient and Medieval Book Matérials and Techniques*, c. II, yay. haz. Marilena Maniaci, Paola Munafo, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome 1993, s. 269-331.

Oruç, Hatice, Kayhan Orbay, "Filibe'de Şehâbeddin Paşa Vakfı 1632-1641 (1041-1051)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 18, İstanbul 2011, s. 19-58.

Ory, Solange, "Un Nouveau Type de Mushaf. Inventaire des Corans en Rouleaux de Provenance Damascaine, Conservés à Istanbul", *Revue des Études Islamiques*, c. XXXIII, Paris 1965, s. 87-149.

'Osman, Muhammed Abdü's-Settâr, "Devrü'l-Müslimîn fi Sınâ'ati'l-Aklâm", *ed-Dâre*, c. XI/1, Riyad 1985, s. 31-52.

Ömer, Ahmed Hattab, "el-Kitâbetü'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-Câhilî ve Tarîkatü't-Ta'allüm", *Âdâbu'r-Râfideyn*, c. 10, Musul 1979, s. 62-82.

Özaydın, Abdülkerim, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", *Şarkıyat Mecmuası*, no. 26, İstanbul 2015, s. 85-99.

Özcan, Yılmaz, "Türk Tezhip Sanatı", *Türkler*, c. XII, yay. haz. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 300-307.

Özen, Mine Esiner, *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul 2003.

_____ *Tezhip Sanatından Örnekler*, İstanbul 2007.

Özgüdenli, Osman G., "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-ı Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf*

ve Ekonomi Semineri, Bildiriler, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2003, s. 105-127.

_____, "XIV. Yüzyılda Tebrîz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu", *Turco-Iranica, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.

_____, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak", *T.T.K. Belleten* LXX, no. 258, Ankara 2006, s. 501-522.

Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

Özsoy, Ergi Deniz, "Düğün Çiçeği veyahut Söz Uçsun Yazı Uçmasın Aşkına", *Kebikeç*, no. 41, Ankara 2016, s. 7-10.

P. Koningsveld, S. Van, "Christian-Arabic Manuscripts From the Iberian", *al-Qantara*, c. XV/2, Madrid 1994, s. 423-451.

Pacey, Arnold, *Technology in World Civilization*, The MIT Press, Cambridge 1990.

Papaconstantinou, Arietta, "Administering the Early Islamic Empire: Insights from the Papyri", *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria. A review of current debates*, yay. haz. John Haldon, Ashgate. Surrey 2010.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Manisa Kütüphâneleri", *TKDB*. VIII/1 (1959), s. 17-22.

_____, "Türk Kütüphânelerinde Gelişmeler", *Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. XXIII/2 (1974), s. 87-93.

Pedersen, Johannes, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984.

_____, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul 2012.

Pellat, Ch., "Encore un apocryphe Djâhizien", *Melanges d'Oriientalisme Offerts a Henry Masse*, Tahran 1963, s. 317-326.

Petersen, Theodore C., "Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations", *Ars Orientalis*, c. 1, University of Michigan 1954, s. 41-64.

Pinto, Olga, "Feth b. Hakan", çev. H. D. Yıldız-Neyire Milani, *İ. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 27 (1973), s. 41-58.

_____, "The Libraries of the Arabs During the Time of Abbasids", *Islamic Culture*, c. III/2 (1929), s. 210-243.

Plant, Marjorie, *The English Book Trade*, George Allen and Unwin, London 1974.

Poonawala, Ismail K., "Anonymous Works and their Ascription to Famous Authors: Are They Cases of Mistaken Identitiy of an Outright Forgery?", *Arabica*, c. 62, Leiden 2015, s. 404-419.

Porter, Yves, "Notes sur la fabrication du papier dans le monde iranien médiéval (VIIIe-XIVe siècle)", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 19-30.

Puin, Gerd R., "Research on Qur'anic Maniscripts", *Mesahifü San'a*, Darü'l-Asari'l-İslamiyye, Küveyt 1985, s. 9-17.

Qasimi, A, S., "Libraries in the Early Islamic World", *Journal of the University Peshawer*, no. 6 (1958), s. 1-12.

al-Qâdî, Wadad, "How Sacred is the Text of an Arabic Medieval Manuscript?", *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts, Proceedings of a symposium held in Istanbul March* 28-30, 2001, yay. haz. Judith Pfeiffer, Manfred Kropp, Ergon Verlag Würzburg, Beirut 2007, s. 43-44.

Quin, Mary Ellen, *Historical Dictionary of Librarianship*, Rowman and Littlefield, Maryland 2014.

Quiring-Zoche, Rosemarie, "How al-Buhari's *Sahîh* was Edited in the Middle Ages: Ali el-Yûnînî and his *Rumuz*", *Bulletin d'Etudes Orientales* c. 50, Damas 1998, s. 191-222.

_____, "An Early Manuscript of al-Baydâvî *Anwâr al-tanzil and the modeel it has been copied from*", *From Codicology to Technology. Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, yay. haz. Stefanie Brinkmann, Beate Wiesmüller, The Islamic Manuscript Association, Berlin 2009, s. 33-43.

_____, "The Colophon in Arabic Manuscripts. A Phenomen without a Name", *Journal of Islamic Manuscripts*, c. IV, Brill, Leiden 2013, s. 49-81.

Raggetti, Lucia, "*Cum grano salis*. Some Arabic Ink Recipes in Their Historical and Literary Context", *Journal of Islamic Manuscripts*, no. 7, Brill, Leiden 2016, s. 294-338.

_____, "*Cum grano salis*. Some Arabic Ink Recipes in Their Historical and Literary Context", *Journal of Islamic Manuscripts*, no. 7, Brill, Leiden 2016, s. 294-338.

Râğıb, Yusuf, "L'écriture des papyrus Arabes aux premiers Siècles de L'Islam", *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranée*, no. 58, Aix-en-Provence 1990, s. 14-29.

_____, "Les Plus Anciens Papyrus Arabes", *Annales Islamologiques*, c. XXX, Caire 1996, s. 1-19.

Rahîmî, Gulam Faruk Nilâb, *Seyr-i Târihî Kitâbhânehâ der-Afgânistan*, Tehran 1361.

Raymond, A., G. Wiet, *Les Marchés du Caire*, Traduction annotée du Texte Maqrizî, Kahire 1979.

Recebi, Muhammed Hasan, *Kitâbhâne der-İran*, Tahran 1381.

Reşîd, Nâzım, "Sa'd b. Aliyyü'l-Hazîrî, el-Mülekkab bi-Dellâli'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye*, c. XXXIII, no. 1, Küveyt 1989, s. 169-195.

Rıdvan Nâfiz-Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, Ankara 1928.

Rıdvan, Fatıma Abdülkadir, *Medînetü'l-Kayrevân fi 'Ahdi'l-Ağâlibe 184h.-296h.*, doktora tezi, Câmiâtü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1991.

Richard Nelson Frye Festschrift 1, *Journal of Turkish Studies* 16 (1992).

Richter-Bernburg, Lutz, "The Library of Alexandria in Post-Fatimid Fiction and Reality", *Continuity and Change in The Realms of Islam*, yay. haz. K. D'hulster, J. Van Steenbergen, Leuven-Paris-Dudley, MA. 2008, s. 537-554.

Ritter, Hellmut, "Datierung Durch Brüche", *Oriens*, c. I, Brill, Leiden 1948, s. 237-247.

_____, Autographs in Turkish Libraries", *Oriens*, c. VI/1, Brill, Leiden 1953, s. 63-90.

Roberts, Colin, H. T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Oxford University Press, 1987.

Robin, Christian Julien, "L'épigraphie de l'Arabie avant l'Islam: intérêt et limites", *REMMM*, c. 61/1, Paris 1991, s. 113-125.

_____, "La reforme de l'ecriture arabe a l'epoque du califat medinois", *Melanges de l'Universite Saint-Joseph*, c. LIX, Dar el-Mashreq, Beyrouth 2006, s. 319-364.

Robinson, Chase F., *Islamic Historiography*, Cambridge University Press, 2003.

Roemer, Cornelia, "The Papyrus Roll in Egypt, Greece, and Rome", *A Companion to the History of Book*, yay. haz. Simon Eliot, Jonathon Rose, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 84-94.

Roman, Stephan, *The Development of Islamic Library Collections in Western Europe and North America*, London 1990.

Rosenthal, Franz, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Analecta Orientalia, Roma 1947.

_____, *A History of Muslim Historiography*, Brill, Leiden 1968.

_____, "Abû Hayyan at-Tavhîdî on Penmanship", *Four Essays on Art and Literature in Islam*, yay. haz. R. Ettinghausen ve O. Kurz, Brill, Leiden 1971, s. 23-49.

_____, "Significant Uses of Arabic Writing", *Four Essays on Art and Literature in Islam*, Brill, Leiden 1971, s. 50-62.

el-Rouayheb, Khaled, "Early Opposition to Greek Logic Among Theologians (Ninth-Tenth Centuries)", *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, yay. haz. Sabine Schmidtke, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 408-418.

Saadoun, Haim, "Gabes", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, c. II, Leiden 2010, s. 250-251.

es-Sâ'atî, Yahya Mahmud b. Cüneyd, "el-Virâke, Dirâsetün fi'l-Mefhûm ve'l-Mustalehât", *Sınâ'atu'l-Mahtûtu'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, yay. haz. İzzüddin b. Zuğaybe, Dubai 1997, s. 89-141.

_____, *el-Vakf ve Binyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Riyad 1988.

Safadi, Yasin Hamid, *Islamic Calligraphy*, Thames and Hudson, London 1978.

Safî Ali Muhammed, *el-Hareketü'l-İlmiyye ve'l-Edebiyye fi'l-Fustat*, Kahire 2000.

_____, *Müdunu'l-Mısrı's-Sınâ'iyye*, Kahire 2000.

Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi, çev. Mehmed Sofuoğlu, c. XI, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1988.

Sa'îd, Hayrullah, "Rüvvâdu Sûki'l-Verrâkîn", *Âfâku's-Sekafeti ve't-Türâs*, no. 19, Dubai 1997, s. 21-24.

_____, *Verrâkû Bağdad fî asri'l-Abbasi*, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslâmiyye, Riyad 2000.

_____, *Mevsu'atü'l-Virâke ve'l-Verrakin fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, c. I-III, Beyrût 2011.

al-Sakkar, Sami, "The Mustansıriyyah Madrasah and its Role In Islamic Education", *Arabian and Islamic Studies*, London 1983, s. 118-133.

Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.

Saliba, George, "Early Arabic Critique of Ptolemaic Cosmology: A Ninth-Century Text on the Motion of the Celestial Spheres", *Journal for the History of Astronomy*, c. 25/2, Cambridge 1994, s. 120-140.

Salih Ahmed el-'Ali, "et-Tedvîn ve Zuhûru'l-Kütübi'l-Musannafa", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-Iraki*, Bağdad 1980.

Salih Yusuf Ma'tuk, "İcâzetü'l-Mechûl ve'l-Ma'dûm ve Ta'likuha bi-Şartin li'l-Hatîb el-Bağdadî", *Mecelletü'l-Ahmediyye*, no. 6, 1421, s. 91-134.

Sâlihi, Sa'd Abdullah, *el-Hayatü'l-ilmiyye fî Asri'l-Hilâfeti fi'l-Endelüs*, Mekke 1997.

Salihiyye, Muhammed 'İsa, "Risâletü fi Kal'i'l-Âsâr min's-Siyâb ve Ğayrihâ li-Ya'kub b. İshak el-Kindî", *MMMA*, c. 30/1, Küveyt 1986, s. 83-111.

es-Sâmerrâî, Kasım Ahmed, "el-İcâzât ve Tatavvurahâtu't-Tarihî", *'Alemü'l-Kütüb*, c. II/2, Riyad 1981, s. 278-285.

_____, *'İlmü'l-İktinâhi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî*, Merkezü'l-Melik Faysal, Riyad 2001.

_____, *Mukaddime fi Dirâseti'l-Vesâ'iki'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Verrâk, Beyrût 2014.

es-Sâmirî, İhsan Zennûn, *el-Hayatü'l-İlmiyye, Zemenü's-Sâmâniyyîn*, Beyrût 2001.

es-Sâverî, 'Abdülaziz, "Sınâ'atu'l-Mahtûti'l-Endelüsî: el-Beyâzî. Âhirü'l-Verrâkîn fi'l-Endelüs", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Türâs*, c. XVI/64, el-Mâcid Center, Dubai 2009, s. 102-119.

Sayeed, Asma, *Women and The Transmission of Religious Knowledge in Islam*, Cambridge University Press, 2013.

Sayılı, Aydın, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Araştırma (D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, c. I, Ankara 1963, s. 411-428.

Sayyid, Ayman Fu'âd, "Les Marques de possession sur les manuscrits et la reconstitution des anciens fonds de manuscrits arabes", *Manuscripta Orientalia*, c. 9/4, Petersburg 2003, s. 14-23.

_____, "Le rôle des conservateurs des *khâzâ'in al-kutub* dans la reproduction des manuscrits arabes", *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts*, yay. haz. Judith Pfeiffer, Manfred Kropp, Beyrût 2007, s. 197-201.

Scheper, Karin, "Three Very Specific Binding Features, Shedding New Light on Islamic Manuscript Structures", *Journal of Islamic Manuscript*, c. 4, Brill, Leiden 2013, s. 82-109.

_____, *The Technique of Islamic Bookbinding, Methods, Materials and Regional Varieties*, Brill, Leiden 2015.

Schimmel, Annemarie, *Calligraphy and Islamic Culture*, I. B. Tauris, London 1990.

_____, *Islamic Names*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1989.

Schmidt, Jan, "Manuscripts and Their Function in Ottoman Culture: The Fatatri Collection in the Leiden University Library", *Journal of Turkish Studies*, c. 28/1, Harvard University 2004, s. 345-369.

Schmidtke, Sabine, "Forms and Functions of 'Licences to Transmit' (*Ijâzas*) in 18th-Century-Iran: 'Abd Allah al-Mûsavî al-Jazâ'irî al-Tustarî's (1112-73/1701-59), *Ijâza Kabîra, Speaking for Islam: Religious Authorities in Muslim Societies*, yay. haz. Gudrun Krämer, Sabine Schmidtke, Brill, Leiden 2006, s. 95-127.

Schoeler, Gregor, "The Constitution of the Koran as a Codified Work: Paradigm for Codifying *Hadîth* and the Islamic Sciences, *Oral Tradition*, c. 25/1, 2002, s. 199-210.

_____, *The Oral and the Written in Early Islam*, çev. Uwe Vagelpohl, yay. haz. James E. Montgomery, Routledge, London 2006.

_____*The Genesis of Literature in Islam. From The Aural to the Read*, çeviren ve yayına hazırlayan: Shawkat Toorawa, Edinburgh University Press, 2009.

Schopen, Armin, *Tinten und Tuschen des arabisch-islamischen Mittelalters. Dokumentation-Analyse-Rekonstruktion*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2006.

Serhan, Mansur Muhammed, *el-Mektebât fi'l-'usûri'l-İslâmiyye*, Bahreyn 1997.

Serin, Muhittin, "Rikâ'", *DİA*, c. 35, s. 109-110.

_____, "Sülüs", *DİA*, c. 38, s. 128-130.

_____, "Tevkî'", *DİA*, c. 41, s. 36.

_____, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul Ticaret Odası 2010.

Sevim, Ali, "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp Uyûnü't-Tevârîh'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TTK. Belgeler*, c. XIV/18, Ankara 1992, s. 1-261.

es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, "Mecâmi'u ilmiyye İslâmiyye ve mektebât 'ala ğırâri Mektebeti'l-İskenderiyye", *el-Müerrihü'l-Arabî*, no 49, Bağdad 1994-1995, s. 44-54.

Seyyid, Fu'âd, "Nassânı Kadîmâni fi İ'âreti'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. IV/1, (1958), s. 125-136.

Seyyid, Eymen Fu'âd, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fi Mısr. Tefsîrün Cedîd*, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire 1992.

_____, *Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye: Tarihuhâ ve Tatavvuruhâ*, Kahire 1996.

_____, *el-Kitabu'l-Arabiyyü'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtat*, 2 c., Kahire 1997.

_____, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 7-32.

_____, "Merâhilü Tahkîki'n-Nusûs ve Kavâ'idihâ", *Tahkîkü Mahtûtâti'l-'Ulûmi'ş-Şer'iyye ve 'İlmi'l-Kelâm*, Mü'essesetü'l-Furkân, Kahire 2016, s. 51-63.

Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1956.

_____, "Ehemmiyetü'l-İsnâd fi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye" *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 131-145.

_____, "Mesâdiru Kitâbu'l-Eğânî li-Ebi'l-Ferec Isfahânî", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 147-158.

_____, "eş-Şi'rü'l-'Aribiyyi'l-Kadîm Beyne'l-Asâle ve'l-İntihâl", *Vortrage zur Geschichte der arabisch-islamischen Wissenchaften/Muhâdarât fi Târihi'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, Frankfurt 1984, s. 159-166.

_____, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1991.

_____, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, c. I, İstanbul 2015.

_____, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihinden*, İstanbul 2010.

Shaddel, Mehdy, "Qur'ânic Ummî: Genealogy, Ethnicity, and The Foundation of a New Community", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, c. 43, Jerusalem 2016, s. 1-59.

Shahid, Irfan, "Medieval Islam. A Kitâb-Centered Civilization", *Makâlât ve Dirâsât Muhdat ila ed-Doktor Selahaddin Müneccid (Essays in Honour of Salah al-Din al-Munajjid)*, London 2002, s. 525-529.

el-Shamsy, Ahmed, *The Canonization of Islamic Law: a Social and Intellectual History*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

Shatzmiller, Maya, *Labour in The Medieval Islamic World*, Leiden, Brill 1994.

_____, *The Berbers and the Islamic State: The Marînî Experience in Pre-Protectorate Morocco*, Princeton 2000.

_____, "Industries, Manufacturing, and Labour", *A Cosmopolitain City. Muslim, Christians, and Jews in Old Cairo*, yay. haz. Tsha Vorderstrasse, Tanya Treptow, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2015.

Shoshan, Boaz, *Poetics of Islamic Historiography*, Brill, Leiden 2004.

es-Sıddık Bi'l-Arabî, "Hizânetü İbn Yûsuf ve Mahtûtâtuhâ. Nazrat Târihiyye", *el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fi'l-Garbi'l-İslâmî*, Dârü'l-Beydâ 1990, s. 77-93.

_____, *Fihrisü Mahtûtâti Hizâneti İbni Yûsuf bi-Merâkeş*, Beyrût 1994.

Sibai, Mohamed Makki, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987.

Sijpesteijn, Petra M., "A Hadith Fragment on Papyrus", *Der Islam*, c. 92/2, Der Gruyter, Berlin 2015, s. 321-331.

Sirat, Colette, "Du rouleau au codex", *Le Livre au Moyen Age*, yay. haz. Jean Glenisson, Presses Du CNRS, Paris 1988, s. 14-21.

Sistach, M. Carme, "Les Papiers non filigranés dans les archives de la Couronne d'Aragon du XIIe au XIVe siècle", *Bibliologia 19, Le papier au Moyen Âge: histoire et techniques*, yay. haz. Monique Zerdoun Bat-Yehouda, Brepols, Belgium 1999, s. 105-118.

Skeat, T. C., "Early Christian Book-Production: Papyri and Manuscripts", *The Cambridge History of the Bible*, c. II, yay. haz. G. W. H. Lampe, Cambridge University Press, 1993, s. 54-79.

_____, "The Length of The Standard Papyrus Roll and The Cost-Advantage of the Codex", *The Collected Biblical Writings of T. C. Skeat*, yay. haz. J. K. Elliott, Brill, Leiden 2004, s. 65-70.

_____, "The Origin of Christian Codex", *The Collected Biblical Writings of T. C. Skeat*, yay. haz. J. K. Elliott, Brill, Leiden 2004, s. 79-87.

_____, "The Use of Dictation in Ancient Book-Production", *The Collected Biblical Writings of T. C. Skeat*, yay. haz. J. K. Elliott, Brill, Leiden 2004, s. 3-32.

Soucek, Priscilla P., The Arts of Calligraphy, *The Book in Central Asia*, yay. haz. Basil Gray, Serindia Publications, UNESCO 1979, s. 7-34.

Sourdel, Dominique, "Le Livre Des Secretaires De Abdullah al-Bağdadî", *Bulletin D'Etudes Orientales*, c. XIV, Damas 1954, s. 115-153.

Sourdel-Thomine, J., "Khatt-In the Arab World", *EI²*, s. 1113-1122.

Soysal, Özer, *Türk Kütüphâneciliği*, c. II, Ankara 1998.

Staffa, Susan Jane, *Conquest and Fusion. The Social Evolution of Cairo A. D. 642-1850*, Leiden 1977.

Stein, Peter, "Literacy in Pre-Islamic Arabia: An Analysis of the Epigraphic Evidence", *The Qur'an in Context. Historical and Literary Investigations into The Qur'anic Milieu*, yay. haz. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx, Leiden, Brill 2010, s. 255-273.

Stern, S. M., "Some Noteworthy Manuscripts of the Poems of Abu'l-A'lâ al-Ma'arrî", *Oriens*, c. 7/2, Leiden, Brill 1954, s. 322-347.

Stewart, Charles C., "A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa", *Hespéris Tamuda*, c. XI, Rabat 1970, s. 209-246.

Stillman, Norman A., "The Eleventh Century Merchant House of Ibn Awkal", *JESHO*, c. XVI/1, Brill, Leiden 1973, s. 15-88.

Subbarayappa, B. V., "Chemical Practices and Alchemy", *A concise history of science in India*, yay. haz. D. M. Bose, S. N. Sen, B.V. Subbarayappa, Indian National Science Academy, Hyderabad 2009, s. 363-466.

Sublet, Jacqueline, *Le Voile du Nom. Essai sur le nom propre arabe*, Presses Universitaires de France, Paris 1991.

_____, "De Passage à Damas en 688/1286 Ibn al-Najîb et la Transmission du Savoir", *Texts, Documents and Artefacts. Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*, yay. haz. Chase F. Robinson, Brill, Leiden 2003, s. 357-383.

_____, "Le Manuscrit Autographe: Un Statut Particulier? Des Examples à L'époque Mamelouke", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut, Beirut 2011, s. 173-181.

Sundelin, Lennart, "Introduction; Papyrology and The Study of Early Islamic Egypt", *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, yay. haz. Petra M. Sijpesteijn ve Lennart Sundelin, Brill, Leiden 2004, s. 1-20.

es-Süneydî, Abdülaziz b. Râşid, "el-Verrâkûn ve Eserühüm fi'l-Hayâti'l-İlmiyyeti fi Mekkete Hilâle'l-Asri'l-Memlûkî", *Âlemü'l-Kütüb*, c. 25, no. 1-2, Mekke 2002, s. 3-56.

Swietochowski, Marie, "The Development of Traditions of Book Illustriation in Pre-Safavid Iran", *Iranian Studies*, c. VII/1-2, Massachusetta 1974, s. 49-65.

Szirmai, J. A., *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Taylor Francis Ltd, London 1999.

Şâfii, Hüseyin Abdülaziz, *el-Erbita bi-Mekkete'l-Mükerreme münzü'l-bidayet ve hatta nihayeti'l-asri'l-Memlûkî: Dirâse târihiyye hadâriyye*, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, Riyad 2005.

Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça, *Seyahat ve Rivâyetleriyle Hanım Sahabiler*, İstanbul 2015.

Şebbuh, İbrahim, "Sicillün Kadîmün li-Mektebeti Câmii'l-Kayrevân", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. II/2, Kahire 1956, s. 339-372.

eş-Şerîf Hâtim b. 'Ârif b. 'Avnî, *el-'Unvânu's-Sahîh li'l-Kitâb*, Dâru 'Âlemi'l-Fevâ'id, Mekke 1419/1998.

Şerîfî, Muhammed, "el-Hattu'l-'Arabî fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye", *el-Mecelletü'l-'Arabiyye li's-Sekâfe*, c. II/2, Tunus 1982, s. 113-134.

Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.

_____, "Esquisse d'une histoire du développement des colophons dans les manuscrits musulmans", *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, yay. haz. François Déroche ve Francis Richard, Bibliothèque nationale de France, Paris 1997, s. 189-221.

Şinasi, Acar, "Kamış Kalem, Kalemtraş ve Maktalar", *Antik ve Dekor*, no. 38, İstanbul 1997, s. 120-126.

Şîrî, Ali Asğar, "'İlel-i Ufûl-ı Kitâbhânehâ-yı İslâmî", *Âyîne-i Pejûheş*, c. IV, no. 22, Kum 1994, s. 6-11.

Kasım Şulul, "Hadisin İlk Yazılı Kaynakları ve Takyîdü'l-İlim meselesi", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, c. I/1, İstanbul 2015, s. 183-201.

Tabbaa, Yasser, "The Transformation of Arabic Writing: Part I, Quranic Calligraphy", *Ars Orientalis*, c. XXI, Michigan 1991, s. 119-148.

et-Tâhirî, Muhammed el-İdrisî, *İsti'mâlü'l-Elvân fi Istılâhâtı Zabti'l-Mesâhifi*, Dârü'l-Beyzâ 2009.

Talas, Es'ad, "Dûru Kütübi Filistin ve Nefâisü Mahtutatiha", *Mecelletü Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî*, c. XX. (1976), 230-245.

Tanındı, Zeren, "Early Examples of Turkish Lacquered Bookbinding", *Ars Turcica II*, yay. haz. Hans-Georg Majer v.dğr., München 1987, s. 647-652.

_____, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Ortaçağ İslâm Ciltleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*, İstanbul 1990, s. 102-149.

_____, "Manuscript Production in the Ottoman Palace Workshop", *Manuscript of Middle East*, c. 5, Leiden 1993, s. 67-98.

_____, "Additions to Illustrated Manuscripts in Ottoman Workshops", *Muqarnas*, c. XVII, Leiden 2000, s. 147-161.

_____, "Gilding and Binding in the Muslim World", *Arts and Crafts in the Muslim World*, yay. haz. Nazeih Taleb, Semiramis Çavuşoğlu, İstanbul 2008, s. 397-412.

_____, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, yay. haz. Ali Rıza Özcan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2009, s. 243-282.

Tanrıver, Ayşe, *Türk Tezhip Sanatında XIV-XVI. Yüzyıl Mushaf Gülleri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü 2007.

Tarrago, Julian Ribera, "Bibliôfolos y Bibliotecas en la Espana Musulmana", *Disertaciones y Opuscules* I, Madrid 1928, s. 181-218.

Tarrâzî, Filip di, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hâfikayn*, c. I-III, Beyrût 1947-1948.

Tatlı, Mustafa, *Ricâl Bilgisinin Tespiti. Suâlât Literatürü*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2016.

Tâzî, Abdülhâdi, *Câmiu'l-Karaviyyîn*, c. I-II, Beyrût 1972- 1973.

Tedmürî, Ömer Abdü's-Selâm, "Dârü'l-İlm fî Trablus eş-Şâm Hilâle'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî", *'Âlemü'l-Fikr*, c. XII/3, Safed 1981, s. 257-300.

_____, *el-Hayâtü's-Sekâfiyye fi Trablus eş-Şâm*, Beyrût 1972.

_____, *Lübnan, mine's- siyâdeti'l-Fatimiyye hatte's-sukûti bi-yedi's-Salibîyyîn*, Trablus 1994.

Tekin, Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, yay. haz. R. Tûba Karatepe, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

et-Telîsî, Beşir Ramazan, *el-İtticâhâtu's-Sekâfiyye fi Bilâdi Garbi'l-İslâmî: Hilâle'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî / el-'âşir el-Milâdî*, Beyrût 2003.

Tetik, Necati, "Kıraât Tedrisinde Rumuzât", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 11, Erzurum 1993, s. 425-431.

Tevfik, Pervîn Bedri, "Sınâ'atü'l-Ahbâr ve'l-Lîk ve'l-Esbâğ", *el-Mevrid*, c. 12/3, Bağdad 1983, s. 251-278.

_____, "Risâletâni fi-Sınâ'ati'l-Mahtuti'l-'Arabî", *el-Mevrid*, c. 14/4, Bağdad 1985, s. 268-286.

_____, "Midâdü'z-Zeheb, Sınâ'atuhu fi'l-'Usûri'l-İslâmiyye", *el-Mevrid*, c. 18/1, Bağdad 1989, s. 137-141.

Thomas, Rosalind, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Titley, Norah M., *Plants and Gardens in Persian, Mughal and Turkish Art*, London 1979.

Toorawa, Shawkat M., "Travel in the medieval Islamic world: the importance of patronage, as illustrated by 'Abd al-Latif al-Baghdadi (d. 629/1231)", *Eastward Bound. Travel and travellers, 1050-1550*, yay. haz. Rosamund Allen, Manchester University Press, 2004, s. 53-70.

_____, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A ninth-century bookman in Baghdad*, RutledgeCurzon, London 2005.

Topaloğlu, Nuri, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları*, İzmir 1999.

Topgül, Muhammed Enes, "Erken Dönem İslâm Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulemâ Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik bir Arayış: Nisbeler", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 22, no. 42, İstanbul 2017, s. 1-31.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, c. 15, s. 309-312.

Toueti, Houari, *Islam and Travel in The Middle Ages*, The University of Chicago Press, Chicago 2010.

Traboulsi, Samer, "Transmission of Knowledge and Book Preservation in Tayyibî İsmâilî Tradition", *Intellectual History of The Islamicate World*, c. 4, Leiden, Brill 2016, s. 22-35.

Tsuen-Hsuin, Tsien, *Chemistry and Chemical Technology, Part I: Paper and Printing*, Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, c. 5, Cambridge University Press, 1985.

Turan, Osman, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, c. XI, no. 42 (1947), s. 197-239.

_____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.

et-Tuveylî, Ahmed, "Beytü'l-Hikmeti bi'l-Kayrevan mine'l-'Ahdi'l-Ağlebî ile'l-'Ahdi's-Sanhecî", *Beytü'l-Hikme beyne Bağdad ve'l-Kayrevân. Et-Tevâsulu's-Sekâfiyyi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî*, Tunus 2011, s. 21-33.

Uçman, Abdullah, "Tanpınar'ın Yeni Ders Notları", *Türk Dili*, c. 65, no. 773, Türk Dil Kurumu, Ankara 2016, s. 42-46.

el-'Ukaylî, 'Ömer b. Süleyman, "Nazarât fi Tahkiki'l-Mahtûtât", *Buhûs Tarihiyye Mühdât ile'l-Üstâz ed-Duktur Abdilaziz b Salih el-Hilâbî bi-münâsebeti Bülûğihi's-Seb'în*, Cem'iyyetü't-Tarihiyyetü's-Su'ûdiyye, Riyad 2013, s. 25-51.

el-'Useylî, Abdü's-Selâm Muhammed İbrahim, "Tatbîkâtü't-Tahkîki'l-'İlmî 'alâ Ahbâri'l-Mahtûtât", *'Âlemü'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, c. 19/1, Riyâd 1996, s. 61-92.

Ünalan, Hacer Sibel, *Anadolu'daki Türk Kütüphaneleri*, İstanbul 2012.

Ünver, İsmail, "Ahmed-i Rıdvan", *Belleten* 50, no. 196, Ankara 1987, s. 84-97.

Ünver, Süheyl, "Anadolu Selçukluları Zamanında Umumi ve Hususi Kütüphaneler", *Atatürk Konferansları II*, Ankara 1970, s. 8-10.

Vajda, Georges, *Les Certificats de Lecture et de Transmission dans les Manuscrits Arabes de la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1956.

_____, "The Oral Transmission of Knowledge in Traditional Islam", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 163-172.

Van Gelder, G. J. H., "Ibn Aflah: Author of *Kitâb al-Badî'* Attributed to al-Marginâhî", *Arabica*, c. XXXII/3, Leiden 1985, s. 360-361.

Veli, Tâhâ, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrût 1988.

Vernet, Juan, Julio Samso, "The Development of Arabic Science in Andulisia", *Studies in the Making of Islamic Science: Knowledge in Motion*, c. 4, yay. haz. Muzaffar Iqbal, Ashgate, Surrey 2012, s. 23-64.

Versteegh, C. H. M. H., *Arabic Grammar and Qur'ânic Exegesis in Early Islam*, Brill, Leiden 1993.

Vicdan Ali İbn Nayif, *Silsiletü't-ta'rif bi'l-fenni'l-İslâmî: el-Ümeviyyûn, el-Abbasiyyûn*, c. 1, Amman 1988.

Voguet, E., "L'inventaire des Manuscrits de la Bibliothèque de la Grande Mosquée de Kairouan (693/1293-4)", *Arabica*, c. L/4, Leiden Brill 2003, s. 532-544.

Walker, Paul Ernest, *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, London 2002.

_____, "Fatimid Institutions of Learning", *Fatimid History and Ismaili Doctrine*, Ashgate-Variorum, Hampshire 2008, s. 1-41.

_____, "Libraries, Book Collection and Production of Texts by the Fatimids", *Intellectual History of the Islamicate World*, c. 4, Brill, Leiden 2016, s. 9-21.

Wasserstein, David, "The Library of al-Hakam II al-Mustansır and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East*, no. 5, Leiden 1993, s. 99-105.

Watt, W. M., "The Authenticity of the Works Attributed to al-Ghazâli", *JRAS* (1952), s. 24-45.

Weisweiler, Max, "The Office of Mustamlî in Arabic Scholarship", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/ Variorum, London 2012, s. 179-210.

_____, *Der Islamische Bucheinband des Mittelalters*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1962.

Whelan, Estelle, "Forgotten Witness: Evidence for The Early Codification of The Qur'ân", *Journal of the American Oriental Society*, c. 118/1, 1998, s. 1-14.

Wiet, Gaston, "Rechérches sur les bibliothèques egyptienne aux Xe et XIe siècles", *Cahiers de Civilization Medievale*, c. 6 (1963), s. 1-11.

Wilkins, M. Lesley, "Islamic Libraries to 1920", *Encyclopedia of Library History*, yay. haz. A. Wiegand Wayne ve Donald G. Davis, New York 1994, s. 299.

Witkam, Jan Just, "Les Autographes D'al-Makrîzî", *el-Mahtûtâtü'l-Arabi ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, yay. haz. Ahmed Şevki Binebine, Rabat 1994, s. 91-92, s. 89-98.

_____, "The Human Element Between Text and Reader: The Ijâze in Arabic Manuscript", *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate/Variorum, London 2012, s. 149-162.

_____, "High and low: Al-isnâd al-'âlî in the theory and practice of the transmission of science", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, yay. haz. Andreas Görke, Konrad Hirschler, Orient-Institut Beirut 2011, s. 125-140.

Wouters, A., "From Papyrus Roll to Papyrus Codex. Some Technical Aspects of The Ancient Book Fabrication", *Manuscripts of The Middle East*, no. 5, Leiden 1990-1991, s. 8-18.

Wymann-Landgraf, Umar F. Abd-Allah, *Malik and Medina*, Brill, Leiden 2013.

Yavuz, Mustafa, "Kebikeç ve Düğün Çiçeği Ranunculus Asiatucus L.", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, no. 12-15, İstanbul 2006-2009, s. 135-153.

Yazır, M. Bedreddin, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, 3 c., yay. haz. M. Uğur Derman, Ankara 1972-1989.

Yerinde, Adem, "Nahiv Kavramının Tarihî Arka Planı ve Terimleşme Süreci", *Şarkiyat Mecmuası*, no. 29, İstanbul 2016, s. 193-238.

Yıldırım, Ali, "Tenkitli Bir Divana Dipnotlarından Bakmak: Hayretî Divanı Örneği", *Journal of Turkish Language and Literature*, c. I/2, 2015, s. 229-236.

Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara 2008.

Yiğit, İsmail, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 11-12, İstanbul 1997, s. 27-45.

Young, Walter Edward, *The Dialectial Forge: juridical disputation and the evolution of Islamic law*, Springer 2017.

Yörükan, Yusûf Ziya, "Kitabu Tefsiri'l-Esmâi ve's-Sıfat Hakkında", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1, Ankara1952, s. 104-109.

Yurdaydın, Hüseyin G., "Kemal Paşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osmanı'nın Onuncu Cildi Hakkında", *Vakıflar Dergisi* 3, Ankara 1956, s. 107-115.

Yücel, Ahmet, "Bir Hadis Terimi Olarak 'Sahafî' ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12/1, İstanbul 1993-1994, s. 197-204.

Zağrut, Muhammed İbrahim, "Mektebetü'l-Ümeviyyîne'l-İslâmiyye fî Kurtuba ve Te'sirühe'l-Fikrî fî Şu'ûbi Garbî Ürubba", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, no. VI, Riyad 1986, s. 335-353.

Zakeri, Mohsen, "Yet Another Pseudo-al-Jâhiz? *Kitâb al-Hijâb* and its Probable Author Ibn al-Marzabân (d. 309/921)", *Journal of Abbasid Studies*, c. III, Brill, Leiden 2016, s. 1-28.

Zaki, Mahmoud, "Early Arabic Bookmaking Techniques as Described by al-Râzî in His Recently Rediscovered *Zinat al-Katabah*", *Journal of Islamic Manuscripts* c. 2, Brill, Leiden 2011, s. 223-234.

Zebîdî, Muhammed Hüseyin, "el-Merâkizü's-Sekâfiyye fi'l-Irak fi'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmisi'l-Hicrî", *el-Müerrihu'l-Arabî*, c. 20 (1981), s. 202-220.

Zehrî, Halid, "Tahkîkü Kütübi Usûli'l-Fıkhi'l-Mahtûtati. El-Ahtâ'u ve Esnâfuhâ", *Tahkikü Mahtûtâti'l-Fıkh ve 'Usûluhu ve'l-Fetevâ ve'n-Nevâzil*, Mü'essesetü'l-Furkan, London 2015, s. 302-400.

Zeki, Mahmud Muhammed, *San'atu Teclîdi'l-Mahtûtât fi'l-Mesâdiri'l-'Arabiyye*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ma'hedü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-'Arabiyye, 2011.

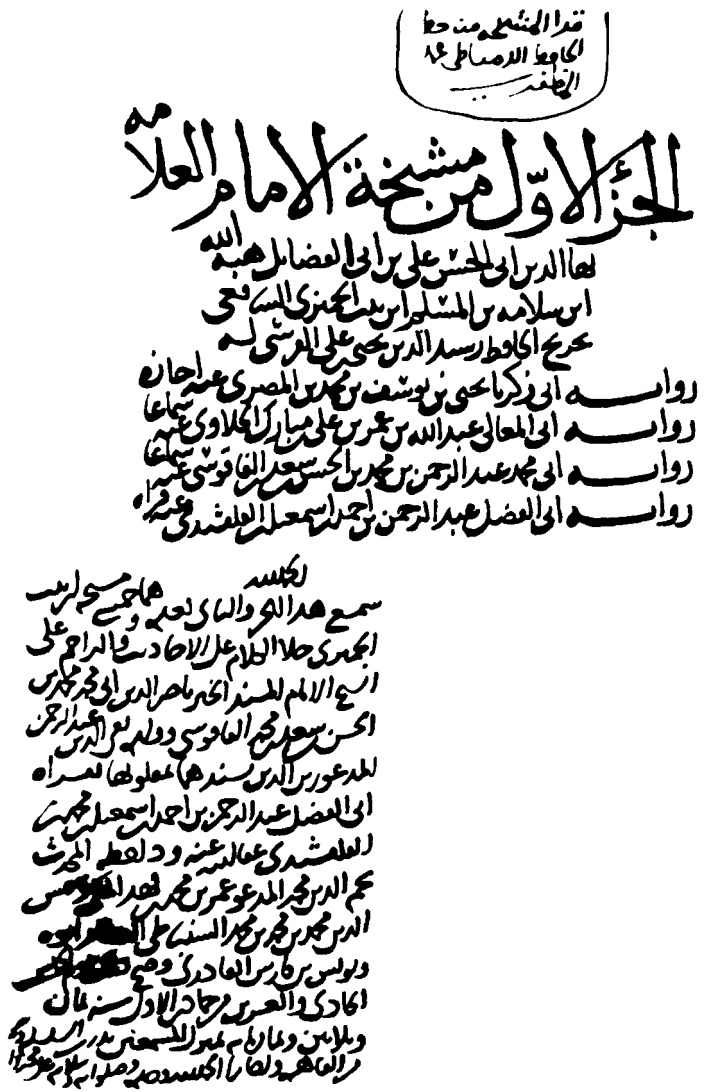
Zennûn,Yusuf, Muhittin Serin, "Kûfî", *DİA*, c. 26, s. 342-345.

Zeytun, Muhammed Muhammed, *el-Kayrevân ve Devrühâ fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Menâr, Kâhire 1988.

Zeyyat, Habib, "Suhufu'l-Kitâbeti ve Sınâ'atu'l-Varak fi'l-İslâm", *el-Maşrık*, c. 48, Beyrût 1954, s. 16-19; 3-30; 458-488.

EKLER

Ek 1

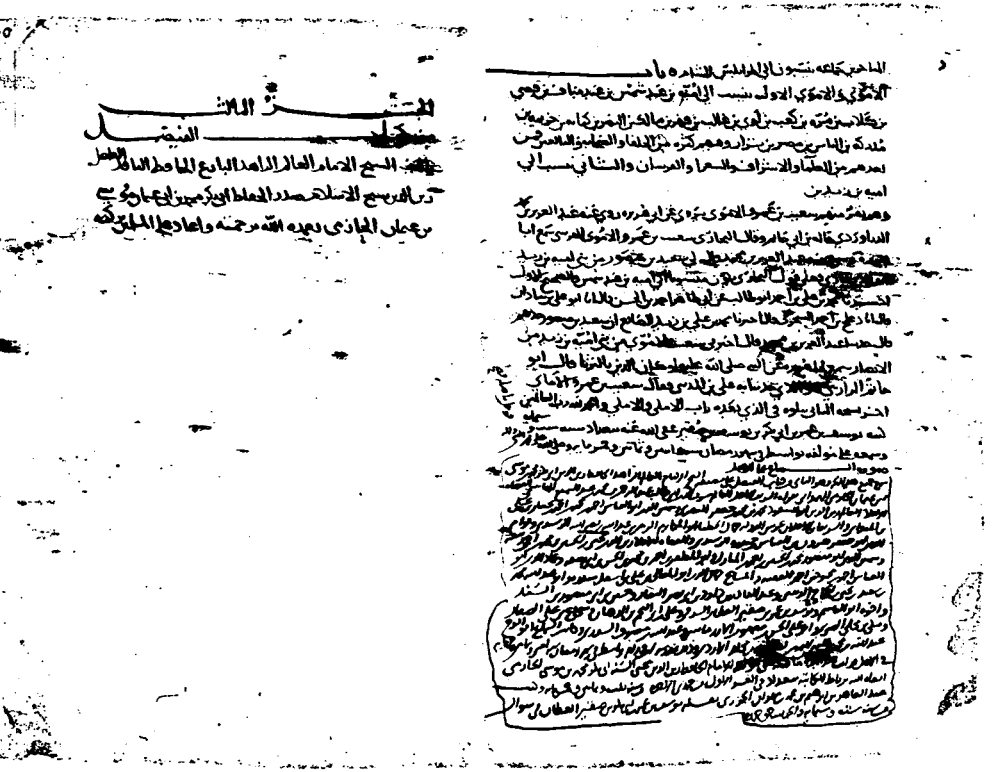
Feyzullah Efendi 509.
Meşihatu İbn Hibatullah adlı eserin zahriyesindeki rivâyet zinciri ve altında da son râvinin semâ kaydı.

Ek 2

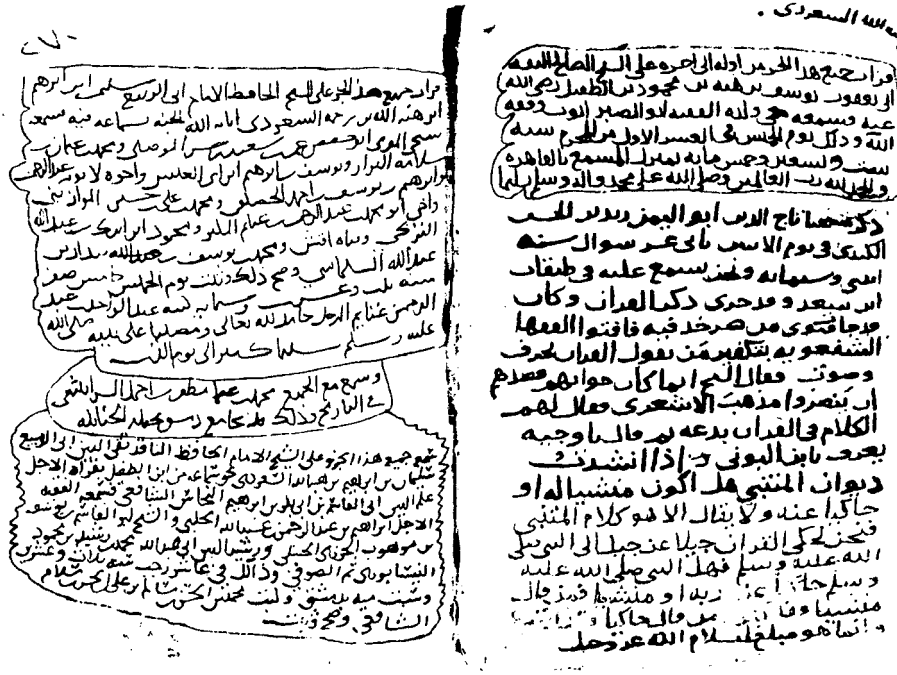
Feyzullah Efendi 522.
İmâm Şâfiʿînin (ö. 204/820) talebelerinden Rebîʿ b. Süleyman (ö. 270/883) tarafından rivâyet edilen *Müsned* adlı eserinin birinci cüzünün üzerindeki rivâyet zinciri.

Ek 3/1

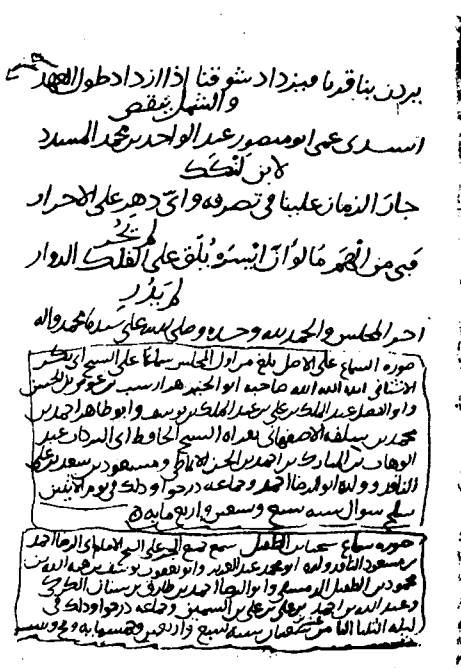
Zâhiriyye Ktp. 1234.
Bir imlâ meclisinde cüz cüz okunup yazılan hadislerle ilgili cüz' sonundaki semâ' kayıtları.

Ek 3/2

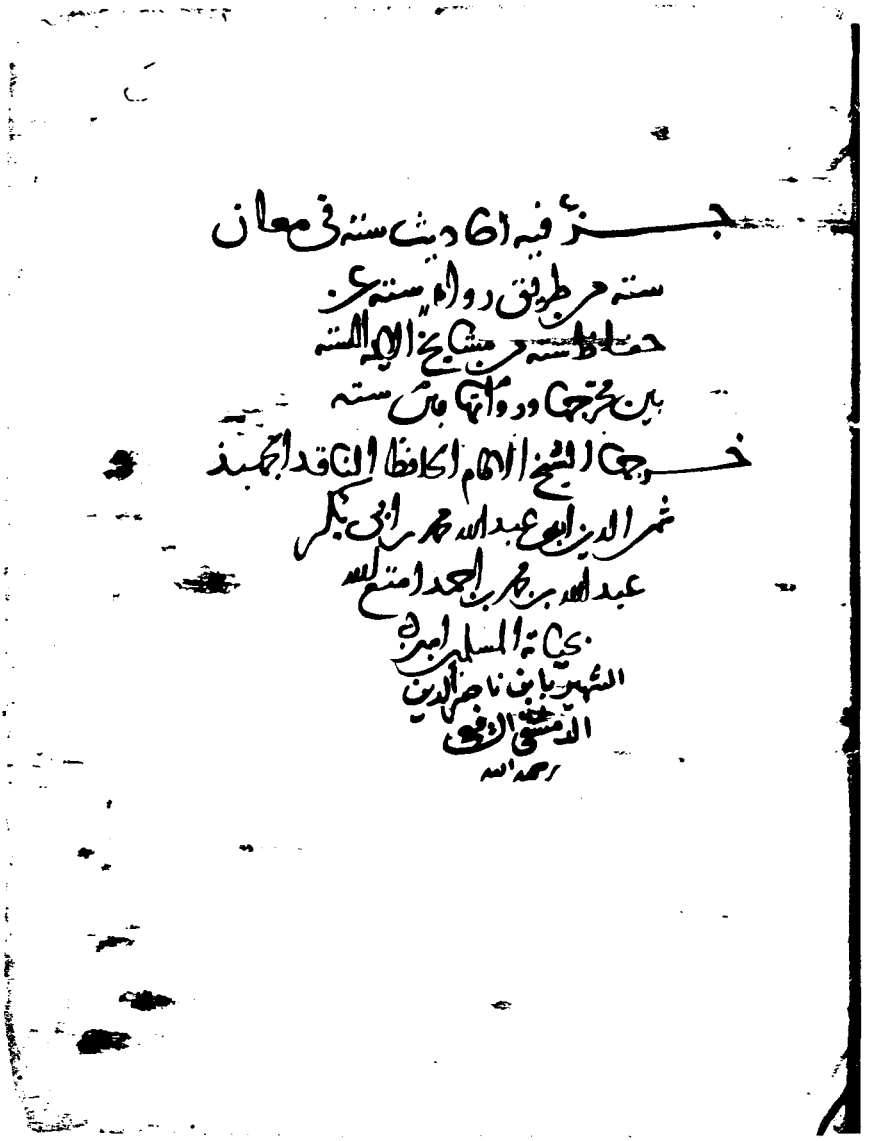
Zâhiriyye Ktp. 1783.
Bir imlâ meclisinde cüz cüz okunup yazılan hadislerle ilgili cüz' sonundaki semâ' kayıtları.

Ek 3/3

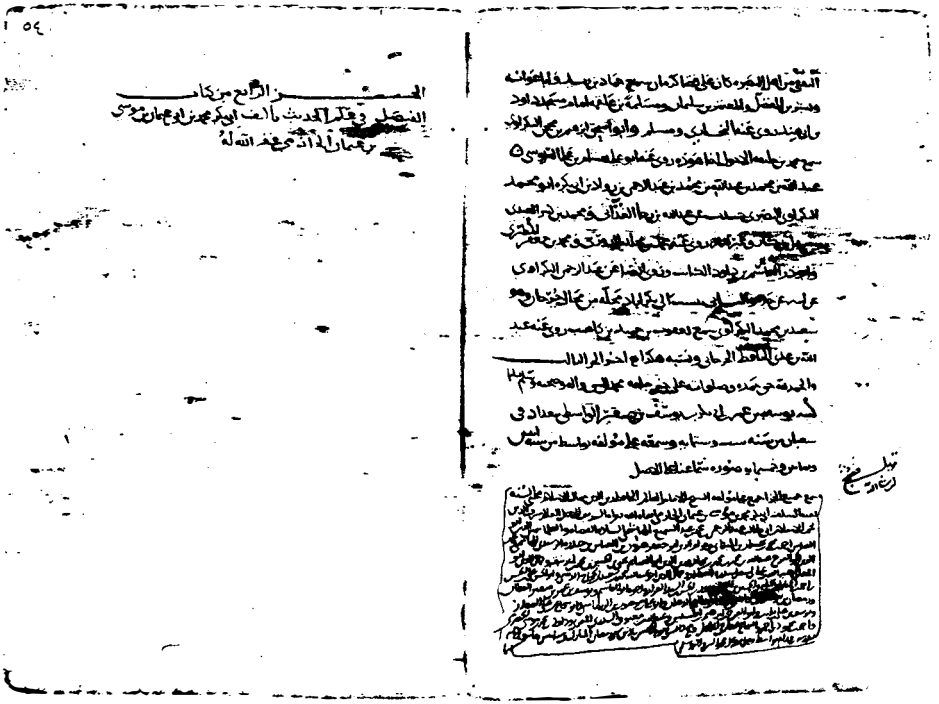
Zâhiriyye Ktp. 1783.
Bir imlâ meclisinde cüz cüz okunup yazılan hadislerle ilgili cüz' sonundaki semâ' kayıtları.

Ek 4/1

جزء فيه احاديث ستة في معان
ستة من طريق رواه ستة عن
ستة من مشايخ الى الستة
بين مخرجها ورواتها بين ستة
خرجها الشيخ الامام الحافظ الناقد المجيد
شمس الدين ابو عبد الله محمد ابن ابي بكر
عبد الله بن محمد بن الجد امتع الله
بحياة المسلمين ابن
الشهيد بابن ناصر الدين
الدمشقي الشافعي
رحمه الله

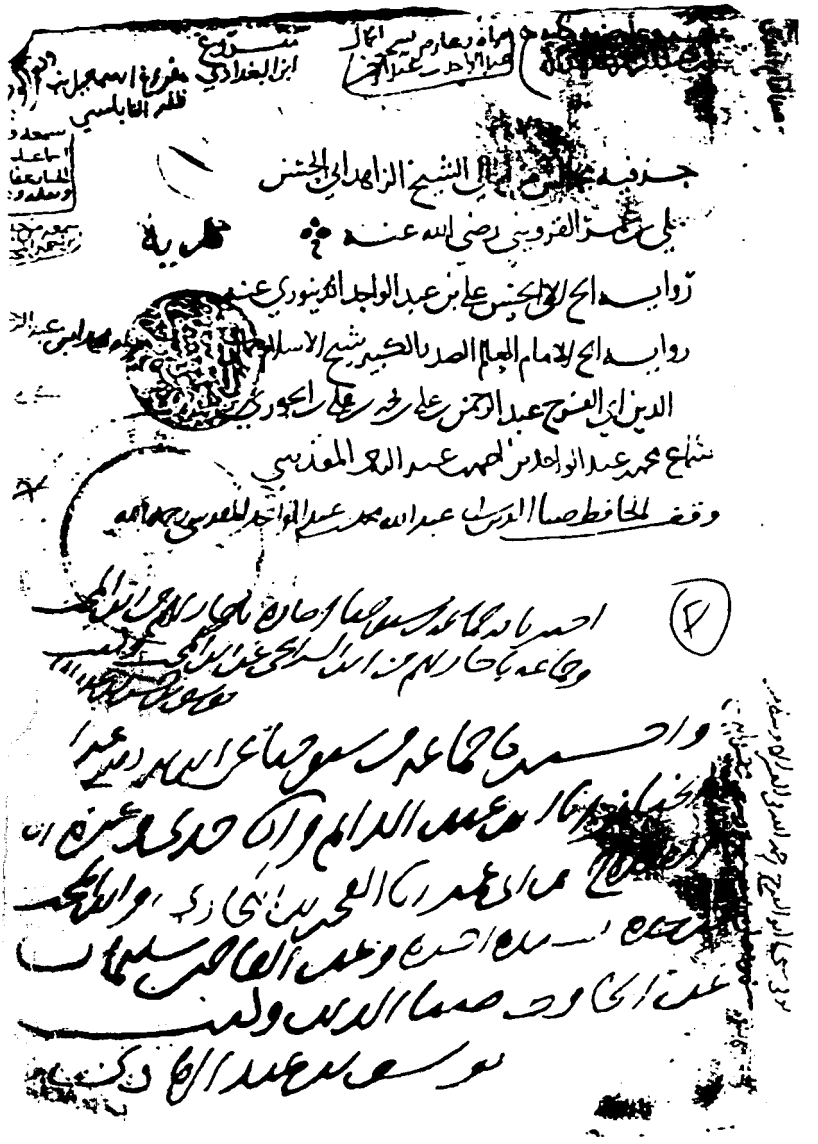
Zâhiriyye 1075.
Şam'daki medrese kütüphanelerinin toplandığı Zâhiriye Kütüphânesi'ndeki (Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye) cüz'lerden bir örnek.

Ek 4/2

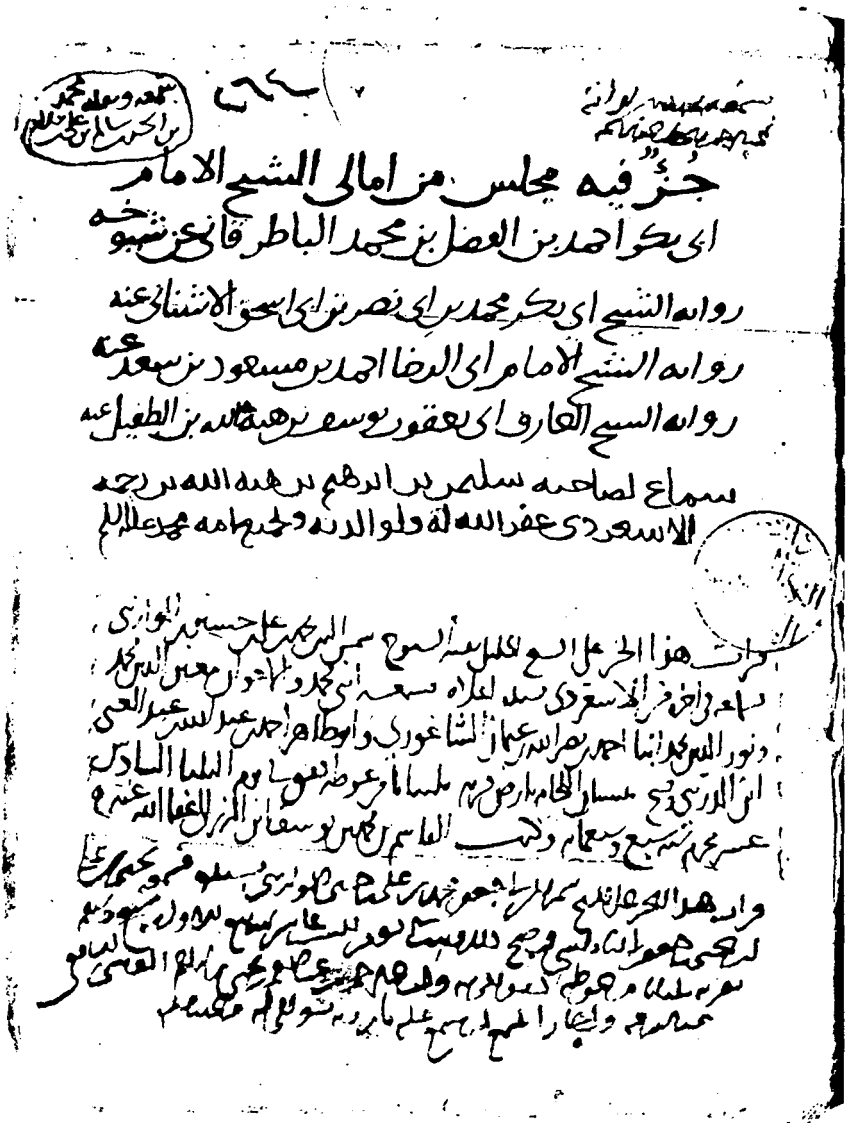
Zâhiriyye 1075.
Şam'daki medrese kütüphanelerinin toplandığı Zâhiriye Kütüphânesi'ndeki (Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye) cüz'lerden bir örnek.

Ek 4/3

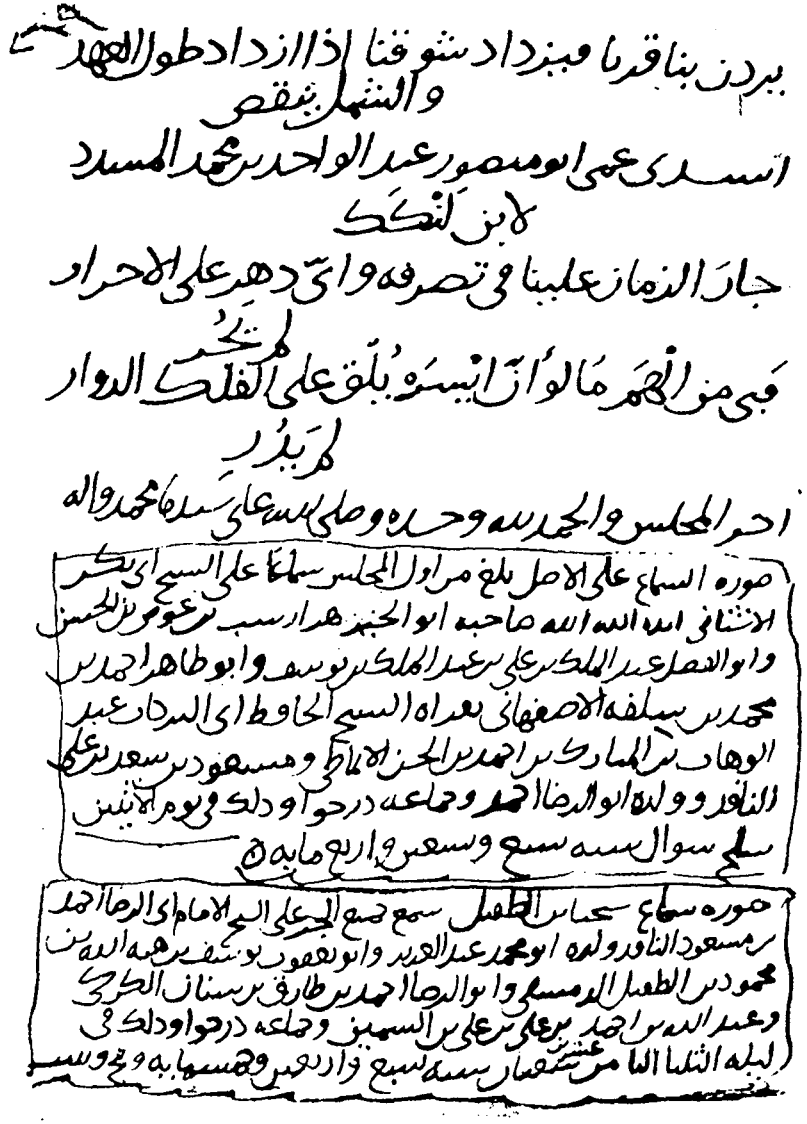
Zâhiriyye 1075.
Şam'daki medrese kütüphanelerinin toplandığı Zâhiriye Kütüphânesi'ndeki (Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye) cüz'lerden bir örnek.

Ek 5/1

Zâhiriyye 1783.
İmlâ yoluyla yazılan bir hadis cüz'ü ve okunduğuna dâir başındaki ve sonundaki V/XI-VIII/XIV. asırlarda yapılmış semâ ve kırâ'at kayıtları.

Ek 5/2

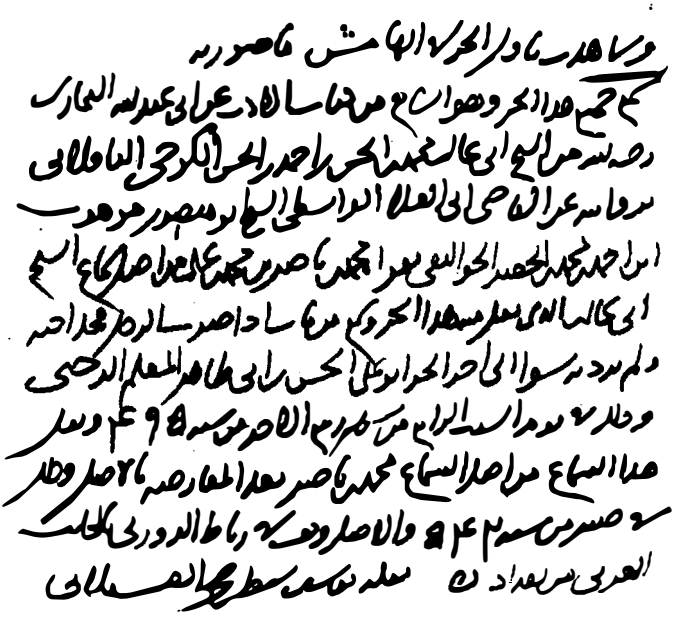
Zâhiriyye 1783.
İmlâ yoluyla yazılan bir hadis cüz'ü ve okunduğuna dâir başındaki ve sonundaki V/XI-VIII/XIV. asırlarda yapılmış semâ ve kırâ'at kayıtları.

Ek 5/3

Zâhiriyye 1783.
İmlâ yoluyla yazılan bir hadis cüz'ü ve okunduğuna dâir başındaki ve sonundaki V/XI-VIII/XIV. asırlarda yapılmış semâ ve kırâ'at kayıtları.

Ek 6

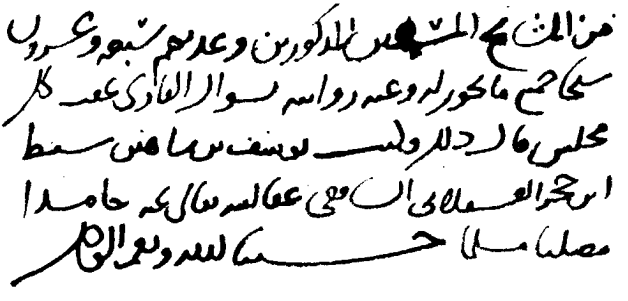
Feyzullah Efendi 259.
Yusuf Sıbt İbnü'l-Hacer el-Askalânî'nin Buhari'nin *Edebü'l-Müfred*'inin okunmasıyla ilgili yazdığı semâ kaydında, bu cüz'ün, 542/1147 tarihli semâ kaydını taşıyan bir cüz'den kopye edildiği belirten kaydı.

Ek 7/1

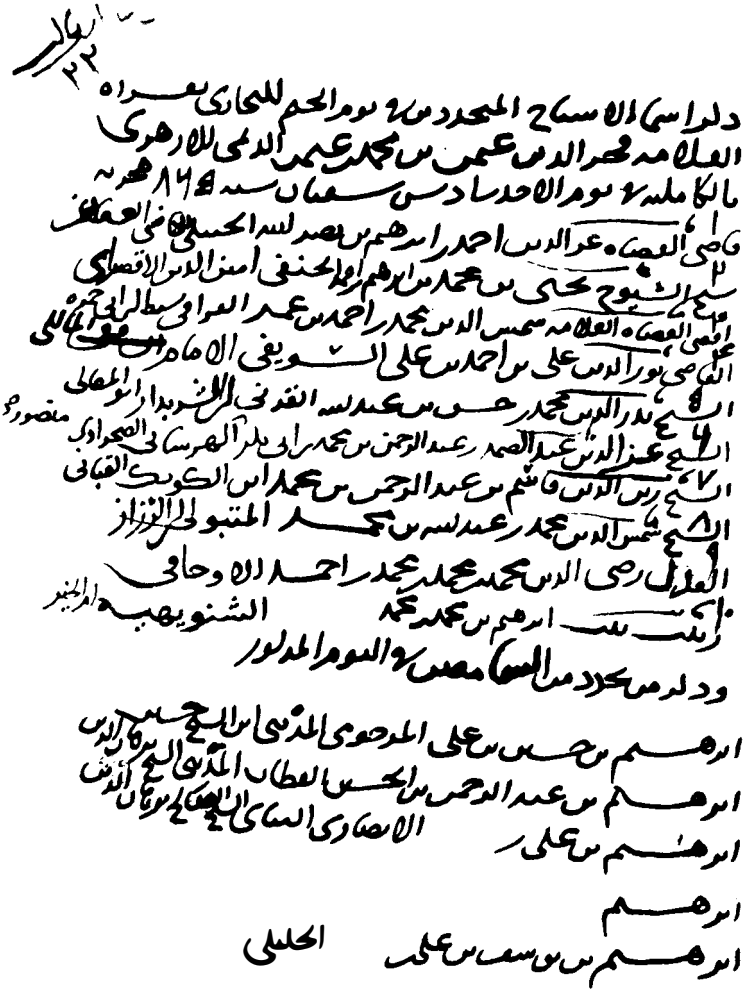
Feyzullah Efendi 259, vr. 174a-b.
Sıbt İbnü'l-Hacer, Buharî'nin *Câmiü's-Sahih*'inin okunması ve dinlenmesi ve icâzet verilmesiyle ilgili olarak yaptığı kayıt.

Ek 7/2

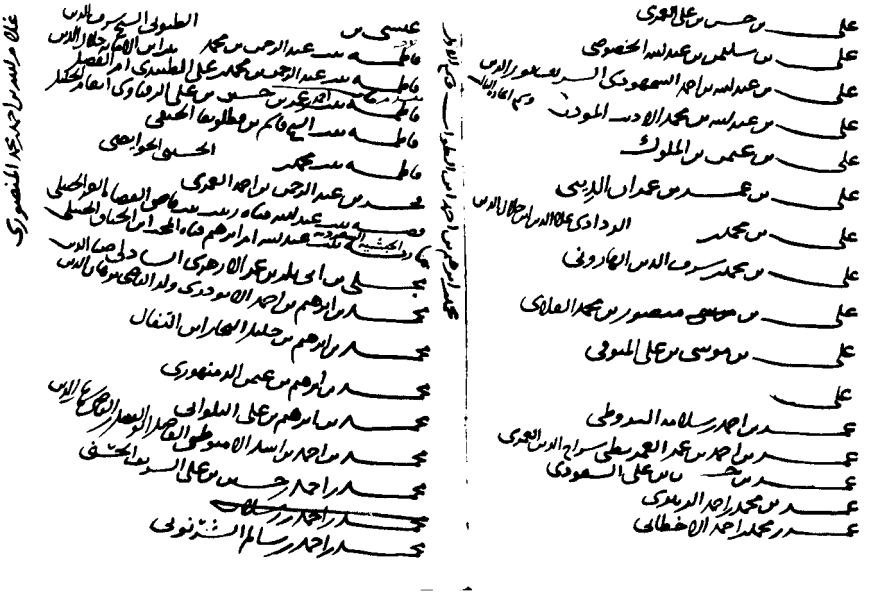
Feyzullah Efendi 259, vr. 174a-b.
Sıbt İbnü'l-Hacer'in, Buharî'nin *Câmiü's-Sahih*'inin okunması ve dinlenmesi ve icâzet verilmesiyle ile ilgili olarak yaptığı kayıt.

Ek 8/1

Feyzullah Efendi 259, v. 175a.
Medrese-i Kâmiliye'deki son derste bulunan şeyhler
ve dersi dinleyenlerin (*sâmi'în*) isimleri.

Ek 8/2

Feyzullah Efendi 259, vr. 181a.
Medrese-i Kâmiliye'deki son derste bulunan şeyhler
ve dersi dinleyenlerin (*sâmi'în*) isimleri.

Ek 9/1-2

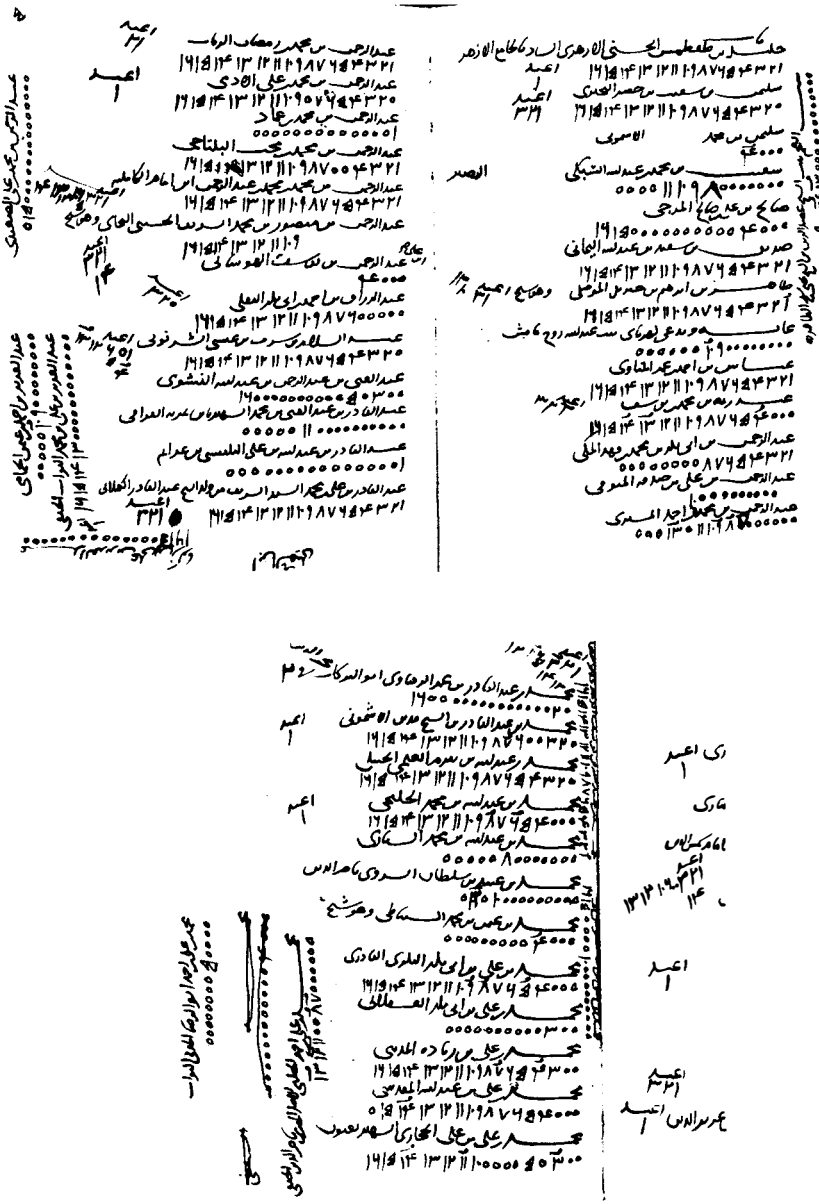
Feyzullah Efendi 259, v. 181b-182b.
Semâ meclisleri ve meclisleri kaçıranlarla
kitabın kaçırdıkları bölümlerinin isimleri.

Ek 10/1-2

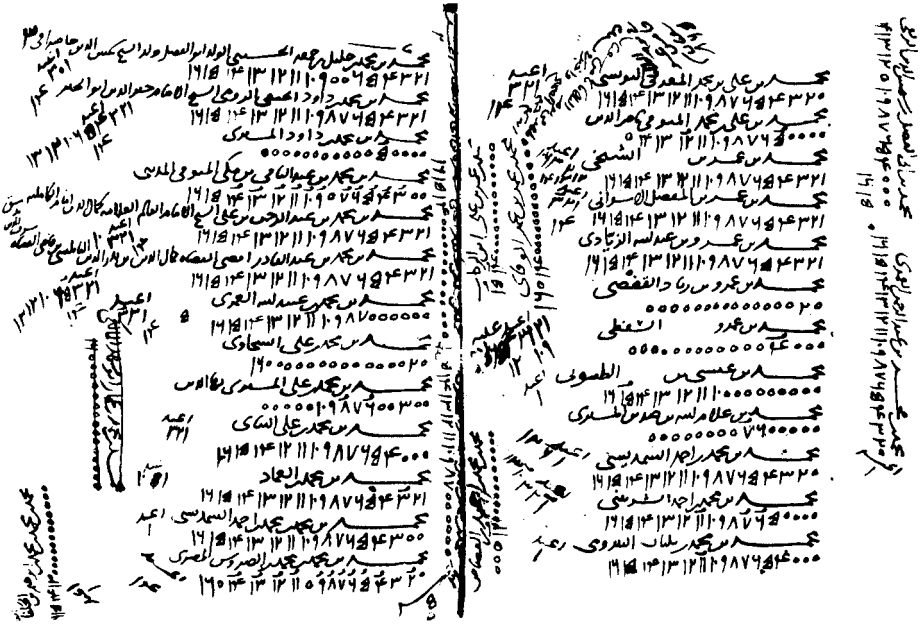
Feyzullah Efendi 259.
vr. 182a, 187b, 188a, 190b-191a, 194b-196a, Semâ meclislerinin yoklama listesi. Kaçırılan ve tekrarlanan dersler de belirtilmiştir.

Ek 10/3-4

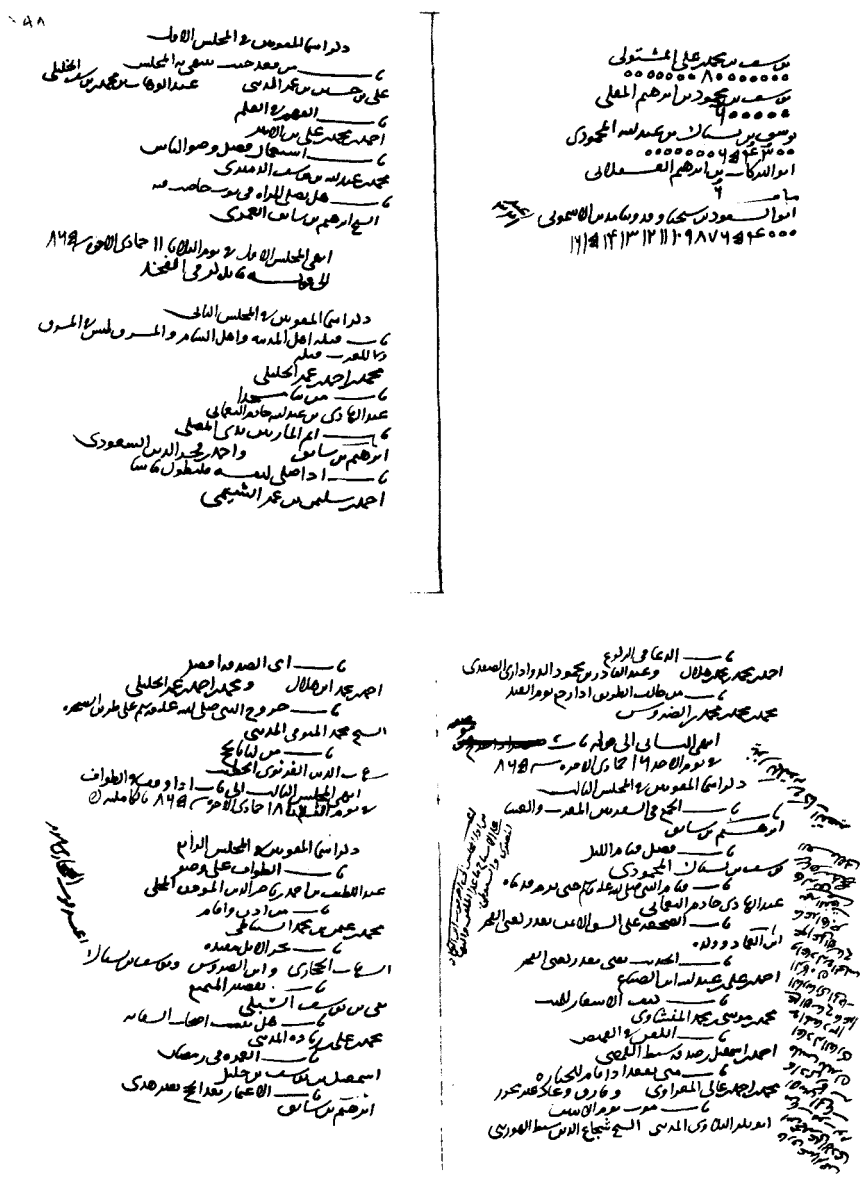
Feyzullah Efendi 259.
vr. 182a, 187b, 188a, 190b-191a, 194b-196a, Semâ meclislerinin yoklama listesi. Kaçırılan ve tekrarlanan dersler de belirtilmiştir.

Ek 10/5

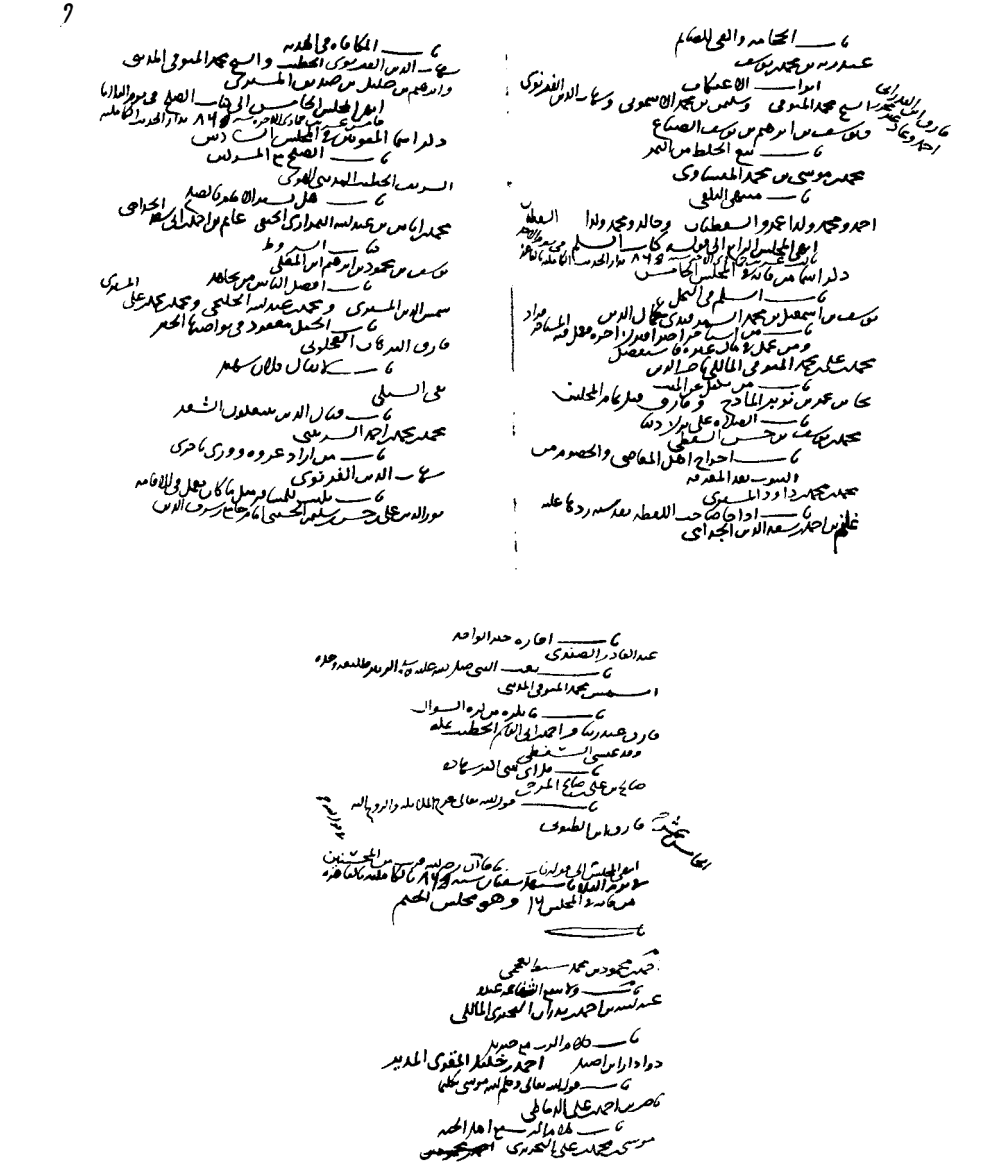
Feyzullah Efendi 259.
vr. 182a, 187b, 188a, 190b-191a, 194b-196a, Semâ meclislerinin yoklama listesi. Kaçırılan ve tekrarlanan dersler de belirtilmiştir.

Ek 11/1-2

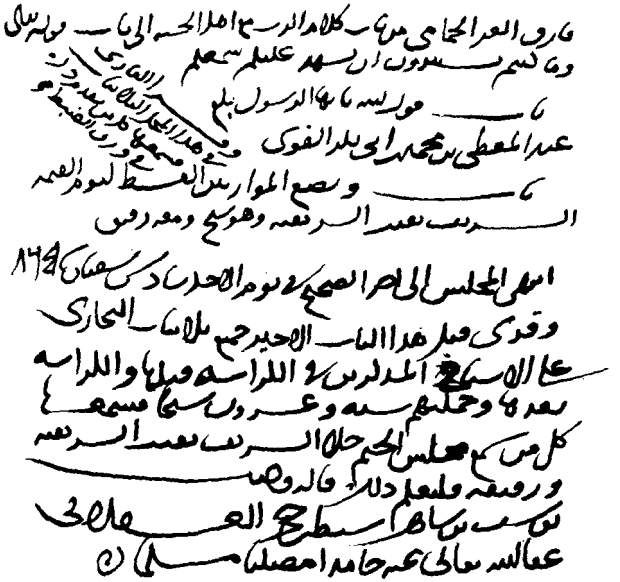
11. Feyzullah Efendi 259.
vr. 198a-200a, 205b-206a. Semâ' meclislerinin şeyh yardımcıları, kitabın okunan bölümleri, meclislerin tarihleri ve katılımcıların kaçırdıkları derslerin bölümleri.

Ek 11/3-4

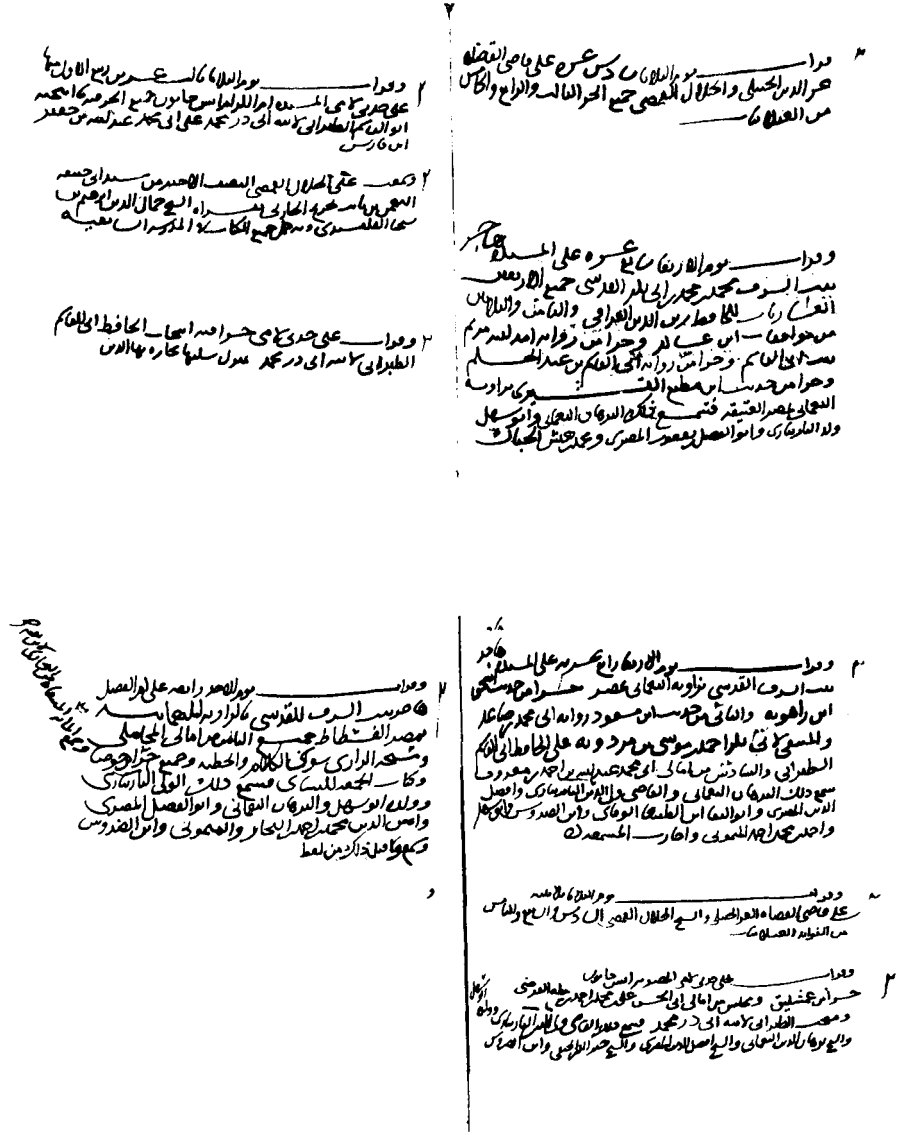
11. Feyzullah Efendi 259.
vr. 198a-200a, 205b. Semâ' meclislerinin şeyh yardımcıları, kitabın okunan bölümleri, meclislerin tarihleri ve katılımcıların kaçırdıkları derslerin bölümleri.

Ek 12

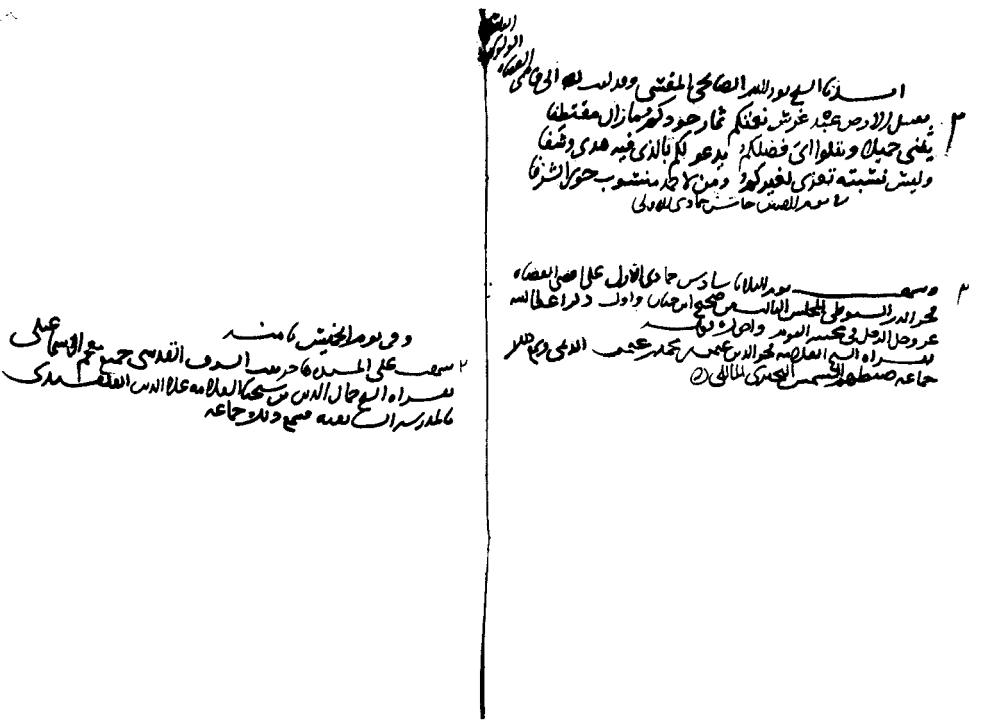
Feyzullah Efendi 259.
vr. 206a. Sıbt İbnü'l-Hacer'in, eserin okunduğu son meclisle ilgili kaydı.

Ek 13/1-2

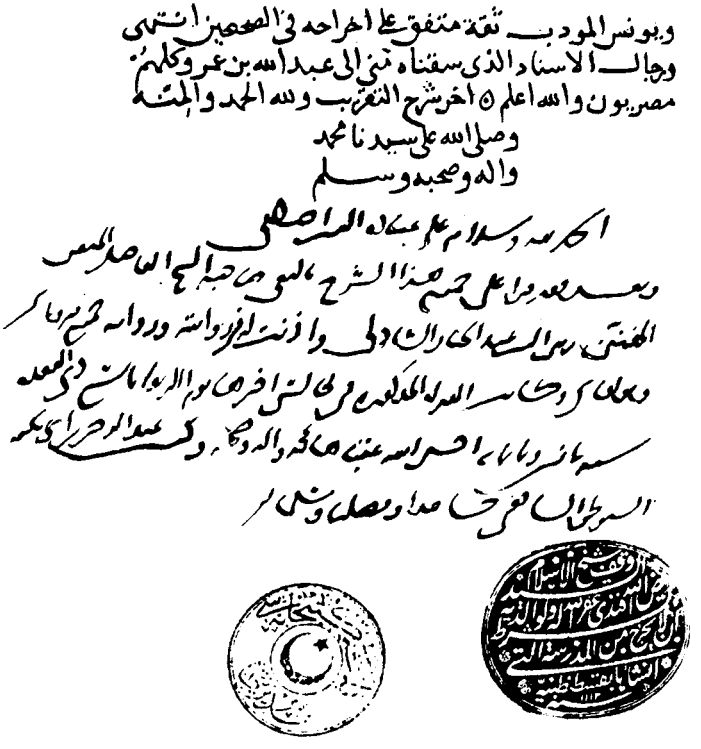
Feyzullah Efendi 259.
vr. 183a-185a. Sıbt İbnü'l-Hacer'in katıldığı meclisler, okuduğu kitaplarla ilgili kayıtları.

Ek 13/3

Feyzullah Efendi 259.
vr. 183a-185a. Sıbt İbnü'l-Hacer'in katıldığı meclisler,
okuduğu kitaplarla ilgili kayıtları.

Ek 14

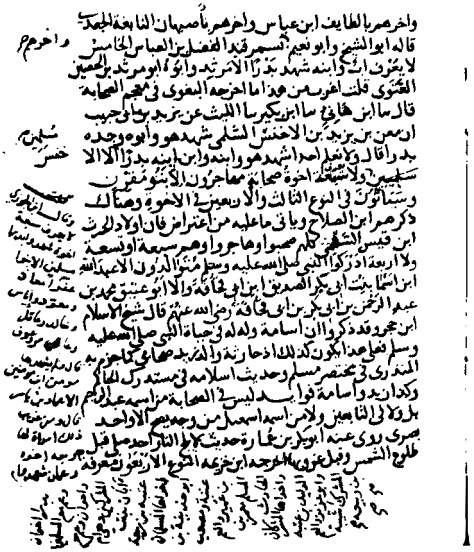
Feyzullah Efendi 355. vr. 265a.
Süyûtî'nin (ö. 911/150, *Tedrîbü'r-Râvî* adlı kitabını talebelerinden birine okuttuğunda verdiği icâzet.

Ek 15

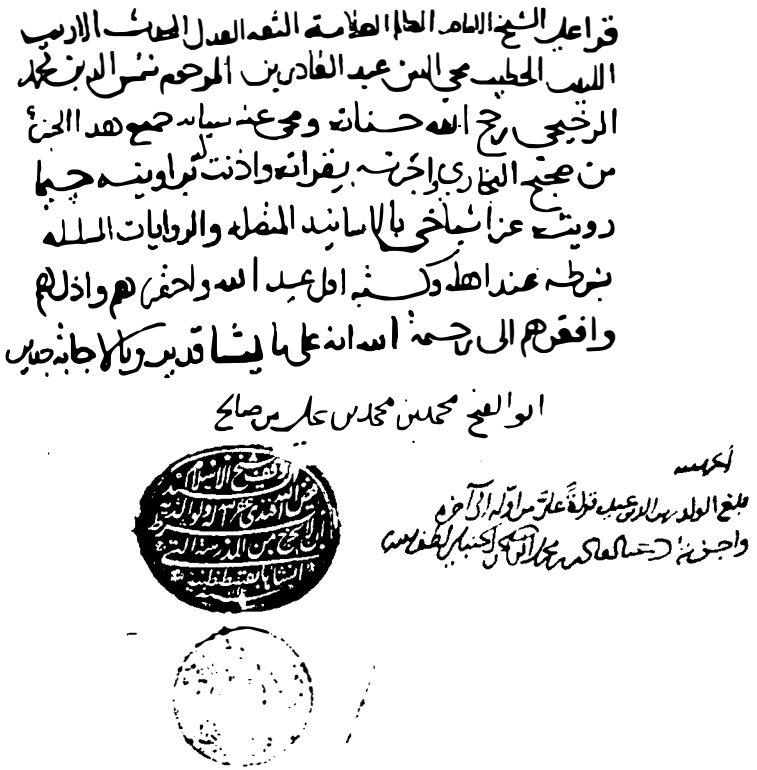
Feyzullah Efendi 355.
Tedrîbü'r-Râvî'nin zahriyesindeki ve eserin haşiyesindeki notların Süyûtî tarafından yazıldığına dâir kayıt.

Ek 16

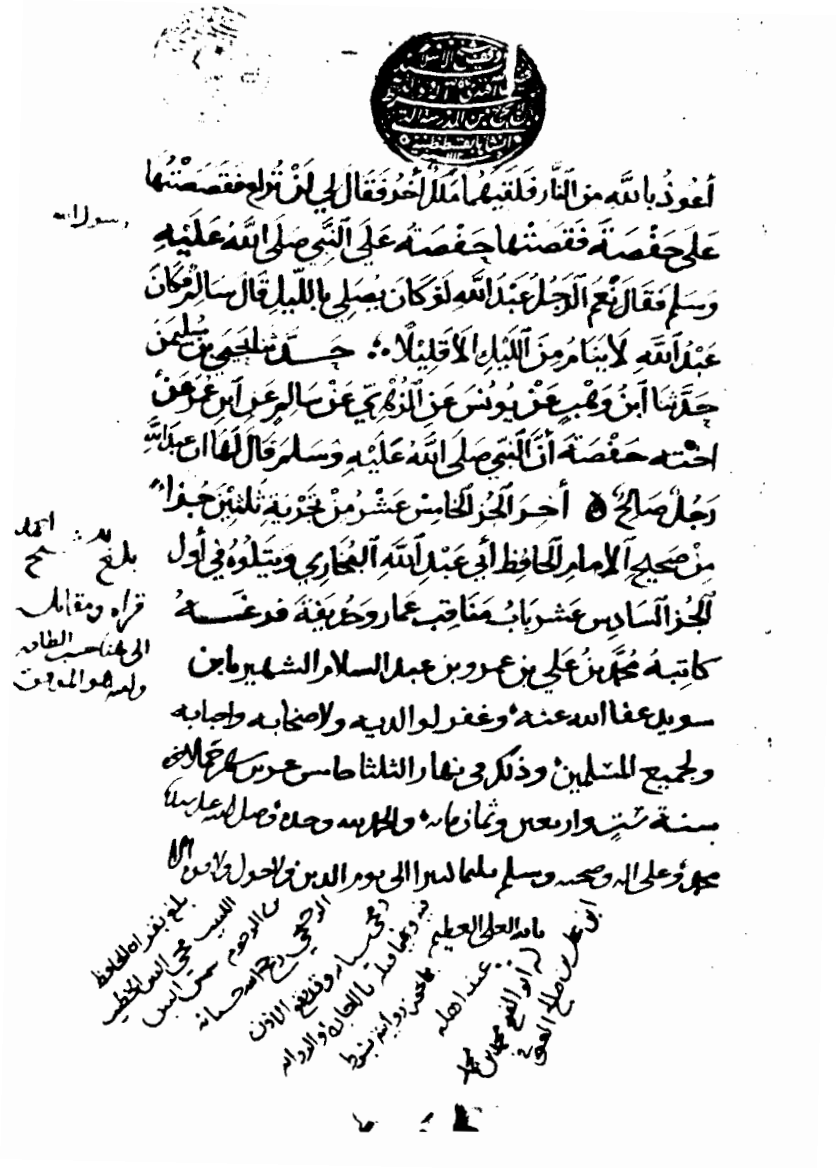
Feyzullah Efendi 355.
vr. 194b-195a. Süyûtî'nin kayıtları.

Ek 17

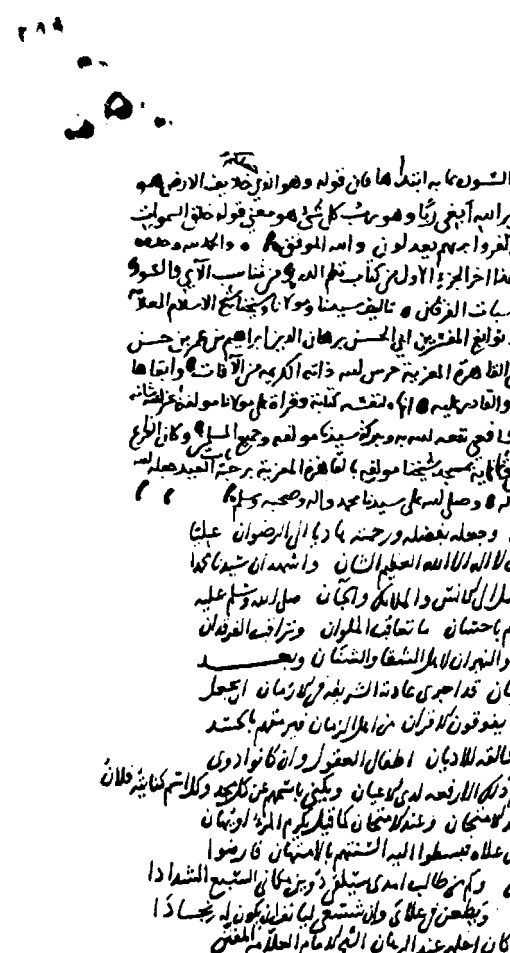
Feyzullah Efendi 484.
Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Salih el-Avfî'nin,
Muhyiddin el-Hatib'e verdiği icâzet.

Ek 18

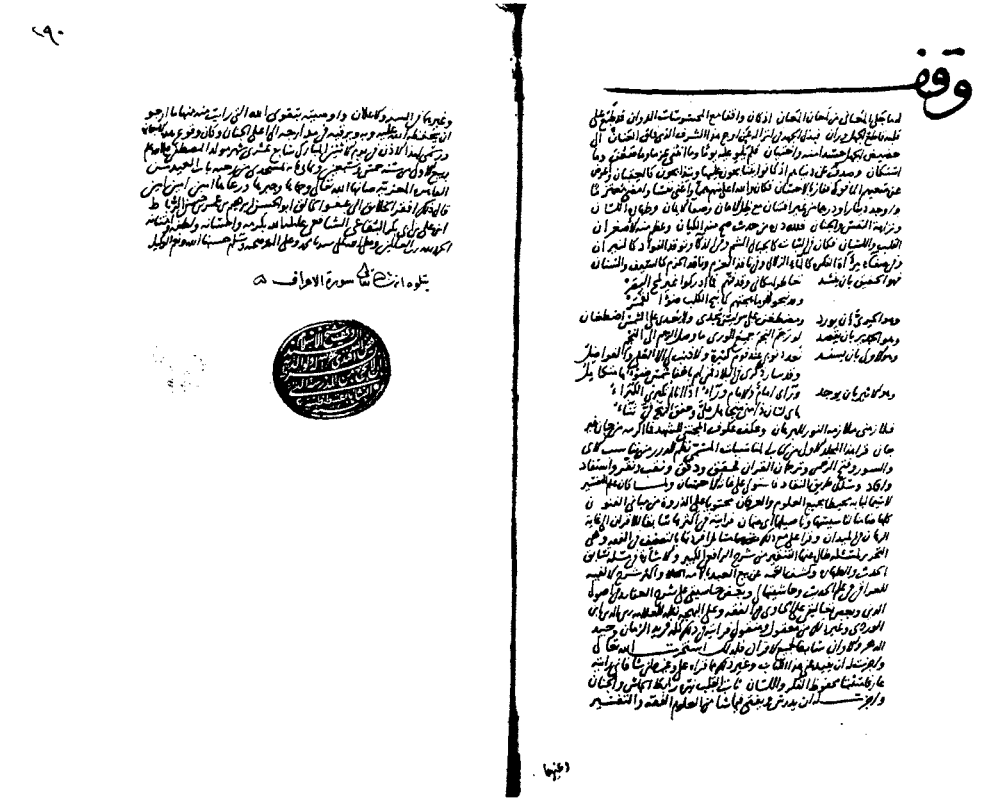
Feyzullah Efendi 484.
Genel icâzet ve rivâyet kaydı.

Ek 19/1

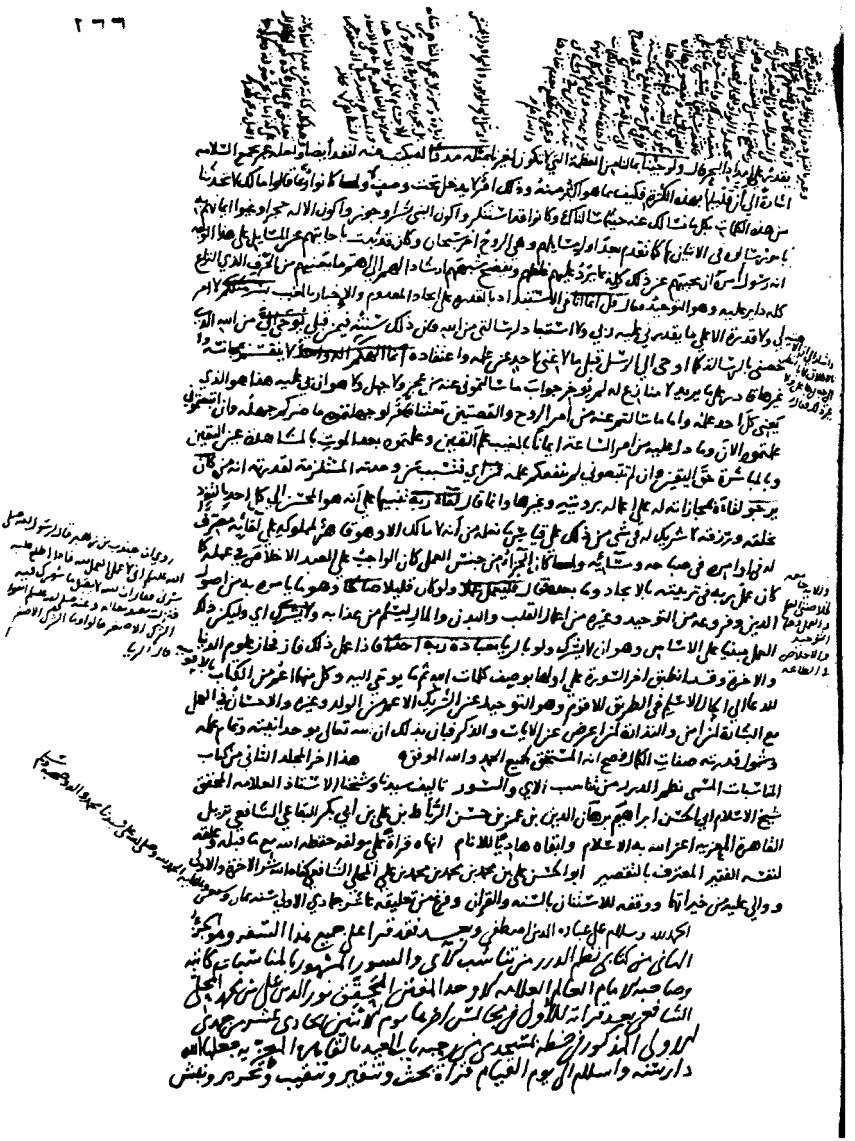
Feyzullah Efendi 242.
Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin, (ö. 885/1480),
Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver adlı eserini Kahire'de
Bâbu'l-'Îd mahallesinde bir talebesine okuttuğunda Rebiü'l-evvel 875/
Eylül 1470 tarihinde verdiği edebî sanatlarla süslü icâzeti.

Ek 19/2

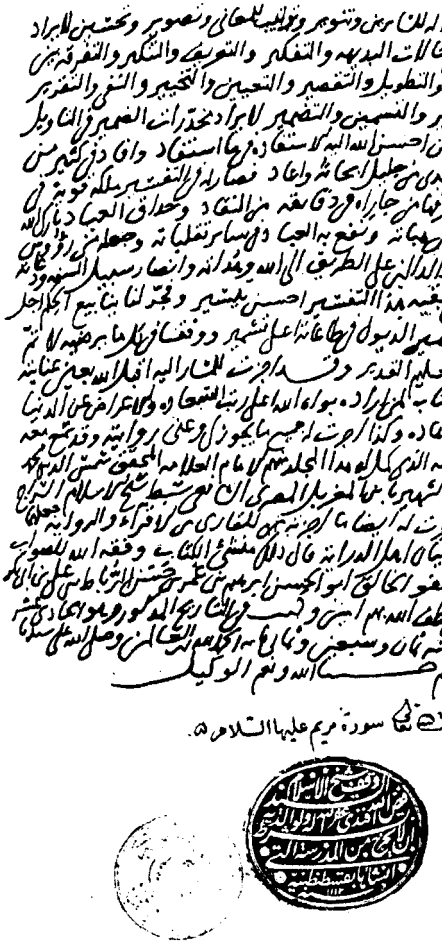
Feyzullah Efendi 242.
Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin, (ö. 885/1480),
Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver adlı eserini Kahire'de
Bâbu'l-'Îd mahallesinde bir talebesine okuttuğunda Rebiü'l-evvel 875/
Eylül 1470 tarihinde verdiği edebî sanatlarla süslü icâzeti.

Ek 20/1

Feyzullah Efendi 243.
Bikâ'î'nin, (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 4. cildini okutması dolayısıyla 11 Cemazie'l-evvel 875/5 Kasım 1470 tarihinde verdiği aynı tarzda başka bir icâzeti.

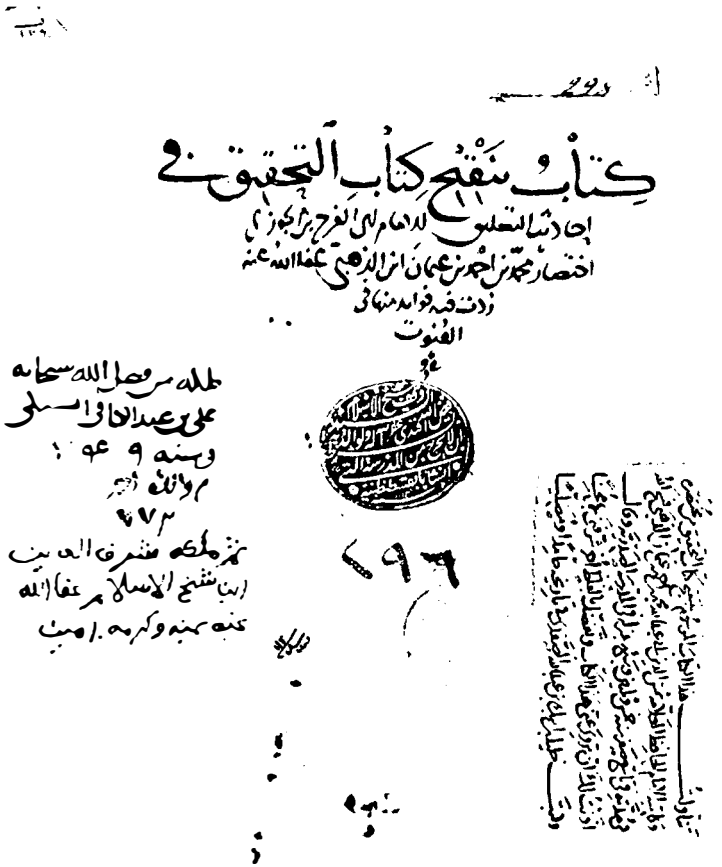
Ek 20/2

Feyzullah Efendi 243.

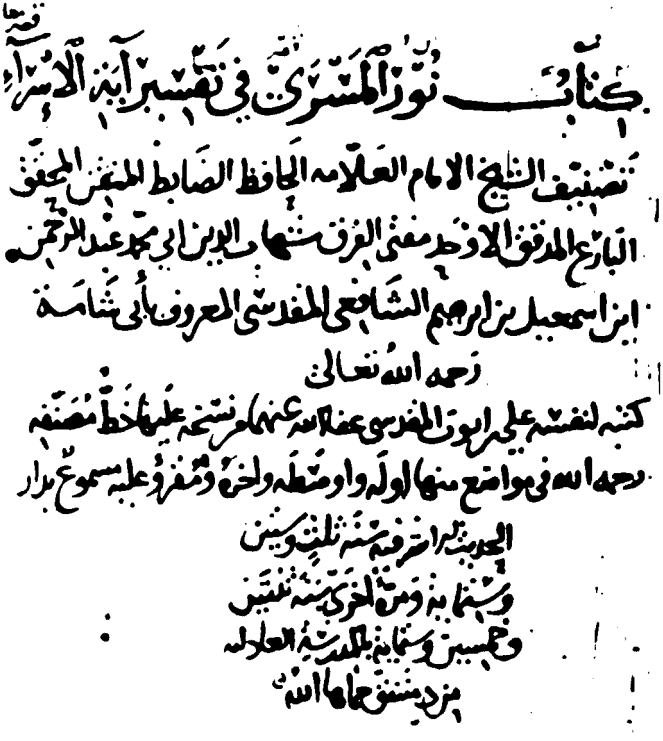
Bikâ'î'nin, (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 4. cildini okutması dolayısıyla 11 Cemazie'l-evvel 875/5 Kasım 1470 tarihinde verdiği aynı tarzda başka bir icâzeti.

Ek 21

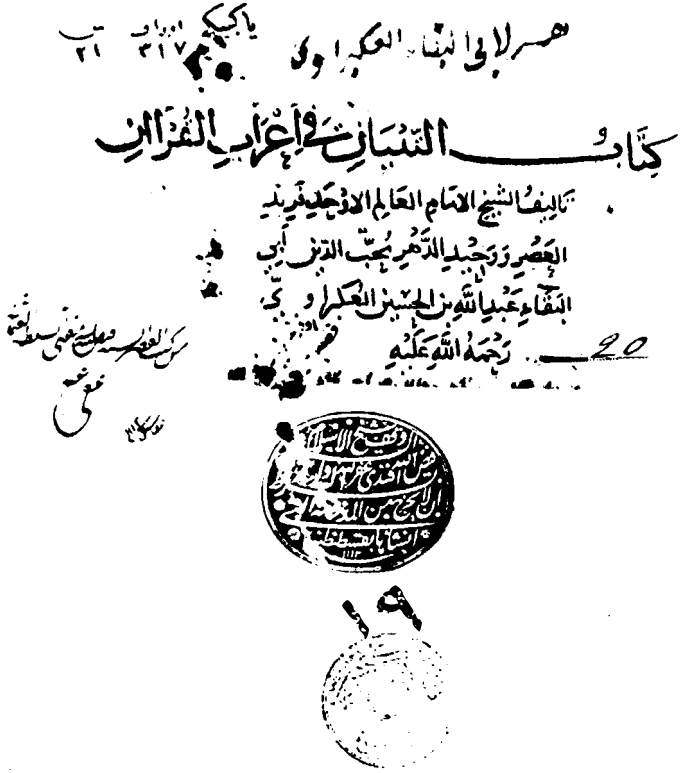
Feyzullah Efendi 296.
Safedi'nin (ö. 764/1363), Zehebî'den (ö. 748/1348),
Kitabu Tenkihi Kitabi't-Tahkik adlı eserini, 9 Safer 835/17 Ekim 1431 tarihinde
Medresetü's-Sadriyye'de münâvele yoluyla aldığını belirten kayıt.

Ek 22/1

كتاب نور المسرى في تفسير آية الاسراء
تصنيف الشيخ الامام العلامة الحافظ الضابط المتقن المحقق
البارع المدقق الاوحد مفتي الفرق شهاب الدين ابي محمد عبد الرحمن
ابن اسمعيل بن ابراهيم الشافعي المقدسي المعروف بأبي شامة
رحمه الله تعالى
كتبه لنفسه علي ابن المقدسي عفا الله عنهما من نسخة عليها خط مصنفه
رحمه الله في مواضع منها اوله واوسطه واخره ومقروء عليه مسموع بدار
الحديث الاشرفية سنة ثلث وسبعين
وستمائة ومن الخزانة سنة ثنتين
وخمسين وستمائة بالمدرسة العادلية
بمزيد مشقق حماها الله

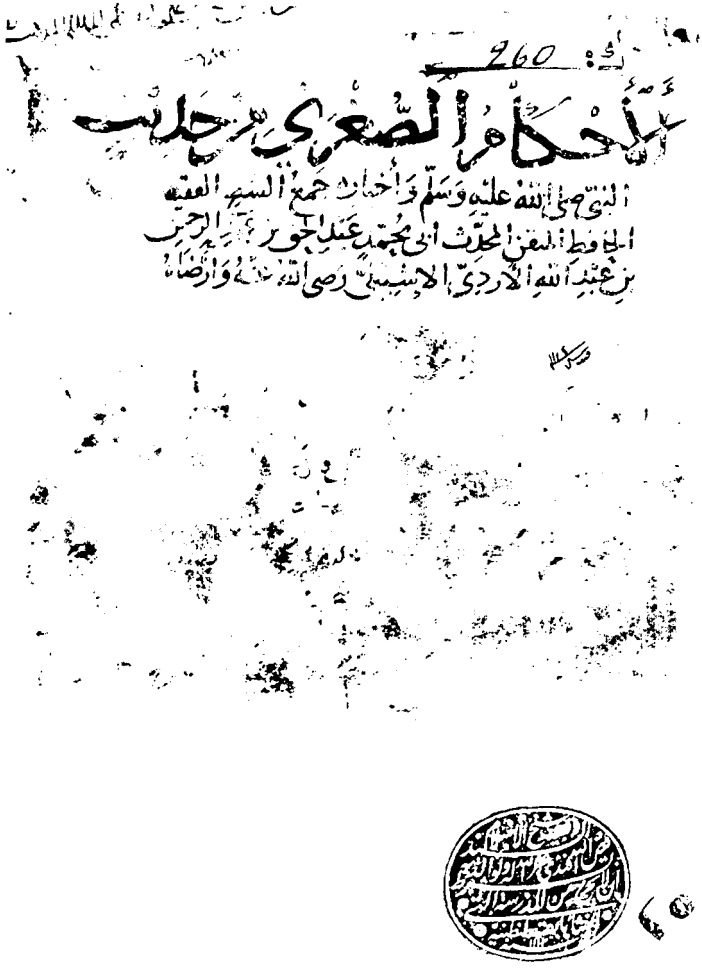
Chester Beatty 3307.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/2

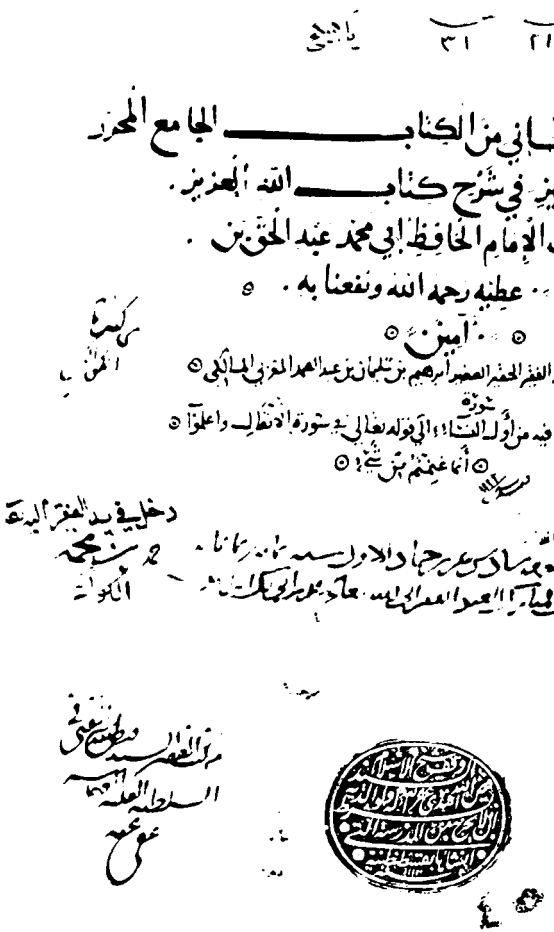
Feyzullah Efendi 19.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/3

Feyzullah Efendi 258.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/4

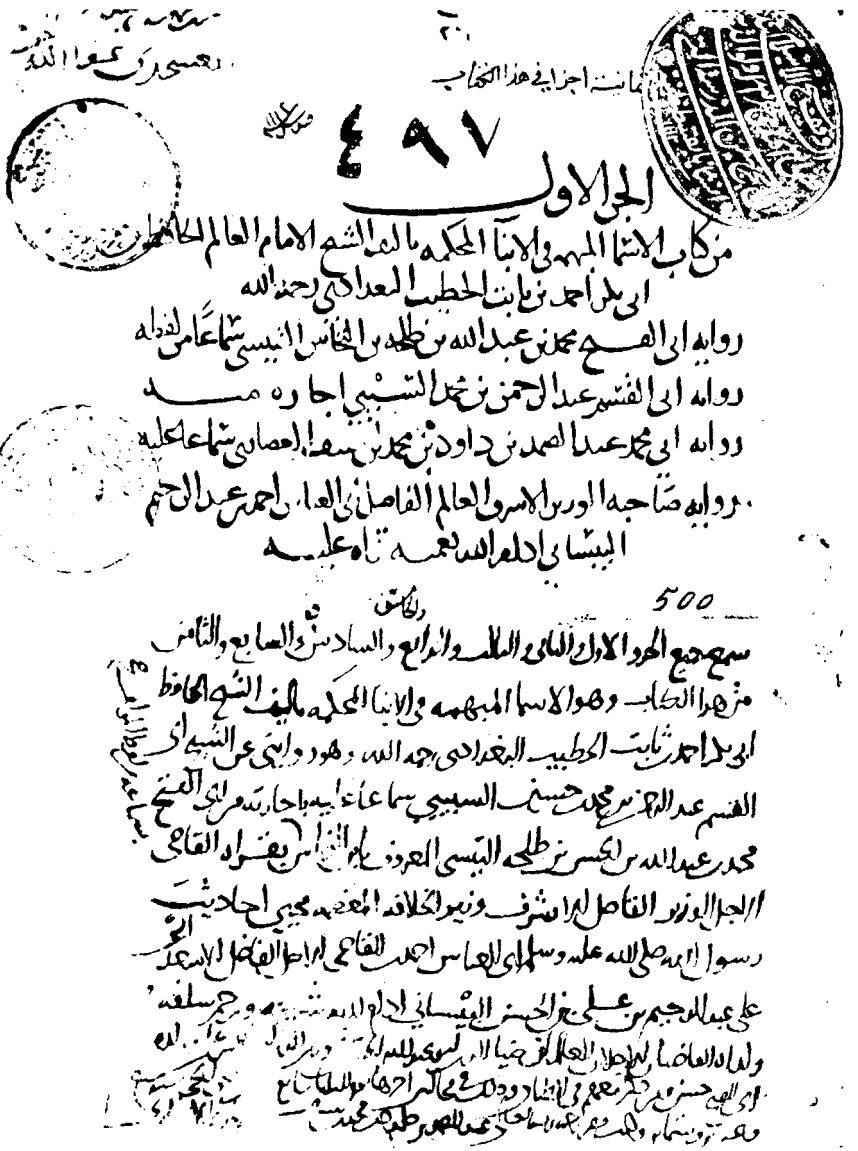
Feyzullah Efendi 45.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/5

Feyzullah efendi 496 M.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/6

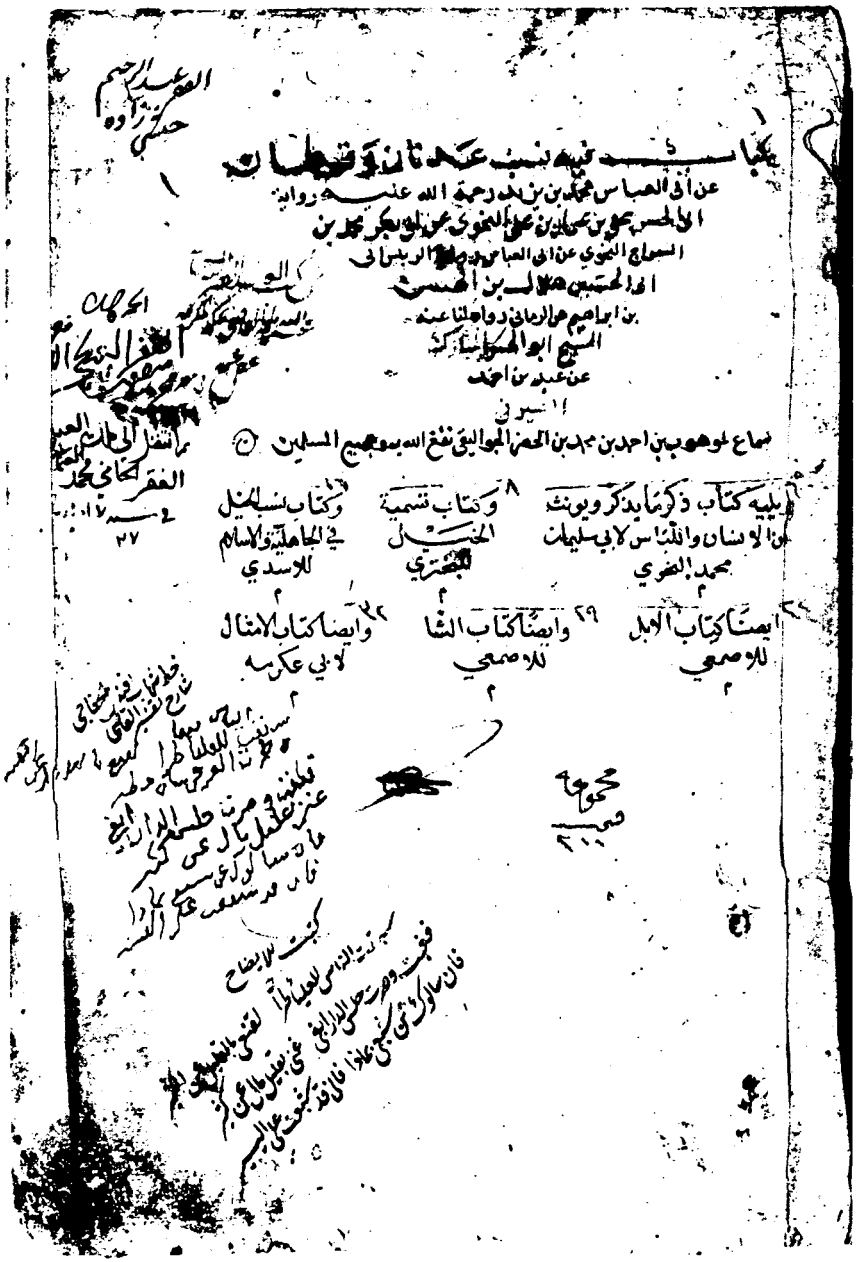
Feyzullah Efendi 497.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/7

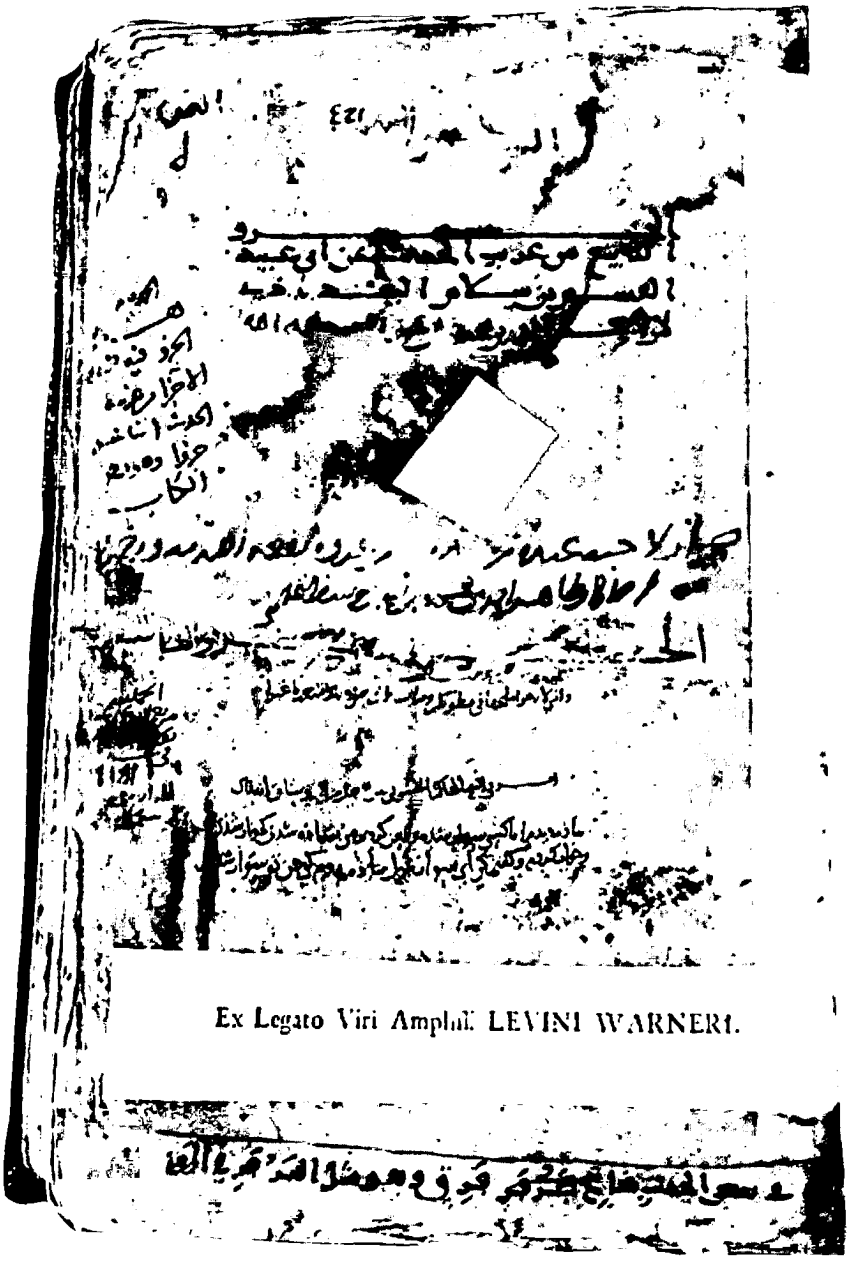
Veliyüddin Efendi 2372.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/8

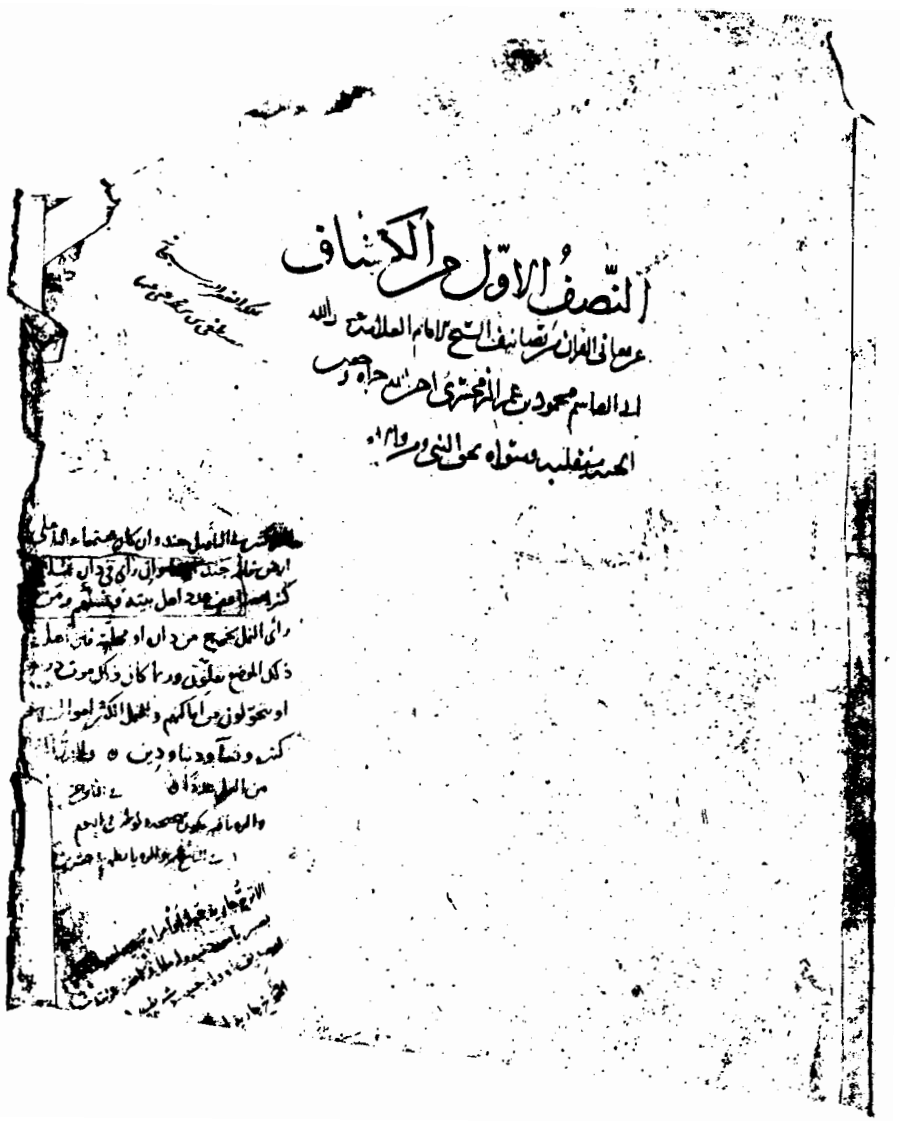
Veliyüddin Efendi 3178.
Müellif veya müstensihin yazdığı/yaptığı iç kapak.

Ek 22/9

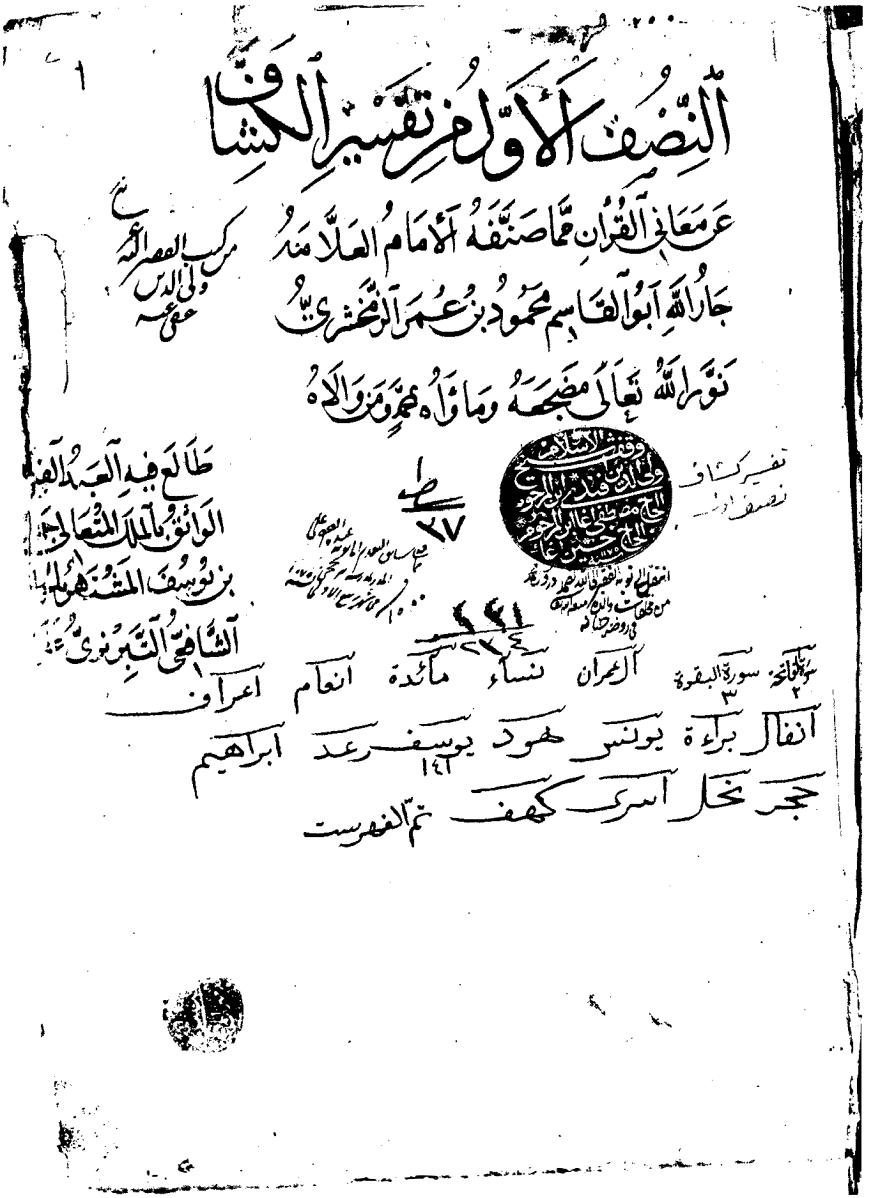
Leiden Library, Or. 298.
Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın 252 (838) tarihinde istinsah edilmiş *Garîbü'l-hadîs* adlı eserinin bir cüz'ünün zahriyyesi/iç kapağı.

Ek 23/1

النصف الاول من الكشاف
عن حقائق التنزيل وعيون الاقاويل في وجوه التأويل
تصانيف الشيخ الامام العلامة جار الله
ابي القاسم محمود بن عمر الزمخشري امتع الله
الحمد لمن غلب وسوّاه بحق النبي ومن والاه

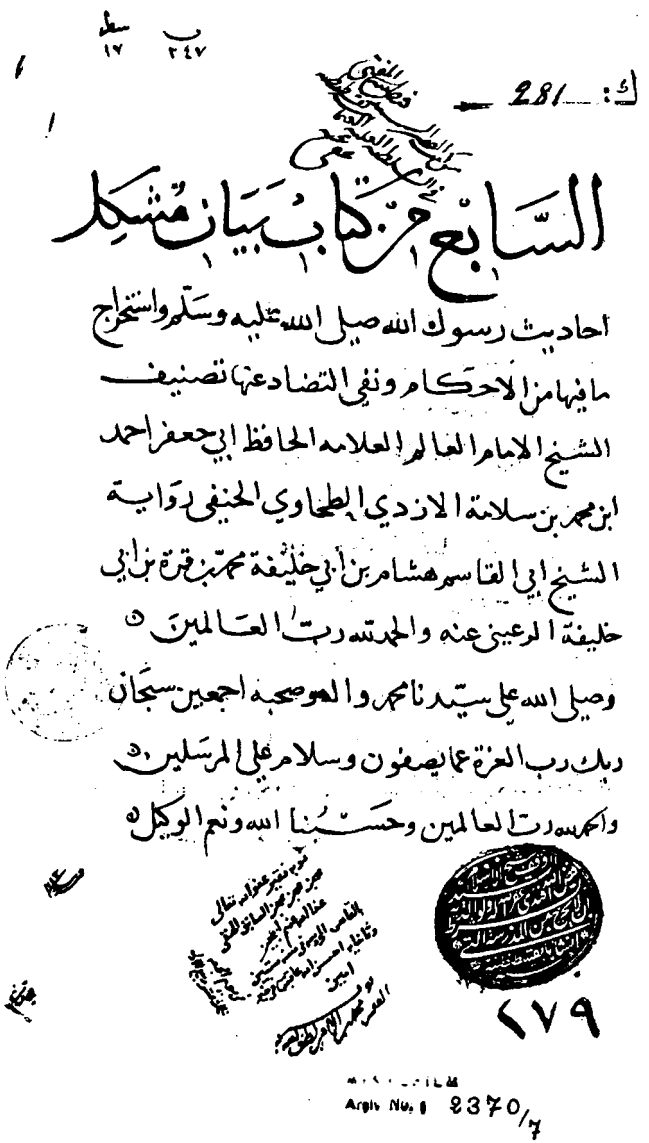
Veliyüddin Efendi 231.
Te'lif veya istinsahtan sonra yazılan/yapılan iç kapak.

Ek 23/2

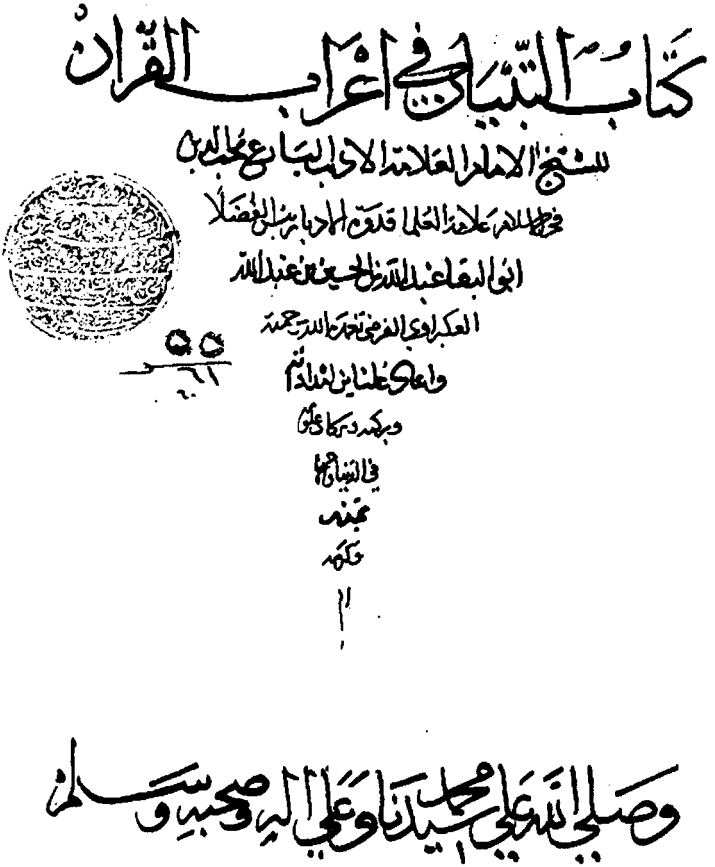
Veliyüddin Efendi 231.
Te'lif veya istinsahtan sonra yazılan/yapılan iç kapak.

Ek 23/3

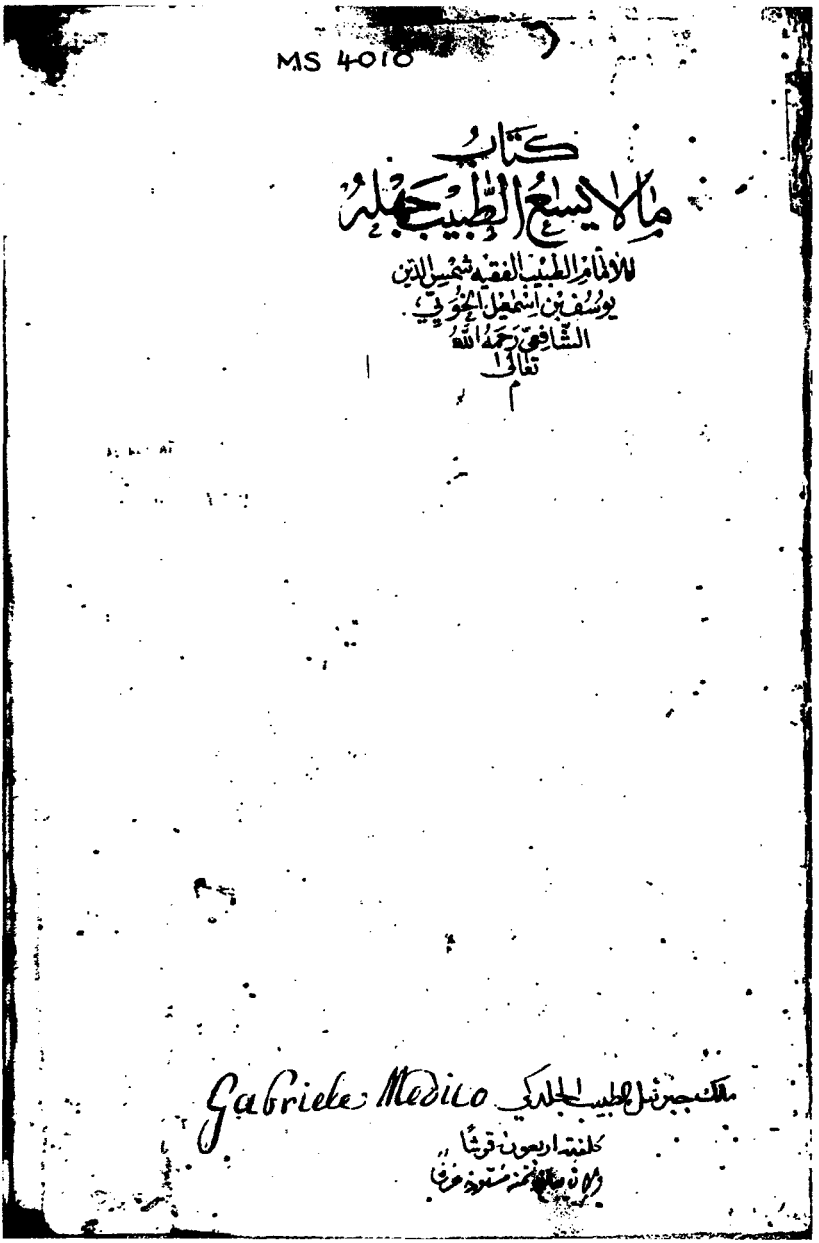
Feyzullah Efendi 279.
Te'lif veya istinsahtan sonra yazılan/yapılan iç kapak.

Ek 23/4

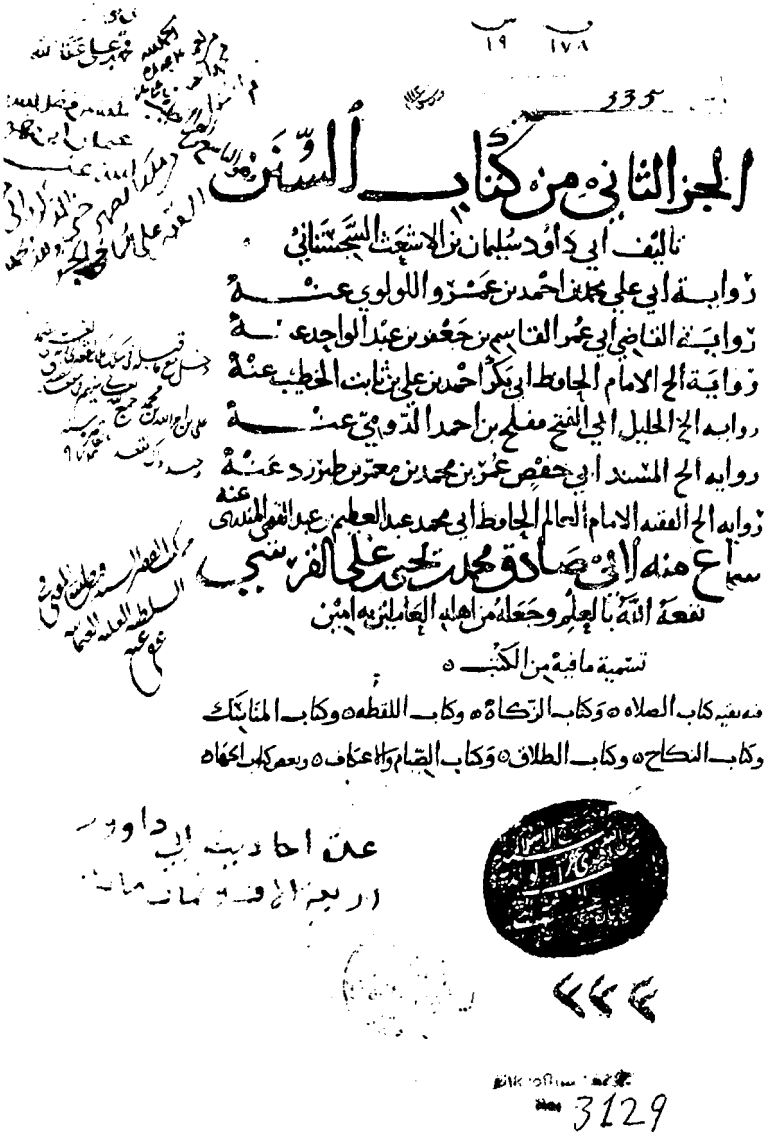
Veliyüddin Efendi 55.
Te'lif veya istinsahtan sonra yazılan/yapılan iç kapak.

Ek 23/5

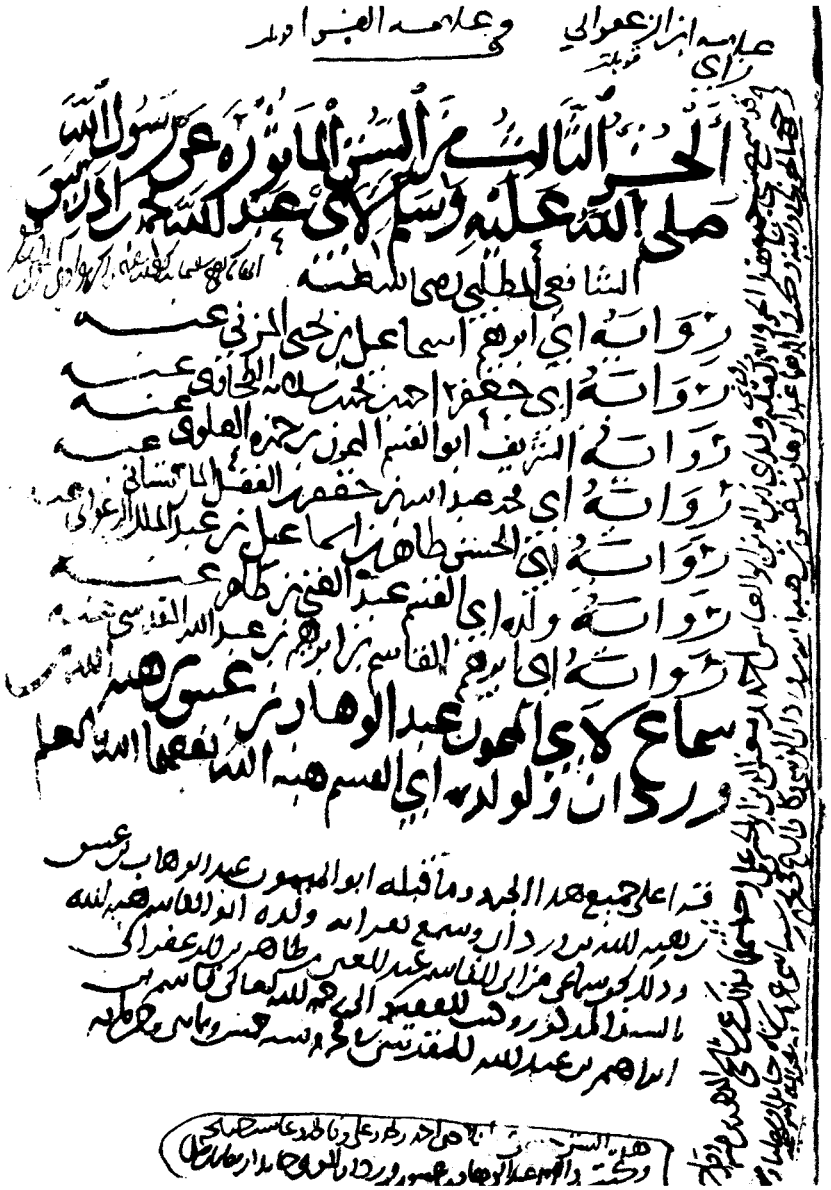
Chester Beatty 4010.
Te'lif veya istinsahtan sonra yazılan/yapılan iç kapak.

Ek 24/1

Feyzullah Efendi 333.
Te'lif veya istinsahtan sonra yazılan/yapılan iç kapak.

Ek 24/2

Feyzullah Efendi 351.
Bir eserin râvilerini gösteren iki iç kapak.

Ek 25/1

كتاب معرفة أنواع علم الحديث

Ragıp Paşa 243.
Zahriyyeye yazılmış kayıtlar.

Ek 25/2

Chester Beatty 3009.
Zahriyyeye yazılmış temellük ve kıraat kayıtları.

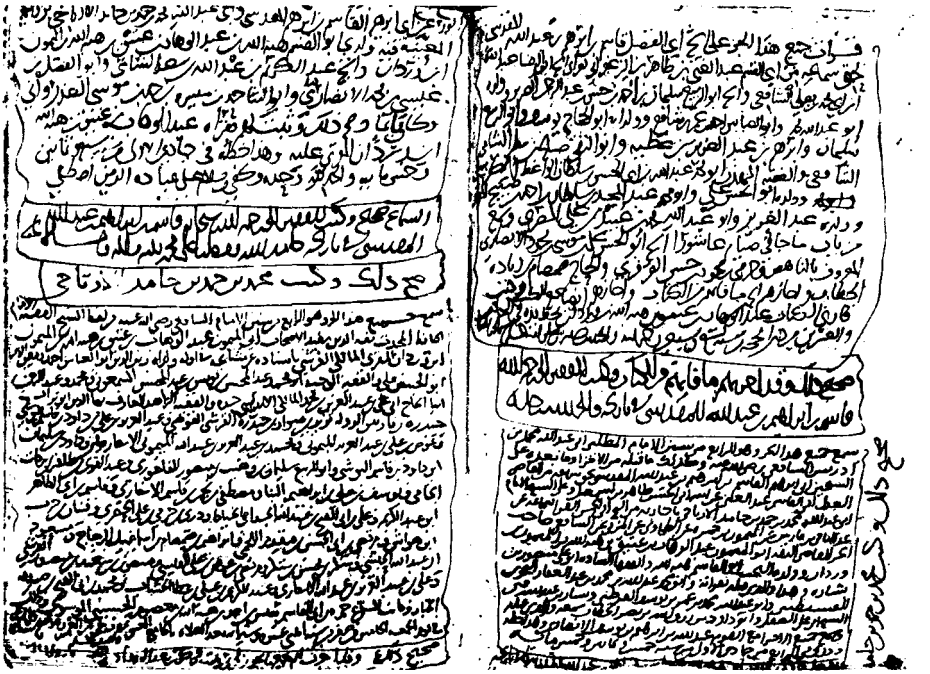
Ek 26/1

Feyzullah Efendi 333.

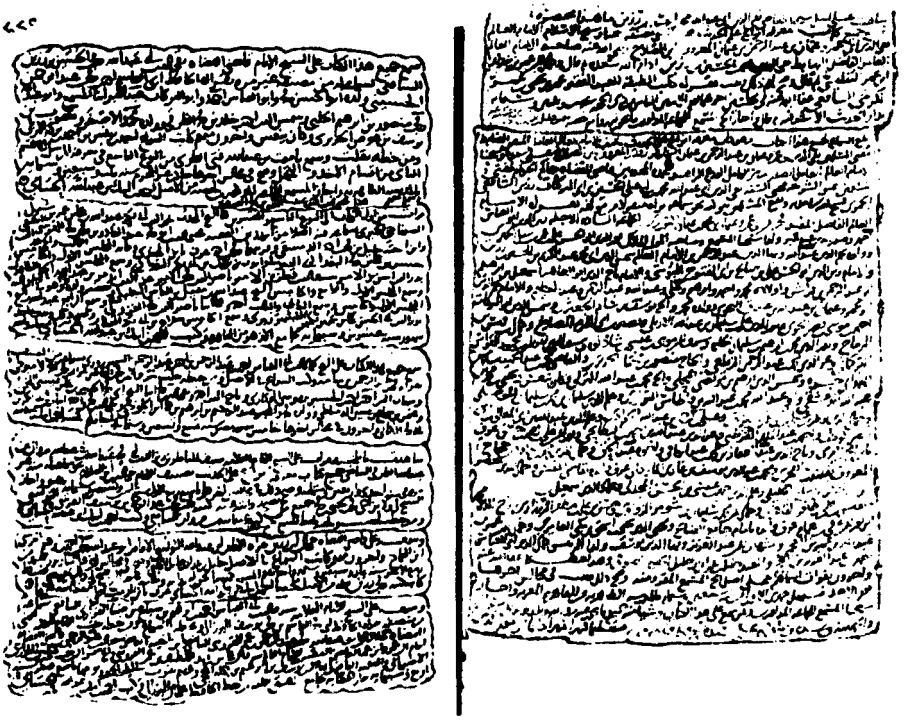
Baş ve son sayfalardaki boş sayfalara yazılmış semâ'/kırâ'at kayıtları.

Ek 26/2

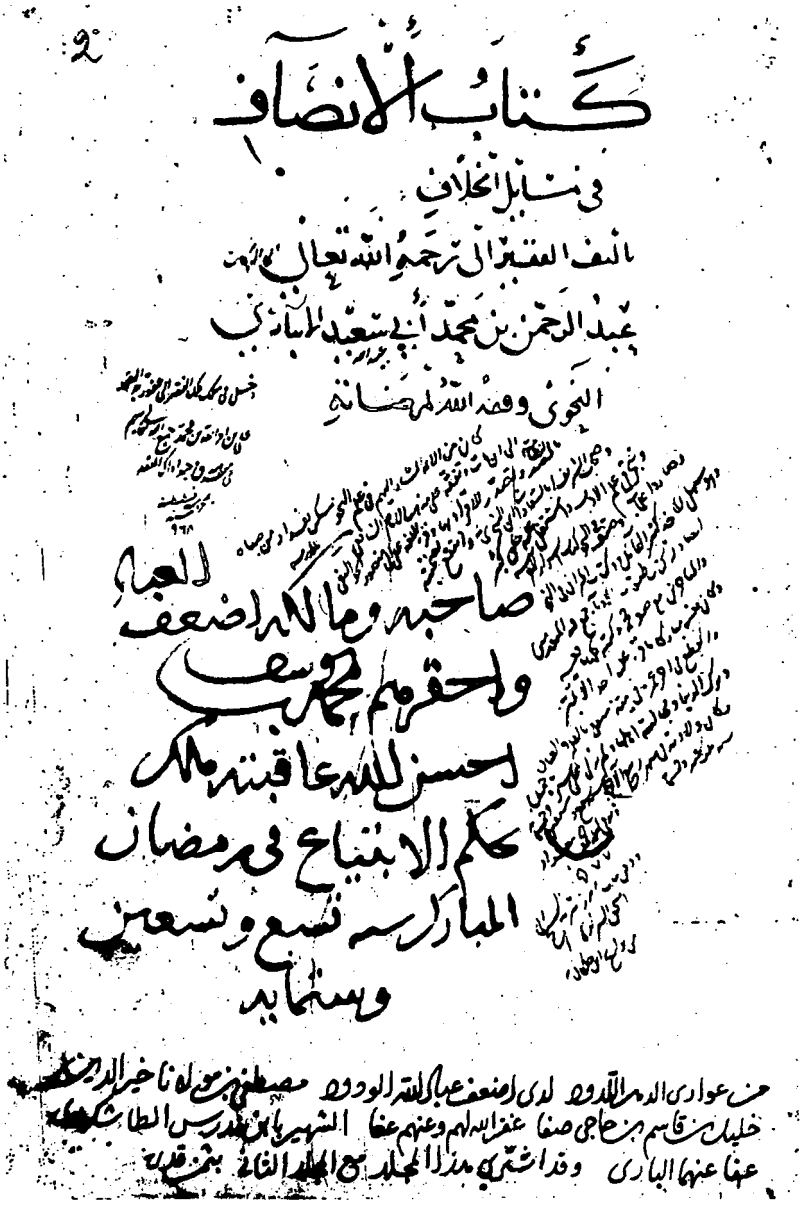
Feyzullah Efendi 351.
Baş ve son sayfalardaki boş sayfalara yazılmış semâ'/kırâ'at kayıtları.

Ek 26/3

Ragıp Paşa 243.
Baş ve son sayfalardaki boş sayfalara yazılmış semâ'/kırâ'at kayıtları.

Ek 27

Chester Beatty. 3126.
Temellük kayıtları. Taşköprüzâde Mustafa b. Hayreddin'in temellük kaydı.

Ek 28

الثالث عشر من الكشاف
عن حقائق التنزيل

Feyzullah Efendi 221.
Muhammed b. Mes'ud b. İlyâs es-Sâğânî'nin, Esîrü'd-dîn Ebu'l-Kâsım Vâsıl b. Ebi'l-Fevâris'e, Zemahşerî'nin Keşşâf'ının 13. cüzünü okuttuğuna dâir semâ' kaydı.

Ek 29/1-2

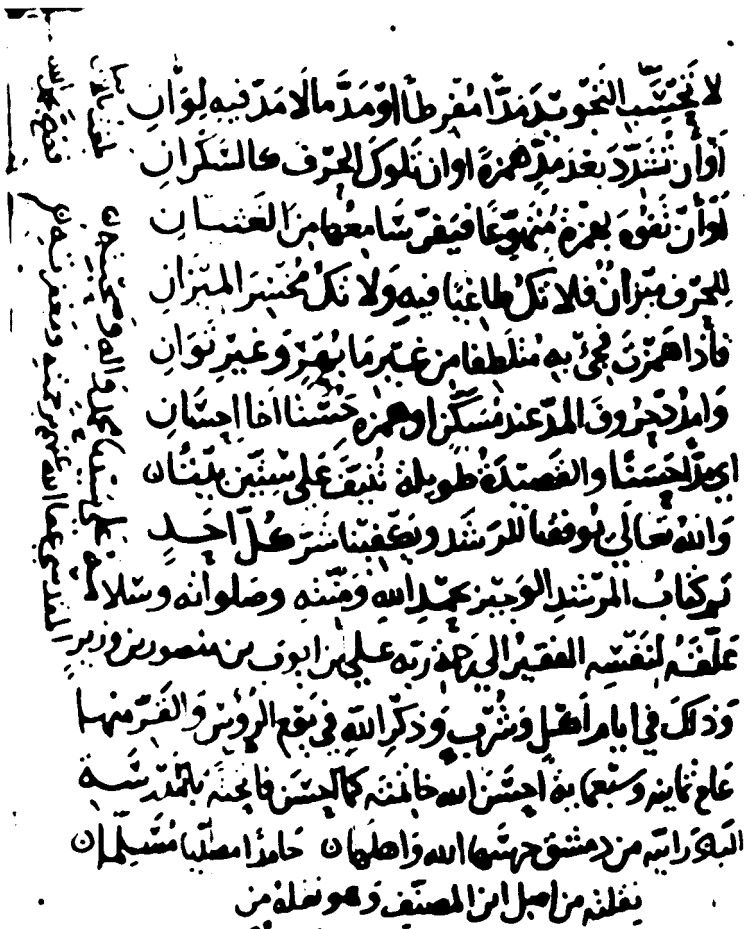

Feyzullah Efendi 232;
Satır sonuna gelip de bölünecek kelimelerin, eksik harflerini takip eden satıra değil de hâşiyeye yazma.

Kastamonu 20.

Kastamonu 20. satır sonuna gelip de bölünecek kelimelerin, eksik harflerini takip eden satıra değil de hâşiyeye yazma.

Ek 30

Chester Beatty 3307.
Ali b. Eyyüb'ün, 708/1308 tarihinde istinsah ettiği Ebû Şâme'nin el-Mürşidü'l-Vecîz adlı eserinin istinsah kaydında, istinsaha esas aldığı nüshayı verişi.

Ek 31/1

Feyzullah Efendi 245.
Yatay dikdörtgen veya ters üçgenin altına eklenmiş yatay dikdörtgen, dâire gibi şekillerin içine yazılmış istinsah kayıtları.

Ek 31/2

Feyzullah Efendi 246.
Yatay dikdörtgen veya ters üçgenin altına eklenmiş yatay dikdörtgen, dâire gibi şekillerin içine yazılmış istinsah kayıtları.

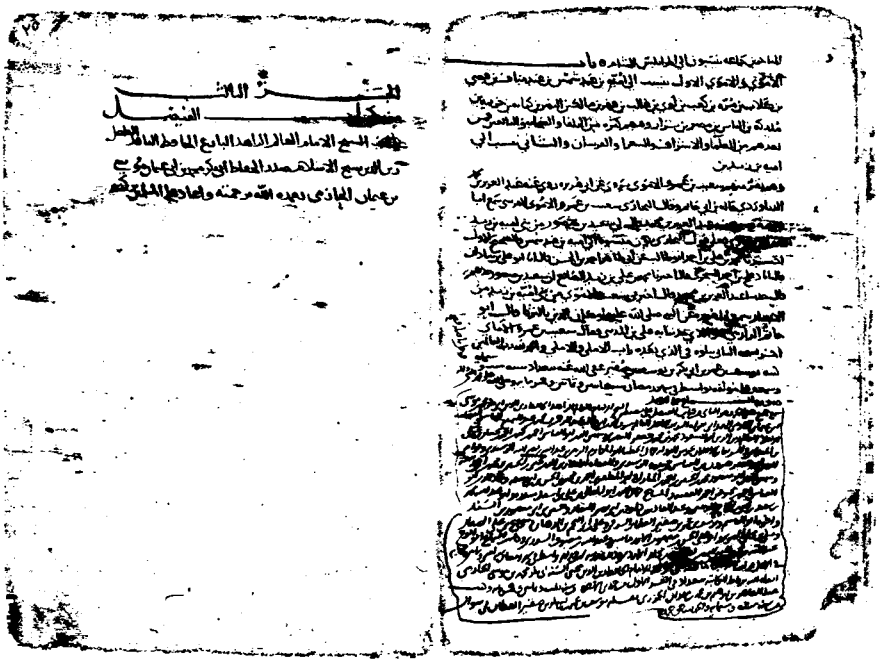
Ek 31/3

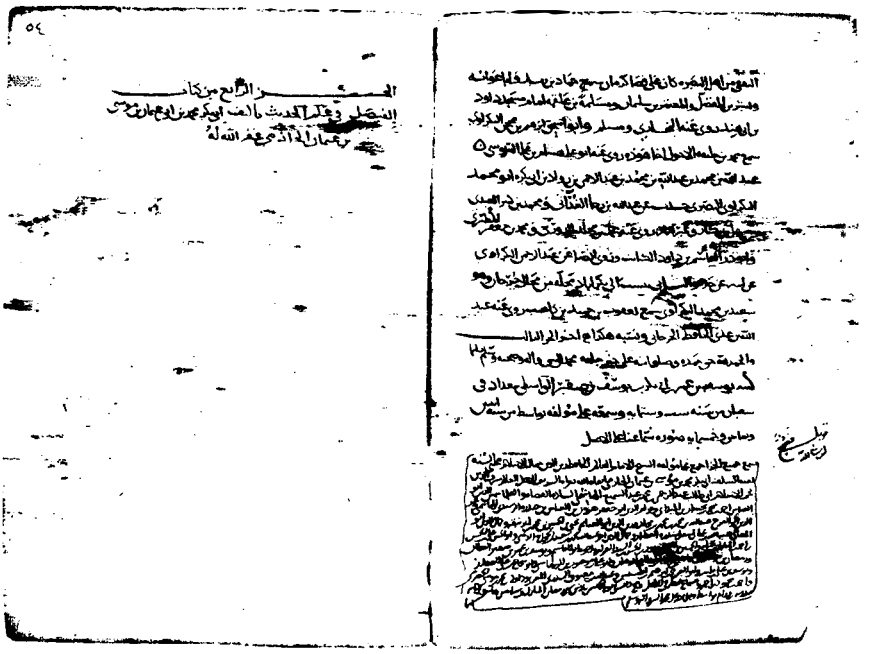
Feyzullah Efendi 301.
Yatay dikdörtgen veya ters üçgenin altına eklenmiş yatay dikdörtgen, dâire gibi şekillerin içine yazılmış istinsah kayıtları.

Ek 32/1

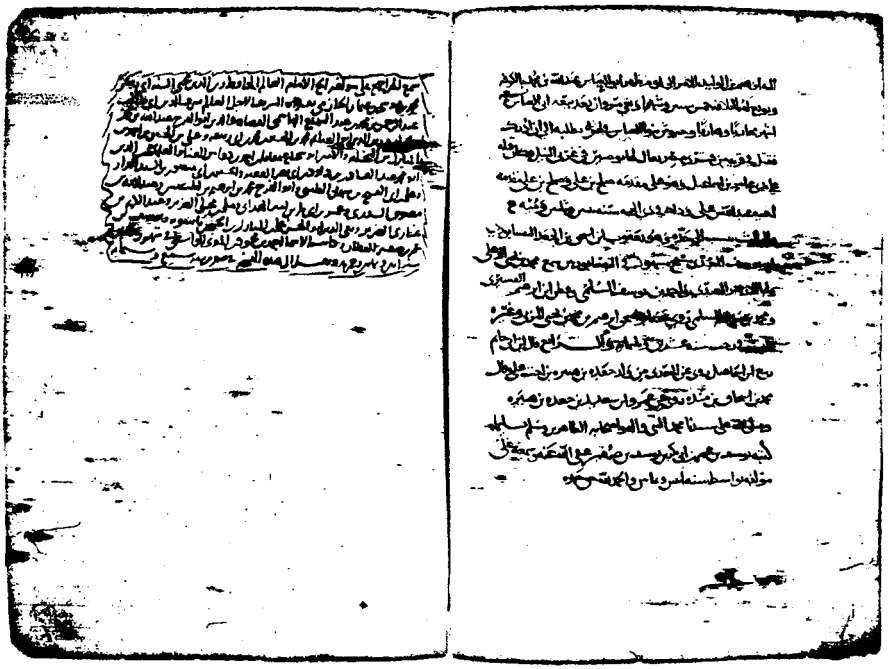
Zâhiriyye 1234
Cüz' cüz' yazılmış ve ciltlenmiş Zeynü'd-dîn Ebi Bekr Muhammed b. Ebi Osman'ın, *Kitâbu'l-Faysal fi 'İlmi'l-Hadis* adlı eserinin bir cüz'ünün sonu ve müteakip cüz'ünün başından örnekler.

Ek 32/2

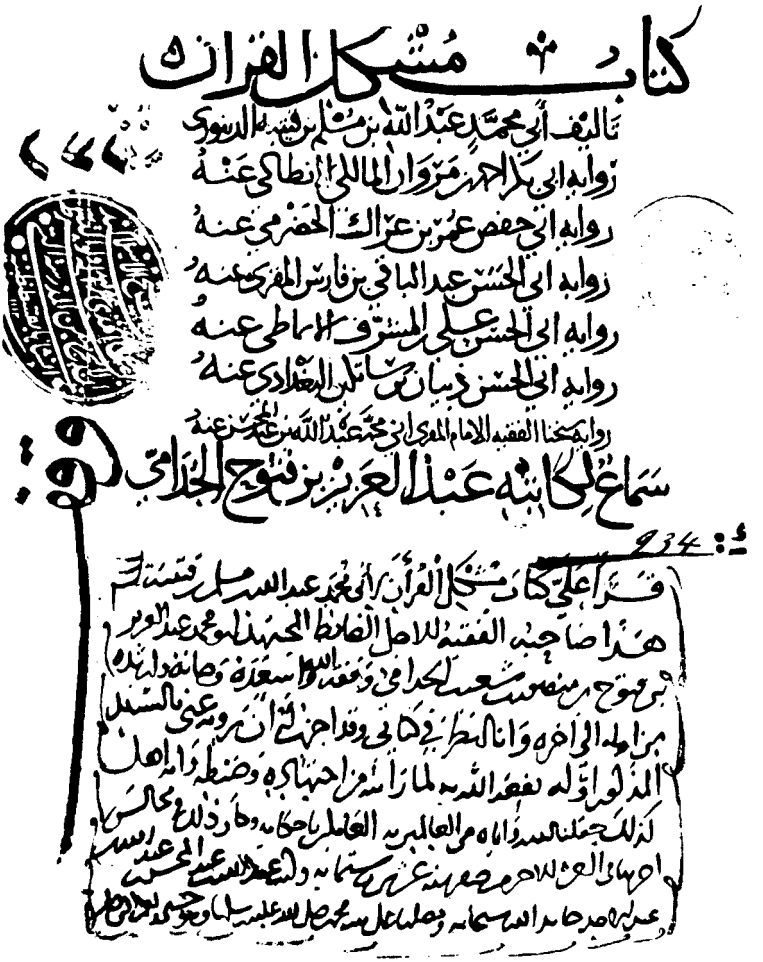
Zâhiriyye 1234
Cüz' cüz' yazılmış ve ciltlenmiş Zeynü'd-dîn Ebi Bekr Muhammed b. Ebi Osman'ın, *Kitâbu'l-Faysal fi 'İlmi'l-Hadis* adlı eserinin bir cüz'ünün sonu ve müteakip cüz'ünün başından örnekler.

Ek 32/3

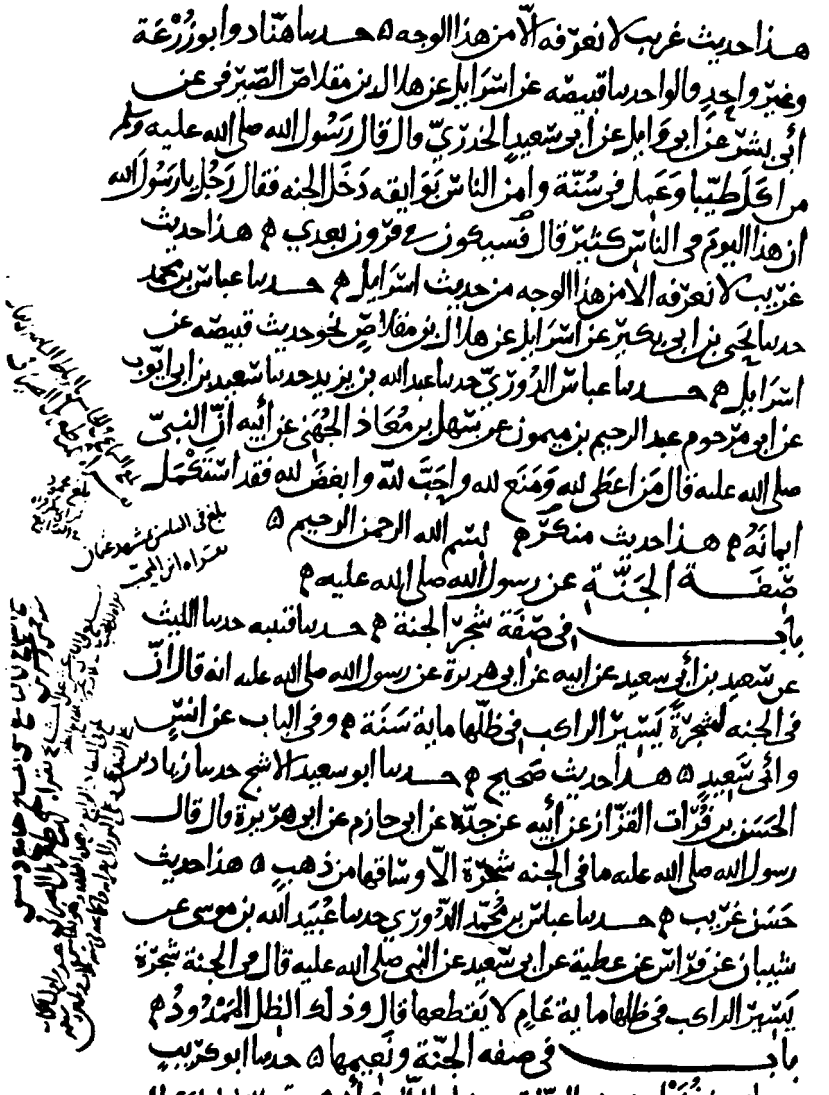
Zâhiriyye 1234
Cüz' cüz' yazılmış ve ciltlenmiş Zeynü'd-dîn Ebi Bekr Muhammed b. Ebi Osman'ın, *Kitâbu'l-Faysal fi 'Ilmi'l-Hadis* adlı eserinin bir cüz'ünün sonu ve müteakip cüz'ünün başından örnekler.

Ek 33

Feyzullah Efendi 232.
İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889), semâ' yoluyla oluşturulan *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eserinin zahriyesinde, eser adından sonra, bu eseri İbn Kuteybe'den rivâyet yoluyla nakleden 5 kişinin adları ve altında, altıncı râvî olan Ebû Muhammed Abdullah b. Abdü'l-Muhsin'in bu nüshanın müstensihine, bu eseri semâ' yoluyla okuttuğunu belirten semâ kaydı.

Ek 34/1

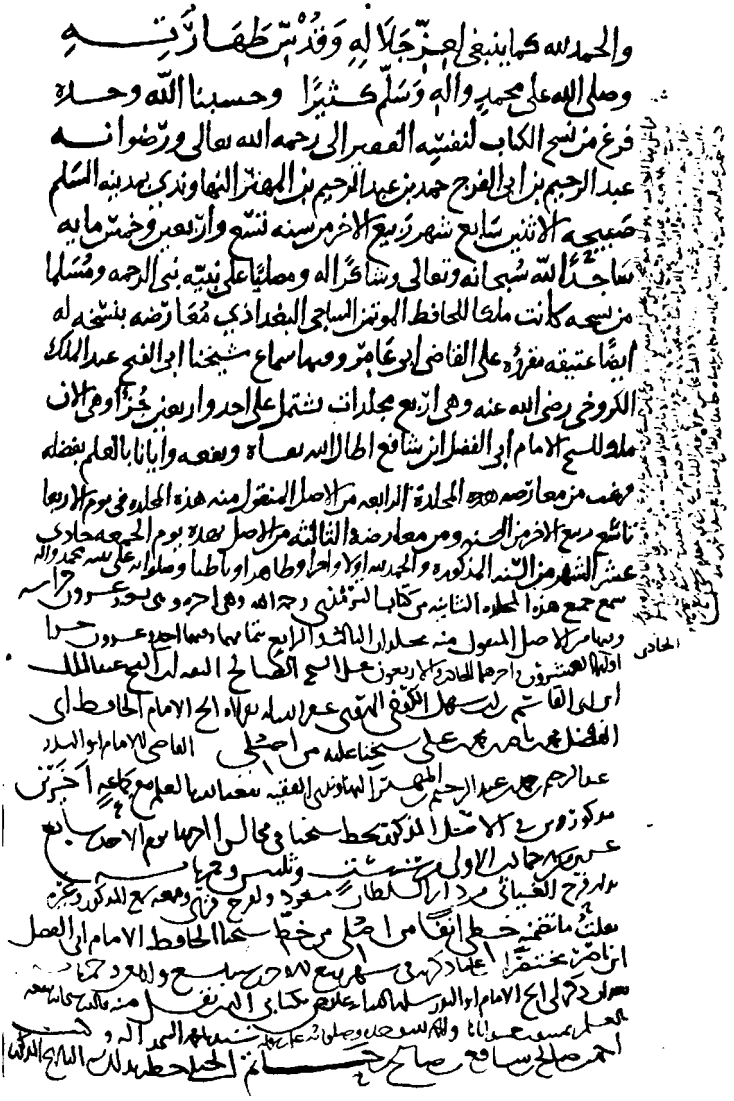
Feyzullah Efendi 345.
Sünenü't-Tirmizî nin ciltlerinden birinin sonundaki, bu cildin semâ' yoluyla her okunuşta gelinen yerleri ve bu yolla kaç kere rivâyet edildiğini belirten kayıtlar.

Ek 34/2

Feyzullah Efendi 345.
Sünenü't-Tirmizî'nin ciltlerinden birinin sonundaki, bu cildin semâ' yoluyla her okunuşta gelinen yerleri ve bu yolla kaç kere rivâyet edildiğini belirten kayıtlar.

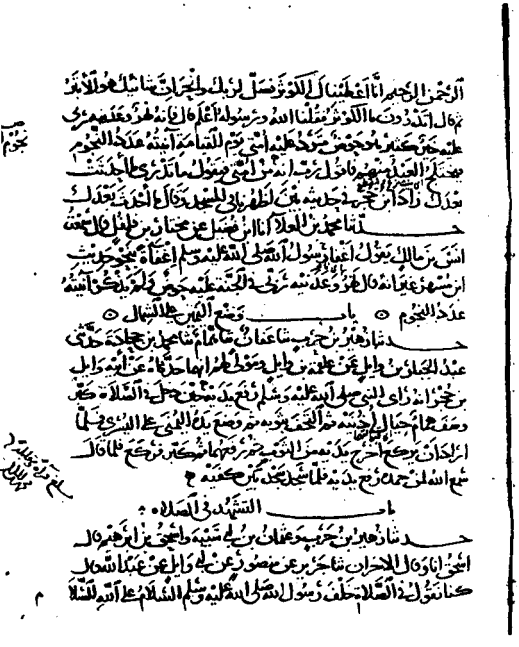
Ek 35

Feyzullah Efendi 345.

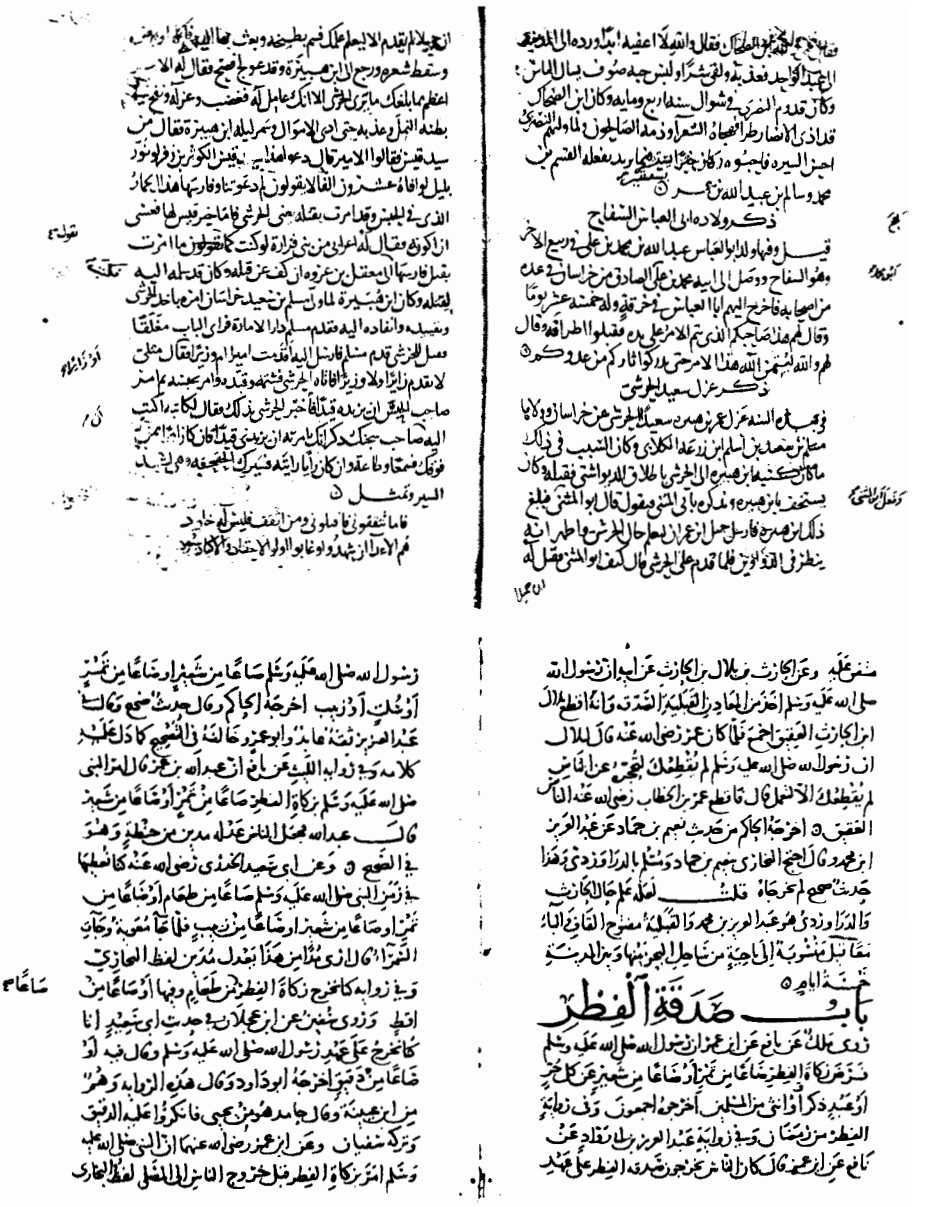
Abdurrahim b. Ebi'l-Ferec Hamd b. Abdirrahim en-Nehâvendî'nin, istinsaha esas aldığı nüshanın el-Hâfız el-Mu'temen es-Sâcî el-Bağdâdî'nin mülkiyetinde bulunduğu, bu nüshanın yine aynı şahsın mülkiyetinde olan Kadı Ebû 'Âmir'e okunmuş ve şeyhi Ebu'l-Feth Abdülmelik'in semâ kaydını taşıyan 4 cild içinde 41 cüz'den oluşan eski bir nüshayla mukabele edilmiş olduğunu ve bu nüshanın hâlen Ebu'l-Fazl b. Şâfi'de bulunduğunu belirten istinsah kaydı.

Ek 36

Feyzullah Efendi 491.
Cümlelerin ve bölümlerin sonuna, mukabelede kullanılmak için dâire şeklinde konulan işâretler.

Ek 37/1-2

Feyzullah Efendi 1504, 263

Mukabele sırasında yapılan düzeltmeler ve ilâvelerin sayfanın kenarlarındaki boş kısımlarda (hâşiyede) bir işâretle gösterilişi. Eğer tashihler sayfanın sağ tarafındaki boşluğa konulmuşsa bu işaretin ucu sağı, sol tarafındaki boşluğa konulmuşsa bu işaretin ucu solu işaret ederdi.

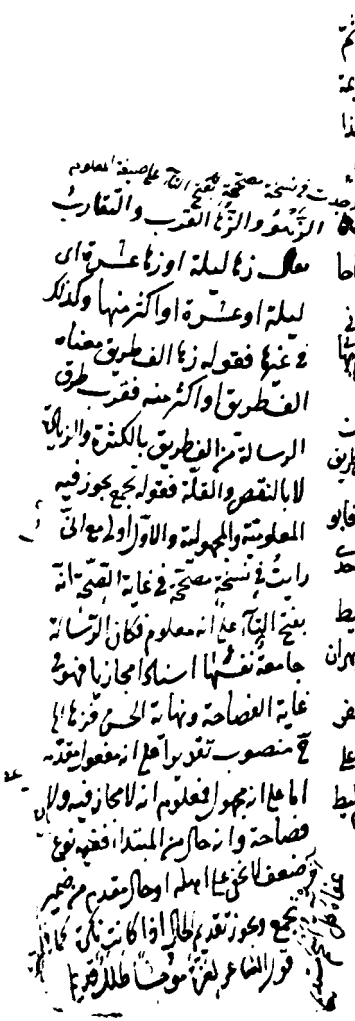
Ek 37/3-4

Feyzullah Efendi, 263, 517

Mukabele sırasında yapılan düzeltmeler ve ilâvelerin sayfanın kenarlarındaki boş kısımlarda (hâşiyede) bir işâretle gösterilişi. Eğer tashihler sayfanın sağ tarafındaki boşluğa konulmuşsa bu işaretin ucu sağı, sol tarafındaki boşluğa konulmuşsa bu işaretin ucu solu işaret ederdi.

Ek 38

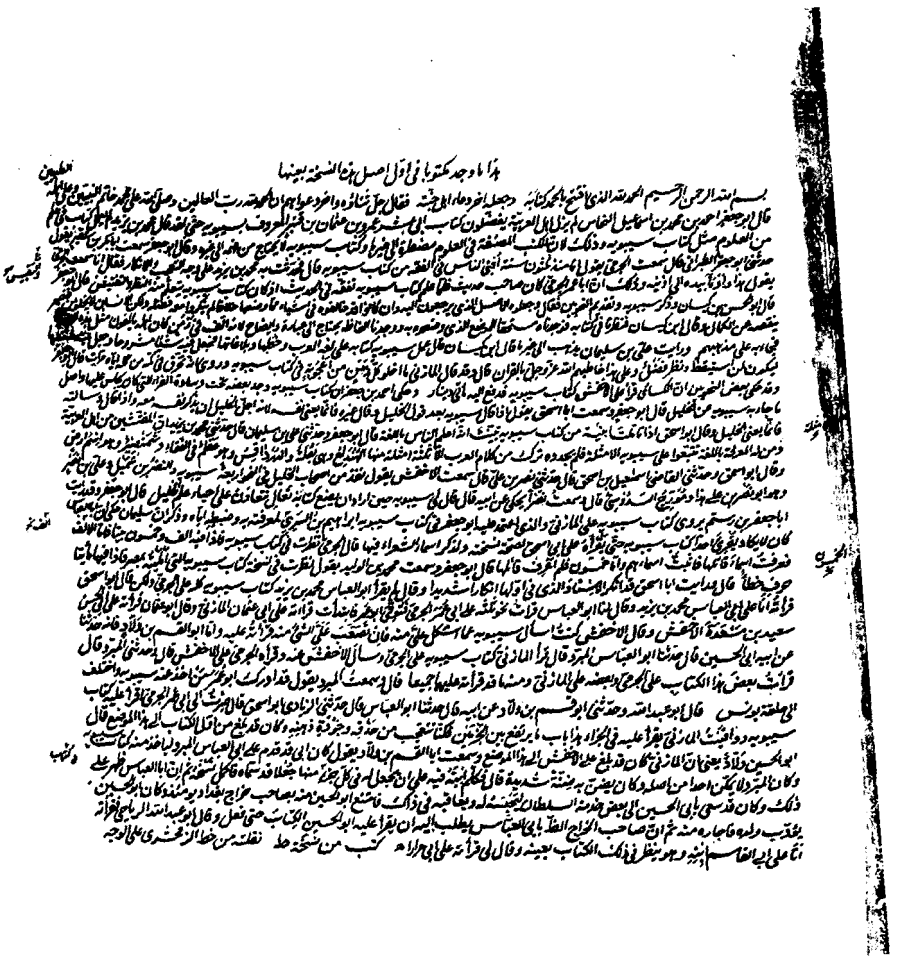
Feyzullah Efendi 6, vr. 6a.
İbnü'l-Cezerî Muhammed b. Muhammed'in, *Tizkâr fî Kıra'ati Ebân b. Yezîd* adlı eserinin müstensihinin, yazdığı nüshayı başka bir nüshayla karşılaştırdığında yaptığı ilâve.

Ek 39

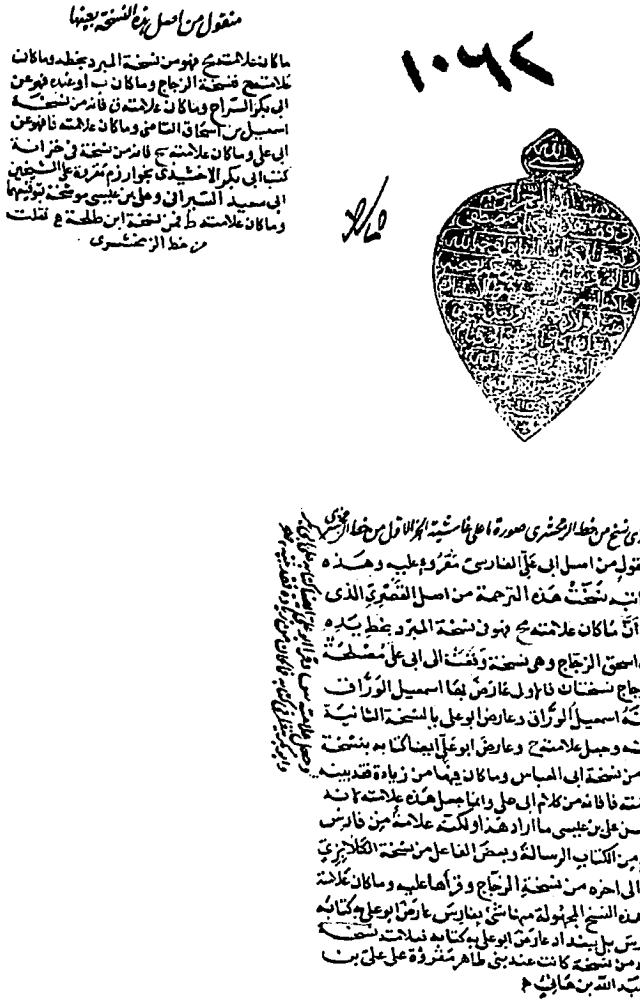
Feyzullah Efendi 495.
Karşılaştırma yapılan nüshalarla ilgili verilen rumuzlar.

Ek 40/1

Reisülküttab 1062.
Sibeveyh'in *Kitab*'ının mukabelesinde kullanılan nüshalarla ilgili bilgiler ve bu nüshalara verilen rumuzlar.

Ek 40/2

Reisülküttab 1062.
Sibeveyh'in *Kitab*'ının mukabelesinde kullanılan nüshalarla ilgili bilgiler ve bu nüshalara verilen rumuzlar.

Ek 41/1

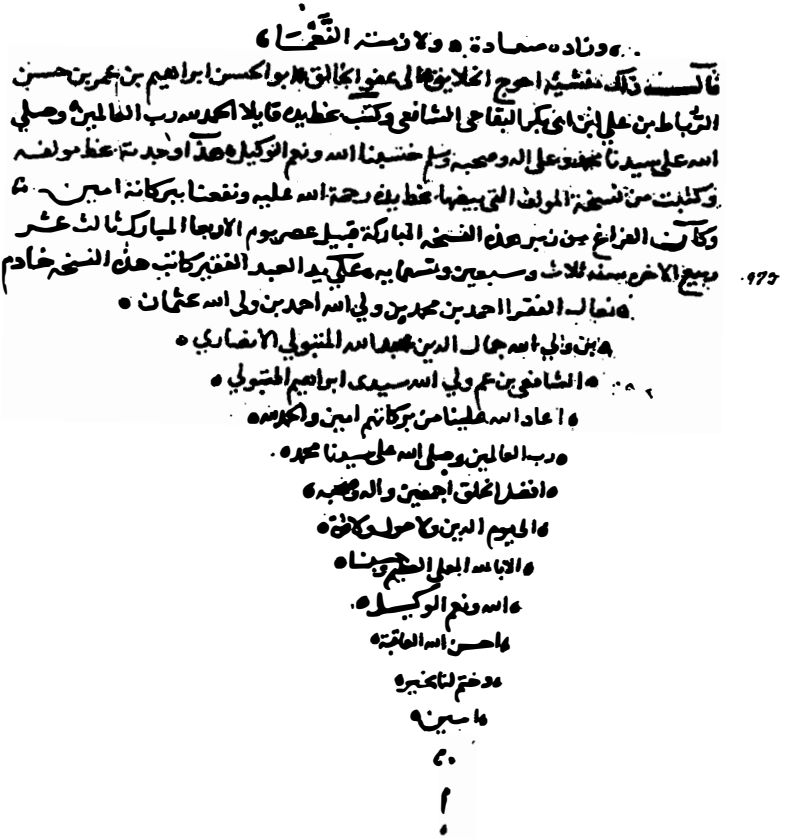
Reisülküttab 1062, vr. 17a.
Sibeveyh'in *Kitāb*'ının nüsha farklılıklarının gösterilmesi.

Ek 41/2

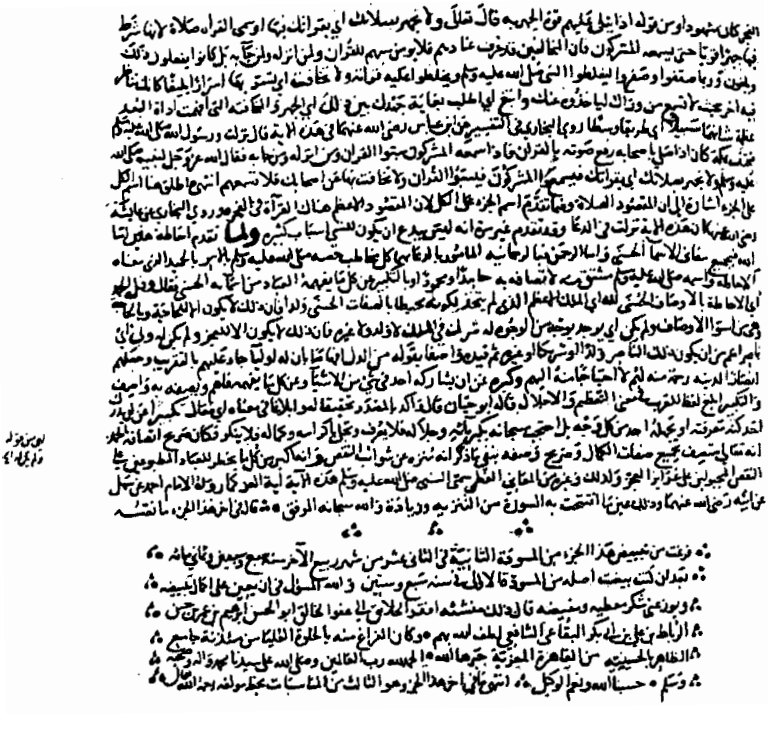
Reisülküttab 1062, vr. 8a.
Sibeveyh'in *Kitab*'ının nüsha farklılıklarının gösterilmesi.

Ek 42/1

Escorial 1316.
Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 973/1565 tarihinde istinsah edilen nüshalarında nakledilen te'lif kayıtları.

Ek 42/2

Feyzullah Efendi 240, s. 425a.
Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 973/1565 tarihinde istinsah edilen nüshalarında nakledilen te'lif kayıtları.

Ek 42/3

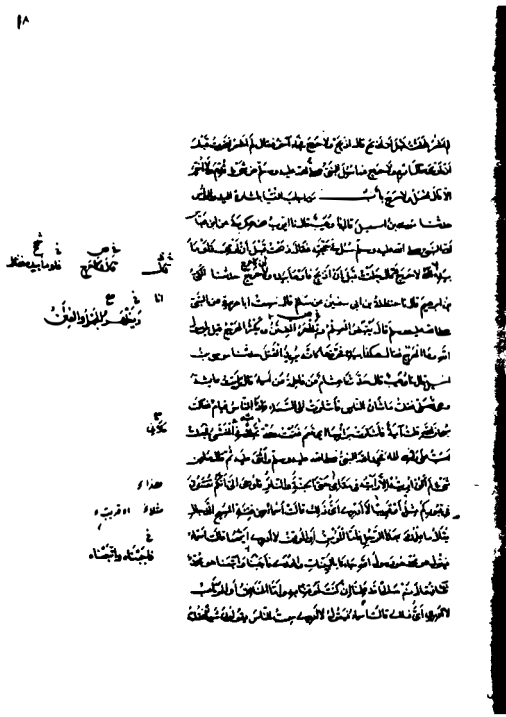
Feyzullah Efendi 240, s. 362a.
Şâfî müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 973/1565 tarihinde istinsah edilen nüshalarında nakledilen te'lif kayıtları.

Ek 42/4

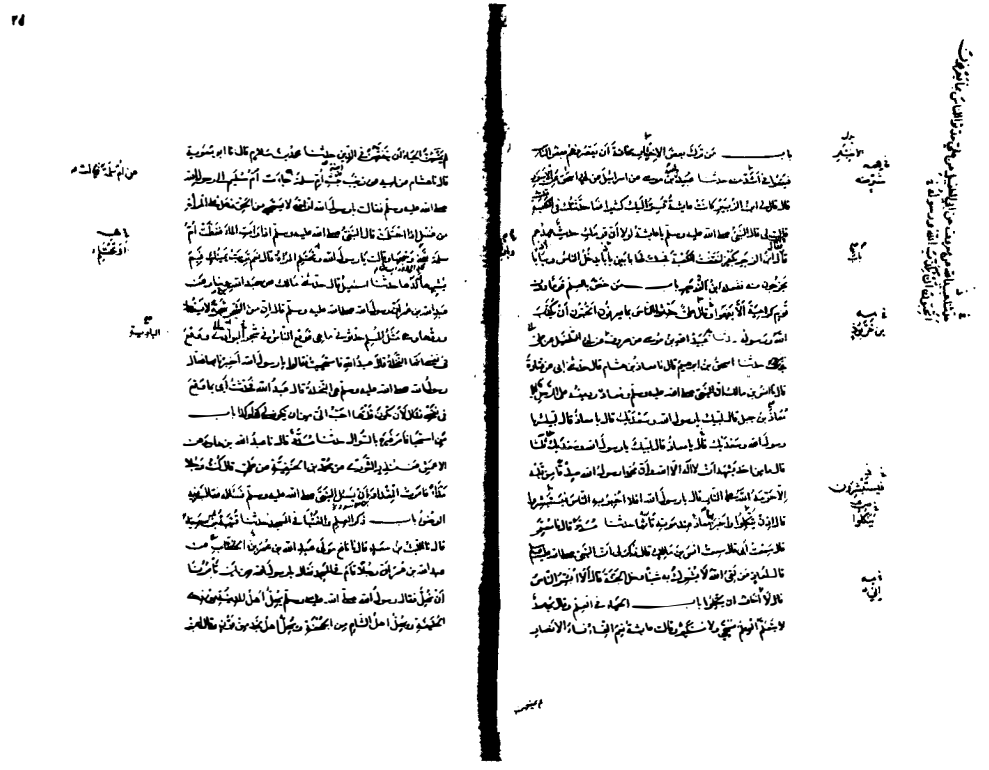
Feyzullah Efendi 240, s. 774b.
Şâfi müfessir ve muhaddisi Bikâ'î'nin (ö. 885/1480), *Nazmü'd-dürer min tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eserinin 973/1565 tarihinde istinsah edilen nüshalarında nakledilen te'lif kayıtları.

Ek 43/1

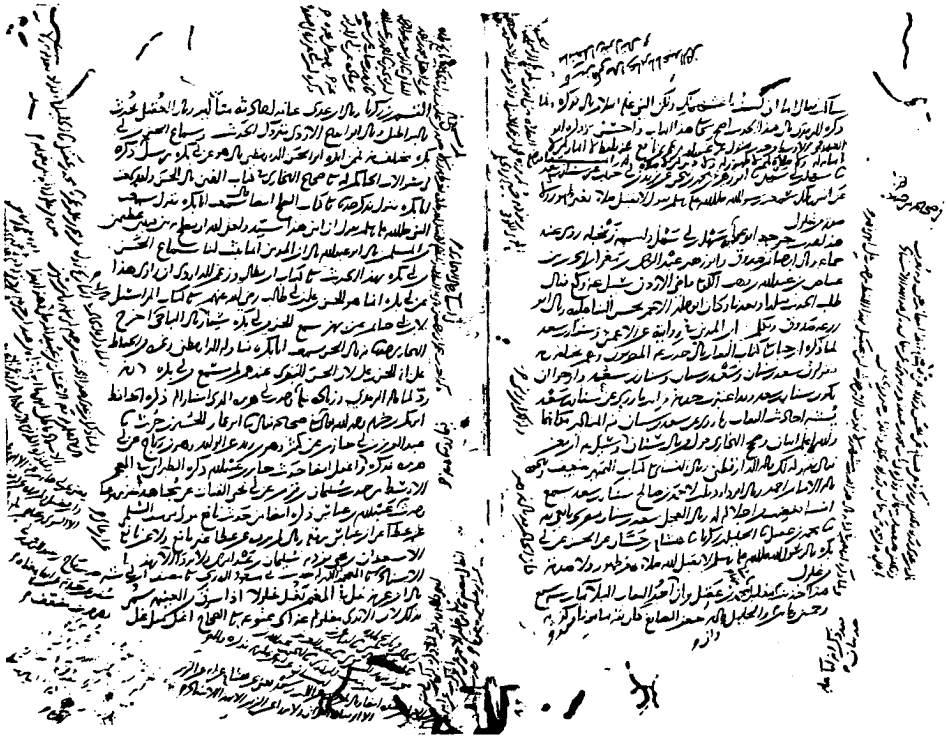
Feyzullah Efendi 474.
Buhari'nin, *Câmiü's-Sahih*'inin nüsha farkları.

Ek 43/2

Feyzullah Efendi 474.
Buhari'nin, *Câmiü's-Sahih*'inin nüsha farkları.

Ek 44

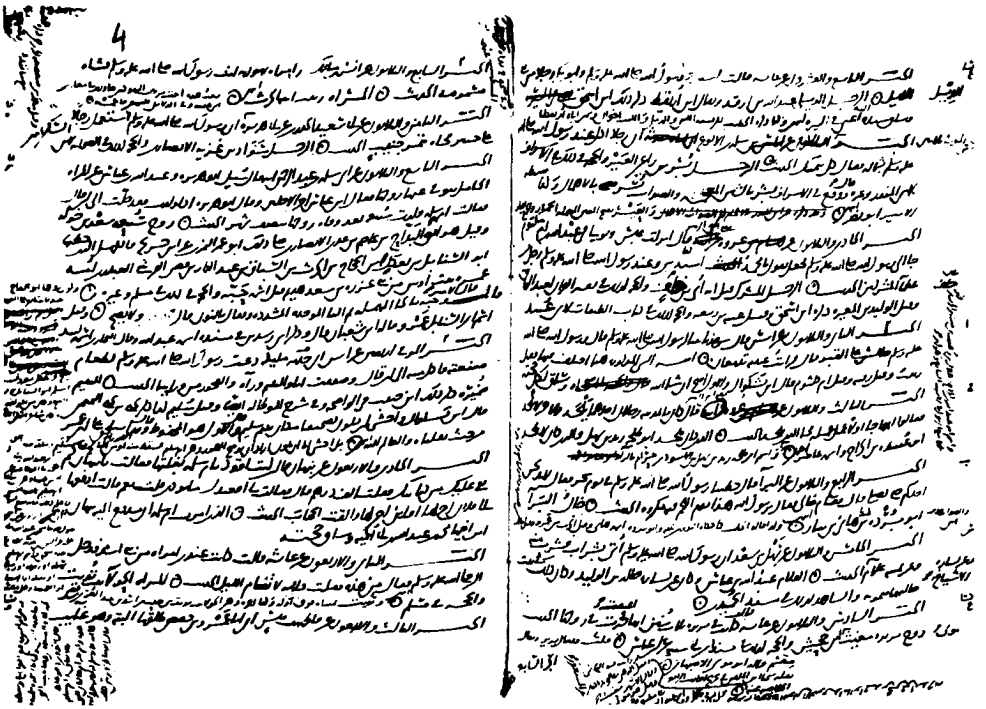
Feyzullah Efendi 362.
Moğultay'ın, *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm* adlı eserinin müellif nüshasından bir sayfa.

Ek 45

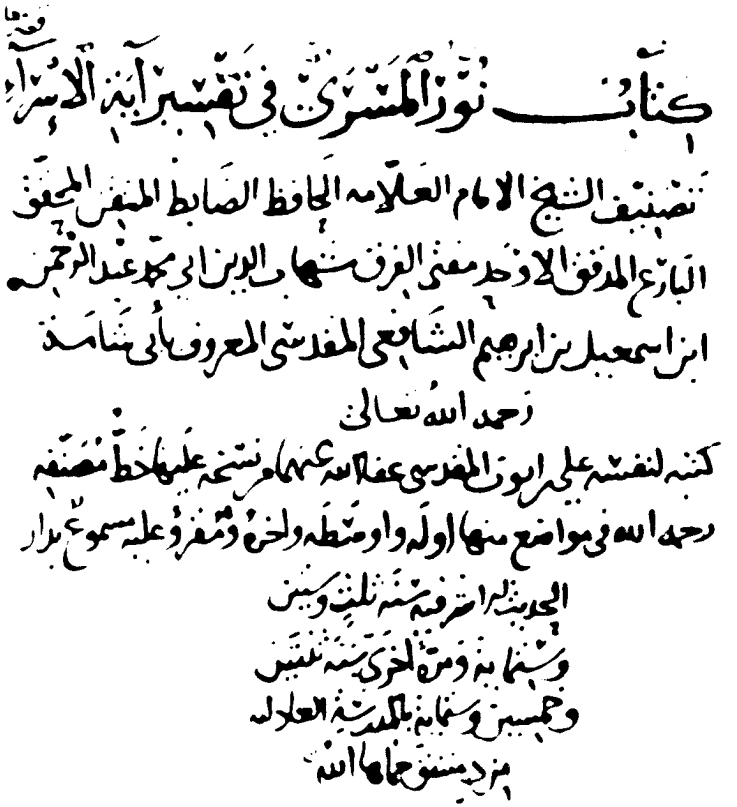
Feyzullah Efendi 364.
Zeynü'd-din el-Irakî'nin, *Şerhü Süneni't-Tirmizî* adlı eserinin müellif nüshasından bir sayfa.

Ek 46

Feyzullah Efendi 496.
İbn Beşküvâl'ın, *el-Ğavâmız ve'l-Mübhemât* adlı eserinin Sıbt İbnü'l-A'cemî tarafından yapılmış ihtisarının günümüze ulaşan müellif nüshasından bir sayfa.

Ek 47

كتاب نور المستبين في تفسير آية الإسراء

تصنيف الشيخ الإمام العلامة الحافظ الضابط المتقن المحقق
البارع المدقق الأوحد مفتي الفرق شهاب الدين أبي محمد عبد الرحمن
ابن إسمعيل بن إبراهيم الشافعي المقدسي المعروف بأبي شامة

رحمه الله تعالى

كتبه لنفسه علي ابن المقدسي عفا الله عنهما من نسخة عليها خط مصنفه
رحمه الله في مواضع منها أوله وآخره ومقروء عليه مسموع بدار
الحديث الأشرفية سنة ثلث وستين
وستمائة ومن أخرى سنة ثلثين
وخمسين وستمائة بالمدرسة العادلية
بدمشق حماها الله

Chester Beatty 3307, vr. 293b.
Ali b. Eyyüb'ün, istinsah etmiş olduğu, Ebû Şâme'nin *Kitâbu Nûru'l-Mesrâ fi Tefsiri Âyeti'l-İsrâ*'nın sonunda yazdığı istinsah kaydı.

Dizin

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel 105
Abdullah b. Cahş 31
Abdullah ibni'z-Zübeyir 36
Abdullah b. Lihye 130
Abdullah b. Muhammed el-Kündürî 70
Abdullah b. Ömer 37
Abdullah es-Sayrafî 178, 214
Abdullah b. Vehb 51, 227
Abdurrahman ibnü'l-Hâris ibn Hişâm 36
Abdurrahman b. el-Kasım 51
Abdurrahman en-Nâsır 124
'Abdülaziz b. Fütûh el-Cüdâmi 56
Abdüllatif el-Bağdadî 42, 45, 267, 359
Abdülmelik b. Mervân 223, 224
Abdülmü'min b. Ali 348
Abdülmüttalib b. Hâşim 28, 231
Aden 248
Âdiliyye Medresesi 363
Âdilşâhî 252
adlâ' 216
Adudü'd-devle 378
Ağlebîler 346
ahbâr 47, 49, 93, 126, 482
Ahfeş [el-Asğar] (ö. 315/927), 61
Ahfeş Ahmed b. 'İmrân b. Selâme 62
Ahkâmu'l-Kur'ân (İmam Şâfi'î'nin eseri) 63
Ahmed b. Hanbel 40, 60, 73, 75, 101, 105, 132, 293
Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî 62
Ahnas patriği 226
aklam-ı sitte 211
Ali b. Hüseyin el-Kunbâ'î 57
Ali b. Kutrub 473
Ali b. Muhammed es-Sehâvî 42
Ali b. Yahya el-Müneccim 332
Amidü'l-Mülk Kündürî 382
Ammaroğulları 367
'Amr b. 'Âs 30, 129
'Amr İbni'l-'Âs Câmii 41, 446, 448
Anadolu Selçukluları 389
Ârâmî yazısı 202
Ashâb-ı Kehf 217
'asibi'usub 216
el-Asma'î 125, 151, 152
Aşmun/Ashmun 223, 229, 258, 265
Aziziye Kütüphânesi 418

Baalbaki, Ramzi 204
Bâbu'n-Nedve 59
Bâbu't-Tâk 443, 444

Badraniyye Medresesi 174
bagdatikos 247
Bağdad 40, 41, 45, 57, 59, 60, 74, 77, 78, 80, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 114, 115, 121, 122, 144, 173, 174, 206, 207, 211, 214, 225, 227, 229, 230, 241, 245, 246, 247, 248, 252, 256, 263, 272, 276, 277, 279, 280, 295, 296, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 342, 347, 366, 379, 382, 387, 390, 412, 415, 416, 418, 419, 422, 427, 436, 439, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 457, 458, 460, 462, 464, 467, 470, 472, 481, 489
Bağdâdî kâğıdı 249
Basra 36, 41, 43, 45, 48, 60, 78, 186, 204, 277, 280, 334, 336, 379, 383, 390, 392, 417, 454, 457, 460, 475
Basra Câmii 43
Bedrü'l-Cemalî 418
belâğ kaydı 74, 75, 171, 173, 187, 190
Belâzûrî 101, 127, 223
Belensiye 59, 246, 250, 340, 452
Belh 390, 392, 393
Ben Ezra Sinagogu 236
Benî Musa 124, 333
berdî 216, 221
Bergama 235, 406
Berktaş, Zeynep 16
bernâmic 59, 111
Beşir b. Nehîk 101
Bettanî 124
Beytü'l-Hikme 23, 122, 319, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 347, 362, 412, 415, 442
Beytü'l-Hikme (Şam) 39
Beytü'l-Hikme (Rakkade) 347
Beytü'l-Makdis 114
Bikâ'î 103, 174
Bilgin, Aydın 16
Binbir Gece Masalları 295
Bîrûnî 228, 230
Bişr b. Ebû Hamza 113
bombykinon/bambakinos 247
Boztürk, Ender 16
Buhara 45, 148, 231, 254, 383, 384, 387, 392, 453
Buharî 83, 84, 85, 86, 119, 128, 145, 289
Buhturî 126, 438, 471
el-Büttî 44
Büveyhîler 377
Büzcânî 124

Câbir b. Hayyân 124
Câhız 81, 82, 118, 119, 124, 142, 167, 186, 220, 223, 225, 227, 258, 263, 264, 272, 294, 297, 298, 303, 311, 315, 333, 454, 457, 466, 473, 479
el-Câmi' fi Hadîsi'n-Nebevî 227
Câmii Emir Hüseyin 71
Câmiü İbn Yusuf 348
Câmiü'l-Emevi 110, 361
Câmiü'l-Ezher 65, 86
Câmiü'l-Garbî (Bağdad) 40
Câmiü'l-Kasr 42
Câmiü'l-Mansur 91
Câmiü'l-Mansur (Bağdad) 40
Câmiü'l-Muzafferî 71
Câmiü'r-Rusâfe 98
Câmiü's-Sahih (Buharî'nin) 84, 85
Cehşiyârî 224, 473, 438, 470, 471
celî divânî 212
celî nesta'lik 215
Cemhere fi İlmi'l-Luğa 60, 184, 286, 355
Cemheretü Nesebi Kureyş 73
cerîd 216
Cevâlikî 42, 482
Cevher es-Sıkıllî 352

cezm 204, 205, 208
charta damascena 247
cild 30, 141, 146, 179, 220, 230, 320, 405, 406
cild (deri) 30, 230
cilt kapakları 147, 148, 149, 150
copyright 22, 317
Coşan, Esad 180, 181
cüz 39, 46, 58, 63, 67, 73, 77, 83, 86, 89, 105, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 154, 164, 179, 182, 183, 191, 197, 265, 266, 288, 290, 320, 338, 447, 453, 456, 466, 475, 480, 484

Çağman, Filiz 13
Çetin, M. Nihad 13, 79, 156, 209, 299
Çin 23, 44, 144, 216, 229, 242, 243, 244, 249, 258, 259, 263, 264, 266, 267, 270, 272

Dârü'l-Hadîs-i Kâmiliyye 86
dârü'l-ilm 346
dârü'l-ilm/dârü'l-hikme (Kahire) 355, 418
dârü'l-ilm (Trablusşam) 367, 418
De materia medica 124, 342
Derbü'l-karâtis 225
Derman, Çiçek 13
Derman, Uğur 12, 13, 284
Déroche, François 13, 134, 153, 206, 207, 210
ders halkaları 20, 40-44, 46, 47, 52, 53, 54, 66, 316, 433
devât 265, 279, 280, 283, 284
devâtü'ş-Şâmiyye 284
devlet-âbâdî 252, 256
Dığıroğlu, Filiz 16
Dımaşk 36, 37, 42, 44, 49, 70, 71, 91, 102, 131, 234, 246, 252, 260, 265, 276, 280, 318, 347, 358, 361, 367, 382, 419, 452, 476
Dioscorides 123, 124, 342
divânî 212, 278
Dongola kralı 226
Du'metü'l-Cendel 203
Durmuş, İsmail 16

Ebân b. 'Osman 49, 119
ebced hesabı 180
Ebû Abdullah el-Hasan b. Ali 208
Ebû Ali el-Kâlî 93
Ebû 'Amr b. 'Alâ 125
Ebû 'Amr Muhammed b. Abdu'l-Vâhid el-Luğavî' 93
Ebû 'Amr eş-Şeybânî 125
Ebû Bekir b. İshak 53
Ebû Bekir el-Katî (ö. 368/979) 60
Ebû Bekir el-Mervezî 60
Ebu Bekir Muhammed b. Mes'ud b. İlyâs es-Sâğânî 69
Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî 124, 295, 307
Ebû Bürde 233
Ebû Ca'fer el-Mansur 224, 328
Ebû Hanife 40, 48
Ebû Hâtem es-Sicistânî (ö. 250/864 61
Ebû Hiffân 118
Ebû Hüreyre 37, 40, 49, 101, 165, 236
Ebû İshak İbrahim b. Ali 97
Ebû İshak İbrahim b. ez-Zeccâc 94
Ebû İshak et-Taberî 90, 91, 116
Ebû Küreyb Muhammed 38, 114
Ebû Mansur b. Şah Merdan 383
Ebû Ma'şer el-Belhî 124
Ebû Ma'şer el-Müneccim 332
Ebû Muhammed Abdullah b. Abdü'l-Muhsin 56
Ebû Muhammed b. Sa'd el-Kutrubulî 90, 116

Ebu Muhammed es-Saffâr 90
Ebû Müslim el-Keccî/Keşşî 63, 97
Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr 381
Ebû Nüvâs 126, 459
Ebû Ömer el-Bağavî 93
Ebû Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid el-Bâverdî 93, 115
Ebû Süfyan 231
Ebû Tâhir Ahmed b. 'Ali el-Hevârî 109
Ebû Tâhir es-Silefî 43, 46, 57, 58, 108
Ebû Temmâm 126
Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm 66, 73, 75, 127, 132, 175, 182, 207, 243
Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ 88, 136, 138, 475
Ebû Yusuf 31, 48, 80
Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali el-Hatîb el-Luğavî 43
Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensarî 61
Ebû Zür'a er-Râzî 41, 258, 473
Ebu'l-A'lâ el-Ma'arrî 57, 126, 367, 382
Ebu'l-Fazl Takiyyüddin 63
Ebu'l-Ferec el-Isfahânî 124, 125, 126, 127, 220, 343, 444
Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî 61
Ebû'l-Fevâris Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî 66
Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî 92
Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme 136
Ebu'l-Kâsım ibnü'l-Müslim 31
Ebu'l-Kâsım et-Taberânî 45
Ebu'l-Kasım ez-Zeccâcî 96
Ebu'l-Leys es-Semerkandî 112
Ebü'l-Esved ed-Düelî 204, 205, 243, 276, 277
Eché, Youssef 325, 331, 368, 379
Edebü'l-Müfred 83
edîm 31, 88, 216, 217, 219, 230, 232, 233
edîm-i ebyaz 232
edîmü'l-ahmer 30, 232
edîmü'l-Havlânî 232
edîmü'l-Kureyş 233
edîmü'l-'Ukâzî 232
Eğânî 110, 127, 141, 159, 220, 241, 296, 459, 462, 466, 482
ektâf 217, 219
elvâh 216, 217, 218, 219
Emâliü'ş-Şeceriyye 95
Emeviler 37, 38, 47, 50, 122, 124, 153, 170, 175, 213, 216, 258, 277, 326, 327, 328, 441, 484
Enbâr 202
Endülüs 22, 45, 50, 68, 93, 107, 109, 123, 148, 180, 212, 231, 239, 246, 249, 252, 303, 319, 321, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 417, 420, 429, 441, 444, 450, 451, 473
Erzincan 45
Esed b. Mûsâ 68
Eşrefiyye Dârü'l-hadisi (Şam) 45, 74, 94, 178, 364
Eşrefiyye Medresesi kütüphânesi (Mekke) 375, 428
Evzâ'î 48
ex-libris 200
eyyâmü'l-arab 126
Eyyûbîler 71, 358, 360, 361, 363, 364, 365, 372
Ezher Câmii Kütüphanesi 353

Fabriano 252, 254
Fadl b. Yahya el-Bermekî 246
Fahreddin er-Râzî 15, 182
Fars 60
Fas 251, 348, 450

Fâtimîler 352
fehrese 59, 111
Fehrese (İbn Hayr el-İşbil'nin) 59
Fenike yazısı 202
ferağ kaydı 172, 175, 212, 303
Ferezdak 125
Ferrâ 88, 89, 94, 186, 279, 435, 457, 471, 472, 473
el-Ferrâ el-Bağavî 189
Feth b. Hakan 118, 333
fevâid sayfaları 159
Feyyum 223, 258, 265, 360
Feyzullah Efendi 84
Fezâ'ilü Beyti'l-Makdis 72
Fezârî 236, 238
fihrist 344, 362, 363, 378, 413, 416, 421, 422, 423, 424
filigran 223, 254, 255, 310
forma 132, 134, 163
Fustat 59, 227, 230, 236, 247, 248, 249, 262, 266, 347, 358, 360, 419, 446, 448

Gacek, A. 13, 161, 215
Galen 123
Garîbü'l-Hadis 66, 68, 73, 76, 104, 132, 164, 182, 208, 244
Garsü'n-ni'me 334
Gazneli Mahmud 380
Gazneliler 384
Genç, Mehmet 13
Geniza Belgeleri 148
Gırnata 303, 340, 345, 452
Goitein 148, 231, 236, 237, 246, 249, 260
Grohmann 203, 222, 260
Gulâmu Sa'leb bk. Ebû Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid el-Bâverdî

Haccâc 44, 90, 116, 167, 204, 227, 327
Haccâc b. Ertâd 44
Hafsa (Hz. Ömer'in kızı) 35, 36
Hakem el-Mustansır 124
Halep 42, 45, 65, 74, 365, 369, 371, 417, 441, 447, 454, 464, 481
Halid b. Yezid b. Mu'âviye 121
Halil b. Ahmed 21, 43, 54, 60, 185, 204, 292, 354, 421
Hallâc 144
Hama 45, 247, 263, 369, 391, 441
Hamdânîler 366
Hamidullah M. 32
Hammad er-Râvîye 125
Hammâd b. Seleme 48
hareke 79, 80, 114, 118, 154, 204, 205, 276, 277
Hârezmî 124
Harîrî 42, 43, 126
Harizmşâhlar 385
Harun Reşid 80, 122, 219, 241, 246, 257, 259, 261, 269, 276, 329, 332, 442, 444
hâs varaku'l-Frencî 263
Hasanü'l-Basri 113
hâtemü'n-Nebî 31
Hatîb el-Bağdâdî 31, 41, 43, 44, 53
hatt-ı icâze 212, 215
hattu'l-Medenî 30, 204
hattu'l-Mekkî 204
hattu'l-mensûb 215
hattu'l-mevzûn 208
havânitü'l-kütübiyyin 452
el-Hâvî 307
Havran 203
Hayber halkı 31
hâzinü'l-kütüb 412
Hendek Vak'ası 32
Herât 150, 196, 383, 386, 389, 390, 392

hibr 270, 271, 272, 273, 274, 278
hibrü yâbis li's-sefer (kuru seyahat mürekkebi) 272
hibrü'd-duhân 274
hibrü'l-fukarâ 272
el-hibrü's-seferî (Seyahat mürekkebi) 272
Hicaz 19, 27, 203, 211, 233, 239, 243, 283, 395
Hicâzî hattı 134, 152, 202, 204, 205, 213, 236
Himyerî 201
Hipokrat 123, 330
Hirbet el-Mird 203
Hire 202
Hirschler, Konrad 414, 425
Hişâm b. Hasan (ö. 148/765) 47
Hişam b. Urve 105
Hizânetü'l-hikme 332
Horasan 45, 108, 216, 237, 244, 248, 254, 258, 259, 260, 263, 280, 382, 383, 393, 401, 441, 454
Hubeyş b. el-Hasan 61
Huneyn b. İshak 61, 123, 124, 262, 330, 473
hutûtu'l-mesâhif 207
Huzeyfetü'bnü'l-Yemân 35
Hülâgû 387
Hüşeym 48
Hz. Ali 31, 88, 91, 151, 232, 379, 447
Hz. Ebû Bekir 33, 34, 35, 131, 145, 146, 218, 257, 270, 283, 326
Hz. Hafsa 35, 36, 145
Hz. Osman 34, 35, 36, 37, 38, 49, 131, 145, 146, 204, 219, 326, 342, 351, 441
Hz. Ömer 34, 35, 38, 49, 203, 359
Hz. Peygamber'in mektupları 30, 31, 32
Irakî bk. muhakkak
Isfahan 248, 383, 385, 390, 391, 392, 423, 440, 454
İbn 'Abbas 38, 39, 42, 50, 60, 218, 241
İbn 'Alâ 39
İbn Asâkir 65, 95, 318
İbn Battuta 110, 247, 452
İbn Butlan 79
İbn Cüreyc 47, 105, 327
İbn Deysân 121
İbn Ebî Beka 334, 417
İbn Ebi'd-Dünyâ 67, 124
İbn Ebû İshak 43
İbn Futays 345
İbn Ğattos 275, 277, 482
İbn Habib 125
İbn Hacer el-Askalanî 71, 83, 96, 374
İbn Haldun 109, 144, 201, 236, 245, 329, 351, 434
İbn Hâleveyh 45
İbn Hallikân 71, 106, 108, 320, 362, 363, 465
İbn Hamdan el-Mavsilî 366
İbn Hanbel bk. Ahmed b. Hanbel
İbn Hayr el-İşbilî 59
İbn Hibbân 113
İbn Hişâm 50, 59, 124, 233, 292
İbn Hübeyre 335
İbn İshak 48, 50, 59, 75, 97
İbn Kuteybe 56, 76, 79, 104, 124, 126, 164, 281
İbn Lahî'a 48
İbn Mende 82
İbn Mesud 38
İbn Mukaffa 121
İbn Mukle 208, 209, 210, 211, 214, 266, 273, 281, 381, 383
İbn Râhûye 93
İbn Sevvâr 379
İbn Sînâ 161, 384, 422, 467, 485
İbn Şıhne 21
İbn Tavus 59, 81
İbn Vehb 48

İbn Zeyyat 333
ibni Mafenne 383, 417
İbnü Ebû Zi'b 55
İbnü'l-Amîd 380, 417
İbnü'l-Bevvâb (Ali b. Hilâl) 158, 209, 210, 211, 266, 267, 275, 378, 462
İbnü'l-Enbârî 92
İbnü'l-Mu'tez 126
İbnü'l-Mübârek 48
İbnü'n-Nedim 38
İbnü'n-Nefis 376
İbnü's-Salâh 45, 74, 94, 171
İbnü's-Sikkît 125, 454, 460
İbnü'ş-Şeceri 95
İbnü'l-Adim 445, 462
İbrahim el-Halebî 308
İbrahim el-Harbî 53
icâzet 20, 21, 22, 46, 51, 56, 58, 70, 71, 80, 82, 84, 89, 93, 95, 101-111, 112, 113, 212, 298, 306, 316, 317, 462, 471
iç kapak 162, 163, 183
i'lâm 115
İlhanlılar 387
İmam Mâlik bk. Mâlik b. Enes
İmam Şafi'î bk. Şâfi'î
İrminiyye 35
is mürekkebi 222, 228, 238, 270, 271, 272, 273, 274, 276
İsa b. Ömer es-Sekafî 119
İshak el-Mevsilî'nin 58
İshak b. Râhûye 40
İskenderiye 59, 108, 129, 221, 235, 243, 359, 369
İsmail b. İshak 118
İsmailîler 385
İspanya 340
istinsah kaydı 157, 172, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 308
İşbiliyye 45, 239, 321, 340, 341, 450
Kâbe 28, 31, 91, 190
Kâbe örtüsü 146
Kadı Ebu'l-Hasan Ali 96, 97
Kadı 'Iyâd 107, 112, 220, 305
Kadı'l-Fâdıl 359, 360, 361, 362, 418, 420
kadîm 208, 216, 232
kâğıd 117, 146, 220, 260, 265, 267, 282, 441
kâğıdu Süleymânî 259
kâğıdu'l-'atîk 266
Kâğıdu'l-Hamevî 263
Kâğıdu'l-Horasanî 258
Kâğıdu's-Semerkandî 259, 266
kâğıdu's-Sînî 263, 266
Kâğıdu'ş-Şâmî 262
Kâğıdu't-Talhî 260, 266
kâğıt 14, 23, 87, 117, 130, 132, 147, 208, 219, 220, 223, 225, 230, 233, 235, 238, 241- 269, 273, 274, 280, 318, 338, 357, 425, 427, 436, 439, 440, 441, 446, 447, 450, 451, 452, 453, 456, 478, 481, 486
kâğıt satıcıları 448
Kahire 17, 40, 41, 45, 71, 72, 74, 84, 89, 103, 174, 211, 217, 236, 246, 249, 262, 313, 318, 319, 352, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 372, 373, 374, 375, 376, 387, 412, 413, 418, 423, 424, 427, 440, 441, 446, 447, 448, 449, 457, 460, 464, 465, 469, 475, 476, 481
kalem 13, 27, 209, 265, 273, 279, 280, 281, 283
kalemdan 284
kalemtraş 284
kalemü'l-celîl 208, 266
kalemü'n-nısf 282
kalemü's-sülüseyn 282
kalemü't-tumâr 281

Kallek, Oğuz 16
Kâmiliye Medresesi 63
Karabacek 117, 223, 229, 243, 258, 260, 265, 269
karâtis 217, 219, 218, 221, 225
Karaviyyin Câmii 350, 450
Karaviyyin Câmii Kütüphânesi 350
Kasru'l-Vaddâh 443
Katade b. Diâme 47
Kâtip Çelebi 87, 95
Kayıtbay 374
Kayravan Câmii 143, 146, 239
Kayrevân 346
Kayrevan Câmii Kütüphânesi 424
kebikeç 160, 161, 162, 268
Kemalpaşa-zâde 181
Kerâbisî (ö. 248/862) 40
Kerh bölgesi 225, 246, 267, 442
Kerh Mahallesi 381
Keşmîrî 264
ketebe 115, 172, 177, 178, 185, 212, 215, 264, 313
ketf 216, 218, 283
el-Kıftî 135
kırtas 217, 219, 220, 221, 224, 225, 229, 240, 242, 265, 269, 276, 283
kırtasün ebyad 230
el-Kindî 33, 124, 201, 330, 361, 423, 463
Kisâ'î 186
Kitab 38, 50, 119, 146, 167, 186, 189, 204, 234, 272, 288, 337
kitâbe 46
Kitâbu Kütübi'n-Nebî ile'l-Mülûk 32
Kitâbu Me'ânî'l-Kur'ân 88
Kitâbu Resâ'ili'n-Nebî 'aleyhi's-selâm 32
Kitabu Tenkihi Kitabi't-Tahkik 111
Kitâbu 'Uhûdi'n-Nebî 32
Kitâbu'l-'Ayn 60, 292, 354, 451, 454
Kitâbu'l-Egânî 127, 296, 343, 377
Kitâbu'l-Emvâl 75
Kitâbu'l-Garîb 75
Kitâbu'l-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl 73
Kitâbu'l-Me'ânî 94
Kitâbu'l-Meğâzî 97
Kitâbu'l-Mesâ'il fi't-Tıb 61
Kitâbu'l-Ümm 293
Kitâbu'l-Verâ 60, 93
Kitâbu'l-Yakut 90, 115
Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh 136
Kitâbuş-Şükr 67
Kitabü'l-'Ayn 354, 421
kodeks 19, 22, 35, 128, 129, 130, 131, 141, 151, 227, 236, 238, 269
kubur 284
Kudüs 45, 277, 358, 365, 375
Kûfe 36, 45, 48, 144, 204, 205, 206, 231, 239, 277, 455
Kurtuba 106, 107, 237, 239, 261, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 350, 417, 420, 450, 451, 468, 481, 484
künye 165
kürrâse 134, 136, 140, 141
kütübî 144, 439, 440, 447

lakap 165, 166
lâke kapaklı ciltler 150
Lebîd 27, 125
Leo Africanus 450
levh 217, 218
Leys b. Muzaffer 60
Leys b. Sa'd 51
lihâf 216
lika 279

Mağrib 58, 132, 148, 221, 231, 233, 344, 346, 347, 349, 350
mağribî hattı 212
mahbere/mihbere 278
Mahmudiye Medresesi 86, 188

Mahmudiye Medresesi Kütüphânesi 373, 418, 429
Makamât (Hariri'nin eseri) 42, 43, 234
Mâlik b. Enes 48, 50, 51, 54, 55, 58, 61, 98, 107, 112, 146, 238, 304, 425
Ma'mer b. Râşid 47
Mani 121
Mani mezhebi 121
el-Mansur 122
mansûrî kâğıdı 249
Ma'rifetü Envâ'ı İlmi'l-Hadis 94
Mâverâu'n-Nehir 45
Mâverdî 109
Me'mun 28, 82, 91, 98, 122, 231, 239, 262, 329, 330, 332, 423, 442, 471
Me'âni'l-Kur'ân 94
Mecâlisü'l-Hamse 58
Mecâzü'l-Kur'ân 88
Mecdü'd-din İbnü'l-Esir 112, 218, 280, 309
Meclisü'l-Bitaka 69
Medâ'inî 32, 73, 81, 265
Medine 29, 36, 40, 41, 48, 49, 74, 129, 277, 303, 315, 326, 374, 375
Medine hattı/yazısı 30, 204
Medresetü İbni Ebi'l-Ferec 86
Medresetü Mengütimure 86
Medresetü's-Sâbıkiyye 72, 86
Medresetü's-Sadriyye 111
Meğâzî (İbn İshak'ın eseri) 48
Mehâmilî 41, 99
mehârik 27, 216
el-Mehdi (h.158-169/775-785) 121
Mekke 28, 29, 30, 31, 33, 36, 40, 45, 48, 49, 59, 74, 108, 109, 201, 232, 243, 269, 283, 332, 343, 347, 348, 351, 365, 374, 449
Mekkî yazısı 28, 204
Memlûklar 371, 372, 373, 375, 376, 416, 447
Menbic 247
mensub hatlar 209
Merağa 45, 338, 387
Merağa Rasathânesi Kütüphânesi 418
Merakeş 348, 349, 450
Merînîler 350
Merv 383, 385, 386, 387, 390, 392, 393, 418, 428
el-Merzubânî 126
Mesâ'il (Ahmed b. Hanbel'in eseri) 132
Mescid-i Nebevî 40, 98
Mescidü'l-Kâri' 86
Mesleme b. Kasım el-Kurtubî 45
meşk 213
meşyaha 59, 111
metalik mürekkep 228, 270, 272, 274
mevzûn hatlar 208
Mezopotamya 19, 221
Mısır 22, 23, 41, 45, 48, 59, 102, 106, 117, 121, 128, 141, 142, 143, 147, 148, 149, 154, 216, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 235, 237, 245, 246, 247, 248, 249, 253, 258, 259, 260, 262, 267, 270, 271, 280, 303, 352, 360, 361, 371, 373, 375, 377, 395, 401, 429, 440, 441, 447, 448, 449, 450, 459
mıstar 133
midâd 270, 271, 272, 273, 274, 276, 278
miklame 284
miklep 146
minyatür 158, 159
mizber 280
Moğultay b. Kılıç 63, 305, 464, 469
Molla Fenârî 401
Mu'tasım 225, 228
Mu'allakat-ı Seb' 28
Muâviye b. Ebû Süfyân 30, 32, 38, 39
mu'cem 59, 111

Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî 62, 125
muhakkak 155, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 411, 475
Muhammed b. Ali İbni Tolun ed-Dımaşkî 109
muhrak 216, 217
muhtasaru't-tumâr 282
Muhyiddin İbnü'l-Arabî 394
Mu'îz li-Dîni'llâh 282
mukabele 72, 108, 111, 165, 171, 173, 177, 179, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 215, 306, 308, 311, 312, 318
Murâbıtlar 450
Murad I 401
Murad II 404
murâkıb 138
Musa b. 'Ukbe 38
musannefât 47, 48
mushaf 33, 34, 35, 36, 37, 39, 146, 151, 154, 193, 205, 206, 207, 210, 211, 212, 213, 215, 218, 233, 236, 239, 241, 261, 266, 275, 277, 326, 351, 358, 368, 381, 425, 435, 436, 439, 465, 468, 481, 482, 483, 485, 486
mushaf gülü 215
Mustansıriyye Medresesi Kütüphânesi 336, 414, 418
Musul 27, 45, 366, 369, 371, 390, 392
Musul 45, 366, 369, 371, 390, 392
mutâla'a kaydı 185
Mu'tasım 331
Muvahhidîler 348, 349, 450
Muvatta' 48, 50, 51, 54, 58, 108, 304
mübâdil-i dârü'l-kütüb 415
el-Mübberred (ö. 286/899), 61
müdevvenât 47
müellif nüshası 112, 136, 172, 175, 177, 191, 285, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 313, 354, 379, 410, 455
mükâtebe 115
Mülteka'l-Ebhur 308
mümlî 97
münâvele 21, 49, 51, 59, 105, 111, 112, 113, 115, 306, 316, 472
münâvil 415
mürekkep 11, 12, 96, 154, 160, 222, 247, 269-284, 299, 338, 357, 427, 452, 471, 478, 486
mürekkep/altın 154
*mürekkep/*kırmızı 153, 155
Müsned 60
Müsnedü Ehli'l-Beyt 69
müsnedü'l-hamîrî 201
Müstakimzade 214
müstemlî 97, 98, 99, 100, 135, 306, 315, 488
müstemlîler 431
müstensih 165, 169, 187, 317, 487
müstensihler 481
müşâhide 138
müşîr 138
*Müşkilü'l-Kur'ân/*İbn Kuteybe 56
müşrif 415
Mütenebbi 126, 455, 477, 484

Nabat yazısı 201, 202
Nabatlar 118
Nahle Seriyyesi 31
Nâsır Lidini'llah 335
Nasır-ı Hüsrev 248, 249
Nasîrüddin Tûsî 125, 331, 338
Nasr b. Asım 204
Nasr b. Sebük Tegin 385
Necef 379
neseb 166
neshî 206, 207, 209, 214

nesih yazısı 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214
nesta'lik 211, 212, 215
en-Nevâdir fi'l-Luğa 61
Nigâristân 181
Nil Nehri 221
nisbe 165
Nişâbur 383, 385, 387, 390, 391, 392, 393, 415, 477
Nizâmiye Medresesi 334, 335, 336, 390, 391, 392, 395, 415
Nizâmşâhî 252
Nizâmü'l-Mülk 334, 390, 391
nokta 79, 80, 114, 152, 154, 170, 171, 190, 204, 205, 486
noktalama işaretleri 118, 170, 189, 205, 276
Nuh b. Mansur 380, 384, 422
Nureddin Zengî 362, 363, 369, 370, 371
nüshatü'l-asl 178, 188

okuma yazma oranı 28, 29
Orhan Gâzi 399
Osmanlılar 397

Ömer b. 'Abdülaziz 91, 228, 243, 328
Ömeriyye Medresesi 372
Özaydın, Abdülkerim 16

palimsest 240
papirüs 11, 12, 13, 27, 28, 34, 47, 117, 128, 130, 132, 142, 147, 150, 205, 216, 217, 218, 219-230, 233, 235, 257, 259, 267, 268, 269, 273, 276, 280, 283, 284, 329
parşömen 11, 12, 13, 19, 27, 34, 35, 37, 117, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 147, 152, 206, 216, 217, 219, 222, 223, 224, 227, 231, 234-241, 245, 249, 257, 268, 269, 272, 273, 276, 278, 280, 347, 424, 425, 478
Pedersen 21, 170
Petra 203
Ptolemy 129, 235

rabıta 138
Radî Bi'llah 333
Râfi' b. Mâlik ez-Zurkî 33
Râiyye Kasidesi 210
rakabe 138
rakk/Rıkk 216, 217, 230, 234-241, 269, 274, 276
Rakkade 347, 412, 419
rakkâse 138
Râmhürmüz 379
Rebî' b. Habib el-Basrî'nin 47
Reb'-i Reşîdî 319, 388
Reb'-i Reşîdî Kütüphanesi 418
Rebî' b. Süleyman 41, 43, 50, 102, 104, 107
reddâde 12, 13, 137, 138, 139, 140
Remle 247
Resûlîler 376
Reşidüddin Fazlullah 388
Rey 307, 380, 381
reyhanî 155, 209, 210, 211, 212, 213, 214
rihle 20, 44-46, 51
rik'a 212
rikâ' 209, 210, 211, 212, 215
er-Risâle 102, 132, 185, 293
Ruhâ/Urfa 239
Rulo 128, 129
rulo 19, 22, 128, 129, 130, 131, 132, 221, 222, 238

Saatli Medrese 408
Sabit b. Kurre 38, 124, 177
Sâbûr b. Erdeşir 381, 417

Sa'd b. Mu'âz 32
Sadreddin Konevî 394
Safedî 82, 111, 145, 158, 163, 268, 277, 320, 382, 438, 447, 449, 453, 459, 460, 467, 473, 482
sahafî 77
Sahaflar 431
Sâhib b. Abbad 380, 385, 417, 423
sahife 37, 46, 74, 105, 113, 220, 240, 265, 287, 298
Sahih-i Buhârî 85, 110, 313, 320
Sahip Ata 395
Sa'îd b. Ebû 'Arube 47, 48
Saîd ibnü'l-'Âs 36
Saktu'z-Zend 57
Sâmânîler 383
Sâmerrâ 225
sâmi'în 83, 84, 85, 90
San'a 143, 147, 153, 202, 204, 213, 240, 376
San'a Ulu Câmii 147
Saray kütüphânesi-Kahire 354, 418
Saray kütüphânesi-Kurtuba 342, 344, 417
Saray kütüphanesi-Merakeş 348
Saray kütüphânesi-Şiraz 378
satın Alma Kayıtları 160, 195-200
Sâve 393
saykallama 268
saykallama 268
Se'âlibî 75, 126
Sehâvî 78, 96, 144, 168, 293, 374, 459, 465, 467, 470
Selahaddin-i Eyyûbî 359
Selçuklular 389
Seleme b. Fadl 50
Sellâm el-Cümahî 126
semâ' kayıtları 66, 68, 75, 77, 187, 197
Semerkand 45, 221, 229, 243, 244, 245, 246, 247, 254, 260, 262, 266, 318, 387, 389, 441, 453
Serin, Muhittin 13, 16, 204
sertab 146, 147
Seyfü'd-devle el-Hamdânî 366, 417
seyis 138
Sezgin, Fuat 15, 46, 128, 254, 321
Sıbt İbnü'l-Hacer 71, 72, 83, 84, 86
Sibeveyh 41, 50, 119, 167, 186, 189, 234, 259, 288, 467, 489
Sicilya 221, 250, 252, 398
sifr 35, 146
Siretü İbni Hişâm 50
siyakat 212
ser-levha 155, 156, 163, 169, 170, 299
Sokrat 230
Stein, Aurel 242
su yolu 254, 255
suhuf 129, 218
suhufî 77, 78
Sûku'l-Kütübiyyîn 442-455
Sûku'l-Verrâkîn 442-455
Sur 247, 442
Süfyan b. 'Uyeyne 51
Süfyânu's-Sevrî 39, 47, 48, 327
Sükkerî 61, 76, 125, 164, 193, 465
Sülâsiyât 86
sülüs 208, 209, 210, 211, 212, 214, 265, 282
sülüs celîsi 215
Sünenü't-Tirmizî 74
Süyûtî 35, 71, 96, 97, 102, 103, 109, 112, 146, 192, 221, 319, 374, 424, 429

Şâfi'î 40, 41, 43, 50, 53, 54, 57, 62, 63, 87, 104, 107, 132, 174, 185, 186, 189, 257, 258, 269, 293, 342, 433, 465, 470, 474

Şam 17, 36, 37, 38, 39, 43, 45, 48, 70, 71, 73, 74, 94, 110, 121, 129, 144, 152, 174, 177, 205, 211, 246, 247, 248, 262, 263, 267, 284, 327, 328, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 387, 401, 418, 419, 425, 439, 441, 445, 447, 452, 453, 456, 459, 464, 472, 481
Şam Ulu Câmii 37
Şatıbe 250, 451
şemse 149
Şerif el-Murteza 382
Şerif er-Radî 382, 417
Şeşen, Ramazan 175
Şeyh Hamdullah 212, 214
Şiraz 157, 214, 378, 383, 421, 423

ta'lik 87, 211, 212, 215
Tabakatü'ş-Şu'arâ (Cumahî'nin) 126
Taberî 50, 95, 106, 124, 127, 217, 218, 224, 225, 315, 319, 354, 438, 439, 458, 468, 469, 470, 472
Taberiyye 37, 246, 247
Taiz 376
takibe 138
Takiyyüddin es-Sübkî 63, 152, 436, 467, 481, 485
Tâku'l-Harrânî 442
Talas Savaşı' 244
Tanındı, Zeren 12
Tanpınar, Ahmet Hamdi 82
Tarihu Dımaşk 71, 91, 318
tashîf 77, 80, 114
tasnîf 11, 47, 48, 51, 118, 126, 334
Taşkın, Nuri 16
et-Teâzî 73
tedvîn 11, 47, 79, 118, 119, 120
Tefsîrü Garibi'l-Muvatta 62
telif kaydı 157, 172, 173, 175, 305, 306, 308, 309, 310
temellük kaydı 84, 195-200, 404
temellük kayıtları 160, 195
temellük mührü 200
Tenbîhü'l-Ğâfilîn 112
tevkî'î 210, 215, 211
tezhip 133, 148, 149, 151-159, 163, 171, 172, 299, 425, 478
tırs 220, 240
Timurlular 387
Toksoy, Cemal 16
Tuleytula 250, 340
Tunus 247, 251
turûs 61, 240, 241
Türbetü'l-Eşrefiyye Kütüphanesi 362, 418, 422, 425

Ubeyd b. Şeriyye el-Cürhümî 38
'Ubeyde b. Amr es-Selmânî'nin 38
'Ukâz Panayırı 232
el-'Ula 203
Umur Bey 406
unvan sayfası 155, 156, 157, 162
'Urve b. Zübeyr (ö. 94/712) 119
'usüb 27

Übey b. Ka'b 31, 30
Üç Şerefeli Câmii 408
Ülker, Mustafa Birol 16
ümmî 29
Ümmü Seleme 88

vakıf kaydı 193, 396
vakıf mühürleri 194
varaku Süleymânî 259
varaku Tihâmî 264
varaku'l-Bağdadî 261, 263
varaku'l-berdî 216, 219
varaku'l-Ca'ferî 261
varaku'l-Ceyhânî 259
varaku'l-Fir'avnî 260

varaku'l-kasab 219
varaku'l-Mansûrî 262
varaku'l-Me'mûnî 262
varaku'n-Nûhî 260
varaku's-Sînî 243
varaku't-Tâhirî 261, 263
varaku't-Talhî 260
varaku't-tayr/varaku'l-betâ'ik 263
Vâsıt 280
vasiyye 111, 115
vasla 138
Veda Hutbesi 30
Vehb b. Münebbih 39, 120
Velid b. Abdülmelik 151, 224, 328, 482
vellum 235
verrâk 127, 144, 180, 181, 268, 314, 319, 423, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 447, 448, 449, 452, 454, 456, 457, 459, 460, 467, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 479, 482, 488
Verrâk/Kitapçı Çarşıları 442
verrâkî 206, 207, 213, 278, 475
Verrâklar 317, 431, 434
vicâde 48, 51, 80, 113, 114, 115, 316, 472
vikâye 159
Witkam, J. 13

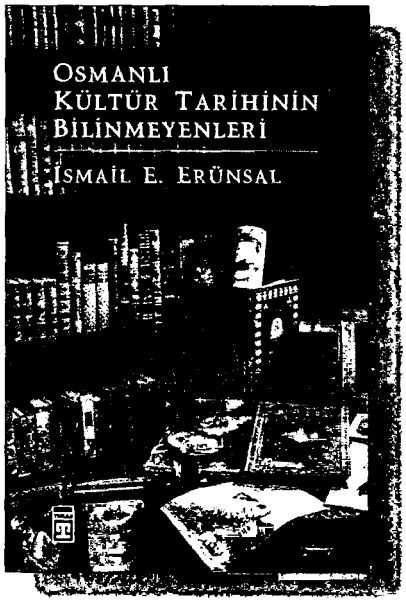
Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrîzî 57
Yahya b. Yahya el-Leysî 50
Yakup b. Killis 353
Yakut el-Musta'simî 184, 211, 213, 256
yaprak 132
yazı 27, 118, 201
Yemâme 34
Yemen 23, 36, 45, 48, 49, 142, 143, 145, 147, 197, 216, 235, 239, 318, 360, 376, 377
Yezid b. Abdüssamed 41
Yıldırım Bâyezid 402
Yunus b. Bükeyr 50, 75
Yusuf al-Birzâlî 65
Yusuf b. Ömer el-Kavas (ö. 385/996) 98

Zâhiriye Kütüphânesi (Halep) 365
Zâhiriye Kütüphânesi (Şam) 73, 364
Zâhiriye Kütüphânesi (Kahire) 63, 372, 373, 422
zahriyye 155, 157, 162, 165
Za'îfî 181
Zâviyetü'n-Nu'mânî 72, 86
Zebîd 376, 377
Zehebî 46, 48, 80, 111, 114, 145, 168, 245, 261, 287, 311, 331, 334, 336, 338, 381, 452, 463, 469
Zemahşerî 108, 288
Zengîler 369
Zevâyidü Müsnedi'l-İmam Ahmed 188
Zeyd b. Eslem 41
Zeyd b. Sâbit 30, 34, 36, 88, 218, 283
Zeydîler 376
Zeynüddin el-Irakî 63, 96
Zeytuniyye Câmii Kütüphanesi 352, 418
Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâ'î 50, 59, 97
Ziyâüddin Ebû Abdullah el- Makdisî 68, 72, 364
Zu'r-Rumme 81
ez-Zübeyr b. Bekkâr 73
zübür 129
Zührî, İbn Şihâb 39, 47, 105, 112, 113, 119, 218, 327

iyi ki kitaplar var...

OSMANLI KÜLTÜR TARİHİNİN BİLİNMEYENLERİ

İSMAİL E. ERÜNSAL

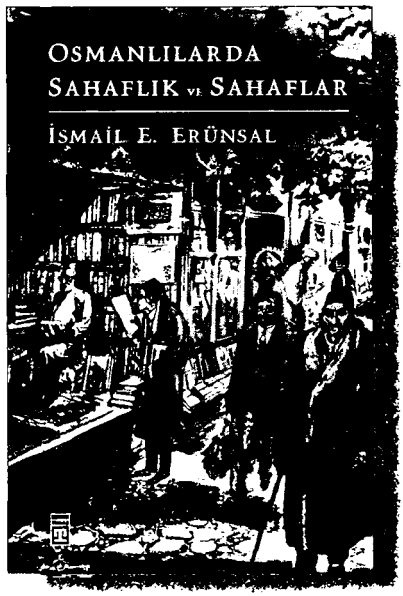

Kültür ve edebiyat tarihi alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Prof. Dr. İsmail E. Erünsal, bu kitabında yıllar yılı zihninde yoğurduğu, çalışmaları sırasında tespit ettiği, ilmî çalışmalara katkı sağlayabileceğini düşündüğü, daha önce bilinmeyen belgeleri ve kültür tarihimizle ilgili bazı ilginç konuları okuyucularıyla paylaşmaktadır. Erünsal yaptığı çalışmalarda özellikle Osmanlı'dan günümüze kitap kültürü, sahaf ve kütüphaneler özelinde gün yüzüne çıkmamış birçok şer'i sicil, rapor, seyahatname, günlük kullanmıştır. Büyük bir ustalıkla yorumladığı bu belgelerin hepsi Osmanlı entelektüel tarihini aydınlatan birer meşale olarak literatürdeki yerini almıştır.

iyi ki kitaplar var...

OSMANLILARDA SAHAFLIK VE SAHAFLAR

İSMAİL E. ERÜNSAL

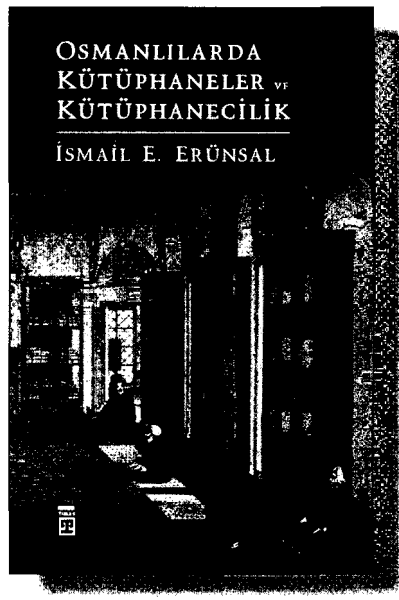

Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar, kitap üretimi, kitap piyasası, kitap ticareti, ne tür kitaplar okunduğu, okuma kültürü, sahaflık mesleğini icra edenlerin ticari ve sosyal hayatları ile Osmanlı entelektüel tarihi hakkındaki sınırlı bilgilerimizi zenginleştirmiş, İslâm dünyası ve özellikle Osmanlı kültür tarihi alanında bugüne kadar bilinen birçok hükmün de değişmesini sağlamıştır. Osmanlıların okuma alışkanlıkları olmadığı, sahafların câhil ve kitaptan anlamayan kimseler oldukları ya da matbaaya karşı hattatların ciddi direniş gösterdikleri gibi peşin hükümlerin temelsiz olduğunu ortaya koymuştur.

iyi ki kitaplar var...

OSMANLILARDA KÜTÜPHANELER VE KÜTÜPHANECİLİK

İSMAİL E. ERÜNSAL

Bu kitapta Osmanlı vakıf kütüphanelerinin geçirdiği değişim ve gelişmeler İmparatorluğun kuruluşundan Cumhuriyet'e kadarki devrede ele alınmış ve dönemsel özellikleri belirtilerek tarihî bir sıra içinde incelenmiştir. Aynı zamanda Osmanlı dönemindeki vakıf kütüphanelerinin organizasyonu ve çalışma esasları tespit edilmiştir. Bu eser 500'e yakın vakfiye ile bazı vakıf kayıtlarının incelenmesiyle oluşturulmuştur. Bu kayıtlarda personel, koleksiyon ve yararlandırma konularındaki belge zenginliği; çalışmada bu hususlara özel olarak değinilmesine imkân vermiştir. Arşiv belgeleri gibi ham ve orijinal malzeme üzerinde yıllarca süren titiz bir çalışmanın ürünü olan elinizdeki kitap, Osmanlı kütüphaneleri ve kitap tarihi için eşsiz bir kaynaktır.

Kültür ve edebiyat tarihi alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Prof. Dr. İsmail E. Erünsal kaleme aldığı ***Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*** adlı bu eserle, Orta Çağ İslâm dünyasında "kitab"ın tarihine yolculuk yapmamızı sağlıyor. Erünsal bu çalışmasında, Batı dillerindeki ve Arapça kaynaklardaki İslâm yazmaları literatürünü derlediği gibi 1000 yazma eseri de inceleyerek bizim için karanlık bir dünyanın kapılarını aralıyor.

İslâm kültürünün en önemli halkalarından birini oluşturan yazma kitap dünyasını her safhasıyla tanımamızı sağlayacak bu eser, kitabın ortaya çıkması için gerekli kâğıt, kamış, mürekkep gibi maddi şartların yanı sıra kitabın telif süreçlerindeki temel basamakları da dönemin kaynaklarından alınan birbirinden çarpıcı anekdotlarla anlatıyor.

Kitap aynı zamanda, medreselerdeki derslerde ya da camilerdeki halkalarda okutulan eserlerin mukabele, semâ', kıraât gibi nihai hallerini alma süreçlerinin yanı sıra imlâ, icâzet, münâvele, vicâde, mükâtebe gibi teknik terimlerle birlikte tenkidli metin neşrinin inceliklerini öğrenmemizi sağlıyor. Kitap üretim süreçlerinin yürütücüsü olan hoca-talebe, müellif-müstemlî, verrâk-müstensih gibi bu dünyanın gizemli figürlerini görünür kılıyor. Kitapların üzerindeki vakıf, temellük, ferağ ve istinsah kayıtları üzerinden kitaplara dair bilinmeyen bir dünyada nasıl yolculuk yapılabileceğinin anahtarlarını sunuyor. İlmin merkezi olmaları hasebiyle kütüphaneler, medreseler ve kitap çarşıları sayesinde yazma kitaplara ev sahipliği yapan Şam, Kahire, Bağdat, Buhara, Semerkant, Kûfe, Bursa ve Mekke gibi İslâm coğrafyasının merkezlerini hatırlatıyor...

THG
0017013
HSC
0017013 HSC

TİMAŞ

TARİH

₺65

ISBN: 978-605-08-2669-2

9 786050 826692

timas.com.tr timasyayingrubu